TARİH ARAŞTIRMALARI
No. 2, Cild I

Prof. Dr. A. ZEKİ VELİDÎ TOGAN

UMUMÎ TÜRK TARİHİNE GİRİŞ

CİLD I

EN ESKİ DEVİRLERDEN 16. ASRA KADAR

İSMAİL AKGÜN MATBAASI

İ S T A N B U L — 1 9 4 6

ÖNSÖZ

1927 yılı başında İstanbul Üniversitesinde «Umumî Türk Tarihi» kürsüsü açılıp hoca tayin edildiğimde, Türk tarihine ait ihtisas mevzularını son sömestirlere bırakıp, ilk 4 sömestiri bu tarihin ana çizgilerini göstermek işine tahsis etmiştim. Bunun da ilk iki sömestirinde 16. ncı asra kadarki devirleri, sonraki iki sömestirde de 16 - 20. nci asırları anlatıyordum. Böylece bu dersler, 1932 yılına kadar 3 defa yapılmış oldu. Bunlarla muvazi olarak, Türk illerinin tarihî coğrafyasına ve tarihte usul mevzuuna ait haftada birer saatlik derslerim vardı. Bu derslerim 1928 de eski harflerle taşbasması olarak kısmen basıldı. 1939 yılında bu kürsüyü ikinci defa işgal ettiğimde, ayni kurları devam ettirdim. Bu defa bu derslerin takrir notları: «Umumî Türk Tarihine Medhal» ve «Tarihte Usul» isimleri altında bastırılmaya başlandı. 1941 yılında bunların birincisinden 7, ikincisinden ancak iki forma, bir de bu derslere ilâve olarak tarihî coğrafyaya ait bir harita basıldı. Şimdi bu dersleri, «Umumî Türk Tarihine Giriş» ve «Tarih Metod bilgisi» isimleri altında ve «Tarih Araştırmaları» adında bir serinin ciltleri olmak üzere yeniden neşre başlıyorum. Her iki eserin 1941 yılında alınan tertip tarzı değiştirilmedi; bu yüzden eserdeki «bu sene» sözü de, 1941 yılı demek oluyor. Fakat bu tarihten sonraki neşriyat göz önünde bulundurulmuş ve derslerimde ancak 25 sayfa tutan İlhanlı ve Osmanlı devirleri bahsi 203 sayfaya çıkmıştır. Kitabın 16. ncı asırdan sonraki devirlere ait olan ikinci cildini de imkân bulursam neşredeceğim.

Türk tarihi çok geniş bir konu olduğundan, bu iki cildlik derslere verdiğim «giriş» şeklini değiştirmedim; ve eser, Türk tarihinin vakayiini değil, tarihimizin «problemler»ini sıralamağa tahsis edilmiştir. Tarihimizin en eski devri ve tarihten önceki çağları ile Osmanlı tarihi benim ihtisas saham değilse de, tarihimizi toplu olarak göstermek zarureti yüzünden, bunlara mühim yer ayırmak icab etti. Kitabımın ikinci cildinde de Önasya Türkleri tarihine, bu Türklerin umumî Türk tarihinde tuttuğu mevki ile mütenasip, fakat sırf diğer Türk illeriyle ilgili olmak şartiyle yer ayrılmıştır.

Türk milletinin mühim bir kısmı sonraki asırlarda mamur yerlerde yerleşmiş ise de eskiden ekseriyeti bozkır ve dağları çok, temelli kültür hayatı kurmaya elverişli ovaları az ülkelerde yaşamış olduğundan bu milletin tarihî mukadderatına, «Step'in cihangir barbarları tarihi» nazariyle bakmak âdet olmuştur. Bu bakışa dayanan yanlışlar sayısızdır; sırası gelince bu eserde (s. 14, 124, 290, 296-7, 375, 405. hş. 150) bu yanlış fikirler tebârüz ettirilmiştir.

Ben ise 1911 yılında başlıyan 35 senelik çalışmalarımda Türk tarihinin iç tekâmülünün çadır hayatının gelişmesine münhasır kalmadığını, ötedenberi Ortaasya'nın kültür sahalarında yaşayıp gelen Türklerin bulunduğunu, bunların muhtelif devirlerde vücut bulan siyasî teşekküllerde müsbet tesiri olduğunu, bozkır devletlerinin ruhunu bunlar teşkil ettiğini aydınlatmak için uğraştım. Bence Türk tarihinin tarihî devirlerdeki iç tekâmül safhaları, Yunan, Roma, Mısır, Hind ve Çin'de olduğu gibi, büyük medeniyet hamlelerini arzetmediği halde, göze az çarpan dönüm devirleri, uzun olmakla beraber yine tedricî tekâmülü belirtir. Tarih bize Kaganlı *Türklerle,* yabgulu *Hun ve Oğuzlar'ın iktidar münavebesini gösteriyorsa, destanlarımızda da bu husus yedetaşı gibi hâkimiyet tılsımı yüzünden «Türk» ile «Oğuz» arasında cereyan eden sürekli mücadeleler şeklinde anlatılmıştır. Bu hususun hayattaki tecellisi feodalizm şeraitinde* hanlar'*la* beğler *arasında iktidar münavebesi şeklinde görülüyor (s. 107, 288). Bununla muvazi olarak, bir taraftan Hazarlarla Karahanlıların (s. 54, 414-5), diğer taraftan evlâdı zamanımıza kadar yaşayıp gelen Çengizin eski Göktürk hakanları ile nesep itibariyle birliği de isbat edilebiliyor (s. 65, 417). O halde efsanevî Açinadan türediğine Türk ve Mogollarca inanılan* Hakanlar nesli'*nin M. s. 5 inci asırdan beri, belki de - Hakanların ceddi sayılan Tünga Alp bir Saka hükümdarı ise - M. ö. ki asırlardan beri Ortaasyada bir muayyen hükümdar ailesi olarak yaşayıp gelmiş olduğu anlaşılmış olur; nasıl ki Sakaların Doğuavrupa şubesi demek olan Skit'lerde de böyle idi. Bunun gibi Doğu Hunlarının Çinlilerce ve Batı Hunlarının Garp müelliflerince (F. Hirth tarafından) tesbit edilen hükümdarlarının ensap şeceresi ile Oğuz destanları da bize bir* Yabgular silsilesi *vermektedir. Biz ise Selçukların İslâmiyetten önceki «sübaşılar» neslinden gelmiş olacağını anlattık (s. 174-77). Bütün bunlar Türklerin uzun asırlar zarfında tahavvüller geçire geçire mütemadiyen yaşıyan bir devlet idare kadrosunu, ilk nazarda dağınık görülen muhtelif devir sülâleleri arasında jenetik bağlılığın bulunduğunu gösterir.*

Bununla beraber Türkler 16 ncı asırdan önce daimî ilerleme safhalarını arzeden tarihlerinde komşu kavimlerin tesirlerine maruz kalmışlardır; fakat kendileri de hâkimiyetlerine temel olan değişmez zaman ve kıymet mefhumlarını (takvimler ve külçe para hesaplarını) bilmişler, ölçüler sistemine, bünyelerinde daima çekirdek halinde yaşıyan elâstik devlet idaresi ve ordu teşkilâtı taslağına malik olmuşlar (s. 106-9, 115-22) ve bu yolla teşkilâtçı hâkim bir millet sıfatıyla komşu medenî kavimler üzerinde yalnız siyasî değil, içtimaî ve iktisadî sahalarda dahi geniş tesirler icra etmişlerdir. Komşu medenî kavimlerin, meselâ Çinlilerin ve İranîlerin yerleşik, yarıyerleşik ve göçebe Türk camiaları üzerindeki tesirleri çoğunca teferruata münhasır kaldığı halde, Türklerin ötekiler üzerindeki tesirlerinin külliyata ait olduğu da ayrıca kaydedilmesi icabeden bir keyfiyettir. Böylece Türkler eski dünyanın muhtelif kavim ve ülkelerini biri birine kavuşturarak medeniyet tarihinde müsbet rol oynamışlar, bir çok kavimlerde atlı orduların teşkil edilmesine, feodal teşkilâtının umumî şekil almasına, komşu kavimlerin buddizm ve islâmiyet gibi «millî» dinlerinin «cihanşümûl» dinler şeklini alıp Orta ve Doğuasya kıtalarında yayılmalarına sebep olmuşlardır. Türklerin Önasyada yerleşmele-

rinin yalnız Bizansla mücadele mahsulü olmayıp, Ortaasya nüfus artıklığının çok eskiden başlıyan tabiî akımının teressüp mahsulü olduğu da isbat olunur bir davadır. M. ö. 7 nci asırda Sakaların Önasyada yerleşme tecrübelerinin Medyalıların Azerbaycan ve Anadolu için mücadeleyi kazanmaları neticesinde o zaman akim kalmasının hatıraları İranlılarda bir zafer ve Ortaasya Türklerinde bir matem âyinleri şeklinde asırlarca yaşamış (s. 160), İran ve Türk millî destanlarında yer tutmuş ve Türkler M. s. 11. inci asırda bu gayeyi nihaî olarak tahakkuk ettirince bu eski hatıralar Oğuz destanlarında bir daha canlandırılmıştır (s. 210, 438, hş 326).

Bu gibi dâvaların muhtelif cepheleri şu eserde, hiç olmazsa mevzular sayılmak, nazariyeler şekline sokulmak ve nihayet ancak haşiyelerde mehazlar göstererek mevcudiyetlerini belirtmek yoluyla hulâsaten anlatılmak istenmiştir. Umumî Türk tarihi bilhassa iktisad tarihi bakımından henüz hiç öğrenilmemiş olduğundan, birçok konular pek yenidir ve me'nus değildir.

Memleketimizde bu gibi dâvalarla ortaya atılmanın güçlüğüne de işaret etmeden geçemem. Bunun bilhassa iki cihetini gözönünde bulunduruyorum: 1) Evvelâ ilmî mevzuları aydınlatacak bir çalışmanın şartlarına henüz mâlik değiliz; 2) Diğer taraftan bu gibi çalışmaları ortaya atmakla bir netice elde etmek ciheti karanlıktır. Bu noktaları biraz izah etmeliyim:

İlmî tarih problemleri üzerinde çalışmanın zorluğundan bahsederken, memleketimizde vesaitin ve mesai ortaklığının temin edilmemiş olmasından ileri gelen zorluğu kasdediyorum. Her şeyden önce kitap ve kütüphanemiz yoktur. Türk tarihinin olağanüstü geniş sahaları içine alması ve derinliği, henüz işlenmemiş bâkir bir saha olarak kalması karşısında bir hoca için, hiç olmazsa, en iptidaî vasıtalar evinde ve seminerinde daima hazır bulunmalı idi. Meselâ benim için Encyclopédie de l'İslâm; Hammer tarihi; İngiliz, Alman, Fransız ve Rus ilmî tetkik heyetlerinin, Aurel Stein, Le Coq, Pelliot ve Sven Hedin gibilerin Ortaasyada yaptıkları tetkikatın külliyatı; İran filoloji ve sanat tarihine ait külliyat; eski Arap ve İran coğrafya ve tarihine ait Brill ve Gibb neşri külliyatları, E. W. Lane, F. Steingass, R. P. Dozy lûgatleri gibi en zarurî el kitapları masamın başında bulunmalı idi. Ne yazık ki bunlar bende yoktur.

Hocaların hususî kütüphanelerinde bulundurmaları müşkül yahut imkânsız olan büyük eserler, Avrupa ulûm akademilerinin, ilmî cemiyet ve müesseselerinin, üniversitelerinin neşriyatı, tarihe ve tarihle ilgili ilimlere ait periodik yayınlar Üniversite kütüphanelerimizde yahut devletimizin başka bir umumî kütüphanesinde bulunmalı idi; halbuki, meselâ benim şu küçük eserimde istifade ettiğim matbu garp eserlerinin onda biri bile bizim Üniversite, yahut müze kütüphanelerimizde bulunmamaktadır. Çünkü, sistematik toplanmış hiçbir kütüphanemiz yoktur. Benim eserlerimin bir kıymeti olursa, bunlarda Türkiye kütüphanelerinde mevcut şark yazma eserlerinden istifade edilmiş bulunması olacaktı. Fakat harp dolayısıyla onlar da memleketin başka köşelerine sevkolunmuşlardır. Matbu Avrupa neşriyatından alınan kısımları da, ancak harpten önce Avrupa kütüphanelerinde çıkarılan notlardan ibarettir. Bu

cihetten eldeki notlara münhasır kalan bu dersleri bazan pek istediğim yerlerde dahi tevsi etmek mümkün olmamıştır.

Türk tarihi gibi tekmil eski dünya milletleri tarihi ile girift olan ve, dediğim gibi, henüz işlenmemiş bir sahada üniversite hocasının başarılı ve verimli olarak çalışabilmesi, ancak muntazam seminer mesaisi, doçent ve ilmî yardımcılar ile talebeler arasında düzenlenmiş bir işbirliği sayesinde mümkün olabilir. İhtiyacı tatmin edecek üniversite kütüphaneleri olmayınca, hocalara, kendi sahalarında seminer ve enstitüler vücuda getirerek, onların kütüphanelerini ve koleksiyonlarını zenginleştirerek çalışmak imkânı verilmelidir. 1927 yılında tarih hocası olarak tayin olunduğumdanberi Avrupa kitapçıları nice ölmüş profesörün kütüphanesini sattılar; bunlar arasında tam bizim sahamıza ait olanları da gitti, hiçbirisi satın alınmadı. Kütüphane ve koleksiyon eksiğini telâfi etmek için film usulü tatbik edilebileceği hususuna 9.6.1939 tarihiyle Göttingen'den gönderdiğim teşkilât projesiyle alâkadarların dikkatini çekmiştim. İstanbul kütüphanelerinde bulunmıyan Avrupa periodik ilmî neşriyatında, ulûm akademileri, üniversiteler külliyatında intişar edip tedâriki artık kabil olmıyan eser, makale ve monografiler; keza Avrupa ve diğer islâm memleketleri kütüphanelerinde mevcut olup ta bizde bulunmıyan yazma kaynaklar filmlere alınmalı; hattâ kendi kütüphanelerimizde mevcut eserlerin de talebe için çok lüzumlu olanları -bunları yıpratmamak ve her vakit talebenin istifadesine elverişli bir halde bulundurmak için- film edilmeli; keza maddî medeniyet eserleri binalar, meskûkât, resim ve minyatürler filme alınmak suretiyle üniversitelilerin istifadesine konulabilir. Böylece muasır tarih seminerleri fihristlerle tanzim edilmiş on binlerce hattâ yüz binlerce sahifeyi yahut maddeyi içine alan film koleksiyonlarına mâlik olurlar ve genç üniversite müesseselerinin boşlukları bununla doldurulmuş olur. Bu usul, yalnız bizim gibi geri kalan fakir bir milletin mesai yolundaki eksiklerini telâfi etmesi için değil, vesaiti bol olan eski ve muntazam üniversitelerde dahi geniş mikyasta tatbik edilir. Bu, hem ucuza mal olur, hem de az yer tutar. Meselâ Petersburg, Berlin, ve Viyana ulûm akademilerinin memoires, bulletin, comptes rendus'lerinde Türk, Çin, İran ve diğer islâm milletlerinin tarih, edebiyat ve kültürüne ait son bir buçuk asır zarfında intişar eden tekmil neşriyatın filimleri birkaç kutu içine girer. Hocalar, doçentler, ilmî yardımcılar ve seminer müdavimi talebeler kâfi miktarda verilen film okuma cam âletleri ile bu film kütüphanesinden istifade ederler. Böyle bir mesai kütüphaneleri olursa, hoca, arkadaşları arasında plânlı iş taksimi ile kısa müddette büyük ilerlemeler elde eder.

Gerçi böyle bir mesai, ancak liselerimiz talebeyi, klâsik bilgileri, Avrupa ve şark dillerini öğretip kaynaklardan istifadeye, yani üniversitede ilmî içtihad yoluna girmeğe hazırlıyabilecek bir dereceye yükselttiği zaman mümkün olur; gerçi bizim talebemiz, Avrupa dillerini, arapça ve farsçayı değil, eski yazıyı bile ancak üniversiteye geldikten sonra öğrenmeye başlıyorlar; gerçi bizde bir normal enstitü mesaisi için şimdilik zemin yoktur; fakat arasıra kendi çalışması ile hazırlanıp gelen talebe oluyor. Diğer taraftan, şark dillerini bilen ve verilen plâna göre ilmî enstitüler için onların dışında iş yapabilecek elemanlarımız da henüz munkarız olmuş

değildir. O halde hiç olmazsa bizim üniversite enstitülerimiz şark menbalarını, profesörlerin idaresinde tenkidli şekilde neşredebilirler; talebe ve asistanlar hiç olmazsa hocaların teliflerini neşirde çalışabilirler.

Ben, yazılmış olup henüz neşredilmemiş bulunan eserleri kaynak olarak göstermenin mânasızlığını bildiğim halde, haşiyelerde böyle birkaç eserimin adını zikrettim; eğer yoluna konulmuş ilim işbirliği olsaydı, bunlar çoktan ortaya çıkmış olacaktı. Şimdilik ben, vasıtasızlık içinde ve yardımcısız kendim yazıp, kendim makineye nakledip, kendim matbaaya gidip, kendim tashihlerini yaparak bin bir zorluk ve teferruatçılık içinde gûya ilim yapıyorum. Asıl yaptığım, milletime karşı vazifemi ifa ediyorum diye kendimi avutmaktan ibarettir. Türk tarihinde ilmî işbirliği üniversitelerimizin arkeoloji, iraniyat, islâm kavimleri tarihi, çiniyat, hindoloji hocaları ile ayni enstitü mesaisinde kaynaşma şeklinde husule gelebilir. Türk tarihinin çok geniş sahalarla ilgili geniş bir mevzu olduğunu, bunun mufassal şeklinin, bütün menbalar incelenerek ve gösterilerek yazılması tek bir kişi tarafından yapılamıyacağını, bunda geniş iş birliğinin zaruretini göstermek için, bu dersler iki cildlik bir eser teşkil ettiği halde, kendisine ancak bir «Giriş» adını verdim.

Muhitimizde ilmî mesainin âkıbetini belirsiz telâkki ettiren vaziyete gelince, bu husus kendisini kâh tarihimize ait Avrupa bilgisini toptan inkâr ederek, yalnız ilim âlemince değil, kendi milletimzce dahi gayri ciddî telâkki olunan nazariyeler şeklinde, kâh bilâkis türkün bilgi sahasındaki her içtihadını Con Ahmetçilik telâkki etmek derecesine kadar ileri giden bir ruh esareti şeklinde göstermektedir. Komşularımız olan küçük Balkan ve Önasya İslâm milletleri ile küçük Baltık milletleri bile kendi seviyelerine göre ulûm akademilerine mâliktirler, yani ilim sahasında kendi kıstasları vardır; biz Türklerin de bu yola gireceğimiz tabiîdir ve bunu sabırsızlıkla bekleriz. Çünkü insan, çalışıp çabalıyarak, talebe ve halefler yetiştirmek, kendi sahasında bir mektep kurmak ve bu sahada milletinin mesai mahsullerine cihan ilim merkezlerinin dikkatini çekmek onlara tanıtmak ister; buna muvaffak olamaz, çalışmalarında tergip ve teşvik te görmezse, hiç olmazsa bu mesainin bir tuğla üzerine plân mucibi konulan yeni bir tuğla teşkil ettiğini, bundan nihayet bir bina meydana geleceğini, bilmesi icab eder. Ben bu ümidi, Türk tarihine dair 1911 de basılıp 1912 tarihiyle intişar eden ilk eserimin mukaddemesinde en büyük emelim olarak izhar etmiştim. Aradan 35 sene geçtiği halde, ne yazık ki, bu emelin tahakkukunu göremedim.

Vaktiyle Süleyman Paşa tarafından ileri sürülen fikir, yani Türklerin umumî tarihinin, bundan 2 asır önce fransız âlimi Deguignes tarafından işlenip ortaya konulduğu gibi, ilmin büyük bir mevzuu olduğu fikri kabul edilerek, Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) İstanbul Üniversitesinde umumî Türk tarihine ayrı bir kürsü açtırdı ve Türk tarihini geniş anlama lüzumunu ortaya attı. Fakat otorite sahibi ilim ve fen merkezimiz henüz vücuda gelemediğinden, bugüne kadar millî tarihte umumun kabulüne mazhar olan hiçbir tezimiz yoktur. Kendi içtihadımıza inanmağa daha alışmadığımız, dışarının hükmüne bakmağı âdet edindiğimiz için, belki büyük zahmetlere katlanarak vücuda getirilen ilmî eserlerimiz meselâ bir Avrupa üniversitesinin birer talebe tezine çarpabilir. Yani bu

nevi ilmî eserler filân Avrupalı âliminin filân mütalâalarına uymuyor diye müelliflerinin yüzüne vurulabilir, isterse bu «Avrupalı âlim» bir müptedi, hattâ bir hiç olsun.

Ben eserlerimde, ancak ilmî hakikatleri ortaya koymak istedim. Bu eserimde de öyle oldu. Bence ilmî tetkikat genişledikçe medeniyet âleminin dikkatini çeken ve gün geçtikçe orijinallıkları meydana çıkmakla geniş ilim muhitini derinden ilgilendiren Türk tarihi uydurmalar yoluna girmeğe muhtaç değildir. Onu aydınlatmak yolundaki mesai hakikî ilme ne kadar sadık kalırsa, o nisbette takdire mazhar olur. Fakat Türk tarihinin büyük ve müstakil bir kolu olan Türkiye tarihi vardır. Bunun mebdeini s. 368 de anlattık. Buna karşı, bir vatan dâvası sıfatiyle, tarih romancıları da dahil olmak üzere, geniş münevver kütlesi derin ilgi gösterir ve bu yüzden ilmî hakikatlere uymıyan şeyler de araya katılabilir. Osmanlı hanedanı tarafından beslenen beş altı asırlık bir tarih telâkkisi vardır, onun asrî terbiye gören aydınlar üzerinde bile derin tesiri olduğu malûmdur. Muasır münevverlerden, kimisi eski Komogenlerin halefi olmak ister, kimisi Anadolunun bir aralık Azerbaycanla birlikte büyükçe bir Türk devleti teşkil ettiği çağı bir zillet devri sayar ve Memlûk Sultanı Baybars'ın Türkiyeyi Mısır'a ilhak edemediği için acınır. Bütün bunlar meselenin ilimle alışverişi olmıyan hissî taraflarıdır ve bu da vatan tarihleri için anlaşılır bir haldir. Bir memlekette tarih ilmî, günün siyasetinden, değişen hükûmetlerden üstün kalarak ebedî hakikatleri temsil eden bir ilim otoritesi ile bağlanmazsa, bu nevi hissî hususlar onda daha çok yer tutar. İlmî mesaiyi takdir eden yüksek makam hükûmet olursa, en ciddî ilmî eserler zimamdarlara eşrefi saatte hayırhah bir ağızla tanıtılarak makbuliyete geçeceği gibi, talihsiz ise, dedikoduya kurban gidebilir. Böyle şartlar karşısında, üniversite tedrisatında ve ilim namına yapılan neşriyatta ya Avrupa dillerinden tercümeler yapmak, yahut geçmiş zamanların siyasî hâdiselerini sıralama ile iktifa etmek, yani ilmî dâva ve içtihad yoluna girmemek, en sağlam ve tehlikesiz bir yol sayılabilir.

Tabiî ve riyazî ilimler gibi hümaniter ilimleri dahi kendi sayesinde birleştiren bir ilim merkezinin ve ona yardımcı ilim müesseselerinin nasıl kurulacağı hakkındaki mufassal projelerimi ben daha Türkiye toprağına ayak bastığımın ilk ayında 11.6.1925 tarihinde, Maarif Vekâletine takdim etmiştim. Müteakip senelerde bu meselenin memleketimizin aydınlarınca tam olarak anlaşılmış olduğunu, fakat bunun çok mükemmel olması istendiğini, bazı haklı mülâhazalar ileri sürülerek, hemen teşkilinde tereddüt edildiğini gördüm. Merkezî ilim müesseseleri her milletin kendi seviyesine göre teşekkül eder, bunun kendimizden daha mütekâmil olmasını beklemek doğru olmaz. Azerbaycan tarihine ait tetkikimin ve çok emek mahsulü olan «Türkili tarihi» nam eserimin başına gelenleri bilenler benim bu yeni eserimi meydana korken onun akıbeti hakkında düşünmemin mânasını anlarlar ve tereddütlerimi mazur görürler.

Memleketimizde ilmî otorite muhakkak vücuda gelecektir, bugünü görmek her ciddî aydının en hâs emelidir, fakat bu zamanın daha hulûl etmediğini gördüğüm halde, ben bazı dâvaları ortaya koyan bu eserimi türkçe olarak neşrediyorum. Çünkü ortada tanınmış bir ilim otoritesi

yoksa dahi, salâhiyet sahibi münferid ilim adamlarımız, her gün üniversitelerimizin, Tarih Kurumunun yayınlarında ve saire neşriyatta kıymetli tetkikler neşretmekte olan yeni neslimiz, nihayet aklıselim sahibi geniş münevver tabakamız vardır, onların benim içtihatlarımı hayırhahlıkla karşılıyacaklarından eminim.

Bu eserin Türk tarihinin alçalış devrine ve yeni çağlarına tahsis edilen ikinci cildi çıkınca, matbuatta geniş efkâr teatisine yol açacaktır; çünkü son asırlar tarihi oldukça malûmdur ve bu devrin ayrı hâdiselerine dair tebellür etmiş fikirler de vardır. Eski devirlere ve orta çağlara tahsis edilen bu cildin ciddî müzakerelere ve samimî tenkitlere yol açtığını görürsem, kendimi o nisbette mes'ud sayacağım. Bunu yapacak zevat haşiyelerimi itibar nazarında bulunduracaklardır. Fakat ileri sürülen her dâvayı isbat yolunda ne gibi usuller takib ettiğimi bildirmek için «Tarih Metod bilgisi» adlı eserimi daha önce neşretmem icab ederdi. İmkânsızlık karşısında bunu yapamadım.

Eserin yayınlanmasında karşılaştığımız teknik zorlukları da anmadan geçemem. İlmî ve filoloji neşriyat için tahsis edilen «Millî Eğitim Basımevi» nden biz istifade edemedik. Transkripsiyon güçlüklerinden, hiç olmazsa haşiye rakamlarını köşeli parantezlerden kurtaramadım. Benim ve mürettiplerin kat'î şeklini bildiğimiz bir ortografi, özel isimlerin yazılış şekilleri olmadığından linotipte daima satır değiştirmek külfetine de katlanamıyacağımızdan, imlâ birliğini temin edemedik. Bu derslerin önce basılmış formalarının imlâsı da araya karıştı. Bununla beraber ~~İsmail Akgün Basımevinin, bu eseri elde mevcut vesaite göre mükemmelce yapmak hususunda gösterdiği candan~~ fedakârlığı, keza eserin neşrine maddî yardımlarda bulunan necip duygulu arkadaşlarımın himmetlerini şükran ve minnettarlıkla anmak benim için bir vazifedir. (—)

Esere şimdilik ancak bir muhtasar kelime ve maddeler fihristi eklemekle iktifa ettik. İsim endeksi ve haritalar kitabın ikinci cildine eklenecektir.

24.9.946 **A. Zeki Velidi TOGAN**

İÇİNDEKİLER

III

TÜRKLERİN FÜTUHAT VE İNTİŞARLARI

IV

ÖNASYADA YENİ TÜRK VATANININ KURULMASI

V

AKDENİZLE KARADENİZE HÂKİM BÜYÜK TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU

KISALTMALAR VE İŞARETLER

Menbalar zikredilirken islâm menbalarının tek bir defa tabolunanlarının tabı yeri ve senesi ve unvanları yazılmadı; Avrupada ve Şarkta neşrolunan menbalardan (meselâ Tabarî, Beladhurî, Yâqut Hamavî) tabı yer ve senesi gösterilmiyenleri Avrupa tabı demektir; Avrupada birden fazla basılan menbalardan tabı yer ve senesi gösterilmiyenleri, bunların ilmî neşriyatta en çok kullanılan son ve maruf tabı (meselâ EBULGAZİ HAN'ın *Şeceresi* için BR. DESMAİSONS neşri) demektir. Kısaltma işaretleri ile zikredilen diğer eserlerin tam unvanları zirdeki şekildedir, yahut zirde parantezler içinde gösterilen sayfa ve haşiyelerde anılmıştır:

ADTFD (B. 1, hş. 27); A. AQŞANÎ (B. 4, hş. 207); BARTHOLD, *Turkestan*-ingl. (B. 2, hş. 76); *BASR* = *Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie;* BROCKELMANN, *GAL* (B. 3, hş. 49); *BSOS* (B. 1, hş. 29a); *EÎ* = *Encyclopedie de l'Islam;* EFLÂKÎ/HUART (B. 4, hş. 240); *EFM* (B. 3, hş. 8); *GJ* (B. 3, hş. 123); GORDELEVSKÎ, *Rum-Selçuk* (B. 4, hş. 56); *Grundriss d. ir. Phil.* (s. 6); HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye* (s. 5); *İA* = *İslâm Ansiklopedisi;* İBN FADLAN (B. 1, hş. 24); *JA* (s. 7); *JAOS* (B. 1, hş. 80); *JARS* (s. 7); *JSFO* (B. 1, hş. 41); *KCsA* (B. 1, hş. 72); *KSz* (B. 1, hş. 76); MERVEZÎ (B. 2, hş. 42); *MASR* = *Mémoires de l'Académie des Sciences de Russie; MSFO* (B. 1, hş. 7); PAULY-WİSSOWA (s. 4); REŞİDEDDİN/BEREZİN, REŞİDEDDİN/BLOCHET, REŞİDEDDİN/JAHN, REŞİDEDDİN/QUATREMERE, REŞİDEDDİN/TOPKAPI, (B. 1, hş. 125); *SBPAW* (B. 1, hş. 69); *SK* (B. 3, hş. 8); LE STRANGE-*Caliphate* (s. 4); *THİTM* (B. 3, hş. 43); TİESENHAUSEN, *Sbornik* (B. 3, hş. 277); *TM* (B. 1, 72, 102); *TTEM* (B. 4, hş. 230); *TVORAO* (s. 7); *UJ* (B. 1, hş. 70); VASSAF (B. 3, hş. 6); VLADİMİRTSOV, *Mogol teşkilâtı* (B. 4, hş. 513); *WZKM* (s. 7); *ZDMG* (s. 7); *ZKV* (B. 1, s. 82); *ZVORAO* (s. 7); TOMASCHEK, *Skyth. Norden* (s. 4-5).

İşaretlerden: A. es. = Aynî eser; A. m. = Aynî müellif; A. y. = Aynî yer; Bk. = Bakınız; C. = Cild; đ = *de*'den kısaltma, ki lâtince *in* mukabili olarak kullanılır. Hş = haşiye; Hşr = haşiyeler; Krş = karşılaştırınız; nşr = neşri *(ed. par* mukabili); vr. = Varak. Haşiyelerde arabî isim, kelime ve cümlelerde «eliflâm ta'rif» (arapçanın «elif»ini «Â» ile, «fethe»sini «A» ile yazmak bu dilin fonetiği icabı olduğundan) «al» şeklinde, türkçede maruf arabî isimler ise (meselâ *El-Bîrûnî)* «el» ile yazılmış; transkripsyon olarak ث th, خ kh, ذ dh, غ gh, ق q, ڭ ng işaretleri ile, ط ص ض ح harfleri siyah ile yazılmış ise de, bunlar, teknik müşkülât yüzünden ve kitabın ilk tabındaki farklar da araya karıştığından, tam olarak yapılamadı. «é» ve «ä» harflerinin majüskülleri de matbaada bulunmadığından bunlar da eksik olmuştur.

TASHİH VE İLÂVELER

S. 9, aş (yani aşağıdan sayılarak), st (yani satır): 11:4500; s. 14, st. 17: **Mogolistan**; s. 19, st. 7: **Yalguz yıgaç**; s. 27, st. 22: **Argip pay**; s. 28, st. 13: **Barsgan**; s. 37, st. 21: **Turkae**, st. 28: **Çigil**; s. 39, st. 2: «Yunan» yerine **Lâtin**; s. 40, aş. st. 10: «kam» yerine **Kang**, aş. st. 6: «Borsuk» yerine **Borusk**; s. 50, st. 9: «Şato» yerine **Du-lu**; s. 51, st. 22: **Kara Balgasun**; s. 57, st. 21-22: **Yagma**; s. 88, st. 17: «Horezm dilini» yerine **Horezmlileri**; s. 91, aş. st. 5: **[111a]**; s. 93, st. 3: **[111b]**; s. 95, st. 5: **Tamgaç**; s. 96, st. 9: **Tokuzoğuz(yani Uygur)lar**; s. 107, aş. st. 6 ve s. 108, st. 6 «bavurcu» yerine **bükevül**; s. 110, st. 13: **Çagatayın idaresinde Kökte Noyanı**; s. 146, aş. st. 10: **Ulu Barlu**; aş. st. 12: **Enice**; s. 156, st. 3: **Soklı Kay**; s. 170, st. 8: **Ebu-Süleym**; s. 185, st. 2: «halifelerin» yerine **kafilelerin**; s. 190, aş. st. 13: **İbn Azruq**; s. 204, 205, 214, 215, 236: «Kemaleddin» yerine **Kerimeddin**; s. 209, st. 17: «Mahmud» yerine **Mübarek**; s. 210, st. 16: «ebedî» yerine **edebî**; s. 244, st. 13: **Ermeniler**; s. 259, aş. st. 6: «Ögedey» yerine **Güyük**; s. 263, st. 23: 44 yerine **441**; s. 290, st. 13: «kayboldukları» yerine **kaybolmadıklarını**; s. 293, aş. st. 3: **[626a]**; s. 293, st. 7: **sistemidir [626b]**; s. 304, st. 24: «vâliiumumiler» yerine **veliahitler**; s. 305, st. 16: **Tugaçı Cingsang**; s. 313, st. 1: **Kızılbuga Bahadırın yahut Süleymanşahın**; s. 316, aş. st. 9: «döndü» yerine **öldürdü**; s. 324, aş. st. 12: «1702» yerine **1302**; s. 326, st. 1: «1448» yerine **1348**; s. 380, st. 7: **Karabacek**; s. 400, st. 4: **Khazarân**; s. 460, aş. st. 5: **Çou**; s. 464, st. 21: «olduğu halde» yerine **olduğu zaman** okunacaktır.

S. 383, hş. 5 sonuna: Meselenin İran ve Slav nazariyatçıları bakımından bibliyografisi ve hulâsası için bk. DR. ZDENKO VİNSKİ, *Uz problematiku starog İrana i Kavkaza s osvratom na podrijetlo Anta i Bijeleh Hrvada*, Zagreb, 1940.

S. 385, st, 10 da «haşiye 106» sözünden sonra: Önasyadan geçen Vedik Aryanilerin dini tesirine maruz kalan bu *Mitanni*'ler PLİNİUS, VI, 16 da mezkûr «Sogdiana *Maitian*»ları ile ve Ermenistan *Maitian*'ları ile bir olduğu gibi, (bk. SANDALGİAN, I, 182), tarihlerde mezkûr ve bugün büyük bir Özbek uruğu sıfatiyle mevcut olan *Mitan* uruğu (bk. ARİSTOV, *Zametki*, 222) ile de birleştirilebilir.

S. 397, hş. 92 sonuna: Fakat Aristeas'ın tavsif ettiği ağaç Ural ve Tiyanşan dağlarında bol bulunan «balan» *(prunus padus*, yabani kiraz) olacağından, bunun meyvelerinin ismi olarak zikrettiği *asxu* kelimesinin de ekşi demek üzere *aççı* (acı) demek olması daha muhtemeldir.

S. 397, hş. 93 sonuna: Aristeas'ın bunları burunları basık ve başları (herhalde yüzleri) kadınlarınki gibi yaradılıştan tüysüz diye tavsif ettiğine göre, bu sözlerin sadece tüyleri az Türklerin tavsifinden ibaret olduğu anlaşılır.

S. 39, st. 2: Fhun, st. 22: Thuni kelimeleri **Phauni** olacak ve s. 404, hş. 144'in başına bunlar eklenecek: Phauni = Hun meselesi için bk. *ZDMG*, XCI, 244, 306.

S. 405, hş. 146 nın başına: bizde *Mete* şeklinde yazılması âdet olan ismin diğer şekilleri F. HİRTH ve G. HALOUN tarafından tesbit olunmuştur, bk. *ZDMG*, XCI, 245.

S. 406, st. 16 «olmuştur» dan sonra: bk. yukarıda, s. 18 Izıgart (Azıgart) ve *Türkili Tarihi*, s. 6-7.

S. 411, aş. st. 14 «bir keyfiyettir»den sonra: Çünkü TACİTUS (*Annales*, XI, 10) «Sind» tesmiye ettiği Gürgan nehrinden bahsederken «bu nehir Daha'larla Aryanileri biribirinden ayırmaktadır» demiş ve bununla Daha'ların Aryani ve İrani bir kavim olmadığını tasrih etmiştir.

S. 413, aş. st. 15, hş. 184 ün sonunda: MAS'ÛDÎ'nin ve AHMED BN HAMDÂN AL-HARRANÎ'nin Göktürk hakanlarına ait rivayetlerinden Hakanın bizzat kam, yani şaman imamı işini gördüğü anlaşılmaktadır, bk. K. İNOSTRANTSEV, *O verovanyakh drevnikh tiurkov*, d. *Sbornik Muzeya Antropologi*, V. 153.

S. 439, st. 1 de «121» den sonra: ilk Milâd asırlarında Araplarda at hiç yoktu (STRABON, XVI, 4, § 2; 4, § 26), İran ordusuna da ancak develerle iştirak ederlerdi. Onlarda at ancak 7. ci asırda çoğaldı, bunu da Suriyeden alırlardı (L. MARİER, *La parure des cavaliers*, Paris, 1924, p. 322). Araplara atın Berberlerden gelmeyip eski Mısırlılara olduğu gibi Asyadan geldiği malûmdur (a. es. s. 323). Nakşi Rustemde tersim olunan eski İran atları ağır at (asb-i sengin) olduğundan, çevik ve ince Arap atları bundan değil, K. RİTTER'in eski «Nisa atları» ile birleştirdiği (*Erdkunde*, IX, 364) Türkmen atlarından gelme olduğu Türkistandan eski Hinde de geçtiği malûm olan **su atları** efsanesinin Araplara tam türk rivayetleri şeklinde (1000 attan vaktin geç olması dolayısiyle ancak az miktarı çıkıp kalanının gölde kaldığı ve saire) geçmiş olmasiyle (bk. TABARÎ, *Tafsir*, XXIII, 99 kenarında NİSABÛRÎ) sabittir. Türklerin küçük **tokhur**(pony)leri ile beraber yaşıyan zarif ve «şahane», Çinlilerin tâbiriyle «kan terliyen **argımak**» atları olmuş, eski Skit vazolarında da bu iki tip at vazih olarak görülür bir şekilde tersim edilmiştir (bk. E. MİNNS, **Skythians and Greeks**, 48-9). En eski İran destanlarında türk askerlerinin «ala atı» (*asbi ablaq, ala yund*, yahut *alaçaat, alaşat*, bundan rusça *loşad*)ları yanında hakanın atları olarakk ayrıca «su-atları» (*asbi rûdh*) zikredilmekte ve bunlar «argun» tesmiye edilmektedir (ASADÎ TÛSÎ, *Kurşasb Nâme*, Tahran tabı, 345, 399, 414). MAHMUD KAŞGARÎ de (1, 98, 352) «arqın», «ehli ve vahşi cinslerin tesalübünden doğan koşu atları» diye izah etmiştir. Zaten eski Skitlerin «şahane at»ları da böyle izah ediliyor (E. MİNNS, a. es. 48). Buna bakılırsa Türkistan ve Önasya Türklerinin tarihte maruf «argımak» atlarının ismi bu **«argınat»** sözünden gelmektedir. Bu «argın» ismi s. 29 da «Argim-pay» isminin ilk yarısı ile birleştirdiğimiz «Argın» ismini hatırlatmaktadır. «Argın» sözü ehli ve yabani hayvanların melezi mânasında bugün Kırgız şivesinde de kullanılıyor. Uygurcada «argun» ile «argımaq» ayni mânayı ifade eder (bk. W. RADLOFF, *Wb*, I, 302). Khuttel «bek»leri işte bu «argınat»ları yetiştirmişler ve bu cinsin Arap ülkelerinde yayılmasına sebep olmuşlardır.

TÜRK KABİLELERİ VE SAYILARI

Prof. A. MEILLET 1924 te Pariste çıkan eserinde *(Les Langues du Monde,* s. 196-201) Rusya Türkleri hakkında 1897 hesabına, diğer Türkler hakkında da Aristov'un daha eski malûmatına dayanarak şöyle bir sayı listesi vermiştir:

Sibirya Türklerinden **Yakutlar** ve **Dolganlar**: 228.139; **Altay Türkleri** ve Garbî Sibirya, **Tobol** ve **Baraba Türkleri**: 210.145; **Urankhaylar** (o cümleden Ubsa gölü civarındaki «Khoton» ve Kokculuklar): 45.000. Ortaasya Türkleri: **«Kazaklar»** Rusyada: 3.881.066, Hiva ve Buharada: 44.000, Çinde 101.000; Ferganada **«Kıpçaklar»**: 45.000; **«Kırgızlar»** Rusyada: 201,672, Hive ve Buhara: 4.000, Çinde 10.000; **Türkmenler**: Rusyada 248.651, Hiva ve Buharada 303.750; Afganistan ve İranda 80,000; Kafkasyada 24.522, Avrupayiruside 281.357 [1]; **Özbekler**: Asyairuside: 234.825, Hive ve Buharada 1.257.500; Afganistanda 200.000; şehirlerde yaşayan «Sartlar» (yani **«Kent Türkleri»**): Asyairuside: 1.458.128, Buharada 700.000, Afganistanda 100.000; **Şarkitürkistan Türkleri** («İle vilâyeti» dahil olmak üzere) : 1.00.000; Rusyada «Tarançılar» 60.999; **«Kaşgarlılar»**: 41.338. Şimaligarbî Çinde Kansu vilâyeti Türkleri, **«Saloriar»** ve **«Sarı Uygurlar»** 2.000; Türkistanda **Tatarlar**: 60.197. Rus tahriri nüfusunda kavmî mahiyetleri tayin edilmiyen Ortaasya Türkleri: 439.930. Cenubigarb Türkleri: **Osmanlı Türkleri**: 10.000.000; Kafkasya daki **Osmanlılar**: 135.032; **Kafkas Azerbaycanı Türkleri**: 1.475.553; **İran Azerbaycanı Türkleri**: 2.000.000; **Karapapakhlar**: 29,902. Şarkîavrupa Türkleri: **Karaçaylar**: 27.323; **Kumuklar**: 83.408; **Karanogaylar** 64.080; Kabardılar arasındaki **Urusbi, Khulan Türkleri** ve **Balkarlar**: 34.232; **Başkurtlar**: 1.321.363; **Mişerler**: 53.847; **Tipterler**: 117.734; **Kazan Türkleri**: 1.693.925; **Kırım** ve **Karait Türkleri**: 220.237; **Lehistan Tatarları**: 20.922; Petersburg ve Moskovada **Karaitler**: 19.507; Lehistanda **Karaitler**: 1.137; **Çuvaşlar**: 843.755; Basarabyada **Gagauzlar**: 55.775; **Dobrucadaki Nogaylar** ve **Çıtaklar**: 40.349. Bu hesaba göre Türklerin adedi 30.033.960.

---

[1] Bu kayıt 28.000 den yanlış olacak, ARİSTOV'a (s. 405 e) göre Stavropol Türkmenleri ancak 26.674 dür.

Son yıllarda yapılan nüfus tahrirlerine ve bazı takribî hesaplara dayanarak Türklerin memleketlere göre bugünkü (1941 de) sayısını şu şekilde tesbit edebiliyoruz: Rusyada Türkler 1926 sene hesabına göre 46 kadar «kavim» ismi altında ve birçokları 1897 ve 1917 hesaplarına nazaran pek noksan gösterilmek üzere 17.110.197 olup [2], bu da her sene Rusyada nüfusun binde 23 artışına göre, müteakip 15 sene zarfında 23.013.000 tutar. Türkiyede 1935 nüfus tahririne göre (15.000 «Tatar» dahil olmak üzere) 13.904.000 Türk olup [3], bu da Türkiyede Türklerin senevî binde 22 tezayüdü hesaba katılmak üzere 6 senede 15.740.000 eder. Şimaligarbî Çinde, Sinkiang'da 5,5000.000 [4], Afganistanda 1.500.000 [5],

---

[2] 17.12.1926 nüfus tahriri neticelerine dair resmi Sovyet neşriyatından (bk. *Soyuznaya perepis 1926 goda.* kratkiye svodki, vıyp. IV, *Narodnost i rodnoy yazık naselenya SSSR,* Moskova, 1928, s. VII-XIII, 10 [«Araplar»], 14-18) toplandıkta «kavmiyet itibariyle» umumi sayıları 17.110.197 tutan «milletlerin» in münferit sayıları şudur:

Çuvuşlar. 1.117.403); **Kırım Türkleri:** 187.424 (o cümleden **Tatarlar:** 179.100; **Karayımlar:** 8.324); **Kazan Türkleri:** 3.104.505 (o cümleden **Tatarlar:** 2.737.168; **Mişerler:** 242.640; Tobul vilâyetindeki **Bukharlılar:** 12.012; tanassur etmiş **Nogaybekler:** 11.219; tanassur etmiş **«Kreşin»** ler: 101.466; Batı Sibirya'daki **«Tümen» Türkleri** de «Tatar» lardan sayılmıştır); **Özbekler** ve **Kent Türkleri:** 4.017.696; (o cümleden **Kurama:** 50.218; **Kıpçak:** 33.502; **«Türk»** 537; Özbeklerin **«Araplar»** kabilesi 28.963); **Kazak Kırgızlar:** 4.874.917 (o cümleden **Kırgız:** 768.761; **Karakalpak:** 146.317); **Başkurtlar:** 741.098 (o cümleden **Tipterler:** 27.414); Rusyadaki **Doğutürkistanlılar:** 118.575 (o cümleden **Kâşgarlı:** 13.010; **Uygur:** 42.555; **Tarancı:** 53.010); **Şimali Kafkasya Türkleri:** 185.940 (o cümleden **Nogaylar:** 36.274; **Karaçaylar:** 55.124; **Kumuklar:** 94.542; aşağıda Türkmenler sırasında sayılan ve sayıları şimdi ancak 4.065 gösterilen «Stavropol Türkmenleri» de buraya ilâve edilirse Şimali Kafkasya Türklerinin sayısı 190.005 eder); **Türkmenler:** 686.068; **Azerbaycan Türkleri:** 1.712.877 (o cümleden **Karapapakhlar:** 6.317); Basarabyanın Rus kısmındaki **Gagauzlar:** 848; **Osmanlı Türkleri:** 8.563; Sibirya Türklerinden **Yakutlar:** 214.774; **Altay Türkleri:** 44.496 (o cümleden nefsi **Altaylı** ismindekiler: 37.645; **Telengütler:** 3.415; **Televütler:** 1.898; **Oyratlar:** 1.538); Tomsk tarafında **«Çernovoy Tatarlar»:** 12; **Sagaylar** 21; **Şorlar:** 12.601; **Kızıllar:** 22; **Kaçı Tatarları:** 204; **Koyballar:** 67; **Soyutlar:** 229; **Karagaçlar:** 2.825; **Barabalar:** 39; nihayet **Hakaslar** 4.559; **Komandılar:** 6.335.

[3] Bk. *Türkiye Cumhuriyeti İstatistik Yıllığı,* 1935.

[4] KORNİLOV (*Kasgariya,* s. 226-230) 1903 te Şarki Türkistanın nüfusunu, muhtelif vilâyetlere taksim etmek üzere, 1.625.700 olarak tespit etmiştir. Çinlilerin 1915 resmi kayıtlarına göre, Turfan, Peçin ve Komul vilâyetleri de dahil olmak üzere, Şarki Türkistanın nüfusu 2.094.344 tür (*Strani Vostoka,* Moskova, 1929 s. 682-83). Bütün Sinkiang'ın (yani Şarki Türkistan ile beraber İle vilâyeti, Cungarya, Tarbagatay ve Çin Altayının nüfusu 4 milyon (*Novy Vostok,* XXVI, Moskova, 1929. s. 106) ilâ 6 milyon (*China Yearbook,* 1935) tahmin ediliyor; Sven Hedinin 1930 senesinde verdiği malûmata göre Sinkiang'ın nüfusu 6,400.000 dir. **Türkler** (FUAD KAZAK, *Ostturkistan,* Berlin, 1937, s. 11) yahut **Müslümanlar** (İ. GREBE *Beiträge zur Kenntnis der Völker Sinkiangs nach den chinesischen Quellen.* Bocham, 1937, s. 5) bu ülke ahalisi-

İranda 4.500.000 [6] Irak ve Suriyede 500.000 Türkün yaşamakta olduğu tahmin ediliyor [7]; Balkanlarda ise 1.316.000 Türk yaşıyor [8]. Bu hesaba göre dünyada Türklerin sayısı 51.570.000 eder. Afganistanda sayıları 1.200.000 tutan **Hezare** ve **Aymaklar,** keza Şimaligarbî Çinde sayıları birçok milyonlara çıkan **Döngenler** kâmilen müslüman olup kavmiyet itibariyle kendilerini «eski Türk» sayıyorlarsa da, bugün türkçeyi unutmuş olduklarından bunlar bu umumî hesap haricinde kalmışlardır. Çin, Afganistan ve İranda muntazam istatistik olmadığı gibi, Rusyada da siyasî mülâhazalarla hesaplar daima karıştırıldığından Türklerin ol-

nin %80 ini teşkil ettiğine göre 1930 da Türklerin nüfusu 5.120.000 olarak kabul edilebilir; bu da, 1942 senesine kadar en az tezayüt ile 5.1/2 milyon teşkil edebilir. Bugün bu ülkede bilfiil hâkim olan Sovyetler, Sinkiang ahalisini 3.600.000 olup bundan **Uygurların** 2.400.000, Çinlilerin 480.000, Mogolların 350.000, **Kazakların** 410.000, **Döngenlerin** 240.000, **Kırgızların** 60.000, Rusların 30.000, Taciklerin 20.000, **Özbeklerin** 15.000 nüfus teşkil ettiğini kaydediyorlar (bk. Socekgiz, Moskova, 1936, s. 333).

[5] Afganistanda Özbekler A. SNESAREV'a *(Afganistan,* Moskova, 1921, s. 116) göre 800.000, Türkmenler, REYSNER'e *(Afganistan,* Moskova, 1929, s. 266) göre, 200.000 dir. Nadir Şah'la gelen Kızılbaşlar, BELLEW'e göre *(Journal of a political mission,* s. 17), yine 200.000. Bu memlekette yaşıyan diğer Türk uruklarının, **Kıpçakların, Çagatay, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Karlukların** ile **Kohistan Türklerinin** (bunlar hakkında bk. JARRING, *On the distributions of Turk tribs in Afganistan,* 1939, s. 65-78) sayısı da en az 300.000 tutar.

[6] **İran** Azerbaycanında nüfus 2.000.000 (bk. MAS'UD KEYHAN, *Coğrafya-i mufassal-i İran,* III, Tahran, 1932, s. 151; Dr. FAHREDDİN ŞEVKET, *İran,* İstanbul, 1925, s. 11: 2 milyon yalnız Türkler); Kaplan Dağı cenubunda Irak-i Acemde (Zencan, Kazvin, Hemedan ve Sultanâbâd vilâyetlerinde) 1.500.000; cenubî İran vilâyetlerindeki Türk kabileleri, **Afşar, İnallu, Kaşkai** v. s. (bunlar hakkında bk. H. ELIED, *Contributions to the anthropolgy of İran,* Chicago, 1939), Şarkî İrandaki **Türkmenler** de takriben bir milyon (bk. Fahreddin Şevket, mezkûr eser, s. 11-12) sayılmaktadır.

[7] Irakta **Türk** ve **Türkmenler** 1919 ve 1921 hesaplarına göre 339.000 (o cümleden Musul vilâyetlerinde: 146.960, Erbilde: 15.000, Kerkükte, Süleymaniyede: 32.900, Mezopotamyanın diğer kısımlarında: 110.000; (bk. *Question de la Frontière entre la Turquie et l'Irak,* ed. de la Société des Nations, 1925, p. 31-34); Suriyede Hatayda 150.000 ilâ 200.000. (bk. FAİK TÜRKMEN, *Hatay tarihi,* I. 1939, s. 93, 223-24: Türkiye hesabına göre Türkler 240.000; Fransızların hesabına göre: **Türk:** 87.000, **Aleviler** 5.900 = demek cem'an 145.000).

[8] **Yunanistanda Türkler** 1928 de 303.900 *(Statesmens Yearbook,* 1929); **Bulgaristanda** 1926 nüfus tahririne göre 607.763 (bk. CELÂL AYBAR, *Bulgaristanın Nüfusu,* Ankara, 1935, s. 23 ve *Annuaire du royaume du Bulgarie,* 1934); **Yugoslavyada** 31 Mart 1931 nüfus tahririne göre: 132.000 (bk. *La Yugoslavie d'aujourd'hui,* publié par la section de la presse au ministère des affaires etrangères, Belgrad, 1935, s. 86); **Romanyada:** 1930 hesabında 230.000 (o cümleden 95.000 Gagauz). 1938 nüfus tahririne göre de: 273.000 (o cümleden 106.000 Gagauz).

dukça eksiksiz iyi bir sayımı, ancak Türkiyede 1927 ve 1935 senelerinde milliyet itibariyle yapılan nüfus tahririnde elde edilen rakamlara münhasır kalmaktadır.

Umumî Türklerin kavmî teşkilâtı hakkında okunacak eserler şunlardır: VAMBERY, *Das Türkenvolk* Leipzig, 1882; ARİSTOV, *Zametki ob etniçeskom sostave tiurkskih plemen* Petersburg, 1896.

TÜRK TARİHİNİN DEVİRLERE TAKSİMİ VE O DEVİRLERE AİT OKUNACAK ESERLER

Umumî Türk tarihini öğrenirken, «Anayurt» dediğimiz Ortaasyada geçen hayatımızla Türklerin bu ülke haricinde yaşattıkları vekayii biribirinden ayırmak icap ediyor. Bununla beraber tarihimizi: «tarihten önceki çağ» ve «tarihî çağ» a, bunu da 1) İslâmiyetten, yani Önasya medeniyetine iltihakımızdan evvelki çağ, 2) İslâm devrinin 16. ncı asra kadar inkişaf devri, 3) 16. ncı asırdan zamanımıza kadar uzanan inhitat devri olarak üç devreye ayırıyoruz. Bugün yaşadığımız yeniden dirilme ve Garp medeniyetine iltihak devri ile, tarihimizin beşinci devri başlanmıştır.

Eski zamanlar için müracaat edilecek başlıca eserler şunlardır: PAULY - WISSOWA, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft,* (ihtisar ile: *Pauly - Wissowa*). İslâm devri ve son asırlar için *Encyclopédie de l'İslam* (ihtisar ile: *E. İ.*). Tarihî eserlerde tesadüf olunan coğrafî isimler için LE STRANGE, *The Lande of the Eastern Caliphate,* London 1905; BARTHOLD, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (London 1928) kitabının baş kısmı; MİNORSKY, *Hudud al-Âlam, the Regions of the World,* London 1937; Uzakşark için ALBERT HERRMANN, *Historical and Commercial Atlas of China,* Cambridge, 1935.

Eski ve İslâmdan önceki devirler için müracaat edilecek eserler: O. MENGHIN, *Die weltgeschitliche Rolle der uralataischen Völker,* (Arachaeologiae Ertesitö, XLII, Budapest, 1928). Türk tarihinde coğrafî âmilleri izah için SİR AUREL STEIN, *İnnermost Asia, its geography as a factor in History (the Geographical Journal,* May and June, 1924), OWEN LATTIMORE, *The geagraphical factor in Mongol history (the Geographical Journal,* Jannury, 1938). Türk kavimlerinin eski tarihine dair mütalâalar A, ZEKİ VELİDÎ, *Türk Tarihi Dersleri,* İstanbul, eski Dârülfünun taşbasması, 1928; W. TOMASCHEK, *Kritik der altesten*

Nachrichten über den skythischen Norden, I, Wien, 1888, II, Wien, 1889; FRANKE, *Beiträge aus chinesishen Quellen zur Kenntnis der Geschischte der Türkbölker* (Berlin, 1904). Step kavimlerinin sanati hakkında RENÉ GROUSSET, *L'Empire des Steppes,* Paris, 1939, p. 1-50, 622-637 (bu eserde bu meseleye ve eski Türk tarihine ait mufassal bibliyografya vardır).

Milâttan önce İran, Grek ve Türk kavimlerinin mücadeleleri tarihi için: FR. V. SCHWARZ, *Alexander des Grossen Feldzug in Turkestan,* München, 1893; HELMUT BERVE, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage,* München, 1926; H. G. RAWLINSON, *Bactria, the history of o forgotten empire,* London, 1912; LA VALLEE POUSSIN, *L'İnde aux tempes des Maurya et des Barbares, Grecs, Scythes et Yuetchi,* Paris, 1930. Hunlar tarihi için DE GROOT, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit,* Berlin, 1921; DE GEUIGNES'in Hunlar tarihinin HÜSEYİN CAHİD tercümesi; NİHAL ATSIZ, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar,* İstanbul, 1935. Bu zamanda Kafkasya ve Ortaasya kavimleri tarihi için toplu olarak N. PIGULEVSKAYA, *Siriyaskiye İstoçniki po istoriyi Naradov* S.S.S.R. Leningrad, 1942; Hunlar ve Göktürkler devri için HYACINTH - BIÇURİN *Sobraniye svedenyi o narodakh obetavşikh v Serdney Asiyi v drevneyşie vermena,* 4 cilt, Petersburg, 1850 (ihtisar ile: HYACINTH - BIÇURİN); M. ŞEMSEDDİN, *Mufassal Türk Tarihi,* 5 cilt; E. CHAVANNES, *Documents sur les T'ou-kiue occidentaux,* Petersburg, 1903. Fr. HIRTH, *Nachwort zur İnschrift des Tonjukuk,* Petersburg, 1899; bu malûmatın hülâsası RENÉ GROUSSET. s. 127-171.

İslâm devrine ait müracaat edilecek eserler: W. BARTHOLD, *Ortaasya Türk tarihi hakkında dersler.* İstanbul, 1927; FUAT KÖPRÜLÜ, *Türkiye tarihi* ve *Türk edebiyatı tarihi,* 1928; BARTHOLD, *Turkestan down to the Bongol invasion,* London, 1928; H. A. R, GIBB, *Ortaasyada Arab fütuhatı,* İstanbul, 1929. Hazar ve Bulgarlar için A. ZEKİ VELİDİ TOGAN, *İbn-Fadlans Reisebericht,* Leipzig, 1940 (ihtisar: Togan - *İbn-Fadlan).* Selçukiler ve Önasyada Türkler hakkında MÜKRİMİN HALİL YİANANÇ, [*Türkiye tarihi Selçuklular devri,* İstanbul, 1945]; RENÉ GROUSSET, *Histoire des Croisades* 3 cilt, Paris, 1936; A. S. ATIYA, *The crusade in the later Middle Ages,* 1938 (bu iki kitapta Ehlisalip harpleri ve Önasyada Türkler tarihi için bütün membalar gösterilmiştir). Gazneviler ve Selçukilerin Horasandaki hayatı hakkında tekmil İslâm menbalarının malûmatı şimdi toplu olarak *Materyalı po istoriyi Türkmen i Turkmeniyi,* cilt. I. Leningrad, 1939 da bulunuyor. Mogol devri için H. HOWARTH, *Histroy of the Mongols,* London, 1876-1888; C. D'OHSSON,

Histoire des Mongols, Amsterdam, 1834-5; B. VLADIMIRTSEV, *Obşçestvenniy stroy Mongolov,* Leningrad, 1932; [bunun ABDÜLKADİR İNAN tarafından yapılan tercümesi *Mogolların içtimaî teşkilâtı,* Ankara, 1944. İran İlhanîleri için şimdi mufassal ve ilmî olarak yazılan yeni eser: B. SPULER, *Die Mongolen in İran; Politik. Verwaltung und Kultur der İlchaniden* 1220-1350, Leipzig, 1939; Altınordu için: aynı B. SPULER'in *Die Goldene Horde,* Leipzig, 1943.] B. GREKOV ve A. JAKOUBOSKİ, *La Horde d'Or,* Paris, 1939; (rusça aslı *Zolotuya Ordu* 1937 de çıkmıştır). Önasya medeniyetleri karşısında Mogollar ve İlhanîler ülkesinin iktisadî vaziyeti hakkında: W. BARTHOLD, *İslâm medeniyeti tarihi,* Köprülü Fuad neşri, 1940, s. 100-133, 219-250; A. ZEKİ VELÎDÎ, *Mogollar devrinde Anadolunun iktisadî vaziyeti* (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I. İstanbul, 1930); G. İ. BRATIANU, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siécle,* Paris, 1929. Mogolların Ortaasyadaki hayatı, Çagataylar, Kalmuklar ve şarkî Mogollar hakkında GRUM GRJMAYLO, *Zapadnaya Mogoliya,* II, Moskau, 1926. Temür ve oğulları için: BARTHOLD, *Ulugbek ve zamanı,* Akdes Nimet tercümesi, İstanbul, 1931 (almanca WALTER HINZ tarafından yapılmış tercümesi, 1935); BARTHOLD, *Herat unter Husein Baikara, dem Timuriden,* 1938. Son Temürîler zamanında Ortaasya vakayii için M. KHAYDAR MİRZA DUGHLAT, *The Tarihki Rashidi,* transl. by. DENISON ROSS London, 1895. Anadolu Türk beğlikleri için İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILIOĞLU, *Anadolu Beğlikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri,* İstanbul, 1937.

16 ncı asırdan sonraki inhitat devri ve son inkılâp devri için toplu malûmat Türkistan için: A. ZEKİ VELÎDÎ TOGAN, *Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi,* Mısır, 1929-1940. Türkiye için: Maarif Vekâleti tarafından neşredilen «*Tarih*» kitaplarının 3-4 üncü ciltlerinde bulunur; İslâm Ansiklopedisinde «Türk» ve *Encyclopaedia Britanica* de «Turkey» maddeleri; son devir için bir de A. KROL, *Das Land Kemal Atatürks,* Berlin, 1938. İranda Safavî hanedanı devrinde Fars unsurunun millî dirilme namına Türklükle mücadelesi, İran ve Türkler arasında Şi'ilik hakkında ARNOLD J. TOYNBEE, *A Study of History,* vol. I. London, 1934, s. 70-71, 347-402; WALTER HINZ, *İran Aufstieg zum Nationalstaat,* Berlin, 1936. Safavî, Afşar ve Kaçar sülâleleri hakkında: *Grundriss der iranischen Philologie,* t. II, Strasburg, 1904 (ihtisarı. *Grundirss d. ir. Phil.*), s. 579-606; son İran inkılâbı hakkında H. MELZIG, *Resa Schah, der Aufstieg İrans und die Grossmächte,* Stuttgart, 1936; İran ve Hindistanda hüküm sürmüş olan Türk sülâleleri ve Kırım Hanları hakkında RIZA NUR'un «*Türk tarihi*» 5-7. ciltlerinde umumî malûmat bulunur. Türkistanın umu-

mî medeni hayatı hakkında bir de BARTHOL'ün *İstoriya kulturnoy Jizni Turkestana*, Leningrad, 1927 tavsiye edilir.

Türk tarihi için toplu malûmatı ve lâzım gelen bütün bibliyografi malûmatı havi bir eser sıfatile RenÉ GROUSSET'nin zikri geçen *L'Empire des Steppes* adlı eseri tavsiye edilecek yegâne manueldir; fakat bu eserde Türkistan tarihi, Avrupa İraniyatçıları arasında hâkim noktai nazardan yazılmıştır.

Bütün tarih talebesinin istifade edeceği diğer mühim bir eser de, zikri geçen *Encyclopedie de l'İslam*'dır ki fransızcadan başka ingilizce ve almanca da çıkmıştır, demek üç Avrupa dilinden birisini bilen her talebe bundan istifade edebilir: Şimdi ise Türkçe de neşrediliyor. Müracaat edilmesi icap eden mecmualardan şunlar İstanbul ve Ankara kütüphanelerinde bulunmaktadır: *Journal Asiatique* (ihtisarı ile: *JA*), *Journal of The Royal Asiatic Society* (ihtisarı ile *JRAS*), *Zeistchrift der Deuschen Morgeländischen Gerelischaft* (ihtisarı: *ZDMG*), *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlrndes* (ihtisarı: *WZKM*), *Zapiski Vostoçnago Otdelenya Russkago Arkheologiçeskago Obşçestva* (ihtisarı: *ZVORAO*), *Turdi Vostoçnago Otdelenya Russkago Arkheologiçeskago Obşçestva* (htisarı: *TVORAO*).

I

Türk Tarihinin Eski Devreleri

— 1 —

TARİHTEN ÖNCEKİ DEVİR

Türklerin menşe'i bahis mevzuu olunca, gözler, bugün dahi bunların ekseriyetinin yaşamakta olduğu Ortaasyaya dikilir; fakat bu milletin ikinci büyük ve en kuvvetli kütlesi Önasyada ve Karadeniz etrafında yaşamaktadır. Türklerin nüfus artıklığı tarihî devirlerde en ziyade şimdiki Avrupai Rusî'yi, Şimalî Çin'i, Şimalî Hindistan'ı tazyik etti; fakat bu nüfus artıklığı nihayet Önasyada yerleşerek burada ve Karadeniz kıyılarında Türkün ikinci vatanını kurdu. Bu neden böyle oldu? Neden bu ikinci vatan meselâ Uzakdoğuda ve yahut şimdiki Avrupai Rusî'de kurulamadı? Bu meseleyi aydınlatmak için, Türk tarihinin her iki vatandaki gelişme safhaları ile beraber, bir de Türklerin bütün tarih boyunca görülen intişar tecrübelerini ve fütuhatlarını öğrenmek icab eder.

Türkün anavatanı Ortaasyadır; fakat onun nereleridir? Türkler, 6 ncı asırda Göktürk devleti kuruluncaya kadar, Ortaasyanın hangi kısımlarını hakikî atalar yurdu olarak işgal etmişlerdir? Türk milletinin buradaki tarihî ve tarihten önceki hayatı nasıl başlamıştır? Bunlar, birçok âlimlerin, üzerinde durduğu ve hâlâ da katiyetle halledemedikleri meselelerdir,

Anau ve ilk Türk vatanı. — Ortaasya, bilhassa onun münbit ve mahsuldar sahalarını teşkil eden Batı - ve Doğutürkistan, cihan medeniyeti tarihinde müstesna mevki tutan yerlerden biridir. Fakat bu medeniyetin vücuda getirilmesinde ve yaşatılmasında Türklerin ne gibi bir rol oynamış olduğu meselesi, henüz aydınlatılmağa muhtaç bir vaziyette bulunuyor. Türkmenistanda Aşkabad yanındaki Anau harabelerinde yapılan arkeolojik izlenmeler buradan m. ö. 4500, diğer bir tahmine göre 9000 yıllarında yaşamış olan bir medeniyeti meydana çıkarmıştır [1]. Burası, o devirlerdeki Önasya (Sumer ve Sus) ve Güneyasyada (Hindistanda, Sind nehri

havzasında Mehenjo - daro ve Harappa harabelerinde) ve Uzakdoğuda (Çin'de Yunnan vilâyetinde, Yang-shao'da ve Mançuri'de) eserleri keşfolunan medeniyetler arasında bir vasıta, yahut onların ilk başlangıç merkezi, ocağı olmuştur [2].

Anau'da bulunan eserler insanın ilk medenî tekâmül safhalarını öğrenmek bakımından çok mühimdir; fakat burada yakılmış cesed enkazını muhtevi bir alt tabakanın üstünde bulunan yuvarlak (brakisefal) kafalar, keza Türkmen elişlerinde görülen zinetlerle müşterek hatlara malik keramikler bulunmuş ise de, bu hususlar, o eski zamanlarda bu bölgede yaşamış olan ahalinin milliyetini tayin etmek, ve bunları Türklerin malı olarak kabul eylemek için kâfi gelmez. Umumiyetle neolitik devirlerde, m. ö. 4000 - 2000 den başlayıp Doğuavrupada, Doğu ve Batıasyada yuvarlak kafalı insanlar tarafından inkişaf ettirildiği ispat olunan sanat eserleri (aşağısı kırmızı, yukarısı beyaz ve üzerinde siyah çizgiler olan çömlek ve vazolar) bulunmuştur [3]. Fakat bu kavimlerin milliyetini tayin etmek için elimizde vâzıh bir delil yoktur.

Ortaasyanın eski ve tarihten önceki tarihiyle meşgul olan âlimlerin çoğu, Türklerin tarihî devirler tarihini ve etnografyasını az bilen, yahut hiç te bilmiyen şahsiyetlerdir. Bunlar, kitaplarda yazılmış medeniyetleri, tarihî devirlerde, Aryanî kavimlerin yahut Çin'lilerin yaşatmış olduklarının, Türk ve Mogol kavimlerinin ekseriyeti ise tarihî devirlerde hep göçebe unsuru olarak görülmelerinin intıbaı altında kalıyorlar; bu yüzden de onlar, dünyanın muhtelif yerlerinde Türklerle ilgisi olduğu bazan pek vâzıh olan medeniyet eserleri gibi, Ortaasyadaki eski medenî hayatı da ancak Altaylılardan başka kavimlere, bilhassa Aryanîlere mal ederler. Anau medeniyetini yaşatan millet sıfatiyle hiçbir kavim kat'iyetle gösterilmiyorsa da, Aryanî kavimlerin Güney ve Ortaasyaya gelişi ancak m. ö. 2000-1500 seneleri hududunda başlamış olduğu, bilhassa geçen umumî harpten sonra yapılan tetkikat sayesinde anlaşılmış ise de, Anau'un m. ö. 450 hattâ 9000 e çıkarılan medeniyetini «ilk aryanî medeniyet» telâkki edenler çoktur [4].

8 - 12 asırlarda Hakanî ve Uygur şivelerinde yazılan türkçe eserlerde ve Kaşgarlı Mahmudun kitabında ziraate ait ıstılahlar kâmilen türkçe olduğu halde, bunlar bir araya toplanıp ilim âlemine arzolunmamış bulunduğundan, Ortaasya tarihi ile uğraşan âlimler, bilhassa bunlardan türkçe bilmiyenleri (meselâ Grum Grjimaylo), bu ülkede bugün yaşıyan Türklerin dilinde ziraate ait ıstılahların ekserisinin Çingiz ve oğulları zamanında Mâverâünnehir ve Horasandan buraya hicret ettirilen İranlı Taciklerin dilinden alınmış olduğunu görerek bunu, gûya tarihten önceki devirlerdenberi burasının «aborigen» i olarak yaşıyan ve gûya Karadeniz-

den Şimalî Çin içerlerine kadar uzayan sahada hâkim bulunan Ayranîlerin göçebelere öğrettikleri medeniyetin eserleri diye gösterir dururlar [5].

3 Türk millî tipinin, Uzakdoğu tipi, yahut Aryanî tipi olmayıp kendine mahsus hususiyetlere mâlik bir mutavassıt tip olduğu; antropoloji tetkikatı, âbidelerin, heykellerin, minyatürlerin ve yazılı kayıtların ifadeleri sayesinde hiç şüphe götürmez şekilde sabit bir hakikat ise de, bunlar da bir araya toplanıp ilim âlemince kabul olunacak bir şekle sokulmamış olduğundan, Türklerin yaşadıkları yerlerde yapılan hafriyatlarda bulunan kafataslarını başka ırklara mal etmenin yolları açık kalmakta; komşu kavimlerin tiplerine ait eski Çin kayıtları da Çinli bakımından çok Avrupalı bakımından mütalâa eylemek yanlışlıklarına devam edilmektedir [6].

4 Altay kavimleri, medenî sahalara vakit vakit saldıran Barbarlar gibi telâkki edildiklerinden, onların menşe yeri olarak ta Ortaasyada medeniyetlerin yaşamış ve yaşamakta olduğu yerlerden uzak her bir ülke kabul edilmekte, fakat Aryanî kavimlerin menşe yeri telâkki olunan Batı ve Doğutürkistan gibi sahalara Türkler asla yanaştırılmamaktadırlar. Türklerin menşe yerlerini tayin zımnında söylenen ve yazılan fikirlerin ekserisinde böyle kablî fikirler hâkim olduğunu önceden kestirip bilmek icabeder. Tarihî ve lisanî vesikalara dayanarak ve bir içtihad mahsulü olarak ortaya atılan nazariyelerin başında, Altay bölgesinin ana yurt oluşu gelmektedir; bundan da Türk, Mogol ve Mançu kavimleri grupuna «Altay» ismi verilmiştir. Bu fikri ilk olarak WİEDEMANN (1838), Fin âlimi A. CASTREN (1848) ve Alman mongolisti SCHOTT (1849) ileri sürmüşler; Macar H. VAMBERY (1885) ve Rus âlimi N. ARİSTOV (1896) bu fikri isbat etmek yolunda çalışmışlardır. Viyanalı W. TOMASCHEK (1888), Türklerin anayurdunu Baykal gölünün doğusunda aramış, çiniyatcı İngiliz âlimi E. PARKER (1924) ile Finlandiyalı mongolist ve türkolog G. J. RAMSTEDT ise bunu Uzakdoğuda, Kingan dağları çevresinde ve Mançuriyada, ayrıca Ramstedt Mançurya ile Moğolistanın cenubî kısımlarında aramak icab ettiğini ileri sürmüşlerdir [7].

5 Buna karşılık Macar türkiyatçısı G. NEMETH, Türk anavatanının, Asyanın şimaligarbi kısımlarında, Altay dağları ile Urallar arasında ve Aral gölü mıntakasında aranması lüzumunu, lisanî delillere dayanarak iddia etti [8]. Yine Macar âlimlerinden G. ALMASY, menkıbe ile destanlara ve Aryanî kavimlerin ilk vatanı hakkındaki tetkikata dayanarak, Türk anayurdunun Tiyanşan mıntakasında olduğunu, bu meseleye tahsis edilen ayrı bir yazısında katiyetle ileri sürdü. İlk defa olarak Türklerin ve Mogolların mufassal tarihini yazan DE GUİGNES'ün ve en son olarak bu meseleye ait tetkikatta bulunan kandaşımız NECİP ÜÇOK'un da kabul ettikleri bu son fikre ben de ötedenberi taraftarım. Bence Türkün

J. Nemeth Probleme der türkischen Urzeit (Analecta Orientalia Budapest 1942. p. 57-102)

anavatanı, Tiyanşanın garp ve şimal yamaçları ile Aral gölü mıntakasıdır. Viyanalı tarihi etnografya profesörü W. KOPPERS te bu fikre meyletmektedir [9].

İlk Türklerin eski dünyanın dört tarafı ile temasları, — Son zamanlarda Türklerin ön tarihine dair, bazısı müstakil eserler şeklinde olmakla beraber, çoğu istitradî mahiyette, yani başka bahisler arasına karıştırılmak suretiyle birtakım mütalâalar dermeyan edildi. Bu yazılar, Türklerin tarihten önceki devirlerde, eski dünyanın muhtelif taraflarında büyük medeniyetler vücuda getiren kavimlerle temasta bulunarak mevcudiyet göstermiş olduklarını belirtmektedir, ki bunları dikkatle öğrenmemiz icabeder.

1 — Viyanalı profesörlerden rahib W. SCHMİDT ve kablettarih profesörü O. MENGEN, Önasya ve Nil sahasındaki eski büyük devlet ve medeniyetlerin Ortaasyadan gelen göçebe, fakat teşkilâtçı ve asker kavimlerin, yerli ziraatçi, teşkilâtsız ve sulhsever oturak kavimlere tasallut ederek birleşmeleri ve metbuları olan bu çiftçi kavimlere karışıp gitmeleri neticesinde meydana geldiğini ileri sürdüler. Ayrıca O. Mengen 1908 de Viyana Antropoloji ve Macar Arkeoloji cemiyetleri mecmualarında neşrettiği yazılarında, bilhassa Kuzeyasya ve Kuzeyavrupada kablettarihî tetkikatla ilgili hafriyat esnasında bulunan hayvan kemiklerini tetkik ederek, hayvan beslemeyi son paleolitik devirlerde Ural - Altay kavimlerinin Kuzey ve Ortaasyada inkişaf ettirdiklerini ve bunların, alıştıkları suvarilik sayesinde, dünyaya hâkim olmak yoluna girdiklerini, fakat gittikleri yerlerde idareleri altına aldıkları çiftçi kavimler arasında temessül ettikleri fikrini ortaya attı.

Eski Mısır tarihi mütehassıslarından SCHEBESTA'nın yukarı Nilde rastladığı m. ö. 2000 e ait nomad kültürünün ve prof. CZERMAK'ın Nubie dili ile türkçe arasında tesbit ettiği münasebetin bu tarihten önceleri paleolitik devirlerdeki Ural - Altay nomadlarının istilâ izleri olabileceğini ileri sürdüler [10]. W. Schmidt'in talebesi olan prof. W. KOPPERS te, Viyanada neşretmekte olduğu *Anthropos* mecmuasında ve müstakil eserlerinde, bu fikri takviye etti. Yani bu zatlar bugüne kadar medeniyetler için bir âfet telâkki olunan Türk göçebeliğinin, eski dünyada çiftçi milletlerin kurdukları teşkilâtsız medeniyetleri teşkilâtlandırarak, onlara siyasî ve askerî kudret vermek suretile onların, eserleri bize vasıl olan büyük medeniyetler şeklini almalarına sebep ve âmil olduğunu isbat ettiler.

2 — Cermen kavimlerinin eski akidelerinde ve halkiyatında Ural - Altay kavimleri ile pek eski bir temas ve münasebeti gösteren unsurlar bulunduğu, daha ilk büyük cermenist biraderler JACUB ve WİLHELM GRİMM tarafından tesbit olunmuştu. Keza Hindu Cermen kavimleri arasına tarihten önceki devirlerde sokulmuş olan Etrüsk kavminin mitolojisinde ve dilinde (bilhassa deklinasyon'da) Türklerle teması gösteren noktaların bulunduğu tesbit olunmuştu. Bunu zamanımızın eski diller bilgini Dr. W. BRANDENSTEİN de takviye etti [11]. Hindu cermenlerin menşei meselesi ile uğraşan Dr. A. NEHRİNG ve W. KOPPERS, Asya ve Avrupada hayvanların ehlileştirilmesi meseleleriyle uğraşan Dr, Fr. FLOR, 1936 da neşrettikleri eserlerinde, Hindu Cermenlerin son neolitik çağında Avrupa - Asyanın birleştiği yerlerde yaşamış olduklarına dair nazariyeyi esas edinerek, Hindu Cermenlerin gerek atı, at kültünü ve at kurban etme âdetlerini o mıntakada kendilerine komşu yahut komşularına yakın olan Türklerden öğrenmiş olduklarını ileri sürdüler. Bunların fikrince Türkler, türkçe «yılkıçılık» diyeceğimiz «Pferdehirtinkultur» ü daha m. ö. 2500 lerde ve belki daha önce ilerletmiş, Ural kavimleri ise daha önce boynuzlu hayvanları ehlileştirmişlerdi [12].

Hindu Cermen dillerinde türkçeden alınmış görünen kelimelerin adedi de çoktur. Bunların mühim bir kısmı hakkında muhtelif mütalâalar yürütülen dillerarası (beynelelsine) müşterek kelimelerden, müşterek kaynaklardan gelen kelimelerden yahut zahirî benzeyişlerden ibaret olduğundan, bazılarının bu kelimelere dayanarak Ural - Altay ve Hindu Cermen münasebetlerine dair kurdukları akrabalık faraziyeleri [13] mevzuumuzun dışında kalmaktadır. Fakat Cermen dillerinde *darı, bal* gibi ziraat kültürüne ait türkçe sözlere benzer kelimelerin, daha tarihten önceki devirlerden kalma isti'âreler olduğu hakkındaki fikirler mühimdir. Yani Cermenlere at, binicilik ve at kültü gibi, bazı ziraat kültürü mahsulleri ağaç ve nebatlar da Altay kavimleri vasıtasıyla malûm olmuştur [14].

3 — Önasyanın Sumer, Elam ve Huri gibi eski medeni kavimlerinin muayyen bir etnik zümreyi temsil etmeyip, aynı zamanlarda Hindistanda ve biraz sonra (m, ö ikinci binde) Uzakdoğuda büyük devletler ve medeniyetler kuran kavimler gibi, biri diğeri üzerine gelerek karışmış, tesalüp etmiş konglomera'lardan ibaret olduğu anlaşılıyor [15]. Fakat bu halitalara brakisefal Ural - Altay kavimlerinin, bilhassa altı göçebe Türklerin de karışmış ve her tarafta kendi akide, kültür ve dillerinin izlerini bırakmış olduğu muhakkaktır. En eski Sumerler brakisefaldi. Önasya kadim tarihinin büyük âlimi Fr. HOMMEL, eserlerinin birinde, Sumerleri tamamiyle bir Türk kavmi sayarak: «Türk kavimlerinin en

eski cedlerinden bir şube m. ö. 5000 senelerinde Ortaasyadaki anayurdlarından ayrılarak Önasyaya gelmiş ve Sumerleri teşkil etmiştir. Bu Sumerlerin dillerinden kalan eserler türkçenin o eski zamanlarda ne gibi bir şekil arzettiğini bize gösteriyor», demiş; diğer bir eserinde de, sumerceden 350 kelimeyi türkçe ile izah ederek, sumerce diye kendisinden bir türkçe cümle bile terkip eylemiştir [16].

Her ne kadar son tetkikler HOMMEL'in mütalâalarının mübalâgalı olduğunu göstermiş ve prof. V. CHRİSTİAN ile B. LANDSBERGER gibilerin tetkikleri, sumercede türkçeden başka birçok Asya dillerinin prototip şekillerinin izleri bulunduğunu meydana çıkarmıştır. Fakat bu dilde ilâh mânasındaki«*dingir*» kelimesinin türkçe «*tengri*» demek olduğu, keza «*de*» edatı, 1 inci şahıs için *M*, ikinci şahıs için de *S* ekleri, morfolojide komplektiv, sentaksinte «cümle zincirleme» usulü, bu dildeki bâriz Altay, bilhassa Türk dillerine düşen bir hisse oduğu da aynı prof. V. Christiyan ve B. Landsberger tarafından kabul edilen keyfiyettir. «Balta» kelimesi de Sumer - Türk müşterek kültür ıstılahları arasında bulunmaktadır [17]. Bundan başka Sumerlerin, eski Skitlerin, Hunların ve bir çok tarihî Türk kavimlerinin defin merasimi ile bir olduğu tesbit edilen defin âdetleri [18], Elam dilinde türkçe ile müşterek kelimeler [19], bunlardaki at terbiyesi [20], Hurilerin dillerinin türkçe ile akrabalık derecesini arzeden hususiyetleri [21], bu Hurilerde Türkistandaki Huttal Türklerinin ve Önasyada Selçuklular devrinin at terbiyesini andıran yılkıcılıkları [22], hep, Önasyada tarihten önceki Türk izlerini teşkil eder.

4 — Vedik Aryanîler gelmeden önceki Hindistanda şimdi Mohenjo - daro ve Harappa şehir harabelerinde meydana çıkarılan medeniyeti yaşatan kavmin de Avustroasiatik, İndonez kavimlerinin başka kavimlerle karışmasından vücuda gelen bir melez unsur olduğu görülüyor; buna Altay zümresine mensup kavimlerin de karışmış olduğu, burada bulunan heykelcikler arasında, Ortaasya Türk tipini arzeden ve başında saçlarını da, Cingiz Hanın, eski bir çinli tarafından yapılan resminde gördüğümüz gibi, şerid ile bağlanmış olan bir tanesi şehadet ediyor [23].

Mohenjo-daro'da bir su kültü hâkim olmuştur; aynı kült, ölüleri suda defnetmekle günahlarından temizlemek, su da ölmeyi şerefli bir ölüm saymak, su ruhlarına inanmak şeklinde Amuderya ve Sırderya mıntakasında yaşıyan eski Türkler arasında da kuvvetle yaşamıştır [24]. Türk dilinde Türklerin, Vedik Aryanîler ile de temasları olduğunu gösteren kelimeler vardır. Bunları tesbit eden prof. G. NEMETH Türklerin bu kelimeleri, m. ö. 1500 senelerinde Aral gölü mıntakasında yaşarken o zaman Hindistana geçmekte olan Vedik Aryanîlerle temasta bulunurken, almış olacaklarını zannediyor, ki pek yerindedir [25]. Diğer taraftan

Budda dininin esasen bir şamanizm demek olduğu hakkında, daha 11 inci asırda EL-BÎRÛNÎ tarafından söylenen fikir [26], zamanımızda prof. W. RUBEN'in tetkikatı sayesinde tasdik edilmektedir. Ruben bu dinde, Türklerin ağaç totemini, iki sınıf ve çift kıral usullerini, çoban ve demirci bir kavmin düşüncelerini tesbit etmektedir [27]. W. RUBEN, aynı zamanda, Ural (Fin - Ugur) kavimlerinden «Asur» kabilesinin tarihten önceki devirlerde (takriben 1500 - 1000 hududuna) Hindistana demir kültürü getirmiş olduklarını tesbit etmektedir [28]; zaten Macarlardan Dr. W. von HEVESY'de güney Hindistandaki Munda dillerinde böyle bir eski Ural - Altay tabakasının izlerini tetkik etmekle uğraşıyordu [29].

5 — Uzakdoğu'nun eski devirlerinde orada Türklerin faaliyette bulunduklarını gösteren deliller daha çok ve daha kuvvetlidir. Orada, şimalî Çinde bir kısım Türkün, Jong ve Tik isimleri altında, daha m. ö. 1328 den başlayıp ciddî bir siyasî kuvvet sıfatiyle mevcudiyet gösterdikleri; bu Türklerin aynı Tik ismi altında zikredilen, fakat Türk olmıyan kavimleri geri bırakarak, bir defa m. ö. 588 de, ikinci defa 433 te şimaligarbi Çin'den Mololistan'a ve Cungarya taraflarına çekilmiş olduğu, eski Çin kaynaklarından öğrenebildiğimiz olaylardır [29]. Birçok âlimler, Türk ve gayritürk Tiklere ait malûmatı ayırt edemedikleri halde, diğerleri, «Tik» isminin doğrudan doğruya «Türk» kelimesinin eski bir yazılış şekli olduğunu ileri sürmektedirler [30].

Klâsik müelliflerden Herodot'un «Yurcae», Plinius Secundus'un ve Pompenius Mela'nın «Turcae» isimleri altında zikrettikleri bir kavmin, m. ö. 5 inci asırda ve daha sonraki çağlarda Edil (Volga) ile Yayık (Ural) nehirleri arasında yaşadığını biliyoruz [31]. Eğer «Tik» ismi, hakikaten «Türk» demek ise, millî adımızın Türk kabilelerinden birinin ismi sıfatiyle zikri, ilk defa ve m. ö. 14 üncü asırda görülen bir isim olarak Çin kaynaklarına geçmiş bulunduğuna hükmetmek icabeder.

Şimaligarbî Çin'de faaliyette bulunan diğer bir kavim de Çu (Chou) lardır. Tik'lerin bir kısmı olarak ta gösterilen bu kavim, Çin'e, Türkistandan gelmiştir. M. ö. 1116 - 250 senelerinde Çin'i idare eden bu Çu'ların bir Türk kavmi olduğu, daha geçen asırda kabul edilmeğe başlıyan bir fikirdir [32]. Bunlar Çin'e yeni bir idare sistemi ve yeni akideler getirmişlerdir. Daha önceleri Çin'de, dünyayı idare eden büyük ilâh Sandi kültü hakim iken, Çu'lar onu ortadan kaldırıp, natüralizm ve kahramanlar kültünü yerleştirmişler [33]. Çin'de daha önce (m. ö 1735 - 1117 de) hükümranlık eden Şang (Shang) sülâlesi zamanında Çin'in bunlara tâbi bulunan kısmında Türk tesiri görüldüğü, Japon âlimi S. OGAWA tarafından ileri sürülmekte, hattâ Şang'ların kendi dillerinin aslında türkçe olduğu iddia olunmaktadır [34]. Herhalde Çu'lar zamanında, birisi sihir-

bazlık, diğeri din umdelerini temsil etmek üzere, Türklerin çift kırallık usulü hâkim bulunduğu malûmdur; bunlardan sihirbazlığı temsil eden kralın, Şang'lardan kaldığı kabul olunmaktadır [35]. G. HALOUN ilk Çu kralları isimlerinin 4 heceli olmasını dahi bunların Türklüğü ile ilgili görmektedir [36]. Bazı muasır siyasi Çin münevverlerinin, kadim Türk - Çin münasebatından bahsederek yazdıkları yazılarda, Çu hükümdarı Ton'un zamanındaan «miras olarak» bunlardan «eti», «kuta», «tanru», «tay» gibi türkçe kelimelerin kalmış olduğu eski Çin kaynaklarından alınarak yazıldı [37].

Herhalde bu Çu'larda, tamamiyle son zamanlarda Türk kavimlerinde görülen bazı âdâtın hâkim bulunduğunu gösteren kayıtlar, lisanî mütalâalara nisbetle daha kuvvetlidir. Ezcümle bunlarda, ölmüş ecdada nisbetle tatbik olunan tabu, tamamiyle türkçe olmuştur [38]. Çin'e atı ilk getiren bu Çu'lar olmuş; W. KOPPERS te onları, Ortaasyadan Çin'e yeni devletçilik sistemi getiren atlı Türkler olarak kabul etmektedir [39]. «Çu» sülâlesinin Türkistandan Çin'e gelmiş olması keyfiyeti, ileride anlatacağımız üzere, Mahmut Kaşgarî'de naklolunan ve ilk Türk hükümdarlarından «Şu» nun, memleketine garpten Aryanîler tarafından yapılan bir tazyik neticesinde, şarka hicret etmiş olmasına dair eski Türk rivayetine zaman itibariyle de uymaktadır.

Prof. W. EBERHARD, Çin'in dil, milliyet ve medeniyetinin, Önasya Sumerlerinde olduğu gibi, kavimler tabakasının kaynaşması mahsulü olduğunu, bunu öğrenme işine «kenar kavimlerin medeniyetleri» ini (Randvölkerkulturen) tetkikten başlamanın en doğru yol olacağını ileri sürdü ve Çin millet ve medeniyetini vücuda getiren milletlerin bakiyelerinin, mevcudiyetlerini Çin'in kenar ülkelerinde tarihte uzun zaman muhafaza ettikleri gibi, bugün dahi kısmen muhafaza etmekte olduklarını meydana koydu. Bu zatın Çin kayıtları ile birlikte âsârıatikaya dayanarak anlattığı şudur: Sarı Irmağa garptan gelerek dökülen Wei nehri havzası, Garpten gelen kavimler için bir bozkır geçit yolunu teşkil etmiş, burada m.ö. 2000 de Yang-shao'da bulunan boyalı keramik kültürü teessüs eylemiş; bu kültür, Türklerin tavassutu ile buraya kadar gelen, fakat Mogolistan ve Türkistanda da yataklarını bulan bir Önasya kültürü unsurlarını ihtiva etmektedir. Bu kültürü getiren Türkler Çu sülâlesini kurdular ve güneşin mühim bir yer tuttuğu bir natüralist din getirdiler. M. ö. 1050 hududunda bu Çu'ların Çinli'lerle daha yakından karışması, Çin dil ve medeniyetine şimdi bildiğimiz nihâî şeklini vermiştir [40].

Yukarıda zikri geçen Finlandiyalı mongolist ve türkolog G. J. RAMSTEDT, Çin ve Kora dillerinin bugün konuşulan lehçeleri üzerinde tetkikatta bulunarak, Türk dilinin yalnız eski Çin dili üzerindeki tesirini

tesbit etmekle kalmamış, Türk dilinin en eski inkişaf sahasının, şimalî Çin ve Kora mıntakası olduğunu dahi ileri sürmüş; ve Kora dilinde bu en eski Türk dili unsurunun, daha iyi muhafaza edildiğini ve bu dilin en eski bir Türk şivesinden töremiş olduğunu iddia etmiştir. Ramstedt ile 1937 de görüştüğümde, bu mevzuu isbat eden zengin lisanî vesikalarını, bu materyalin ŞAZ ve LİR Türk şiveleri ve mogolca, Göktürk ve Hakanî türkçesi ile mukayeselerini saatlerce anlatmıştı. Fakat bu âlim, bu malzemeden ancak pek cüz'î bir kısmını içine alan «Türk dilinin menşei» mevzuu üzerine 1935 te Fin Ulûm Akademisinde okuduğu bir rapordan [41] başka bir neşriyatta bulunamamıştır. Ramstedt'in «sinokorea» da, yani Çin ve Kora dillerinin her ikisinde bulunan kelimeler gibi, ancak «korea» da, yani Kora dilinde bulunan türkçe, mogolca, göktürkçede, uygurcada, bugknkü Doğu - veBatıtürk lehçelerinde, oğuzcada, Karagas ve Altay şivelerinde, yani «ŞAZ» (ki Ş, A ve Z sesleri kullanan) türkçelerde, keza eski Bulgar şivesi gibi LİR (yani öteki sesler yerine L, İ ve R sesleri kullanan) türkçelerde, bunların hepsinde yahut ancak ayrı şivelerinde bulunan kelimeler, dilimizin tarihi seyrinin tâbi olduğu kaidelere tam uygun olarak mevcut bulunmakta ve bazı kelimeler Türk şivelerindeki değişmelerden masun kalarak kendisinin eski ibtidai mânasını ifade etmektedir.

Bu itibarla böyle kelimeler hakikaten bir prototürk, yahut prototürko-mongol dilinin nümunelerini arzetmektedirler. Meselâ, eski ve şimdiki SAZ türkçelerimizde «ağız», «başmaq», «iş» ve «aş» kelimeleri Sinokorea'da eski Edil (Volga) LİR türkçeleri ile müşterek olmak üzere «aguri», «balmaq», «il» ve «al» şekillerinde muhafaza edilmiş; uygurcada ancak köy kâhyası mânasını muhafaza etmiş olan «çupan» kelimesi, Sinokorea'da ibtidaî yüksek mânasını muhafaza ederek, ministerin başkâtibini ifade etmektedir, «Yarım» mânasında Önasya türkçelerinde muhafaza olunan «buçuk» kelimesi, Kora dilinde «pçok» olarak muhafaza edilmiş; «tuz» sözü «su kumu» (yani sudan çıkarılan kum) mânasında «sokom» ile ifade edilmiş; devlet idaresine ait ıstılahlardan «kagan», «kan» (han), «tarhan» kelimeleri «ke-kwan», «Kwan» ve «tar-kwan» şekillerinde; dinî ve fikrî rehber mânasındaki «kam» (şaman) ise sadece «kam» olarak muhafaza edilmiştir.

Ramstedt, bunlardan başka daha pek çok idarî ve askerî teşkilât ıstılahları saymaktadır. İhtimal kadim Önasya dilleri ve Vedik Aryanîlerden önceki Güneyasya dillerinin bakiyeleri aynı Ramstedt'in hakikî türkolog ve mongoliste, daha doğrusu ural-altayiste gereken geniş bilgiye dayanarak ve onun takip ettiği sert ilmî metoda riayet ederek tetkik edilecek olursa, belki o dillerde de Türk ve Mogol dillerinin eski ve yeni şivelerinde mevcut kelimeler bulunur ve bunlarla Türk, Mogol dillerinin

yalnız Uzakdoğu'da değil, Ön ve Güneyasyanın o eski dillerinin bakiyelerinde de bu prototürk yahut prototürko-mongol dilinin kelimeleri muhafaza edilmiş olduğu ortaya çıkardı. Bunu ben, ancak «belki» diye ihtiyat kaydiyle söylüyorum; çünkü ihtimal Ramstedt'in, Türk ve Mogol dillerinin ilk müşterek şekillerinin nümunelerini muhafaza etmek hususunda Çin ve Kora dillerine ayrı bir mevki vermekte hakkı vardır.

6 — Türklerin, Orta Amerika medeniyetini yaşatmış olan kavimlerle temasları da isbat edilir bir dâvadır. Amerikanın Asyaya bakan sahillerinde yaşamakta, yahut önce orada yaşamış olan yerli kabilelerinin dillerinde türkçeye benzeyen ve aynı mânayı ifade eden kelimeler vardır [42]. Meksikalılarda bulunan 12 hayvanlı takvim ve bunun «şemsî - kamerî» şekli, ayın haftalara bölünmeyip 13 günlük iki parçaya ve 4 güne taksim edilmesi; senenin bazı kabilelerde 24 şubat yahut 12 martta başlatılması, 13 aylık hesap ve 28 kamer menzili muhakkak Ortaasyadan şimalî Amerikaya gelen kültürün bariz izlerini teşkil eder [43].

Diğer taraftan takvime ait tetkikat, «Babil astronomisi» nin, m. ö. 1500 senelerinde Çin'e gelmiş olduğunu göstermiştir [44]. Elam'daki «Anu» ilâhının da bu yoldan Çin'e geldiği hakkındaki nazariye gibi, Sumerlerdeki «dingir» kelimesinin aslı, Mogollardaki «tenggeri» şeklinden anlaşıldığı gibi, «teng» - «eri», yani semanın sahibi demek olacağı ve sema mânasındaki bu türkçe «teng» kelimesinin, Çu'lar vasıtasiyle «t'ien» şeklinde Çin'e ulaşmış olması da pek mümkündür [45].

Ortaasya Türk ve Mogollarının Süreyya yıldızının Kamerle iltisakı hesaplarına dayandırılan çok muntazam bir takvimleri olmuştur. Lehli mogolist prof. W. KOTVİÇ, bu takvimin ancak bazı parçalarını bulup neşretmiştir. Ben, bunun tam şeklinin Cungarya Kazak-Kırgızları arasında yaşamakta olduğunu öğrenerek, merhum müverrih Murad Remzi vasıtasiyle tesbit ettirerek oradan getirttim ve Berlin yanındaki Dahlem Rasad Hesapları Enstitüsü müdürü prof. A. KOPFF ile beraber tetkik ettik. Bu takvimdeki bazı ayların mevsiminden uzaklaşmış bulunması, takvimin herhalde m. ö. 2 nci binlerde başlamış olduğunu gösterdi. Fakat bu tetkikatın neticelerini şimdiye kadar neşredemedim [46].

Herhalde bu zikrettiklerimiz gibi dilimiz ve etnografyamıza ait meseleler üzerinde gelecekte yapılacak tetkikler, eski Önasya kültürünü Uzakdoğuya tarihten önceki devirlerde nakilde Ortaasyanın vasıta olduğunu ve Prototürklerin Asyanın her üç köşesindeki ve Doğuavrupadaki medenî kavimlerle karşılıklı tesirleri doğuran uzun temaslarda bulunduklarını, şimdikine nisbetle daha büyük bir vuzuhla gösterecektir. Türkler ve diğer Ural - Altaylılar için eski dünyanın bu gibi muhtelif taraf-

ları ile münasebette bulunmak için müsait olan vatan, herhalde Ortaasyanın şimdiki Tiyanşan - Pamir sahaları olmuştur.

Destanlara göre ilk Türkler. — Türk anayurdunun Tiyanşan - Aral mıntakası olduğu ve Türklerin muhtelif kavimlerle temasları ve fütuhatları, eski Türk, Çin, İran ve Yahudi rivayetlerinden de öğrenilebiliyor. En eski Türk rivayetleri, biri 6 ncı asırda, belki daha önce muayyen şeklini aldıktan sonra Çinlilere malûm olan ve Wei sülâlesi (m. ö. 366-558) tarihine geçen «Göktürk-Çin versiyonu», diğeri de 8 inci asrın ilk yarısında yazılan iki eserden alınarak Selçuklular namına 1126 da yazılan anonim *Mücmel ut-tavarih va-'l-qisas* kitabına dercolunan «İran - Hazar versiyonu» şekillerinde bize vasıl olmuştur [47]. Her iki versiyon, Tiyanşan-Aral sahasında muayyen şeklini aldıktan sonra, Uzakdoğuya ve Önasyaya kadar yayılmıştır. Bunların her ikisinde de Türkün asıl vatanı, Isık-Göl, ve Çu mıntakasıdır. Göktürk-Çin versiyonunda Türkün Çu havzasında, Isık - Göl, Izık - art (Azıgart, şimdiki Işıgart) ın soğuk yaylalarına gelmeden önce, Sihai, yani garp denizi diye anılan bir deniz, yani Aral, yahut Hazar denizleri yanında yaşamış olduklarını anlatır. «İran - Hazar versiyonu» nda ise Isık - Göl, Izık - art ve Ceyhun (Amuderya) vazıh olarak zikredilmişlerdir [48].

Her iki rivayet, Türklerin Çinlilerle temasından, Türkün 4 oğlundan (yani esas 4 kabileden) ve Çin tarafından gelen diğer 10 cedden bahseder. İran - Hazar rivayeti, ayrıca, «Isık - Göl civarında yaşıyan ve devletin meşru hükümdarı olan «Türk» ile Ceyhunda (yani Aral tarafında) yaşayan amcazadesi «Guz» (yani Oguz) arasında «yede - taşı» yani milletler üzerinde hâkimiyeti temin eden tılsımlı bir taş yüzünden uzun muharebeler cereyan etmiş olduğundan, Türk'e, Çin tarafından gönderilen 10 «kam» (şaman), yani batı Göktürklerinin «On ok» kabilelerinin ilim sahibi olan cedleri geldikten sonra bu hâkimiyet sırrı tekrar Türkün elinde kaldığından bahsediliyor. «Çin» i. Edil havzasında yaşıyan «Hazar» ile «Kemârî» yi (yani Bulgarların ceddini) «Saklab» ı (yani Slav ve Fin kavimlerinin cedlerini) ve Rusları (yani Skandinavya Cermenlerini) de bu memlekete dahil gösteriyor.

İran'ın ve Hindistanın bu memlekete dahil olduğundan bahsetmiyor. Eski Türk rivayetlerinin Doğuda Çin, Batıda Rum ve Rus ile beraber Küçükasyayı, İranı ve Hindistanı da ihtiva eden daha büyük bir devlete ait hâtıraları bir araya toplıyan «Oğuz destanı» ise, bu büyük «yabgu» lar devletinin merkezi olarak tekmil Batı Türkistanı almakta, hanların, yabguların yazlık karargâhları Balhaş - Gölünün ve Sırderyanın şimalindeki Ortak ve Körtak mıntakaları, yani şimdiki Kazakıstanın «Arka» denilen

sahaları, göstermektedir. Bu destanın tesbit zamanının 12 nci asırdan geç olmadığını gösteren bir ipucu vermek üzere de Yedisu'nun şimalinde 12 nci asra kadar mevcut bulunduğunu bildiğimiz Yafenç şehrini [49] bu yaz karargâhları meyanında anlatılıyor. Kış karargâhlarının ise, Aralın şimalindeki Borsuk Kum ve İle havzası, Taşkent şimalindeki Kazıgurt dağları, «kırk kapılı Sayram» mıntakası ve Zerefşan havzasındaki Semerkand ve Uzunağaç tarafları olduğu bir bir sayılmaktadır [50].

Oğuz destanının esas temelini teşkil eden «Şu ve Tunga Alp» rivayetlerinde, İran hükümdarları ile harbettikleri anlatılan hakanların merkezi, Çu havzasında Balasagun ve Doğutürkistandaki Ordukent, yani Kaşgar şehirleridir [51]. Fakat Azerbaycanın şimalindeki Şabıran ile cenubundaki Kazvin şehirleri de bu Tunga Alp (Afrasyab) ın şehirleri olarak gösterilmektedir [52]. Bu «Şu» rivayetlerinin m. ö. 12 nci asırda Çinde «Çu» devletini kuran Türklere ait olacağına, yukarıda da işaret etmiştim. Şu'ların Çu havzasındaki hayatına ait olan bu rivayetleri, onların daha Çin taraflarına göçmedikleri zamana ait hâtıralar olarak kabul edebiliriz.

Türklerin, düşmanları tarafından bir darlığa sokulduktan sonra demir kapıları eriterek aydın ve geniş dünyaya çıktıklarına dair «Ergene-Kon» efsaneleri, İran kavimlerinin Airyana-Vaeja'ları gibi seyyar bir şey ise de, 8 inci asır Ortaasya Türklerinin bu demir kapıyı, arap Sellam Tercuman'a, İle havzasının şimalinde, şimdiki Talka Demirkapısı mıntakasında gösterdikleri anlaşılıyor [53]. Türklerin anayurdunun, Tiyanşan sahasında olduğuna inanmakta hiç tereddüt göstermediklerini ifade etmek itibariyle, bu rivayet te mühimdir.

Eski Türklere ait İran rivayetlerine gelince, Asadî Tûsîde, esas hâkim kabilesi Yugur'lar, yani Uygurlar ve merkezi yine Ortatiyanşan sahaları olan bir cihan devletinden bahsediliyor, ki hükümdarları «Khaqan-i Yugur» tesmiye olunmuştur. Diğer İran ravileri Abu Mansur al-Balkhî, Daqiqî, Firdevsî, esas hâkim unsuru Çigil ve Kharlukh (Khallukh, yani Karlık) olan cihanşümul bir Türk devletinden bahsederler, ki bunların merkezi olarak ta Isık - Gölün garbindeki Koçunkarbaşı, ve Zerefşan kıyısındaki Ruyîn-Dîz (Bakır kale, Beykend) ve Ordukent (Kaşgar) gösteriliyor ve bu devletin büyük hükümdarı olan Afrasyab (Franrasya, türkçes Tunga Alp) İranlılar ile savaşlarında muzaffer olduğunda, şimdiki Siistanın cenubundaki Hamun Gölü taraflarında ve İran içlerinde; nihayet mağlûp olup İranlılar tarafından takip olunduğu zamanlarda ise Kemâk memleketine, yani Altaylara ve «Deryâ-i Kimâk) a, Altayın arkasındaki ve doğusundaki büyük göllerden birine (Koso-Göl, yahut Baykal) taraflarına o taraflardaki (Orhundaki?) diğer bir «Ruyîn Dîz»

şehrine kaçıyor; son olarak memleketinin garbî kısmı olan Azerbaycana geldiğinde, orada İranlıların eline geçerek öldürülüyor [54].

Eski İran rivayetlerini nakleden El-Bîrûnî, Tha'âlibî, Tabarî, Narşakhî ve Nasafî gibi müellifler, bu efsanevî devirlerde yaşadığı anlatılan kadim Türk devletinin hudutları ve şehirleri hakkında birçok mütemmim malûmat dahi veriyorlar. Ezcümle El-Bîrûnî ile Bal'ami, Türk - İran hududunun şimdiki Meşhed ile Sirakhs arasındaki Mezduran (onlara göre Marz-i Turan = Turan hududu) olduğunu söylerler [55], Bal'amî, Azerbaycanı da bu sınırların içine alır [56]. Mahmud Kaşgarî ise, o eski devirlerde Mâveraünnehrin temamiyle bir Türk ülkesi olduğunu, İranlıların ancak sonradan gelerek buralarda yerleşmiş ve orasını «gûya bir Acem memleketi imiş» gibi bir hale sokmuş olduklarını söyler [57].

625 - 30 da Batıtürkistan üzerinden Hindistana geçen Çin âlim rahibi Hiuyentsang'a da Termiz Demirkapı'sını (Orhun yazıtlarındaki Temir Kapug'u), Köktürklerin cedlerine karşı kurulan bir sed ve hudud kapısı olarak tavsif etmiştir [58].

Türklerin eski tarihine dair rivayetler Süryanî kaynaklarında, bilhassa eski İskender romanında ve 6 ncı asra ait Ephesus'lu Johan ve Zekhari Rhetor'un eserlerinde bulunmaktadır [59]; fakat Yahudi rivayetleri daha mühimdir. Bu Yahudi rivayetleri, ilk İslâm müelliflerinden Vahab ibn Münabbih'in rivayetlerine esas olmuştur [60]. Fakat onları da burada bahis mevzuu etmiyeceğim. Tarihten önceki devirler için ehemmiyetli bulduğum Yahudi rivayeti, Arapların Tabari tarihine [61] ve İbn al-Faqih'in coğrafyaya ait eserlerinin tarafımdan 1923 te Meşhedde bulunan nüshasında [62] münderec bulunan bir rivayettir, M. ö. 7 nci asır sonlarında Önasyada Sakalar hâkimiyeti inhilâle uğrayıp, az sonra Yuda devleti de (m. ö, 587 de) Babil hükümdarı Nabukadnezar tarafından tarumar edilince, Yahudilerden bir kısmı, o zaman daha şimdiki Kafkasya Azerbaycanı taraflarında ve muahhar Hazar memleketinde de hâkimiyetini muhafaza eden bu Sakaların ülkesine iltica ettiler; bunlardan bir kısmı Kür nehri havzasına ve şimdiki Dağistana gelip yerleştiği gibi, bir kısmının da Sakalar devletinin asıl merkezi olan Türkistana dahi geçmiş olduğu bu rivayetlerden anlaşılıyor [63]. Bunlar, Hazar denizinin garp sahillerinde muahharen Hazar ve Sabir gibi kavimleri kendi dinlerine celbedebildikleri gibi, Şarkta dahi bir kısım yerlilere ve Türklere kendi akidelerini telkin edebilmiş olabilirler. İbrahim peygamberin Şarka gönderdği oğulları sıfatiyle Yahudi menkıbelerinde zikredilen üçü hakkında, Taberi ve İbn al-Faqih'deki rivayete şunlar anlatlıyor:

Zamiran, Yasubak ve Sukh, babaları tarafından Şarka gönderilecekleri zaman ona «biz o gurbet ve vahşet âleminde nasıl geçiniriz?» de-

diler. İbrahim de: «Ben size, Tanrının isimlerinden (tılsımlardan) birini öğretirim, bunu kullanarak siz düşmanlarınıza galip gelir ve harpte sıkıntıya düştüğünüzde bunu kullanarak düşmanlarınız üzerine yağmur yağdırır ve zaferi kazanırsınız» dedi ve onlara bu ismi (tılsımı) öğretti. Onlar da Şarka doğru yürüyüp, nihayet Horasana geldiler; orada türeyip çoğaldılar ve bu isim (tılsım) sâyesinde bütün komşu kavimler üzerinde hâkim oldular. Yafeth neslinden Hazarlar onların haberini duydu ve onlara gelerek: «Size bu tılsımı öğreten zat yeryüzündeki insanların en iyisi, yahut yeryüzünün padişahları olsalar gerektir», dediler ve onların (yani İbrahimoğullarının) padişahına «khaqan» lâkabını verdiler. Sonra bu Hazarların bir kısmı Sukh ve biraderlerinin memleketinde kalıp, onlarla evlendiler ve orada kaldılar; bir kısmı da kendi memleketlerine (yani Etil tarafına) döndüler».

İranlılar gibi Yahudiler de bütün milletleri kendi nesillerinden türemiş göstermek için muhtelif kavimlerin isimlerini kendi ananelerince malûm isimlerle birleştirmişler. Bu efsanelerde Türklerin ceddi olarak gösterilen Yafeth ve diğer şahıs ve kabile isimleri böyledir [64]. Şimdi bu rivayette zikri geçen «sukh» ismi, eski Arap ve Yahudi metinlerinde «Su» ve «Sakh» şekillerinde de yazılmıştır, ki bizim bahis mevzuu ettiğimiz kavimlerden Şu yahut Saka'lardan başka bir şey olmasa gerektir. FLAVİUS JOSEPHUS bu isimleri Zambran, Yosubak ve Su olarak okumuştur [65]. Eski Tevrat rivayetleri mütehassısı Dr. BAAR da bana bu isimlerin kendisine malûm nüsha şekillerine göre Zamiran, Yosu-bak (yahut Su-bak) ve Su okudu ve bu kelimelerin aslında hiç te sâmî olmadıklarını ilâve etti [66]. Şu halde bu isimler Sabir, Yosu (Us, Uz) - bak, ve Şu gibi Ortaasya kavim isimlerinin muhtelif yazılış şekillerinden başka bir şey olmasa gerektir.

Hazar ve Bulgarların, bir zamanlar Horasanda bulunduklarına dair başka rivayetler de vardır [67]. Bu Yahudi rivayeti Batı türkistanda yaşıyan üç ve Hazarlarla dört Türk kabilesinin yağmur yağdırarak düşmanları mağlûp etmek tılsımını bildiklerini, yani hâkimiyetlerinin sırrının yedetaşı'nda olduğunu, hükümdarlarına Hazar dilince «Hakan» denildiğini anlatmaktadır, ki Göktürk-Çin, ve İran-Hazar rivayetlerinde dört kabileden mürekkep Türk'ün hâkimiyeti hakkında söylenen de budur. Yahudiler, bu devletin, daha İbrahim peygamber zamanında, yani onun oğulları tarafından kurulmuş olduğunu iddia etmişlerdir. Çinliler, Türklerin hâkimiyetinin sırrını at ve süvarilik diye tanıdıklarından, Türklerin Batıtürkistanda (Huttal ve Ferganede) yetiştirdikleri atları elde etmek için can atmışlar; Önasya kavimleri ise bu sırrın yedetaşı'nda olduğuna inanmışlardır, ki bütün bu rivayetler, Türklerin, en eski za-

manlardanberi cihangir bir millet, devletçi ve asker bir millet olarak telâkki olunduğunu şüphe götürmez şahididir.

Tarih vesikası olmak üzere Türk dili. — Türklerin tarihten önceki çağını öğrenmek için müracaat edilecek diğer en büyük vesika, Türk dilidir. Bu hususta şurada ancak o kadarını söylemek isterim, ki bu dilin bilhassa Mahmud Kaşgarî'nin eserinde ve Uygur vesikalarında bize vasıl olan kadarı, keza Yakut dilinin Pekarski tarafından toplanan lûgatı, bu dilin Ortaasyanın şimalinde değil, onun cenubunda inkişaf ettiğine, cenup mahsullerini, meyvelerini ve onlardan yapılan içki ve yemekleri bu mahsulâtı kendisi tedbiye edip yetiştiren bir milletin dili olduğunu pek vazıh olarak göstermektedir. Bu itibarla türkçede, Ortaasyada yaşıyan İran kavimlerinin ve Tokharların dilindeki sözlerle müşterek kelimeler bulunduğunda, bunun hepsinin türkçeye dışarıdan gelen, Hind dillerinden, Sogd, yahut Tokhar İranlılarından alınan sözler olarak kabul etmek yanlıştır [68]. Türkçeye asırlardanberi muhtelif milletlerle temaslar neticesinde, pek çok yabancı sözler geçmiştir; fakat bu yabancı kelimeler, dilimize ancak islâm devrinde ve son zamanlarda şimdi gördüğümüz kadar geniş mikyasta tasallût edebilmiştir. Eski dil vesikalarımız, ne kadar eski ise, o kadar istiklâl ve medenî hayat mefhumları da dahil olmak üzere, büyük yaratıcılık kuvveti ibraz etmektedir. Cenup mahsullerinin dilimizdeki isimleri hep türkçedir. 12 yıllık takvimde, maymun mânasında «piçin» kelimesine dayanarak, bu takvimin Türk malı olmadığını iddia etmek te, Türk dilini Asyanın şimalinde inkişaf eden bir dil olarak kabul etmekten ileri gelmektedir [69].

Türk dilinde Ş, Z sesleri yerine L, R sesleri kullanın Bulgar ve Hazarların, bir zamanlar Türkistanın cenubunda, ve Horasanda yaşadığını gösteren deliller vardır, demiştim. Cenubî Türkistanda LİR türkçe konuşanların yaşadığına ait emareler vardır. Bugünkü türkoloji eski Hazar ve Bulgarları bugün temsil eden Çuvaş lehçesinde bu dili konuşan eski kavimlerin, bir zamanlar herhangi bir yerde beraberce yaşayıp bazı müşterek lehçe hususiyetleri (meselâ diğer Türklerde *A* olan yerde *I* sesi kullanmasını) inkişaf ettirdiklerini göstermiştir [70]. Halbuki bu LİR türkçesinin izleri, yukarıda, Sino-Korea'daki türkçeler bahsinde, de anlattığımız gibi, Uzakdoğuda da mevcut bulunduğu halde, Orta ve Doğuasyanın coğrafî ve etnografî isimleri üzerindeki tetkikler, Peçenek, Başkort ve Agaçeri isimleri gibi Hazar ve Bulgar isimlerinin de Altay - Tiyanşan hattının şarkında hiç rastlanılmadığını göstermektedir [71]. O halde Yakutlarla eski Bulgarlar ve Sino-Kora dillerine LİR türkçesi sözlerini veren o eski Türkler, Ortaasyanın cenubunda bir yerde, meselâ Pamir -Tiyanşanda beraberce yaşadıktan sonra, şimale inmişlerdir.

Büyük devletler kuran Türk kavimleri . — Türklerin tarihten önceki devirlerde cihanşümul bir devlet kurmuş olduklarını gösteren mühim bir nokta da, tarihî devirlerde isimleri tarihin mühtelif devirlerinde eski dünyanın muhtelif ülkelerinde görülen Türk kabileleridir. Bu kabilelerden en çok dikkatimizi çekenleri **Çigil** (İçgil), **Subar** (Sibir), **Abar** (İbir), **Kang** (Keng), **Ogur** (Gur, **Z ile** Oğuz ve Guz), **Kumedh**, nihayet **Türk** isimleridir. Diğerlerine nisbeten daha az yayılmış gibi görünen «Türk» için, yukarıda, Çin ve Yunan menbalarından kayıtlar nakletmiştik. Ogur (Gur) isminin geniş sahalara yayılmış oluşunu, Macar âlimi B. MUNKACSİ tesbit etmiştir. Subar ve Çigil isimleri için de, ben, bazı kayıtlar topladım [72], Eski İran, Hindistan ve Ortaasyada muhtelif yerlerde Subarlarla Abarlar ve Kümidh yahut Kumadh **(Z** yerine **R** ile Kumir ve Kumar) leri andıran isimlere rast geliniyor [73]. Bu gibi kabilelerin, öntarihte ve tarihî devirlerde hâkim tabakayı teşkil ettikleri cihanşumül devletlerde merkezi hükûmetin mümessili sıfatiyle, yani idarede merkeziyeti temin için, meselâ Çingiz ve oğulları zamanındaki Kıyat, Kongartlar, Temür ve oğulları zamanındaki Barlaslar gibi, bu büyük devletin her tarafına dağılmış unsurlar olduğunda şüphe yoktur [74].

Bizim tarihî devirlere girişimizin başlarında, m. ö. 7 - 4 cü asırlarda Ortaasyada hâkim göçebe milletler sıfatiyle **Sakalar**'la **Masaget**'leri görüyoruz. Bu iki kavme muahharen İran unsuru (Sakalara Soğdlar, Masagetlere de Alan ve Khorezm İranîleri) karışmışsa da, her iki kavmin menşe itibariyle Türk olduğu kanaatindeyim. Sakalar için bu hususu, rus N. ARİSTOV gibi, EDVARD MAYER de söylemiştir [75]. Ben şahsen, Dârâ kitabesinde zikrolunan üç Saka gurupundan Saka - Tigrahkuda'nın muhakkak Türk olduğu ve Göktürkler ile kendilerini bugün dahi Saka tesmiye eden Yakutların ve Sagay'ların bunlardan neşet ettikleri fikrindeyim [76].

Masagitlere gelince, Bizans kaynaklarında bunların Türk olduğuna dair sarahat vardır [77]. Ahemenid hükümdarı Kserks'in (m. ö. 486 - 465) seferleri esnasında, Ortaasyada, Baktralılarla beraber, Sagarti yani Sakalılar ve Kaspi kavmi zikrolunmaktdır. Yunan müelliflerinin Kür nehri munsaplarında yaşıyan bir kavmin sıfatiyle bahsettikleri bu **Kaspiler**, ne İran ve ne de Turan ırklarına mensuptu; onların Kafkas ırklarına mensup bir kavim olduğu sanılıyor [78].

Herodot'ta da zikri geçen bu kavme, bazı âlimler, Ortaasyanın Hindistan ve İranın İranlılardan önceki devirleri tarihinde büyük bir rol atfetmeğe meyyaldırlar. İran arkeolojisi mütehassısı prof. E. HERZFELD, eski Hind Mohenjo-Daro ve her iki Sus ile dört Anau kültürlerinin, bu

Kaspi kavminin eseri olduğuna kani bulunmaktadır [79]. Herhalde bu kavmi, bugün, Hindukuş'ta yaşayan ve Vedik Aryanîlerin Hindistanı işgalinden önce Ortaasyanın cenubî kısımlarını işgal eden büyük bir kavmin bakiyesi olarak tanınan **Buruşak** (yahut Buruşask) ların cedleri telâkki ediyorlar; ben de bu nazariyeyi haklı buluyorum.

Bu Buruşakların ancak yakında tetkik edilmeğe başlıyan çok enteresan dillerinde epeyce türkçe söz bulunuyor. Bu dilin büyük lûgat ve gramerini Dr. L. R. LORİMER neşretmiştir [80]. Eski Dravid diline yakın, fakat Kafkasyanın Apkhaz dili ile de yakından ilgili bulunan bu dilde, sufikslerin Fin-Ugur tipinde olduğunu tesbit eden zevat, görülen bu türkçe kelimeleri, Pamir Kırgız şivesinin tesiriyle izah etmek yanlışlığında bulunmuşlardır [81]. Daha bir arada toplanmıyan ve tetkik dahi edilmiyen bu türkçe kelimelerin bir kısmı, çoktan ölmüş olan eski bir türkçeden alınmış kelimeleri arzediyor gibi geliyor. Meselâ «Kayınata» yerine «azk-ir», «kaynana» yerine «azk-kız» [82] deniliyor. Bu ise müzekkeri «ir» (dikkat edilsin «er» değil) ve müennesi de «kız» ile belirten bir türkçenin bakiyesi olsa gerektir. «Demir» kelimesi de T yi Ç ile konuşan bir şiveden alınmış olsa gerektir, ki «çumar» deniliyor. «Göz» yerine «ilşi» yani «elçi», kayın ağacı mânasında «tal» yani «söğüt», çukur mânasında «kol» yani «göl», ceza mânasında «üs», yani «öç» kullanılmaktadır.

Bütün bunlar ve E yerine İ, Ç yerine S geçmesi, Pamir taraflarında bunlara uzaktan komşu olan bugünkü Türk kabilelerinin şivelerine aykırıdır. Burşak dilindeki türkçe ŞAZ ve LİR türkçelerini ve mogolcayı gözönünde bulundurarak tetkik edilecek olursa, belki eski Kaspilerle temasta bulunarak yaşıyan Türklerin diline ait bazı materyal elde edinebilirdi. Ben bu hususa, daha 1935 te, mütehassısların dikkatini çekmiştim; fakat o günden bugüne kadar bu mesele ile kimse meşgul olmadı.

İskenderin fütuhatı sırasında Sind nehri üzerinde yaşıyan bazı kavimlerin Türk kabileleri olacağı ileri sürülmüş, bunları ben de bahis mevzuu etmiştim. Fakat daha önceleri Sumerler ve Kaspilerle komşu olarak bugün Hindistan ve İran tesmiye ettiğimiz ülkelere yayılmış bulunan Altaylıların, daha çok Subar, Kümidh, Kücat, Keng (Kenger) ve Gur gibi kavimler olduğu görülüyor; çünkü rivayetlerde en çok bunların ismi geçiyor [83].

İşte fikrimce Anau'da ve Horasanın diğer noktalarında Aryanîlerden önceki medeniyeti, bu harabelerde bir çok eserler ve at kemikleri bırakmış olan Altay kavimlerinin cedleri ile bu Kaspiler yaratmış; Sumer ve bazı diğer Önasya medeniyetlerinde iz bırakan o eski Altaylılarla beraber hep bu Kaspi kavimlerinin cedleri bulunmuşlardır. Kaspilerin tip-

leri hakkında, kat'i malûmata malik değiliz; fakat Türkmenistandaki eski Türklerin mezarlarda bulunan kafatasları, keza bugünkü Türkmenlerin kafatasları, buralarda vaktiyle Türklerin diğer kavimlerle geniş mikyasta karışma devirleri geçirdiklerine delâlet eder. 1933 de İsveçli Dr. ARNE Astarabad'a yakın Şahtepe höyüklerinde hafriyatta bulundu ve burada m. ö. 1500 sene evvel nihayete eren bir medeniyetin eserlerini meydana çıkardı; fakat burada da tıpkı Annau'da olduğu gibi, brakisefal, dolikosefal ve mezosefal kafatasları karışık olarak bulunmuştur[84]. Malûm olduğu üzere şimdiki Türkmenistanda Horezmlilerle komşu olarak yaşayan Türkler, onuncu asır müellifi Muqaddasî'nin naklettiği eski Horezm rivayetlerine nazaran, kafataslarını uzunca yapmak için çocuklarının başlarını deforme ediyorlardı [85]. Bu cihetten Türkmenistandaki hafriyatlarda bulunan kafataslarının şekline göre, eski ahalinin milliyeti hakkında bir hüküm vermek hiç te kabil değildir.

Eski Zamanların Medeni Türkleri ve Demircilik. — Prof. W. KOPPERS, atlı köçebe Türklerin, eski medeniyetlerin teessüsünde oynadıkları rolü tesbit ederken Türkleri, münhasıran göçebe bir hayat geçirmiş, ziraat ve madencilikten daima uzak kalmış bir millet gibi telâkki ediyor ve ayni fikirde olan W. BARTHOLD'un «Türk göçebelikten ayrıldığı vakit, Türk olmaktan çıkıyor» sözünü hoşuna gitmiş bir hakikat gibi naklediyor. Anau âsârında bulunan ziynetlerin Türkmen halıları ve diğer Türk kabilelerinin el işi zinetleriyle birleştirerek bunların Altaylı bir kavmin eseri olacağını ileri sürenlere de, Türkmenlerin bu halıları ve desenlerini ancak İranlılardan öğrenmiş olduklarını anlatmak istediler. Fakat biz, bugün Türk el işi ve Türkmen halı zinetlerinin prototiplerini, 1924 te Mogolistanda Nouin-ula'da rus âlimi P. K. KOZLOV tarafından keşf ve milâd senelerine ait olduğu tesbit edilen zinetli iki keçede [86] ve ayni senede Şarkî Altayda Pazırık yaylasında ebedî buzlar arasında bulunan eski Türk mezarı eşyasında [87], keza Turfanda bulunan Uygur âsârı ve dıvar resimlerinde görülen halı ve keçe tiplerinde de kısmen görmekteyiz [88].

Nouin-ula ve Pazırık eşyalarında bulunan zinetlerin, Türkmen ve onların komşuları olan Aday Kazak kadın el işleri zinetleri arasında dikkati çekecek tam benzerliği vardır. Minuse (Minusinsk) demir ve bakır mamulâtının Türk malı olmayıp, İran malı göstermek ne derecede yersiz bir zorlanma ise, Nouin-ula ve Pazırık kültürlerini İran mahsulü telâkki etmek te o kadar yersizdir. Anau harabeleri âsârı tetkikinin bugünkü durumunda, bunları Türk kültür ananelerini de, herhangi prejujelerden emin olarak gözönünde bulundurmak üzere, yeni baştan yapmak husu-

31

sunda sanat tarihi ve prehistoire mutahassıslarına, samimî teklifte bulunmaktan başka çare kalmıyor.

Bütün bu nevi yeni tetkikatta gözönünde bulundurulması icap eden nokta, Türklerin tarihte münhasıran göçebe oldukları hakkındaki mütalâaların çürük taraflarıdır.

32 Gerçi Mahmud Kaşgarinin ve Ahmed al-Tinî'nin naklettikleri rivayetler [89], İskender (ilk Aryanî, İran fâtihlerinin timsalî ismi) geldiği zaman, Mâveraünnehirde, Mahmud Kaşgarîye göre Talas ve Çu alanında, şehir hayatı henüz hiç inkişaf etmemiş olduğu, her tarafta ahalinin çadırlarda yaşadığını anlatmaktadır. Fakat Ortaasyada, bilhassa Anau'da yapılan tarihöncesi kazıları, eski kültürlerin en aşağı tabakalarında ziraat hayatı mahsulleri ve sun'î sulama kültürünü meydana çıkarmakla, yerleşik ve yarıgöçebe hayatın karakterini aydınlatmıştır. Bilhassa Türklere gelince, Semerkand, Buhara, Ramiten, Beykend ve Merv gibi şehirlerin Türkler tarafından tesis edilmiş olduğu, eski İran rivayetlerini nakleden İslâm ve İran müelliflerinin umumî kanaatidir [90].

33 Her halde yazı yaylalarda, kışı şehir ve kasabalarda geçirmek âdetini, göçebelikten medenîliğe irtihal safhası sıfatiyle kısa ömürlü bir merhale telâkki etmek yanlıştır, Çu ve İle nehirleri havzalarında bu halin hiç değişmeden uzun asırlar devam edip gittiği malûmdur. Ptolemeus, Pamirde Karategin mıntakasında, Kumidh Türklerinin ülkesinde, bir «Taş Kale» sinden bahsettiği gibi, daha 11 inci asırda bir göçebe kavim olarak Karategin tarafında mevcudiyetlerini muhafaza etmiş olan Kümidh (Kümiçi), lere Ortaasyanın muhtelif taraflarında nisbet edilen şehir ve kasabalar, bu kavmin m. ö. birçok asırdan beri yarıgöçebe, yarı yerleşik bir hayat geçirdiğini göstermektedir [91]. HERODOT ta, şivelerinden «asxu» (galiba «saxu = sakız) şeklinde bir kelime naklettiği **Argippae** isminde iskit kavminin kurduğu kuvvetli bir devletten bahsetmektedir.

34 W. TOMASCHEK'in tarihte ilk Türk devleti olarak kabul ettiği bu *Argippay*, yahut, bu zatın naklettiği diğer bir yazılış şekline göre, **Argim-pay**'ların ülkesi, onun zannettiği gibi Mogolistan taraflarında değil, zamanımızda eski İskitlere ve onlara komşu kavimlere ait en iyi bir tetkik bırakan Dr, H. TRIEDLER'in tesbit ettiği gibi, Ortatiyanşanın garbî yamaçlarında olmuştur [92]. Bunlar hakkında bildiklerimizin yegâne kaynağı olan Herodot (IV, 23) şöyle diyor: «Kimse bunlara zarar eriştiremez, çünkü onlar mukaddes sayılıyorlar. Onlar (yani Argippe'lerin resileri) müsellâh insanlar değildir, (yani silâhlı kuvvetlere dayanmıyorlar), maamafih insanlar arasındaki ihtilâfları halledebilen de bunlardır. Bunlara iltica eden insanlara kimse dokunmaz». Herodot, bunların

(yani Argippay'ların reislerinin) saçsız (yani tıraş olmuş) olduğunu ve çok lisan bildiklerini anlattığından, bu kavmin medeniyette ilerlemiş olduğu; keza bunların memleketinden kervanların sağ selâmet geçtiğine de işaret etmesinden, bunların kurduğu devletin muntazam ve kuvvetli olduğu istidlâl olunuyor. Tomaschek, bu fikirdedir.

M. ö. 7 nci asrın ortasına ait olan ve Herodot'un râvisi Aristeas'tan alınan bu haber, Orta Tiyanşanda yaşıyan bu hâkim kavmin, saçlarını tıraş eden ve silâhsız, yani ağaç kılıçlı reisleri, fikrimce, şamanî «kam» lar, yahut diğer tâbirle «tüyün» (tüdhün) ler olsa gerektir. Isık - Göl tarafında, şehir ve kasabalarda yaşıyan Barsgan Türklerinin reisleri de «tüyün» lerdi [93]. Şaqiq Balkhî'nin rivayetine göre, Küça tarafında da bu meşhur islâm mutasavvifi ile konuşan zat bir «tüyün» idi. Mahmud Kaşgarînin zamanında «köy kâhyası» mânasına inen bu «tüyün» kelimesi, şaman-prêtere'lerinin, «kam» ların devlet reisliğini ifade ettikleri zamanlarda hükümdar ve vâli mânasını ifade ediyordu [94]. Bu kelimeye, Hazarlar ve diğer garp Türk kevimlerinde de tesadüf olunduğundan aslâ «budist rahibi» demek değildi; sonradan buddist rahipleri nüfuz peyda edip, hükûmet ve devlet işlerine karışınca bu isim onlara da tamim edilmiştir. Biri sırf sihirbazlık, diğeri dinî yani dinî-siyasî vazife gören çift kırallığın, Çu'larda dahi bulunduğunu yukarıda anlattım. Sonradan «hakan» sırf «mânevî», muavini olan «yuğruş» «dünyevî» olmak üzere devam eden bu çift kırallık sistemi, daha Argippay'larda, sonra onların halefi olmak üzere ayni Ortatiyanşanda yaşıyan Göktürklerin ecdadında da câri olmuştur.

Oğuz destanının anlattığı büyük Türk devletinde (her halde Hunlarda), asıl «Türk» ismini taşıyan kabile tâbi mevkide bulunmuş, hükümdarın (Yabgu'nun) yanında bir prêter'lik (kam) rolünü ifa eden birisi olarak «Uluğ Türk» den bahsederken bu «Türk» kabilesinin reisini anmıştır. Eski Türk rivayetlerinin «İran-Hazar versiyonu» na göre, dünyaya hâkimiyet tılsımı olan yede'nin hakikî sahibi «Türk» tü; bunun yede taşını çalarak hâkimiyet dâvasına kalkışan ve Türkle savaşan amcazadesi «Oğuz» a galip gelmesini temin maksadiyle, «Çin», yede taşına nisbeten daha müessir çareler ve tılsımlar (fal ve zecir ve koyun kemik falı) bilen on «âlim (dânâ) ve mâhir» kam göndermiştir. Bu sâyede hâkimiyet, tekrar Türkün elinde kalmıştır. Bunlar, yukarıda da anlatıldığı gibi, 4 kabile Türkün yanındaki Onok (on kabile) uruglarının ecdadıdır.

Bu rivayete göre, Yafeth oğulları arasında «akıl ve ilimde en çok behremend» olan ancak «Türk» ile «Hazar» olmuş; diğerleri ancak sahra kavimleri olarak kalmışlardır. Hakikaten **Hazar** ve **Sabirler**, Etil ile Derbend arasında yarı medenî bir hayat kurmuşlar, **dört Türk** ve on **Onok**

kabileleri de Tiyanşan sahasında böyle bir devamlı yarı oturak ve yarı-göçebe hayat sürmüşlerdir. Dört kabileden **Çigil**'lerin Talas, Çu ve İle havzalarında, İlak'ın kendi ismi ile tesmiye olunan **İlak** (şimdi Ahengerân) vilâyetinde, **Barsgan**'ın Isık-Göl etrafında, yayla mevsiminden sonraki zaman şehirlerinde ve kasabalarında geçirdiği, tarihî kaynaklarımızla da sabittir [95]. Onok kabilelerinden **Comuk**'lar keza **Cugrak**'lar medenî kavim idiler [96].

«İran-Hazar versiyonu» nun, Çinden gelen on kam'ın Türk'ün memleketine daha mütekâmil bilgi getirdiği hakkında verdiği tafsilât, tarihe tam olarak uygundur. Gardizi de, Çinden gelerek Barshanın yanında, Isık-Göl civarında yerleşen bu Türk kabilelerinin çömlekçilik, marangozluk ve nakkaşlık gibi sanatları bildiklerini anlatır. El-Bîrûnî ise, Kaşgarda imal edilen yanmış tuğla (çinili tuğla) ve Isık-Göl sahilinde, Barshanda yapılan kazanlar ile Çin vazolarına nisbeten kalitesi aşağı sayılan vazolardan bahsetmektedir [98]. El-Bîrûnî'nin «İran-Hazar rivayet» leri (Mucmal ut-tavarikh va'l-Qisas'ın rivayeti) ile Gardîzî'yi tam olarak teyid eden ve Ortaasya kültür tarihi için fevkalâde ehemmiyeti haiz olan bu kaydı, bu büyük âlimin nüshaları Kayseride Raşid Efendi Kütüphanesinde ve Topkapısarayı Kütüphanesinde bulunan *al-Cumâhir fi'l-Cavâhir* nam eserinde bulunmaktadır [97]. Yakın senelerde rus arkeologları tarafından Isık-Göl civarında eski Barsganlıların şehir ve kasabaları bulunan yerlerde yapılan tetkikat esnasında, burada imal olunan bu vazo ve çinilerin bakiyeleri bulunmuştur [98]. Gardîzî'nin haberleri, 750 senelerine aittir [99]. El-Bîrûnî ise, 11. inci asırda yaşamıştır, Fakat eski Türk rivayetlerinin bu İran-Hazar versiyonları, bizi, tarihin efsanevî devirlerine götürmektedir.

Böylece biz, Isık-Göl ve Çu sahasında, Türkün dört oğlunun hayat tarzları yazın yayla, kışın şehir ve kasabada yaşamak olduğu halde, tarihten önceki devirlerdenberi yaşatıp geldikleri bir medeniyeti öğreniyoruz. Bu dört uruğdan İlak'lar, kendi ülkelerinde (Taşkendin doğusundaki Ahengerânda), islâmiyeti kabul ettikten sonra da, manihaizm ananelerini yaşatmakla maruf oldular [100]. Diğer taraftan biz 750 hududunda Orhundaki Uygurlar içinde seyahat yapan arap elçisi Tamim bn Bahr al-Mutavvi'î'nin, bu Barshan ile Koço (Turfan) arasındaki yolun ova kısmında mütemadiyen köy ve kasabalar içinden gittiğini ve burasının henüz gayrimüslim olan ahalisinin «kâmilen yahut ekseriyeti» nin Türk olduğunu, bu seyahatnâmenin İbn al-Faqih kitabının Meşheddeki nüshasından öğreniyoruz [101]. Çu ve Talas havzalarında, gerek Çinlilerin Tang sülâlesi tarihinde, gerek Arap ve Fars kaynaklarında müteaddid şehir ve kasabalar zikredilmektedir [102]. Bunları, burada Türklere ka-

rışarak yerleşen İran-Türk melezi Sogdak'lara nisbet etmek ne kadar yanlış ise, Doğutürkistanda Kaşgar ile Turfan (Koço) arasında yine Çin ve İslâm menbalarında zikredilen ve zengin kültür eserleri hafriyat neticesinde meydana çıkarılan şehir ve kasabaları da, buralarda Türklerle karışarak yaşıyan Tokhar ve Sogdlulara nisbet etmek dahi o kadar yersizdir. İskenderin seferleri ile ilgili gösterilen rivayetlerde Çu havzasında yaşıyan 23 Türk, yahut 22 kabile «Türkmen» in, topraklarına (herhalde ziraat sâyesinde) bağlı olduklarından dolayı, yabancı hâkimiyetini kabul ederek, yerlerinde kaldıkları; diğer kardeşlerin burasını terkederek Çin (yahut Altın-tağ) taraflarına gittikleri halde, bu Türkmenlerin onlara mütabaat etmedikleri söylenmiştir. Umumiyetle bu Arap İskender kıssalarında «şehir Türkleri» (Turk al-mudun) ile «bozkır Türkleri» (Turk al-barârî), biribirinden ayırt edilmiştir [103].

Buradaki hâkim ve yarıgöçebe unsurun başında «Şu» bulunmuş. Çu havzası ve Talas «Argu» ismiyle anılmış ve bu isim burada İran unsuru ile karışık yaşadığından, dilinde «rakâkat» bulunmuş, yani bu bir medenî Türk unsuru olmuş. Bunları bize Mahmud Kaşgarî bildirmektedir [104].

Ben, Herodot'ta zikredilen Argippae ismini, bu eserin diğer bir nüshasında görüldüğü gibi, «Argimpae» okuyorum ve bu ismi «Argın-Bay» ı Argın'ların «Bay» ı diye izah ediyorum. Esasen «Argın», Argu'lu demektir [105]. Bugün Kazak Kırgızların bir büyük uruğu olarak yaşamakta olan Argın'lar, daha 15. inci asırda bir «Argın Türkmeni» idiler [106]. «Bay» ismi de, milâddan önce bu taraflarda yaşıyan Usunların ve Doğutürkistandaki Küça ahalisinin hükümdarlarının lâkabı idi, ki zamanımıza buna bir şivede «bek» ve «beg», diğer şivelerde, yine şive kaidelerine göre, «bay» ve «bey» denilmiştir [107].

Bütün bu serdettiklerimiz bize, Ortaasyaya Aryanîler gelmeden önce Kaspi ve Kass gibi kavimlerle komşu olarak ve muhakkak atlı hâkim unsur olarak ülkelerin elverişliliğine göre yerleşik veya yarı göçebe yahut tam göçebe halde Türklerin yaşamış olduğunu gösteriyor.

Arapların «hakikî Türk» (al-turk al-haqiqî) dedikleri Hakanlı Türkler (al-turk al-khâqâniya), kendilerini menşe itibariyle bir demirci millet olarak tanımışlar, hükümdarları demirciliği tes'id etmişler ve demircilik sayesinde esaretten ve zulmetten kurtulduklarına inanmışlar, onlara Çinliler dahi Cucen (Avar) lerin demircileri demişlerdir [108]. Doğutürkistanda Barhan mevkiindeki madenleri, Kaşgarlı Mahmud, Çinlilerin işlettiği ocaklar olarak tanıtıyorsa da, Tiyanşan, Altay, Ural ve Sayan dağlarında bulunan eski madenler hakkında, bunların ancak yerli kavimler, yerli Türkler tarafından işletildiği rivayet olunmaktadır (109).

«Çut» (Çud) lara nisbet edilen ocakları, bu isimde bir Fin kavmi farzederek, Tiyanşandakini de ona nisbet etmek lüzumsuz bir zahmet gibi geliyor; çünkü bu kelime «Çu» kelimesinin cemi, yani «Türk» lere «Türküt» (bundan Tu-kiu) denildiği gibi «Çu» (Şu) lara da «Çuut» denilmiş olabilir [110]. Minüse (Minusinsk) ve Yenisey nehirleri üzerindeki maden ocaklarını 18. inci asırda olduğu gibi milâd asırlarında işletenlerin «çelik» manasında kullandıkları «kuruç» sözü, Uzakdoğuda bilhassa Çinlilere m. ö. denberi malûm olan bir kelimedir [111]. Çinlilere demirciliğin m. ö. ancak 7. nci asırda Çu'lar zamanında malûm olduğu fikri sanat tarihçesi O. MÜNSTERBERG tarafından ileri sürülmüşse de, Çin rivayetlerine dayanarak bu madenin daha m. ö. 18. inci asırda bu millete malûm olduğu da iddia olunuyor; fakat demirin geniş mikyasta ve silâh imali için istimali Çinde ancak m. ö. 300 lerde başlamıştır. Ortaasyada Türklerin bu madeni ne zaman tanıdıklarının tarihini tayin etmek zordur. Anau'ın bakır devri olan 3. üncü tabakası ile demir devrini temsil eden 4. üncü tabaka arasında uzun bir fasıla geçmiş olduğundan, burada bulunan âsâra göre, Türkistanda demirin tarihini doğru dürüst tayin etmek imkânı yoktur. Fakat Çin sanati mutahassısı CARL W. BİSHOP'un 6.5.1937 tarihiyle Columbia Üniversitesi hocalarından Dr. THOMAS READ'e yazdığı bir mektubunda, en eski Çin demir silâhları Şansi vilâyetinde ve Chou (Çu) sülâlesinin vatanı olan yerlerde bulunduğundan, demirin, «steppe corridor», yani yukarıda zikrettiğimiz Wei nehri havzası yoluyla garptan gelmiş olduğunu ve bunu Chou (Çu) ların getirmiş bulunduğunu ileri sürmüştür. Milâddan önce 1022 senesine ait kayıtta «lüks kılıç» mânasında bir «King-luk» kelimesi «Hunların eski ecdadının sözü» olmak üzere m. ö. 47 senesinde yazılan bir Çin kaynağında zikredilmiştir. Fr. HİRT bu sözü türkçede «iki yüzlü bıçak» mânasında bugün dahi kullanılan «Kingirlik» kelimesiyle birleştirmiş ve bunu «tarihte mukayyet en eski türkçe kelime» olarak kaydetmiştir. Bunun gibi hamdemir mânasında olan türkçe «çügün» kelimesinin de Çu sülâlesi zamanında zikri geçtiği asıl menbalardan kontrol edilmesi icap eden bir rivayettir [112].

Hintlilerin m. ö. 4 üncü asra çıkan hâdiseleri aksettiren destanları Muhabharatada da demirin Hindistana şimalden, yani Ortaasyadan getirildiği anlatılmaktadır. Diğer taraftan bir Fin-Uğur kavmi olarak kabul olunan Asur kabilesinin Hindistana demiri garpten yine demir kültürünün hâmili olarak gelen Vedik-Aryanîlerden ihtimal daha önce getirmiş olduğu zannolunuyor [113]. Bütün bu serdettiklerimize göre Türkistanda demir kültürünün m. ö. 2000 lerde, yani Aryanîler gelmeden önce malûm olduğuna hükmetmek icap eder. Türkler arasında demir ima-

lini bilmiyen kabilelerin bulunduğu bize Araplar vasıtasiyle erişen eski rivayetlerde de görülüyorsa da, demir madenleri bol bulunan sahalarda yaşıyan bazı Türk kabileleri Ortaasyada demir kültürünün hakikî hâmilleri olarak Çin ve Arap kaynaklarında zikredilir. Bunların başında Türk, Kırgız, Karluk, ve Başkurt kabileleri gelmektedir [114]. Eski Göktürklerin yukarıda zikri geçen Talka Demir Kapı'sı civarındaki oturak hayat-sahalarında muahharan en iyi silâhlar imal olunan demir ve çelik industri mıntakası denilebilecek ehemmiyete malik Pulad şehri bulunduğu, ayni eski Göktürkler sahasından Horasana «demir levhalar», «karaçori» ve «bilgatekinî» denilen güzel kılıçların ihraç olunduğu malûmdur. Hazarlar ülkesinde ise en iyi kılıç yapanların Hazarlar ve en iyi zırh (kübe) işliyen Türklerin de Sabir Türkleri olduğu ve şimdiki «Kübeçi» lerin bu sonunculardan türediği anlaşılıyor [115]. İran destanı, Türkleri en eski zamanlardanberi bir «çeliğe bürünmüş» millet olarak tavsif ediyor ki biz, tarihî devirlerde Türk kavimlerinin yaptıkları demirciliği, bunların tarihten önceki zamanlarda dahi inkişaf ettirdikleri bir sanatleri olarak kabul edebiliriz. Her halde Türklerin dünyaya hâkim olmalarının sırrı, yalnız yılkıçılıkta ve yedecilik tılsımında değil, ayni zamanda, daha Aryanîler Grapten gelmeden önce «çeliğe bürünmüş» bir millet olmalarından ileri gelse gerektir.

Sibiryada, bilhassa Minüse (Minusinsk) mıntakasında keşfolunan kabzası yüzüne doğru bükülmüş, yahut kabzasının ucunda yuvarlak delik bulunan bakır bıçakları, kısa bronz kılıçlar ve hayvan ornamentli bakır mevad, Çinde Çu sülâlesi devrine ait ve bu sülâlenin malı olarak kabul olunan bakır bıçak, kısa bronz kılıç ve ayni şekildeki hayvan ornamentli bakır mevad ile bir ve ayni kültürün mahsulü olduğu görülmüştür [116]. Bunu Çin tesiri ile izaha kalkışmak yersiz olduğu gibi, her ikisini, yani hem Çu'ların bakır kültürünü ve hem de Minuse bakır eşyasını, tarihten önceki zaman için tasarlanan bir muhayyel Sibirya Aryanî kavminin malı olarak telâkki etmek te [117] mânasızdır. M. ö. 2000 lerde muayyen şekillerini almış ve geniş sahalara yayılmış olan bu bakır kültürünü mal etmek için Finden, Aryanîlerden, Çinden birer sahip aramak, o zaman Tiyanşan, Altay ve Sayan sahalarında bu nevi madenî işlerle meşgul olabilecek bir Türk sekenesi olmadığını düşünmekten ileri gelmektedir.

Aryanilerin İstilâsı. — Aryanî kavimlerin Ortaasyada ilk zuhuru, m. ö. ikinci binde başlamıştır. Küçükasya ve Kafkasya yoluyla gelen Aryanî kavimler, bir müddet Hazar Denizinin güney kıyılarını tuttular. Şimdiki Gürgen ırmağının o zamanlarda Aryanîler tarafından Sind tesmiye edildiği, bunun doğusunda, yani Türkmenistanda yerli kavimler yaşadığı,

bunların arasında bir de Derbek kavminin bulunduğu, istitradî delillerden istihraç olunuyor [118].

«Vedik-Aryanîleri» denilen Hind Aryanîleri buradan, yani Hazar Denizinin güney ve güney doğusundan takriben 1700 - 1500 hududunda Hindistana gidip yerleşmişlerdir. O zaman Türkistana da bir Aryanî kavmin gelip gelmediği malûm değildir, Türkistanda yerleşen Aryanîler, İran zümresine mensup **Horezm**, **Sogd** ve **Alan**dan ibaret olup, bunların Avrupadan hareketinin de Önasya ve İran yolu ile vaki olduğu ve bu muhaceretin Avrupada ve Önasyada demir devrini başlatan son büyük muhaceretlerle ilgili bulunduğu anlaşılmaktadır [119]. Horezmliler m. ö. 1292 de başlıyan bir takvime mâlik bulunmuşlar ve bu takvimin kendilerinin Gürgen (Cürcân) tarafından gelerek «Maşrik padişahı» nın izniyle şimdiki Horezm ovasında yerleşmeleri senesiyle başladığına inanmışlardır [120]. Sogd ve Alan'ların, yine İranlılardan olan **Baktra**lıların da o zamanlarda gelmiş olacaklarını tahmin edebiliyoruz.

Aryanîlerin Türkistana gelmesi, Horezm rivayetine göre, yanlarında kadınları bulunmıyan askerlerin «Maşrik padişahının izniyle» gelerek yerleşmeleri ve bu padişah tarafından kendilerine verilen Türk kadınları ile evlenerek bir ırk halitası vücuda getirmeleri, yani barış yoluyla yerleşme şeklinde olmuştur. Fakat bu yerleşmenin başka bir vakit bir taarruz mahiyetinde vaki olduğu ve bazı yerli kavimlerin bu taaruz neticesinde şarka doğru itilmiş bulunduğu da, rivayetlerden ve olaylardan anlaşılıyor. Mahmud Kaşgarînin naklettiğini anlattığım eski Türk rivayetlerinde, Garbî Tiyanşan sahasında Çu'da yaşıyan ilk Türk hükümdarlarından **«Şu»** nun (yani «Şu» sülâlesinin), farsça konuşan bir «İskender» şeklinde anlatılan Aryanî fâtihleri karşısında mağlûp olarak, bazı Türk kabilelerini yanında bulundurduğu halde, doğuya doğru çekildiği zikredilmiş olduğuna işaret etmiştim.

Vakıâ kuzey Çinde bulunan Tik (Di) kavminin, buraya, m. ö. 13 üncü asırda gelerek Çinlilerle çarpıştığı [121] ve zikri geçen «Steppe Corridore» da o zamanlar gelip yerleşen ve yine Tik'lerin bir kolu gibi gösterilen Chou (Çu) hanedanının, m. ö. 1116 da ilk kudretli Çin devletini kurması, zaman itibariyle Horezm takviminin başlangıç devirlerine pek uygun geliyor [122].

Fakat bu Aryanîler, Türkistanda devamlı bir hâkimiyet kuramadılar, Aryanîlerin Türkistana Önasya yoluyle geldikleri, kendilerile beraber bir mütekâmil Önasya kültürü getirmiş olmalariyle sabittir. Onlar, ihtimal daha o zaman kendileriyle beraber Fenike alfabesinden çıkma bir Önasya alfabesini de getirmişlerdir. Herhalde onlar ticarette mâhir olmuşlar, Ortaasyanın yerli kavimleri üzerinde medeniyet alanında nüfuz

icra etmişler, fakat siyasî hegemonya kuramamışlardır. Şöyle ki, biz daha sonraki asırlarda Horezmlilerin ve Alan (As) ların yerli Masaget ve Sogd'ların da yerli Saka heyetine dahil bulunduklarını görüyoruz. Sogdlular ise, sırf bir tüccar unsur olduklarından Doğuavrupadan Çin sınırlarına kadar her yerde barışsever tüccarlar sıfatiyle koloniler kurarak, yerli siyasî teşekküllerin himayesinde kendi ticaret işlerini gütmek yolunu tutmuşlardır. Bu Doğu İran kavimlerinin Türk kavimlerinin diline birtakım medenî ıstılah verdikleri (meselâ «ajun», melek mânasında «ferişte», cehennem mânasında «tamukh») malûm ise de, Türkler üzerinde devamlı siyasî hâkimiyet kuramadıklarından, devlet idaresi ve askerî teşkilât hususlarına dair «şad» gibi tâli rütbeyi ifade eden ıstılahtan, belki de kıraliçe mânasında «hatun» kelimesinden maada ehemmiyetli bir şey vermemişlerdir. Ortaasyanın Aryanîlerin anayurdu olduğu, bu ülkeden en son garba doğru ayrılan kavmin İranlılar ve Hindliler olduğu, «Masaget» kelimesinin «büyük Get» demek olduğu ve buradaki Get'lerin ve diğer bir çok Hindu Arien kavimlerinin Milâddan sonraki asırlarda Türkler gelinceye kadar bu ülkede hâkim mevkii muhafaza etmiş oldukları hakkında daha bu asrın ilk on senesinde tam ciddiyetle tutulan nazariyeler geçen umumî harp yıllarında Anadolunun Hetitler devri tarihine dair vesikalar bulunup ve tetkik olunup Aryanî kavimlerin M. ö. ikinci bin içinde Avrupadan Asyaya geçtikleri, Anadolu ve Kafkasya üzerinden geçerken de Önasyada bir çok izler bıraktıkları tesbit olununca suya düştü. Türk eski tarihi bakımından çok önemli olan bu ilim inkılâbının farkında olmıyan âlimlerden turkoloğ W. BANG *tegin, yabgu, buyla* ve *tarkhan* vesaire titulatör'ün Türklere «devlet idare işlerini en ufak teferruatına kadar işlemiş olan bir büyük devletçi milletten kalmış» göstermiştir [123]. Bunun emsaline çok tesadüf olunur. Bizim bildiğimiz ise Ahemen ve Yunanlılar gelmeden önce Ortaasyada devlet ve ordu teşkilâtında Türklere ve diğer Altaylılara muallim olan hiç bir milletin tesbit edilemeyişi keyfiyetidir.

SAKALAR DEVLETİ. — Eski Türk «Şu» rivayetine göre, ilk Aryanî istilâsı ve baskısı sonunda doğuya çekilmiş olan Türk kabilelerinin az sonra geri dönüp gelen hükümdar «Şu» nun (yani bu isimdeki sülâlenin) idaresinde Çu havzasında eski hâkimiyetlerini yeniden kurmuşlardır. Her halde M. ö. 8 inci asırda merkezi Ortatiyanşanda olan büyük bir Saka devleti mevcuttu. Siyasî teşekkül ismi olarak «Şu» ismi yerini «Saka» ya bırakmış görünüyor. Bu iki isim büyük hâkim milletin iki şubesinin ismi olabilir. Çünkü Türklerde bunu andıran mith'ler de vardır.

Sakalar devrinin başlangıcı «tarih öncesi» nden «ön tarih» devrine

52

geçişi arzeder; sonrakisi artık tarihtir. Gerçi Aristeas buralarda muhtelif kavimler yaşadığından bahsederken aralarında bir siyasî birlik olduğunu anlatmamıştır. Buna rağmen ben bu Saka devletinin Çin sınırlarından Tunaya kadar uzanan, fakat parçaları arasında bağlantıları gevşek bir teşekkül olduğunu zannediyorum. Bu milletin bir kolu, tıpkı Hunlar, Göktürkler ve Mogollar zamanında olduğu gibi, Doğuavrupayı istilâ etti. Yunan müellifleri Sakaları, daha başka bir çok kavimleri ihtiva eden «Skit» camiasının en kudretli zümresi biliyorlar; bununla beraber Saka ismi ile Ortaasyada hâkim milleti ve onların Önasyaya, şimdiki Azerbaycana geçen kısmını tesmiye ediyorlar, Doğuavrupadakilerini ise sadece «Skit» ismiyle anıyorlar. Sakalar Doğuavrupaya gelirken Şimalî Kafkasyada oturan Kimmerleri Kafkasya cenubuna ve Küçükasyaya doğru kovalıyorlar. Yunan müellifi PROKOPİUS bu Kimmerleri muahhar Bulgarların ceddi gösteriyor; nasıl ki, «İran - Hazar rivayeti» de Bulgarların ceddi olarak «Kimâri» lerden bahseder; fakat bunu teyit edecek başka bir delil yoktur. Zamanımızda Skitlerin menşei ve kültürleri meselesi ile uğraşan E. MİNNS, H. TRİEDLER ve B. LAUFER gibi, ben de bu kavmin hâkim tabakasının Türk olduğu kanaatındayım. Bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, âdât ve ahlâkları hakkında HİPOKRATUS tarafından verilen malûmat Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynidir. Akideleri, defin merasimleri ve âdâtları Altaylılarınkinin aynidir. Bunlar Türk «dermeev» lerinde, yani keçeden mamul kubbeli çadırlarda (çoğunca bunların tekerleklilerinde) yaşamışlar. Bu nevi «dermeev» leri Türklerden alarak benimsemiş olan bazı Ortaasya İranîlerinde (Afganistanda Bedehşan Taciklerinde ve Nevruzî kavminde) bu evlerin aksamına ve şekillerine ait zengin ıstılahın iranca olmayıp kâmilen türkçe olması bu evlerin Türk millî malı olduğunu gösterdiği gibi Araplar da bunları ancak «qubba turkiya», yani «Türk çadırı» bilmişlerdir. Eski Skitlere tâbi olan Alan-As göçebeleri de, AMMİANUS MARCELLİNUS (XXX, 2)'ın dediğine göre, «ne çadır, ne de alaçuk bilirler, yalnız üstü ağaç kabukları ile örtülmüş arabalarda yaşarlar» dı. Skitler Türk kavimleri gibi kımız içerler ve südü kurutarak «kurut» yaparlardı; akideleri şamanî idi; yabancılara karşı müdafaası zahmetli ve iç niza'ların başlıca sebebi diye mal-mülk toplamaktan kaçınırlardı. Düşmanlarına karşı mertçe savaşan, dahilen feragat sahibi, samimî, sade insanlar diye tanıdıkları Skitlerden Homeros ve diğer bazı eski Yunanlılar «kımız içer, emlâksiz Skitler» diye idealize ederek bahsetmişlerdir (STRABON, VII, 3, § 9). Bunun gibi İskenderin Türkistan seferine ait rivayetlerde de bu ülkede azla kanaat ederek emlâksiz yaşıyan «Tercümân» (Terguman, yani Türküman) kavmi ile İskender arasında içtimaî hayat gayelerine dair münaka-

şalar cereyan ettiği VAHAB BN MÜNEBBİH ve TABERÎ'nin nakillerinden öğrenilmektedir [124].

Doğuavrupadaki Skitler idareleri altına aldıkları Aryanî kavimler muhitinde bir ince hâkim millet tabakasını teşkil etmişler ve ekserisi yerleşik olan bu milletler arasında yavaşça milliyetlerini kaybetmişlerdir. STRABON (VII, 3, § 8) bunların M. ö. 7 nci asırda yaşıyan ideal rahipleri Abaris (Avarlı) zamanındaki neşeli, sâde ve samimî olan ahlâklarının artık bozulmuş, değişmiş olduğunu zikretmiştir. Bunları kendi çokluklarında eriten başlıca kavim sıfatiyle zamanımızın bir çok müellifleri İranlı **Alanları** anırlar. Fakat bir kısmı Kuban-Azak taraflarında, diğer kısmı Amuderya havzasında (Horezmin garbinde) ve sair yerlerde yaşıyan Alanları daha AMMİANUS MARCELLİNUS (XXX, 2) dağınık ve perişan bir kavim olarak tavsif eder. Bunlar Türk kavimlerini eritecek vaziyette değildiler. Zaten Hunlar zamanında Türk devlet ve ordu işlerine karışarak Türk usullerini benimsemişler ve reislerine «khakan» lâkabını vermişlerdi. Bir çok yerde de bu Alan-As'lar ilerde de bahsedeceğimiz veçhile kendileri türkleşmişlerdir. Bence Avrupa Skitleri en çok Slav ve Grek unsuru arasında, Kırım yarımadasında «Küçük Skit» ismi ile yaşıyan ve bu adaya kendi ismini veren Tavrlar Cermen ve Grekler tarafından yudulmuştur. Küçükasyaya seferler yapan Sakalıların ve son Karadeniz Skitlerinin şahıs isimleri, muahhar Kırım hanlarının ve Anadolu Selçuklularının isimleri gibi, yabancı dillerden alınmış görünüyor. Fakat ayni Karadeniz Skitleri dilinde bir balık ismi olan *Karım paluk* kelimesi ve Azak Denizinin, ilk yarısı *deniz* demek olduğu PLİNİUS SECUNDUS tarafından izah edilen *Temerinda* şeklindeki ismi türkçedir. Bu *temer* kelimesini K. ZEUSS macarça *tenger*, yani *tengiz* (deniz) sözü ile birleştirmiştir ki, Lir türkçe bir kelime demektir. Bu Skitlerin kabile isimleri olan *Targutae, Skolot* ve *Paralat* kelimeleri de *Türk, Çigil* ve *Barula* isimlerinin **T** li cemi şekilleri, yani *Türküt, Sikilüt* ve *Barulat* demek olması pek mümkündür. Hakkında çok fikirler yazılan *Skit* kelimesi Çengizin ilk dayandığı kabilelerden «Sakait» kabilesinin ismi gibi *Saka* isminin **T** li cem şekli olması hatıra geliyor [125].

İranlılar Sakaların 1) Fergane, Ortatiyanşan ve Kaşgar taraflarında; 2) Aral Gölü ve Hazar Denizi aralarında; 3) şimdiki Rusyanın güneyinde yaşıyanlarını bu hâkim milletin üç gurupu olarak tanımışlardır. Büyük Dârâ'nın kitabesinde böyledir [126]. Milâddan önce 8-7. asırlarda Doğuavrupa, Önasya ve Çin sınırları arasında cereyan eden ve tek bir devlet tarafından idare olunan siyasî hayatın merkezi, Ortaasya olduğunu biz, ancak İran ve Türk destanlarından öğrenebiliyoruz. Bunların Çin hududunda aynı 7. nci asırda Tik'lerle temasta bulundukları, oradaki

Jung'ların bir kısmının «Sü'lerin Jungu» tesmiye edildiği, yani bu Jung-ların bir kısmı Sakaların doğu kolunu teşkil eylediği, Çin kaynaklarından öğrenilmektedir [127].

Türk destanlarında «Tunga Alp Er», İran destanlarında «Afrasyab» adı ile tanınan kahramanı, bu büyük Saka devletinin en şevketli devrini ve sukut çağını yaşatan büyük kahramanı olarak kabul ediyoruz [128]. Bu destanın Türk rivayetlerinde Tunga Alp adı ile, Türk hükümdar sülâlelerinin büyük atası, onun akraba ve evlâdı, onun kültü anlatılmaktadır [129]. İran rivayetlerinde de, Afrasyab'ın, İranlılar ile olan maceraları, İran hükümdarı Keyhusrev (Medya hükümdarı Kiyaksares) tarafından yenildikten sonra, onun tarafından Tiyanşanda Koçkarbaşı ve Kimekler ülkesi, yani Altaylara kadar takip edilmesi, nihayet Azerbaycanda Keyhusrevin eline geçerek öldürülmesi ve kendisinden sonraki oğullarının devri anlatılmaktadır [130].

Sakalar hâkimiyetinin bu altın devrinin, büyük Saka fâtihinin Medya hükümdarı Kiyaksares tarafından M. ö. 625 te yenilerek ele geçirilip öldürülmesi neticesinde sona erdiği hakkında, Asurî kitabe ve Yunan kaynaklarında verilen malûmat [131] ile Çinlilerin M. ö. 623 te Su, yani Saka devletinin 12 kırallığını zapt ve işgal eylediklerine dair Çin kaydı [132], Türkistan tarihine dair dair ilk müsbet tarihî malûmat olarak kabul edilmelidir. Bu Çin kaydı hakkında, çiniyatçı DE GROOT da, «Türkistana ait, vesikaya müstenid itimada şayan ilk tarihî haber» demiştir [133].

M. ö. 530 da İran Akhemen padişahı Kirus ve 485 de Büyük Dârâ, Tüskistana sefer icra ettiklerinde, Sakaların hükümdarlığı devam etmekte idi; burada, Afrasyab (Tunga Alp) ın oğullarının hükümdarlığına dair İran rivayetleri tarihî kayıtlara uymaktadır [134].

«TÜRK» VE «TURAN» KELİMELERİNİN ASLI MESELESİNE AİT NAZARİYELER

Tarihimizin tarihten önceki devirlerine ait mütalâaların sonuna, bir de «Türk» ve «Turan» kelimelerinin aslı hakkında ortaya atılan fikirleri hülâsaten ilâve edelim. Gerçi J. MARQUART «Turan» kelimesi üzerinde sünger çekmiş olduğunu zannetmiştir [135]; fakat, buna rağmen, bu kelime, «Ural - Altay kavimleri» mânasında arasıra kullanılmakta devam etmiştir. Ben de, bu kelimenin ayni mânada, bilhassa İranın karşılığı olmak üzere, bundan sonra da kullanılabileceği fikrindeyim. Bu kelimeyi «Türk» mukabili olarak kullanmak, elbette yanlıştır. «Türk» ismi, ancak Türk lehçelerinde konuşan kavimlere ıtlâk olunmalıdır.

γωβ twr'k = чар турак

Turan = Turuk = turak

именной суф. ак,

туранец, происходящий из Тура

Eberhard

Das Toba Reich Leiden 1949

Tu-ko 324

Tu-ku

Tu-ku-hun = Tu-yu-hun 325

Thomas Carroll

Account of the Tu-yu-hun in the History of Chin Dynasty. California 1953

Tuo-ruk-yue = Tu-yuhun 17

Tuorruk

Atturki

310

Bu kelimelerin aslı hakkında muhtelif fikirler vardır, «Türk» kelimesi «kuvvet» mânasını ifade etmiş olduğundan, kelimenin bu halile bir kök olacağı da zannolunuyor. Fakat «turan» ve «türk» kelimelerinin kökü «tur» («tür») kelimesi de olabilir. Şöylece «Tur+an» bu kelimenin iranca, «Tür+k» de yine iranca, Yafethî lisanlarınca ve Fin - Ogur dillerinden macarca cem sigalarından ibaret olması hakkındaki fikirlerin [136] doğru olması da çok muhtemeldir. Avestada ve şerhlerinde «türk» kelimesi, «ik» cem' edatı ile biten diğer kavim isimleri ile beraber getirilmiştir [137].

«Tuz» kelimesi «tur» kelimesinin Z ile konuşulan şekli ise, kelime *teşekkül* ve *intizam* mânasında olup, İran destanlarında Türklerin ceddi olarak gösterilen «Tuz» un ismi [138] de «Tur» kelimesi ile bir olabilir. Bazı âlimler, «turan» kelimesinin, evvelce Aral Gölü etrafında yaşayan bir kavim olmak üzere Yunan menbalarında zikrolunan «Tur» lara ait olduğunu söylüyor; fakat «Tur» ların esasen İranî bir kavim olduğunu ancak farzediyorlar. Bazı âlimler «Türk» kelimesinin, yine o civarda ve Türkistanın cenubunda yaşayan bir kavim sıfatile Hind menbalarında *Turuşka* ismi ile zikrolunan kavme ait olduğunu söylerler. Herhalde biz Herodot da «*Yurkae*» Plinius Secundus ve Pomponius Mela'da «*Turkae*» ismi ile Ural ve Edil taraflarında yaşamış olduğu bildirilen kavme ait olduğunda şüphe etmeğe hiç mahal görmüyorum. Bu Turkac (Yurkae) isimle Macarların cedleri ifade edildiğine dair mütalâalar da ancak «o zaman Türkler daha bu kadar garbe gelmemişlerdi» kanaatına dayanan bir yanlışlıktır [139]. Bu kayıt, yukarıda Göktürklerin «Garp Denizi» (Si-hai), yani Hazar Denizi taraflarından neşet ettiklerine dair Çin menbalarında kayıtlı rivayete de uygun geliyor. Yani asıl vatanı Orta-Tiyanşan, Issık-Göl civarı olan «Türk» kabilesinin bir kısmı en eski zamanlarda Hazar Denizi şimalinde yaşamış olabilir. Zaten Çıgıl boyunun bir kısmı da oralarda bulunuyordu [140]. Hind menbalarındaki «Turuşk» kelimesi, «Koço» da bulunan yazılarda «Turuska» şeklinde yazılmış ve «Türk - Uygur» mânasında kullanılmıştır. Uygur Hakanları da, Karahaniler gibi, «Türk Hakanı» diye tesmiye olunmuştur [141].

— 2 —

ESKİ DEVİRLERDE ANAYURTTA OLUP BİTEN BAŞLICA SİYASÎ VAKALAR

Anayurdun, yazma kaynaklardan öğrenilebilen tarihi, M. ö, 625-623 te Önasyada ve Uzakdoğuda Sakalarla ilgili olarak cereyan eden hâdise-

"Türk"l
bulunma
asyada
halefi
kavimle
tir.
abdu(M.
kavmi(k
yerlerd
muştur
"Tork"
lecekti
tir.Her
mi mill
ismi ol

"Türk"le münasebetlerinin kabul için bir delil bulunmamakla beraber bunu hatırlatan isimler eski Önasyada da rastlanmaktadır. Asur kıralı Sargon III ün halefi Naram-sin'e karşı yapılan bir ittifaka dahil kavimler arasında Tourki ülkesinin kıralı zikredilmiştir.[141b] Mari hafriyatında bulunan Şamsi-Abdu(M.ö.1800)ya ait mektuplarda zikri geçen Turukku(n) kavmi(ki Zagros dağlarından Azerbaycana uzanan dağlık yerlerde yaşamıştır) ismini G.Dossin Turkiş diye okumuştur[142a]. Eski Gürcü ve Ermeni rivayetlerinde geçen "Buntürk" ve "Tork" isimleri de(ki ileride s.345,450 de zikredilecektir bu bakımdan bazı alimlerin dikkatini çekmiştir. Herhalde "Türk" ismi sonradan "Türk" ismini umumi millî isim olarak alan kavimler arasında birisinin ismi olarak pek eskiden maruf olmuş olabilir.

lere ait kayıtlarla başlar. Fakat bu devri, 546 senesinde Akhemen (Hkhamenş) hükümdarı **Kiruş**'un Batı Türkistanın güney kısımlarını istilâ eylemesi hâdisesi ile başlamak, Ortaasya tarih bilgisinin bugünkü durumuna daha uygun olur. Aynı senelerde (569 senesinde) muahhar Hunların ecdadı olan bir bozkır kavmile siyasî münasebetlerine ait Çin kayıtları da vardır [142]. Bu hâdiseden başlayıp, milâddan sonra bir taraftan 745 senesinde Göktürk devletinin inkırazı ve diğer taraftan Arapların 751 senesinde Garbîtürkistanda Türklere ve Çinlilere faik gelmeleri vakıasına kadar geçen 1300 senelik bir zamanda, Anayurtta olup biten başlıca siyasî vakalar şunlardır:

İran Akhemen hükümdarı Kiruş, milâddan önce 546 da Garbîtürkistana hücum ediyor, Sırderya havzasına kadar geliyor ve şimdiki Uratepe civarına tesadüf eden bir yerde, kendi adına bir şehir inşa ediyor. Kiruş, burada Sakalarla harp etti. Sonra 529 da Gürgân tarafından gelerek Masagetlerin kadın hükümdarı Tomirus ile olan muharebede maktul düştü. **Dârâ** da Türkistana sefer icra etti. Kitabelerinin yeni bir kıraatine göre Dârâ'nın Sakalara karşı olan muharebesi de, Amuderya nehrinin şimalinde ve 522 senesinde vaki olmuştur [143]. Herhalde o, Sakaların Skunkh adlı reislerini mağlûp etmiş, Sogdiyana (Semerkand) ve Khorezm de onun idaresinde bulunmuştur. Akhemen'ler, bu taraflara muhacir getirmek meselesine çok ehemmiyet verdiler. Mısır tarafından getirdikleri esirleri dahi buralara hicret ettirdiklerini, Herodot zikreder.

Milâddan önce 330-327 senelerinde **Makedonyalı İskender,** Afganistan, Termiz üzerinden gelerek şimdiki Taşkent civarında Sırderya nehrini geçti ve bu memleketi istilâ etti. O geldiği zaman buraları İrana tâbi olmayıp, tekrar istiklâl kesbetmiş bulunuyordu. Yunan menbaları bu seferler dolayısile Sakaların reisini ve onun Kartas (Kartasius) ismiyle andıkları biraderini yahut buna «Kardaş» denildiğini zikrederler. İskender de buralara Makedonyadan, Kıbrıstan ve İrandan bir takım muhacirler getirdi, ve yeni şehirler bina etti.

İskenderden sonra da burada Balkh=Baktra'yı merkez edinmeleri ile **Greko-Baktria** ismini taşıyan Yunanlı bir sülâle hüküm sürdü. Bunlar İskenderin halefleri olan Selefkus hükümdarlarına resmen tâbi idiler. Bu Selefkus hükümdarlarından Antioch (M. ö. 282-261), Mâveraünnehirde bulundu ve Sırderya şimalinde - Anadoludaki Antakya gibi - bir Antiochie şehri bina etti. Fakat bundan sonra Horasanda müstakil Part sülâlesi teessüs ettiği gibi, Balkh'daki Greko-Baktria hükümdarları da Selefkuslulardan ayrıldılar (M. ö. 250). Bunlar Kâbil ve Gazne taraflarında idareleri altında bulundurdular. Bunlardan Ephedemos ve oğlu Demetrios, en kuvvetli hükümdar idiler. Demetrios, 190-180 senelerinde

Hindistanın Pençap vilâyetini de fethetti. Bu zaman Greko-Baktrianın şimal hudutları Hun (Yunan menbalarında: Thun) ülkesine kadar uzanıyordu. Demetrios'un hayatının sonunda, 175 de memleketi inkısama uğradı. Demetrios'un kendisi Hindukuşun cenubuna çekildi. Baktriada ise ona, Eukratides halef oldu; Sogdiana da Baktriadan ayrıldı.

Garpta Yunan devleti sukut ederek yerine «Roma» devleti hâkim olmağa başladığı zaman, Baktriayı da, şimalişark ve şarktan gelen göçebe kavimler istilâ ettiler. M. ö. 140 senesinde, Sakalardan sonra bunların arkasından, isimleri Yunan menbalarında Asioi, Pasianoi, Tokharoi, Sakarauloi şekillerinde yazılan, kavimler geldiler. Asioi **(As)** ve Tokhaların işgal ettikleri yerleri, sonradan Kansu taraflarında Hunlar tarafından tazyik edilip Khoten ve Kaşgar üzerinden gelen, Yu-e-çi kavmi (M. ö. 129) işgal etti. Bu kavimlerden As İran kavmi olup, Pasianoi'ların da El-Bîrûnî'de As'larla beraber zikredilen **Becnak** ve Sakaraul'ların da, Sakaların bir kısmı olmak üzere, Türk olduğunu ileri sürebiliriz. **«Tokhar»** ismi muahharen bir İran kavmine ait olduğu malûmdur. Tokharistanın yanındaki Khuttal ülkesinin hâkim tabakası «Bekler» (al-bikîya) halis Türk sülâlesi olduğunu biliyoruz; bunun gibi Sırderya mıntakasından kalkıp gelerek Balkh'ın kuzeydoğusundaki ülkeye ve orada yaşıyan İranlılara kendi ismini veren ilk Tokhalar da, D. FEİST'in zannettiği gibi Uralaltaylılardan olabilir. PLİNİUS'ta Fokhri (yani Tokhri) ismi Thuni (yani Hun) larla hemen beraber zikrolunmuş olduğundan ben de bu fikri kabul ediyorum. Uygur vesikalarında *tört Küsen ulus* diye anılan ve Araplarca «Türk aristokrasisi» sayılan **Küşan**'lar (Küça şehri isminde bu ad *Küsen* şeklinde geliyor), padişahlarının ismi ve lâkaplarında *küçlü* ve *külçur* ile birleştirilen isimlerden anlaşıldığı gibi Türktürler. **Yu-e-çi**'ler ise yine bunlara akraba bir kabile olduğundan Türk sayılmalıdırlar; fakat El-Bîrûnî kadim Kâbildeki İndo-Skit padişahlarına Tibet karışmış olarak göstermiştir [144]. **İndo-Skit** Greko-Baktria devletini inkıraza uğratan kavimlerin heyetimecmuasına muasır âlimler tarafından verilen bir ıstılahtır.

Artık muhakkak bir Türk kavmi, belki de Oguz ili Kıpçakların ecdadı olan **Hunlar,** Çinlilere Hiung-nu ismi ile çoktan malûm idiler. Bunlarla Çinlilerin Milâddan önce 569 ve 307 senelerindeki çarpışmaları ve bilhassa onların taarruzlarına karşı Çin seddini bina ettikleri malûmdur. Bunların Tümen ismindeki hükümdarlarının oğlu Mete, Milâddan önce 209-174 seneleri arasında Hun Devletini genişletiyor. Mete, fütuhatları ve teşkilâtçılığı sâyesinde, tarihin büyük şahsiyetlerinden biri sıfatiyle Çin kaynaklarında yâd olunuyor. Oğuz destanlarında Oğuz Han ismi altında zikredilen Türk hükümdarının da bu Mete olması, pek muhtemel-

dir [145]. Gerek Hun ve gerekse Yu-e-çi hükümdarları, Yabgu (Çinlilere göre Şen-yu) lâkabı [146] ile tanınmışlardır. Mete'den sonra hükûmet süren Kün-Yabgu (M. ö. 161-126) da, büyük fâtih ve teşkilâtçı bir hükümdar olmuştur. Mete 177 seferinde, batı istikametinde yürüyerek Hazar denizine kadar gelmişti [147]. Milâddan önce birinci asrın son yarısında. Hun hükümdarlarının en parlaklarından olan Huhan-ye ve Çiçi zamanlarında bu devletin kudreti, şimdiki Cungarya ve Kazakistandan ibaret olan kuzey-batı kısımlarına kaydı [148]. Bu hal, Avrupa ile Uzakdoğu arasında bozkır yolu ile ticaretin inkişafına sebep oldu. Edil (Volga) sahasında yapılan arkeoloji tetkikatı, Karadenizle Çin arasındaki ticaret yolunun M. ö. 114 senesinde artık işlek olduğunu göstermiştir [149].

Bu çağlarda Yunanlılardan STRABON (M. ö. 63 - M. s. 19 da yaşamış) ile CL. PTOLEMEUS (M. s. 2 nci asırda yaşamış) ve Lâtin müelliflerinden Büyük PLİNİUS (M. s. 23-79) ile POMPONİUS MELAE (eserini M. s. 42 de yazmış), Doğuavrupada, Edil ve Hazar'ın şarkında, tâ Çin (Ser) sınırlarına kadar uzanan sahalarda, ne gibi kavim ve kabileler yaşadığını bir bir sayarak bize nakletmişlerdir. Bu gibi menbalarda, Yunanlılara, İranlılar tarafından kendi dilleri damgasını vurarak (meselâ Arimasp, Anariak) naklolunan, yahut yunanca olarak yazılan (Harmototrophi, Hyperbori, Galaktofagae) bu kavim adları ve coğrafî isimler, bugüne kadar, gûya daha Milâd çağlarında, Türkistanın kâmilen gayritürk kavimlerle meskûn olduğunu isbat zımnında delil ve «sarsılmaz vesika» olarak kullanılırdı. Bugün bu isimler, tarihî menbalarımızda mevcut ve şimdi de yaşıyan uruğ isimlerini ve etnografî kayıtları da gözönünde bulundurarak, tetkik olununca Batıtürkistanda ve Doğuavrupada vaziyete hâkim olan göçebe ahalinin Türk olduğunu gösteren vesikalar olmuştur. Gerçekten bu Yunan Lâtin eserlerinde zikri geçen kabile isimlerinden pek çoğu malûm Türk uruğ isimlerinden ibarettir. Meselâ *Oxianoi* = Oğuz, *Pasiak* (Pestik ve Pesik) = Peçenek, *Dahae* (Dae) = Adağı, Aday, *Camac* = Kemak, *Uran* = Uran, *Coman* = Koman, *Comar* = Komar, *Kumith* = Kümidh, *Cam* = Kam, *Kotier* (yahut *Kasir)* = Khazar, *Pisuut* = Bisuut, *Matien* = Müyten, *Derbik* = Derbek, *Kirrath* = Kirder, *Carat* = Karat, *Argas* = Argayas, *Tabyn* = Tabın, *Giöynö* = Geyne, *Khun* (Doğuavrupada) ve *Phun* (Ortaasyada) = Kun (Hun), *Sabir* = Sabir, (Subar, Suvar), *Borsuk* = Boruç, *Avarin* = Avar, *Suun* = Suvun, *Anar* = Amar (Yamar) ve ilâhiri şeklinde tarihî kabilelerimizin isimleri ile birleştirilip, bu kabilelerden mühim bir kısmının (Oğuz, Peçenek, Kimak, Kümedh, Kumar) uruklarının o zaman Batıtürkistanın cenubî bölgelerinde yaşamış olduğu isbat edilebiliyor. Bu isimlerden bir çoğunun sonundaki at ve it ekleri cemi edatları olacağına

benzediği gibi (*Asiut* = As'lar, *Masag-et* = Masak'lar), Azıgart ve Cayıkh (Yayık) isimlerinin bu menbalarda *Askat* ve *Daikh*, Uygur kelimesi *Oykhard*, Kaz ismi *Kasia*, Türk - *Turcae* şekillerinde yazdığı görülüyor [150].

Milâddan 216 senesinde Hun devletinin merkezi, şimdiki Kazakistanın daha garbi kısımlarına, Ural taraflarına intikal etti. Sonra orada, Doğu - ve Ortaavrupada büyük Hun - Türk hükümdar ve fâtihi **Atila**'nın 454 senesinde vefatı ile dağılan **Batı Hun** devleti yaşadı.

Ortaasyanın şarkî kısımlarında ve Mogolistanda 266-394 seneleri arasında **Siyenpi** Türkleri hüküm sürüyorlardı. Bunları 394-552 seneleri arasında **Avar** (Apar, Ibır, yahut çince Cu-cen) kavmi istihlâf ediyor. Bunların dil itibariyle Mogol olmaları muhtemeldir. Kendilerine nisbet edilen *çagan*, keza *bırangar* ve *cuvangar* şekillerinde okunması faraz olunan kelimeler bunu gösteriyor. Her halde bu kavmin ismi çok eskiden Türk kavimleri (Subar, Suar ve Skitler) ile beraber zikrediliyor. Göktürk yazıtlarındaki Apar'lar Yunanlılara Abaris ve Aparitai isimleri altında M. ö. 7 nci asırdan başlayıp malûmdu. Siyanpilere ait olmak üzere Çin kaynaklarında zikredilen kelimeler tamamiyle Göktürk ve Uygur şivelerlie izah edilebilir. Bu Siyenpilerin şarkî Tiyanşanın şarkında yaşıyan Topa ismindeki şubeleri, 238 senesinde Ho-gut (yahut Huaihu) ismi ile zikrolunuyorlar [151]. Bunlar 4 üncü asrın sonlarında Cungarya ve Şimali Mogolistana geçiyorlar [152] ve Tarbagatay dağlarından Orhun havzasına kadar uzayan yerleri işgal ediyorlar. Bunlar, muahharen Uygur ve Tokuzoğuz ismi ile maruf olan kabileler heyetinin ecdadından ibarettir. İşte bu Ho-gut'ların şarkında Doğu-Mogolistanda oturan Avarlar, onlara istinat ederek Mogolistanda âlî hâkimiyeti kendi ellerine alıyorlar. Avarkıralları «kağan» yahut «khakan» unvanını taşıyorlardı. Bunlardan da Tolun (394-410), Çoluk Kağan (444-464) ve Onaboy Kağan (522-552) nam hükümdarlar, fütuhatları, kuvvet ve teşkilâtçılıkları ile maruf olmuşlardır.

Eski Sakaların hükûmet sürdüğü orta Tiyanşanda **Usun** isminde bir kavim, mezkûr Sakalara komşu bir kavim sıfatiyle, daha Milâddan evvel 3 üncü asır sonlarında, Hun, Yu-e-çi ve sair kavimlerle beraber, tarihte görülüyor. Bunlarda dahi eski Bozkurt ananesi yaşamıştır [153]. Türk rivayetlerine göre Usunlar, tarihte olduğu gibi, bugün dahi bize iyice malûm olan İgrek ve Çigrek (yahut İgrak ve Çıgrak) kabilelerinin ecdadı imiş [154]. Usunlar herhalde muahhar «Göktürklerin» ecdadından bir kısmını teşkil etmişlerdir. Bunların, göçebe olmalarına rağmen, payitaht ve şehirleri vardı. Payitahtları Issık-Göl yanında Yavgu isminde bir şe-

hirdi, ki bu, daha onbirinci asırda bile mevcuttu [155]. Bunlar, önce Hunlara, sonraları Siyenpilere tâbi oldular.

Usunların şarkında doğu Tiyanşanda bir de Abdal yahut Heptal = **Eftalit** [156] denilen bir kavim yaşamıştır, ki Karluk ve Kencine Türklerinin ecdadı sayılıyorlar; bunların Çin menbalarında mezkûr diğer isimleri de Hua idi. Heptallar milâdî 425 senelerinde kuvvet kesbederek, Garbîtürkistanı ve oradan Amuderyayı geçerek Yu-e-çi (bu zaman bunların bir kolu olan Kuşanların) memleketini ele geçiriyorlar ve Sâsani İran ile müsademede bulunuyorlar. Bunların 427 de Sâsani hükümdarı Behram ile muharebeleri ve 465 de sasani Feyruz'un bu Abdal = Heptal (Eftalit) ların yardımı ile İran tahtına çıktığı hâdisesi malûmdur. Bunlar Çinlilerle münasebette bulundular ve Hind hududunda da birçok büyük hâdiseler yaşattılar, nihayet Pencabı da ele geçirdiler. Paytahtları Balh'ın şarkında şimdiki Kunduz civarında bulunan **Varvaliz** (yahut Valvâlic) şehri olmuştur [157]. Heptallar, zikri geçen Usunların ülkelerine de malik oluyorlar ve neticede Usunlar siyasî ehemmiyetlerini kaybediyorlar. Yani Abdal (Eftalit) ların hâkimiyeti, Hindistan hududundan doğudan Khoten, kuzeyden Cungarya hudutlarına kadar uzuyordu.

Yukarıda zikrolunan Ho-gut (Huay-hu) kabilelerinden Fu-fu-la tesmiye olunan bir kısmı, 487 de Avar (Cucen) lara isyan ederek Şarkîtürkistandaki Beşbalık - Koço hududunda ayrı bir hükûmet teşkil ediyorlar ve Abdal (Eftalit) lara tâbi oluyorlar [158]; bunlar Uygurların ecdadıdır. Buradaki «Fu-fu-la» kelimesi **Uygur** sözünü ifade eden Çin işaretlerinden biri olsa gerektir; nasıl ki daha Ptolemeus'da orta Tiyanşanın şarkında bir kavme mensup nehir ismi olmak üzere *Oykhardis* sözü gelmektedir. Bu da «Uygur» olarak okunmaktadır [159].

Bütün bu zikri geçen kavimlerin ülkelerinde âlî hâkimiyet, 552 senesinde **Göktürkler**'e geçiyor. Yukarıda zikri geçen Usunlara kardeş olan Göktürk kabilelerinin asıl vatanı da, yukarıda mufassalan anlattığım gibi, orta Tiyanşan mıntakası, Issık-Göl taraflarıdır. Bunların bir kısmı ihtimal eski çağlarda Ahemen'lere veyahut İskenderin seferleri zamanında ilkin şarka Çin hududunda Şen-si vilâyetine, sonra şimale, Altay taraflarına, Yenisey Kırgızları ile komşu yerlere geçmiş bulunuyorlardı. İşte bu Göktürkler 545 senelerinde Cu-cen (Avar) lere isyan ederek âlî hâkimiyeti elde ettiler ve az vakit içinde, Avar hükümdarı Onaboy Kağanı mağlûp derek, şarkta Mançurya hudutlarından garpta Karadeniz sahillerine, cenupta da Hindistan hududuna kadar uzanan yerlere malik oldular ve tarihte malûm en büyük Türk devletini kurdular. Memlekette «Büyük hakanlık» rütbesi biraderler arasında yaşlı olana geçtiğinden onun bulunduğu ülke memleketin merkezi oluyordu. Bu husus Göktürklerin

müslüman halefleri olan Karahanlılarda da böyle idi. Bu itibarla bu memleketin merkezi kâh orta Tiyanşan, kâh Moğolistanda bulunmuştur. Bunlardan Bumin (yahut Bumun), sonra biraderi İstemi (552-576), Topu (576-581), Şapulyo (= İşbara, 581-587), Tulan (580-600), Tüng-Yabgu (619-630) ve Kutlug Kağan gibi hakanlar marufturlar. İpi Tulu adlı hakan zamanında (653 de) bu memlekete Çinliler girerek musallat olmuşlardı. Şarkî Göktürklerin hanı Kutlug-Kagan ve onun veziri Tonyukuk memleketi Çin müdahalesinden kurtardılar. Kutlug'un ahfadı tarafından Orhunda rekzedilmiş büyük yazılı taş ve Yazıtları zamanımıza kadar kalmış ve bu yazıtların okunma ve tahlil edilmesiyle Türk tarihi tetkiki yeni bir devreye girmiştir. Bu sülâlenin şarkta hâkimiyeti oralarda devletin öteki Ho-kut (Huay-Hu) yani **Tokuzoguz** ve **Uygurlar** eline geçmesiyle sona erdi. Garpta ise bir taraftan yine Çinliler girmiş, diğer taraftan Araplar istilâ etmeğe başlamış ve Maveraünnehri almışlardı. Bu suretle Türk ve Türkistan tarihinde yeni bir devir, İslâm devri başlamış **oldu.**

— 8 —

ESKİ DEVRİN UMUMİ VASFI

İlk tarihî hayatımızın şimdi zikri geçen 13-14 asırlık eski devri ile öntarih devrindeki hayatımıza ait toplıyabildiğimiz malûmat bir araya getirilerek hülâsa edilecek olursa, bu eski devirlerin umumî vasfı şöyle bir şekil arzeder: Altay kavimleri, Türkler ve kardeş kavimleri tarihin daha kaydetmediği, fakat ancak eserlerden ve rivayetlerden öğrenebildiğimiz devirlerde Önasya'da Uzakdoğu, Güneyasya'da ve Doğuavrupada bir çok kavimlerle temaslarda bulunarak yaşamışlar. «Altaylı» ismiyle maruf olan bu kavimlerin başında gelen Türkler daha tarihten önceki devirlerde Tiyanşan dağları ile Aral ve Hazar arası mıntakalarında yaşamışlar ve bunlara komşu olan kavimler dahi Türklerin anavatanı olarak bu sahayı tanımışlardır. Bu eski devirlerde **Şu, Subar, Kumith, Türk, İçgil, Gur** gibi kavimler mühim rol oynamışlardır. M. ö. 2 nci binde garpten Hindo-İran kavimleri gelmeğe başladı. Bunlar «Maşrik Padişahlığı» toprağına sulh yoluyla hulûl ederek Batıtürkistanda **Horezm, Sogd, As** kolonilerini vücuda getirdiler. Bu ilk Aryanî muhaceret hareketleri de bazan bir istilâ hareketi şeklini almış olması muhtemeldir, Çünkü Şu (Çu) ve Saka (Yakut) ların yabancı fâtih kavimler tarafından tazyik edilerek şarka ve şimale atıldıklarına ait rivayetler ve Çin'de devlet kuran **Çu**'ların bu Şu'ların Uzakdoğuya giden bir kolu olduğuna dair deliller vardır. Aryani kavimlerin bu muhacereti ve hulûlleri Ortaasya'da medenî haya-

tın inkişafı bakımından faydalı olmuştur. Fakat Ural-Altay kavimleri madenciliği ve demir işlemesini daha Aryani kavimler gelmeden önce öğrenmiş bulunuyorlardı. Millet bir atlı millet olduğu halde hükümdarlık demirci, sanatkâr, bilgin ve düşmanları tılsımlı taşlarla mağlûp etmesini bilen, kehanette usta bir «tarhanlar» [160] zümresinin elinde olmuş, davalar bunların *hakemliği* ile tesviye edilerek memleket öyle idare olunmuş. Orta Tiyanşan'daki Argım-pay'lara ait Herodot'un haberi Türk devlet idare sistemine ait ilk müsbet haberdir. «Türk», Altaylıların daha bidayette yarı göçebe olarak yaşıyan demirci ve kâhin bir zümresidir. Bu *demirci hakemler* imal ettikleri silâhlara sarılarak ordularının başına geçtikleri zaman cihangir devletler kurmuşlardır.

Daha M. ö. 7-8 inci asırlarda Yunanlıların Skit ismi altında birleştikleri bu «Altay» (doğrusu Tiyanşan) kavimleri başlarında İranlılarca **«Saka»**, Çinlilerce «Se», ismiyle tesmiye olunan bir kavim olduğu halde Doğuda Çin hududundan Batıda Karadeniz ve Tuna'ya kadar uzanan sahada büyük bir devlet kurmuşlardı. Fakat bunlar Doğuavrupada ancak bir hâkim tabakayı teşkil ettiklerinden tebaaları olan ve kendilerine medeniyetçe de faik olan İran ve Slav kavimleri arasında eriyorlardı. Maamafih bir aralık Küçükasya'ya bile çıktılar. M. ö. 626-25 senelerinde bu devlete İranlı **Medya'lılar** tarafından Küçükasyada Zile'de indirilen âni darbeyi şarkta **Çinliler** de hemen istifade edip bu memleketin şarkî bölgelerini işgal ettiler. Bu da cihanşümul Türk devletinin tarihine ait Yunan, İran, Asur ve Çin kaynaklarına geçen ilk büyük hâdisedir. Zikri geçen **«Argım-pay Skitleri»** bu Saka'ların Ortaasya'da istiklâli muhafaza eden nüvelerini teşkil etmiş olsalar gerektir.

Fakat Sakalara 625 de indirilen darbe Önasya İranîlerini canlandırdı. M. ö. 6 ncı asırdan M. ö. 1 inci asra kadar geçen zaman arasında Aryanî kavimler cenubu garbi Asya'dan Ortaasya'ya İranîler ve diğer Aryanî kavimler mütemadiyen taarruz ediyorlar. **Ahemen** şahları, sonra **Makedonya'lı İskender** ve onun halefleri şimdiki Afganistan'ın şimalinde İranlı Baktra kavminin yaşadığı yerleri, (Balh civarını) merkez edinerek Cenubitürkistan'ın merkezi olan Semerkand'ı tahrip ettiler, medenî ve siyasî hayat merkezini Hindistan'a bitişik ülkelere naklettiler. Bu hâdise herhalde Maveraünnehir'deki İranîlerin bir Aryanî hükûmetin himayesi altında birleşmesi hâdisesi idi; fakat buralarda Ahemenlerin ve Yunanlıların istilâ sahası Sırderya'nın şimaline pek geçmemiştir. Bu istilâlar Amuderya ve Sırderya, Talas ve Çu havzalarında yarı göçebe yarı medenî olarak yaşayan Türk kalabalığını şimale ve şarka çekilmek mecburiyetinde bırakmış ise de Talas ve Çu taraflarında yaşıyan 23 Türk, yahut 22 **Türkmen** aşiretinin yabancı hâkimiyeti kabul ederek eski yerle-

rinde kaldıklarına ait rivayet muhakkak ki tarihî hâdiseyi aksettirmektedir; Maveraünnehirde de reisleri *Yabgu* lâkabını taşıyan **Kang'lar** hâkim olmakta devam etmiştir [161].

Türk kavimlerinin İran ve Yunan istilâ sahalarında kalanları bu kavimlerin medeniyetlerini benimsedikleri halde yabancı istilâsı sahası dışında ve Tiyanşan şimalinde ve şarkında kalanları, herkesten önce Sakalar, müstevlileri Batıtürkistandan atmak için hazırlandılar. M. ö. 3 üncü asırda bu hareket **Hun (Kun)** ların idaresinde büyük bir devlet kurulmasına ve bunun da M. ö. 177 de Hazar denizine ve Pamir yaylalarına kadar tekmil sahalara yayılmasına müncer oldu. Milâddan sonra Hun (Kun) devletinin ağırlık merkezi garbe, Doğuavrupa'ya doğru kaydı. Kun'ların esas kuvvetlerini **Oğuz, Ogur, Kemak (Kıpçak), Kanglı** zümreleri teşkil etmiş ve bunlar garbe kaydıktan sonra da bunların Moğolistan taraflarında kalanları Tokuzoguz, Onogur (On uygur) Kay, Kun gibi isimleri taşımakta devam ettiler. Eski Türk rivayetlerinin «İran-Hazar versiyonu» nda «Türk» ile «Oğuz» arasında hâkimiyet tılsımı yüzünden uzun zaman muharebeler devam ettiğine ve «Ulug Türk» ün bu Oğuz Yabgu'ları yanında tecrübeli ve âlim müşavir sıfatiyle bulunduğuna dair hikâyeler Kun devleti zamanında Orta Tiyanşan'ın Saka - Şu - Türk zümrelerinin hâkim Oğuz-Oğur tabakaları yanında tâli dereceye inmiş olduğunu anlatan hâtıralar olduğu âşikârdır. Bu devletin teşekkülü ve fütuhatı neticesinde Saka'larla Yüeçiler ve onlardan Küşanlar tarafından zaten inkıraza mahkûm edilmiş olan «Greko-Baktria» devleti tarihe karıştı.

Yeniden canlanan bu cihangir Türk kavimlerinin Ortaasya'nın cenubuna gidenleri bu defa yeni bir vaziyet ile karşılaştılar, Ülkeler fethi ve istirdat edildiyse de bu ülkeler oturak Aryanî unsurlarla iskân edilmiş bulunuyordu. Maveraünnehire ve Baktria'ya ve Horasan'a giren Türkler zaman geçtikçe orasını İranî unsur tarafından yutulmak tehlikesine maruz kaldı. **Saka**'ların kendi isimleriyle *Sakastan* ismini alan ve ondan muhaffef olarak *Siistan* tesmiye olunan ülkeye gelenleri, Belücistan taraflarına geçenleri, keza Doğutürkistan tarafından bazı Tibet unsurunu da beraberlerinde getirmiş oldukları görülen **Küşan**'ların ve Ak Hun = Aptal (Hebtal Eftal cem şekliyle **Eftalit**) lerin şimalî Hindistan'a geçenleri bir kaç asır sonra milliyetlerini kaybederek oranın ahalisine karıştılar.

Bu büyük hâdiseler neticesinde Çin-Baktria ve Çin-İran ticaret yolları açıldı. Çin-Baktria ticaret yolu, Balh, Pamir, Yarkend, Hoten tarafları, bir çok Hind-u-Ariyan unsurunu celbetti. Dil ve yazılarının bakiyesi zamanımızdaki hafriyat esnasında bulunan bu Aryanî kavimlerden birinin diline «Hoten irançesi» (yanlış olarak «Hoten-Saka» dili), Küça taraflarında yaşamış oldukları görülenlerinin diline de - Balh'ın şark ve şi-

malinde Amuderya'nın sol sahilinde 11 inci asra kadar yaşamış olan **Tokhar İranilerinin** dili ile birleştirilerek - «Tokhar dili» denilmektedir [162]. Bu Hindli ve İranlı tüccar müstamirelerinin dillerinde yazılıp hafriyat esnasında bulunan evrak Milâddan sonraki asırlarda Ortaasya ile Hindistan arasında kültür münasebetlerinin çok inkişaf ettiğine delâlet etmektedir. Greko-Baktria devleti yerinde Küşan devletini kuran ve Hindlilerce Turuşka yani Türk tesmiye olunan Ortaasya fatihleri, reisleri Kanişka'nın idaresinde, Budda dinini kabul ettiler. Bu hâdisede bu dinin, - muahharan Selçuklular, Karahanlılar ve Mogollar devrinde Türkler arasına yayılarak cihanşümul bir din şeklini alan islâmiyet gibi - Ortaasya ve Uzakdoğu'ya yayılarak cihanşümul bir şekil almasını intaç etmiştir. Yukarıda da anlattığımız gibi, bu din yani **Buddizm** zaten Ortaasyanın **şamanizmi** esasında türemiş bir dindi ve «şaman» kelimesi de rahip mânasında sanskritçe «çramna» kelimesinin Pâli forması olan «şamana» dan gelerek bu «Kam» dinine isim olmuştur [163].

Kalabalık bir surette gelerek yerleşen Hind tüccarları vasıtasiyle Türkistan'da buddizm ve **Greko-buddist sanatı** intişar etti. «Tacir» mefhumu Hindistan'la Türkistan'ın her ikisinde de «sart» diye aynı kelime ile ifade edilmeğe başlamıştır. Milâddan önce 114 senesinin Çin ile Karadeniz sahaları arasındaki ticaretin aşağı Edil (Volga) yoluyla işlediğine ait ilk tarih olarak gösterilebildiğini zikretmiştim. Halbuki bu aralık Önasya'da ve İran'da hâkimiyet menşe itibariyle bir «Skit» sülâlesi olan **Arsak'ların** eline geçmişti (M. ö. 250 - M. s. 226). Sülâlenin müessisi Arsak 13 üncü asırda olduğu gibi Milâddan önce de Ogurca yanında Hazar denizine dökülen Amuderya nehrinin Sarıkamış hufresin [164]-den aşağı kısmında aynı şimdiki **Aday** (Adağı) kabilesi oturan yerlerde yaşamış olan göçebe ve hayvan besler **Dahae** (yahut Dae) kavminin Aparn, yahut Parn (~~ihtimal Baran~~) kabilesinden neşet etmiştir. Daha'ların yanında yaşıyan ve bazan onlarla birleştirilen **Derbik**'lerin 70 yaşına gelen ihtiyarları öldürmek ve defin âdetleri Kaspi'lerinkinden farklı olduğu halde, bu âdetin Türk kavimlerindekisine benzer. Bu Derbik'ler STRABON'a göre (XI, 11 § 8) toprağı takdis etmiş ve yere tapmışlardır. Bu Daha ve Derbiklerle beraber yaşıyan Masagetler de HERODTO'a göre (1,216) güneşe tapmışlardır. Çu'lar tarafından Çine götürüldüğünü yukarıda anlattığım bu tabiat dini Hazar denizinden ve Amuderya havzasından Çine kadar her yerde hâkim olmuştur. Daha'ların dini de ayni olduğu STRABON'un «bunların âdâtları diğer barbar Skitlerinki ile birdir» demesinden (XI, 11, § 2) anlaşılmaktadır. *Parn* (yahut *Aparn)* ismi gibi bu Daha'ların Strabon'da zikredilen diğer iki kabilesi *Ksanti* ve *Bissur*'ların isimleri de bize tarihen malûm Türk kabile isimleri ile birleşti-

rilebiliyor. Bunlar Part, Aria, Herkan vesaire İran kavimlerini basıyorlardı. STRABON bunların göçebe çoban hayat tarzlarının ve âdâtlarının Skit âdâtı olması, komşuları üzerinde muzaffer olmalarını temin ediyor demiştir [165]. Arsak müşkül olanda müttefikleri olan **Apasiak, As, Pasiak** (yani As ve Peçenek) lere yani kendilerinden şimalde bulunan step kavimlerine sığınıyordu (Strabon, XI, 8, § 8). Yani Arsak'ın kuvvet menbaı Skit kavimleri, taarruz hedefleri medenî İran kavimleri idi. İranlı Partları itaatleri altına alarak isimlerini de kavmî isim olarak kabul eden Arsaklılar az bir zamanda Amuderya'dan ve İndus'dan Önasyadaki Fırat nehrine kadar uzanan ülkeleri fethettiler ve M. ö. 53 de Karrhä'da Romalıları mağlûp edip meşhur kumandanları Crassus'ın ölümüne müncer olan zaferleri kazandılar. Bu hâdise Ortaasya'da Hun ve Küşanlar hâkimiyeti devrinde, bu iki devletin teşekkülü ve Doğudan gelen göçler dolayısıyla Batıtürkistanda toplanan nüfus artıklığının, bilhassa göçebe alanlarındaki nüfusun - muahharen Selçuklular zamanında olduğu gibi - İrana kayması demekti; fakat Doğuda arkasını Amuderyaya dayayan bir İran - Arsaklılar devletinin kurulması Türkistanda tüccar İran unsurunun çoğalmasına da sebebiyet verdi.

Şu şekilde şarktan Çin, cenuptan Hind ve garptan İran unsurlarının tüccarları ve medeniyet hâmilleri bir arada toplanmak neticesinde Ortaasyada medenî hayat büyük bir hızla ilerledi. Makedonyalı İskender geldiği sıralarda Türkistanda daha şehir hayatı pek inkişaf etmemişti [166]; halbuki Milâddan önce 138-115 senelerinde Türkistanda bulunan Çinli Çiang-Kian her iki Türkistanda müteaddid şehirler görmüş ve yalnız Ferganede 70 kadar şehir ve kasaba bulunduğunu kaydetmiştir [167]. Garb ile şarkın Türkistandaki temasları neticesinde medeniyetin diğer sahalarında da büyük inkişaflar husule gelmiştir. «Son antik» san'atı ile Uzakdoğu, Hind ve Türkistanın yerli san'atı burada birleşiyor. Zikrolunan büyük kara ticaret yolunun açılması ve muhtelif kavimlerin Türkistanda temasa gelmesinin maddî medeniyet hususunda da ehemmiyeti büyük olmuştur. Çinliler Ferganeden üzüm ve yonca ziraatini ve iyi cins at terbiyesini, Ferganeliler ise Çinlilerden altın ve gümüş zarflar ve güzel silâhlar yapmasını, çinicilik ve cam sanayiini öğreniyorlar. Çinlilerin ipekçilik sanatı Türkistana giriyor. Milâdın 6 ncı asrında Sogd ipeği pek meşhurdu [168]. Bu devir için ehemmiyetle kaydedilecek nokta garp şark ticaret yolunun daha ziyade şimdiki Türkistanın cenubî kısımlarından geçmiş, ülkenin ve sekenenin daha ziyade cenubî ve şarkî Asyanın medenî ve dinî nüfuzu altında kalmış olması keyfiyetidir.

Daha milâdî 266 da şimdiki Moğolistanda hâkimiyetin Siyanpi'lere geçmiş olmasını ben Ortaasyada hâkimiyetin «Oguz-Ogur» zümresinden

tekrar «Şu-Türk» zümresine geçmesinin başlangıcı telâkki ediyorum. Fakat 550 lerde hâkimiyetin *Göktürk*lere geçmesi «Şu-Türk» zümresinin «hakanlık» sisteminin bu kavmin ve Hazarların idaresinde tekrar ve tam olarak canlanması demek idi. Bu devletin teşekkülü aynı zamanda Türklerin Batıtürkistanı istirdat teşebbüslerinde yeni bir merhale demek idi. Bu zaman Ortaasyada yerli medeniyetin, Güney ve Doğuasya Hind ve Çin medeniyetleri ile birleşerek garp medeniyeti istilâsını durduracağı pek tabiî görülebilirdi. Filhakika Göktürk hakanları hakikî şamanistlerdi. Bunlar da, 13 üncü asrın Moğolları gibi, yerli kültüre ve Çin medeniyetine dayanarak bu şamanî ve buddist kültürün hâmili, yerli ve Çin sanatının mürevvici olarak görülüyorlar. Bu sülâlenin de ceddi sayılan Afrasyab (Tunga Alp), Narşahî de naklolunan İran rivayetlerine göre, tam bir Uzakdoğu (Çin) ve Güneyasya (buddist) kültürünün başlıca hâmili ve İranın ve zerdüştîliğin tam bir düşmanı idi [169], Eski «Türk»ün yanına Çinden gönderilen on «kam» ın Isık-Göl mıntakasına Çin bilgi ve sanatını getiren on kâhin olduğu hakkındaki rivayeti nakletmiştim. Bu rivayetler şöylece tarihe ve hakikate tam olarak uygundur. Göktürklerin Çin usulünde darbolunan sikkeleri, Çin tesirinde inkişaf eden Sogd ipeği gibi bu devirde Türkistanda inkişaf etmiş olduğunu öğrendiğimiz Çin kâğıdı, Çin çiniciliği ve Çin usulünde camcılık bu devirdeki Türkistanın özel mahsulleridir [170]. Çin buddist rahibi **Hiuen-tshang**'ın seyahatnamelerinde bu rahibin Garbî Göktürk Han'ı **Tung-Yabgu** ile olan musahabelerine ait güzel yazıları dercedilmiştir, ki bu devirde Göktürk-Çin kültür münasebeti bakımından çok mühimdir. Zamanının çok münevver bir şahsiyeti olduğu sözlerinden anlaşılan bu Türk hükümdarı Hindistan ahvaline ve coğrafî vaziyetine tamamiyle vakıf idi ve büyük rahibe seyahati dolayısile bazı tavsiyelerde bulundu. Kendisi şüphesiz şamanist olan hükümdar buddist rahibe bir üstad ve mânevî baba nazariyle bakmıştır [171]. Bu itibarla Tung-Yabgu'nın bu Çin âlim rahibine münasebeti meselâ 10 asır başlarında Karahanî hükümdarı Burga Han'ın Horasandan gelen islâm âlim ve şeyhi Abu-l-Hasan al-Kalımâtî'ye karşı gösterdiği ve çok tebcîl edici saygıyı hatırlatmaktadır.

Göktürkler devrinde Ostaasya'ya İran medenî tesiri de artmakta idi. Merv, Buhara, Osruşana (Uratepe), Fergane, Kaşgar üzerinden geçen ve pek kârlı olan büyük Çin-İran ticaret yolu ise Milâddan sonraki devirlerde, bilhassa **Sasanî**'ler devrinde tacir İran unsurunu kendisine celbediyor ve vatanlarındaki sınıf ve mezhep mücadelelerinde mağlûp olan İranlı unsurlar ve Önasya kavimlerine mensup muhacirler, daha pek eskidenberi din hürriyeti ve bu bapta müsamaha ile temeyyüz eden Türklerin memleketine iltica ederek bu ülkedeki Aryanîleri ve diğer yabancı

unsurları çoğaltıyorlar. Bu sayede Ortaasya'da **hıristiyanlık** ve **manihaizm** gibi Önasya ve Mesopotamya mezhepleri, Buhara civarında **zerdüştlük** intişar ediyor. Bu birbirine zıd ve hattâ düşman medeniyet ve dinlerin birbiri ile Türkistanda temas eylemeleri neticesinde Şark ve Garba şamil medeniyetin temelleri kuruluyor. Bu itibarla Göktürkler zamanında Ortaasya'da inkişaf eden medeniyet, kendisinde Uzakdoğu ve Hind unsuru hâkim olmakla beraber, İran unsurunu da içine almış olduğundan çok orijinaldi.

Halbuki Ortaasya'nın kendi yerli medeniyeti ve şamanî akideleri bu devirde her şeyden fazla hâkim olduğunu bize Göktürk kitabeleri bildirmektedir. Göktürkler eski Türk Orhun yazısını kullanmışlar, bu yazı şüphesiz Önasya'dan gelen bir yazıdır. Fakat o Göktürkler devrinde görülen kemâline hangi asırlarda işlenerek erişmiştir, bunu tayin etmek kabil olmuyor. Bu yazı Ortaasya'ya herhalde Milâddan evvelki asırlarda, ihtimal Sakaların Önasya seferleri zamanında gelmiş ve buradaki Göktürk tipi yarı oturak ve yarı göçebe hayata dayanan yerli medeniyet merkezlerden birinde yavaşça işlenerek **Türk dili**'ne tam olarak intıbak etmiştir.

Bu yazılar tahlil edildikten sonra bunlarda görülen *yur* gibi fiil edatına bakarak Selenge ve Orhun sahasında oturan ve oradaki Göktürk hanlarına düşmanlık eden Tokuzoğuzları asıl Göktürklerin kendisi zannetmek ve bu Uygurları Oğuz telâkki etmek gibi yanlış fikirler ileri sürülmüştü. Müteakip tetkikat, muahhar Uygur, ve Hakanî edebî dili gibi, Göktürk kitabeleri dilinin de muhtelif şiveleri aksettiren bir düzme edebi dil olduğunu meydana koymuştur [172]. Bununla beraber bu yazıtlar Türk dilinin asrımıza kadar geçen 12-13 asır zarfında değişmediğini göstermiş ve bu dilin daha önce geçen 12 - 13 asır zarfında yani Milâddan önce 5-6 ncı asırlarda dahi ancak bu kadar değişmiş olacağını tasavvur etmek hakkını bahşetmiştir. Bu halde macar NÉMETH ve fin RAMSTEDT gibi âlimlerin Hunların hâkimiyeti zamanında Türk ve Moğol dillerinin daha müşterek olduğu hakkındaki nazariyeleri yalnış olduğu gibi, gûya kelimelerin orta ve sonlarındaki **K, G, B,** gibi harflerin uzun sâitlere münkalib olması yahut hazfi gibi hususiyetleri (meselâ *arık, beğ, subar* yerine *aruv, bey, suar*) türkçenin ancak muahhar asırlarda geçirdiği inkişaf neticesi gibi göstermek [173], Saka-Skit dillerinden kalan kelimeleri türkçe ile izah etmeyi «o zaman daha öyle bir türkçe yoktu» diye reddedivermek [174] de yanlıştır. **A** nın **I** ye tebeddülü (meselâ mukaddes mânasında *azık* ve *ızık*) muhakkak ki Milâddan önceki devirlerde şimdiki Isık-Göl civarında yaşıyan şivelerde câri olmuş ve sumercede de ayni mânayı ifade eden kelime *azık* şeklinde mevcut bulunmuştur [175]. Herhalde Türk dilinin inkişaf tarihini, bazı Macar âlimlerinin yaptığı gibi, son

2 bin senenin içine sokmak tecrübeleri ancak, en son asırlardaki şive tebeddülleri üzerindeki müşahedelerin intıbaı altında husule gelen yanlışlıktan ibarettir. Türk dili Türklerin tarihten önceki devirlerdenberi Uzakdoğu ve Uzakbatıya dağılmaları hâdisesinden önce **Şaz** ve **Lir** şekillerine ayrılmış ve **mogolça**da türkçenin ayrı bir akraba dil sıfatiyle yer tutmuş bulunuyordu. Üzerinde tarihi bulunmıyan eski Türk yazılı kitabeleri hep milâdî 7-8 inci asra sıkıştırmak ta yanlıştır. Göktürk yazıtları dilinin Göktürk devleti teşekkül etmeden çok önce vücuda gelen bir edebî dilin tekâmül safhası arzetmekte olduğu isbat olunabilir bir davadır [176].

Bu devirde **şehir hayatı** da, yukarıda zikri geçen Cang-Kian zamanındakine göre, çok ilerilemiştir. Tang sülâlesi tarihi ile zikri geçen seyyah Hiuen-Tshang'ın eserinde ve 8 inci asır Arap kayıtlarından öğrenebildiğimiz şehir ve kasabalar listesi epey büyüktür. Bu devirde **Şark - Garb ticareti** yolu Tiyanşan üzerinden ve şimalinden Balasagun-Isık-göl-Küça-Koço ve Balasagun -İle havzası- Beşbalık üzerinden gerek Çin'e gerekse Orhun havzalarına doğru yeni bir kol açtı ve bu yol Türk ve İranlı tüccar unsuru tarafından iskân edildi. Yukarıda zikri geçen Comuk, Çıgrak isimlerindeki tüccar kabilelerin Hindistan ve Çin yollarında ve doğu Avrupada iskân izlerini müteakip asırlarda görüyorsak, bunların yayılması hâdisesinin bilhassa Göktürkler zamanında cereyan etmiş olduğunu tasavvur edebiliriz. Bu **Comuklar** ve onlarla birlikte **Küşan**'ların Taşkent taraflarında yaşayanları da 8 inci asrın ilk yarısında «Türklerin ekâbirleri ve eşrafı» tesmiye edilmiştir [177]. Bu husus, herhalde, bu iki kavmin memleket iktisadî hayatında oynadıkları ehemmiyetli rol ile birlikte siyasî hayatta elde ettikleri nüfuz ile izah edilir. Asıl vatanları Horezmde olan **Çıgrak** (Cugrak) Türklerinin kolonileri Kafkasya Derbendi civarında [178] ve Kırım'da [179] ve Kâşgar civarında [180] görüldüğü gibi Horasan'da Balh civarında kolonileri olan Comuk (yahut Cömük ve Çömük) ler de Buhara mıntakasını ilk imar eden Türk kabilesi olarak gösterilmişlerdir, zamanımızdaki Çimken (Çömukkent) şehri de onlara mensup bir kasaba olduğu anlaşılıyor [181]. Halbuki Göktürklerin Çinlilerce Şato tesmiye olunan zümresinin nüvesi bu Çömük'lerden ibaret olduğu gibi [182] bunların ismi Ukrayna dilinde Çumak şeklinde ve dükkânını arabaya yerleştirerek ticaret yapan zümre mânasında muhafaza olunmuştur [183].

İlk Araplar Türk hakanını şaman ayinleri yaptırarak Kam'ların kehânetlerine göre memleketi idare eden kimseler gibi tasvir ederler. Emevî halifesi Hişam'ın (724-743) gönderdiği elçi huzuruna girdiğinde Hakan iğerlerini tamirle meşgul oluyormuş. Elçi buna islâmiyeti kabul eylemesini halifesi namından teklif ettiğinde, Hakan ordusunun hirfet ile

değil harp ile geçinen insanlardan mürekkep olduğunu ve islâmiyeti kabul ederek halife ile muhadenette yaşamak yoluna girişemiyeceğini bildirmiş imiş. Bu hikâyeden BARTHOLDT ve MARQUART **Göktürk Hakalarının hayatı**'nın iptidaîliğini istihrac etmişlerdir [184]. Fakat Göktürkler hakkında böyle bir hüküm çok yanlış olur. Hakanlar göçebe ellerden toplanan askerlere dayanmışlar, fakat ancak oturak ahaliyi memleketlerinin temeli bilmişler ve kendileri yaylak ile kışlak arasında geçinerek her iki camiada kudretli mevki ihraz etmişlerdir. Bizans elçileri mükellef sanat eseri olan altın tahtlarda oturan hakanları tavsif ettikleri gibi son Emevî yahut ilk Abbasî halifesi tarafından Tokuz-oguz Hakanlarına elçi olarak gönderilen **Tamîm bn Bahr al-Mutavvi'î** bu hakanların zengin ve geniş ticaret merkezi olan paytahtlarını, onların müzeyyen «qasr» (saray) ları ile muhteşem «khîme» (çadır) larını ordunun ihtişam ve nizamını, keza Isık-göl sahilindeki 8 Barsgan şehrinde yaşıyan savaşçı Türklerin hayatını, halis göçebe olarak tavsiv ettiği Kemâk (Altay-Irtış) Türk hükümdarlarının hayatından tamamen farklı olarak anlatmıştır [185]. İBN AL-FAQÎH'in, galiba İBN HURDADBEH vasıtasiyle, **Sa'id ibn al-Hasan al-Samarqandî**'den Türk şehirleri hakkında naklettiği «Türklerin şehirleri çoktur, bir çoğunda tüccarlar, mallar ve pazarlar doludur» diye başlanan rivayetler vardır. İbn Hurdadbeh'in telif senesi olan 840 senesinden evvelki zamana ait olup Tokuz-oguz Hakanlarının paytahtının (yani ara Balsagun'un) tavsifiyle başlanan bu kayıtlarda şehirlerde yaşıyan Türklerin hayatının çeşid teferruatı ve âdât farkları mufassalan tebarüz ettirilmiş ve yine orada «hiç bir padişaha vergi vermiyen, baş eğmiyen, ve biri diğerini yağma ile geçinen göçebe Türkler» in hayatından bahsedilmiştir [186]. İlk defa olarak İbn al Faqîh'in Meşhed nüshasında tarafımdan meydana çıkarılan bu kayıtlar gibi Tamîm bn Bahr'ın aynı eserde münderiç bulunan mufassal beyanatı da daha neşredilmemiştir.

İşte bu gibi medenî unsur sayesinde Ortaasya'nın Göktürk ve Tokuz oguz Hakanları devrindeki ticareti İranlı tüccarların inhisarı altında bulunmaktan uzak kalmıştır. Maveraünnehir'in şimalindeki ticaret yolları üzerindeki kasabalarda, yahut yeni kasabalar kurarak, yerleşen İranlılar kendileri türkleşmişlerdir. Talas ve Çu havzasında **Sugdak'lar** (yani Sogdlu kolonistler) in türkleşmiş bir unsur olduğunu Mahmud Kâşgarî anlatır. Diğer taraftan Göktürkler devrinde Şarkî Göktürk ülkesinde **Az Budun** zikrolunduğu gibi Garbî Göktürk ülkesinde de **Ezgiş** (Çin kaynaklarında Asi-gi) ve Azian zikrolunmaktadır. Bunlar Türkler arasında yerleşip İranlı As'lar olsa gerektir. Her iki kavim Göktürkler zamanında artık şüphesiz Türk idiler. Çünki Doğudaki Az'lar «ilteber» lere tâbi olduk-

ları gibi, Ezgişler de Göktürklerin on aşiretine dahil idiler. İslâm devrinde Ezgiş'lerin Fergane vilâyetinde ve İle havzasında yaşamakta olan «Sakalları uzun, başları büyük, gözleri berrak ve şiveleri ayrı» Türk aşireti, «Köylerde yaşıyan ve imaretlere malik Türkler» olduklarını görüyoruz [187]. Bu As'ların bir kısmı da Orta Sırderya havzasında Peçeneklerin bir aşireti olan Kenger'lerle birleşmiş bir kabile gibi **Kengeras** şeklinde birleştirilmiş bir isimle yine Göktürk kitabelerinde zikrediliyorlar. Demek Tiyanşan - Aral sahasındaki Türkler bu İranî kabileleri pek eskiden herhalde daha Saka devleti, belki Hunlar devrinde kendi muhitlerinde eritmiş bulunuyorlardı. Bu husus, Batıtürkistandaki Türklerin Göktürkler ve onlardan önceki devirlerdeki tarihlerinde medenî İranlı kavimleri kendi içlerinde yuta ve eritebilen kuvvetli bir unsur olduğunu göstermek itibariyle mühimdir (1878).

Göktürkler zamanında Türkler **devletçilik** itibariyle de ilerlemişlerdi. Gerçe Göktürkler ve Hazarlardaki devlet teşkilâtı yine eski kâhin «kam» ların Bozkurt (Açina) oğullarının teşkilâtı idi. Hazar Hakanlarının teşkilâtını bize Araplardan İbn Fadlan, İstakhrî ve İbn Havqal anlatmışlardır [188]. Yukarıda Sabir Türklerinden türemiş bir demirci unsur olacaklarını bahis mevzuu ettiğimiz Derbend demirci **Kübeciler'i** (farsça isimleri Zırıhgerân) hakkında 11 inci asrın müellifi olan ABU-HAMİD AL-ANDALUSÎ, HERODOT'un eski Argim-paylara dair anlattığına benzer rivayetler nakletmişti. Derbend hâkimi olan Abdulmelik bu Abu Hamide Kübeçilerin mukaddes demirciler olduklarına, bunlara taarruz edenlerin başına felâket geldiğine dair o vilâyet ahalisinin akidesini anlatmıştı [189]. Bunlarda Hazar ve Göktürk hakanları gibi eski demirci tarhanlar neslinden gelmiş olsalar gerektir. Göktürk Hakanları artık eski cedleri gibi *kabileler arasında* sadece *hakem olan demirci tarhanlar* değildi; bunlar artık *büyük devletler kuran* ve bunları bazan şiddetle idare eden *hükümdarlar*dılar. Fakat Göktürk ve Hazar memleketleri tam bir ademimerkeziyet ve feodallar federasyonu tarzında idare edilmiştir. Biz bugün bu feodalların Orta Tianşan ve Doğu ve Batıtürkistan sahalarında yaşıyanlarından 25-30 kadarisi hakkında az çok malûmata mâlikiz. Hakana tâbi olan bu feodallar kendilerine tâbi, ortasında yüksek sun'î tepelerde şatoları bulunan kasaba, şehirleri yahut aşireti muhtar kırallar gibi idare etmişler, her birinin ayrı lâkap ve unvanı olmuştur [190]. Mamâfih Göktürk hükümdarları tarafından «buyruk», «tutuk», «tudun» gibi unvanlarla tâyin olunan ayrı memurlar ve vâliler tarafından idare olunan ülkeler de olmuştur, ki yeni fetholunan yerleri bu gibi memurlar tarafından idare ettiriyorlardı [191].

Millî Sasanî İran devleti devrinde İran medeniyeti Eftalit'ler üzerin-

de ciddî tesirler icra etmiştir. Göktürk devleti büyüyüp Eftalit'ler devleti ülkelerinden maada asıl Sasanî İrana ait bazı sahaları da kendi idaresine aldı, bu husus İran unsurunun Türkistan'a yeniden hulûllerini intaç etti. Maveraünnehir'de ve Buhara'da Istakhır'dan ve Şelci şehrine İsfahan'dan on binlerce **Fars unsuru** gelip yerleştiği hakkında Arapların naklettiği rivayetler [192] Göktürkler devrinde gelen İranlılara ait olsa gerektir. Sogdlu ve Horezmli tüccar unsurunun Türk ülkelerinde geniş mikyasta yayılmış olduklarını görüyoruz. Bu husus bu gibi İranlı unsurun oturdukları ülkelerin müstakil olarak idaresi hususlariyle alâkadar olmayıp hep öteberide koloni teşkil ederek yayılmış olduklarını, Türk hükûmetlerinin de buna karşı müsait davrandıklarını göstermektedir. Buna ihtimal İrandan yeni muhacir kütleleri gelmesi de sebep olmuştur. Şöylece **Sogd tüccarları** Göktürk memleketinin hemen her tarafında kendi ticaret müstamerelerini vücuda getirmişlerdi. Kırımda Sogdak, Sırderya şimalinde Karatav dağlarında Suzak, Çu havzasındaki Sogdak'ların kolonileri Şarkîtürkistanda Koço yanında beş Sogd kenti (Penckent), Çin seddinin garbî ucu olan Tun-huang'da, Sogd kolonileri olmuştur. Bunların Orhun havzasında dahi kolonileri olmuştur. **Horezmli İraniler**'in de Şarkî Avrupa taraflarında yayılmış oldukları görülüyor. Bunlar Hazarların hizmetinde bulunmuşlardır [193]. Müteakip asırlarda orta Volga ve hattâ Perm taraflarında kolonileri olduğunu [194] görüyoruz. Bütün bu gibi yayılmaların daha Göktürkler devrinde husule geldiğini zannederim. İranlı unsurun böylece sulh yoluyla hulûlleri sayesinde Türkler arasında medenî nüfuzları arttı. Şöylece 8 inci asırda Maveraünnehir'de her tarafta zerdüşt dini yayılmış bulunuyordu. Göktürklerin eski Orhun yazıları da mevkiini Sogdlar tarafından kullanılan Önasya Ârâmî'lerinin muahharen **Uygur yazısı** ismini alan yazı şekline terketmeğe başladığını daha 8 inci asırda görüyoruz. Bunun arkasından Önasya kavimlerinin ve medeniyetlerinin yeni bir hamlesi başlıyor, ki onunla «Ortaasyanın İslâm devri» dediğimiz yeni bir devir açılıyor.

81

II

Türk Tarihinin İslâm Çağında Yükseliş Devri

— 1 —

BU DEVİRDEKİ BAŞLICA SİYASÎ HÂDİSELER VE HÜKÜMET SÜREN SÜLÂLELER VE MARUF ŞAHSİYTLER

Anayurtta **Arap hâkimiyetinin** teessüsü Göktürk devletinin sukutu zamanına tesadüf ediyor, yani sekizinci asrın ortasında husule geliyorsa da Arapların burada hâkimiyet tesisi uğrundaki mücadeleleri tam bir asır kadar zaman sürmüştür. Milâddan evvelki 4 üncü asırda Yunan istilâsı zamanında İran kumandanı Bessus Maveraünnehre, Sakalılara iltica etmişti. Araplar tarafından takip olunan Sasanî İran hükümdarı 3 üncü Tezdücerd de 642 senesinde, Nihavent mağlûbiyetinden sonra Merve gelerek garbî Göktürk hakanı Tulu Hakan'ın yardımına müracaat etti.

Arap kumandanları biri diğerini müteakip gelerek Balhi aldılar. Amuderyayı geçerek Buhara ve hattâ Semerkand'ı işgal ettiler.

Bütün Maveraünnehrin istilâsı ancak 710-716 seneleri arasında, Emevîlerin kumandanı Kuteybe ibni Müslim'in idaresi altında ikmâl edilmişti. Arkalarında Cürcan'da kalan Sol Türkleri ise 716 da Arap âli hâkimiyetini kabul etmiş, fakat bu hâkimiyetin Sırderya havzalarına da teşmil edilerek kat'î surette teessüsü ancak Abbasîler devrinde, kumandanları Ziyâd ibni Sâlih tarafından 751 de general Kao-Siyen-Çe'nin idaresindeki Çin istilâ ordusunu Talas havzasında mağlûp ve Garbîtürkistandan tardedilmesinden sonra husule gelebilmiştir. Bundan sonraki bir asırlık zamanda Abbasîler tarafından Horasan'ın idaresine memur edilen valiler Maveraünnehr taraflarını idare ettiler. Bu vali, yahut emirlerin listesi Tabari, Hamza İsfahanî, Ya'kubî gibi zevatın eserlerinde verilmiş, Wellhansen ve H. A. R. Gibb tarafından tetkik edilmiştir [1]. 874—999 seneleri aralarında ise yerli ahaliden neşet eden **Saman Oğulları** Bağdad halifesinin resmen valileri sıfatiyle, fakat yarı müstakil bir sülâle şeklinde bu ülkede hâkimiyet sürdüler.

Saman Oğulları arasında maruf simalar Birinci Nasr ibni Ahmet

(874 - 892) ve İkinci Nasr ibni Ahmet (913—943), İsmail ibni Ahmet (892—907) dir.

Bu sülâlenin menşe itibariyle Türk olduğuna dair rivayetler mevcut ise de [2] İrandan gelip Balh'a yerleşen Farslardan neşet etmiş olması daha muhtemeldir [3]. Herhalde bunlar eskiden Türklere alışmış ve hâkimiyeti zamanında ordusunu gittikçe Türklerden teşkil etmişti. Herhalde Samaniler zamanında Horasan ve Maveraünnehirde Türklerin nüfuzu artmış ve bu gitgide müslüman Türk hâkimiyeti şekline dökülmüştür. Samaniler hâkimiyeti nihayet islâmiyeti kabul eden müslüman Türk hakanları, Karahanlılar tarafından 999 da inkıraza uğratılmış, yani hâkimiyet Batıtürkistanda da bilfiil Türklerin eline geçmiştir. Horasanda Arap hâkimiyeti yerleştikten sonra da Ortaasyanın şarkî kısmında uzun zaman islâmiyetten evvelki devrin ananelerini yaşatan Türk yahut moğol sülâleleri hâkim oldular. 745 te Mogolistanda Göktürk devletinin sukutu, hâkimiyetin ayni hanedanın, Tokuzoğuz Uygur aşiretlerine dayanan, diğer bir şubesi eline geçmesinden başka bir şey değildi. Barthold'ün Göktürkleri Oguz ve Tokuzoğuzlarla karıştırması bir suitefehhümden ileri gelmektedir [4]: Hakanlılar Göktürk ismiyle andığımız zamanda Tölüs ve Tarduş gibi kabilelere, «Uygur» çağında ise Tokuzoğuz kabilelerine dayanıyorlardı, fakat onlar bu kabilelerin hiç birisine mensup olmıyan hâkim sülâle, Açina oğulları olarak kalmışlardır [5].

Tokuzoguz — Uygurların başında bulunan Hakanlar önceleri Mogolistanda Orhun havzasındaki Kara Balgasun şehrini paytaht edinerek 745—840 seneleri arasında tam yüz yıl hükûmet sürdüler. Bunların buradaki hükümdarlarından marufları Moyunçur (745—759) ve Böğü Kağan (759—780) dır, ki bu sonuncusu 763 de Mânî dinini (manihaizmi) kabul ederek bu dinin Ortaasyanın şarkında geniş mikyasta intişar etmesine sebep olmuştur.

840 senesinde bu Uygurlar Yenisey (Kem) havzasındaki Kırgızlar tarafından tazyik olunarak bir kısmı memleketin garbî kısmında, eskiden de hanedanın garbî zümresinin merkezi olan Beşbalık ve Koço şehirlerinde [6], yani şarki Tiyanşanda yerleştiler. Diğer bir kısmı da Çinin hâkimiyetini kabul ederek şimaligarbî Çinde, Kansu vilâyeti hududunda yerleştiler.

Şarkî Tiyanşan mıntakası bu zamandan itibaren asıl Uygur memleketi Uyguristan addedilmiş oldu. Burada Uygurlar maniheizmden ziyade buddizm tesirine düştüler, müstakil hâkimiyetleri 13 üncü asırda Mogollar devrine kadar devam etti.

Eski Göktürk Türklerinin garbî kısımlarında «Çu yu» şubesi Çinlile-

83

re **Şa-to** ismile maruf idi. Çu-yu yine bir çok şubelerden müteşekkil kabileler yığınından ibaret idi. Bunların başında da Göktürk sülâlesine mensup hânedanın bir kısmı bulunuyordu [7]. Bunlar Uyguristanın Barköl (Bars-Köl) civarında yaşıyorlardı.

Tokuzoguz - Uygurlar Mogolistanı terkedip ekseriyeti şarkî Tiyanşanda yerleştiği sıralarda Şarkîtürkistan'ın cenubu şarkî kısımlarında (670 - 861 senelerinde) Tibet'liler hüküm sürüyorlardı. Bu Çu-yu (Şa-to) lar Uygur ve Tibetli'lerle barınamadılar, 808 de Çin'in tabiiyetine girdiler ve Ordos'un şimaline, Ling-çeau'ın şimali şarkîsinde yerleştiler ve 878 senesine kadar orada kendi başlarına yarı müstakil küçük bir devlet halinde yaşadılar. Bunların prenslerinden ismi Çin kaynaklarında Li-ko-yong yazılan birisinin 883 senesinde Çin'deki büyük bir isyan hareketini tenkil etmiş olduğu Çin ve İslâm menbalarında zikredilmiştir. Bu münasebetle bu Li-ko-yong'ın ahfadı Şan-si vilâyetinde, Hıtay (= Kidan) aşiretinin şimali Çin'i (10. uncu asırda) istilâsına kadar yarı müstakil valiler sıfatiyle hüküm sürmüşlerdir [8]. Çin kayıtlarına göre Çengiz'in ecdadı işte bu Şa-to Türkleri hânedanına mensup idi.

Doğu Avrupa'da Edil kıyılariyle Kırım arasında, 6 - 10 uncu asırlar sırasında bir **Hazar Hakanlığı** yaşadı. Bu devletin başında bulunan hakanlar Göktürklerin de mensup olduğu Açina nesline mensup, belki ayni sülâlenin şarkî Avrupa'yı idare eden şubesi olduğu tahakkuk etmiştir [9]. Bunların hükûmet merkezleri Dağıstan'da Belencer (şimdiki Anderey), Semender (şimdiki Kızlar) [10] ve Volga deltasındaki Etil (şimdiki Astarhanın yanında) şehirleri idi. Bunlar 6 - 7 nci asırlarda mühim siyasî kuvvet olarak görülüyorlar; önce Sasanî İran'a, sonra Araplara karşı Bizanslıların müttefiki ve Göktürklerin bir kolu sıfatiyle harbediyorlar. Bizans imparatoru Justinyan II, 695 - 705 seneleri arasında Hazarlara iltica ettiğinde Hazar hakanının hemşiresiyle, Konstantin V. ise 731 de hakanın kızıyle evlenmişler, hattâ Konstantinin oğlu imparator Leon IV. «Hazar Leon» diye telkip edilmiştir. Azerbaycan'ı idare eden arap emirleri Yezid b. Usayd al-Sulamî ve Fadl b. Yahyâ al-Barmakî de birer hazar prensesile evlenmişlerdi [11]. Yani gerek bizans ve gerek arap hükûmetleri bu Hazarlara normal siyasî münasebet tesisini istiyorlardı. Hazar hakanı Emevîler zamanında bir defa müslüman olmuştu, sonra Kafkasya'daki Yahudilerin teşvikile müsevîliği kabul ettiler. Hanedan içinde hristiyanlığı kabul edenler de vardı. Onlara tâbi olan **Edil Bulgarları** ise daha milâdî dokuzuncu asırda islâmiyeti kabul etmiş ve bundan sonra daima müslüman kalmışlardır. 920 senelerinde Bulgarların hükümdar ailesi de müslüman oldu, ve o vasıta ile Hazar memleketinde islâmiyet yayıldı. Hazar devleti Skandinavyadan gelen Rus - Normanların 965 se-

nesinde yaptıkları taarruzlar neticesinde zayıfladı, sonra memleketlerinde Oguz ve Kıpçaklar hâkim oldular. Bulgarlar ise Mogol devrine kadar ayrı bir islâm devleti şeklini muhafaza ettiler. Hazarlar eski Türk medenî ve devlet idaresi ananelerini en iyi muhafaza eden bir Türk siyasî zümresi olarak temeyyüz ediyorlar [12]. Bunlar bir çok Türk, Cermen ve Slav kavimlerine dayanmışlar [13] bir çok kavimlere Türk devlet teşkilât usulünü aşılamışlar. Macarlara tarihte mühim mevki veren Arpad sülâlesi de bu Hazarların Kabar kolundan neşet etmiştir [14].

Merkezî Göktürk hanedanı da orta Tiyanşan mıntakasına ötede beride yaşamakta devam etti. Hakanlar Araplarla Pamir ve Badahşan taraflarında Ferganede, Talas ve Çu taraflarında devamlı mücadelede bulundular. 766 da Karlık aşireti Yedisu taraflarında hâkimiyeti Hakanlıların elinden almıştı ise de Kâşgar ve Karaşehir taraflarında yine her vakit Hakanların, bunların Türgiş ve Tokuzoğuz kollarının elinde kaldı. Bunlar hep eskisi gibi Hakanlılar (Hakaniye) tesmiye ediliyorlar; muasır Avrupa edebiyatında ise **Karahanlılar** yahut Elikhanlar diye tanılırlar. Bunların mühim merkezlerinden biri Karaşehir olmuştur, ki Erk ismile de maruftu [15]. Burada hüküm süren hanlardan Temenle isminde birisinin Karahanlılar sülâlesinin ecdadından biri olduğu anlaşılıyor. Bunlar ancak Yıldız yaylalarında ve Tekes havzasında yaşayan Yağma aşiretine dayanıyorlardı. Kâşgar taraflarında ise bu hanlar Yamga ve Çigil aşiretlerine dayanmışlardır. O cihetten «Yamga hakanı» yahut «Çigil hakanı» isimlerile de maruf olmuşlardı; nasıl ki Göktürk hakanları da Bizans menbalarında 'Ασκηλ (yani Çigil) hükümdarı tesmiye ediliyordu [16]. Fergane, sonra Kaşgar ve Aksu civarını merkez edinen bu sülâle hiç bir Türk aşiretine mensup olmayıp eski Göktürk, Türgiş ve Tokuzoguz hakanları gibi «Açina» nesli Karahanlardan gelmiştir, [17] ki eski hakanlar bu isim altında eski Yenisey yazıtlarında dahi zikredilirler [18].

Bu Karahanlılar İslâmlarla iyi münasebet tesis ettiler. Samanilerle de iyi geçindiler. Bunlardan Bilgençur Kagan 840 ta ve Tafgaç Kagan (öteki adı galiba Ogulcak idi) 893 te Samanîlerle harbetti [19]. Fakat İslâmlarla olan bu türlü ciddî temaslar neticesinde nihayet bunlardan Satuk Bugra Han 920 senesi hududunda islâmiyeti kabul etti [20]. Bundan sonra Karahanlılar gitgide Fergane ve Taşkent taraflarında nüfuz sahibi oldular ve nihayet 999 senesinde tekmil Maveraünnehri Samanîlerin elinden aldılar; Doğu ve Batıtürkistan ve Yedisu 1123 senesine kadar bunların elinde kaldı. Bunlarda da hakanlık hakkı eski Türk an'anelerine göre sülâlenin hâkim şubesi içinde yaşı büyük olan prenslere ait olduğundan ve bu gibi prensler «hakân» olduktan sonra da kendi «inçü» yani has malikâneleri olan vilâyet ve şehirleri memleket merkezi ittihaz ederek orada kal-

dıklarından, bu hâdise zamanımızın müverrihlerine, muhtelif zamanlarda muhtelif şehir veya vilâyetlerin valilerinin kendilerini hakan ilân ettikleri intibaını vermiştir. Üstelik bu hakanlılar sikkenin ancak hakan tarafından darp olunması hususuna da ehemmiyet vermediklerinden ayni zamanda muhtelif şehirlerde sikkeler darbolunmuş olması keyfiyetinden de zamanımızdaki bazı meskûkâtçılar Karahanlılarda daimî bir anarşi hüküm sürmüş olmasına zahip olmuşlardır. Gaznelilerle Karahanlılar arasındaki münasebetlere ait tarihî kayıtlar Hakanlıların islâm hükümdarları arasında cari olan merasime hiç ehemmiyet vermediklerini gösteriyor [21]. Bunun gibi bunların, muayyen bir şehrin paytaht addolunmasına, sikke üzerinde kimin ismi ve nasıl yazılacağı hususuna da fazla dikkat etmemiş oldukları anlaşılıyor.

Her halde, ekseriya, paytahtları Kaşgar, Balasagun, Koçgar (Koçungarbaşı, harabesi şimdi Koçkar-Ata mahallinde bulunuyor), Talas, Semerkand ve Buhara gibi şehirler olmuştur. Bu sülâlenin hükümdarlarından Harun Bugra Hakan (paytahtı Balasagun), onun oğlu Yusuf Kadir Han (paytahtı Kaşgar ve Hoten), sonra oğlu Muhammet Bugra Han (paytahtı Talas), daha sonra İbrahim Tamgaç Han bin Elik Nasr ve oğlu Şemsülmülk (paytahtları Semerkand) marufturlar.

Sultan Melikşah (1072 - 1092) ve Sencer (1117 - 1157) zamanında Maveraünnehirdeki Karahanlılar Selçukluların ve 1175 senesinden sonra Horezmşahların nüfuzunda kaldıkları gibi 1141 senesinden sonra memleketlerinin şimal kısmı Karahıtayların eline geçti. Maamafih Semerkandda ve Maveraünnehrin diğer şehirlerinde bu hânedanın azası 1212 senesine kadar hükûmet sürdüler.

Aral gölünün deltasında vaki Horezm ülkesi eskiden Türklerle karışarak yaşıyan bir iran kavmiyle meskûn idi, ki kendisinden yukarıda da bir kaç defa bahsettiğimiz bu kavme «Horezmliler» denilmiştir. Fars dilinden tamamen ayrı bir iran dili olan horezmce 13. üncü asırda Mogollar zamanında ahalisinin tamamen türkleşmesi neticesinde ortadan kaybolmuştur. İşte bu Horezmlilerin hükümdarlarına da «Horezmşah» denilmiştir. Eskiden islâmiyetten evvelki zamanlarda hüküm süren **Horezmşahlar** sülâlesi Abdal (Eftalit) lar neslinden olduğu halde kendisini iranî addetmiştir [22]. Bu sülâle daha islâm devrinde de önce Araplara, sonra Samanîlere tâbi bir hidivlik sıfatiyle 996 senesine kadar yaşadı. Paytahtları Amuderyanın şarkında kâin Kât şehri idi, ki şimdi Şahabbas - Veli tesmiye edilen kasabanın yerinde bulunuyordu. Horezm ülkesinin Amuderyanın garbinde bulunan kısmı 10 uncu asırda Samanîler tarafından tayin edilen ve Me'mûnîler tesmiye olunan diğer emîrler tarafından idare olundu. Türk olması ve «Baran» aşiretinden olması ihtimalinden ileride

bahsedeceğimiz bu Me'munî oğulları da Gürgenç şehrinde hüküm sürdüler. Bu şehrin harabeleri şimdi Küne - Ürgenç ismiyle maruf kasabada ve civarında bulunmaktadır. Me'mun oğulları 996 senesinde öteki Kât'da oturan Horezmşahlar sülâlesini inkıraza uğratmışlar, onların vilâyetini kendilerine ilhak etmişler ve neticede kendileri de 1017 de Gazneliler tarafından iskat edilmişlerdi [23].

O günden itibaren bu vilâyeti Geznelilere, sonra Selçuklulara tâbi vâliler idare ettiler. Selçuklulara tâbi vâlilerden Oğuz Beğdeli aşiretine mensup Atsız (1127 - 1156) yarı müstakil iken, oğlu İl Aslan (1156 - 1172) tam müstakil oldu; bunlar ve halefleri ayrı bir sülâle sıfatiyle Batıtürkistanda, nihayet Halifeliğin tekmil şarkî kısmında hâkim rol oynadılar. Horezmşah Alâeddin Tekiş (1172 - 1200), oğlu Alâeddın Muhammet (1200 - 1220) ve onun oğlu meşhur Celâleddin Horezmşah (öl. 1231) bunların büyük hükümdarlarıdır. Bu sülâleyi Çengiz Han ortadan kaldırmış ve Celâleddin ordusunun bakiyesiyle Âzerbaycana gelmişken 1231 de orada Kürtler tarafından öldürülmüş ve askeri de Mogollardan kaçarak Anadoluya, sonra kısmen Suriyeye geçmiştir, ki buralarda yine «Horezmliler» ismiyle maruf olmuşlardır.

Horezmşahların sukutunu ve tekmil Ortaasyanın Mogol hükümdarları idaresi altında birleştirilmesini intac eden vakalar Uzakşarkta daha milâdî onuncu asrın başlarından beri takibolunabiliyor.

Bu hâdise tâ o zamandan beri başlamış olan muhaceret ve fazla nüfusun garba doğru akması şeklinde tasavvur edilebilir. 7 nci asırdan beri Doğu Mogolistanda, Mançurya hudutlarında yaşamış olan bir Mogol kavmi **Hıtay** yahut **Kıtay**'lar 10 uncu asır bidayetlerinde kuvvet kesbederek şimalî Çin'i sıkıştırmağa başladılar. 915 senesinde şimdiki Pekin yerindeki şehri alarak orasını kendilerine paytaht edindiler. Şimalî Çin'de iki asır kadar zaman hükûmet sürerek, buralarına kendi isimlerini verdiler, ki Ortaasya Türkleri ve onlar vasıtasiyle Ruslar Çin'i bugün dahi «Kıtay» tesmiye etmektedirler. (Bundan önce Ortaasya Türkleri «Çin» i bir vakitler orada hükûmet süren Türk sülâlesi Tabgaç [çince Topa] ların adıyle «Tabgaç» tesmiye etmişlerdir). 1120 senelerinde bu Hıtaylar sülâlesinin sukutunu müteakip bunların Kara-Hıtay tesmiye olunan bir kısmı garba doğru hareket ederek Çungaryada, sonra 1123 de Karahanlılar memleketinin ortasında, Çu nehrinde kâin Balasagun şehrinde yerleşerek tarihte **Karahıtaylar** diye maruf devleti tesis ettiler. Bunları Ortaasyaya götüren rehberleri Ye-lu-ta-şe isminde birisiydi (1123 - 1142). Bu zat 1141 de Karahanîlerle Selçukluları Semerkand yanında Katvan (şimdi Bidene) denilen yerde müthiş surette mağlûp etti ve Karahanlılar ülkesiyle beraber Horezmşahları da kendi nüfuzuna tâbi kıldı. Bunlar Manî dininde

8
89

idiler. Çin medeniyetini cidden benimsemiş bulunuyorlardı. «Tayangu» (hâcib) lakaplı bir generalinin ve islâm menbalarında «Gurhan» diye maruf Ye-lu-ta-şi'nin vefatlarından sonra bu sonuncunun kadını Ta-pu-yen (1142 - 1150), sonra oğlu Yi-lie (1150-1163), sonra bunun kızkardeşi Pu-su-wan (1163 - 1168), sonra Yi-lie'nin oğlu Çe-lu-ku (1178 - 1211) hükûmet sürdüler. Zamanımızda Türk tarihi ile ciddî surette uğraşan âlim **J. Marquart** bu Karakhıtayları ortaasırda Ortaasyayı idare eden sülâlelerin en medenisi olarak tanıtmaktadır [24]. Her halde bunlar kendilerinin müslüman tebaaları ile çok iyi geçindiler.

Karahıtaylar devleti bir taraftan eski Göktürk (Açina) hanedanının Çungaryada Nayman (yahut Sekiz ve Sakız [25]) aşireti içinde yaşayan ve 13. üncü asrın başında Tiyanşan mıntakalarında hâkimiyeti elde etmeğe çalışan bir şubesinin tazyikleri, diğer taraftan da Horezmşah Muhammed tarafından 1211 de indirilen bir darbe neticesinde munkariz olmuştur. Bilâhare Horezmşahlar gibi bu Nayman hanlarını da Çengiz ortadan kaldırmıştır.

90

Büyük Mogol İmparatorluğu'nu tesis eden Çengiz - Han (asıl ismi Temuçin) 1155 de merkezî Mogolistan'ın şarkî kısmında Kerülen nehri boyunda doğmuş, 1202 senesine kadar Mogolistan'daki muhtelif kabilelerini itaati altına aldıktan sonra kendisini hakan ilân etmişti. 1211 de şimalî Çin'in bir kısmını aldı. 1220 - 1225 senelerinde Doğu ve Batıtürkistan'da Karahanlıların, Horezmşahların ülkelerini ilhak etti, nihayet tekrar Tangut ve şimalî Çin seferine çıktı ve bu seferde iken 1227 senesinde vefat etti.

Memleketini dört *Ulus* şeklinde oğullarından dördü arasında taksim ederek Doğuavrupa'daki «Kıpçak bozkırları» ndan şarkta Irtış nehrine ve cenupta İran ve Afganistan içlerine kadar uzanan geniş ülkeyi büyük oğlu Çoçı Hana; Mâverâünnehri, şimdiki Afganistanı, orta Tiyanşan mıntakasını ve Doğutürkistanı ikinci oğlu Çagatay Hana; Cungarya'yı üçüncü oğlu Ögeday Hana; Mogolistan ve şimalî Çin taraflarını küçük oğlu Toluy'a vermişti. Bu son ulusa **Uluğ Yurt** denilmiştir. Çengiz, «kaan» yani memleketin umumî reisi olarak 3 üncü oğlu Ögedayi kendisine halef tayin etti. Ögeday 1229 - 1241 de, sonra onun oğlu Güyük 1246 - 1251 de, sonra Toluy'un oğlu Münke (Mengü) 1251 - 1259 da büyük kaan idiler.

Bu kaanların paytahtı eski şarkî Göktürk ve sonra Tokuzoguz - Uygur hükümdarlarının karargâhı olan mıntakada, Orhun nehri sahillerinde bina olunan Karakurum şehri idi, ki bugün harabeleri malûmdur. Münkenin vefatından sonra biraderi Kubılay Kaan ona halef oldu. Bu ise kaanlığın merkezini şimalî Çin'e geçirerek Pekin şehrini «Khanbalık»

ismile yeniden bina ederek paytaht edindi. Kubılay 1259 - 1294 seneleri arasında, sonra oğlu Ulcay - Temür 1294 - 1307 arasında kaanlık ettiler. Sonra kısa müddet yine bir kaç kaan hükûmet sürdükten sonra 1333 - 1367 senelerinde Togan - Temür kaanlık edip 1368 senesinde Mogol hanedanı Çin'i terkettiler ve Mogolistanda ilk 4 kaanın paytahtı olan Karakoruma döndüler. Bundan sonra onlar Mogol uluslarının hiç birisi tarafından büyük kaan olarak tanınmadılar, yalnız kendi ülkelerinin hanları oldular.

Coçi Han daha Çengizin hayatında 1224 senesinde vefat etmişti. Bunun ismiyle **Coçı Ulusu** diye tanınan geniş memleketin garbî kısmı olan **Ak-orda (Altın-orda)** da Coçı'nin oğlu Batu (1224 - 1255); şimdiki Kazakıstandan ibaret olan **Gök-orda** da diğer oğlu Orda-icin (1226 - 1250) hükûmet sürdüler. Her iki Orda'da bu iki hanın ahfadı, birader ve biraderzadeleri hanlık ettiler. Orda'nın oğulları Batu oğullarına tâbi idiler. Batu haleflerinden marufları Berke (1256 - 1266), Münke-Temür (1266-1280), Toktagu (1290 - 1312), Özbek (1312-1340) ve Cani-bek (1340-1357) hanlardır. Bunlardan Berke ilk olarak müslüman oldu, sonra Özbek devrinde bütün hanedan ve onlara tâbi aşiretler İslâmiyeti kabul ettiler. Coçı'nin Tokay - Temür ismindeki oğlunun nesli Sırderya ve Aral gölü şimalinde Şıban ismindeki oğlunun nesli de garbî Sibiryada kendilerine ayrı has ulus ve vilâyetlere malik idiler. Sonra tekmil Ak ve Gök ordanın idaresi bunlara geçti. *Coçı Ulusu* ayni zamanda *Deşti-Kıpçak* (yani Kipcak Bozkırları) ve *Toğmak* isimlerile de maruftur. Ayrıca Togmak ismi bu ulusun doğusuna itlak olundu, Ulusun garbine, Altın-orda kısmına da Özbek Handan sonra Özbek ulusu denilirdi [26].

Çağatay Ulusu da Çağatayın 1242 de vefatından sonra oğlu Kara Hülegü (1251 e kadar), sonra onun kadını Oragına Hatun (1261 e kadar) hükûmet sürdüler. Sonraki hanlardan Barak (1266 - 1271), Duva (1282 - 1306) Kebek (1318 - 1326), Çağataylardan ilk müslüman olan Tarmaşirin (1326 - 1334), pek koyu müslüman olan Kazan Han Halil (1343 - 1347), Toğluk Temür (1348 - 1363), İlyas - hoca (1363 - 1375) ve Hızır - hoca (1375 - 1399) Hanlar marufturlar. Tarmaşirin ile Kazan Han arasında Almalık tarafında iki hıristiyan han, Buzan ve Cenkşi hükûmet sürdüler; onları da Ögeday oğullarından müthiş hıristiyan düşmanı olan bir müslüman han Ali Sultan takip etti. Çağatay hanlarının paytahtı İle nehrinde, harabesi şimdiki Gulcanın batısında bulunan Almalık şehri idi. Bununla beraber ülkenin cenup kısmındaki Karşı (eski Nesef) ve Amuderya sahilindeki Salısaray, keza ülkenin şarkî kısmındaki Beşbalık da bazan paytaht olmuşlardır. Çağatay oğulları devrinde Batı ve Doğutürkistanda din ve mezhep ihtilâfları mühim yer tutmuştur.

Zikri geçen Cenkşi müslümanları, Ali-Sultan ve Kazan Han Halil ise hıristiyanları şiddetle takibetmişlerdir. Halil han ise kendi mezhebine uymayan müslüman şeyhlerini o cümleden Termiz seyyidlerini ve emîrlerini de öldürmüştür.

Ogeday evlâdından en marufu Kaydu Han (1267 - 1301) dır, ki kaanlık iddiasiyle Kubılay Kaana karşı uzun zaman muharebelerde bulunmuştur. Yerine geçen ve müslüman olan oğlu Çapar'dan sonra evlâdının çoğu *Çağatay Ulusu*'nun cenubuna şimdiki Afganistan tarafına geçmişler. Oradaki Moğol beğlerinden Emir Kazgan (1347 - 1357) ve Emir Temür Çağatay prenslerine karşı düşman vaziyet almışlar, onları hal' veya idam etmişler ve ekseriya Ögeday oğullarını hanlık mansabına geçirmişlerdir. Süyurgutmuş Han o cümlelerdendir. Zikri geçen Kazan Han Halili de bu Emir Kazgan öldürmüştür.

Temur Bek ve oğulları: 1370 - 1506 seneleri arasında Maveraünnehir, hattâ bazan tekmil Çağatay ulusu Çağatay hanlarının idaresinden çıkarak Barlas emiri Temür Bek ve oğulları idaresinde, Doğutürkistan ise Duğlat kabilesinin emiri Kamereddin («Edüge» destanlarındaki «Kamardin», yahut «Kabardin») ve oğulları elinde kalmıştır; Temür ise hayatında yine Çengiz gibi büyük fatih ve cihangir olmuştur.

Temür Çengizin mensup olduğu Börçeğin sülâlesinin hanlık etmiyen bir şubesine mensup olmuştur. Temürün Çengize muasır büyük babası Karaçar ve oğulları hakkında tarihlerde zikredilen, fakat Temür için mahsus uydurulmuş olduğu zamanımızda mükerreren iddia olunan rivayetlerin tarihen doğruluğu, bu rivayetlerin esasları Temürden evvel yazılmış eserler de (Reşideddin'in kitaplarında *Şu'bi Pencgâne*'sinde) zikredilmiş olduğundan tahakkuk etmiştir [27]. Demek, ki Temür de asıl Moğol hanedanına mensuptur. Çengizin mensup bulunduğu kabile Kıyat yahut Kayat ismile anıldığı halde Temürün mensup bulunduğu kabile Barlas idi. Yani Temürun cedleri başka bir kabile muhitinde yaşamış ve bunlara riyaset etmişlerdir. Temür 1336 senesinde Keş (şimdiki Şehri-sebiz yahut Yeşil - Şehir) civarında doğmuş, yukarıda zikri geçen Emir Kazgan ve oğulları maiyetinde bulunarak Çağatay hanı Toğluk Temmürün oğulları ile mücadele etmiş, nihayet onları Maveraünnehirden çekilmeğe mecbur etmiştir. O zaman Semerkandde yerli Tacik şehir ahalisinin teşkil ettiği bir cümhuriyeti 1366 da ortadan kaldırarak bu şehre malik olmuş, sonra Emir Kazgan'ın şimalî Afganistanda hükûmet süren torununu (Emir Hüseyni) de bertaraf ettikten sonra 1370 senesinde Balh'da Ögeday neslinden yukarıda zikri geçen Süyurgutmuşu «han» ve kendisini «Ulugbek» (yani beğlerbeği yahut naib veya atalık) olarak ilân etmiştir. Temür hayatının sonuna kadar «hanlık» iddiasına kalkışmayıp «bek»

olarak kalmış, tebaası olan Türkler, hattâ kendi evlâdı tarafından ancak «Temür Bek» tesmiye olunmuştur. Osmanlı sultanları ve diğer islâm hükümdarları hakkında olduğu gibi Temürün muasırı olan aslan iranlı muharrirler kendisini «hakan-i a'zam» diye telkib etmişler, hattâ kabirtaşına bile böyle yazmışlarsa da bunun Türklerin anladığı mânadaki «hakanlık», yahut «hanlık» ile hiç alâkası yoktur; Temür müverrih İbn-Khaldûn'a memleketinin meşru hükümdarı yanındaki Sultan Mahmud Han olduğunu, kendisinin ise ancak onun bir beği olduğunu anlatmış [28] ve «Görûnûş» denilen merasimde ve kurultaylarda bu hanı tahta geçirip onun karşısında yer almıştır [29]. Fakat Sultan Mahmut Hanın 1402 de vefatından sonra başka birisini han ilân etmemiştir.

Temür Bek Termiz seyyidlerini takip eden Kazan Han Halilin muhalifi olan Emir Kazgan'ın siyasetine sadık kalarak bu seyyitlerle dost olmuş ve bunlardan maada büyük nüfuz sahibi olan âlim Seyyid Bereke de maiyetinden ayrılmamıştır. Temür 1404 senesinde Çin seferine giderken Otrar'da vefat etmiştir. Kendisnden sonra oğlu Şahruh (1404 - 1447) hükûmet sürdü. Diğer evlâdından marufları Uluğbek ((1447 - 1449), Ebu Sa'id Mirza (1451 - 1469), Hüseyin Baykara (1469 - 1509) ve Babur Mirza'dır.

Yedisu ve Şarkî Türkistan bu zamanda «Mogolistan» yahut *Çıta* ismiyle maruf olmuş [30], burada Çağatay Hanlarından zikri geçen Hızır hoca hanın torunu İsenbuga (1434 - 1462), onun oğlu Yunus Han, sonra bunun oğulları Mahmut Han ve Ahmet Han (1468 - 1502) ve Sa'id Han hanlık etmişler, onların nezdinde atalık ve mütegallibe sıfatiyle Duğlat kabilesi emiri Kamereddin'in oğlu Cihanşah, Sansız Mirza ve onun oğlu Ebabekir Mirza hükûmet sürmüşlerdir. Temür Bek Batıtürkistan için ne ise bir vakitler Kamereddin Duğlat da Doğutürkistan için o idi. Bu Kamereddinin neslinden tarihçi ve siyasî bir sima olarak maruf olan Haydar-Mirza Duğlat neşet etmiştir, ki ileride de bahis mevzuu olacaktır.

Batıtürkistanda Temür oğullarını hükûmet işinden tardedenler Coçı Ulusu hanlarından Şıban Han evlâdı, diğer bir tabirle **Şıban Özbekleri** olmuştur. Bunlar 15 inci asırda Sırderya havzası kıyılarını ve Horezmi yavaş yavaş Temür oğulları elinden aldılar. Bunlardan en gayretli ve beceriklisi Şaybak Han (Mehmet Şıbanî-Han 1500 - 1510) olup Maveraünnehri ve Horasani Temürîlerden aldıktan sonra Horasanda Safavî Şah İsmail ile olan muharebede maktul düşmüştür. Bu hanedanın hükûmeti artık 16 ncı asırla başlayan yeni bir devre ait olduğundan o devre ait derslerimizde bahis mevzuu olacaktır. İşte 16 ncı asrın başına kadar olup geçen başlıca siyasî hâdiseler ve hâkim sülâleler bunlardan ibarettir.

94

95

— 2 —

MOĞOL, TATAR VE TÜRK MÜNASEBETİ

Burada bu meseleyi izah etmek icabediyor. Bugün takriben 4 milyon sayılan Moğollar, Türkler ve Mançular gibi Ural - Altay kavimlerinin Altay zümresine mensupturlar. Moğollar bu Altay zümresinin Türklere en yakın, bilhassa içtima' teşkilâtı itibarile tamamile kardeş bir kavmi teşkil ederler. Türk ve Mogol dilleri arasındaki münasebet meselesi bugün kat'î bir şekil almamışsa da son senelerde güzel inkişaflar yapan Altay dilleri mukayesesi yolunda, bilhssa RAMSTEDT, KOTVİÇ, POPPE ve VLADİMİRTSEV gibi âlimlerin tetkikleri sayesinde iyi aydınlatılmıştır. Eski Türk dili meseleleri şimdi moğolca ile mukayeseden başka öğrenilmez bir şekil almıştır. Yani her iki dilin uzak mazisi yekdiğerine sıkı bağlıdır; fakat popüler Avrupa eserlerinde «Mogol ırkı» derken Altay zümresine değil, hattâ Ural - Altay kavimleri grubuna bile kat'iyen münasebeti olmayan Uzakdoğu kavimleri Çinliler anılıyor. Bu, bilhassa geçen asırda hâkim olan bir yanlış tâbirdir. Keza «Tatar» ismi evvelce Moğollar hâkimiyeti zamanında onlara iltihak eden kavimlere de ıtlak olunduğundan Kazan - Tatarı, Kırım - Tatarı, Nogay - Tatarı, Altay - Tatarı, Azerbaycan - Tatarı gibi isimler hasıl olmuştur. Bu isimler birer etnik münasebete delâlet etmezler. Meselâ eski Bulgarların ve Kıpçakların karışmasından hasıl olan Kazan Türklerile Tatarlar arasında hiç bir etnik münasebet yoktur. Bu Azarbaycan Türkleri için de böyledir.

Bildiğimiz Mogol dilinde konuşan kavimler 12 nci asırdan evvel bir taraftan şimdiki Yakutların ülkesile Yenisey havzasındaki Türk aşiretleri (o zamanki Kırgızlar) arasında vaki ülkelerde, diğer taraftan şarkî Mogolistanda yaşamışlardır. Meselâ şarkî Mogolistanda yaşayan ve nihayet 10 uncu asır başlarında şimalî Çin'e hâkim olan Hıtay (Kidan) lar moğolca konuşan bir kavim olduğu anlaşılmıştır. Keza Reşideddin de Angara nehri üzerinde ve onun Yeniseyle birleştiği yerin aşağı taraflarında yaşayan Tatar, Dürben, Salciyut, Katakın gibi kavimlerin lisanına ait verilen kayıtlar (*usutu mankun; alaqçın adutan; mankü bılavurnan* cümleleri) halis mogolcadır. Reşideddin tarihinin Topkapı sarayı nüshası No. 1518 varak 17 a de bulunan bu cümleleri RAMSTEDT (hususî bir mektubunda) tahlil etmiştir. Fakat bu Mogolların kadimen umumî bir ismi bulunup bulunmadığı malûm değildir (Sadece bir ihtimal olarak *Şivi* [*Şivey*] isminin moğolca konuşan kavimlerin, yahut onların ekseriyetinin eski umumi ismi olarak kullanılmış olacağını tasavvur etmek

mümkündür). «Tatar» ismi Orhun kitabelerince de malûm ise de bu isim Göktürkler ve Uygurlar devrinden sonra Mogolistanda yaşayan Mogol ve Türk kavimlerinin muayyen bir halitasına itlak olunmuş görünüyor. Yeniseydeki Tatarlar moğolca konuşmuşlar. Fakat Çin Seddi yakınlarında yaşayan «Çağan Tatarlar» ı, (Ongutlar) ise türkçe konuşmuşlardır [31]. Keza halis Türk olan İrtış Kimâk'larının bir kabilesi de Tatar tesmiye olunmuştur [32]. Demek yalnız «Tatar» ismi, Çengizden evvel Mogolistanda yaşayan bir aşiretin kavmi mahiyetini öğrenmek için kâfi gelmez.

Mogolistanda Hıtaylar hâkim olduğu devirlerde Çin menbaları 18 kadar aşiret zikrediyorlar : Büyük Sarı Şivey, Ti-le, Van-gi-la (ihtimal = Kongrat), Ça-çi-la, (ihtimal = Cacırat), Ye-si, Pi-ku-te, Nı-la, Ta-la-çuy, Ta-mi-li, Mi-rh-ki (= Merkit), Ho-çu, Vu-ku-li, Tsu-pu, Pu-su-van, Tanggu (= Tangut), Hu-mu-sze, Hi-ti, Kiu-rh-pi [33]. Bu kabile isimleri için Çinlilerin verdiği bu alâmetler arasında ancak «Ti-le» Göktürk ve Uygur yazıtlarınca malûm «Ti-le», «Tölüs» lerin ismini gösteriyor; diğerleri ise eskiden burasının, yani Mogolistanın, sekenesi diye bildiğimiz aşiretler değildir. Çengiz Hanın tarihinde, (Reşideddin'de ve *Yunan - Çao - bi-şi* de) zikri geçen bir çok kabilelerin isimleri de onuncu asırdan evvelki Mogolistan vakayiine aid kayıdlarda görülmektedir. Bunların ekserisi her halde şimalden kalkıp gelmiş, Mogolistanda yerleşmiş ve oraya Mogol dilini yaymış Mogol aşiretlerinden ibaret olduğu muhakkak sayılabilir. Fakat dediğim gibi o zaman için hangi kabilenin ana dilinin mogolca yahut türkçe olduğunu tayin etmek müşküldür. Bir çok kabileler her iki dilde konuşabilmişler ve bazı zamanlar bu iki dilin birisinden diğerine geçebilmişlerdir. Arada Uyrat (Uyur = Uygur kelimesinin cem'i), Kıyat, yahut Kayat (Kay isminin cem'i), Kankliyut (Kanglıının cem'i) ve Bayaut (Bayat'ın cem'i) isimlerini taşıyan kabileler aslen Türk olup Çengizin zuhuru zamanına kadar moğollaşmış idiler, fakat Türk ananelerini de tamamen unutmamış oldukları anlaşılıyor. Şarkî Oguzların oradaki bakiyesi olarak kabul etmek icap eden Bayaut (Bayat) lar Mogollar arasında Mogol [34], Kimaklar arasında Türk kabilesi addolunmuşlardır. Yani Türk ve Mogol kabilelerinin kaynaşmaları o zaman o kadar kuvvetli idi.

Çengizin mensup olduğu «Kıyat (yahut Kayat) Börçeğin» sülâlesi hakkında Reşideddin tarihinde verilen malûmata «bir iranlı müellifin İlhanîlere dalkavukluk ederek yaptığı uydurmalar» nazariyle bakmak doğru değildir. Bu eser Mogol ve Uygur bahşıları ile müştereken vücude getirilen bir eserdir. Eserin aslı mogolca yazılmıştı ve İlhanî hükümdarı Ulcaytu'ya mogolca olarak takdim olunmuştu; bu husus Reşideddinin eserlerinin birinde mukayyettir [35]. Diğer taraftan Çengizin ecdadının

şeceresi, Mogol tarihine ait Reşideddinden başka kaynaklarda da mevcuttur. KLAPROTH bu rivayetleri tetkik ederek Göktürk (Tu-kiyu) hakanlarına ait rivayetlerin Mogol hanedanı kendi cetlerine ait gibi göstermeleri tarihen varit ve şecerelerinin tarihî bir şey olması burada mezkûr isimleri nesillere taksim itibariyle mümkün olduğunu isbata çalışmıştır [36]. Cenubî Çin'in Sung sülâlesi hükümdarı tarafından elçi olarak 1221 de Mogolistana gönderilen ve Çengizi bizzat ziyaret etmiş olan ÇİAO-HONG, Mogolların hayatı hakkında olduğu gibi, Çengizin menşei hakkında da kat'î malûmat vermektedir. Ona göre Çengizin ecdadı Şato Türklerinden neşet etmiştir [37]. Bu dikkate şayan bir kayıttır. Çünkü Şatoların hanları, yukarıda s. 55 de anlattığımız gibi, Göktürklerdendir. Reşideddinde eski Türk, Oguz kabile, şahıs ve ungun isimlerinin izahına ait etimolojiler gibi eski Mogol hanedanına ve kabile isimlerine ait izahlar da pek âmiyanedir. Bu müellifin «börçegin» ismini mavi gözlü diye izahı da o kabildendir. Bu kelimenin «böri-tegin» demek olduğu pek barizdir; nasıl ki «otçeğin» ismi de, Vladimirsev'in tetkikine göre [38], «ot-tegin» demektir. Bununla beraber Çengiz ailesinin böyle bir etimoloji yapılmasına sebep olacak bir surette elâ gözlü, yani simaca diğer Mogollardan farklı olması da şayanı dikkattir. Göktürk hakanları da elâ gözlü sarışın insanlar idi; Batı-Göktürklerinden Doğuya gelenlerinin sarışınlığı daha fazla olduğundan ora Türklerince hoş görülmemiştir. Çengizle ayni sülâlenin ayrı kolundan gelen Temür gibi, oğulları Şahruh ve Miranşah, torunları Baysunkur ve Uluğbek uzun boylu, mütavassıt mongoloyid zarif insanlar olduğu şemâillerinden ve zamanlarında yapılan resimlerinden görülmektedir. Baysungur ve biraderi Cüki Mirzalar da kendileri için yapılan renkli resimlerden görüldüğü gibi mongoloyid olmakla beraber sarışın olmuşlardır. Bütün bunlar, kendilerini Açina neslinden sayan Türk hükümdar sülâlelerinin ayni menşeden geldikleri tiplerine ait kayıtlarla da teyit edilebileceğini göstermektedir.

Herhalde Çengizin sülâlesi, eski Açina, Çin menbalarında yazıldığı şekliyle A-si-na, Bozkurt efsanesine merbut hakanlar ve teginler neslinden geliyor. Çünkü bu sülâleye ait bu gibi rivayetler daha Cengizin hükümdar, han olmasından önce de sülâle efradı arasında yaşamıştır. Oguz efsanelerinde hakanlık Kay nesline ait deniliyorsa ve Cengiz de Kıyat (yahut Kayat) yani Kıy (yahut Kay) [39] lardan neşet ediyorsa bu, eski Şato hanları sülâlesinin Mogol aşiretleri arasında yaşıyarak mogollaşan bir şubesinden başka bir şey olmasa gerektir. «Kay» aşireti, Türklerin en uzak şarktaki şubeleri sıfatiyle El-Bîrûni de «Kun» lar ile beraber [40], Çin menbalarında ise «Ghey» şeklinde Hıtay'larla [41] ve «Giy» şeklinde «Ulu-Hun» larla beraber zikrolunur [42]. *Kay* yahut *key* ismini Berezin

mogolcada «hava» mânasına olan *key* ile birleştiriyor ve bu neslin semadan neşet ettiğini ifade ettiğini ileri sürüyor [43]. Bu kabile eskiden şarkta bulunan ve Şato zümresine de dahil olan bir kabile idi. Fakat en çok ihtimal olarak bu Kayat'ların bir Oguz aşireti olmayıp hem Göktürk (Şato), hem Oğuz ve hem Mogollar arasında eskidenberi yaşıyan hâkim unsurdan ibaret olmuştur, yahut ta Hakanlılardan Böri-Tegin evlâdı bu Kayat aşireti arasında yaşıyarak onunla birleşmiş bulunuyordu.

Cengizin kendisince «Türk» kelimesi Mogol ile Türk'ün her ikisini ifade eden bir isim olarak anlaşıldığı görülüyor. Şimdiki Afganistanda kendisini ziyaret eden Kadı Vahideddin Fuşanci'ye «Peygamberimiz Muhammed her şeyi önceden bilmiş diyorsunuz; acabâ benim hakkımda ne demiş?» diye sormuş. Kadı da Peygamberin *uturkû al-turka mâ tarakûkum*, yani Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız demiş olduğunu nakletmiş ve Cengiz de bunun çok hakîmâne bir söz olduğunu söylemiş [44], yani kendisini Türk addetmiştir. Bir arap Ögeday-Kaan'a babasını rüyasında gördüğünü ve kendisine bir söz söylediğini naklettiğinde Ögeday buna «babam bunu sana hangi lisanla anlattı» diye sormuş. O da arapça anlattı deyince Ögeday babasının mogolca ve türkçeden başka bir lisan bilmediğini söylemiştir [45]. Cengizin ve oğlu Tuluy'un ağzından «Mehmed-ogrı», «ulug tengri» gibi kelimeler naklolunduğu gibi [46] Ulug-Bek'in tarihinde Cengize türkçe bir şiir bile nisbet edilmiştir [47].

İranda İlhanîlerin sikkelerinde mogolca cümleler olduğu, mogolca mektupları bulunduğu gibi, Cengizden de mogolca kitabe kalmıştır; bununla beraber Güyük Hanın Papaya yazdırdığı farsça mektubun başı *«ulug ulusuung tuluynung khan yarlıgımız»* diye türkçe yazıldığı gibi [48] Cengizin ismine Maveraünnehirde darbolunan sikkeler üzerinde de türkçe cümleler yazılmıştır [49].

O zamanki Mogolistanda etnik münasebatın karışıklığı önünde Cengizin kendisini milliyetçe hem Mogol ve hem Türk sayması haklıdır. Her halde o kadarı muhakkak, ki Cengizin Göktürklerin Şato şubesinden neşet ettiği kaydedildiği gibi mensup olduğu Börçegin ailesi kendisini eski Göktürk hükümdarları ve Açina neslinden saymış ve o eski zamanlarda yaşayıp gelen Ergenekon efsanelerini ve başka bir çok eski Türk ananelerini bize ancak bu sülâlenin tarihi bir hakikat gibi tafsilât vererek nakletmiştir. Onun için gerek Cengizi ve gerekse onun Mogolistandan dışarı çıkıp Türk kabileleri arasında yerleşerek tamamiyle türkleşip giden evlâdını Türk hükümdarları olarak telâkki etmekte tereddüde mahal yoktur.

Hindistan ve İran ahalisi için Temür ve oğulları da aynı Cengiz ve oğulları gibi mogol idiler. Bunun için oradaki Temür evlâdına Mogollar denilmiştir, halbuki Temür kendisini türk addediyordu ve ana lisanı türk-

çe idi. Babur Mirza 15-16 ncı asırda Taşkend ve Yedisu taraflarında hüküm süren Çağatay hanlarını ve onlara tâbi kabileleri «Mogol» tesmiye ediyor ve onların kaba ahlâkından tenkitle behseyliyor. Fakat Babur'ün bahsettiği bu Mogol hanlarından Mahmud Han şair idi, kendisinin şiirleri türkçe olduğu gibi, Mogol tesmiye olunan kabilelerin bir çoğu da, o zaman şüphesiz Türk aşiretleri idi. Demek ki 15-16 ncı asırlarda Mogol ıstılahı daha ziyade itibarî olmuştur.

Türk müverrihlerinden bazılarının eserlerinde Arapların Türk ülkelerini istilâ safhalarını «fütuhat» diye, müslümanlığı daha henüz kabul etmemiş olan Türk hakanlarının, Cengizin hattâ Temürün Türk illerini bir devlet etrafında toplamak yolundaki teşebbüslerini ve komşu İran ülkelerini fetheylemelerini «istilâ» diye tesmiye eylemeleri, Türk tarihini dinî islâmî duygular altında öğrenmek itiyadından ileri gelmektedir. Vaktiyle katolik Almanlar da eski Cermen vilâyetlerinin Romalılardan geri alınmasını «barbar Cermenlerin istilâsı» (Invasion) şeklinde tavsif ederlerdi.

— 3 —

İSLÂM ÇAĞINDA YÜKSELİŞ DEVRİNİN UMUMÎ VASFI

Eski devrin umumî vasfı bahsinde «Göktürk devletinin teşekkülü, Aryanîleri ve Önasya kavimlerinin Ortaasyaya doğru yayılma hareketlerini durdurmak ve eski Türk ülkelerini geri almak yolunda bir merhale idi; fakat bu devirde inkişaf eden garp-şark ticareti gittikçe daha çok İran tüccar unsurunu Türk illerine celbetti; bunların arkasından nihayet Arap orduları gelerek Türkleri geri çekilmeğe mecbur ettiler ve Ortaasya tarihinde yeni bir devre açtılar» demiştim. İslâm çağının kavimler ve medeniyetleri münasebeti bakımından umumî vasfını anlatmak için bu sözleri biraz daha yakından izah etmek icap eder. Göktürk devletinin altıncı ve yedinci asırlarda Önasya ve Doğuavrupada tahaddüs eden büyük siyasî vakalara aktif bir surette iştirak eylemesi yalnız İranlı tüccarların Türk illerine yayılmasına değil, Önasyadaki Arapların cihangir bir kavim sıfatiyle ortaya atılması keyfiyetine de müessir olmuştur.

Önasya vakayiine Göktürklerin te'siri bugüne kadar bilûmum tarihçiler tarafından ihmal edilmiş olan, fakat Türk ve İslâm tarihçileri tarafından ehemmiyetle öğrenilmiye değer bir meseledir. Göktürklerin tarihini daha ziyade Çin menbalarından öğrendiğimizden ve onlar da bize bilhassa şarkî Göktürklerden bahsettiklerinden bu devlet, hükûmet merkezi

Mogolistanda olan bir Uzakdoğu devleti gibi telâkki edilir; Orta Tiyanşana giden Bizans elçilerinin Göktürk hakanlarının karargâh mevkii olarak gösterdikleri «Ektag» da Altay dağlarında aranırdı. Hakikatte ise bu memleketin asıl merkezi Orta Tiyanşanda bulunmuş; Türgiş, Ezgiş, Cumul [50] ve Uygur gibi Tiyanşan Türk kabilelerini Kafkasya hudutlarına göndererek Hazarların ülkesini ve Horasanı üs edinerek Önasyada ve şarkî Avrupada bir asır kadar zaman çok faal bir rol oynamıştır. Bizansa ve Sasanî İrana gönderilen elçileri, diplomasi tedbirleri ve muharebeleri ile bu Türk devleti Önasyada belki Uzakdoğudakinden daha mühim faaliyette bulunmuştur. Daha Sasanî Nevşirvan'ın babası Kavad (488-541) Eftalitlerin yardımı ile tahta geçmişti. Nevşirvan kendisi hakanın kızı ile izdivaç ederek Göktürklerle iyi münasebet tesisine çalıştı. Oğlu ve halefi olan Hurmuzd IV. (578-596) hakanın kızından doğmuş olup sima ve seciye itibariyle İranîlere benzemediğinden «Türk oğlu» diye telkip edilmişti. Daha Nevşirvanın ordusunda külliyetli miktarda Türk bulunuyordu. Bunlar Deylemilerle beraber Nevşirvanın Yemen seferine iştirak etmişlerdi [51]. Hurmuzd'ün başkumandanı Behram Çubin 588 de Horasanda Göktürk hakanı «Şâbe», yani Çulu **Baga Hakan'a** karşı yaptığı muharebesinde maiyetinde Qakhtân ve Mu'add Arapları bulunuyordu[52]. Yani Baga Hakanın ölümiyle tamamlanan bu muharebelerde Horasanda Arap kıtaları da bulunuyordu. Bundan sonra Behram'ın ordusunda Hakanîlerden üç büyük kumandan (Firdevsî'deki *«seh Türk-ü suturk»*) ve maiyetlerinde 6000 kadar Türk askeri bulunduğunu görüyoruz. Yani bunlar Sasanîlerin hizmetinde bulunuyorlardı. Göktürkler tarafından mağlûp edilen Eftalit Türkleri de kısmen Sasanîlerin itaatine girmişlerdi. Bunlardan bilhassa **Kadis** maruftur ki, Husrev - Pervize zamanında (596 - 628) İran hizmetinde bulunan 8000 kadar Hazar askeri bu Kadisin meşveretile mahvedilmişti [53].

598 de **Tu-lan** (İran rivayetlerinde Yer-tegin yahut Pormude) Hakanın zamanında Türk orduları başkumandanı Çembuk tahtı idaresinde Şarkî İrana gidip, Rey ve Isfahanı aldılar. Dahilî siyasetinde muvaffak olmıyan İran başkumandanı Behram Çubin 561 de Tu-lan Hakanına iltica etmek mecburiyetinde kaldı. Bununla ayni zamanda Çinin büyük kumandanı Jang-khin de gene Tu-lan Hakana dehalet etmiş bulunuyordu [54]. Şibi Hakan devrinde (603-619) Göktürkler Sasanî İranla iyi geçindiler. Bundan istifade eden Husrev-Pervizin orduları tekmil Önasyayı ve Mısırı işgal edebildi. Avrupaya gelmiş olan Avarlar Sasanîlerle müttefik idiler. 619 da İran orduları Kadıköyüne kadar geldiğinde Avarlar da Tuna tarafından İstanbul kapılarına kadar gelmişlerdi. Sasanî hâkimiyetine karşı düşman vaziyeti alan Araplar İran ordularının bu kadar büyük muzaf-

feriyetlerini büyük endişe ile karşıladılar ve Kur'anda «Rum» sûresinde «Rumlar mağlûp oldu amma yakın senelerde galip olurlar» diye söylenen ümitler bu münasebetle izhar edilmiştir. Bunun üzerine Araplar ve Hazreti Muhammed şarktan Göktürklerin ve garptan Bizanslıların Sasanîler üzerine müttefikan hareket etmeleri ihtimaline karşı Arap millî duygusile mütenasip büyük bir sempati ile bakmışlardır.

Arapların beklediği bu gün çabuk geldi. Yukarıda zikri geçen büyük Göktürk imparatoru **Tung-Yabgu** (619-630) külliyetli ordu ile İrana girdi, Rey'i ve İsfahan'ı aldı (ermeni menbaında 616 da gösterilen bu hâdise [55] 619 dan sonra olacak), garp ve cenup işlerile yakından meşgul olabilmek için paytahtını Türkistanın biraz daha cenubi-garbîsine, Talas havzasındaki Ming-Bulak mevkiine nakletti. Şarkî İranda ve Afganistanda fethettiği yerlerdeki vilâyetlere «ilteber» (Çin menbaınca: se-li-fa) yani valiler, «tudun» yani iktisadî ve malî işlerin memurları tayin etti; 623 de Bizans imparatoru Heraklius ile Göktürkler ve 40,000 askerle Azerbaycana giren Hazarlar müttefikan hareket ederek Sasanî İran ordularını müthiş inhizama uğrattılar. Göktürklerin Horasanda Husrev - Perviz'in ordularını perişan etmesi ve İran içerisine girmesi o zaman Çinde de büyük alâka ile takip olunmuştur. Arapların ve Hazreti Muhammedin Bizans ve Göktürk ordularının Sasanîleri bu şekilde ezmesi hâdisesi karşısında duyduğu hissiyat beş asır sonra (1141 de) Maveraünnehirde Karahanlı ve Selçuklu ordularının manihaist Karahıtaylar tarafından mağlûp edildiği vakit Filistinde bulunan Haçlıların hissiyatının aynı olmuş olsa gerektir. Haçlılar Karahıtay hükümdarı Ye-lu ta-şi hakkında onun hıristiyan papası Johan olduğunu söylemişlerdir. Bunun gibi 7 nci asrın Arapları da o zaman şarktan geleceklerini bekledikleri Türkler hakkında mübalâğalı tasavvurlarda bulunmuş olmaları pek tabiidir. Onun için Şarktan Türklerin geleceği hakkında Peygambere atfedilen hadisler de doğru olabilir. Sasanîler tarafından çok sıkıntı çeken hudut Arapları isyan ettiler ve **Dhiqâr** mevkiinde Sasanîleri mağlûp ettiler. Bu hâdisenin tarihi hakkında en doğru rivayet YA'KÛBÎ'nin kaydı olsa gerektir. Ona göre bu muharebe Bedr savaşından beş ay sonra, yani 624 senesi Haziran-Temmuz'unda vaki olmuştur. Sasanîlerin ihtişam ve azameti yalnız bir görünüşten ibaret olduğunu anlatan, bu devletin parçalarının bir gün Arapların eline geçebileceği fikrini doğuran büyük hâdise, yani **Dhiqâr zaferi**, Tung-Yabgunun orduları Bizanslılar ile müttefikan Horasandan ve Kafkasya üzerinden İran içerilerine girmesinin neticelerinden biri olarak izah edilmek icap eder. Bu hâdiseden sonra Sasanî İran artık belini doğrultamamıştır. Çin vak'anüvisleri Ko-su-ho, yani Husrev-Perviz'in öldürülüp yerine Şe-li yani Şiruya-'nin getirilmiş olduğunu Gök-

türk hükümdarı Tung-Yabgunun işi olarak göstermişlerdir [56]. Herhalde bundan sonraki Sasanî hükümdarlarının bazıları Türklerin elinde oyuncak olmuşlardır. 629 da cülûs eden Kharhân ve onun halefi Üçüncü Husrev hakkında Türk memleketinde yaşayan Sasanî prenslerinin oğulları olup Türkler tarafından iclâs edildikleri rivayet olunuyor [57]. Kharhân'ın babası ve ceddi «Arslan İbn Buyunçur» diye tam türkçe isimler taşımışlardır.

Sasanî İranın mukadderatında bu kadar rol oynıyan Türkler Araplarca çok iyi malûmdurlar. Onların bazı kabileleri dediğimiz gibi Sasanî ordularile beraber Horasanda Türk hududunda bulunmuşlardır. Eftalitler (*«rahtu kâbil»* ismile) Göktürkler (*«türk»* ismile) Arapların Nâbighat al-Dhubyânî (604 de vefat), A'şâ (621 de vefat) ve Peygamberin amcası Abû-Tâlib'den rivayet edilen şiirlerde zikrediliyorlar. A'şâ'nın şiirleri ise 575-580 senelerine aittir [58]. Yalnız bu değil, Peygamberin kendisi «bir türk çadırınca» *(qubba turkiya)* itikâf ettiği sıhhatinde şüpheye mahal olmıyan bir hâdisde zikredilmiştir [59]. Türklere karşı bitaraf, belki de dostane siyaset takip olunması, onların kıyafet ve simaları hakkında Peygambere nisbet edilen hadisler de vardır; bunlardan bir kısmı, meselâ bizzat Muaviye tarafından rivayet olunan şekli [60] çok doğru olabilir. İslâmiyetin din olarak zuhuru, Muhammed Peygamberin Mekke ve Medinede bir Arap-İslâm camiası vücuda getirmesi Arabistanın dahilî tekâmülleri ile izah edilir; fakat Arapların büyük bir siyasî kuvvet olarak zuhur etmesi ve Sasaniler ülkelerini zaptedebilmeleri, onların hesabına büyümeleri, hattâ şehinşahı takip ederek Horasana ve oradan Amuderya sahillerine kadar ilerlemeleri şüphe yok, ki altıncı asrın son ve yedinci asrın ilk rubularında, bilhassa 620-630 senelerinde, bir taraftan Sasanî İran-Göktürk ve diğer taraftan da Göktürk-Bizans münasebatının Sasanîleri fena bir âkıbete sürükliyen bir şekilde tecellisinin Araplar tarafından istifade edilmekle aldığı yeni bir inkişaf safhasından ibaret idi.

Askerî ve realist bir dine dayanan muharip Önasya kavminin Horasan ve Türkistandaki istilâ safhaları Türklerin bu ülkeyi İran müstevlilerinden geri almak yolunda Hunlar zamanında başladıkları harekâtı akim bıraktı. Türkler hattâ Maveraünnehir ve Toharistan gibi artık yerleşmiş olmakla cidden dayanabilecekleri mıntakalardan bile ihraç edildiler. Yalnız bu değil 751 senesinde Talas havzasındaki muharebede Çin orduları mağlûp edildikten sonra Güney ve Doğuasya din ve medeniyetleri de Garbîtürkistandaki mevkilerini ve nüfuz sahalarını kaybettiler. Onların yerine yeni bir Önasya din ve medeniyeti silâh kuvvetile ve devlet makinası vasıtasile yerleştirilmeğe başlandı. Önasya muhacirleri ve İranîler bu zaman Türkistana daha külliyetli miktarda gelip yerleştiler [61]. İra-

nîler ise aşiretler şeklinde toplu olarak gelmediklerinden bunların muhacereti tarihlerde mühim hâdiseler sırasında ayrıca kaydolunmamıştır; fakat tedricen ve daimî surette gelen bu İran muhacirleri netice itibarile Araplara nisbeten kıyas kabul etmez derecede kesif bir kalabalık teşkil ettiler. Arap hâkimiyeti, Azerbaycan ve Cenubî-Kafkasya taraflarında olduğu gibi Garbîtürkistanda da daima İran unsuruna istinat eden bir kuvvet olarak gelmiştir. Ordu Araplardan müteşekkil idiyse de devlet idare makinesi hep İranîlerin elinde olmuştur. Muhacirlerin kalabalığı yüzünden Batıtürkistanda evvelce hâkim olan «soğd lisanı» inkıraza uğramış ve onun yerine farsça «tacik dili» geçmiştir. Asıl Türklerle meskûn olan mıntakalardaki ahali bile türkçeyi terkederek tacikçeye geçmişlerdir. Bu **«tacik»** kelimesi, aslında Arap «Tay» kabilesi isminden alınan ve «Araplar» mânasında kullanılan bir isimdir. Türkler gibi Çinliler de Araplara ve müslümanlara «Tacik» (Ta-şi yahut Da-si) demişlerdir. Fakat sonradan Araplar ve onlarla garpten gelen İrani kavimlerin hepsi bildiğimiz farsçayı konuştuklarından, Tacik ismi de «Farsi» mânasında kullanılır olmuştu.

Türkler arasında islâmiyetin intişarı ve onun tarihi bakımdan ehemmiyeti meselesi de üzerinde durulması gereken bir mevzudur. Türkler ve yerli Sogdlar bidayette islâmiyete yanaşamadılar. Hattâ Arap ve İslâmların hâkimiyeti hicrî 100 (Milâdî 718) senesinde inkıraza uğrayacağına inandılar, Semerkand Türk hükümdarı Gurek'in bu mealde Çin imparatoruna yazdığı mektup bize vâsıl olmuştur [62]. Fakat bu ümitlerin yalnız bir hürafata dayanmış olduğunu, Arap hâkimiyeti sağlam esaslara istinat ettiğini, Arap devleti idaresinde Ön-ve Ortaasya birleşerek medenî ve ticarî münasebetlerin kolaylaştığını görünce, Türkler bu devlete ve islâm dinine karşı alâka göstermeğe başladılar. Zamanımızın müverrihleri tarafından İranlı telâkki olunan, fakat menşeleri itibariyle Türk aristokrasi zümrelerine mensup Balh, Huttal, Soğd, Esruşene, Fergane ve Curcân beyleri ile Turgiş [63], Efşin, Akhşid, Bayçur oğulları [64], Sul beyleri ve saire [65], islâmiyeti kabul ederek Arap devlet hizmetine ve ordusuna intisap ettiler. Bunlar kendileriyle beraber birçok Türk kütlelerini de bu devletin hizmetine celbettiler. Dokuzuncu asrın ortasında doğu Türkleri arasında batıya doğru bir dönüş hareketi başladı. Biz bu meseleye bu dersimizde temas edeceğiz. İşte bu dönüş hareketi neticesinde Türk kabileleri yavaş yavaş Batıtürkistanda Arap emirleri, Tahiriler ve Samanîler tarafından idare olunan ülkelere yanaştılar ve bu ülkelerde bilhassa Sırderya ve Zerefşan havzalarında yerleşerek islâmiyeti kabul ettiler. Bunlar Karluklar ve Oguzlar, belki de kısmen Tukhsı kabilesi idi [66]. 920 senelerinde Orta Tiyanşanda Karahanlılar, Edil (Volga) sahasında,

Bulgarların, az sonra da Aral-gölü ve Hazar-denizi arasında Hazarlara tâbi olarak yaşıyan Oğuzlar, 940-960 seneleri arasında ise Çu nehrindeki «Balsagun ve (Edil havzasındaki) Bulgar şehirleri arasında», yani şimdiki Kazakistan ve Başkurdüstan ülkelerinde yaşayan Türk kabileleri toptan müslüman oldular. Bununla, Batı-ve Doğutürkistanda islâmiyet ve Önasya medeniyeti kat'i surette yerleşti. 920-960 seneleri arasında başlıca Türk kütlelerinin böylece islâmiyeti kabul etmiş olmaları, İslâm tarihinde ve ayni zamanda cihan tarihinde mühim bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü bununla islâmiyetin cihan dini olarak yaşaması kat'i surette halledilmiş oldu. Bu mesele biraz izah edilmek ister:

Abbasî halifeleri al-Müktefi (902-908) ve al-Muktedir (908-932) zamanlarında, Hilâfetin her tarafında dinî esaslarda muhalefet hareketleri kuvvet kesbetmiş bulunuyordu. Bunlara «Müfrit Şi'a» *(ghulâti şi'a)* sıfatile dönme İran milliyetçileri, zengin İran mâliyecileri (İbn al-Furat vesaire) ve İran Zerdüştileri iltihak ediyorlardı. Bu Zerdüştiler, Zerdüşt tarafından haber verilen 929 senesinde İranda âli hâkimiyetin İslâmlar ve Araplar elinden Zerdüştiler eline geçeceğine inanıyorlardı ve ona göre hazırlanıyorlardı. Aleviler 920 senesinde Horasanın başlıca şehirlerini işgal etmişlerdi. Bu kıyam hareketi ile muvazi olarak Abbasîlerin, meselâ Hallâç bn Mansur gibi tasavvuf kisvesine bürünen muhaliflerinin hareketleri de vardı. Zerdüştiler gibi Karmatiler de bir «Sâhib-al-zamân» ın zuhur edeceğini haber veriyorlardı. 106

Karmatilerin harekâtı Hilâfetin yalnız dahilî bir meselesi olmakla kalmayıp, haricî siyasetine de tesir etmek istidadını göstermişti. Bunların Mezopotamyadaki esas gruplarının rehberi olan Abû-Tâhir Süleyman, al-Cennâbî'nin 920 senesinden biraz evvel söylediği bir şiiri naklolunuyor, ki bunların büyük siyasî programlarını göstermektedir. Bu şiirde deniliyor ki: «Ben yakında maşrık ve mağribe, Rum paytahtına, Türk ve Hazarların ülkelerine kadar olan bütün yeryüzüne sahip olacağım» [67]. Bunların herhalde ecnebî devletlerle de temasları olmuştur. Ayni halife Muktedir'in zamanında bir taraftan musevî Hazar devletinin ve manihaist Dokuzoguz hakanının, Hilâfete ve Samanîlere karşı vaziyet almış olduklarını görüyoruz. Hazar hükümdarı, o esnada Endülüsteki İslâmların hıristiyan kiliselerini, belki de Yahudi havralarını yıkmalarına karşı, mukabeleibilmisil olarak, 922 senesinde kendi paytahtı Etil şehrindeki büyük camiin minaresini yıktırıp müezzinlerini öldürtmüştü. Ayni zamanda Dokuzoğuz hakanı da, Mâveraünnehirde Manihaîler bir tazyik ve takip görecek olurlarsa, memleketindeki Müslümanların katliâm edileceğini Samanîlere bildirmişti. Hilâfetin şark hudut mıntakalarında da vaziyet nâzikti. Abbasî halifelerinin Türkistandaki müslüman Ezgiş Türkleri tara- (107)

fından tanınmadığı, Doğutürkistanda Alevilerin, Taşkend taraflarında Manihaistlerin, Bulgarlar arasında da Hazar musevîlerinin propagandada bulundukları, bununla beraber koyu islâm olan Horezm Müslümanları arasında Emevî an'anatının yaşayıp namazlardan sonra Hazreti Ali'in tel'in edildiği malûmdur.

107 Bağdad hükûmeti, Horasanda müsellâh olarak harekete geçen bu muhalif kuvvetlere, Alevîlere karşı ciddî tedbir almak icap ettiğini, aksi takdirde vaziyetin çok vahim bir şekil alacağını müdrikti. Samanîlerin kendi kuvvetleri Horasanda bu Alevî isyanına karşı gönderdiği ordular muntazaman inhizama uğratıldılar, Halife hükûmeti, henüz islâmiyeti kabul etmemiş bulunan Türk kuvvetlerinin, muhalifler tarafından istifade edileceği yerde, kendisi lehine ve muhaliflerin tenkili işine celbedilmeleri icap ettiğini iyi anladığını gösteren bazı deliller vardır. 921 senesinde Alevîler büyük bir ordu ile Horasanın başşehri olan Nişapur'u işgal etmişlerdi. Samanîler buna karşı mukabeleden âcizdi, Karahanlılardan Buğra Han, kendi askeriyle gelerek Alevîlerin ordusunu büyük bir hezimete uğrattı ve kumandanları Leylâ ibn Nu'man'ı ele geçirerek idam etti [68].

Diğer taraftan Bağdad hükûmeti, Aral gölü şimalindeki Oguzları ve Edil havzasındaki Bulgarları kendi tarafına çekmek maksadile, 921 senesinde mühim bir elçi heyeti gönderdi. Burada yeni islâmiyete geçmiş olan Bulgarların, Hazarlardan ayrılarak müstakil bir surette yaşamalarını ve Hazarların şimal taraflarından da kuşatılmasını temin etmek üzere kaleler bina etmişti. Bağdad hükûmetinin bu elçi heyeti vasıtasile Oğuz reislerine hediyeler ve orduları kumandanına (sübaşı'ya) bir de mektup gönderdiği malûmdur. Oğuzlar arasında islâmiyet propagandası artık yayılmaya başlamıştı. Oğuz sübaşısı da, Bağdadtan gelen mektubu memnuniyetle kabul ederek, elçilere hürmet göstermişti. Gerçi bu sübaşının cevap olarak yazdığı mektup hakkında bir malûmata malik değilsek te, bilâhara bunun haleflerinden biri olan Selçuk'un babasının islâmiyeti kabul etmiş olduğu ve kendisinin de metbuu olan Hazar hakanına karşı harp ettiği, onu inhizama uğratarak oymağı ile Sirderya havzasına çekildiği ve oğullarile birlikte Samanîlerin hizmetine girdiği malûmumuzdur. 921 de Horasanda Alevî isyanını bastıran Buğra Han'ın, o esnada henüz islâmiyeti kabul edip etmemiş olduğu menbalarımızda tasrih edilmemişse de, aynı adamın Karahanlılardan ilk defa islâmiyeti kabul eden Satık Buğra Han olacağı bellidir.

108 Herhalde 920 - 22 seneleri hududunda Abbasî halifesi al-Muktedir'in, Türk ellerini islâmiyete celb etmek yolunda âzamî gayret sarfettiği ve bu teşebbüslerinin büyük bir muvaffakiyetle neticelendiği mühim bir hâdisedir. Bu vak'anın islâm tarihindeki büyük ehemmiyetini, o zamanın

âlimlerinden EL-BİRÛNİ ve ABDÜLQADİR AL-BAĞDADİ kendi eserlerinde tebarüz ettirmişlerdir. Her iki âlim, İran hududunda Zerdüştîlerin ve Deylemîlerin eski İran azamet ve şevketini, onun medeniyetini ihya etmek yolundaki teşebbüslerinin keza Karmatî ve Alevîlerin bunlara müvazi yapılan muhalefet hareketlerinin akîm kalmasını, bunun yerine Türkistanda, Bulgar, Balasagun ve Kaşgar taraflarında ve Sind mıntakalarında islâmiyetin intişar ettiğini ve istikbalinin artık hiçbir şey tarafından tahdit edilmediğini büyük bir memnuniyetle kayd etmişlerdir [69].

Türkler arasında islâmiyetin böyle birden ve toptan intişar eylemesinin sebepleri, yakından tetkik ve izah edilmeğe ihtiyaç gösteren bir keyfiyettir. Aşiret hayatı yaşayan Arapların arasından zuhur eden islâmiyet, realist ve askerî bir din olması itibarile, Türklerin ruhuna herhangi bir dinden daha fazla uygun gelmiştir, Türklerin islâmiyeti ancak maddî düşüncelerle, Arapların ordularına ve ganimetler getiren fütuhatlarına iştirak fikrile kabul etmiş oldukları nazariyesi artık ancak ilim sahası dışında bahis mevzuu olabilir. Türkistanın Arap idaresi altına girmeyen kısımlarında Aral ve Hazar şimali bozkırlarda hür yaşayan, kısmen buddizm, manihaizm, hıristiyanlık ve musevîlik tesirlerine maruz kalan Türkler, Mâverâünnehirde 920 senelerine kadar geçen iki asır zarfında Müslümanlarla müteaddit defalar temasta bulunup, islâmiyetin ve medeniyetinin meziyet ve nakîselerini uzun zamanlar hür bir surette ve etraflıca incelemek fırsatına malik olmuşlardır. Bir çok zevatın, bir defa islâmiyeti kabul ettikten sonra tekrar irtidad ettiği ve onu bir defa daha kabul eylediği vakitler olmuştur [70]. Bununla beraber Türkler arasına islâmiyetin; manihaizm, buddizm ve şamanizm gibi dinlere az çok uyabilen şiî, alevîlik ve tasavvuf kanallarından girdiği de muhakkaktır. Bazı ülkelerde Türkler islâmiyetin bir mezhebinden diğerine intikal etmişler, meselâ şâfiî ve hanefî gibi mezheblerden hangisinin kendı ihtiyaçlarına daha uygun olup olmadığına göre değiştirmişlerdir. Evvelce şâfiî mezhebinde olan Taşkend tarafları ahalisinin, bilâhara hanefiliğe geçtiği ve Sultan Mahmud Gaznevî ile Ulcaytu gibi şahsiyetlerin de hanefîlikten şâfiîliğe geçtiği malûmdur [71].

Türklerin, islâmiyeti nihaî surette kabul etmeleri, Doğu ve Güneyasya medeniyetleri tesirinden ayrılarak Önasya medeniyetine iltihakı demek idi. Böyle cihanşümul mikyasta cephe ve istikamet değiştirmek, Türak milleti için hayırlı bir iş olmuştur. İslâmiyet, yalnız Önasya medeniyetlerine değil aynı zamanda tekmil Batı medeniyetine dayanan bir din olarak ortaya atıldı. Türkistanın büyük âlimi EL-BİRÛNİ, islâm medeniyetini Yunan medeniyetinin devamı addeder ve bu medeniyetin Or-

taasyadaki nihaî galebesinin insaniyet için hayırlı neticelerini birer birer sayar [72]. Kendi elile yazılan nüshası Fatih kütüphanesinde bulunan ve hâlâ neşredilmeyen *Tahdîdu Nigâyât al-Amâkin* nam eserinde, islâmiyetin intişarı sayesinde insanların coğrafi malûmatının genişlemesini ve coğrafya ilminin inkişafını bahis mevzuu ederek (s. 245 - 247) diyor ki:

«Ben şimdiye kadar Gazne şehrinin coğrafi arzını tayin edebilmiştim; şimdi Allahın yardımı ve velinimetimiz (Mahmud Gaznevî) in himayesi sayesinde onun tulünü de tayin edebildim. Ptolemeus Coğrafyası'nda (Yunanistandan uzak olan) mevkilerin tulü ve arzı ancak uzun kulak haberlerine göre tayin edilmiştir. Çünkü bu ülkeler o zamanlarda birbirine düşman milletlerin idaresinde bulunduğundan oralarda serbestçe seyahat kabil değildi. Bazı kavimler - meselâ Yahudiler - Allaha takarrüb maksadiyle yabancı yolcuları tehlikeli ve yanlış yola sevkederler, bazıları - meselâ Rumlar - yabancı seyyahları esir edip köle olarak kullanırlar, bazan da bu yolculardan şüphelenerek öldürürler. Şimdi ise dünya değişti: islâmiyet dünyanın uzak şarkında Çin hudutlarından uzak garbında İspanyanın sınırlarına kadar, cenupta Habeşistandan Zenc (Afrika) ülkelerinden ve Hindistandan şimalde Türk ve Sakalibe (Fin, Slav ve Bulgar) memleketlerine kadar uzanan tekmil ülkelerde intişar etmiş ve evvelce birbirine karşı düşmanlık hissi besleyen bütün bu geniş memleketlerde muhtelif milletleri Allahın güzel bir yaratışı olan ülfet esasında toplıyabilmiştir. Şimdi bu milletlerin ülkelerinde serbestçe seyahat edebilmk için, ufak tefek serserilerden ve yol hırsızlarından başka, bir mania kalmamıştır; gayrimüslim milletler de artık Müslümanlara müdahane ederek yaşamak mecburiyetindedirler. Şimdi memleketler ve coğrafi mevkiler hakkında doğru malûmat elde edinebilmek eski Yunanlılar zamanına nisbetle, çok kolaydır ve vesait sağlamdır. Ptolemeus'un Coğrafyasında bir noktanın şarkında gösterilen diğer bir noktanın, bilâkis o mevkiin garbinde olduğu, yahut garpte gösterdiği bir noktanın da şarkta olduğu katiyetle tayin edilebiliyor.»

El-Birûni'nin bu mütalâaları, zamanımızda coğrafya ilmi tarihini yazan Alman âlimi PESCHEL'in mütalâalarına tamamile uygundur; o da, muhtelif milletlerin islâmiyet sayesinde, önce insaniyet tarihinde misli görülmeyen bir şekilde birleşebilmiş olmalarının cihan medeniyetinin ve coğrafya ilminin inkişafı yolundaki faidelerinden bahsetmektedir [73].

İslâmiyetten önce Türkler muhtelif medeniyetlerin tesirleri altında bulunduklarından manen daimi insicamsızlık içinde çırpınıyorlardı. Budizm, manihaizm, hıristiyanlık ve yahudilik gibi dinlere mensup feodallar Türk milletinin kuvvetli bir kültür etrafında metin bir devlet olarak teşekkülüne mâni oluyorlardı. Türklerin tek dine mensup mütecanis bir

millet sıfatile asırlarca yaşayan sağlam devletler kurabilmeleri, islâmiyet devrinde başlamıştır.

7 - 11 inci asırlarda Arapların idaresi altında Önasya medeniyetinin Ortaasyayı istilâsı çok kuvvetli olmasına rağmen, buralarının netice itibarile İran ve Önasya kavimleri tarafından tamamen iranileştirilmesine müncer olamamış, bilâkis bu istilâ, Türkler ve Mogollar tarafından başlanan yeni bir «vatan istirdadı hareketi» nin gittikçe büyüyen bir inkişafı karşısında durmuş ve Türklere medeniyet ve ideoloji itibarile yeknesaklık vererek onların bu son hareketlerinin müsbet neticeler vermesine sebep olmuştur. 9 uncu asrın ortasında başlayıp 14 üncü asrın sonunda Temür devletinin teşekkülü ile son şeklini alan bu hareketi biz **Batıtürkistanı İranlılardan geri alma ve orada kat'i surette yerleşme hareketi** diye karakterize edebiliriz. Bu hareketin umumî hattı şu şekildedir:

Dokuzuncu asırda Mogolistanda nüfus pek çoğalmıştı. Dokuzoğuz - Uygurlar idaresinde yaşayan oymaklar bu ülkeye sığamıyordu. Ayni zamanda Yenisey havzasındaki Kırgızlar da çok fazla çoğalmışlardı. Bu Kırgızlar, 840 senesinde Mogolistanda hüküm süren bir açlıktan istifade ederek, Uygurların kısmı âzamını garba, şarkî Tiyanşandaki eski Uygur ülkelerine doğru tazyik edip çıkarabildiler ve kendileri de kısmen oraya gelip yerleştiler. 760 senesinde Yedisu'da hâkimiyeti Göktürk (Türgiş) hanlarının elinden gasp eden Karluklar ve onlarla beraber bulunan Oguzlar, Mâveraünnehre doğru indiler. Karaşehir (Erk) ve Yıldız taraflarında Yağma ve onlara komşu kabilelere istinad eden Hakanlılar - yukarıda zikri geçen Temenle ve kardeşleri - bu yeni gelen muhacir kütlelerini kendi idareleri altına alarak çabuk kuvvetlendiler. Bu yeni gelen kabilelerden GARDİZİ'de bilhassa Yabaku oymağı zikredilir [74]. Hakanlılar orta Tiyanşanı mütegallibe Karluk yabguları idaresinden kurtarmakla kalmayıp, Mâverâünnehirdeki Bağdad halifesi ümerası idaresi altında bulunan ülkelere de taarruz etmeğe başladılar. İslâm orduları Hakanîlerden Bilga Bunçur Hakanla 840 senesi sıralarında, Tabgaç (ünvanlı Ogulçak) Hanla 893 senesinde muharebelerde bulundular [75]. Biraz sonra bu Hakanlılar, Samanîlerle dostane ve normal münasebetler tesis ettiler. Neticede bunlar muhalifleri olan buddist ve manihaist Uygur hakanlarına karşı vaziyet alarak İslâmlarla münasebetlerini gittikçe dostane bir şekle soktular, ve islâmiyeti kabul ettiler. Nihayet 999 senesinde tekmil Mâverâünnehri dostları olan Samanîlerin elinden aldılar, ki biz bunlara Karahanlılar diyoruz.

Bunların hâkimiyeti devrinde Mogolistan ve şimalî Çin hududundaki Türk kabilelerinin Batıtürkistana doğru inmeleri o kadar sıklaştı, ki bir aralık Karahanlılar kendilerine dehâlet eden gayri müslim Türk ka-

bilelerinin çoğalmasında siyasî tehlike görerek Tiyanşan ve Cungarya geçitlerinde onların geçiş yollarını kapatmak tecrübelerinde bulundular, fakat durduramadılar [76]. 910 senesinde şarki Mogolistan ve Mançurya hududunda Hıtayların harekâtı başladı. Onlar önce cenuba doğru yürüdüler, Şimalî Çini aldılar, ve 12 nci asrın ilk nısfında bunların hareketi garp istikametinde inkişaf ederek Batıtürkistanda Karahıtaylar devletinin teşekkülü ile neticelendi. Bunları Naymanlar takip etti. Bu hareket 13 üncü asrın ilk yarısında Çengiz ve oğulları zamanında şarkî Türk ve Mogol kabilelerinin büyük fütuhat ve yayılma hareketleri şeklini aldı. Merkezî Türkistana gelen her gayri müslim Türk - Mogol oymağı az bir zaman zarfında islâmiyeti kabul etti ve oradaki Müslüman - Türk camiasını kuvvetlendirdi.

Bunun böyle olmasının sebebi, Karahanlılar devrinde Doğu ve Batıtürkistanda bir türk - islâm kültürü husule gelmiş olması ve bunun Mogol devrinde kuvvetlenerek durdurulmaz bir hızla ilerlemesi ve bunun da Türk - Mogol kültürlerinde medenî ülkelerde yerleşerek kültür ve iktisat sahalarında önderliği de bilfiil kendi ellerine almak arzu ve tehalükünü doğurmasıdır. Şarkî Tiyanşandaki Uyguristanda türkçe inkişaf eden buddist ve manihaist dinî edebiyatiyle müvazi olarak, Karahanlıların memleketinde daha kuvvetli bir islâm - türk dinî edebiyatı vücuda geldi. Bu edebiyat aynı zamanda Uygur ve Arap harflerile yazılmıştır. Karahanlıların Önasyadaki Selçuk sultanlarile olan mükâtebeleri de Uygur harfleri ile türkçe icra olunuyordu [77]. Yani Karahanlıların resmî dil ve yazıları Uygur yazılı türkçe idi. Karahanlılar devrinde Batıtürkistana pek çok yeni Türk unsuru gelmesine rağmen, Mâverâünnehrin medenî vilâyetlerinde ahalinin ekserisi Tacik yani İranlı idi. Önasyanın İslâm medenî ananelerinin Karahanlılar üzerindeki tesiri büyüktü. Kaşgar ve Yarkend gibi halis türk ülkelerinden bile Türk «yarguçı» ları yerine şar'î «kadı» ların geçmiş olduğu ve bunların kendi kararlarını arap dilinde yazdıkları, Karahanlılar zamanından kalan vesikalarda [78] görülmektedir. Horezmde ise, eski iranî Horezm dili türkçe ile beraber konuşma lisanı idi. Horezmşahlar, resmî muamelelerinde farsça yahut arapça kullanmışlardır; bunlarda türkçenin resmî dil olarak kullanıldığını gösteren bir kayda tesadüf olunmamıştır. Batıtürkistanda yerleşen Mogollar ise, islâmiyeti kabul etmekle beraber, islâm medenî tesirine pek girmediler, Mogollar Mâverâünnehirdeki Tacik ahalinin pek çoğunu Doğutürkistan ve şimalî Çin taraflarına hicret ettirdiler. Horezmlileri de kısmen katliâmlara uğrattılar ve dağıttılar. Neticede Horezmde 14 üncü asırda eski iranî horezmceyi bilen kalmadı. Daha 12 - 13 üncü asırlarda eski dinî kitaplarda horezmce olarak yazılmış olan cümleleri, 14 üncü asırda türkçe

yahut farsça izah etmek icap etti. 14 üncü asırda Horezmde iş dili ancak türkçe idi [79]. Çu havzasındaki medenî Türk şehirleri, Karluk, Çigil, Tukhsı, Argu gibi medenî yahut yarı medenî Türk kabileleri, bu ülkeyi göçebe Mogol ve Türk aşiretlerine terkederek Mâverâünnehrin medenî vilâyetlerine göçtüler [80]. Vaktiyle kuvvetli bir camia olan Karluk, Çigil ve Tukhsılar daha 12 - 13 üncü asırlarda ortadan kaybolup, Çu ve Talas havzalarında yeni oymaklar yerleşmişti. Mâverâünnehirde yerleşen Barlas, Calayır, Sulduz, Arlat, Bisuut gibi evvelce mogolca konuştukları anlaşılan kabileler ve mogollaşmış Uygurlardan ibaret olan Uyratlar, 14 üncü asırda artık tamamile türkleşmiş bulunuyorlardı. Doğutürkistanda hâkim mogol oymaklarından Duğlat, Barlas, Çuras gibi aşiretler, keza Horezm ve Altın Orda taraflarına gelip yerleşen Kıyat, Mangıt, Kongart, Kineges, Nüküz vesaire aşiretler 14 üncü asırda kâmilen türkçe konuşuyorlardı. Bunların pek çoğu daha o zaman medenî şehir ve köy hayatına geçtiler. Arapların Mâverâünnehirdeki bakiyeleri bile türkleştiler.

Temür devrinde, Batıtürkistandaki Türklerin medenî hayata geçmesi ve memleketin türkleşmesi dev adımlarile ilerledi. Temür Semerkand cenubunda Hayrabad ve Semerkand ile Cizak arasında açtığı diğer bir Hayrabad (şimdi Tüye - Tartar) adındaki muazzam kanallarla önceleri hâlî ve çorak olan sahaları ihya ve onları Türk oymaklariyle iskân etti. Bunlar arasında bilhassa Belgüüt uruğu Temürün vakfiyelerinde zikredilmiştir. Bu yeni sulama ve iskân sahalarında tesis ettiği kasabaları İslâm âleminin Bağdad, Dimeşk, Mısır, Şiraz ve Sultaniye gibi paytahtlarının isimlerile tesmiye etti. Temürün bu iska ve iskân işlerinin vüsati kendisi ve oğulları zamanından kalan vakıf vesikalarından anlaşılmaktadır. (Bu vakfiyelerin bir kısmı meçhul birisi tarafından *Fasıl al-Hitâb* ismi altında toplanan vesaik mecmuasında bulunmaktadır, ki bunun yegâne nüshası Kâbil Umumî Kütüphanesinde bulunmaktadır). Temür zamanında Miyankâl (eski Sogd-ı-kelân) ve eski Çagânyân, Khuttelân, Tokharistan, Badakhşân, Balh taraflarında yeni açılan arıklarda Türk oymaklarının henüz aşiret teşkilâtını muhafaza ederek yerleşmiş olduklarını görüyoruz. Mogollar ve Temürlüler zamanında Mâverâünnehrin ve Horasanın türkleşmesinin ne derecede muazzam bir iş olduğunu anlamak için şu noktaya dikkat etmek kâfi gelir: onuncu asrın İstahkrî ve Muqaddasî gibi coğrafyacılarının ve Selçukîler zamanındaki Sam'ânî'nin, hattâ Horezmşahlar zamanında Mâverâünnehir ve Horezmde bulunan Yakût Hamavî'nin eserlerinden ve yerli kaynaklarda bu ülkelerden yüzlerce şehir, kasaba ve köy isimleri naklolunur [81]. Bunların hemen hepsi farsça ve sogdcadır. Zerefşan havzasında Sâgırç, Âferinkend, Kümiçkend gibi evvelce Türk kasabaları olduğu malûm olan kasabaların ahalisi bile türk-

çeyi unutarak farsça, tacikçe konuşmuşlardı. Buharanın şimal ve şimali şarkîsinde zamanımızda 31 kadar «Khallukh» yani «Karluk» köyü vardır [82]. Ekserisi bugün farsça konuşmakta olan bu Türkler, anlaşılan Samanîler ve Karahanlılar zamanında farslaşmış olacaklardır. İşte böylece farslaşmış olan eski yerleşik Türk sahaları Mogollar ve Temüriülüler çağında tekrar Türklüğe kavuşmuş oldular.

Horasan taraflarında önce Balkhan, Yazar, Tak-Hisar, Şıbırgan, Andkhoy [83] gibi bazı çöl kenarlarından başka yerlerde Türk köyü görülmüyordu. Selçuklular ve Horezmşahlar zamanında Balh, Badgis ve Merv tarafları kâmilen İranlı Tacık ahali ile meskûndu; köylü ve şehirli hayatına geçen her Türk camiası bir kaç batın dahilinde bunların arasında farslaşıyordu. Hattâ Curcân taraflarında islâmiyetten önce Sul Türklerinin oturduğu Türk sahası da İranlılar tarafından yutulmuştu. 12 nci asırda vaziyet böyle idi. 13 - 14 üncü asırlarda yapılan cezrî ameliyat neticesinde 15 inci asırda artık Mâverâünnehrin ve şimalî Horasan ile Horezmin ahalisi ekseriyet itibarile ve bu ülkelerin bir çok vilâyetlerinde kâmilen Türk oldu.

Etnik mânasile İranlı olan Tacikler ancak Batıtürkistanın dağlık mıntakasında kendi milliyeterini muhafaza edebildiler. Buhara, Semerkand ve Ferganenin asırlardanberi etnik itibarile Türk ve İran halitası olan şehir ve kasabalarının bazılarında farsça konuşan münevver tabakanın tesirile, fars edebiyatı ve medreseler vâsıtasile dil hususunda İran ananâtı muhafaza edildi ise de (meselâ Buhara, Semerkand ve Hocend şehirlerinde), etnik itibarile bu gibi şehirlerin ahalisi «asırlar zarfında tedricen tacikleşen Türk ekseriyeti» şeklini aldı [84]. Şimalî Horasanın Mogollar devrinde tamamen türkleşen Merv, Nesâ, Ebîverd, Serakhs, Mehene vesaire şehirleri gibi, Herat şehrinin de Mogol hâkimiyetinin ilk devrinde İranlı ahalisi katil ve kısmen de Doğutürkistana ve Uyguristana tehcir edildikten sonra, 13 üncü asrın ikinci nısfında Türk ve İranlılardan müteşekkil bir halita ile iskân edilmek suretile tekrar ihya edilmiştir ve şehrin yeniden imarı Karlık isminde bir Uygur beğine ve oğluna havale olunmuştu [85]. Temürlüler zamanında bu şehir ciddî surette türkleşme yoluna girmişti; ancak ahalisinin Türk unsuru Safevîler tarafından Iraklı - Acem ve Azerbaycana ve Özbekler tarafından da Mâverâünnehre sevkedildikten sonra tekrar bir Tacik şehri şeklini alabildi.

Mogol hâkimiyetinin ilk devrinde Türkistanın şimal kısımlarında, Yedisu'da, yaşayabilen hıristiyanlık ve buddizm de, Temür zamanında tamamen ortadan kaldırıldı [86].

Mogollar bilhassa Temür ve oğulları devrinde Uygur ve Arap hurufatile yazılan türk edebiyatı, türk tarihinde o güne kadar misli görülmi-

yen büyük millî medenî hareket şeklinde inkişaf etti. Bütün bu hareket mebdeini - yukarıda da anlattığım gibi - Karahanlılar zamanında başlıyan büyük İslâm - Türk millî kültür hareketinden alıyor. O zamandan kalan başlıca eser 1070 de **Balasagunlu Yusuf Has Hacib** tarafından Kaşgar hükümdarı Harun Bugra Ebu - Ali Hasan Hanın ismine telif olunmuş *Kutadgu Bilik* kitabıdır. Bize bunun Uygur ve Arap harfleriyle yazılan nüshaları vasıl olmuştur. Türk hükümdarlarınca ideal devlet idare sistemi ne olduğundan bahseden bu büyük eserin mevzuu - Fergane nüshasının mukaddemesinden anlaşıldığına göre - daha önce «İranlılarca *Şehname-i Türkî*, Turanlılarca *Kutadgu Bilik* tesmiye edilirmiş. Yani «Kutadgu *(qut edgü*, yani mesut edici) biliğ» ismi Cengiz Hana nisbet edilen devlet idare felsefesine, nasihatlere ait esere de itlâk olunmuştur. Yusuf Has Hacib, kitabına Kutadgu Bilik ismini kendisi verdiğini kaydetmişse de mukaddemesinden anlaşıldığına göre devletçiliğe ait «Şehname-i Türkî» ler ondan önce de mevcut bulunmuştur. Yalnız bu zat bu eseri yeni bir şekilde tasnif etmiş olsa gerektir.

BARTHOLD eserlerinde Kutadgu Biliği, bu mevzua dair İraniler tarafından yazılan eserlerle karşılaştırarak, münderecat itibariyle içi boş bir eser olarak tavsif etmiş, Dr. OTTO ALBERTS de bu eseri ARİSTO felsefesinin İBN SİNA vasıtasiyle şarktaki bir tezahürü olarak anlatmak istemiş [87] iseler de, eserde Nasireddin Tûsî'de de aksettirilen Türk dörtlü devlet teşkilâtının müellifin zamanında yaşıyan devlet idare sistemine göre tavsifi bahis mevzuu olduğu; ilbeği'nin, sarayları, emlâki olmayıp zâhidane bir hayat yaşaması, yani eski Argim-pay ilbek'leri gibi bir hayat geçirmesi icap ettiğine dair, devletçilik idealini temsil eden Ay toldı'nın ağzından söylenen sözlerle, keza memleketteki yüksek ve küçük rütbe sahipleri, memurlar hakkında verilen teferruatla sabit olmuştur. Bunu ben İbn Fadlan'a ait tetkikatımda (s. 257-258, 262, 273, 286) misallerle anlatmışımdır. Bundan maada bu eserde Tunga Alp Er gibi eski Türk hükümdarlarından naklolunan sözler de, W. RADLOFF tarafından bu ismi «yüksek kuvvetli kahraman» diyerek tercüme edip şahıs ismi değilmiş gibi göstermesi yüzünden, eser sırf allegorik tiplerin ağzından söylenmiş ve hayatla alâkası olmıyan mevzua ait bir tasnifmiş gibi telâkki edilmiştir [88]. Yoksa Kutadgu Biliğ baştan sonuna kadar Türk devlet idealini aksettirmiş ve bunun ne acem ve ne de Aristo gibi Yunan nümuneleri ile alış verişi yoktur. Bugüne kadar hayatla münasebeti olmıyan bir eser telâkki olunan Kutadgu Biliğin hayatın tâ kendisini ve Türk ideal devletçilik fikirlerini aksettirdiği hususunu teferruatı ile aydınlatmak kültür tarihimizin başlıca mevzularından birini teşkil eder. Kutadgu Biliğin parçaları, muahhar çağatayca edebî eserlerde olduğu

gibi, 1909 da Yayık (Ural) nehri havzasında eski Saraycık harabesinde bulunan bir çömlek parçasında da vecizeler kabilinden nakledilmiştir. *Çengiz Hanın Kutadgu Biliği* ise Önasyadaki Çengizliler ve onların halefleri olan Calayır beğlerinin de elinde bulunmuştur. Fakat eserin nüshası bize vasıl olmamıştır.

Karahanlılar zamanında vücude getirilen diğer mühim eser de **Mahmud Kaşgarî**'nin 1077 de tasnif ettiği Türkçe-Arapça lûgat kitabı *Divanü lûgat it-Türk*'dür. Aslen Barsganlı olan müellif üç cilt teşkil eden eserinde zengin türkçe lûgat şeklinde bilhassa Kaşgar Hakanî türkçesini, Çigilce ve Oğuzcayı önümüzde canlandırmış, ve bundan başka da Bizans hududundan Çin hududuna kadar uzayan Türk illerindeki müteaddit kabilelerin lehçelerinden nümuneler vermiş. Türk ilinin coğrafyasına, Türk etnografyasına, Türk iktisadî ve içtimaî hayatına, eski Türklerin akidelerine ait paha biçilmez kıymette malûmat bırakmıştır. Eserde eski Türk sav'ları, keza bize vasıl olmıyan edebi eserlerden, eski destanlardan ve halk edebiyatından, hattâ Arap edebiyatına takliden vücude getirilen şiirlerden nümuneler verilmiştir. Kültür tarihimizin en büyük kaynaklarından biri olmak itibariyle Mahmud Kaşgarî'nin eseri ancak Göktürk yazıtlariyle ve kendisinden sonra gelenlerden Ali Şir Nevaî ve Kâtip Çelebi gibi Türk büyüklerinin eserleriyle bir sıraya konulabilir [89].

Daha Mahmud Kaşgarî zamanında Horezmde doğmuş olan diğer bir Türk âlimi ve İslâm âleminin büyük fakihi **Mahmud Zemakhşerî** (öl. 1134) kendi vatandaşlarına Arap dilini ve edebiyatını öğretmek maksadiyle yazdığı *Mukaddimet ül edeb* nam eseri de Mogol çağından önce Türkistanda vücude getirilen başlıca eserlerden biridir. Eser, Arap dilini muhtelif hayat sahalarına göre taksim ederek öğretmek gayesiyle, yani muayyen bir sistemle yazılmış olduğundan bu dilin bütün hayat ve fikir hayatı sahalarına ait kelime ve ıstılahlarını ihtiva etmektedir. Müellif bunu farsça ile beraber türkçe ve Horezm dilinde izah etmiş olduğundan arapça kültür ıstılahlarının türkçe mukabillerini bilmecburiye eserine koymuştur. Bu bakımdan Zemakhşeri'nin eseri Mahmut Kaşgarî'nin eserini bir çok hususlarda tamamlamaktadır. Eser, Türk ümera ve hanları evlâdı için olduğu gibi, Mogol hanları evlâdı için de bir ders kitabı olduğundan muahharen buna türkçenin yanında bir de mogolca glossar da ilâve edilmiştir. Bu itibarla Mahmud Zemahkhşerî'nin eseri de Türk Horezm ve Mogol dilleri tarihini öğrenmek için eşsiz bir hazinedir [90].

Mogollar devrinde tekmil Türk illerinde resmî dil 15 inci asrın sonuna kadar Arapdan çok Uygur harfleriyle yazılan türkçe oldu. Bu zamandan Çağatay ve Coçı Ulusları hanlarına ait ferman (yarlıg) lar ile beraber bir çok edebî eserler de yadigâr kalmıştır. Mogol hanlarının kom-

şu devletlerle muhaberelerinde de uygurca kullanılmıştır. Önasyada İlhanlılar devrindeki uygurca yazılardan ileride bahsolunacaktır. Mısır Memlûkları bile yanlarında uygurca bilen tercümanlar bulundurmuşlar ve Kutadgu Biliği arap harfleriyle yazdırmışlardır. Temür Bek Suriye'de iken müverrih İbn Khaldûn'dan Septe boğazı taraflarının coğrafyasına ait ifadeler almış ve bunlardan bizzat istifade edebilmek için bu yazıları, bu müverrihin tâbirince, «mogolca» ya yani uygurca yazılı türkçeye naklettirmişti. Temür'ün Fransa kıralı VI. ncı Charles'e yazdığı mektubu farsça, Mısır Memlûklerine yazdığı mektuplarından bazıları uygurca ve bazıları da arapça yazılmıştır. Bunun gibi Temür cenubî Altay'da Kaba nam yerde rekzettiği taşlara yazdırdığı kitabesini arapça, Deşti-Kıpçak seferinde Sırderya'nın şimalinde Ulutav dağları tepesinde rekzettirdiği heykelin yazısını da uygurca yazdırmıştır [91].

Temür, Türk dil ve edebiyatına ayrıca önem vermiştir. Kendisinin en yakın ve en büyük arkadaşı ve erkânıharp reisi demek olan «tuvaçılar beği» ve seferleri esnasında Semerkand'da naibi ve oğullarının baş mürebbisi olan **Emîr Seyfeddin Nüküz** zamanının başlıca Türk şairi olmuştur. Keza Semerkand'da Temür'e halef olan torunu **Halil Mirza**'da bir Türk şairi idi. Kendisinin bazı şiirleri bize kadar gelmiştir. Temür'ün diğer büyük ceneralı **Arslan Hoca Tarhan**'ın da türkçe şiirleri vardır. Bu zevat, «Kaşgarî til» tesmiye ettikleri eski Hakanî - Uygur edebî dilinden biraz farklı olarak Batıtürkistan Türk şivesiyle yazmışlardır. Temür'ün bütün seferleri Uygur vakanüvisleri tarafından uygurca yazılmış, sonra hülâsa edilerek farsçaya nakledilerek nüshaları bize kadar gelen Temür tarihleri vücude getirilmiştir. Tarihlerde *Tarihi Hanî* tesmiye edilen bu türkçe eserlerden *Tarih-i Yasa* ismini taşıyan bir nüshası 1920 senesine kadar Buhara'da emîrin sarayında bulunmuş ve mezkûr senenin ihtilâllerinde kaybolmuştur. Maamafih bu gibi Uygur kroniklerinden birisinin yakın zamanlarda Türkistanda meydana çıkarılmış olduğu da öğrenilmiştir. Doğutürkistanda türkçeye çevrilerek kısmen uygurca yazılmış olan bir *Cuveynî tarihi* tercümesi de mevcuttur [92].

Zamanımızın Türk münevver muhitinde üç büyük Avrupa dilini bilmek ne kadar ehemmiyetli ise, 14 - 15 inci asır Türk münevverleri için de farsça ve arapça öğrenmek ayni ehemmiyeti haizdi. Avrupa klâsikleri, meselâ Goethe, Victor Hugo, Shakespeare, bizim muasır Türk münevverleri muhitinde ne ise 15 inci asır Türk münevverleri nazarında Firdevsî, Nizamî, Husrev Dihlevî gibi İran klâsik şairleri ayni kıymeti haiz idiler. Türkçe bir millî edebiyat vücude getirilmesi bu İran klâsiklerinin şaheserleri tipinde türkçe eserler vücude getirmek şeklinde tasavvur edilirdi. Böyle eserler vücude getirildi. Ortaasya Türklüğündeki bu millî faaliye-

tin merkezî şahsiyeti, Herattaki Temürlülerin büyük beylerinden olan aslen Uygur **Alişir Nevayi** (1441 - 1501) olmuştur.

Alişir zikri geçen acem şairlerinin de yazdığı mevzular üzerinde ceman 64000 mısra tutan beş büyük manzum eser, bir de 55000 mısradan ibaret türkçe lirik şiirler külliyatı, tasavvuf ve edebiyat tarihine ait ayrı mensur ve manzum eserler ve dostlarına ait hâtıralar bırakmıştır. Eserlerini pek okumadan hüküm veren bazı müsteşrikler (o cümleden Fransız müsteşriki E. BLOCHET) Alişiri acem şairlerinin sade taklitçisi olarak tanıtmışsa da, son zamanlarda - bilhassa Rus müsteşriki BERTELS tarafından Nevayi'nin ayrı eserlerine ait tetkiklerde ve tarafımdan *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkçe neşrinde yazılan «Alişir» maddesinde - bu şairin acem ve islâm edebî mevzularını ancak bir çerçeve olarak kullanıp bunları Türk hayatından levhalarla doldurduğu meydana çıkarılmıştır. Alişir bu motivlerden bazılarını meselâ *Ferhad u Şirin* romanını Horezm ve Hoten Türklerinin ve Çinlilerin hayatından alınan bir roman şekline sokmuş, ve kendisi bu nevi eserleri ve divanı sayesinde bütün Türkler arasında bir genel millî şair olarak tanınmış olduğunu da bu Ferhad ve Şirin'in sonunda şu cümlelerle anlatmıştır: «Türk ulusu ister bir kabile, isterse yüz ve bin kabile olsun, bunun hepsi muhakkak, ki benimdir. Ben, hiç ordu sevketmeden, Çin ülkesinden Horasana kadar uzanan yerlerdeki tekmil Türkleri kendi fermanım altına aldım. Yalnız Horasan (Türkü) değil Şiraz ve Tebriz (Azerbaycan) Türkünün devrini dahi benim kalemim, şeker döken bir şekilde tatlı kalmıştır. Benim sözüme Türk milleti gönlünü vermiştir, yalnız gönlünü değil canını dahi vermiştir; yalnız Türk değil Türkmenler de benim sözüme gönlünü ve canını vermiştir. Ben bu (Türk) illerini zaptetmek için bir ferman göndermiş değilim, ben ancak bir *Divan*, (yani şiirler mecmuası) gönderdim. Bu *Divan*, bu memleketi öyle zaptedebildi, ki hiçbir hükümdarın «divan» ı ve defterleri bu şekilde zapt ve tanzim edemez».

Alişir, İskender romanına ait eserini de Türk tarihine ait levhalarla doldurmuş ve bütün eserlerini - ileride bahsedeceğimiz veçhile - Türk ressamları tarafından yapılan münyatürlerle süsliyerek Türk kültür hayatının şaheserleri şekline sokmuştur. Alişir bu eserinde rüyasında görmüş olduğunu anlattığı İskender'in kendisine «Ben dünya imparatoru İskender isem, sen de Türk dilinin Sahip Kıranı (yani Temürü) sın» diye tebşir ettiğini de şu şekilde şairane ifade etmiştir: «Hak Taalâ sana karşı çok lütufkârdır, zira Türk dilini cihanda payidar etmiş ve bu dilde şiir söylemek umumun (halkın) işi olduktanberi muhakkak ki senin gibi (bir Türk şairini) daha halketmemiştir: O (Tanrı), Türk ülkelerini senin hissen olarak yazmış, onların bir iradeye tâbi tek parça olmasını tâ

ezelden nasip etmiş ve seni bu Türk ülkesinin, süngü yerine kalem, kılıç yerine söz kullanan bir merzübanı (ülke muhafızı) olarak tâyin etmiştir, tâ sen bu memleketin bir kahramanı ve bu milletin tahlihi yaver olan rehberi Sahib Kıranı olasın» [93].

Eserlerini Horasan'da yazan Alişir Nevayi'nin dilinde farsçanın tesiri eski uygurcadaki yabancı tesirine nisbeten çok büyüktür. Maamafih onun eserleri o zamanın Türk aristokrasi muhitinin fikir ve telâkkilerini ve hayatlarını canlı olarak tebarüz ettiren ilk muntazam eserler olduğu gibi, türkçe kelime zenginliği itibariyle de büyük bir hazinedir. Bu yüzdendir, ki Alişirin eserleri için mahsus lûgat kitapları yazılmıştır. Türk dilini farsça ile mukayeseye tahsis ettiği eserinde Alişir Türk dilinin farsçaya nazaran faikiyetini bir büyük Türk milliyetçisi sıfatiyle anlatmıştır.

Karahanlılar zamanından Buhara, Rabatı-Melik, Özgend, Kaşgar, Balasagun (Burana) ve Talas (Evliyaata) gibi yerlerde, Selçuklulardan Merv'de, Gaznelilerden Gazne'de, Horezmşahlardan Ürgenç'te bazı **sanat ve mimar eserleri** yadigâr kalmıştır; fakat Mogollar devrinde Türk bozkırlarında Karakurum, Saray, Ökek, Saraycık gibi şehirler vücude getirildi. Buhara, Semerkand, Keş, Meşhed, Anau, Herat, Balh, Ürgenç, Yese (Yası), Sabran, Sıgnak, Kök-Kesene (Barçınlıg-Kent) ve Bulgar gibi eski şehirlerde Mogollar çağında vücude getirilen âsâr ve binalar, tarihimizin en güzel millî âbideleri olarak bize vâsıl olmuşlardır. Hele Meşhed, Anau, Herat, Semerkand, Keş ve Yese'deki Temür ve oğulları devrine ait camiler, medrese ve türbeler, Semerkand'de Guri-emir, Bibi Hanım, ve Şahizinde, Meşhed'de Cevherşad camii ve Keş'de Aksaray umumiyetle Türklerin anayurdundaki en büyük millî mefharelerini teşkil ederler.

Bu zamandan miras kalan en büyük Türk mefharelerinden biri de Temürlüler devrinde vücude getirilen minyatür ve tezhip işlerile sair nefis sanat eserleridir. Bu sahada bilhassa 15 inci asırda Temürün torunu Baysunkur Mirza'nın, Sultan Hüseyin Baykara ve onun arkadaşı şair Alişir Nevayinin kütüphanelerinde yaşatılan resim akademilerinde: Nakkaş Giyaseddin, Halil Mirza, Kasım Ali, Behzad, Hacı Muhammed Nakkaş ve Mahmud Müzehhib gibiler tarafından işlenen resimler zikredilmek icap eder. Bu sanatkârların vücude getirdikleri şaheserlerden Firdevsî *Şahnamesi*'nin Tahran'da Gülüstan müzesinde bulunan Baysunkur nüshasındaki Nakkaş Halilin resimlerini, Paris Millî Kütüphanesinde bulunan Alişir Nevayi külliyatına (supplem turc. 316) ve *Hamse-i Nizamî* (Suppl. Pers. 985) ye Mahmud Müzehhib tarafından keza Oksford'da Bodlean kütüphanesinde (N. 2120 - 2121) bulunan *Hamse-i Nevâyî*'ye ressam Kasım Ali tarafından (Alişir'in iştirakile) yapılan resimleri, Topkapı sarayında, Evkaf'ta ve Yıldız kütüphanesinde Alişir ve Nizami'nin

eserlerinin musavver nüshalarındaki resimleri ayrıca kaydetmeliyiz [94].

İsimlerini zikrettiğimiz bu nakkaşların, Behzad'dan başkasının, menşe itibariyle türk olduğu sabittir [95]. Aralarında en büyüklerinden olan **Behzad**'ın menşei hakkında bir kayde tesadüf olunmuyor. Yalnız bu zatın SAKİSİAN ve diğer sanat tarihçileri tarafından neşrolunan portresi tamamiyle Türk tipini gösteriyor ve menşe itibarile acem olduğu malûm olan şair Hâtifî'nin yine o zaman yapılan ve ayni Sakisian'ın eserinde neşrolunan portresinden tamamiyle farklıdır. Behzad kendisi, Türk şâiri **Ali Şir Nevaî**'nin yanında ve sarayında terbiye edilerek yetişen bir sanatkâr olduğu gibi, şakirdi ve halifesi olan Heratlı nakkaş Derviş Muhammed'in de menşe itibariyle türk olduğu menbalarda tasrih edilmiştir. Bundan başka, ressam Tebrizli Sâdıki Kitabdar'ın üstadı olan Tebrizli türk Muzaffer Ali Nakkaş'ın Behzad'ın yeğeni (hoherzadesi) olduğu mezkûr Sâdıki Kitabdar'ın eserinden öğrenilmektedir [96]. Böylece, Behzad'ın menşei hakkında kitaplarda sarih bir kayde tesadüf olunmadığı halde, kendisinin Türk muhitinde yetişmiş, Türk ressamları yetiştirmiş ve akrabalarının da Türk olduğu sabittir. Eserlerinde hep Türk hayatını, Türk yaylalarını tam bir Türk ruhile tersim ederek canlandıran ve hakikî acem hayatını tebarüz ettirmek üzere hiçbir eser bırakmıyan bu zatı, menşe itibariyle acem saymak için ortada hiçbir delil yoktur. Temürlüler zamanında inkişaf eden ressamlığın esas üstadları, Temür'ün yanında çalışan ve uygur olduğu zannolunan üstad **Günk** ile Tebrizli bir türk olan **Abdülhay Musavvir**'dir. Her ikisi için de esas nümune, Çin sanatı ile Temür'den önceki Mogollar zamanında vücude getirilen eserler olmuştur.

İslâm devrinde Türklerden yetişen büyük ilim adamlarını da ayrıca zikretmeden geçemeyiz. Filhakika bu devirde Türklerden mühim ilim adamları yetişmiştir. Bunlardan: felsefe sahasında Abu-Nasr Fârâbî (öl. 950, lûgat ve edebiyatta Mahmud Kaşgarî, İsma'il - al Fârâbî (öl. 1002), İbrahim al-Sûlî (öl. 857) ve Ebu-Bekir al-Sûlî (öl. 946), Feth bn Hakan bn Gartuç (öl. 861), dinî ilimlerde Ebu-Bekr al-Kaffâl al-Şâsî, Mahmûd Zemakhşarî (öl. 1143) ve Muhammad Şehristânî (1153), tarihte Mahmud bn Arslan al-Horezmî (11 inci asır), Şemseddin Dhahabî (öl. 1348), riyaziyatta Biçur oğulları, İbn Türk al-Khuttalî Muhammed El-Bîrûnî, Turagay Uluğ-Bek en büyükleridir. Bunlardan bizim methal mahiyetinde olan bu derslerimizde dahi üzerlerinde ayrıca durulması icap eden iki şahıs: El-Bîrûnî ile Ulug Bektir.

El-Bîrûnî (973 - 1051), yalnız islâm âleminin değil, bütün dünyanın ortaçağlarda yetişmiş en büyük ilim simalarından biridir. İlim tarihinde meselâ G. SARTON'un eserinde 11 inci asrın ilk yarısı «El-Bîrûnî devri» tesmiye edilmektedir. En çok riyaziyat ve tabiat ilimleriyle meşgul ol-

muş, fakat en büyük keşifleri, bu sahalarla beraber, coğrafyaya ve kültür tarihine ait bulunmaktadır. İlmî mesaisinde Horezm'deki Irak-oğullariyle Me'munîlerin, Gazne'de Sultan Mahmud'la oğlu Sultan Mes'ud'un geniş himayelerini gören ve her üç paytahtta da saraya mensup olan El-Bîrûnî, zamanının islâm ve gayrimüslim ilim ehilleriyle geniş mikyasta işbirliği yaparak, kendisini o çağın en yüksek ilim merkezi ve mihveri haline getirebilmiştir. Böylece o, Horezm'de Kât şehrinin tûlünü tayinde, Bağdad'ın büyük riyazîsi Ebu'l-Vafâ ile, işbirliği etmiş, sonra da Kât ile Gazne'yi mebde' tutarak meyil-küllî rasatları yapmış ve milâdî 1000 senesine ait muasır hesapların hemen hemen aynini bulmuş olup; bu tetkikatının neticesi olarak Géodésie (mesâha) ilminin esaslarını Avrupadan tam 8 asır evvel kurmuştur. El-Bîrûnî, coğrafî malûmat toplarken Arap, Süryanî ve Yunan menbalarından başka Gazne'ye gelen Çin (Kıta) ve Uygur elçilerinin, Hindistana Mozambek'den, Cava ve Malay adaları âleminden geçerek Çinden gelen tüccarların ifadelerini de alarak, Büyük Okyanus'un Yarasûn tesmiye ettiği Ümitburnu'ndaki ceryanlarından, bizde kış olurken cenubî Afrikada yaz olup meyveler yetiştiğinden, şimali garpte Atlantik Denizi, Şarkî- Boğaz, (Al-Madiq al-şarqi) tesmiye ettiği Behreng boğazından bile bahsetmiş; tetkikatında Aristo'nun Géocentrizm nazariyatını şüphe altına alarak mütalealarda bulunmuş, arkadaşı Ebu Sehl ile birlikte kürei arzın sükûn yahut hareketi mevzuu üzerine bir risale yazmış, fakat bu risale maalesef bize kadar gelmemiştir. El-Bîrûnî, bir aralık Horezm ile Cürcân arasında Oguzlar bölgesindeki bozkırlarda arzın kutrunu tayin maksadiyle kurduğu rasat ameliyatında, vesaitsizlikten dolayı, muvaffak olamamışsa da Gazneli Mahmud'un himayesinde Hindistanda Nendene şehri yanında yaptığı rasatları neticesinde bu mesaisini de ikmal edebilmiştir. Tabiiyat sahasındaki tetkikatında, sıcak ve soğuk sular arasındaki siklet farkını 0,041677 olarak tayine muvaffak olacak derecede inceliklere vâsıl olduğu gibi, dağlarda ve çöllerde yerin tabakaları üzerinde taharriyatta bulunarak ta geoloji'ye ait tamamiyle muasır âlimlerinkine benzer fikirler ortaya atmış ve bu bilgilerin tarih ilmine tatbik etmesini bile anlamıştır. El-Bîrûnî mâdeniyat, nebatat ve eczacılığa dair tetkikatında, bu sahalara ait kıymettar bilgiler, zamanında malûm yeraltı servetleri ve cevahir hakkındaki malûmat ile beraber, etnografyaya, milletlerin kültür tarihine ve lisaniyata ait baha biçilmez malûmat vermiş, Hindistanın eski medeniyeti, fikir, din ve felsefesi tarihi için zamanımızdaki ilim erbabının elinden düşmez kıymettar eser bırakmıştır. El-Bîrûnî, alfabe meselesinde dahi Avrupalıların kullandığı münferit harfli alfabeyi Arap yazısına tercih ederek mütalealarda bulunmuştur.

El-Bîrûnî, Kât Horezmşahı Muhammed bn Ahmed bn Irak 995 de öldürülünce «dünya mansablarını terk ederek» kendisini ilme hasrettiğini söylemiştir, ki bununla bu Horezmşahın nezdinde yüksek bir mevki ihraz ettiğini anlatmış oluyor. Bundan sonra o, Cürcaniye Horezmşahı Me'mun bn Me'mun'un nezdinde de müşavir ve vezir payesinde bulunmuştur. Gazneli Mahmud'un nezdinde dahi mevkii büyük olmuş ve devletin hazneleri, sultanın mücevheratı onun idaresinde bulunmuştur. Horasanda bazı yeraltı su yolları El-Bîrûnî'nin eserî olarak zikredilmektedir [97]. Bunları o, siyasî nüfuzundan çok, bir mühendis olarak inşa etmiş görünüyor. İlk Selçukluların hayatına ait çok kıymettar malûmatı ihtiva eden bir «Horezm tarihi» yazmış ise de, bu eser bugüne kadar bulunmamış, yalnız Ebu'l-Fadl el-Beyhakî'nin Gazneliler tarihinde bulunan bazı fasılları bize kadar gelebilmiştir [98].

Son zamanlara kadar mutaassıp bir acem milliyetçisi telâkki olunan El-Bîrûnî [99], Hindlilerin *Patancel* kitabını sanskritçeden tercüme ederken, bu eserini: «dünyada insanların himmet ve içtihatları muhteliftir ve cihanın nizamı da bu içtihatların tenevvüü ile ka'imdir» [100] sözleriyle başlıyarak anlattığı gibi, taassuplardan uzak bulunmuş, ve muhtelif milletlerin din ve fikirlerine, ferdlerin içtihadlarına hürmet etmiştir. Kendisinin acem olduğu hakkındaki mütalealarının yalanlığı da kendi sözleriyle sabittir. *Saydana* ismindeki eserinde arapça ile farsçayı iki yabancı dil sıfatiyle sonradan öğrenmiş olduğundan, yazarken her iki dilde müşkülât çektiğini, kendi ana dilinin ilmî eserler yazmaya müsaid olmadığını söylemiştir. Horezm dilini kendi eserlerinde «farsî ağacının bir dalı» diye tesmiye ettiğinden [101], farsça Horezmlilerce hemen kendi dilleri telâkki olunduğundan, El-Bîrûnî'nin farsçaya arapçaya olduğu kadar yabancı olan ana dilinin horezmce olmadığı da anlaşılır. Diğer taraftan El-Bîrûnî, Sırderya havzasındaki Sütkent'li bir Türkmen tabibinin mumyalarından bahsederken bunu, çocukluğunda olduğu gibi gençliğinde de gördüğünü ve onun söylediği sözlerin: «o böyle söyledi» diyerek türkmenceyi daha çocukluğunda bilen birisi sıfatiyle anlatmıştır [102]. Kendisi bir şiirinde, babasının avamdan birisi, annesinin de odun taşıyan bir kadın olduğunu zikrettiği gibi Yakût Hamevî de, El-Bîrûnî Horezm payıtahtına taşradan geldiği için kendisine *birunî* yani «taşralı» denildiğini kaydetmiştir [103]. El-Bîrûnî, rasad işleri için bir aralık Dehistan (şimdi Türkmenistan - İran hududundaki Meşhedi Misriyân) ile «Oguz Türkleri ülkesi» arasındaki bir mevkii seçerek orada çalıştığını, fakat vesait yokluğundan bu rasad mevkiini terkettiğini zikretmiştir [104]. Kendisi Türk olmıyan birisinin göçebe Oguz Türkleri arasına gidip rasad tetkikatında bulunması, bence muhtemel görünmüyor. Bundan maada, El-Bîrûnî eser-

lerinde Türk tarihine ve etnografyasına ait malûmat naklederken, türkçe isimleri âdeta kendisine has bir Türk şivesiyle yazmaktadır (**q** yerine **kh**, **g** yerine **gh** istimali, şark türkçesindeki **g** lerin **y** lere tahvili), ki bunların Horezm Türk ve Peçenek şivesi hususiyetleri olduğunu zannediyorum [105].

El-Bîrûni'nin Hind medeni hayatı ile tarih ve etnografyasına ait eseri, 1887 de ilk defa neşrolunduğunda, Rus Ulûm Akademisi âzası BARON V. ROSEN, şunları yazmıştır: Bu eser hindologlar için olan değerinden başka, muhtelif ilim mütehassıslarını ilgilendiren hususiyetlere de mâliktir. Bu eser nev'i şahsına münhasır kalan, garp ve şarkın, eski ve orta çağ edebiyatının bütününde hiçbir benzeri olmıyan bir âbidedir. Bunda dinî, millî ve sınıfî adâvetten tam âzade bîtaraf bir intikad ruhu havası esiyor. Öyle bir intikad ruhu, ki ihtiyatlı, her tarafı düşünen, basiretli olduğu kadar asrımızdaki ilmin en kuvvetli silâhı olan **mukayese metodu**'na parlak bir surette mâlik bulunuyor, ilmin hududunun neresi olduğunu yakinen biliyor. Kifayetsiz ve tahlili eksik olaylar üzerine kurulmuş istintaçların yerine, sükûtu tercih ediyor. Bu eserde insanı hayrette bırakacak derecede bâriz olan bir noktai nazar genişliği görülüyor. Bu eserden, kelimenin muasır mânasiyle, hakikî ilim ruhu esiyor. Diğer taraftan bu eserde hakikate susamış, hakikati her şeyden yüksek tutan, ona atılan, yolundan hiç sapmadan ve durmadan ona (hakikate) doğru yürüyen bir ruh hâkim bulunmaktadır. O, kendi muhitine müsamaha ve affedici nazariyle bakabilen bir ruhtur. Zira o, bu muhitin idrak edemediği birçok şeyleri biliyor, fakat o bu idealin peşinde koşarken hayalî idealizmden âzâd kalıyor; o, avamın da her zaman ve her yerde idealden çok uzak kaldığını ve kalacağını anlıyor. Kendisine azıcık ta olsa yaklaşabilecek güzide insanların pek az olduğunu, bunların da, bütün samimiyetleri ile istedikleri halde, kendisine yaklaşamadıklarını cidden biliyor. 11 inci asırda böyle bir eserin yazılışı, o zamanın (Ortaasya) muhitinde böyle bir âlimin zuhur etmesi, öyle bir eserin böyle bir dilde (yani arapça) tasnif edilmiş olması, El-Bîrûni'nin eserlerinin medeniyet tarihindeki ehemmiyetini bir kat daha arttırıyor.

Zamanımızda medeniyet tarihi ile meşgul olan her âlimin okuması muhakkak zarurî olan bu eserin, bu şartlar altında nasıl vücude gelebildiği keyfiyeti de dikkati kendisine çekiyor. Bu eserin bütün azametini anlıyabilmek için, biz kendimizi fikren o zamanın Avrupasına nakletmeliyiz. O zamanda Avrupadan bazı adamlar «Mavr» lara (yani İslâm memleketlerine) giderek riyaziyata, tıbba, kimyaya ve hey'ete ait eserleri lâtinceye tercüme ettiler; fakat bunlardan hiçbirisi, Hind muhitinin içerlerine girerek sanskritçeyi ve Sanskrit edebiyatını ve felsefesini öğrenen

El-Bîrûnî gibi «Mavr» (yani İslâm) âleminin içine dalarak onların dillerini öğrenmemiş, daha ziyade Yahudilerden tercüme ettirmekle iktifa etmişlerdir. Bunlardan hiçbirisi «Mavr» âleminin iç kültürü ile, Hindistanda çalışan El-Bîrûnî kadar candan alâkadar olup, onu huzuru kalble ve etraflıca tasvir edememiştir. El-Bîrûnî asrındaki Avrupada yabancı milletlerin dinlerini izah etmek işine tahsis edilen eserler yazılmış ise, onlar da elbette yalnız bir tek maksat takip edilebilmiştir: İblisin oyunlarını meydana çıkarmak mü'min hıristiyanları bu İblisin kurduğu tuzaklardan uzaklaştırmak (!)

El-Bîrûnî'nin büyüklüğünün sırrı budur, ki o insaniyet tarihindeki büyük bir inkılâbın, İslâm milletleri kalkınmasının doğurduğu geniş inkişafın en yüksek safhasını doldurmaktadır. Bu kültür (İslâm kültürü), durgunluğa uğramış olan eski kültür ırklarına yeni kan (ruh) ve yeni mücahidler vermiş; o, Ortaasyanın eski medeniyetini Arapların taze idealleriyle, eski ırklara göçebeler arasından kalkıp gelen yeni unsurlar karıştırmıştır. İslâmiyete, Horasanlı Ebu Müslim'in eliyle yerli kültürler ve Abbasilerin elile de Yunan medeniyeti karışmış. İptidaî Arap hareketi, işte bu yolla cihanşümul bir medeniyet hareketi şeklini almıştır» [106].

Uluğ Bek (1393 - 1449), Temürün âlim torunudur. 11 yaşında Kuranı hıfzettiği, arapçayı mükemmel öğrendiği, daha gençliğinde riyazî ilimlere ait müşkül meselelerin hallinden hoşlandığı, muasırları tarafından hayranlıkla zikredilmiştir. Şehzadelik ve padişahlığı devrinde bütün varlığını riyazî ilimlere vermişti. Yazdığı *Zic*'inde «ihtiyar olmasına rağmen saçları ağarmıyan, dünyada millet ve din ihtilâfları yüzünden kendisine değişme tozu düşmiyen bir ilm de, hikmet (riyaziyat ve felsefe) ilimleridir» [107] dediğinden, Uluğ Beğin de, El-Bîrûnî gibi, riyazî ilimleri ve felsefeyi, bütün dünyanın medenî hayatı mahsulü olarak anlamış olduğu görülmektedir.

Daha İbn Tıqtaqa «Türkler felsefe ve edebiyat ilimlerini bir tarafa bırakarak, ekseriya riyaziyat, siyakat, tıb ve nücum gibi ilimlere ehemmiyet verirler» demiştir [108]. Uluğ Bek, Türklerin bunu nasıl yaptığını tam olarak göstermiştir. O, dinî ilimlerin ve tasavvufun tedrisi için «khânaqâh» lar ayırdı. Bilhassa arabiyatın ve riyazî ilimlerin tedrisine tahsis ederek te Buhara'da (1418) ve Semerkand'da (1417-1420) kendi adına medreseler bina etti ve Semerkand medresesinde bizzat kendisi tedrisatta bulundu. Semerkand medresesinde riyaziyat müderrisi olan GİYASEDDİN ÇEMŞİD'in burada vücude getirdiği *Zîc-i khaqanî* kitabının bir nüshası Ayasofya'da (N. 2696) bulunmaktadır. Uluğ Bek, bu Zic'den daha mükemmelini vücude getirmeği düşünüyordu. Bu yolda maiyetindeki riyaziyecilerden KADI-ZÂDE, ALİ KUŞÇİ ve diğer birçoklariyle

mütemadiyen çalıştı, nihayet Semerkand'ın şimalindeki Kühek'de, o güne kadar İslâm âleminde misli görülmiyen bir mükemmeliyette, büyük bir **rasadhane** bina ettirdi. İnşası 1420 de tamam olan bu rasadhanenin yer üstündeki kısmı üç katlı olup, irtifa kutbunu tâyin için kullanılan rubu' dairenin, Ayasofya camii kubbesine muadil olduğunu, muasırları nakle-diyor. Rasadhanenin bütün dıvarları ve tavanları ecrâmi semâviyenin manzaralarını, sistemlerini gösteren resimlerle dolu olup, ortasında da iklimleri, dağları, nehir, deniz ve sahraları gösteren arz küresi bulunduğu Abdurrezak Semerkandî ve Hoca Hasan Buharî tarafından anlatılmış-tır [109].

Rasadhânenin 1908 de kazılarak meydana çıkarılan yeraltı kısımları, eserin azametini tam olarak meydana koymuş ve bunda, hep mermerden yapılmış olan muazzam rasad merdivenlerinin her tarafında hendesî işa-retler ve ecrâmi semâviye isimleri hattatlar tarafından maharetle oyul-muş olduğu görülmüştür. Rasadın eski, bilhassa İlhanlılar zamanının ve Giyaseddin Çemşid'in rasadlarının yeniden kontrolü ve yeni rasad işleri rasadhanenin binasından sonra tam 12 sene sürmüş, fakat bizzat Uluğ Bek, kendi idaresi altında icra olunan bu ilmî-fennî mesainin neticelerini, ancak 1437 de *Zic-i Uluğ Bek* adiyle büyük bir eser şeklinde meydana çıkarabilmiştir. Kütüphanelerimizde müteaddit nüshaları bulunan bu eserin farsçası 1842 de, fransızca tercümesi 1853 te SÉDİLLOT tarafından neş-redilmiştir.

Ulug Bek, Semerkand'da büyük bir kütüphane de vücude getirmiş-ti. Buradan çıkan bazı kitaplar İstanbul ve Avrupadaki İslâm yazma eserleri toplamalarında bulunmaktadır. Ayni zamanda büyük bir avcı olan Ulug Bek, Türkistandaki kuşların nevilerine dair de bir eser tertip etmiş ise de, bu eser bize kadar gelememiştir.

Giyaseddin Çemşid hesap ilmine ait eserinde, Ulug Beğ'i «mukaddes ve mübarek ruh sahibi, insan kemâlâtını ve melekler ahlâkını, Hazreti Muhammedin karakterini taşıyan bir zat» olarak tavsif ederken, onun ilim ve fününa olan sonsuz aşkını da anlatmıştır. Ulug Bek'in Türk tari-hine dair, yukarıda (s. 66) kendisinden nakilde bulunduğum bir eseri de vardır. O, gerek bu eserinde, gerek üzerinde türkçe yazılan sikkelerinde « Temûr bek himmetidin Uluğ bek kûregân sözüm » diye yazarak, büyük babası Temürün mânevî huzuru namına hareket ettiğini bildirmekle, millî Türk ananelerine karşı derin bağlılığını göstermiş [110]; eski yasa, türe ve ananeleri bilen Emir Hudadad Duglat'ı Kaşgar'dan getirdiğinde de kendisinden bu yolda istifade etmek istemiştir.

Ulug Bek sanat sahalarından bilhassa çiniye ehemmiyet verip, Çin-den en makbul ve nâdide vazolar ve diğer birtakım âsâr getirerek Kühek'-

deki çinili sarayında bu nevi sanat eserleri kolleksiyonunu toplamıştı. Muavini olan Ali Kuşçi Beyi de, sık sık gönderdiği sefaret heyetlerinden biri ile Çine göndermişti. Bunu o, rasad işlerinde Çin ilminden istifade etmek maksadiyle yapmış olsa gerektir. Nasıl ki resim ve minyatüre âşık olan kardeşi Baysungur Mirza da, Çine gönderilen elçi heyetine kendi ressamlarından Giyaseddin Nakkaş'ı terfik etmişti. El-Birûni, Kafdağı hikâyelerinin islâmiyete buddizmden geçtiğini söylemiş, dindar olmakla beraber, ilmi hurafelerden temizlemiş olduğu gibi; Ulug Bek de, mutekit müslüman olmakla beraber, islâmiyetin dünya ve siyaset işlerine karışmasına, saltanat şeraitinden sayılan içki ve kadın rakkaselerin bulunduğu ziyafetlere, Türk türesine, Mogol vergi sistemine ve faizli kredi meselelerine müdahale etmesine asla yol vermemiştir.

BARON V. ROSEN, El-Bîrûnî'nin mesaisini: «İslâm kültürünün, durgunluğa uğramış olan eski kültür ırklarına yeni kan ve ruh aşılayan yeni mücahidler vermesi ve eski medeni ırklara *göçebeler arasından kalkıp gelen yeni temiz unsurlar* karıştırması» neticesi olarak tanıtmıştır. Bir siyasî devlet adamı olduğu halde, ilme de bu kadar vakit ayırabilmiş olan Ulug Bek te, bu eski medenî ırkları göçebe ve yarı göçebe Türkler arasından gelip katılan büyük bir şahsiyet olmuştur. Gerek El-Birûnî ve gerek Ulug Bek, Türklerin İslâm camiasına iltihakından evvel gelmeleri mutasavver olmıyan, ayni zamanda islâm kültürünü de kemâline erdiren büyük şahsiyetlerdir.

Cengizliler ve Temürlüler devrinde Ortaasyada devlet idaresinin aldığı yeni şekil hakkında hulâsa olarak şöyle diyelim: Kadim Türk devlet teşkilâtının hakikî şekli, tarihte ilk defa olarak Mogol hanları ve Temür devrinde bütün parlaklığile gözönüne gelmiş bulunuyor. Eğer Mogol devri gelmemiş olsaydı ve o devrin debdebeli «orda» yani «göçebe ve yerleşik saray» hayatının, devlet ve ordu teşkilâtının, komşu milletler tarafından (Türk - Mogolların kendileri tarafından da, bilhassa destanlarda) verilen tasvirlerini görmemiş bulunsaydık, eski Türk devlet hayatını, ancak eski Göktürk ve Hazarlar hakkında Çin, Bizans ve Arap menbalarında bulabildiğimiz ufak parçalardan öğrenebilecektik. Bunda hâkim olan esas unsur, «devlet» i, islâmiyet demek olan «din» den ayırabilmektir. Daha ilk İslâm sülâleleri Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuklular devrinde Türk hâkimiyeti, İslâm fikir ta'kipçisi olan Arap ve İranlı münevverlere devlet işlerinde «nakıl» (yani şeriat) yerine «aklı» ve Peygamberler yerine Yunan hakîmlerini tercih eden dünyevî insanlar olarak görülmüştür. 12 nci asırda Gazneliler nezdinde yaşıyan İran feylesof şairi HAKİM SENAÎ'ye göre, Gazneli Sultanlar «zaif ve nâçiz tebaa üzerinde kuvveti hâkim kılmış, hükûmet merkezini bir İskender-seddi şekline sok-

muş, şeriati bir tarafa bırakarak hayrü şer meselelerinde Batlemyus (Ptolemeus) ve Câlinus (Galenus) a inanan, âlim oldukları halde, şeriata göre amel etmeyen, fakat kendi (Türk) ordu erkânına esir kalan insanlar» idi [110]. Bu feylesof şair, bilhassa Türklerin, ileride İlhanlılar kısmında ayrıca bahis mevzuu edeceğimiz, «uluş» tesmiye ettiğimiz feodal sisteminden müştekidir.

Milâdî 7 nci asır da Göktürkler zamanında Batıtürkistanda Türk ve Sogd dihkan yahut tarkhan'larının hâkimiyeti payidar idi. Bundan yukarıda da feodal teşkilâtı sıfatiyle bahsettik. Mogollar ve Temürlüler zamanında bu nevi ziraat feodalitesi fazlasile ihya edildi; yalnız bu defa bir taraftan esaret ve serf sistemini bilmiyen Türk yasasının, diğer taraftan islâmiyetin taammumundan feodal rejim değişti. Köylü eskisi gibi «dihkan» (tarhan) ların esiri değildi, dihkan demek köylü demek oldu. Fakat şeriate aykırı görünmeyen Türk-Mogolların feodal sistemi, İslâm âleminde Gazneliler ve Selçuklulardan önce görülmiyen yeni bir sistemdi. Bu, ziraat aristokrasisi yerine, kendileri şehirlerde veya yaylalarda yaşıyan yahut seferlerde geçinen askerî aristokrasi hâkimiyeti demek idi. Tarhanlık, bidayette demirci sanatkârların şefliği denildiği zaman olduğu gibi, ziraat feodali demek olduğu zaman dahi metbular üzerinde siyasî ve dinî nüfuz temin etmiş görünüyor. Göktürkler çağında Semerkand dihkanına Tarkhun, yani Tarkhan da deniliyordu. Bu rütbe göçebe Oğuzlarda ve daha büyük ehemmiyetle Hazarlarda yaşadı. Kaşgarlı Mahmud, tarhanlığı bir «câhilî», yani islâmiyete aykırı müessese olarak anlatmıştır. Gerçekten tarhanlık Karahanlar zamanında görülmüyor. Mogollar zamanında ise tarhanlık ziraat ve arazi feodalları olarak değil, bir nevi «baronluk» kabilinden devlete büyük hizmetleri dokunan yüksek memurlara, arazi sahiplerine ve tüccarlara, bir çok imtiyazlar temin etmek üzere verilen şeref rütbesi olarak tekrar canlandı [111]. Şer'î üşür ve zekât'la uzlaşan gayri islâmî Türk-Mogol vergileriyle birlikte şeriate tamamiyle aykırı olan vergiler cari oldu. Bunlardan ileride İlhanlar devrine ait derslerde ayrıca bahsedeceğiz.

Müslüman tebaa, bazı islâm unsurlarını benimsemekle beraber eski millî Türk hususiyetini pek iyi muhafaza etmiş olan bu nizama alıştı. Hâkim unsur ise bu kanunlara hayatî menfaat namına bağlı idi. Mogollar ve Temürlüler devrinde Türk millî devlet teşkilâtı ve kanunu «Yasa», şeriatten ve islâm devlet nizamlarından ve belki de cihanın herhangi bir nizamından üstün tutulurdu. Bunu da müslüman Arap ve o zamanki müslüman Türk müellifleri Mogolları islâm düşmanı göstermek için başlıca delil olarak zikretmişlerdir. Gerek Çengiz oğulları ve gerekse Temür, ulemaya ve meşayihe hürmet göstermelerine, hattâ bazan, meselâ Çağatay-

lılar ve Temürlüler devrinde, hanedanın şu veya bu mezhep ve tasavvuf mesleklerine intisap etmelerine rağmen, devlet işlerinde bu şeyhlerle kat'iyen istişare etmemişler, din ile dünyayı karıştırmamışlar, hele şeriatin ve islâmiyetin ordu meselesine karışmasına karşı çok titiz davranmışlardı [112]. Temürün çok dindar olan oğlu Şahruh, saydığı islâm âlimlerinin hatırı için, «yasa'yı bırakıp şeriati payidar ettim» diye Çin imparatoruna mektup yazmış ise de, fiiliyatta bu «yasa» nın bir harfine bile dokunmaya yol açmamıştır [113]. Eski müslüman Türk sülâleleri. Gazneliler, Selçuklular hattâ Karahanlılar nezdinde mühim rol oynıyan İranlı müslüman «vezir» lerin Mogollar zamanındaki rolleri, nisbeten mahdut olmuştur. Bu devirde tarihî eserler yazan İranlı Mirkhond ve Khondmir gibi müellifler kendi kitaplarında memleketi bilfiil idare eden eski İslâm ve İran tipi ve menşe itibariyle İranlı vezirlerinden bahsediyorlarsa da, asıl Mogol ve Türkler tarafından tertip edilen devlet adamları listesine (meselâ *Mu'izz-al-ansâb*'da) bu vezirler, uygurca divan işlerini idare eden «bahşı» kâtipler yanında «Nuvisendegân tâcik» yani «tacik kâtip» ler ismiyle kaydedilmişlerdir [114]. Türkler tarafından yazılan tarihlere göre, devletin hakikî idare işlerine Türk beyleri noyanlar bakmışlar [115].

Bu Tacik kâtip-vezirler ise İranlı ahalinin işlerine nezaret etmişlerdir. Hâkim unsurun idaresinde «yasa», diğer müslüman tebaanın idaresinde «şeriat» esas tutulduğundan, bir taraftan bilfiil askerî müesseselere tâbi olan Türk-Mogol unsurlarının idaresi ile diğer taraftan müslüman vezirleri bulunan sivil müesseselere tâbi diğer İslâm milletlerinin, keza yine kendi âdât ve kanunlarına karşı müsamaha gösterilen Uzakdoğu Budistleri ve Doğuavrupa Hıristiyanlarının idareleri nisbeten farklı olmuştur.

Hâkim unsurun diğer İslâm milletlerinden farkı, kadınların içtimaî hayatta açıkça oynadıkları rolde de görülmüştür. Bütün Mogol hanedanlarında kadınlar merasime, ziyafetlere, bazan kurultaylara bile iştirak etmişler. Merasimde kadınlar, hanedan âzası içindeki mevkilerine göre, hükümdarın ve tahtın yanında yer almışlar; Temürün zamanında bile hatunlar resmî içkili ziyafet meclislerine iştirak etmişlerdir. Bu kadınlar, devlet adamlarına içkili ziyafet vermişler; bütün bu gibi merasimlerde, altın ve gümüş tepsilerle getirilen şarabı ipek mendillerle tuttukları küçük kadehleri ayrı bir merasimle içen kibar kadınlar, vekar ve haysiyetlerini yabancıların ve İslâm âlimlerinin bile hürmetle bahsettikleri şekilde ve şerefle muhafaza etmişlerdir. Kadınların, İslâm milletlerinin âdât ve nizamlarına tamamiyle aykırı olarak, içtimaî hayata iştiraki, Türk saltanat usullerinden biri ve onlara has olmak üzere mübah sayılarak o zamanın bazı İran şairleri tarafından medhedilmiştir [116].

Karahanlılar, Mogollar ve Temürlüler devrinde medeniyetin kıymetini zamanında herkesten daha iyi takdir eden hükümdarlar, uzun seneler hüküm sürerek imar ve temdin işlerinde devamlı bir istikrar temin etmişlerdir. Böylece, Karahanlılardan Harun Bugra Han 40, Yusuf Kadir Han 35, Tamyac İbrahim ve Hasan Bugra Harun 20 şer yıl, Kızıl Arslan Tamgaç ve Ahmet Arslan Hanlar 27 şer yıl, Horezmşahlardan Atsız ve Tekeş 28 er yıl, Alâeddin Mehmet 21; Çengiz 25, onun oğullarından Kubılay Kaan 35, Kaydu 38, Batu 31, hanların naibi Nogay 43, Özbek ve oğlu Canıbek 45; Temür 35, oğlu Şahruh 43, Uluğ Bek 41, Hüseyin Baykara 38 sene hükûmet sürmüşlerdir. Bu sayede Türk milleti, dahilî ufak tefek nizalara, Türk imparatorlukları dağıldıkları devirlerde onları tekrar toplama ve birleştirme teşebbüslerinin, meselâ Temürün Çagatay, Çoçı ve İlhanlı uluslarını birleştirme yolundaki uğraşmalarının, bazan çok kanlı olmasına rağmen, refah içinde yaşamış, zenginleşmiş ve nüfusça tarihte misli görülmeyen bir şekilde tezayüt etmiştir.

İslâm devrinde **GAYRİMÜSLİM TÜRK DEVLETLER**inde bilhassa Uygur ve Hazarlarda vaki olan inkişaflar da dikkatle öğrenilecek mevzulardır.

Uygurlar'ın kültür hayatı, asrımızda Doğutürkistanda İngiliz, Fransız, Alman ve Ruslar tarafından yapılan ilmî taharriyat neticesinde, iyice aydınlanmıştır. Bunlar, 840 yılında Orhun sahasından ayrılıp Beşbalık, ve Koço mıntakasında yerleştikten sonra ziraatçı ve tüccar bir millet olarak yaşadılar. Mahmud Kaşgarî'de *Hudûd al-'Alam* ve Gardizî gibi islâm coğrafî menbalarında zikredilen Uygur şehirleri, Çin kaynaklarında da anılmaktadır. Hafriyatta bulunan uygurca yazılar ise, daha birçok kasaba isimlerini meydana koymuştur. 981 de Uygur Hanı Arslan Han'a gelen Çin elçisi VAN-YEN-Dİ de Beşbalık'taki kültür hayatını güzel anlatmıştır [117]. O, buradaki saray hayatını, teşrifatı, müneccimlerin nüfuzunu, musikinin Uygur camiasındaki büyük rolünü bir bir anlatır. Burada altın, gümüş ve bakırdan güzel sanat eserleri vücude getirilirdi. Ziraat işi de çok mükemmeldi. Yer altından geçirilen kanallar (kehrîz'ler) vasıtasiyle iska olunan bu ülkede muhtelif hububat ve pamuk yetiştirildi. Uygurlar ahlâk itibariyle de mükemmel insanlardı, samimî bir medenî camia teşkil ediyorlardı. İpekçilik, meyvecilik ve şarapçılığı mükemmel inkişaf ettirmişlerdi. Kumaş imalinde çok mâhirdiler. Kadınların cemiyetteki mevkii yüksekti. Pamuk, keten ve ipek elbiseler, müzeyyen ve sırmalı kürkler giyerlerdi. Diğer Türkler gibi, Uygurlar da din meselesinde müsamahalı idiler. Burada buddizm, manihaizm, hıristiyanlık ve şamanlık yerleşmişti. Mutaarrız vaziyeti dolayısiyle kendisine karşı uyanık bulunmayı icap ettiren islâmiyetten de birçok şeyler almışlar, cu-

ma günü bayram eder ve ibadetlerden önce abdest alırlardı. Mâbedleri ve manastırları çoktu. Bunlar rahiplerle dolu idi. İlim de iyi inkişaf etmişti. Çin usulünce kitap basma sanatı da girmiştir.

Bulunan yazma eserler içinde sanskritçe, farsça, çince ve tokharcadan tercümeler (bilhassa dinî eserler arasında) çok idi. Tababete, hey'ete, hukuka ve tarihe ait eserler de bulunmuştur. Tarihî eserler arasında Göktürklerin meşhur devlet adamı Tonyukuk'a, Uygur hakanı Bökü Hakan'a ve çinli seyyah Hiuen-tshang'a ait tarihî eserlerin parçaları bulunmuştur. Bunlardan başka, bir çok ticaret vesikaları, hanların fermanları ve pasaportlar ele geçmiştir. Bu eserlerin hepsi uygurcadır; fakat arada, manihaî Uygurların manihaî harflerle, hıristiyan Uygurların süryanî harfleriyle yine türkçe olarak yazdıkları eserler de vardır. İslâm müelliflerinden Mubarekşah Gurî, şarktaki gayrimüslim Türklerin bir kısmının 25 harften ibaret «Sogd yazısı» nı, diğer birtakımının 28 harften ibaret olan «Tokuzoğuz yazısı» nı kullandığını anlatmaktadır, ki birincisi Uygur, ikincisi de Göktürk yazısı olsa gerektir [118]. Uygur ülkesinde Göktürk yazısının, kalemle kitap yazmada bile kullanıldığını gösteren eserler de hafriyat esnasında bulunmuştur. Umumiyetle Türk edebî dilinin büyük bir kudretle yaşatıldığı memleket, Uygur ülkesi olmuştur. Manihaî Uygurlar çok sâde ve temiz türkçe yazmışlar. Uygur halk edebiyatından da nümuneler kalmıştır, ki bunlar ve Mahmud Kaşgarî'de münderiç bulunan bu nevi parçalar sayesinde RADLOFF'un, önce Altaylarda bulup tesbit ettiği eski tip türk millî şiiri ve vezni, bugün tam olarak meydana çıkmış bulunuyor.

Uygur ülkesinde bulunan ibadethane ve manastırların harabelerinde keşfolunan çok zengin duvar resimleri ve minyatürler, bize bunların tekmil medenî hayatını canlı olarak göstermektedir, ki kısmen neşrolunmuş, kısmen de Berlin, Paris, Londra, Leningrad ve Kalküta müzelerine getirilmiş bulunmaktadır [119].

Uygurların şehir ve saray hayatları, bütün rütbe isimleri kendi vesikalarından, çin ve islâm müelliflerinden tam olarak öğrenilmektedir. CÂHİZ'e göre, Uygurlar manihaizmi kabul ettikten sonra, eski cengâverliklerini kaybetmişlerdir [120]. Bu hususu Mahmud Kaşgarî ve Muhammed Avfi'nin yazıları da teyit ediyor. Mogollar zamanında Mogolistana giden avrupalı, müslüman ve ermeni seyyahları (Rubruck, Haytum, Cuveynî) da buralarda bulunurken, Uygurların hayatına ait bazı notlar almışlardır. Bu tasvirlere göre, Uygurların hayatı, müslüman Türklerin hayatına nisbetle çok pis ve pejmürde idi.

Hazarlar'ın hayatı da, eski Türk yaşayışını olduğu gibi muhafaza etmekle, Uygurlarınkine benzemiştir. Hazarların mühim bir kısmı müs-

138

lüman veyahut hıristiyan dinlerini kabul etmiş olmakla beraber, hâkim tabakası musevîliğe sadık kalmış ve ancak 965 senesinde hıristiyan Ruslar tarafından şehirleri tahrip olunup Horezmlilerden yardım istemek mecburiyetinde kaldıkları zaman önce de bir defa kabul etmiş oldukları islâmiyeti tekrar kabul etmişlerdir. Musevî olmalarına rağmen, Mubarekşah Gurî, bunların 21 harften mürekkep soldan sağa yazılan ve bitişik olmıyan bir Rum yazısı kullanmakta olduklarını zikretmiştir [121]. Bu yazı, Peçeneklere nisbet edilen Nagy Saint Mikloş altın eşyası üzerindeki türkçe cümlelerin rumcası [122] gibi bir hurufat olsa gerektir. Fakat bize, Hazarlar adına böyle hurufatla yahut ibranî harflerle yazılan hiçbir eser kalmamıştır. Hazar dilinin Bulgar dili gibi şimdiki çuvaşçanın bir şekli olduğu Barthold [123] ve benim tarafımdan [124] ileri sürülmüşse de, bunu isbat edecek yazılı bir Hazar dili nümunesi bize vâsıl olmamıştır. Kırım Karayım'larının daha 11 inci asırdan kaldığını naklettikleri bazı eski türkçe Tevrat nüshaları ibranî hurufatiyle türkçe yazılmışsa da, bu dil, bir Kıpçak şivesini göstermektedir [125]. Edil (Volga) havzasında İbranî harfleriyle yazılmış telâkki olunan bazı sikkeler bulunmuşsa da [126], bunların Hazarlara ait olduğu isbat edilemiyor ve üzerindeki yazının neyi ifade ettiği bile malûm değildir. Hazar Hakanı Yusuf bn Harun'un 958 senesinde bir Endülüs yahudisine ibranî dilinde yazdığı mektubu vardır. Bunun doğruluğu son zamanlara kadar şüphe ile karşılanmışsa da, İstanbulda Topkapı Sarayında bulunan İbn Havqal nüshasındaki bir haritada, bu İspanyalı yahudinin Kafkasya dağlarında, yani Hazarlar ülkesinde seyahatine ait bir kayıt bulunmakla bu mektubun sıhhati tahakkuk etmiştir [127]. Bu mektup bize, Hazarların Arap kaynaklarından da öğrenebildiğimiz hayatını, musevîliği kabul etmeleri tarihini ve kabilelerini haber vermektedir.

Hazarlar 11 inci asra kadar yazın yaylalara çıkmışlar, zengin pazarları, meyve bahçeleri, etrafında ziraatleri olan Belencer, Semender, ve Etil gibi şehirlerde yaşamışlardır. Hazarlar iyi kılıçlar, Sabirler de, yukarıda (s. 27, 31) anlatıldığı gibi, zırhlar imal ve ihraç etmişlerdir. Hakanlarının saray hayatının ve seferlerinin tavsifinde ve müslüman emirlerile evlendirdikleri kızlarına terfik ettikleri çeyizlerin târifinde, bunların kültürlerini aydınlatan bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Hakanın savaşta Arapların eline geçen bir arabalı çadırı (dermeevi) hakkında deniliyor, ki «Bu arabaya (Hazar şivesinde) *cdâde (*yahut *alcdade)* denir, bunun her tarafı halılarla döşeli olup, üzerinde altın-ipek dibâc ile örtülü kubbe yükselir, bunun üstünde de altından yapılmış bir armut dikilmiş bulunuyor». Gelinle birlikte Arap emîrine kıymetli çeyiz meyanında gönderilen 10 tane arabalı-çadır hakkında deniliyor, ki «bunların kapıları

altın ve gümüş levhalarla kapatılmıştır ve dökülmüştür, içerileri semur derileriyle döşenmiş ve üst (kubbe) leri altınlı ipek (dibâç) ile örtülmüştür. Daha diğer 20 araba (lı çadır) da her türlü meta', altın ve gümüş zarflar yerleştirilmiştir». Eski Skit ve Hazar kültür münasebetleri tarihi bakımından önemli olan bu kayıtlar ilk islâm müverrihlerinden İBN A'THAM AL-KÛFÎ Tarihi'nin yegâne nüshası Topkapı Saray kütüphanesinde (N. 2956) bulunan arapça aslında bulunmaktadır [128]. Hazar hakanının Etil'deki sarayları ve kadınlarının dermeevleri İbn-Fadlan'da (§. 97) tavsif olunmuştur. Hakanın sarayları tuğladan yapılmıştı. Fakat bu kültür hayatından zamanımıza hiçbir eser vâsıl olmamıştır. Ayni müellife göre (§. 96) Hazar hakanları Edil nehrinin suyunun bir kısmını bir tarafa çektikten sonra taş «sürme» sinden katılaştırılıp, sudan müteessir olmıyacak şekilde (betonlu olarak) yapılan, sonra içerileri altın dokumalı dibâclarla örtülen mezar-odalarında defnedildikten sonra bu mezarların üzerine nehrin suyu akıtılıyordu. İhtimal bir gün bu nehrin dibinde Hazar kültürüne ait mühim eserler meydana çıkarılabilir. Fakat şimdilik bu gibi eserlerden hiçbir iz bulunmamıştır.

Hazarlar, museviliği kabul etmekle beraber, cengâverliklerini kaybetmediler. Komşu memleketlerle birçok muharebeler yaptılar. Bundan başka, eski Sasanîler sarayında olduğu gibi, Bağdad halifelerinin ve Bizans imparatorlarının saraylarında dahi bunlara hizmet eden Hazar askerî kıtaları bulunmuştur. Hazarların harp işlerinde, Romalıların da vaktiyle kullandığı, sun'î kirpi mâniaları (Spanische Reiter = chevaux de frise) kendilerine has bir usulle kullanmışlar ve bunu Azerbaycandaki Babek isyanlarını tenkil eden Abbaslı ordusu da Hazarlar gibi ihtimal onlardan öğrenerek, kullanmıştır [129]. İskandinavya Cermenlerine geçen «Hakan» ve «tudun» gibi Türk müesseseleri de [130] Hazarlardan gelme telâkki olunuyor.

Hazarlar da, tıpkı Göktürkler gibi, eski Türk devletçilik ananelerini tam olarak yaşatan bir kavim olmuştur. Türk devlet ve içtimaî hayat teşkilâtına ait bilgilerimizin en mühimlerini biz, Göktürklerden olduğu gibi, Hazarlardan da öğreniyoruz. Bununla beraber, eski İranîler gibi, Araplar da Göktürk ve Hazar Hakanlarını, devlet idare işlerinde tecrübeli, hâkim ve âdil insanlar sıfatiyle haklarında birçok hikâyelere yahut onlar tarafından söylenmiş vecizeler, hikmetli sözler nakletmişlerdir, ki bu da ayrıca tetkike değer bir mevzu teşkil eder [131].

Daha milâdî 719 da, Tokharistan'a tâbi Çaganyan Türk beyi Tiş'in, Mu-şo (Mujak) isminde bir âlimi elçi olarak Çin imparatoruna gönderdiği, bunun hey'et ilminde mütehassıs olduğu ve bu zatın Çinde manihaizmin neşri yolundaki faaliyeti Çin menbalarında zikrolunur [132]. Fa-

kat Ortaasya'daki buddist ve manihaistler, İslâm devrinde inkıraza mahkûm olduklarını duymuşlardır. Gerek Uygur, gerekse Hazar gayrimüslim Türklerinin kültür seviyeleri, müslüman Türklerin medenî seviyelerine nisbetle çok aşağı kalmıştır. Uygurların tabâbet ve tarihe ait eserleri de, müslüman Türklerin bu yolda vücude getirdikleri eserlerle kıyas kabul etmez derecede aşağıdır. Uygurlarda dıvar resmi sanati ile, mahdut bir sahaya münhasır kalmakla beraber, heykeltraşlık inkişaf etmiştir; bu, müslüman Türklerde görülmiyen bir kemalettir. Minyatürcülük sahasında Temürlüler devrinde elde edilen inkişaf ise, başta Uygur ustaları idaresi altında elde edilmiş olmakla beraber, asıl Uygur ülkesinde mevcut minyatürcülüğü geride bırakmıştır.

İşte biz, Ortaasya Türk tarihinde milâdî 800 senelerinden başlayıp 1500 senelerine kadar devam eden «İslâm çağının yükseliş devri» ni, kısa olarak, evvelâ Önasya kavim ve medeniyetlerinin Türk illerini istilâsı, sonra da Türklerin, bu medeniyeti benimsiyerek, o istilâyı geri çevirmesi, ve kendisinin cihan mikyasında bir hükümranlık devri geçirmesi şeklinde tavsif edebiliriz.

Türk tarihinin islâm çağındaki yükseliş devrinin karakteristik cihetlerini şu şekilde hülâsa edebiliriz:

1) 6 - 7 nci asırlarda Göktürklerin tekmil Asya ve Doğuavrupanın beynelmilel siyasetinde oynadıkları büyük faal rolün tesiriyle husule gelen mühim hâdiselerden biri, bu tesirin Önasyada Arap kalkınmasının Sasanî İranı yıkarak Arap hâkimiyetini Ortaasyaya kadar tevsi eylemesine yol açmış olmasıdır.

2) Türkler islâmiyeti din olarak kabul ederek, onun cihanşümul bir din şeklini almasına ve milletler arası medenî münasebetlerin kolaylaşmasına ve sadeleşmesine sebep olmuşlardır.

3) Milâdî 999 senesinde Mâverâünnehrin Türkler tarafından işgal edildiği günden başlayıp, vaktile Arap istilâsı zamanında Ortaasyada pek fazla çoğalan Önasya kavimleri ve İranlılar siyasî sahneden atılmışlar, bu zamanda artık mütecanis bir vahdet teşkil eden Türkler, Asya ve Doğuavrupada hâkim olmuşlar; devlet idare sistemleri askerî feodalizm olmasına rağmen, kendileri de bu medenî hayatı yaşatmak işinde bilfiil çalışmışlar ve orta çağın medenî hayatının son inkişaf safhalarının «Ortaasyada müslüman Türk medenî hayatı» şeklini almasını temin etmişlerdir.

III

Türklerin Fütuhat ve İntişarları

— 1 —

TÜRKLERİN FÜTUHAT ANANELERİ

Türklerin «Anayurd» haricinde yaşattıkları vakayii «fütuhat ve intişar» şeklinde bahis mevzuu edeceğimizi anlatmıştım. «Fütuhat» derken, biz Türklerin bir ülkeyi kendilerine esas vatan edinerek o memleketin şu veya bu tarafına muntazam ve plânlı seferler icra etmek, oralarını kendi memleketlerine katmak yolundaki teşebbüslerini; «intişar» derken de, gelişigüzel yayılmalarını kastediyoruz. Önce fütuhattan bahsedelim.

Dünyaya birçok fâtih kavimler gelmiş ve tarihte isimlerini bırakmışlardır. Bütün fâtih kavimler için müşterek hususiyetler olduğu halde, bu kavimler tarafından yapılan fütuhat, karakter itibariyle, biribirinden farklı bulunmaktadır. Türklerin fütuhatının da kendilerine hâs bâriz hususiyetleri olmuştur.

Türklerin, tarihî menbalardan ziyade destanlardan öğrendiğimiz, ilk fütuhatları Sakaların İran ve Önasyada yaptıkları fütuhatlardır, ki bundan yukarıda bahsetmiştik. Türk ve Turanlıların tarihî menbalardan öğrenebildiğimiz devirlerde, Ortaasya üs olmak üzere, icra ettikleri fütuhatların başlıcaları Hunların, Göktürklerin, Oğuz ve Mogolların fütuhatıdır. Bu fütuhatlardan biz ancak Mogollar devrindeki fütuhatın karakteri hakkında oldukça mufassal malûmata malikiz, diğer fütuhatların karakteri hakkında bildiğimiz pek azdır. Türklerin fütuhatçılık ve devletçilik an'aneleri sıfatiyle bahis mevzuu edebileceğimiz hususiyetler şunlardır:

1) Türkler, bir fâtih cihangir kavmin, bir memlekete bağlı olmakla beraber, göçebe ve cevval olması icap ettiği fikrinde bulunmuşlardır. Oğuz yabguları sıfatiyle bazı Hun yabgularından da bahsettiği anlaşılan Oğuz destanında, ve Mogol hanedanına ait destanlarda, bu fâtih kavimlerin, vatanlarına bağlı olmakla beraber, seyyar ve cevval olmayı ken-

dilerinin cihan hâkimiyetinin esası olduğuna inanmışlardır. Bütün fâtih Türk kavimlerinin «yurd» ismi verdikleri vatanlar, ayrı kabilelerin ve bazan ailelerin yurdları olduğu, daha Hunlara ait Çin kayıtlarında bildirilmektedir. Türklerin bu vatanlarına bağlılıkları Çin ve Arap kayıtlarında tebarüz ettirilmiştir. CÂHİZ'e (öl. 869) göre: «Vatan sevgisi bütün insanlara şâmil bir histir, fakat bu his Türklerde daha galip ve hâkimdir. Kutaybe bn Müslim demiştir ki: «Türkler vatanlarına çok bağlı olup, onun için çırpınırlar. Basra'dan Umman denizi sahiline götürülen ve iple bağlı olan bir deve, nasıl fırsat bulursa kendi vatanına gitmek için inlerse, Türk te uzak memleketlere gittiği zaman vatanı için bir deveden daha çok üzülür, onu özliyerek inler... Zira Türkü diğer milletlere üstün kılan âmiller, onun vatanının hususiyetleridir ve o bunu müdriktir» [1]. Türklerin vatanlarını müdafaada fedakârlık göstermeleri İran destanlarında (Firdevsi ve Tha'âlibi'de) Türk Gurksar (Kurdbaş) ın İran kahramanı İsfendiyara çöllere sevkettiğine dair rivayetlerde tebarüz ettirilmiştir.

Diğer taraftan o bu vatanına bağlılığı geniş göçler yapmak itiyadiyle birleştirmiştir. BARTHOLD, Oğuz destanının YAZICIOĞLU ALİ naklinde «daima göç edeler oturak olmıyalar» cümlesinin Çengizin yasasından alınmış olduğunu göstermiştir [2]; fakat Çengize nisbet edilen rivayetlerin bir kısmı da kendisine, ecdadı ve sülâle efradı tarafından gençliğindenberi öğretilen eski Türk destanlarından alınmış olabilir. Yine aynı Yazıcıoğlu rivayetinde şöyle deniliyor: «Merhum Kara Osman dahi dayim bu öğüdü oğlanlarına verirmiş: olmasın ki oturak olasız, ki beğlik, türkmenlik ve yörüklük edenlerde kalur dermiş» [3]. Buradaki «Kara Osman», Osmanlıların ceddi olan Osman Gazidir. Yazıcıoğlu'nun eserinden ve Oğuz destanlarının diğer bazı rivayetlerinden anlaşıldığına göre, İlhanlılar memleketine dahil olan Oğuzlar ve Akkoyunlu beyleri, Çengiz Han'ı, eski Oğuz Han'ın tarihte bir daha tekerrürü gibi telâkki etmişlerdir. Herhalde efsanevî Oğuz Han ve Çengiz Han, hâlis göçebe olan fâtih kavimlerin kahramanlarının ideal tipleri sanılmıştır.

Bununla beraber tam göçebe olmayıp, ancak yarı göçebe ve yarı medeni olan Türkler arasında da, cihangirlik ve fütuhat gayelerini güden kavim gurupları bulunmuştur. Bunlar, Çin menbalarında «Tu-Kiu» tesmiye olunup bizde şimdi «Göktürk» ismiyle tanınan büyük fâtih kavimdir, Göktürkler, Oğuz ve Mogollar gibi «daima göç etmiş» değiller. esas kütleleri kışın şehirlerde ve köylerde yaşamış olup, yazı Tiyanşan yaylalarında geçirmişlerdir. Mamafih hâlis göçebe olan Hun, Oğuz ve Mogollar, fütuhatlarının genişliği itibarile Göktürklerden önce gelirler. Eski Skitlerde de, ilk cedlerine Tanrı tarafından bir ziraat aleti ihsan

edildiğine dair inan ile göçebe ve cevval bir hayata bağlılık hâkim olmuştur. Onlar düşmanları celb ve dahilî nizalara sebep ve süratli hareketlere engel olacak çok mal ve emtia bulundurmamayı esas umde edinmişlerdir; STRABON bunu Skit'lerin komşu kavimlere faikiyetinin sırrı gibi göstermiştir. Peygamberden sonra ikinci halife olan Hazreti Ömer de, Türklerin ülkelerine tecavüz etmemeği tavsiye ederken: «Türklerin kuduz köpek gibi saldırganlıkları dehşetli olduğu halde, onlardan alınacak ganimet zahmetlere katlanmaya değmiyecek derecede azdır» demiştir [4]. Vücudu kadınlaştırdığını zannettikleri tatlılardan kaçınmak, az yemek, hafif ve çevik olmak ve her türlü meşakkatlere katlanmayı bilmeği de hâkim milletin bu hâkimiyeti elinde muhafaza edebilmesinin şartlarından saymışlardır. Çengiz gibi, Abaka Han'ın da oğullarının terbiyesinde bu hususlara bizzat itina ettiğini; Abaka'nın gece yarısı kalkarak çocuklarını yumuşakta yatmasınlar diye yataklarında teftiş ettiğini, mehazlarımız zikreder.

2) İkinci husus ta, Türk milletinin hâkim bir millet olarak yaratıldığına ve kendisine bazı fevkalbeşer hususiyetler verildiğine inanmış olması ve komşularını da buna inandırabilmesi keyfiyetidir. Mahmud Kaşgarî ve diğer birçok müellifler de, «Türklerin Allahın hâs ordusunu teşkil ettiklerine, Allah cezalandırmak istediği kavimlere bu ordusunu musallat ettiği»ne dair naklolunan akideler [5] Hülegü'nün mektubunda olduğu gibi [6], eski Hun yabgularının, Çengizin ve Kubılay Kanın Çinlilere olan hitaplarında da görülmektedir. Türkler kendilerinin kurd yahut arslan soyundan indiklerine ve seferlerde kendilerine kurdun yol gösterdiğine inanmışlardır. Milâddan önceki ve daha sonraki zamana ait «art animalier» tipi ve en çok Türklere ait olan sanat eserlerinde taarruz eden bir yırtıcı hayvan ile onun kurbanı olan diğer hayvan tasvir edilmiştir. Türkler, kuvvetli ve mütaarrız hayvanı millî totem bildikleri gibi, komşuları da onları yırtıcı hayvandan töremiş ve mutaarrız karakterli insanlar olarak tanımışlardır. Bu hususları biz, destanlarımızdan başka, Çin kaynaklarından, Arap membalarından, müvverih MES'ÛDÎ'den, Türkleri «yırtıcı kurdun oğulları» (nasl ibn-i dabbat-a bâsil) diye anan eski Arap «şu'ûbiye» şairinin tasvirlerinden, nihayet süryanî patriki MİKÂİL'in tarihinden öğreniyoruz [7]. Allahın Türklere hâkimiyet tılsımı demek olan yede-taşını vermiş olduğuna ait rivayetler de bu cümleye dahildir. Türklerin bu yedeciliği El-BÎRÛNÎ tarafından asıl ve esası olmıyan efsane olarak anlatılmış ise de, Türklerle komşu olan milletlerin komşu hükümdarların ve birçok ilim erbabının buna inandığı, bu taşa ait İbn al-Faqih'ın Meşhed nüshasında ve diğer eserlerde gûya bu tılsımın tesirini gözleriyle görmüş gibi söyledikleri rivayetleri ile sabittir. Türk-

lerin denizden (gölden) yahut dağdan çıkan ilâhî aygırlardan töreyen süratte emsalsiz atlar bahşedilmekle de Tanrı tarafından diğer milletlere üstün edildiklerine inanmamaları da bu meyanda zikredilmek icabeder [8].

3) Bir de Türklerin, cihanşümul devletin muayyen coğrafî hududda tahakkuk ettirilmesi icap ettiğine inandıkları, Oğuz destan ve rivayetlerinde görülmektedir. Bu geniş coğrafî sahanın merkezlerini Tiyanşan dağları ile Orhun havzasındaki mukaddes Ötügen-Yış teşkil etmektedir. Oğuz Han'ın anayurdunun yayla ve kışlak yerleriyle mufassalan anlatıldığını, yukarıda (S. 18 - 19) zikretmiştik. Garpte Hazar denizinin de bu Türk memleketine dahil telâkki edildiği ayni destanlardan öğreniliyor.

Mahmud Kaşgarî'nin haritasına ait bir makalemde [9] anlattığım gibi, eski Türkler Ortaasyanın yüksek yaylalarını, yani Tıyanşan - Pamir - Küenlün alanını, dünyanın dört köşeli bir merkezi telâkki etmişler ve cihana hâkim olmayı, bunun dört tarafında yaşayan kavimleri itaat altına almak diye anlamışlardır. Bu yüzdendir ki Afrasyab (Tunga-Alp), Oğuz Han, Çengiz Han ve Temür, Doğu- ve Batıtürkistana malik olduktan sonra, Hind, Çin, İran ve Doğu Avrupayı ele geçirmişler yahut destanlarda ele geçirmiş olarak tasvir edilmişlerdir. Bu vâdide destanlarda veya tarihlerde Türk cihangirlerinin Hazar denizini dolaşmaları hususuna ait görülen kayidler de dikkate şayandır. Afrasyab, Türk ve İran rivayetlerine göre, Hazar Denizini şimalinden ve cenubundan dolaşmıştır, Türk destanlarında Afrasyab'ın Alp-Arız isminde bir oğlu bahis mevzuudur. Buna göre bu kahraman Demirkapı'yı, yani doğu Kafkasyadaki Derbendi, fethetmiştir [10]. Eski Türk rivayetlerinde bazı kahramanlar hakkında «Demirkapıyı depüp yıkan» şeklinde bir tâbir kullanılmıştır [11]. Bu tâbir, eski Türklerin Hazar Denizinin şimalinden gelerek Kafkasyayı fetheylemelerine ait hatıralarla alâkadar olsa gerektir. Milâddan önce 7. nci asırda yaşıyan Saka hükümdarı olarak kabul ettiğimiz Tunga-Alp (Afrasyab), Edil (Volga) nehri tarafından gelerek Demirkapı üzerinden Önasyaya geçmiş ve oradan İran - Horasan yolu ile Buhara civarındaki Beykend'e ve Çu havzasının yukarı taraflarında bulunan Koçungar-Başı mevkiine dönüp gelmiştir. Oğuz Han'ın seferlerine ait Oğuz destanındaki rivayetler de buna benziyor: Oğuz Han Çin'i ve Hind'i alıyor; sonra (Afganistandaki) Gur ülkesinden kalkarak, Doğuavrupadaki memleketleri fethetmek üzere, Etil (Volga) havzasına geliyor ve oradan da Demirkapı üzerinden cenubî Kafkasya'ya ve Anadoluya geçiyor; sonra İran ve Horasan üzerinden Semerkand civarında kâin ve bugün dahi yeri malûm Yalguz-Ağaç mevkiine gelerek, orada büyük şenlikler yapıyor ve sonunda İle havzasındaki asıl vatanına avdet ediyor.

Temür de, son büyük fütuhat şenliklerini Semerkanddaki Kânigül'den Yalguz-Agaç'a kadar uzanan 4 fersahlık bir sahada icra etti [12].

Türklerin Hazar Denizini dolaşmaları bazan da cenuptan şimale doğru olmuştur. Çengiz'in ve Temür'ün bu denizi dolaşmaları böyle idi. Çengiz kendisi dolaşmadı, fakat kumandanlarından Cebe ve Sübidey'i [13] gönderdi, onlar dolaştılar. Temür ise, Edil havzasına bir defa şarktan Aral Gölü şimalinden gelmiştir. Sonra da Azerbaycan ve Derbend üzerinden buraya geldi. Hazar Denizi Afrasyab'ın, Oğuz Han'ın ve Çengiz'in olduğu gibi, Temür'ün memleketinin de ortasında bulunan bir gölden ibaretti. Hazar Denizinin cenuptan dolaşılması diğer destanlarımızda da vardır: Oğuz kahramanı Bayandır Han Horasan'dan azimet edip Anı'ya ve Kars'a geliyor; Gürcistan üzerinden aşıp Demirkapı'yı Küstasek (ihtimal Mugandaki Küstaşefî mıntakasının kralı, yahut ta İran hükümdarı Guştasp?) adlı bir hükümdarın elinden alıyor. Destana göre bu hâdise, İsa peygamberin zamanında, yani Milâd zamanında vâki olmuşmuş [14]. Bir rivayette Bayındır Han'ın Kaydar Han ve Turmuş Han adlı biraderleri zikrolunmaktadır, ki bunlardan Kaydar Han'ın, kabri İran Azerbaycanında Sultaniye civarında gösterilen ve Türklerce mukaddes sayılan Kaydar Peygamber ile ayni şahsiyet olması muhtemeldir. Kaydar'ın bu kabri Temür'ün seferlerinde de bir mukaddes ziyaretgâh olarak zikredilmektedir [15]. Şu halde, Türk tarihinde olduğu gibi, Türk fütuhatına ait menkıbelerde dahi, Hazar Denizi şimalden ve cenuptan dolaşılmıştır.

Gerek Orta Tiyanşanın ve gerekse Orhun havzasının büyük bir Asya devletinin merkezi olmak itibariyle ehemmiyetine inanmak ta realiteye uygundur. İlk Türklerin, Tiyanşan sahalarında yaşayıp buradaki yüksek yaylaların bahşettiği kolaylıktan istifade ederek, gerek Doğu- ve gerek Batıtürkistan ve onlara komşu ülkeler üzerinde hâkimiyetlerini tesis edebilmişlerdir. Hâkim sülâle âzaları ve hâkim zümreler kış aylarını bir sene Doğu- ve diğer sene de Batıtürkistan ovalarında geçirdikleri halde, yaz aylarını her yıl Tiyanşanın yüksek yaylâlarında geçirerek biribirleriyle birleşmişlerdir. Eski İran Afrasyab rivayetlerinde, Türk hükümdarlarının esas karargâhlarından birisi olarak zikredilen Koçkarbaşı (yahut Koçungar-başı, bugün Isık-gölün garbinde bulunan Koçkar yaylası) Karahanlılar zamanında da hükümdarların çok sevilen yaylaları idi. Mogollar zamanında maruf olan Çarın ırmağı başları, güzel ve muhteşem «Koyaş», «Ulug Ev» ve «Yulduz» yaylaları, daha evvelce Göktürkler zamanında da tanınmış karargâhlar idi [16]. Şimdiki Yulduz yaylasına Temür zamanında dahi «Yulduz saray» denildiğinden, burada hükümdar saraylarından biri bulunduğu anlatılmaktadır.

MAHMUD KAŞGARÎ: «Türkler Allahın has askerleridir, Allah on-

ları istediği ülkelere musallat eder, Allah dünyanın en yüksek mıntakalarını Türkler için vatan yapmıştır» diyerek, Türk cihangirliğinde «en yüksek mıntakalar» ın yani Tiyanşan dağ yaylalarının ehemmiyetini tebarüz ettirmekle, yalnız kendi hususî fikirlerini değil, eskidenberi Türkler arasında yerleşmiş olan bir inanı da ifade etmiştir. Çünkü aynı sözler, ALİ BN MUHAMMED AL-KAŞGARÎ ismindeki diğer bir müellifin eserlerinde de başka ibarelerle anlatılmıştır [17]. Ötügen sahasının bir bozkır devletinin merkezi olması bakımından ehemmiyetini GRUM GRJİMAYLO güzel anlatmıştır. Burası Çin'e taarruz eden bozkır orduları için üs ve mühimmat merkezi olması itibariyle olduğu gibi, müdafaa için de mühim olmuştur. İran destanında Afrasyab'ın şarkta Kimâk Denizi (Koso-göl yahut Baykal) tarafındaki en uzak sığınak yeri olan Keng-diz kalesi, Türk kitabelerinde Türk milletinin harîm-i ismeti gibi gösterilen Ötügen-Yış'la bir olsa gerektir.

4) Türk ve Mogol kavimlerinin fütuhatta güttükleri gayelerinin sadeliği de, bu fütuhata ayrı bir hususiyet vermiştir. GÂHÎZ diyor ki: «Türkler kendi memleketlerinde (Ortaasya'da) harpler yaparken bunu bir din ve bir fikrin müdafaası yahut mal ve mülk toplamak için yapmıyorlar. Taassup yüzünden, yahut bir kimseye karşı besledikleri düşmanlık yüzünden de harp etmiyorlar; yaptıkları savaşları ancak yağma ve garet (selb) kasdiyle yapmaktadır ve bütün bu harplerde inisiativ (khiyâr) onun kendi elinde olduğu için tehdidden korkmaz ve va'dlerden de bir şey ümid etmez. Bütün akın ve seferlerinde Türk arayıcı (tâlib) dır, fakat asla başkalarının aranma hedefi (matlûb) değildir. O bağışlama salâhiyetini ancak kendi kuvvet ve kudretinde buluyor, tarafından ezilen kavimlerin merhametine müracaat etmeğe hiçbir zaman muhtaç kalmıyor. Bununla beraber kendi eline geçen mal ve serveti de toplayıp muhafaza etmiyor, bu yüzden hiç kimse onun mal ve mülküne tama' etmiyor. Vaziyeti böyle olan bir millet, başkası tarafından harbe mecbur edilirse, yahut onda millî hamiyet ve yahut din gayreti doğarsa neler yapmaz» [18].

Coğrafi vaziyetler ve hayat şartları Türklere, bütün harplerde teşebbüsü ellerinde bulundurmak imkânını bahşettiğine inanmak, Câhizdan başka müelliflerin eserlerinde de görülmektedir. Hipokratus (Bukrat) un ve Galenus (Câlinûs) un «dar gözlü insanlar» diye tavsif ettikleri Maeotis (Azak Denizi) Skitleri hakkında yazdıklarını Türklere hamlederek nakleden ŞARAF AL-ZAMAN AL-MARVAZÎ (1046-1120) diyor ki: «Türkler hür insanlardır; onlar kendi kendilerine mâliktirler, hiç kimseye (yani diğer hiçbir millete) kendileri üzerine tahakküme yol vermezler. Onlar iş görürken kendi iradeleriyle görürler. Harp ederlerse an-

cak kendileri için ederler. Diğerleri için harp etmezler. Onlar teşebbüslerinde, harpteki savlet ve öldürüş işlerinde başka milletlere nisbetle sert ve şiddetlidirler. Kendilerine karşı harp edenlere mukavemette faik olduklarından ellerine her vakit ganimet geçer, bunu da kendi aralarında müsavatla taksim edip alırlar» [19 a]. Kısa olarak Türkler tamamile kendi istediklerine göre yaptıkları harp ve fütuhatlarını din veya diğer medenî ve insanî şiarlarla örtmemiş, sadece yağmayı bir cezalandırma seferi için yahut ülkeleri hüküm ve idareleri altında bulundurmayı bir harp için gaye edinmişlerdir. Çünkü ellerarası âsâyişin ancak bu esasta temin edileceğine inanmışlardır. Bununla beraber Türk, kurduğu devletlerin göçebe ve yarıgöçebe ahaliye münhasır kalmıyacağını da çok iyi bilmiştir. «Manas» destanı bunu anlatır. Mahmud Kaşgarî'de naklolunan eski Türk savu *Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas,* prof. H. H. SCHAEDER'in güzelce izah ettiği gibi, börk börk olmak için bir başa muhtaç olduğu kadar, Tat (yani İranlı) da Türke muhtaçtır, bu cihetten Türk bulunan yerde Tat da bulunur demektir. Bunu Türk, devlet teşkilinde de esas umde edinmiştir. Bir devlet içinde de Türkle Tat hayatın icapları dolayısiyle sımsıkı bağlıdırlar. Fakat Türk bu bağlılığı tavuklar besliyen, ticaret ve tarla işinden başkasını bilmiyen bir unsur diye telâkki ettiği Tatın kendisine tâbi olması şeklinde tahakkuk edeceğini zannetmiştir [19 b] İşte Türklerin fütuhat gayeleri bu kadar vazıh ve sadedir. Böylece Türk, kendisini fütuhatta haklı ve vazifesini gören birisi telâkki etmiştir.

5) Türk fütuhatının diğer fârık bir vasfı da bunun her vakit gayet sade ve elâstikî bir teşkilât sistemine, «türe» dediğimiz örfî kanun ve vazı'lara dayandırılmış olmasıdır. Bu sistem, en küçük bir teşekküle olduğu gibi, Asya ve Doğuavrupa mikyasındaki geniş teşekküllere de ayni kolaylıkla tatbik edilmiştir. Daha geçen asrın sonlarına kadar Başkurt, Karakalpak ve Hiva Özbek mekteplerindeki talebe kendi aralarından idare işlerine elverişli olan birisini «kadı» intihap ederken, dört talebe bunu bir ak keçeye oturtup kaldırır; buna sevinç ve şakalarla iştirak eden diğer talebe de keçede kaldırılan şahsı çimdikler veya başka türlü muziplikler bazan ağlatıncaya kadar her nevi eziyeti verirlerdi. Bundan sonra keçe yere konulur, « kadı » ya ve onun kendisi, yahut yine talebe tarafından tayin olunan naib (orun-basar) ine tam olarak itaat ederlerdi [20]. Bu usul, bir ülke hükûmet teşkilinin bir taslağıdır.

Şamanî âyinler ve kehanet için **kam**'lar gibi Açina'dan türediklerine ve hükûmet işleri için yaratıldıklarına inanılan **kagan** (han, töre) ler nesli de, - muahhar Kazak, Kırgız ve Özbek kabilelerindeki dinî «Hoca» lar ile dünyevî «töre» ler gibi - eski Türk «devletçi» uruğlarında bir

devlet teşkilâtı nüvesi olarak daima ve bütün asırlarda mevcud olmuştur. Ortaasya bozkır devletleri arasında Kunlar keza Öğuz, Karluk, Kınık, Beğdili, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Kayı gibi kabileler arasından zuhur edip, bazan uzun zaman yaşadıktan sonra munkariz olan kabile beğlikleri olduğu halde, Göktürk, Uygur, Basmıl, Şato, Hazar, Nayman ve Mogolistan kabileleri ile Kimak ve Kıpçaklar ancak «han» neslini beslemişler, ancak bu nesilden gelen reisleri oymaklar arasında müşterek reis olarak tanımışlardır. İslâmiyetten önceki Türklerin kam'lara karşı olduğu gibi, menşeleri efsanelere karışan kagan (han-töre) lere olan münasebetleri de, hurafelerle dolu olmuş *Kan süyegı kiye* (hanların kemiği meş'um) diyerek bunların ölülerinin cesedleri uğursuzluk getirdiğine inanmışlar, kendisini kam ve hanlardan ayrı sayıp «kara budun» yahut «kara süyek» (kara kemik) tesmiye eden halk bu kam ve hanların cesedlerini kendilerinkinden ayrı yerlerde gömmüşlerdir. Bunların tenâsül ve ihtilâtları, halkın daima dikkatli murakebesi altında kalmıştır. Bu halin Milâddan önceki devirlerden, Argim-pay'lar zamanındanberi böyle olduğuna inanmak mümkündür. İşte «devletçi» kabileler arasında bir «devletçilik çekirdeği» sıfatiyle, yaşayan bu nesilden büyük küçük camialar için «hanlar kaldırılmış» (han küterilmiş), yani iclâs edilmiş, bazan bu teşebbüsler büyük devletlerin kurulmasına, bazan da muayyen kabile birlikleri içinde yaşıyan töre'lerin ezilmesine, hattâ toptan katledilmesine müncer olmuş; fakat Açina oğullarının başka kabilelerde yaşıyanları tekrar ortaya çıkmış, yahut çıkarılmıştır. İşte Türkün hâkim zümrelerinin belki binlerce yıllık hayatı böyle geçmiş, cihangir devletler de böyle vücude gelmiştir [21]. Göktürk ve Hazar hakanları, dört uruğ beyi tarafından ak keçe üzerinde hanlığa iclâs edilirken, boğazlarını ipek bir bağla şiddetle sıkarak «devleti nasıl ve ne kadar zaman idare edecekleri» ne dair söz almak âdeti, hep çağımıza kadar yaşıyan «kadı» intihabının hakikî ve asıl şeklidir.

Böylece, küçük bir camiaya reis intihap olunan han ve naibi (buna *yogruş* yahut *kagıtlaş* ve *kagılgay* denilirdi) dört kabile reisine dayanırlar. *Tuvacı* ve yahut ona benzer bir unvan taşıyan beye tâbi birkaç tane *nöker* ve birkaç neferden ibaret gece nöbetçisi *(tunkatar,* mogolca *kebtevül)* ve gündüz nöbetçisi (bekçi, mogolca *turgavul*) kişikçiler, hanın *bavurcı* denilen oduncu aşçısıile atlarına bakan *aktaçısı*; böylece herbiri ayrı unvan taşıyan ve sayıları birkaç ona çıkan beyler ve saire mansabdarlar olurdu. Fakat devlet büyüyünce o birkaç nöker, sayısı da yüz binlere çıkan *çerik* şeklini alır, tuvaçı'da bu cihanşümul devletin harbiye veziri olur, kişikçiler dahi binler ve onbinlerle sayılan muhafız alaylarına döner, bavurcı tekmil memleketin iktisadiyatını idare eden ve elinden

149 J, (+)

milyonlar ve milyarlar geçen bir iktisad veziri, aktaçı'da yüzbinlere varan ordunun suvari teşkilâtını idare eder. Fethedilen memleketlerde yerli medenî unsurun tesiriyle değişmelere maruz kalan, yahut ortadan kalkan bu tşkilât sistemi büyük bozkır devletinin esasî bölgelerinde (Uluğ-Yurd'da) kendi hususiyetlerini olduğu gibi muhafaza eder. Büyük bozkır devleti dağılırsa türe yine yerinde kalır bu tuvaçı, bavurçı ve aktaçı teşkilâtı yine ufak camialara intibak eder, fakat biraz sonra tekrar büyük bir camianın başına geçer. Bütün bu teşkilât usulü, Türk ve Mogol camialarında idareci kabilelerin bünyesine aşılanmış içtimaî bir itiyad ve anane halinde yaşamakta idi.

Böylece devletin esas teşkilât geleneklerinin başlıca hâmili göçebe ve yarıgöçebeler arasında ayrı bir mevki tutan devletçi uruğlardır. Töreler bu gibi kabilelerin kızlariyle evlenmişler, mes'ul devlet adamlarını bunlar arasından seçmişler. Göktürklerde ve Karahanlılarda Çigil, Hazarlarda Kabar ve Borûçolu (Bizans kaynaklarında *βαρσηλτ*), Mogollarda Kongrat, Calayır, Kirayıt, Uriankhıt, Uyrat ve Mangıt bu nevi urukların ileri gelenleri idi. Bu nevi urukların devlet idaresindeki ehemmiyetini Cengiz Han'ın «Gizli Tarihi» *(Yuan-çao-bi-şi)* bize canlı misallerle anlatmaktadır.

Çengiz: «Burkuçı-tükum, Onan, ve Kelüran havzalarında yaşıyan kabilelerden doğan her erkek çocuk, mahsus talim ve terbiye görmediği halde, kendine mâlik, cessur, kahraman ve bilgi sahibi olduğu gibi, oradaki kabilelerde doğan her kız dahi saçını düzeltmek için tarağa ve külgüne denilen tuvalet takımına mâlik olmıyarak büyüdüğü halde, diğer kadın ve kızlara nümune ve hayat işinde pişkin oluyorlar» demiştir [22]. Hakikaten bu memlekette yetişen büyük siyasiler ve büyük hatunlar bu zikri geçen ülkelerde yaşıyan uruklar arasından zuhur etmiştir. Memleketin idaresinde Hunlarda, Göktürk, Hazar ve Mogol devirlerinde, Temür zamanında görüldüğü gibi, 4 ve 24 lü teşkilât da daima câri olmuştur. Hun hükümdarı Mete'nin tarihinde bunu pek vazıh görüyoruz. Keza Oğuz Han'ın destanında da 4 kol ve 24 kabile bahis mevzuudur. Keza milâdî birinci asırdaki Skit hükümdarı Skilur da, Yunanlı PLUTARK'ın rivayetine göre, öleceği vakit 24 oğlundan her birine birer ok getirtmiş ve bu okların bir arada bulundukları halde kırılmadıklarını göstermiştir. Buna benzer gelenekler, Oğuzdan maada, Bulgar kıralı Kubrat'a ve Çengiz'in ecdadına da nisbet edilmektedir [23]. Türk hükümdarlarının dört kabileye dayandıklarına misal olarak, Çengiz'in, dört oğlundan her birine dört kabile vermiş olduğunu zikredelim. Çengiz ve oğulları, fethedilen ülkelere muhtelif kabilelerden muayyen bir miktarını alarak bunlardan müteşekkil ordular göndermiştir. Oğuz destanında da, fethedilen

vilâyetlerde hükümdarın asıl istinadgâhı olan 24 kabilenin haricinde kalan şu kabileler yerleştirilmiştir: Şarki Avrupada Kıpçaklar, cenubî Kafkasya'da ve Önasya taraflarında Ağaçeriler, cenubî İranda Halaç'lar, Afganistanın Gur vilâyetinde Karluk'lar. Umumiyetle teşkilâtın sadeliği ve teşkilât taslağının idareci her ferdin kafasında anane olarak yerleşecek derecede pratik olması, büyük askerî ve siyasî teşekküllerin tez elden vücude getirilmesini temin etmiş, fâtih Türk ve Mogol kavimlerin idare işlerini kolaylaştırmıştır. Türk ve Mogol örfî kanunlarına revaç veren Çengiz ve Temür gibilerini bozkır örf ve kanunlarının vazı'ı saymanın yanlış olduğu, 13 üncü asırda Mogol ve Türklerin türelerini M. ö. 7-6 asırlardaki Skitlerde görülen örf ve kanunlarından ayıran birçok asırlık fasıla 8 inci asırda Göktürk yazıtlarında Göktürklerin, 10 uncu asırda İBN FADLAN'ın seyahatnamesinde Oğuz, Bulgar ve Hazarların örf ve âdetlerine ait verilen malûmat sayesinde artık ortadan kalkmış bulunmaktadır. Skit, Göktürk, Oğuz, Bulgar, Hazar, Uygur ve Mogolların örfî kanunlarının tek bir türe sistemini teşkil ettiği tahakkuk etmiştir [24]. Bütün bozkırlarda belki binlerce senedenberi yaşıyan bir «türe» vardır. Bu isim türenin hâmili olan Kağanlar nesline de itlak olunmuş, biz de bu kelimeyi bu son mânasında Kazak-Kırgızların ve Özbeklerin telâffuzuna göre, ve ötekisinden farketmek üzere «töre» şeklinde yazabiliriz. Mete, Atila, Tüng-yabgu, Çengiz ve Temür gibi hükümdarlar kendileri bu örfî kanunlara tâbi olmuşlardır. Bu vazı'lar kitaplara yazılmış değil halkın içtimaî bünyesinde yaşamıştır. En iptidaî bir camiada tatbik olunan bu örfî kanunların en mütekâmil cemiyetlere de tatbik edilmesi onun eksik tarafı sayılabilir; fakat fetholunan ülkelerdeki mahallî kanunları teferruat için meriyette bırakmasını ve onlarla yanyana yaşamasını bilmekle gösterdiği elâstikiyeti tarihî bir hakikattir. Bu yüzden o islâm şeriatine üstün bir kanun ve ona nisbeten sağlam ve hayata uygun bir teşkilât sistemi telâkki olunmuştur. Bunu biz ileride İlhanlılara ait bahislerde de göreceğiz.

6) Türk ve Mogol fütuhatında göze çarpan diğer bir hususiyet, küçük fakat eyi bir nizama tâbi kuvvetlere dayanarak sür'atli hareketler ile ihtiyatı ve etraflıca hazırlanarak iş görmeyi bir arada cemedebilmek alışıklığı gelmektedir. Bu itibarla, ilk fâtihlerden Mete ile Atila ve Göktürklerden Tüng-Yabgu'nun taktikleri dikkate şayandır. Çengiz ve Temür hattı hareketleri itibariyle bize çok muasır şahsiyetler gibi geliyorlar. Bunların fütühatı geniş bir dünya görüşünü, zamanlarındaki cihanın coğrafî ve siyasî vaziyetine tam mânasile vâkıf olduklarını da göstermektedir. Bu fâtihlerin seferlerinde harita kullandıkları da malûmdur. Çengiz ile Temürün harita kullandıkları tarihî kaynaklarda mufassalan

kaydedilmiştir [25] Bu hal, Hunlarda da olmuştur [26 a]. Demek ki fütuhat yalnız ve sadece eski millî geleneklerden mülhem olarak değil, zamanının reel şartlarına uygun bir şekilde icra edilmiştir. Türk tarihinde gördüğümüz belli başlı büyük fütuhatın, meselâ Mete'nin, Atila'nın, Çengiz'in ve Temür'ün fütuhatını alelâde bir baskın ve çapulculuk mahiyetinde telâkki etmek çok yanlıştır. Bunlar, ananevî bir takım cihangirlik telâkkisi neticesi olarak vukubulmuşlardır. Bu fütuhat ekseriya bir plân dahilinde yapılmıştır. Çengiz fütuhatını muvaffakıyetle yapmak için, önceden sevkettiği bir takım casuslar vasıtasiyle fethedeceği yerlerin coğrafî vaziyetlerini bizzat tetkik ettirmiştir. O bu suretle garbî Afganistan ve Belucistan taraflarının vaziyetini öğrenmiş ve yine bu suretle Celâleddin Horezmşahın Hind'den İran'a geçerken yolunu kesmek maksadiyle oğlu Çağatay'ı gayet az bir kuvvetle Siistan ve Belucistan'a göndermişti; çünkü o taraflarda ve cenubî Afganistan'da kendisi için hiçbir ciddî tehlikenin mevcut olmadığını önceden anlamıştı. Onun hedefi, hasmını gaflette iken yakalamak olmuştur. Türk fütuhat ananelerinde, sevkulceyiş mahareti elbette ki en mühim yeri tutmuştur.

Strateji hilelerinden her milletin fâtihleri istifade eder; fakat Türk fâtihlerince bu strateji aldatmaları pek geniş mikyasta kullanılmıştır. Temür'ün strateji ve harp hileleri mikyası muasırlarından hiçbir hükümdarınkine uymadığını ve genişliğini bilhassa İbn Arabşah güzel anlamıştır [26 b]. Temür, şarkî Avrupadaki Altınorda hanı Toktamış'a taarruz ederken, Çin seferine hazırlanır gibi hareket göstermişti: Doğutürkistandaki Çağatay hanları ülkesini işgal eylemek için yaptığı seferine olan hazırlıklarını da gûya Doğuavrupa seferi için bir hazırlık gibi gösterebilmiş ve yürürken bile Çoçı Ulusuna gidiyormuş gibi Sırderyadan «Arka» ya, yani şimdiki Kazakistanın ortalarına hareket etmiş ve muazzam ordusunu Balhaş gölünün şimalinden yürüterek âni bir surette Tiyanşan sahalarında zuhur etmiş, sonra eski Beşbalık taraflarından ve Davançından geçerek Doğutürkistan şehirlerini ve yaylalarını işgal edip ve baş karargâhını da Yıldız yaylarında kurmuştu. Bu harp sürgün avının insanlara tatbiken genişletilmiş şekli olmuştur. Sonraları da Temür, Önasyada, Anadoluda, harplerini idare ederken, Çin seferine hazırlanmak üzere Tiyanşan sahalarında ziraat yaptırmış, kaleler bina ettirmiş ve o tarafların plân ve haritalarını aldırtmıştı. Bu vaziyet karşısında o zamanın hükümdarları bu cihangirin hangi memlekete ve ne zaman taarruz edeceğini hiç bilememişlerdir. Temür'ün hareketleri her vakit âni olmuştur. Bu yalnız Temür'e hâs olmayıp, türk fâtihlerinin çoğunda görülen bir hususiyettir. Strateji genişliği göçebe Türk ve Mogollarda vuzuhla görülen coğrafî görüşünün genişliğine dayanmaktadır. Milâdın altıncı

asrında Göktürklerin ve 13 - 15 inci asırlarda Mogolların tarihi gösteriyor, ki o zaman Ortaasyada yarıgöçebe hayat geçiren bu kavimlerin zimamdarları kadar, dünyada hiçbir milletin hükümdarları Uzak - ve Yakınşark, Hindistan ile Avrupa arasındaki siyasî, iktisadî ve içtimaî münasebetleri iyi bilerek bir siyaset yürütememiştir. Ayni suretle hiçbir milletin ordu kumandanları ve siyasîleri o zamanki türk ve mogol ordu kumandanları ve siyasîleri kadar geniş düşünülen stratejik plânlar tertip ve tatbik edememişlerdir.

— 2 —

TÜRK VE MOGOL FÜTUHATININ CİHAN TARİHİNDE EHEMMİYETİ

Umumî cihan tarihine ait eserlerde Türk ve Moğol kavimlerinin fütuhatı, tarlaları anî bir surette çekirgelerin istilâ eylemesi ile, semavî ve tabiî âfetlerle mukayese edilir. Asya kavimleri tarihine ait eserlerde Türkistanda Soğd ve Tacik, İranda Fars, şarkta Çin, cenupta Hind, garpta Rum ve Slav köylülerinin güllerle dolu bahçeleri, güzel tarlaları, bu milletlerin çalışkan şehirlilerinin ancak sulh ve sükûnet içinde inkişaf etmekte olan fikrî hayatları, din ve felsefeleri, bir çok emeklerle vücude getirdikleri sanat eserleri; diğer taraftan bunun tam zıddı olarak da çöllerde, çadırlarda yaşıyan, eşkiyalıkla geçinen ve ancak sihirbazlara ve kuvvetli şahsiyetlere tapan, büyüklerin cenazelerinde insan kurban eden, muharebelerde atlarının damarından kan akıtıp içen, etlerini pişirecek yerde eğerin altında ezdirmek suretile yiyen Ortaasya göçebe kavimlerinin hayatı ve bunların İran, Çin, Hind ve Rum komşularına ânî bir surette saldırarak, onların medeniyetlerini az bir zaman zarfında hâk ile yeksân ettikleri, büyük medeniyetleri yaşatan bu kavimlere mensup ahaliyi katliâm eyledikleri, bu katliâmdan kurtulanlara vergi tarh ederek diğer insanların hesabına yaşadıkları; millî, kavmî ve ırkî şeref hissinden mahrum bulunduklarından bir kaç nesil sonra kendi mahkûmları olan medenî milletler arasında eriyip kayboldukları v. s. şairane bir şekilde tasvir olunur. İslâm ve Türk müverrihleri ise Selçuklular devrindeki göçebe Oğuzların, Horezmşahlar zamanındaki Kanklı - Kıpçakların Önasya ülkelerindeki çapulculuklarına karşı bunların müslüman kavimler olmaları dolayısile müsamaha ile bakmak ve hareketlerini mazur görmekle beraber gayri müslim olan Moğollara karşı şiddetli lisan kullanır ve bunların fütuhatını İslâm âleminin medeniyetçe inhitatının başlıca

sebebi, umumiyetle bunların tarihte zuhurunu İslâm ve Türk âlemi için büyük bir belâ tanıyarak lânetle yadederler. Fakat Avrupada Ortaasya göçebe kavimlerinin tarihteki rollerini anlayış tarzı epey değişti. Yukarıda (s. 11) prof. W. SCHMİDT ve O. MENGEN'in fikirlerini anlatmıştım. Burada buna ait bazı teferruat anlatılacaktır.

1 — Evvelâ Türk ve Mogol kavimlerinin geniş devletler kurmuş olmalarının ilim ve sanat sahasında birçok müsbet tarafları tesbit edilmektedir. Bu ise bu kavimlerin ilim ve sanat sahalarında bizzat çalışmalarını kaydetmekten ziyade, onların büyük mikyastaki hareketlerinin doğurduğu bazı müsbet neticeleri tesbit etmekten ibaret kalıyor. Ortaasya göçebelerinin, bilhassa Hunların fütuhatının sanat sahasında milletler arasında karşılıklı tesirler doğurduğunu büyük sanat tarihçisi prof. JOSEPF STRZYGOWSKİ müteaddit eserlerinde ve nihayet 1935 te türkçe olarak neşrolunan «Türkler ve Ortaasya sanati meselesi» nam eserinde tebarüz ettirmiştir [27].

Bu fütuhatın bilhassa Mogol fütuhatının, diğer sahalardaki tesirlerini W. BARTHOLD izah etmiştir. Mogolları barbar bir kavim addetmekle beraber bu zat şu fikirleri ileri sürmektedir: «Moğol hâkimiyeti, Çinde ve İslâm dünyasında 18. inci asırdan önce tarihte hiç görülmiyen bir siyasî istikrar vücude getirdi, onlar kendi menfaatleri iktizası olarak şehir hayatının inkişafı hususuna ehemmiyet verdiler. Vaktile Cermenlerin hâkimiyeti nakid iktisadiyatından mübadele iktisadiyatına, şehir hayatından köy hayatına geçmeyi mucip olduğu halde Moğollar devrinde gümüş para sistemi yerleşti, eski şehirler tamir edilmekle kalmayıp yeni şehirler de tesis edildi. Moğol İmparatorluğu uzak ve yakın şarkı aynı millet ve aynı hanedanın idaresi altında birleştirdi. Mısır Memlükelerine karşı düşmanlık Moğolları Avrupa devletlerine de yaklaştırdı. Avrupa tüccarları ve misyonerleri Ortaasyadan geçen kervan yollarından maada İran limanlarından Hinde ve Çine giden deniz yolunda da faydalandılar. Avrupada 13. üncü asırda yüz gösteren medenî terakki bir dereceye kadar bununla izah edilmektedir. Bu zamanlarda medeniyet sahasında üstünlük henüz İslâm, bilhassa İran taraflarında idi. İran halkının kendi tarihinde cihan medeniyetinin ön safında bulunduğu bir devir varsa o da Moğollar devridir; halbuki bir çok âlimler İranda medeniyetin Moğollar tarafından tahrip edildiği fikrindedirler. 14. üncü asırda farsça heyet kitapları Bizans'da yunancaya tercüme edildi; Çin heyetşinasları İran Moğolları nezdinde İran heyet âlimleriyle beraber çalıştılar, İran heyet âlimlerinin Çin'deki hizmetleri daha büyük oldu. İran'da Moğollar hâkimiyeti zamanında cihan milletlerinin bir tarihi vücude getirildi, bu işe bir Moğol, iki Çin âlimi, bir Kâşmirli buddist rahibi birkaç İran âlimi ve

bir Fransız rahibi iştirak ettirildi. Bunların tertip ettiği eser *Cami-üt-tevârih,* çerçevesinin genişliği bakımından cihan edebiyatında tamamiyle müstesna bir mevki tutmaktadır. Bu şekilde eski dünyadaki bütün medenî milletlerin âlimlerinin bir yerde toplanarak umumi tarihe dair rivayetleri bir kitap halinde cemeylemeleri o zamana kadar ve ondan sonra da hiç görülmemiştir. Avrupa âlimleri daha 19. uncu asırda bile umumî tarih derken ancak garbî Avrupa tarihini anıyorlardı; Reşideddinin yardımcılarından bir müslüman muharririn sözlerinden anlaşıldığına göre de 14. üncü asrın başından itibaren Arapların ve Farsların tarihine, umumî dünya tarihi denizine dökülen nehirlerin biri, nazariyle bakılmıştır [28].» Barthold İran kavimleri tarihine ait eserinde [29]) Reşideddinin tarihi hakkında şunları söylüyor: «Milletler tarihine ait mevaddın toplu olarak tertibi ve neşri olmak sıfatiyle *Câmi-üt-tevârih* cihan edebiyatında bu hususta emsali görülmiyen bir iştir. Gerek bu kitabın telifinden önce ve gerek ondan sonra garpte Bahrimuhiti Atlasî ile şarkta Bahrimuhiti Kebir arasında yaşıyan tekmil milleterin tarihlerine ait malûmatı her ayrı milletin kendi mümessilinin yardımiyle bir araya toplamak tecrübesi yapılmamıştır. Böyle bir eser tarihî görüş ufkunun genişlemesine hizmet etmiştir. Reşideddinin mesai arkadaşlarından Abdullah Kâşânî Arapların ve Farsların tarihleri cihan tarih denizine munsap olan nehirlerin ancak birisidir demiştir; halbuki Avrupa âlimleri, bugün bile umumî cihan tarihini Roma-Cermen âleminin tarihinden ibaret gibi telâkki etmekte devam ediyorlar. Reşideddinin eserinde her milletin tarihi kendi telâkilerine göre yazılmış ve öyle dercedilmiştir. Bu telâkkiler islâmiyetin esaslarına aykırı olduğu takdirde bile değiştirilmemiş ve müellifin (yani Reşideddinin) zamanındaki edebî zevklere göre değiştirmek tecrübeleri de yapılmamıştır.»

Barthold'un bu fikirlerine ilâve edilecek diğer bir nokta da Çin tıp ve felsefe eserlerinin İlhaniler zamanında farsçaya tercüme edilmiş olmasıdır. İlhan Gazan Han kendi asrından önceki zamanlarda Önasyada ancak Yunan ilimlerine ehemmiyet verildiğini, kendi asrında ise yalnız Batıda değil, Uzak Doğuda inkişaf eden ilmî mesai neticelerini de kendi tebaası olan milletlere öğretmek imkânı bulunduğunu insaniyet için büyük bir kazanç olarak zikretmiştir. Gazan Hanın bu sözleri kendi zamanında çinceden tercüme edilen tıbba ait eserin mukaddimesinde yazılıdır ki, yegâne nüshası Ayasofya kütüphanesinde 3596 numarada mahfuz bulunmaktadır. Türk ve Moğolların büyük fütuhatları esnasında beynelmilel ticaretin ve iktisadî hayatın inkişafı hususu da ehemmiyetle kaydedilmesi icabeden bir keyfiyettir.

2. — Türk-Mogol fütuhatının coğrafya ilminin inkişafı için olan ehemmiyeti de izah edilmek icab eden bir mevzudur. PTOLEMEUS'un Ortaasya ülkelerine dair verdiği malûmatı tedarik eden Yunan taciri MARİNOS ve ajanları, Ortaasyadaki büyük Hun devletinin garba doğru yayılmasından istifade etmişlerdir. Çinlilerin Tang sülâlesi devrinde Ortaasyaya dair topladıkları zengin malûmat ise, hiç şüphesiz büyük Göktürk devletinin kurulması ve fütuhatı ile ilgilidir. Mogol devrinin bu baptaki ehemmiyetini ben «İslâmiyet ve coğrafya ilmi» ismi altında neşrolunan bir makalemde izah etmiştim [30]. Bunun Türk ve Fars dil ve kültürlerile islâmiyetin yayılması bakımından da büyük önemi olmuştur.

Çengiz Han ve oğulları Batıtürkistanı işgal ettikten sonra, oralarda ve Horasandaki birçok şehirlerin müslüman ahalisini şarka tehcir ederek, Beşbalık'tan başlayıp Hanbalık'a (Pekin'e) kadar uzanan şimalî Çin mıntakalarında yerleştirdiler. Çengizin oğulları zamanında sür'atle inkişaf eden Türkistan-Çin ticareti, Horasan ve Mâverâünnehrin tüccar unsurunu buraya celbetti. Pekin'e yakın bir yerde Seremrkandlı muhacirler tarafından «Semerkand» isminde bir kasaba vücuda getirilmişti [31]. Herat ahalisi de Horasan pamukçuluğunu ve orasının yüksek dokuma sanatını yaymak için Uyguristana göç ettirilmiş ve Beşbalık tarafında yerleştirilmişlerdi [32]. 13. üncü asrın sonunda şehzâdelerden Anende, islâmiyeti kabul ettikten sonra, şimaligarbî Çinde islâm dini ve medeniyeti sür'atle intişar etti. Beşbalık taraflarındaki buddist Uygurlar, Türkistan-Çin ticaret yolu üzerindeki eski nüfuzlarını garptan gelen müslüman tüccarlara terkettiler. Bunlar oradan Uzak-doğunun her tarafına yayılıyorlardı. 1260 senelerinde Kubılay Kaanın ordusu, Malay yarımadasını ve Cava'yı işgal etti. Bu hal, Hind ile Çin arasındaki deniz ticaret yolunun temamile islâmlaşmasını intaç etti. Daha 1292 senesinde MARCO POLO'nun geçtiği zamanda, Cava'da islâmiyetten eser yoktu. Halbuki 1346 da İBN BATTUTA ziyaret ettiği sırada burada bir islâm sülâlesi yaşıyordu. Bu yolda İbn Battuta, Cava'dan başlayıp Hay-nan civarında bulunduğu anlaşılan ve «Tavâlisi» denilen bir yerde [33], Çin Denizi sahillerinde, islâm kolonileri ve kendisiyle türkçe konuşan hükümdar âilesini görmüştür. Tavâlisi, fikrimce, Kuangsi olsa gerektir, ki burası cenubî Çin'in Hay-nan adalarına bakan bir vilâyetin ismidir [33]. Kuvvetli islâm müstâmere ve mahalleleri başlıca, Zeytun (Tsüançeu-fu), Sîn-i Kelân (Kanton), Khansâ (Hang-çeu-fu) ve Hanbalık'ta bulunuyordu. Bütün bu müstâmelerede, İbn Battuta gibi REŞİDEDDİN de, Batıtürkistan, İran şehirlerinden ve Hindden gelip yerleşen müslüman memurlarının, ulemâ ve tüccarların isimlerini zikrediyor. Mogollar zamanında müslüman tüccarların, şimalî Asya-

daki Yakutların (Barku) ülkesine kadar gidip gelmekte oldukları yine Reşideddinin eserinde mezkûrdur. İslâmiyetin Ortaasya ve Uzakdoğuda kuvvetle intişarında başlıca âmil Mâverâünnehir ve Horasan ahalisinin Çin hududuna sevki yahut onların o taraflara celbedilmesi olmuştur; Cengiz zamanında uzak memleketlere tehcir edilmeleri yüzünden çok ağlayan bu Müslümanlar, böylece islâmiyetin yayılması yolunda faideli oldular. Bunun gibi, Doğutürkistan Uygurları da devlet memurları ve asker sıfatiyle külliyetli miktarda İrana ve Batıtürkistana sevkedilmiş, bunlar da orada kendi ülkelerinde inkişaf ettirdikleri kültürü ve sanatı yaymışlardır.

Bütün bu kaynaşmaların coğrafî bilgilerin genişlemesine ne kadar büyük yardımı olduğu, CUVEYNÎ, Reşideddin ve Mısırlı İBN FADL - ALLAH AL-'UMARÎ ile Marco Polo'nun eserlerinde vazıhan görülmektedir. Bu sıralarda haritacılıkta da Asyada önceleri görülmiyen bir tekâmül husule gelmiş ve yeni bir sistem icad edilmiştir. Aslı mogolca yahut türkçe yazılan ve bize ancak çincesi erişebilen haritalar, islâm haritaları gibi cenuba bakıyor ve murabba'lara taksim olunmuş bulunuyor [34]. İlhanlılardan Argun Han için tasnif edilen Akdeniz sahilleri haritası da böyle murabbalara taksim edilmişti [35], ki bundan ileride İlhanlılar faslında da bahsedilecektir. 1232 de çince tertip edilen Mogol devleti haritasında, Çin tarihinde ilk defa olarak Doğuavrupa memleket ve şehirleri yazılmış bulunmaktadır, nasıl ki Marco Polo ve sair seyyahlar da Uzakdoğudan Avrupaya bu Uzakdoğu ve Cenup ülkeleri ile kavimleri hakkında yepyeni malûmat getirmişlerdir.

3. — Dikkat edilecek ikinci nokta, Türk-Mogol fütuhatının, bugüne kadar zannedildiği gibi, memleketlerin iktisaden iflâsına değil, onların bu sahada bazan büyük bir kudretle kalkınmasına sebeb olmuş bulunduğu keyfiyetidir. Hun ve Göktürk devletlerinin kurulması, Çin ile Bizans ve Suriye arasında «ipek yolu» nun açılmasına sebep olduğu, tarihî bir hakikattir. Bu husus, FR. HİRTH ile ALBERT HERRMANN'ın ayrı tetkiklerinin mevzuunu teşkil etmiştir [36]. Daha sonraki fütuhatlara gelince, BARTHOLD, Türklerin Önasyadaki fütuhatının müsbet neticelerinden biri sıfatiyle, Selçuklular hâkimiyeti devrinde ticaret işinde tüccarlar arasında karşılıklı «çek» vermekle iş görme usulünün pek geniş mikyasta tatbik olunduğuna dair arap müverrihi Abû Şucâ'ın bir kaydini [37] ve Mogol devrinde bu usulün daha geniş mikyasta tatbikine bir misal olarak da, «çek» kelimesinin Avrupa dillerine arapça «sak» şeklinden farsça «çek» şekline çevirerek kullanmağa başladığını kaydetmiştir [38]. Buna, bir nevi **kâğıt para** demek olan «Kırtâs» paralarının daha Mogollardan evvel Suriyede Melik al-'Âdil Nureddin Zengî zamanında [39] ve Rum

Robert P. Blake. The circulation of silver in the Moslem East down to the Mongol Epoch (Harvard Journal of Asiatic Studies. II 1937 p. 291-

Selçuklularında [40] müstamel olduğunu bildiren kayitlerin bulunduğunu ilâve edelim. Mogollar zamanında kâğıt para, daha Çengizin vefatından 9 sene sonra (1236 da) oğlu ve halefi Ögedey Kaanın emriyle çıkarılmıştı. O zaman bozkırları dolduran tüccarlar için bu kâğıtlarla tediyatta bulunabilmek, büyük bir kolaylık ve güzel bir fırsat teşkil etmiştir. İranda Acem-Körfezinde ve Çinde iş gören tüccarlar ve «Ortak» denilen ticaret şirketleri arasındaki muameleler, bu çeklerle ve kâğıt paralarla icra edilmiştir ve İlhanlılar zamanında çince ismiyle «Çao» tesmiye olunan bu kâğıt paraların İranda umum için mecburî olarak tatbikı yolunda neticesiz kalan bir tecrübe bile (1294 te) yapılmıştır [41].

Fakat bu kâğıt para ile çekler, ancak muayyen bir malî sistemin görünüşlerini teşkil eder. Prof A. DOPSCH, primitif Mogol malî sistemini, göçebelerde dahi «aynî» ve «para» iktisadiyatının bir arada ve muvazi olarak yaşadığını isbat zımnında, H. CONSON'un Khalkha Mogolları hayatına ait topladığı malûmata dayanarak, bahis mevzuu etmiş ve şöyle demiştir: «Mogollar aynî mubâdele ve çay komprimeleri gibi tabiî para (Naturgeld) ile beraber külçe halinde gümüş ile, yani kıymetli maden ile de te'diyatta bulunuyorlar. Ufak paraları olmadığından, bunun yerine *khadak* (=kadak) denilen ipek kumaş parçaları kullanırlar. Bozkırda mâdenî paranın az bulunuşundan ve muayyen bir ağırlığa mâlik olan gümüş külçelerin kullanışlı tediye vasıtası olmadığından, bunların bir nevi banka'ları bulunmaktadır. Bu da, kâğıt para ile tediyatta bulunmayı temin ediyor. Mâmafih çay komprimeleri, en çok kullanılan tediye vasıtasıdır.» [42]. Bozkırda küçük gümüş paralar, ancak Çin yahut Greko - Baktria ve İran gibi komşu medenî memleketlerden gelmiş veya onların tesiriyle buralarda az miktarda darbolunmuştur; fakat muayyen bir ağırlıkta gümüş külçesini tediyat vasıtası olarak kullanmak, bozkırlarda pek eskiden bir anane halinde ve bu ülkelerde muteber ölçü sistemleri ile sarmaşık bir halde mevcuttu. Mogollar zamanında 2 kilo 274 gram ağırlığında bulunan ve kendilerine türkçe *yastuk*, farsça da, bunun harfiyen tercümesi olmak üzere, *baliş* denilen altın ve gümüş külçeler kullanılıyordu. Bunlar, eski Göktürk, Tokuzoğuz, Uygur ve Karahanlılar zamanında hâkim olan bir para sisteminin devamını gösteren bakiyelerdir. Bu yastukların ondabiri *sum*, ellidebiri *satır* tesmiye olunan küçük külçelerdi [43]. Saman oğulları hâkimiyeti zamanında Mâverâünnehirde (bilhassa Sırderya havzasında) darbolunan *müseyyebî*, Horezmde darbolunan *tazça* ismindeki 2,27 gramlık mağşuş gümüş dirhemler, keza Karahanlıların yine mağşuş olarak darbettikleri ve *gümüş*, yahut *gümüş-bakır* tesmiye edilen dirhemleri bu yastuk'un bindebirini ve sum'un yüzdebirini teşkil et-

mişlerdir. Edil Bulgarlarında bu dirhemlerin karşılığı olarak *tiyin*, yani sencab derisi kullanılmıştır, ki yüz tanesi bir sum teşkil ediyordu [44].

Hülegü Han namına yazılan mâdeniyat kitabı *Tansuknâme*'de, altından para darbetmekte her kavmin bir âdeti olduğu, Türkistanda da yalnız «cins», yani hâlis altının 500 miskalinin kıymet vahidi kıyasîsi olarak bir « baliş » sayıldığını, altından sikkeler darbedilmediği, yani işlenmiyen saf altının balışı kıymet esası olduğu kaydedilmiştir [45]. Gümüş külçelerin de böyle tam âyârlı olduğu, tarihen sabittir. Sâman oğulları devrinde (10. uncu asırda) kuzey yahut doğu Türkistandan Buhara'ya getirilen gümüş külçeler (sebâik al-fidda) temiz olduklarından, meta' yerine, yani hâlis gümüş olarak satın alınırdı [46]. Bu nevi külçelerin büyüklerine, yani yastuklara Horasanda «Tamgaç-gümüşü» (nuqra-i tamgâçî) yahut «gümüş-cam» (câm-i sîmîn), sum olanlarına da «Tamgaç-gümüş sumu» (sumhâ-i nuqra-i tamgâçî) demişlerdir [47]. Bunlardan «50 satır'lık gümüş cam» lar (yani 500 miskallık yastuklar), daha Tokuzoğuzlar zamanına (8 - 9. uncu asırlara) ait İslâm kaynaklarında ticarette te'diyat vâsıtası olarak zikredilmektedir [48]. Bu «tamgaç (yahut «tafgaç») gümüş» leri o kadar tam âyâr gümüş idiler, ki islâm fıkıh kitaplarında gümüş külçelerin muamelesinde, bunların evsafını ve kıymetini tasrih etmek şart sayıldığı halde, « nuqra-i tafgaçî » nin öyle evsafını tasrih etmenin lüzumsuzluğu, çünkü bunların tam âyâr hâlis gümüş oldukları meşhur olduğundan, «tafgaç-gümüşü» demekle muamelenin katiyet kesbedeceği kaydedilmiştir [49]. Gerçi Çinde de altın ve gümüş külçeler kullanılmıştır, fakat onların esası 3,78 gramlık *ma-ce* veyahut *ts-in* miskalları olduğundan ağırlıkları Türkistan külçelerinden farklı olmuştur [50].

Bütün bu nevi külçelerin Rusya [51] ve Avrupa [52] müzelerindeki mevcudu büyük bir yekûn tutmaktadır. Fakat külçe buluntularını eritip paraya çevirmeği devletler ötedenberi âdet edindiklerinden, bunların çoğu zayi olmuş, bunların ancak eksik tavsifleri kalmıştır. Doğutürkistan'da Karahanlılar zamanında Humar Hatun isminde birisinin, oğlunun düğünü dolayısiyle döktürdüğü üzerinde yazılı olan 7 küp dolu külçe (baliş) ler, 15 inci asrın sonlarında Hotende bulunmuş ve eritilmiştir.[53] Bunun gibi Ruslar da, 1898 senesinde aşağı Sırderya ve Amuderya arasındaki Emir-Rabat mevkiinde, üzerlerinde türkçe yazılar bulunan altın ve gümüş sumlar elde etmişlerdi [54], fakat bu sumlar şimdi yoktur.

Ölçü meselesine gelince, burada mevzuu bahis külçelerin aslı olan 2,274 gramlık ölçüsünün iki misli, 4,548 gramlık Horezm miskalini teşkil etmiştir. Diğer mühim ölçü, 4,095 gramlık Semerkand miskalidir, ki bu-

nun on misli (409,5 gr.) bir *ansır* (Kırımda *batman*, Kazanda *kadak*, Ruslarda *funt*) teşkil etmiştir. Horezm miskalinin 4 1/2 «dank» ından (yani 1/6 lık parçalarından) 3,411 gramlık, Semerkand miskalinin 4 1/2 «dank» ından 3,071 gramlık sikke sistemleri kurulmuştur. Bununla beraber 4,26 gramlık (eski Bulgarlar vasıtasiyle Ruslara geçtikten sonra «zolotnik» ismini alan) miskal cari idi [55]. Bütün bu ölçüler, eski Sumer « darik » ölçülerinin devamı olmak üzere, Yunanlılarda da cari idi ise de [56], Horezm ölçüsünün 2,274, yani miskalin yarısı ile hesaplanması ve bu ölçünün Horezmli müellifler tarafından zikredilen büyük cüzleri, bu ölçülerin «darik I» denilen Sumer ölçülerinden inen ve Aryanilerden önceki Hindistanda kullanılan ölçülerle bir olduğunu göstermektedir. 2,274 gramlık ölçü gibi onun üç misli olan ve eski Yunanistanda da (hexagram diye) kullanılan 6,81 gramlık ölçü Mohenjo-daro'nun başlıca ölçüsü olmuştur [57].

2,274 gramın bin misli *yastuk;* 4,548 gramlık miskalin on misli de *satır*'dır. Bu satır kelimesi yunanca στατηρ dan geliyorsa da [58], eski Sumer «darik III» ölçülerinden inerek, İskender zamanında Yunanlıların altın drahmi olan 4,26 gramlık miskalin Ortaasyaya ancak İslâm devrinde «Hicaz miskali» ismi altında geldiği anlaşılıyor. Çünkü bu ölçü, gerçi Bulgarlar vasıtasiyle Ruslara geçmiş ise de, Ortaasya kavimlerinin ve Türklerin diğer ölçülerine esas olamamıştır. Eski Sumerlerin 3,76 gramlık ölçülere esas olan 838 gramlık ölçüleri Ahemenlere, Hindistana ve Çine geçmiştir; fakat bu ölçünün tekmil Ortaasyada hâkim olduğu hakkındaki mütalâalar yanlıştır. Bu ölçü (3,76 ve 838 gram) Çine Türkistan yolu ile geçmiş ise dahi burada kökleşmemiştir [59]. Sumerlerden geldikleri halde Ortaasyanın yerli malı şeklini alan ölçüler 4,548 (2,274) ve 4,095 tir. Ortaasya kavimleri muahharen kendi külçe para sistemlerine esas olan bu eski Sumer ve eski Hind ölçülerini, daha Yunanlılar Türkistana gelmeden önceki zamanlarda, bilmişlerdir. Herhalde Ortaasyalıların ölçü bilgileri, Milâddan önceki binyıllara dayanmaktadır.

Gümüş külçelerinin Türkler ve Mogollar tarafından geniş mikyasta kullanılması, Asya'da bu mâdenin altın yanında tuttuğu mevkiini sağladı. Bu hususu BARTHOLD'da kaydetmiştir. Gerek Hindistan ve gerek Çin'de tediyat vâsıtası olarak ancak altın ve gümüş sikkeler kullanılıyordu [60]. Zaten Türkler, Çin paralarına yalnız «bakır» dedikleri halde [61], Türk illerinin dirhemine, mağşuş oldukları halde «gümüş» demişlerdir [62]. Gümüşün geniş mikyasta pazarlara hâkim olduğu zaman dahi altın, Kırım'daki Ceneviz tüccarlarının *oro di Tanga,* yani Hanların tamgasını ta-

şıyan altın [63] dedikleri «Tatar altın külçeleri» kıymette hâkimiyetini muhafaza etmiştir.

Burada, zikri geçen ve «ortak» denilen **ticaret şirketleri ve kâğıt para** hususlarına da temas etmemiz icab ediyor. Avrupa'da modern kapitalizmin başlangıcı meseleleriyle meşgul olanlar, Avrupa'da aynî tediyatın yerine para tediyatının geçmesini kaydederken, bundan bilhassa Doğu ve Güney-Doğu Avrupada «çiftlik iktisadiyatı» (Gutswirtschaft) ın, herhalde Şarktan gelen bir tesirle, ehemmiyet kesbetmesinin müessir olduğunu ve bunun da 13 - 14 üncü asırlarda vâki olduğunu tesbit etmişlerdir [64]. Bu da yerinde bir fikirdir. 1935 te Viyana Üniversitesinde bulunduğum bir tebliğde Mogollar zamanındaki ortak şirketlerinin faaliyeti ve rolleri hakkında tarihî menbalarımızda mevcut kayidleri anlattığımda Prof. A. DOPSCH bu keyfiyetin ve BARTHOLD'un kaydettiği *sak* yerine *schek (tschek)* kelimesinin yerleşmesini, Avrupa'da ticaret cemiyetlerinin (Handelsgesellschaffen) meydana gelmesi ve kuvvetlenemsi meselesini aydınlatmakta ehemmiyetini kabul ederek söz söylemiştir [65]. Gerçi küçük mikyasta ticaret cemiyetleri, eski Atina'da dahi mevcuttu [66]. Kâğıt para, oyma tahtalara basılmış notlar Çin'de, daha milâdî ikinci asırda hususî ticarî muamelede, 9 uncu asırdan başlayıp hükûmetin mali siyasetinde yer tutmuştur [67]; fakat bütün Asya mikyasında iş gören ticaret cemiyetleri Mogollar devrinde teessüs eden «ortak» lar olup, kâğıt paranın bütün kudretiyle ticarete sokulması, Kubılay Kaan zamanında olmuştur. Fakat gerek ticaret şirketlerinin ve gerek kâğıt para istimalinin büyük bozkır (step) devletinin kuruluşu neticesinde ve bozkır ticaret şeraiti altında hız aldığı görülmektedir. «Ortak» teşkilâtı Mogollara, Uygurlardan geçmiştir ve «ortak» ların Karahanlılar zamanında da mevcut olduğuna dair (bilhassa Horezmde telif olunan fıkıh kitaplarında) deliller de vardır [68].

Bozkır ticareti, büyük fâsılalarla bazan mühim muhafız kuvvet terfik edilerek gönderilen büyük kervanlarla yapılıyordu. Araplar, Doğu Tiyanşan'daki Uygur şehirlerinden, İslâm tüccarlarının da iştirakiyle, Yenisey Kırgızları ülkesine ve daha şimaline ve şarkına beş ay zarfında giden ticaret kervanlarından bahsederler [69]. İBN FADLAN (§. 29) 921 senesinde Horezm'den Oğuzların ve Bulgarların memleketine giden kervana 5.000 kişinin iştirak ettiğini kaydetmiştir [70]. Bu kervan, ilkbaharda hareket ettiğinden sonbaharda Horezm'e dönüp gelmek plânını tutmuştur. Yunan ve Arap müellifleri, bozkır ve şimal kavimlerinin ticari muamelelerde olan sonsuz dürüstlüğünü kaydetmişlerdir. İbn Fadlan (§ 25, 26) Horezm müslüman tüccarları ile gayrimüslim Oğuzlar arasın-

daki ticarî münasebetlerden bahsederken, bu tüccarların Oğuz illerinde iken mallarını oradaki Oğuz «dostları» nın yanında tam bir emniyet içinde bıraktıklarını, ötekiler de Horezme geldiklerinde bu müslüman tüccar «dostları» nda misafir kalarak aralarında tam bir ülfet hâsıl olduğunu ve karşılıklı taahhütlerde bulunduklarını ve bu «dostlar» ın kefâleti olmadan Türk illerine girilemediğini anlatır. GARDİZİ de, Altay-Irtış tarafındaki Kemâklara giden ticaret yolunu târif etmiştir [71].

Müslüman tüccarların Kırgız, Oğuz ve Kemâk illerinde böyle büyük kütleler halinde müşkülâtlı yollarda aylarca beraber kalarak ayni şartlar içinde işlerini görmeleri, bu tüccarın arasında müşterek taahhütlerin vücuda gelmesine vesile olmuştur. Kırgız ve Oğuzlarla olduğu gibi, kendi aralarında da itimad esasına dayanan şirketlerin kurulmasına, çek ve poliçe'lerle tediyat icra edilmesine sebebiyet vermiştir. MAHMUD KAŞGARÎ, bir ticaret ortağının ihanetinden şikâyet eden şiir parçaları nakletiği gibi [72], *sun altun* sözünü de «uzunluğu bir parmak ile bir zira' arasında olan altından süftece» diye izah etmiştir [73]. *Süftece,* Âsım Efendi'nin de anlattığı gibi, aralarındaki mesafeler uzun olan şehirlerdeki tüccarların paraları emniyetsiz yollarda kazaya uğramasın diye, verdikleri poliçe demektir. *Sun* ile *sum* bir olsa gerektir; fakat *sun altun* derken, şekli Kaşgarînin tarifinden eyi anlaşılmıyan bir poliçe kasdedilmiştir [74]. Herhalde ticaret ve kredi işlerinin geniş mikyasta teşkili zımnında Mogollar zamanında kurulan müesseseler, Horezm ve Sogd gibi, İranlı, Comuk (Cumak), Cıgrak, Uygur ve Bulgar gibi Türk ve Uzakdoğuda Çin tüccarları arasında daha önce beliren müesseselerin daha geniş mikyasta tezahüründen ibarettir. Mogollar zamanında bozkır hükümdarları ve hükümdar aileleri de sermaye ile «ortak» şirketlerine iştirak etmişler, bu ise ticaret şirketlerine devletin himayesini temin etmiş ve hattâ onlar devlet postasından bile istifade edebilmişlerdir.

Mogol kabileleri arasında, para karşılığı olarak kullanılan ipek kumaş parçalarına kadak yani «çivi» denilmesi, çok mühimdir. Çünkü bu, 409,5 gramlık, yani Semerkand miskalinin yüz misli olan bir ölçünün ismidir, ki Kıpçak bozkırlarında Edil Bulgarlarında da kullanılmıştır. Bu ölçüye kadak denilmesi «bezman» denilen kantar terazinin üstünde çivi ile işaretlenen noktalarından alınmıştır [75].

Kadak, 100 ve 96 ya taksim olunan miskallerin birleştiği bir ölçü noktasıdır. Bu Semerkand-kadak (ansır) ları, garpten alınan «phunt» ismiyle; kadağın 40 misli olan 16,38 kiloluk Semerkand «taş» (seng-i kelân) ı da «pud» ismiyle Ruslara geçmiştir [76]. Bu ölçünün para mânasında kullanılması, Horezm kadağının yastuk'un beşte biri olmasiyle izah

edilebilir. Herhalde kadak kumaş parçası, bidayette 454 gramlık gümüş külçesinin muadili ve iki sum'un mukabili olarak kullanılmış olsa gerektir. Ayni şekilde kumaş paralar Uygurlarda **kamdu** tesmiye olunmuş; Mahmud Kaşgarî'ye göre 4 zira', yani 2 metre [77] uzunluğunda ve bir karış eninde olan bu kumaş parçaları her yedi yılda bir defa hükûmet tarafından toplanıp yıkanarak tekrar mühürlenmiş ve pazara çıkarılmıştır [78]. Bu nevi ipek kumaştan olan paralar Horezm'de kullanılmış ve bunu 1917-1920 sene inkılâbındaki enflâsyonda eski hâtıralara göre ihya edip bir müddet kullandılar. Bundan başka deriden mamul *alatak* denilen paralar da kâğıt para yerinde kullanımıştır. Mogollar zamanında Kubılay Kaanın şarkî Mogol ülkesinde tatbikine başladığı kâğıt para sistemi, yastuk (baliş) hesabına dayanıyordu. Çince «çao» denilen bu paraların kâğıdı Çin kâğıdı olmakla beraber, 500 miskal (=2,274 kilo) ya dayanan sistemi, eskiden Ortaasya Türklüğünde, Horezm ve Semerkand ölçüleri ve külçeleri esasında, kullanılan kumaş parçalarının daha geniş mikyasta tatbikatından ibarettir.

Selçuklular zamanındaki *Kırtas* denilen kâğıt paralar da, Çin tesiri mahsulü olmayıp, Ortaasya'daki kumaş paraların tesirile meydana gelen bir tediyat vasıtası olsa gerektir. Selçuklular zamanında Çin usulünde çinicilik İranda Kâşan çinî fabrikalarında inkişaf ettirilmişti. Bunu buraya getiren ustalar Çinliler olmayıp, Uygur yahut Karahanlı Türk ustaları olduğu burada (Kâşan'da) işlenen çini tabaklar üzerindeki Turfan tipli Uygur resimlerinin bulunması ile kat'î olarak sabittir [79]. Kırtas kâğıt paraları da bu şekilde, bilhassa Sultan Melikşah'ın zevcesi Türkân Hatunla beraber gelen Karahanlı kültür tesirinin bir tezahürü olarak arasıra kullanılmış olsa gerektir. Herhalde kumaş para, Ortaasya'da göçebeliler ile olan ticarette inkişaf eden bir tediyat maddesidir ve bu Horezm ve Semerkand ölçüleri esasına dayanmıştır. Bu gibi kolay tediyat, hususî şahıslardan daha çok, ortak gibi şirketlerin işine gelmiş olduğu şüphesizdir.

Türk ve Mogol fütuhatlarının cihan iktisadî hayatına tesiri meselesi bizi, **bozkırlarda hâkim iktisadî sistem**'i izaha sevketmiştir.

Bu yolda bir çok senelerdenberi yapmakta olduğum tetkikatın hulâsası şudur: Ortaasya'da muayyen bir ölçüde bir külçe, kıymet vahidikıyasisi olarak ve bu memlekette siyasî rejimlerin ve sülâleler değişmesinden asla müteessir olmıyarak yaşamıştır. Küçük tediyat vâsıtaları ipek kumaş, sincab-derisi gibi deriler, gümüş-bakır karışık küçük mâdenî paralar *(yarmak*, Buharhudat paraları, *gitrifi, müseyyebi, tazca)* bu esas külçe kıymetine bağlı kalmış, onlar külçelerin kıymeti üzerinde müessir olmamıştır. Bu yüzden Ortaasyada Arap dinarları dahi «meta'» sayılmış

yani ölçü ile alınmıştır. Kıymetin temeli sağlam olduğu ve bu kıymet, hükûmetlerin keyflerine tâbi olmadığı için Sogd ve Horezm'de, Karahanlılarda ve Uygurlarda küçük paraların bazan fazla mağşuş darbedilip enflâsyonlara uğramalarından umumî sisteme bir zarar gelmemiştir [80]. Gümüş para *(agı)* ların, hattâ külçelerin hesabı Mogollar zamanında olduğu gibi daha önceki zamanlarda dahi «tümen» (10.000) ile yapılmıştır: bu ise en yüksek kıymet vahidikıyasisi olmuştur.

Göçebe ve uruğ hayatı geçiren kavimlerin topyekûnuna tek bir kıstas ile yanaşmanın yanlış olduğu, bildiğimiz bütün tarihî devirlerde göçebe ve yarıyerleşik karışığı olarak görülen Türklerin, iktisadî ve içtimaî hayatlarının tarihi hakkında pek çok yanlış fikirlerin yaşadığı malûmdur. Prof. A. DOPSCH'un, bozkır kavimleriyle ticaretin parasız aynî mübadele esasında olduğu hakkındaki fikirlerin iflâsını bildiren sözlerini naklettik. Buna biz de, dünyanın muhtelif taraflarında mevcut olan külçelerin Ortaasya göçebe, yarıyerleşik ve yerleşik kavimleri tarihinde daha müessir ve istikrar temin eden bir rol oynamakla buradaki iktisadî hayatın esas temelini teşkil ettiğini; kumaş-para ile muamele Ortaasyada beynelmilel ticareti kolaylaştıran bir âmil olduğu halde, bunun Çinde tatbikinin geniş suiistimallere yol açmış olduğunu, kendi tüccarlarına ve maliye memurlarına haklı olarak inanmıyan İranlılar arasındaki tatbik tecrübesinin de âdetâ isyana sebebiyet verdiğini ilâve edelim.

Türk illerinde külçe paralar yalnız iç pazarlarda fiatın istikrarını temin etmekle kalmamış; Mogol devleti gibi büyük devletin kurulduğu zamanlarda, eski dünyada ticaret münasebetlerini yeniden ve temelinden organize etmeğe bile sâik olmuştur. Herhalde Mogol devrindeki altın ve gümüş *yastuk* (RUBRUK'un Kırımda Cenevizlerle Tatarların ticaret münasebetlerine ait kayıtlarında *yaskut* [81]) ve *sum*ların Asya ve Doğuavrupadaki kıymetler üzerinde hâkim mevkide bulunduğu muhakkaktır. Çin, İran ve Ceneviz tüccarlarının kurdukları «kapalı iktisad» sistemlerine nisbetle, onları yıkarak iktisadî hayatı daha geniş mikyasta organize eden muayyen külçe vâhidikıyasisinin ve «ortak» ticaret şirketlerinin kudretiyle bu hayata yeni bir hız vermek, dünya iktisad tarihi bakımından daha mühim bir âmil olmuştur. Kendi çalışmalarımın neticesi olarak ben, büyük devletler kuran Ortaasya Türk ve Mogollarında daima çekirdek halinde mevcut olan **kağanlık devlet teşkilâtı** ile onun dayandığı ve halkın içtimaî bünyesinde en eski zamanlardanberi yaşıyan **türeyi**; bozkırlarda, bilhassa Batıtürkistanda, hiç değişmeden, yaşıyan **kadim ölçü sistemine** dayanan **külçe vâhidikıyasisini**; kumaş-paralar ile tediyatı mümkün kılan, Yunan ve İslâm tüccarlarınca da çok takdirle yâdedilen **itimad ruhu-**

nu bu fütuhatların kuvvet merkezi olarak tanıyorum; bu fütuhatın netice itibariyle beşeriyet için faydalı tarafı da, herşeyden önce bu **müstakır ölçü ve fiyatı bütün Asya'da ve Doğuavrupa'da tamim eylemesi** olmuştur.

13 üncü asrın son yarısında doğuda Kubılay Kaanın ve batıda onun kardeşi Hülegü'nün büyük Mogol devletini Hind Denizlerine doğru genişletmeleri, **Çin-İran arasında deniz ticareti**'nin gelişmesine sebebiyet verdi. Çin ile Garp ülkeleri arasında deniz yolu ile ticaret eskiden de vardı [82]. Fakat Mogol devrinde bu ticaretin daha geniş mikyasta inkişafı, İslâm âlemi ile Çin arasındaki münasebeti büsbütün sıklaştırdı. Pusula'nın keşfedilmesi bunu bir kat daha kolaylaştırdı. Bundan da Portegizler istifade ettiler [83].

Mogol devletinin kuruluşu, **Uzakdoğu** ve **Önasyada** ayni esaslar üzerinde **imar tedbirleri** alınmasına da sebebiyet verdi. Bağdad'ın Hülegü'nün eline geçmekle tamamen harâbe haline girmiş olduğu hakkındaki sözler mübalâğalıdır. Mogollar, şarkta Peking yanında, Horasan'da, Herat yanında yeni şehirler yaptıkları gibi, Bağdad'ın eski suru dışında da bu şehrin yeni bir mahallesini bina ettiler. Mogol vâliiumumîsi Suğuncak Aka ve onun veziri olan 'Ata Melik Cuveynî, Bağdad'ı sür'atle imar ettiler. Hattâ müverrih DHEHEBÎ'nin rivayetine göre: «Bu devirde Bağdad, Abbasî halifeleri zamanındakine nisbetle birkaç misli daha mamur» olmuştur [84]. Irak-arap'ta Dicle ve Fırat üzerinde Abaka Han ile Argun ve Gazan Hanlar zamanında büyük kanallar inşa olunup, orada pek çok köy ve kasabalar vücude getirildi, ki bunlardan ileride (İlhanlılar faslında) bahsedilecektir. Bunun gibi, Kubılay ve Temür Kaanlar zamanında Çinde vücude getirilen «İmparator kanalları», plânları ve azametleri itibariyle, tarihte emsali nâdir görülen teşebbüslerdir.

Mogol devrinde ehemmiyetle kaydedilecek bir nokta da, ticareti kolaylaştıran büyük kara yollarının ve köprülerin inşası olmuştur. Çinde ve İranda yapılan inşaata ait malûmata malik olduğumuz gibi, Tiyanşan ve Sayan dağlarındaki [85] yol inşaatını gösteren eserler de mevcuttur. Tiyanşanda yapılan yolları çinli ÇANG-ÇUNG anlatmıştır. Sayan dağlarında ve Yenisey nehri başlarındaki dağlarda inşa edilen yolların, köprülerin bakiyesini 1926 senesinde tetkik eden Avusturyalı Dr. MENCHEN - HİLFEN, bunların sağlamlığından ve inşa plânlarından hayranlıkla bahsetmektedir [86]). Mogolların aşağı Edil ve Dicle'de, Azerbaycan ve doğu Çinde yaptıkları şehir (Hanbalık, Saray ve Tebriz), kanal inşaatı arasında, plân itibariyle müşterek hususiyetler bulunup bulunmadığını müstak-

bel tetkikat gösterecektir. Herhalde bu büyük inşaatı bir kül olarak tet-
kik etmek zarureti vardır.

Temür Bek de Türkistanda Zerafşan havzasında, keza Sırderya ve
Çu havzalarında büyük sulama işleri yaptığı gibi, batıda Azerbaycan'daki
Mugan'da iki büyük kanal inşa edip bunların boyunca şehir, kasaba ve
köyler kurdurdu [87]. Bundan başka, Hindistan hududunda Kâbil'in şi-
mal ve cenubunda büyük kanallar inşa edip oralarını da Çoçi ulusundan
getirdiği Kıpçaklı muhacirlerle iskân etti [88]. Temür tarafından yapı-
181 lan bütün bu nevi inşaatın ayni plân ve şekillerde kurulduğu, burala-
rının kendi usta ve mühendisleri tarafından yapıldıkları kaydedildiğin-
den malûmdur. BARTHOLD'un ve İngiliz âlimi A. J. TOYNBEE'nin
İlhanlı ve Temür devri eserlerinde millî bir Türk ruhu bulamayıp, bun-
ların sırf bir İran ruh ve fikri mahsulü olduğunu ileri sürmeleri, bütün
inşaata «azamet» ten başka (ausser Pracht) bir insicam ve bağlılık gör-
memeleri [89], Temür'ün en büyük ve en kıymettar eseri olan Keş'teki
Aksaray sarayını kendisinin İran fütuhatından önce Horezmli ustalar ta-
rafından yaptırmış olduğuna, Semerkand ve Buhara'da Temürden önce ve
onun gençliğinde vücude getirilen eserlerin (Şah-zinde, Seyfeddin Bak-
harzî ve Bayankuli Han türbeleri) orijinallik itibariyle muahharen İranlı
ustalar tarafından vücude getirilen Meşhed'deki binalara nisbetle daha
faik olduğuna bu iki müellifin dikkat etmemelerinden ileri gelmiştir. Bu
nevi büyük sanat eserlerini yerinde bizzat tetkik etmiş olan COHN
WİENER gibi, sanat ve şark sanatı mutahassıslarının mütalealarını ve
kaynaklarımızdaki sarih kayıtları ihmâl etmeleri de [90] buna tesir et-
miştir. Tebriz'de Şenbi-Gazan, Sultaniye'de Olcaytu türbesi ve camii,
Aras'ta Ziyaeddin köprüsü, Semerkand'de Temür'ün camii ve türbesi,
Keş'teki Aksaray, Herat'ta gelini Cevherşad Hatun'un medrese ve hane-
kahı, İslâm tarihinde misli görülmemiş derecede güzel eserler olmuşsa;
bunlar, Önasya'da, Mısır'da ve İranda Mogollar devrinden önceki İslâm
eserlerinden, yalnız «azamet» itibariyle değil, kendilerine has ayrı mimarî
tipleri ve ruhu itibariyle de mümtaz bir yer tutmuşlardır. Herat'taki Gev-
herşad medrese ve hanekahı hakkında müverrih ABDURREZAK SE-
182 MERKANDÎ, «Rum serhaddi ile Çin sınırları arasındaki bütün İslâm âle-
minde» misli olmadığını anlatırken, bunların büyüklüğünden ziyade, gü-
zel sanat eserleri olmak itibariyle insanlar üzerinde yaptığı tesir ve ori-
jinallıklarını da gözönünde tutmuştur [91]. Uzakdoğu sanatı tarihi mu-
tahassısı olan COHN WİENER, Temürlüler devri eserinde Çin tesirini
tesbit etmiştir; fakat bu eserlerde diğer İslâm, Mısır ve İspanya eserleri
için yabancı olan orijinal husunsiyetlerin, Çin sanatı için de yabancı oldu-

ğunu ayni Cohn Wiener tesbit etmiştir. Bunlardan «figürlü porselen resimciliği» (fegürliche Porzellanmalerei) Çinin Sung sülâlesi devrinde henüz yoktu; bu ancak Ming sülâlesi devrinde zuhur ediyor. Demek, Temürlü eserlerindeki bu nevi figürlü stil Çinden gelmiş değildir. Temürlü eserlerinin en bariz vasfı olan boya (donuk gümüş rengi ve mavi'nin bir orijinal nevi) da Çinden gelmiş değildir; çünkü bu mavi renk Çine İslâm dünyasından (Türkistandan) geçmiştir ve bu yüzden de orada «müslüman mavi rengi» ismini almıştır. Cohn Wiener, Temürlü sanatının temelini teşkil eden «yerli motifler» i Semerkand'ın Şahzinde binalarından Hoca Ahmet ve Emir Hüseyin türbelerinde bulmuştur. Bununla beraber o Şahzindedeki yerli sanat ananelerini Mervdeki Sultan Sencer türbesinde de keşfetmiştir [92]. Temürlüler devri âsârı zamanının Semerkandlı Abdurrazzak gibi sanattan anlar munevverlerini heyecana getirmişse, bunu yapan onların orijinal hususiyetleri ve orijinal ruhudur. Alişir Nevayî kendi şiirlerinde Temürlülerin semaları bilhassa sabahları aksettiren «Gök Künbed» lerini coşkun bir aşkla tavsif etmektedir [93]. Bu hususlar, tarihimizin müstakbel tetkikçileri tarafından işlenecek esas noktalarını teşkil eder.

Gerek Herat'ın Temürlüler devrinde vücuda getirilen dışşehir kısımları ile hiyaban (bulvar) ında, gerekse Semerkand'ın Temür tarafından açılan hiyabanının şehrin iç ve dış saray ve bahçeleriyle bağlılık itibariyle tenasübünde, bu iki eski islâm şehrinin eski kısımları için tamamiyle yabancı bir plân ile sistem ve azamet hâkimdir. Temür'ün müverrihleri ve İBN ARABŞAH, bu hükümdarın inşaatını bizzat kendi nezareti altında yaptırdığını ve Semerkand câmii inşasına nezarete memur edilen vezirini, kendisi seferde bulunduğu sırada daha önce tarafından kabul edilmiş olan plândan küçük bir inhiraf yaptığı için çarşıda salben idâm ettiğini kaydederler [94]. Kendisinin resmî tarihinin 1465 te yazılan nushasındaki bir minyatür, Temür'ün bu inşaat işlerine, üzerinde âdi iş elbisesi ve elinde asâ bulunduğu halde, nezaret edip emirler vermekte olduğunu, bazılarına dayak atıldığını canlı olarak göstermektedir [95]. Uluğ Bek'in de kendisinden kalan en muazzam eser olan, Semerkand medresesinin yapılışına, bir usta gibi bizzat iştirak ettiği kayidlidir. Meşhed câmiinin muazzam çinili yazılarını Baysungur Mirza yazmış, Alişir Nevayî ile Hüseyin Baykara da kendi inşaatlarına her vakit bütün teferruatına kadar bizzat nezaret etmiş, yanlış yapılanları bozdurarak yeniden yaptırmışlardır[96]. Babur Mirza Herat'ı ziyaret ettiği esnada, kendisinden evvelki Temürlü hükümdarların faaliyetinden kendisinde hayranlık uyandıran bir hususiyet olmak üzere «her işi mutahassısı eline vermek ve her başlanan işi mu-

hakkak sonuna erdirmek», sistematik ve plânlı iş yapmak cihetlerini ayrı bir ehemmiyetle kaydetmiştir [97]. Filhakika Mogollar ve Temürlüler devri âsârında göze çarpan en bâriz hususiyet, burada tek bir ruhun, İran ve İslâm âleminde o güne kadar görülmeyen geniş ve şümullü bir plâncılığın ve insicamın menşei Uzakdoğu'da olmaktan çok, Türkistanın kendisinde ve Uygur illerinde görülen bir sanatın ve bir sanat zevkinin hâkim olması keyfiyetidir.

4. — Bu bahsin sonunda **fütuhatın bizzat Türkler için faideli olup olmadığı** hususuna temas etmek istiyorum. Bence, bu fütuhat Türkler için faideli olmuş; yalnız faideli olmakla kalmamış, kendi varlığı için, mücadele etmesini bilen bir millet olmak sıfatiyle bugünkü Türkler işte bu fütuhatların mahsulüdür. Büyük Hun devleti kurulmamış olsaydı, Türkler doğuda Çin, batıda Yunan ve İran nüfuzları altında dağılıp gideceklerdi. Göktürk devleti Karadenize kadar uzanmış olmasaydı, Batı-Hun dağlariyle Doğuavrupaya geçen tekmil Türk kavimleri Hazar câmiası altında toplanacaklar, eski Skitler gibi, o taraftaki Slav ve Germen ırkları arasında eriyip gideceklerdi. Ortaasya'nın doğu yarısındaki Türkler ise zaten Çin'in nüfuzu altına girmişlerdi. O zamana kadar bir umumî millî ada mâlik olmıyan Türk kavimleri, ancak bu sülâle devrinde «Türk» millî ismi altında toplanmış oldular. Göktürkler Sasanî İranın inkırazını hazırlayıp Arapların Ortaasyaya kadar ilerlemelerini temin etmiş olmasalardı, Doğu-Türkleri buddizme, Batı-Türkleri de hıristiyanlığa intisap edip, yine iki büyük kısma ayrılmak tehlikesine maruz kalırlardı.

Mogol çağı fütuhatının Türklük için olan ehemmiyeti, hepsinden büyüktür. Gerçi ortada Karahanlılar devleti kurulup burada bir Müslüman - Türk millî hareketi başlamıştı; fakat bu hareket Türkler arasındaki büyük gayrımüslim câmiaları ve lehçe farklarını ortadan kaldıracak kudrette değildi. Halbuki kurulan devletler kabilecilik esasında olduğundan, millî bir taazzuv şeklini alıyordu. İslâm enternasyonalizmi ise, Türkleri, millî ruhtan tecrid ederek, kendisinin vatan hissinden mahrum dinî askerleri şekline sokmak istidadını göstermişti. 13 üncü asrın başında Hindistandaki Türklerin hayatını anlatan MUBÂREKŞAH GURÎ, oradaki Türklerin, yukarıda (s. 101) Cahiz'den alarak anlattığımız, vatan hissinden ayrılmış olduklarını tebarüz ettirmiştir [98].

Hükümdarları «hakan» olmasına rağmen Uygur devleti, Uygur boyunun, Karahanlılar Çigil ve Yağma oymaklarının, Hazarlar Hazar boylarının, Mogolistandaki müteaddid Kerait, Merkit, Nayman ve saireler de kendi kabilelerinin, esasen kabile reislerinden türeyen Horezmşahlar Beğdili, Kanklı boylarının, Bulgarlar Bulgar uruğunun ve Karahıtaylar

da Hıtay uruğunun siyasî teşekküllerinden ibaretti. Bunların bazılarının ayrılığı dinî ayrılıkla kuvvetlenmişti. Uygurlar buddist ve manihaistdiler; Doğuda Ak-Tatarlar, Keraitler, merkezde Naymanlar ve batıda Kıpçaklarla Peçenekler hıristiyan; Bulgarların batı kolu hıristiyan; Karahıtaylar manihaist; Oğuzlar, Karahanlar ve Edil Bulgarları müslüman, halbuki Hazarlar musevi idiler. Bunlar arasındaki lehçe farklarının büyüklüğü de, Mahmud Kaşgarî'nin eserinde belirtilmiş olduğu gibi, ayrı kabilelerden kalan vesikalar ve isimlerden anlaşılmaktadır. İBN HAVQAL, Hazarların dili hakkında «türkçeden de farsçadan da ayrı olup dünyada hiç bir milletin diline benzemez» dediği gibi, Edil Bulgarları dilinin de böyle olduğunu tasrih ediyor. El-Bîrûnî'nin ifadeleri gibi, müslüman Bulgarların mezartaşları da bunu teyid etmektedir [99]. Halbuki Orta Tiyanşan'da kurulan Karahıtaylar mogolca konuşan bir kavimdi ve tam olarak Çin kültürüne intisap etmiş bir milletti.

Çengiz devletinin kurulması, bütün bu vaziyeti altüst etti. Mogolistanda mogollaşmakta olan büyük kabile zümreleri batıya sevkolundu ve hepsi Müslüman-Türk oldular. Çengiz: Uygur, Tatar, Kerait, Karahıtay, Merkit, Nayman, Kanklı gibi büyük kabileleri tamamen dağıttı. Bunlar, bütün Mogol uluslarında küçük küçük zümreler halinde yaşıyan oymaklar şeklini aldılar. Türkistanda Karahıtay dili gibi, Edil havzasındaki Kıpçaklara karışıp gitmiş olan müslüman Bulgarların ayrı dili de kayboldu (Yalnız *Çuvaş* ismi altında yaşıyan gayrimüslim Bulgarlar dillerini muhafaza ettiler). Batıya gelen bütün Mogollar türkleşti. Eskiden Göktürklerin inkisam ettiği 24 uruğun bir çoğu Karahanlılar zamanında henüz yaşıyordu. Tiyanşan'ın en büyük boyu olan Yağmalar, *Hûdûd al-ʻAlam* müellifinin dediğine göre, 1700 oymağa ayrılmıştı. Bütün bunlar keza Çigil, Tukhsı, Arğu, Horezmdeki Çığrak ve Kücat gibi uruklar ortadan kayboldu. Çünkü bunlar Batı ve Doğutürkistanın medenî (Kent) Türklerini teşkil ederek kaynaştı ve urug hayatından ayrıldılar. Garpte Kıpçaklar kâmilen müslüman oldular, ve şarktan gelerek kendi ülkelerini dolduran Doğutürk uruğları arasında eriyip gittiler (lehçe hususiyetlerini, ancak Şimalî Kafkasya dağ mıntakalarında yaşıyan Kumuk, Karaçay gibi küçük kabilelerde muhafaza edebildiler). Çengiz ve oğulları zamanında Türk ve Mogol uruklarının **kaynaşması**nın ne kadar muazzam olduğunu bilmek için, bugün mevcut Nogay, Özbek, Kazak, Başkurt gibi büyük câmiaların hepsinde müştereken mecvut olan kabileleri ve oymakları tesbit etmek kâfi gelir. Bu kaynaşma neticesinde Çengiz oğullarının Ortaasya, Doğuavrupa ve Önasya'da resmî dil olarak kabul ettikleri **Uygur-Hakanî edebî dili** her yerde anlaşılır oldu. Mogollardan önceki hıristiyan Kuman

(Kıpçak) ların dinî neşidelerinin (*Codex Comanicus*) dili ile onlarla ayni zamanda Uygur ilinde yaşıyan Uygur hıristiyanlarının ve buddistlerinin dinî eserlerinin dili arasındaki fark o kadar mühimdir, ki birinin dilini diğeri anlıyamazdı. Halbuki 14 üncü asırda Kıpçak ilinde Hanların Uygur harfleriyle yazılan fermanları Uygurcaya yakın olup, Kıpçaklarca da güzelce anlaşılır oldu.

Bütün bu büyük devletlerin kuruluşu, onları idare ve fütuhatlardaki muvaffakiyetler, **Türklerde millî duygu** ve gururu yaşatmıştır. Bunu da burada ayrıca izah etmek gerektir.

İslâm devrinde Türkler, siyasî hayatlarında «din» unsurundan çok «millî duygu» dan mülhem olan bir kavim olarak tanınmışlardır. Bunu müverrih İBN KHALDUN, Temür'e ve Türklere ait yazısında tebârüz ettirmiştir. Ona göre, Araplarla birlikte «millî asabiyet» e bağlı olan millet, ancak Türklerdir [100]. Türklerin bu yoldaki temayüllerini iyi anlayan İslâm müelliflerinden CÂHİZ, MUBÂREKŞAH GHÛRÎ ve Selçuklular zamanında İBN HASSÛL, Türkleri medhederek yazdıkları eserlerinde, bu hususu pek bâriz misallerle anlatmışlardır. Mogollar zamanında manzum «Şehname» ve «Zafername» leri vücuda getiren ŞAMS KÂŞANÎ, HAMDULLAH KAZVÎNÎ ve HÂTİFÎ gibi acem müellifleri, bu millî gururu okşamakta canlı tarihe dayanmışlardır [101]. Türklerden KAŞGARLI MAHMUD, Türkleri, dünyada cihangir olmak için yaratılan bir millet tanıdığını, kendisinin inandığı bir akide tarzında anlatmıştır.

Bu yüzden Mahmud Kaşgarî, Barthold'a millî gururla meşbu bir Türk müellifi olarak görünmüştür. O diyor, ki «Türk kavimlerinin bilhassa milâdî onuncu asırda başlıyan fütuhatları, onlarda bir millî gurur uyandırdı, bu gurur daha 20. nci asırda bile işlerine yaramıştır. Türklerin askerî muvaffakiyetleri ve fütuhatları ortaçağda müslüman medeniyetini kabul eden Türkler için millî gurur unsuru olmuştur. Onlar bizzat Allah tarafından söylenmiş bir hadisi kudsî sıfatiyle: «Benim Doğuda bir hâs ordum vardır, onlara Türk adını verdim» sözlerini gururla naklederler. Mahmud Kaşgarî ise bunu, Türkleri diğer milletlerden ayıran ve kendilerine Allah tarafından verilen imtiyaz ve faziletleri olduğuna inanmaktadır» [102]. Mahmud Kaşgarî'nin çağdaşı olan YUSUF HAS HÂCİB'te *Kutadgu Bilik*'te, Türk mefahirini canlandırmış, İranlı Tacik unsuru ile kadınları bir sıraya koymuş ve bunlarda görülen telâşı ve tevazuu (uygurca «siliklik»), Türklerce sakınılması icabeden bir karakter olarak anlatmıştır [103]. Bu iki Türk müellifinin, Çinli'ye olan nazarları da böyledir. Yusuf Has Hâcib'e göre, Türk devletçilik felsefesini, büyük cedleri

ve ilk büyük hükümdarları Tunga-Alp-Er'den ve Bilga-Bükü'den öğrenen, onları ülkü edinen milletdir.

İlk Mogol Kaanları devrinde Ortaasyayı ve Mogolistanı Çinlilerden Çiao-Hong (1221 de) ve Çang-Çung (1221-23), Avrupalılardan Plano Karpini (1245-46 da), Rubruk (1253 de) ve Marco Polo (1271-1291 de), İranlı Cuveynîler (Bahaeddin 1233-5 seneleri, oğlu müverrih 'Atâ Melik 1246-1253 arasında bir kaç defa) ziyaret ettiler. Bu seyyahlar, o zamanki Mogol ve Türklerde cihan üzerinde hâkimiyet şuurunun yaşadığını ve buna terettüp eden mesuliyeti onların tam olarak müdrik olduklarını canlı misallerle anlatmışlardır.

Biz bu millî Türk gururunun en bâriz şeklini, bilhassa Temür'ün ve torunu Uluğ Bek'in hayatiyle eserlerinden ve bilhassa Temürlüler zamanında vücuda getirilen resimlerle minyatürlerden de öğrenebiliyoruz. Temür'ün selefi olan Emir Kazgan, Herat şehrini muhasara ederken «Siz Tacikler, saltanat dâvasına kalkışmaya ne hakkınız var» demiştir [104]. Temür de, 1365 te Semerkand'da kendilerine ayrı bir otonomlu muvakkat hükûmet kuran «Serbedârları» ı yakalayıp astırırken, «devlet işlerine karışmak Tacik'lerin işi olmadığı» nı söylemiştir. Temür'ün, Tacik askerlerini ayrı cüz'ütamlar şeklinde teşkil etmiş olup, kumandanlarından birisine darılarak rütbesini tenzil ettiğinde onu Tacik kıt'aları başına tayin ettiği vaki olmuştur [105]. O zaman efsanevî Alangua neslinden gelmiş olmak veyahut bu nesille, dâmadlık şeklinde bile olsa, bir akrabalıkta bulunmak, Araplar için Peygamber evlâdı olmaktan daha şerefli bir hal telâkki olunuyordu. Devleti Mogollardan alan Çinlilerin Ming sülâlesi imparatoru da, Türk ve Mogollardaki bu geleneklere riayet etmeği siyaset bakımından lüzumlu görerek, Temür'e yazdığı mektuplarında ona «Foma», yani hakanlar neslinin dâmadı, diye hitap ediyordu. Prof. H. H. SCHAEDER, Türk millî gururunu ve Türklerin İranlılar (Tat ve Taciklere) nazarlarını tebârüz ettiren kayıtları toplamış; o cümleden Alişir Nevayî'nin «Tavuk besleyen Tat kalabalığı» nı bir Türk beğinin değersiz maiyeti sıfatiyle anan bir şiir parçasını nakletmiştir [106]. İspanyol elçisi Klaviço, Temür'ün Semerkand'daki Dilküşa sarayında yapılan kabul merasiminde Çin elçilerini hiçe saydıklarını gösteren muamelelerini zikretmiştir. Zâhiren diplomatik maksatlarla kendisine tâbi gösterdiği Ming imparatorunu Temür ve onun yanına Doğudan gelen Mogol şehzadeleri (Olcay Temür ve Tayzi Oğlan) bu sülâleyi «Uluğ Yurd» un gasıbı sayar ve intikam almayı düşünürlerdi [107]. Temür'ün kendisi, bu imparatoru daima «Domuz-Han» tesmiye etmiştir.

Mogol devri için bir de, **ÇENGİZ-OĞULLARININ ÇİNDE HÂKİMİ-**

YETİ'ni ve oradan çekilmelerini bir misal olmak üzere anlatmalıyız. 13 - 14. üncü asırlarda Mogol ve Türklerin Çin memleketinde hâkimiyeti Kubılay Kaan'ın 1264 te kaanlık payıtahtını Mogolistandaki Karakurumdan şimalî Çin'deki Peking'e nakletmesiyle başlamış, bu şehir Uygur şivesince «Han-Balık», yani «hanın şehri» ismini aldıktan sonra, bir müstemleke idaresi şeklinden çıkarak, Mogolların ve Doğu-Türklerinin Uzakşark'ta yeni bir devlet kurmak tecrübesine dönmüştü. İmparatorluğun Çin'deki hayatı hep tezadlar içinde bocalamaktan ibaret kaldı. Kubılay Kaan, buddizmi kabul ettikten ve Çin usulünce «Yüan» diye bir «sülâle ismi» de alıp, cenubî Çin'de Sung sülâlesini inkırâza uğratarak memleketini Cava adalarına kadar uzattıktan sonra, artık bir «Çin-Mogol imparatoru» olmuştu. Kaan, bu ülkenin itilâ ve refahını temin eylemek hususuna çok ehemmiyet verdi; Mogolistanın imarı hususunu da, oradaki muhaliflerini tenkil ettikten sonra bile, ihmal etti. Çin ekseriyeti içinde dağınık yaşıyan Mogol memurları, gitgide çinlileşmek mecburiyetinde kalacaklardı.

Eskiden Çin'de hükûmet süren Türk sülâleleri hep milliyetlerini kaybetmişlerdi. Bunlardan Topa sülâlesinin hükümdarları kendi tebaaları olan Türkleri zorla çinlileştirmiş ve türkçe konuşmalarını ölüm cezasiyle men'etmişlerdi. Çin'deki Mogolların istediği ise, bu vaziyetin tam zıddı idi: Gerek Kubılay Kaan ve oğlu Temür Kaan ve gerekse beyleri, kendilerinden önce Çin'e gelerek kaybolup giden bozkır kavimlerinin âkıbetine maruz kalmamak için kendi milliyetlerini muhafaza eylemek kararını vermişlerdi ve bu hususta müttefik idiler. Çinli kadınlarla evlenmeği beğenmezler ve bunlardan doğan çocuklar için miras hakkı tanımazlardı. Asıl Mogollar, kendilerini Çin'de, meselâ şimdiki Hindistandaki İngilizler gibi idare ediyorlardı; ancak yüksek makamları kendi ellerinde bulundururlar, yerlilerle karışmazlar, kendilerinden sonra tâli derecede olan mansapları Orta ve Önasya'dan gelen Müslümanlar ile Hıristiyanlara verirlerdi. Gerek Mogollar ve gerekse bu Müslümanlar Çin dil ve yazısını öğrenmediler, her yerde bir dilmaç vasıtasile iş gördüler, resmî dil mogolca idi, bununla beraber uygurca da, yukarıda dediğimiz gibi, geniş mikyasta kullanılmıştır.

Kubılay Kaan, divan ve mahkemelerde kullanılmak üzere mogolcayı Uygur harfleri yerine tibetçeden alınan bir «murabba yazı» ile yazmak usulünü tatbik etmişti; fakat Mogollar arasında Uygur yazısı artık kökleşmiş bulunuyordu. Mogol dilinin yazı hususunda bu ikilik içinde bocalamasına ve tekmil Çin'de tatbikinin birçok müşkilâta uğramasına rağmen, Mogolların kendi dillerine merbutiyetleri tam idi. Şimalî Çin'in çince dili

mogolca ile karışık bir şekil almıya başlamıştı, o zamanki Çin dram ve romanları mogolcanın tesiriyle bozulmuş bir dilde yazılırdı. Velhâsıl Hanbalık'taki Mogol imparatorları bir asırlık hâkimiyetleri esnasında kültür bakımından tam bir tezad içinde yaşadılar; bunlar ya tamamiyle çinlileşmek, veyahut Çin'den çekilerek Mogolistan'a dönmek mecburiyetinde kalacaklardı. Kendileri medeniyetçe Çinlilerden aşağı ve gittikçe onların tesirine düşmekte oldukları halde, Çinlilere aşağı tabaka insanları ve istismar maddesi nazariyle bakıyor ve bu yüzden Mogol ve Çin münasebeti gittikçe gerginleşiyordu.

Kubılay Kaanın ahfadından Çin'de son Mogol imparatoru olan Togan Temür (1333 - 1368), çok zaif bir şahsiyetti. O da, muasırı olan son İran İlhanî hükümdarı Ebu Sa'id Han gibi, vaktini saray entrikaları içinde geçirdi, kendisine tehakküm eden budda lamaları onu eski Mogol ananelerinden uzaklaştırıyorlardı. Halbuki bunu görerek kendisinden nefret eden bozkır Mogolları, «Kaan mogolluktan ayrıldı» diye ona karşı isyan ediyorlardı. 1361 de Ögeday Kaan neslinden bir prensin isyanı ve 1364 te Polad Temür adlı diğer bir prensin isyan edip Hanbalığı işgal eylemesi, bu devrin en mühim hâdiselerini teşkil etmiştir. 1345 senesi sıralarında Hanbalıkta bulunan İbn Battuta, Kaanın «Firuz» ismini taşıyan amcazadesinin, «Kaan Çengizin yasasını bıraktı» diye isyan ederek onu büyük bir muharebede öldürdüğünü ve kendisini kaan ilân ederek payıtahtını Peking'den Karakurum'a naklettiğini zikreder. Bu kayit, herhalde hakikî kaan olan Togan Temür değil (çünkü o ancak 1370 tarihinde vefat etmiştir), belki onun namına Çin'i idare eden ve bilfiil kaanlık eden birisine, belki de bir mütegallibeye ait olsa gerektir. «Firuz» ismi de, ihtimal ki bu mütegallibeyi öldüren bir mogol prensinin Hanbalıktaki müslüman İranîler arasında kullanılan müsteâr ismidir. Herhalde İbn Battuta'daki kayit Çin'de hâkim olan Mogollar arasında, ya Çin'de kalarak çinliliğe temessül etmek ve yahut ta oradan çekilerek asıl Mogol ülkesine dönerek Mogol olarak yaşamak meseleleri üzerinde çok ciddî mücadelelerin vaki olduğunu göstrmektedir. Togan Temür, İbn Battuta Hanbalık'tan ayrıldıktan sonra, daha 23 sene Çin'de hükûmet sürdü. Bu aralık Çinliler, Mogolların eski şevket ve satvetinin artık kalmamış olduğunu görerek muhtelif vilâyetlerde bunlara karşı isyan bayrağını kaldırmışlardı. 1368 senesi 10 eylülünde imparator Togan Temür Peking'i ve 1369 da nihayet Çin hududunu terketti. Torunları da Karakurum taraflarında yerleştiler.

Tüli Han'ın oğullarından Kubılay Kaan'ın Çin'de yeni bir Mogol devleti yaşatmak teşebbüsü, bir asırlık tecrübeden sonra tamamiyle iflâs etti; halbuki ayni Tüli Han'ın diğer oğlu olan Hülegü Hanın Önasya'daki te-

şebbüsleri, evvelce Selçuklular zamanında yapılan temellere dayandığından, tam bir muvaffakiyetle neticelendi. Fakat Önasya ve Uzakdoğu'da yabancı medenî kavimlerin ülkelerinde yerleşmek ve orada medenî hayat tesis eylemek azminde bulunan bu münevver Mogol Han ve şehzadelerinde görülen müşterek hususiyet, dikkate şayandır: Bu da millî ananelere sadık kalmak ve devletin ancak bu ananelere sadık kalındığı müddetçe yaşayacağına tam bir katiyetle inanmaktır. Gerçi «Uluğ-Yurt» da resmî dil mogolca idi, fakat uygurca da yukarıda dediğimiz gibi kullanılıyordu. Mogollar arasındaki türkleşme, müslümanlığın intişarı ile muvazi gidiyordu. Kubılay Kaanın torunu şehzade Anende ve oğlu Ürüktemür, koyu müslüman idiler. Mükemmel arapça okur ve yazardılar. Bunlara tâbi 24 Tangut şehri ahalisinin ekseriyeti müslüman olup yalnız köylüler buddist idiler. Anende, kendine tâbi 150.000 kadar askerin de çoğunun müslüman etmişti [108]. Kubılay Kaanın rakibi olan kardeşi Arık Boğa'nın oğlu *Melik Temür* adını taşıdığı gibi, bu Melik Temür'ün oğullarından biri de *Mahmud* isminde idi [109]. Müslümanlığın intişarı Mogolların Çin'den ricatinden sonra da devam etmiştir.

Temür Bek'in «Uluğ-Yurt» (yani Mogolistan) hükümdarı ilân etmek üzere senelerdenberi yanında bulundurduğu Olcay-Temür Han müslüman olmuştu, ki [110] kendisine Altan Han da deniliyordu. Semerkand yanında kendi namına kanal kazdırmış olan bu han, Temür'ün vefatından sonra Mogolistana gidip bir müddet hanlık etti. Bunun haleflerinden birisi Çin kaynaklarına göre *Ma-ha-mou* yani Muhammed, yahut Mahmud isminde idi [111]. Buradaki en nüfuzlu iki kabile: Çuras ile Uyrat'ın, Çağatay ulusunda bulunan oymakları müslüman olmuş ve türkleşmişlerdi. Buddizmi daha Kubılay Kaan kabul etmiş ise de, Çinlilere karşı millî düşmanlık yüzünden bütün Uluğ-Yurt Mogolları müslümanlık propagandasına müsaitti. Doğutürkistandaki müslüman uleması bu yolda çalışıyordu. Eğer Temür'ün 1405 de başladığı Çin ve Mogolistan seferi muvaffak olmuş, Doğutürkistanı ve Mogolistanı torunlarından İbrahim Sultan ile Uluğ Bek'e vermek, Önasya'dan getirdiği müslüman muhacirlerini ve Kara-Tatarları oralarda yerleştirerek, bütün bu tarafları müslüman yapmak hakkındaki plânları tahakkuk etmiş olsaydı; bütün Çuras ve Uyrat gibi yarı yarıya müslüman olan ve türkleşen kabileler de tam olarak müslümanlaşarak türkleşecekti. Zaten Uyratlar, Mogollaşmış Uygurlardan ibaret idiler. Bunu yukarıda (s. 65) zikretmiştik [112]. Fakat Temür'ün plânları, kendisinin bu seferin tam başlangıcında vefat etmesi ve şehzadelerin ihtilâfı yüzünden, akîm kaldı. Mogollar kâmilen buddist oldu. Bundan sonra Mogol tarihi de Türk tarihinden ayrıldı; oradaki Türkler

de mogollaştı yahut çinleşti (Döngenler). Mogollar 15. inci asrın sonlarında, Kalmuk ismi altında batıya doğru hareket ettiklerinde, artık müslüman Türklere yabancı ve onlara başka bir kavim olarak gelmişlerdi [113]. Halbuki Mogolların müslüman olanları şehzade Anende ve oğlu Ürüktemür, İlhanlı Gazan Han gibi olmayı kendileri için ülkü edinmişlerdi [114]. Böylece, islâmiyet Altay kavimlerini tek bir türklük câmiası içinde toplamak için başlıca vâsıta olmuştu. Türk milliyeti fikrinin Temür ve oğulları zamanında çok kuvvetli olmasiyle beraber, bütün Türkleri müslüman görmek yolundaki arzularının bilhassa bu devirde kuvvetli olması, Doğudaki Türk ve Mogolları buddistleşmekten alıkoymak fikirlerine dayanmış olsa gerektir.

Fütuhatın, Türkler ve Mogolların tarihî mukadderatı bakımından **zararlı tarafları** da olmuştur. Evvel bu fütuhatın münever hükümdarların idaresinde fakat bunların dayandığı göçebe kabilelerin eliyle yapılmış olması, o zaman olduğu gibi, sonra da medenî kavimler üzerinde fena intibalar bırakmıştır. Daha 11.inci asır müellifi olan arap coğrafya âlimi ŞERİF İDRİSÎ: «Türklerin padişahları eyi muharip, mükemmel mücehhez, cemiyetlerde iş görmesini bilir ve tedbirlerinde kat'î olmakla beraber ihtiyatlı, adalete sadık ve güzel sîret sahibi insanlardır; fakat onların idaresinde bulunan Türkler ise, insanlara eziyet veren merhametsiz tıynetli, tabiatleri kıyıcı taifelerdir», demiştir [115]. Türklerin yüksek tabakalarını çok medheden İranlılar da, bu hükümdarların dayandığı Türk kütlesinden en acı ibarelerle şikâyetlerde bulunmuşlardır. Bu şikâyetlerin en nazik bir şekli şu parçadır: «Lâleden kalbin neden böyle siyahtır diye sordum; o da bana, bozkırlarda yaşıyan insanların hepsi böyledir diye cevap verdi» [116].

Umumiyetle fütuhatların çok vakitlerde büyük tahribatla icra edilmiş olmasının intibaî sonradan yapılan imar ve inşa işlerile silinememiştir. Gerçi Mogol uluslarında vergiler umumiyetle normalin fevkinde olmamış, fakat işgal edilen illerde vergi toplama işi göçebelerce istihkar edilen yerleşik kavimleri rencide edici kabalıklarla icra edilmiştir. Gerçi Mogolların yol ve köprü inşaatı ile posta (yam) teşkilâtı medenî insanlar için pek faydalı olmuş; fakat o tedbirlerin tatbikinde gösterilen şiddet, unutulmaz acı hisler bırakmıştır. Mogol ve Doğu-Türk kabileleri bu hususta, Türkistanın medenî ülkelerine bitişik mıntakalarda yaşıyan Türklere nisbetle çok geri insanlar olmuştur. Çin'de, Mogollardan sonra ikinci mevkii tutan Ortaasyalı müslüman memurlar pek kalabalık idi; fakat bunlar mecusî diye baktıkları gayrimüslim Çinlilere karşı olan muamelelerinde, Mogollara nisbetle daha çok kaba olmuşlardır; bu cihetten Çinliler onlara, Mogollardan farklı olmak üzere «Ecnebiler» demişler ve bun-

ların taşkınlıklarını kendi tarihî ve edebî eserlerinde bilhassa tebârüz ettirmişlerdir [117].

Böylece Türk ve Mogol gururu karşısında bazı tâbi medenî kavimlerin millî izzetinefisleri zedelenmiştir. Son zamanlarda, Türk ve Mogol kavimlerinin kudretli milletler olarak tekrar meydana çıkmalarına karşı düşmanlık hisleri izhar edilmesi, eski fütuhatın menfî tarafları sayılabilir. Türklere dost olan Hind müslüman şâiri SİR MUHAMMED İKBAL dahi «Semerkand toprağından korkuyorum, ki orası bir daha kalkınmasın, bir daha Hüleğü'nun taşkınlığına ve Çengiz hengemelerine sahne olmasın» demiştir [118]. Çin'de çalışan Fransız âlimi Dr. A. F. LEGENDERE'nin Türk ve Mogol kavimlerinin 1917 Rus inkılâbından istifade ederek tekrar dirilmeleri ihtimaline karşı medenî milletleri *Quo vadis Europa?* gibi eserler neşriyle ikaz etmek yolundaki mânasız fakat Europa siyasileri üzerinde cidden müessir olan feryatları da [119] bu eski fütuhatların intıbaından doğmuştur. Bu gibi hâdiseleri de muasır Türklere bazan o eski fütuhatlarının bıraktığı intibalardan şikâyet etmek için vesile olmaktadır [120].

Diğer taraftan bütün bu fütuhatlarda Türk ve Mogolların kendileri, ancak hâkim tabaka olarak kalmak ve tabaayı çalıştırmak hususuna ehemmiyet verdiklerinden, mesaileri netice itibariyle ekseriya başkalarının ellerine geçip gitmiş, hattâ aleyhlerine dönmüştür. Çin'de ve İran'da Mogol devletleri kurulmasının, Hind ticaret yolunun inkişafına sebep olduğunu anlatmıştık; Hanlar bu yolda gayret sarfetmişlerse, bundan netice itibariyle Türkler ve Mogollar değil, bilfiil gemi inşaatı ile ve deniz ticaretiyle meşgul olan Garp milletleri istifade etmişlerdir. Mâmafih Batı ve Doğutürkistan, Azerbaycan, Anadolu ve Edil havzası gibi sekenesi Türk olan ülkelerin ahalisi ticaret, inşaat ve sanayi işlerindeki tecrübelerini en çok büyük fütuhatlar zamanında elde etmişlerdir.

— 3 —

TÜRKLERİN «İNTİŞAR» ŞEKİLLERİ VE BUNA MÜESSİR OLAN ÂMİLLER

Türklerin intişarlarında müessir olan umumî bir âmil göstermek imkânsızdır. Muhtelif devirlerdeki yayılmalar muhtelif sebeplerden ileri gelmiştir. Mamafih bu yayılmaların umumî sebepleri meselesi tarihçileri alâkadar etmektedir. Bazı zevat **Ortaasyada iklimin tahavvüllerini** umumi

sebep olarak görmek isterler. İklimin tahavvüllerine ait nazariyeler yalnız Ortaasya için olmayıp, Himalaya ve Karakurum irtifalarındaki cemudiyelerden soğarılan bütün şarkî ve cenubî Asyaya, keza şimalî Amerikaya ve Önasyaya, bilhassa Suriye ve Arabistana tamim edildiğinden bazı tarih nazariyatçıları tarafından bütün bu ülkelerin tarihinde müessir olan umumî bir âmil olarak ileri sürülmüştür [121]. Fakat bu nazariyelerin tarihî meseleleri izah için tatbiki hususu umumî itirafa hiç bir türlü mazhar olamamış, jeolojik hâdiselerin şu veya bu ülkede tarihî devirlerde de şu veya bu surette müessir olması keyfiyeti münakaşa mevzuu olmaktan ileri gitmemiştir. Ortaasyaya gelince burada kuraklığın artması ihtimalinden bahseden zevattan SVEN HEDİN ve TRİNKLER, bu nazariyenin, ancak, Ortaasyanın muhtelif noktalarında metroloji tetkikatı ve Tibet yaylalarındaki göllerin satıhlarının muntazaman ölçülmesi en az yüz sene devam ettirildikten sonra tevazzuh edilebileceğini söylemektedirler [122]; AUREL STEİN ise yüzbinler, hattâ milyonlarca senelerde husule gelen jeolojik hâdiseler hakkında malûmatımız pek nakıs olduğunu ve tarihî vakaların izahı için bu gibi nazariyelerden «spekulasyon» yapmak muhakkak hatâ olacağını anlatmaktadır [123]. HUNTİGTON adlı bir zatın tarihi bu nazariye ile izah eylemek, ayni zamanda bu nazariyeyi tarih ile teyid eylemek tecrübeleri de, tarihi kendi nazariyesine uydurmak için tahriflere bile başvurduğu için, muvaffakiyetsiz kalmıştır [124]. Taklamakan çölünün cenubunda eski şehirlerin terkinin iklim tehavvülü ile alâkadar olmayıp, Küenlun'dan gelen nehirlerin yatakları derinleşip iska için kanal çıkarmanın imkânsız olmasından ileri geldiği son tetkikatla vazıhan anlaşılmaktadır [125]. Bizde de Ortaasyanın daha pek yakın asırlarda kurumakta olduğunu isbat zımnında gûya kumlar altında kalmış gibi gösterilen şehirlere dair yazıların yanlışlığı kendi matbuatımızda aydınlatılmıştır [126]. Bugün tevazzuh eden diğer bir keyfiyet de yalnız Batıtürkistanın değil [127], Doğutürkistanın ahalisinin dahi son iki bin sene zarfında, yani bu ülke hayatının tarihî devrinde, eksilmeyip mütemadiyen artmış olması ve gittikçe kurumakta oldukları zannolunan Balkaş ve Lobnor göllerinin sularının tarihi devirde hiç eksilmediği hususudur [128]. Son zamanlarda yapılan bazı tetkikler Ortaasyada suların eksildiğini değil, bilâkis artmakta olduğunu göstermiştir [129]. Ortaasyanın metroloji vaziyetine ait tetkikatta bulunan prof. ALBERT PENCK de bu ülkede suların arttığından ve burasının daha 40 milyon ahaliyi besleyebileceğinden bahsetmiştir [130]. Bu fikir El-Bîrûnî'nin Amuderyanın tarihine ait naklettiği yerli rivayetlere pek uygun gelmektedir; bunlar Garbîtürkistanda suların azalmasının değil, bilâkis aşıp taşması ve

mecralarını değiştirmesinin insanların hayat sahalarını değiştirmeleri sebep olduğunu anlatmaktadır [131].

Türklerin intişarında isbatı daha elverişli olan âmil **nüfus kesafeti** hususudur. Ortaasyada nüfus mütemadiyen çoğaldığı ve bu ülkenin tezayüt eden bu nüfusa tahammül edemediği için ahalinin buradan başka taraflara hicret etmek mecburiyetinde kaldığı tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Şarkîtürkistanın elyevm iki buçuk milyon nüfusa malik olan vilâyetlerinde Çinlilerin Milâttan evvel birinci asırda vergi almak için icra ettikleri bir nüfus sayımına göre ancak 315.000 adam varmış; gene bu cümleden, meselâ bugün 246,395 nüfusu olan Küça vilâyetinde o zaman ancak 10,641 nüfus mevcutmuş, bugün bir milyondan fazla nüfusu olan Kaşgar - Yarkent vilâyetlerinde o zaman ancak 48,320 adam bulunmuştur [132], Milâttan önce birinci asırda Maveraünnehir ahalisi ayni Çin menbalarına göre ancak 600,000 kadar olmuştur [133]; bugün ise burada 1915 senesi hesabına göre sekiz buçuk milyon insan yaşamaktadır. Arapların milâdî 826 senesine ait vergi tarhından istihrac edilen bir hesaba göre Maveraünnehirde 9.uncu asırda nüfus takriben bir buçuk milyon idi [134]. Bugün meselâ 1926 senesi hesabına göre, altı buçuk milyon nüfusa malik olan Kazakıstanda (Kırgız-Kazak bozkırlarında) nüfus 1832 senesinde ancak iki buçuk milyona [135], 16.ncı asırda takriben bir yahut bir buçuk milyona baliğ olmakta idi [136]; Milâddan önce birinci asra ait çin kaydı ise burada ancak 600,000 kadar nüfus yaşadığını göstermektedir [137]. Ortaasyada nüfusun pek fazlalaştığı zamanlarda oradan muhaceretler vaki olduğuna dair de kaynaklarımızda kâfi malûmat vardır [138]. Meselâ 9.uncu asrın ortasında doğuda Kırgızların yukarı Yenisey mıntakasından İrtış-Tiyanşan sahasına, batıda Peçeneklerin Aral gölü sahasından Hazar-Bizans sınırlarına; 11.inci asrın ortasında doğuda Kay, Basmıl'ların cenubî Mogolistandan Tiyanşan sahasına, batıda Oğuzların Aral gölü sahasından Doğuavrupa'ya ve Selçukluların idaresinde Horasan ve İrana göçetmelerinin bunların ilk vatanlarında ahalinin çoğalıp mer'aların darlaşması neticesinde vaki olduğu kaynaklarımızın ifadelerinden vazıhan anlaşılmaktadır. Yukarıda (s. 72 - 77) de vaadettiğimiz veçhile burada bu mesele üzerinde biraz durmalıyız.

Umumiyetle dikkatli ve itimada şayan olan Çin kaynaklarında ayrı kabilelerin ve şehirlerin ne kadar asker verebildiği hakkında verilen malûmat bir askerin vasatî 4 - 5 kişilik bir aileyi ifade ettiği askere ait kayıtları nüfusa ait Çin kayıtlariyle mukabeleden anlaşılmaktadır [139]. Göktürkler zamanında Yenisey **Kırgızları** ancak 80,000 kadar asker verebiliyordu [140]. Bu da takriben 350 - 400 bin nüfus demektir. O zaman buradan, yani Yenisey havzasından birer muhaceret filân vaki olmuyordu.

808 - 821 senelerinde Tokuzoğuz hanlarına karşı isyan ettikleri zaman Kırgızların 400,000 kadar asker verdiği yine Çin menbalarında kaydedilmiştir [141]. Bu ise takriben bir buçuk iki milyon nüfusa delâlet eder. Filhakika bize ayni Çin menbaları bu kavmin çok büyük kalabalık bir camia halini aldığını Mogolistanda Tokuzoğuz hâkimiyeti için büyük tehlike teşkil ettiğini ve nihayet 840da bunların Yenisey'den yayılarak Orhun sahasına taarruz ettiklerini ve Tokuzoğuzları oradan attıklarını mufassalen anlatmıştır. O zamanın İslâm kaynaklarından da, bu Kırgızların mühim bir kısmı Yenisey havzasında kaldığı halde, diğer kısımlarının orta Tiyanşan sahasına gelerek yerleşmiş olduğunu, bu Kırgızların şimalde Irtış havzasındaki Kimak'lara, garpte orta Tiyanşan'daki Yagma ve Karluklarla komşu olup cenuplarında Küça ve Erk (şimdiki Karaşehir) vilâyetleri bulunduğunu [142] ve bunların Koço ve Beşbalık'ta Tokuzoğuzlar (yani Uygurlar) hâkim olduğu devirde (yani 850den sonra) Küça'nın cenubunda bulunan Bençul şehrini bile ele geçirmiş olduklarını [143] ve bir kısımlarının Kaşgar [144], diğer kısmının İsık Göl-Çu taraflarındaki dağlarda [145] yaşadığını öğreniyoruz. Şöylece bugün orta Tiyanşan'da oturan Kırgızlar 9. asrın ortasında vaki olan aşıp taşmaları devrinde gelip yerleşmişlerdir. Bu hâdise yalnız bununla kalmamış, Kırgızların Irtış havzasına inmeleri, **Oğuzların**, daha 8 inci asrın son rub'unda Mogolistandan garbe doğru hareket edip [146] bir aralık Kara ve Ak Irtış'da Kimak'larla komşu olarak oturduklarını [147] Arap kaynaklarından öğrendiğimiz bir kolunun buradan ayrılmalarına sebep olduğunu görüyoruz. Filhakika biz bir taraftan Oğuzların Arap emiri Abdullah bin Tahir zamanında (830-844) Horasanı zorladıklarını ve İslâm ordularının bunlarla harb ettiklerini [148], diğer taraftan Oğuz, Karlık ve Kimakların bir müttefik kuvvet teşkil ederek, Aral gölü mıntakasında yaşayan Peçenek, Peçni, Bacgırd (Başkurt) ve Nugerde ismindeki uruğlar üzerine saldırdıklarını [149], bu dört kabilenin mağlûp olarak, vatanlarını terkederek, Şimalî Kafkasya'da Hazarlarla Alanlar arasında yer tuttuklarını [150] ayni Arap kaynaklarından öğreniyoruz. Bu ise sayılarının 800,000 çadıra baliğ olduğunu Bizans kaynaklarından öğrendiğimiz büyük **Peçenek** kabilesinin Doğuavrupaya muhacereti demektir. Bu son muhaceret hareketinin ise Ten (Don) ile Üzi (Dnepr) ırmakları arasında yaşayan **Macarların** da, 860 hudududunda oradan ayrılarak, şimdiki Macaristana hicret etmelerini intac ettiğini bize Macar tarihine ait tetkikat anlatmaktadır. Halbuki Kırgızların Tiyanşan'da bazı mıntakaları ve Irtış taraflarını işgali neticesinde Sırderya'nın cenubuna geçmiş olan Türk kalabalıklarından bir çoğunun Abbasi ordularına ve Samanilerin hizmetine girdiğini görüyoruz.

202

Türklerin İslâm devrinde vaki olan ikinci büyük muhaceretleri ötekisinden iki asır sonra Oğuzların, Selçuklular idaresi altında, **Türkmen** ismi altında, İrana, **Uz** ismi altında Ukrayna'ya olan muhaceretleridir, ki bunun da nüfusun ve hayat sahalarının tahammül edemiyecek derecede kesafet kesbetmesi neticesinde vaki olduğu kaynaklarımızdan güzelce öğrenilebilen bir olaydır. Bu meseleye ait kayitler önce Osmanlı müverrihi Şukrullah'ın ve onun mehazı olan Muhammed 'Avfi gibilerinin eserlerinde naklolunan Türk kabileleri listesinde münderic bulunmaktadır, ki bunların ve kaynaklarının istinsah eksiklikleri muhtelif yanlış faraziyelerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir [151a]. Şimdi anlaşılıyor ki bu malûmatın ilk kaynağı, ismi yukarıda (s. 105) mezkûr Mervli tabib ŞEREFFUZZAMAN MERVEZÎ'nin 1120 hududunda, Sultan Sencer zamanında yazılan eseridir.

Bunun anlattığına göre [151b] (Doğutürkistan'da Karahanlı hükümdarları müslüman olduktan sonra onlara komşu olarak oturan) **Şarı** (=Sarı Yugur) Türkleri bu müslümanlar sünnet merasimini bizde de tatbik etmesinler diye korkarak kendilerinin doğu tarafından **Kıta** (Kidan)ların memleketine giden yoldaki Sancu (=Sha-chou) [152] şehrinden 15 günlük mesafede bulunan **Basmıl** ismindeki bir reisin (yani bu isimdeki bir kabilenin reisinin) idaresine girmişlerdi. Bu vakit oralarda Oğuzların (yahut Türklerin) [153] **Kun** isminde bir zümresi yaşıyordu. Bunlar Kıta padişahından sıkıntı çekiyorlardı. Kendileri Nestori hıristiyan mezhebinde idiler. Mar'aların kendilerine kifayet etmemesi yüzünden kendi vatanlarını terkettiler. Bunları sayı ve kuvvet itibariyle daha büyük olan **Kay** kabilesi takip etti. İşte bu Kay'lar öteki Kun'ları vatanlarından attılar. Kunlar göçederek, şimdi zikri geçen **Şarı**'ların memleketine geldiler. Sarı'lar da (Yedisu'daki [154] **Türkmenler**in memleketine geldiler. Türkmenler de (şarktan vaki olan bu taarruza dayanamıyarak vatanlarını terkedip) **Oğuzların** ülkesinin doğu taraflarına geldiler. Oğuzlar da göçederek Ermeniye Denizi (yani Kara Deniz) [155] yakınında bulunan **Peçenekler**in memleketine geldiler. Bu gayrimüslim Türklerin tazyikına uğrayan **Türkmenler**in bir kısmı müslümanlığı kabul etmiş bulunuyordu. Bunların Maveraünnehir ve Horezme yakın yerlere gelip yerleşenleri gayrimüslim Türklere savaşlar verdiler, fakat kâfir Türkler, kalabalık olduğundan, galip gelerek [156] bu müslüman Türkmenleri yerlerinden attılar. Türkmenler de bu savaşların neticesinde Horezm'den uzaklaşıp **Peçenek'lerin yerlerine** (Yani Horezm'in garbindeki sahalara) [157] geldiler. Bunlar da Çağrı Tegin'in (yani Çağrı Beğin) idaresinde Horasan'ı fethettiler [158]. Şöylece Türkmenler İslâm memleketlerine yayıldılar, buralarının padişah ve sultanları oldular.

Şerefuzzaman burada hulâsaten anlattığımız sözlerinde Selçuklular tarafından Horezm valisi olup 1097 de ölmüş olan Ekinci bn Koçkar'ın [159] bu Kun Türklerinden olduğunu da kaydetmiş olduğundan bu kabilenin dalgalarının Horezm'e kadar geldiği ve bazılarının Selçukluların hizmetine girdiği malûm olmaktadır. Halbuki bu Kunlar bundan sonra Ukrayna'da Kıpçakların büyük ve kalabalık bir kısmı olarak görülmektedirler. Bunların önünden giden **Oğuz**ların, Yayık nehri havzasında kalan Peçenek zümresini [160] de kendilerile beraber götürdükten, yahut onları ortadan kaldırdıktan sonra, 1048 senesinde 600,000 kadar büyük bir kütle halinde Kırımın şimalinde **Peçenekler**in bulunduğu yerlere girdiler [161].

EL-BÎRÛNÎ 1029 - 1030 senelerinde yani Selçukluların Horasana girmelerinden az evvel yazdığı iki eserinde Kay ile Kunları Kırgızların şarkında, yani merkezî Mogolistan tarafında yaşıyan iki kabilesi olarak zikretmiştir [162]. Demek bunlar 1030 da daha şarkta idiler. Çin menbaları Yugurların, yani Sarı Yugurların, 1028 de Kıta(Kidan)larla olan muharebelerde mağlûp olduktan sonra, 1030 da Kua-chou mıntakasında önce müttefikleri yahut metbuları olan Tangut'larla yaptıkları savaşları da kaybederek batıya doğru kaçtıklarından bahsediyorlar [163]. Bundan böyle bu Şarı'lar, az bir miktarda **Sarı Yugur** ismiyle Sucau vilâyetinde kaldıkları halde [164], bir kısmı Tiyanşan sahasında Kırgız kabileleri arasında dağınık halde yerleşmiş görünüyor, fakat bu Şarı Yugurların ekseriyeti Kunların önünde şimdiki Ukrayna tarafına geçmiştir [165]. Kun ve Basmılların hareketi ise, yedi reisin idaresinde hareket eden Basmıl'ların Karahanlılar memleketine 700,000lik ordu şeklinde taarruzları hâdisesi olarak, Semerkand'daki hıristiyan metropolitinin bir mektubunda [166], Karahanlı prensi Bekeç Arslan Tegin tarafından mağlûp edilen Basmıl'ların Büka Büdrüc nam reisinin idaresinde Yabaku'larla da birleşmiş olan 700.000 kişilik bir müthiş ordu şeklinde, MAHMUD KAŞGARÎ'de [167] zikrediliyor. Bu Arslan Tegin'in zaferini te'bid ederek 29 Aralık 1041de Fergane'de rekzettirdiği arabî kitabe bugün Varukh mevkii yanındaki yüksek kayalarda durmaktadır [168]. Mahmut Kaşgarî de bu zafere ait destanın parçalarını nakletmiştir [169]. Karahanlılarla Kun-Basmıllar arasındaki muharebeler bu kavimler Cungarya'yı ve Yedisudaki Türkmenlerin memleketlerini işgal ettikten sonra vaki olmuştur.

Kay'lar da (El-Bîrûnî'nin vazı nushalarına göre **Kayı'lar**) da bundan sonra Uzakdoğu'da değil Tiyanşan - Altay mıntakasında yaşayan bir kavim olarak görülüyorlar. Mahmut Kaşgarî'nin haritasında onlar Yemar (şimdiki Emil) ve Irtış ırmakları arasında yaşayan bir kavim ola-

rak kaydedilmişlerdir. Fakat onların bazı kolları daha Bedahşan'a kadar sızmışlardır. Ahiren Yabaku'larla birlikte Nayman(Sekiz)heyetini taşkil ettikleri anlaşılan Basmıl'lar da bu haritada Kay'ların garbinde Başkurtlarla komşu olarak «Basmıl bozkırları» nda yaşayan bir kavim olarak gösterilmiştir.

İşte her biri yüzbinlerce çadıra malik muazzam kavim kütlelerinin 1030 senesi hududunda şimdiki Mogolistanda Kay ile Kun'ların mücadeleleri ile başlayan muhaceretleri beş sene zarfında biri diğerini iterek batı istikametinde Tuna nehrine, güney-batı istikametinde de İran içerlerine kadar uzayıp giden **kavimler taşınması** şeklini aldı. Gözümüzün önünde, bir çok teferruatı bile malûm olmak üzere, cereyan eden bu muazzam hâdisenin mebdei ve sebebini Şereffuzzamanı Mervezî, sarih olarak, «onlara meraları dar geldiği yüzünden» (li dayq-i l-mar'a 'alayhim) sözile anlatılmıştır. 'AVFÎ'de de böyledir. Selçukluların tarihçesi olan RÂVENDÎ'de Selçukluların hicret sebebini böyle «ailelerin çoğalması ve mer'aların darlaşması yüzünden (ba-hükm-i anbuhii khane u tengii çirakhor) hicret ettiler» diye anlatmıştır [170]. CEMÂL QARŞÎ ise bu hâdiseyi daha sarih olarak «kalabalıkları sayesinde diğer ahali ile sığışamamaları yüzünden (li-tazâhumihim ahâlîhâ) demiştir [171].

Keza Kalmukların 16.ncı asırdaki harekâtı da nüfus kesafeti neticesinde vaki olmuştur, bunu o zaman Çinde bulunan osmanlı seyyahı Ali-Ekber Hita'î *Khıtay Nâme*'sinde vazıh olarak anlatmıştır. O diyor ki, «Bu zamanda vaziyet öyledir, ki Kalmuklara ülkeleri dar geliyor... Çin imparatoru badema Kalmukların memleketine taarruz etmemeyi iltizam etti, çünkü bozkırlarda ahali pek çoğalmış ve her sene mer'alar yüzünden aralarında harpler oluyor [172]». Bir çok muhaceretler siyasî veya içtimaî sebeplerle izah edilmekte, diğer bir kısmına ise geçici tabiî hâdiseler, meselâ açlık(yut)seneleri sebep olmuştur. Hulâsa Türklerin ve kardeş kavimlerinin yayılmaları muhtelif zamanda muhtelif sebeplerden ileri gelmiştir.

Tarihî devirlerde vaki olan ilk büyük göçler Hunlar zamanında olmuştur. Bu muhaceretlerin biri şimalî Çin, diğeri de şarkî Avrupa istikametinde cereyan etmiştir. Bunların sebeplerine ait kayıtlara malik değiliz. Hunların milâddan önce ikinci asırdaki hareketleri fütuhattı, fakat Milâdın üçüncü asrında bunların şarkî Avrupaya gelmeleri bidayetinde intişar mı yahut fütuhat mahiyetinde miydi, buna ait malûmatımız yoktur. İhtimal Atilanın babası da, 13.üncü asırdaki Batu Han gibi, Ortaasyada eski Hun devletini bir daha ihya eden ve büyük bir devlet kuran bir hükümdarın oğlu yahut torunu idi. Yani Atila devletinin teşekkülü sade

bir intişar ve muhaceretin neticesi olmayıp büyük bir fütuhatın tezahüründen ibaret olması da pek muhtemeldir. Milâddan önce ikinci asırda Hunlara komşu olan Saka, Yüeçi ve Küşan gibi kavimlerin şimdiki Afganistana, Süstana ve oradan Hindistana göçmeleri bidayette fütuhat değil intişardı. Onları vatanlarından Hunlar tazyik ederek çıkarmıştı. Hunlardan sonraki Türklerden Göktürklerin hareketleri mükemmel bir fütuhat olmuştur. Onlarla aynı zamanda Avarların şarkî Avrupada zuhuru, dokuzuncu asır ortasında Mogolistanda Uygur devleti inhilâl ettiğinde bunların bazı kısımlarının şimalî Çine iltica eylemeleri, keza garpta Bulgar, Peçenek, Uz(oğuz) ve Kıpçakların Karpatlara ve Balkana doğru yürüyüşleri hep intişar mahiyetinde olmuştur. Çin hududuna doğru vaki olan diğer Türk yayılmaları hakkında DE GEUİGNES tarihinde malûmat vardır. En büyük muhaceretler, fütuhatları müteakıp geçirilen nisbî refah devrinde nüfus fazlalıklarının toplanması neticesi olarak husule gelmiştir [173]. Tarihin en karanlık devirlerindenberi hemen hemen her asırda vukuunu müşahede ettiğimiz intişarları neticesinde Türk kavimleri, eski dünyanın hemen her tarafında, muhtelif kavimler arasında yerleşmişler ve ekseriya o kavimler arasında eriyip, kaybolup gitmişlerdir. Çin'e, Doğuavrupa'ya, Hindistan'a doğru vuku bulan yayılmalar çok defa böyle neticelenmiştir. Biz yayılan Türk kavimlerini burada hicret istikametlerine göre sıraladık. Fakat bazı Türk kavimleri eski dünyanın her tarafında, bu çerçeveye sığmıyacak derecede, dağılmışlardır. Bunlar da muhtelif fütuhat ve yayılmalara iştirak etmek veyahut böyle hareketlerden bir çoğunun başında bulunmak neticesinde Asyanın ve Doğuavrupanın, tarihinde olduğu gibi, bugün yaşayan kavimleri arasında da geniş izler bırakmışlardır. Misal olarak Oğuz kavmini alalım:

Ogur, Yugur, Uygur adları ayni kelimenin muhtelif şekillerinden ibarettir. Mahmud Kaşgarî, *Uygur* sözü aslında *Khudhkhur* olup ondan KH∼U kaidesine göre *Udhgur* şeklinin çıktığına, sonra DH∼**Y** kaidesine göre de *Uygur* şeklinde söylenmiş olduğuna dair farsça bilen bir Karahanlı prensinin söylediği bir halk etimolojisini nakletmiştir [174]. Bence bu etimoloji Uygur kelimesinin eski bir devrede Khudhkhur olarak telâffuz edildiğini gösteren bir hatıraya dayanmaktadır. Fakat Macar âlimlerinden MUNKACSİ'nin kelimenin menşeine dair neşrettiği tetkiklerinde [175] bu ismin müteaddid teleffuz şekilleri toplanmış olduğu halde Khudhkhur'ı hatırlatacak bir şekil kaydedilmemiştir. İran destanının ASADÎ TUSÎ tarafından naklolunan en eski bir rivayetinde ilk Türk hükümdarının «Yugur Khakanı» adı ile anıldığını ve Türkler yerine Uygurların zikrolunduğunu yukarıda (s. 19) anlatmıştım. Oğuz destanında Oğuz Hanın, Hindistan seferinden dönerken, **Gur**'lar memleketine geldik-

ten sonra Doğuavrupa'ya Bulgar ülkesine hareket ettiği, seferden döndükten sonra Uygur'ların reisinin de kendisini Semerkand'da karşıladığı zikrolunuyor [176]. Yani Gur ile Uygur ayni zamanda mevcut imiş ve Uygurlar Oğuz Hanın seferine iştirak ettirilmeyip memleketin muhafazasına memur edilmişlermiş. Fakat Afganistanda, bütün İslâm devrinde fars dilinin başka bir şivesini konuştuğu görülen bu kavim, rivayetlere göre, aslen Türktür.

Bunu MES'ÛDÎ'den öğreniyoruz [177]. Bununla beraber adı geçen Gur'ların, en eski zamanlarda Çin hududundan kalkıp gelerek şimdiki Gur dağları mıntakasında yerleşmiş olduklarına dair rivayetler vardır [178]. Selçuklular zamanından kalan kayitlerde Kıpçak ve Kanglı'lara **Yugur oğulları** denilmektedir [179]. Her halde en eski zamanlarda Yugur ismi, Kıpçak, Kanglı, Kimak (Yemek) Türklerine itlak olunmuştur. Ogurların ihtimal Hunlarla birlikte, ihtimal daha önce Doğuavrupaya gelenlerinin bir kısmı, isimlerine bakılırsa, **Z** yerine **R** telâffuz eden bir kavim olarak görünüyorlar. Şöyle ki: bunların **Kutrigur**, **Otrigur** gibi kabile isimleri Tokuzugur, Otuzoğuz olarak izah edilmektedir. Bununla beraber **Beşgur** (bundan Başgur), **Belgur** (bundan Bulgar) ve **Onogur** kavimleri de mevcut olmuştur. Ve bu son isim şimdiki Macarların diğer bir adıdır. Bundan maada **Ugur** (Yugur, Yura) isimleri, Ural kavimlerinin bir kısmı olup Finlerle birlikte Fin-Ugur zümresini teşkil eden Ugur kavimlerinin adı olarak kullanılıyor. Bu da bu Ugur kavimleri üzerinde hükümranlık eden bir Türk Ugur kavminin isminden gelmektedir. Uygurların Mogolistan ve şarkî Tiyanşan sahalarındaki hayatları ile Sarı Yugurların burada kısmen zikredilen maceralı hayatlarını biliyoruz. EL-BÎRÛNÎ Çin deniz kıyılarında bir krallık hâlinde yaşıyan bir **Şarigur** kavminden bahsediyor. Ona göre bu kavim, toprağından altın, denizinden inci çıkan bir yerde yaşıyormuş ve denizin onlara ait kısmına da, (ihtimal körfezine) «Şarigur denizciği» deniliyormuş. Hükümdara Han ve zevcesine Hatun deniliyormuş [180]. ŞEREFUZZAMAN MERVEZÎ bu kavim hakkında «Çin'in ötesinde Sarigul diye bir kavim var, onlara Çinliler Sanku diyorlar, onlar Kıtay'lardan bir aylık mesafede medenî dünyanın nihayetinde deniz ve bataklıklar arasında yaşıyorlar» demiş [181]. El-Bîrûnî de bunları bir Türk kavmi olarak anlatmış. Ben de bunların daha Mogollar devrinde İbn Battuta'nın cenubî Çin'de gördüğü Türklerle bir olabileceği ihtimalini yazmıştım [182]. Her halde bunlar şimdiki Hai-nan Ton-kin körfezindeki inci avcılığı sahalarına mâlik olan bir kavim olmuştur. Bunlar her halde Şarıgur (yani Sarı Yogur)ların pek eski zamanlarda, ihtimal 9. asrın ortasında Uygur devleti dağılıp bazı kısımları Çine sığındığı sıralarda o uzak sahalara sevkolunan bir

Sarı Yugur zümresidir. Asya ve Doğuavrupanın bu kadar geniş sahalarında bize tarihen malûm olan ve olmıyan devirlerde yayılmış olan bu Ogur, Yugurların isimleri Milâddan önceki devirlerde Türk isminin yerini tutan bir isim olmuştur. İhtimal Önasya'daki Khuri'ler de onlardandır. Bu ismin **Z** lı şekli olduğunu yukarıda (S. 23) de anlattığımız Oğuz ismi nisbeten muahhar bir teşekkülün ismi gibi geliyor. O da Tokuz-Oğuz, On-Oğuz, Sekiz-Oğuz, Üç-Oğuz, gibi şubelere bölünmüştür. Oğuz bir fütuhat devri ile bağlı isim ise, Ogur daha önce umumî teşekkülün mevcut olmadığı devirlerdeki yayılmalar çağında kullanılan bir isim olabilir. Her halde, Ogur yahut Yugur ismi ahiren Uygur, Oğuz, Kıpçak, Kanglı gibi kavimlerin heyeti mecmuasının ismi olmuştur. Oğuzname'nin çağatayca şekline göre bir zaman Beş-Uygur camiasına Khalac, Kanglı, Karluk, Kıpçak, Agaçeri, kabileleri dahil olmuş imiş [183]. Zaten Khalac ve Karluk'lar «Türkmen» heyetine dahil idiler [184]. Uygur ve Karluklar siyasî hayatlarında olduğu gibi lisanca da «Şu-Türk» zümresine karışmışlar; Kıpçak-Kang ve Kimaklar ise Oğuz'lara ve LİR türkçe konuşan Türklere yakındırlar. Bu gibi lisanî münasebetler Ogurların esas yayılmalarının tarihten önceki devirlerde vücuda geldiğini gösterir.

Muhtelif istikamette yayılan bir Türk urugunun da Subar (Suar, Sabir)lar olduğunu yukarıda anlatmıştım.

— 4 —

TÜRKLERİN VE TURANLILARIN DOĞU VE GÜNEY ASYA TARAFLARINA YAYILMALALARI

Türklerin Doğuasya'ya intişar mahiyetinde olan muhaceretleri pek çoktur. M. ö. 1116-250 da Çin'de hükümranlık etmiş **Çu**'lar bile Türkistandan, garbden Aryanî kavimlerin tazyikiyle gidip yerleşen bir kavim olacağı hususunu yukarıda bahis mevzuu ettik. Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinin yıkılmasından sonra da bir çok kavimler Çin'e giderek siyasî mevcudiyet gösterdiler. DE GUİGNES bu gibi kavimlere ait Çin haberlerini kitabında toplamıştır. Bu müellifin Türk ve Tatar olarak zikrettiği bir çok kavimlerin Mançu yahut Mogol kavimlerine mensub oldukları muahhar tetkikatla tesbit edilebilmiştir. Bu sülâlelerden Hun devletinin dağılmasını müteakip kurulanları **Han** (milâdî 225-329), **Çao**, (307-350), **Hia** (407-431), şimalî **Liang** (395-460), **Topa'lar** (280-381), ***Wei***'ler (388-470), Göktürklerden sonra **Şato**'lar (808-947), sonra Kidan **(Kıta)** lar (907-1125), **Kin**'ler (1150-1235). Bu kavimlerin ekserisi Çin'de yerleşip Çin olup gitmişlerdir. Zamanımızda sinoloji âlimleri o cümleden

Dr. A. LEGENDRE ve Ankara'da sinoloji profesörü EBERHARD bu gibi Çin kalabalığı içinde kaybolan ve Çinlilere göre «barbar» kavimlerin bir çok yerlerde son zamanlara kadar bir çok eski örf ve âdetlerini, hattâ antropolojik hususiyetlerini muhafaza etmiş olduklarını tesbit edebilmişlerdir [185]. Mogollar zamanından kalan ve sonraları Doğutürkistan'da cereyan eden hâdiselerde şimalî Çin'e gidip yerleşen ve çinleşen müslüman Türk ve Mogol unsurları **Döngen** ismiyle tanılıyorlar [186]. Bunlar arasında İranlı unsurun da çok bulunduğunu yukarıda zikretmiştim. Yalnız Horezmlilerden 100.000 den fazla ailenin oralara sevkedildiği malûmdur [187]. Bunlar da kendi ihtiyarları ile değil Mogollar tarafından oraya sürülmüş kütlelerdir.

Güneyasya'da şimdiki Afganistan'a ve Hindistan'a muhaceret eden Türklere gelince bunların Milâddan öncekileri sıfatiyle ancak İskender fütuhatına ait kayıdlarda tesadüf olunan ve yerli Hindli olmadıkları anlaşılan bazı kavimler bahis mevzuu olabilir [188]. Bunlar ve İndo-Skitler kâmilen hindleşmişlerdir. Bugün Hindistan'ın şimalinde yerleşmiş ve hindleşmiş bulunan **Sikha**'lar da bunlardandır. Afganistan'ın cenubundaki **Khalac**'lar da böyledir [189]. Efganlı Galcayi'ların ismi *Khalac-zâyi* yani *Khalac oğlu* demek olduğu zannolunuyor.

Bunlar yakın zamanlara kadar kendi adlarını «Khalacî», yahut «Khilcî» diye tesmiye edip ve türklükleriyle iftihar etmişlerdir. Milâdın sekizinci ve dokuzuncu asırlarında Araplar o taraflara gelidiklerinde bunlar artık dillerini unutmuş bulunuyorlardı. Maamafih 10uncu asır Arab cografya eserlerinde [190] buna ait kayıtlar, *al-khalac sinfun min al-atrâk-i... alâ khulq-i al atrâk-i va zayyihim ve libâsihim* yani «Khalac bir türk zümresidir, karakterleri, kıyafetleri ve elbiseleri diğer Türklerinki gibidir» cümlesindeki son kelime *libâsihim* yani «kıyafetleri» yerine *lisanihim*, yani «dilleri» diyerek te okunduğundan bundan bu kabilenin dilinin onuncu asırda türkçe olduğu ihtimali de varittir. Onbirinci asırda, Gazneviler zamanında ise bunlar her halde türkçeyi artık unutmuş olan bir kabile idiler [191].

Bunlardan maada Garçistan ve Gur taraflarında **Gur**'lar ile beraber bir de **Karluk**'lar zikredilmektedir. Karluklar cenubî Afganistanda, daha 13. üncü asırda yaşıyorlardı. Onlar da sonra kaybolup gitmişlerdir. Arap kaynaklarında şimdiki Afganistanın Gazne ve Bust vilâyetlerinde ve Hilmend nehri üzerinde daha diğer kabileler zikrolunuyorlar. Gazne vilâyetinin Anu' Khimar, Langan Şah-behâr nahiyeleri hep Türklere ait sahalardı [192]. Burada Oğuz'lardan da bir zümre yaşamıştır. Afganistanın garbinde Hamun gölü etrafında ve Belucistan hududunda da Araplar geldiği vakit bazı Türk kabileleri yaşamakta idi, Meselâ Siistanın merkezi olan

Zerenc şehri ve civarı Türklerle meskûndu [193]. Bu nevi kabileler-den Belucistandaki Şivey, Veziristan ve Tûran'da **Kaykan** kabileleri Ruk-khac taraflarında ismi **«al-Darâri»** şeklinde yazılan bir kabile zikrediliyor. Şivey'ler Gaznevîlerin tarihinde Türklerin en eski kabilelerinden biri ola-rak sayılmaktadır [194]. «Kaykan» lar da türk «Kay» kabilesiyle birleş-tirilmektedirler [195]. «Al-darari» ismi ise «al-dadari» okumak icabetse «Tatar» demek olur [196]. Bu gibi kabileler yerli Afgan, İran ve Hind kabileleri arasında kaybolup gitmişlerdir. Sonra Moğollar zamanında Heratla Kâbil ve Heratla Gazne arasında yerleşen bir çok kabileler, ken-dilerinden önceki asırlarda burada yerleşerek iranileşen Türk kabileleri ile birleşmişler, onların yolunu takib etmişlerdir. Moğollar zamanında «alay» mânasında türkçe *ming* kelimesi ile muvazi olarak kullanılan **He-zâre** ismini taşımakta olan ve sayıları bir buçuk milyonu geçen bu kabi-leler Bisüvüt, İsentemir ve Temurî gibi halis Türk ve Moğol kabile isim-lerini ve eski Khalaclar gibi Türk milli kıyafetlerini taşıdıkları halde kâmilen farsça konuşmaktadırlar. Hezarelerden Herat ile Meruçak ara-sında oturan bazı aşiretler arasında eski moğolcayı bilen ayrı aileler bu-lunuyor, bunları Finlerden RAMSTEDT ve Macarlardan LİGETİ tetkik etmişlerdi, fakat bu aileler de gözümüzün önünde farslaşıp kaybolmak-tadırlar.

İslâm devrinde Güneyasyaya yayılan Türklerin tarihleri bunlardan neşet eden sülâlelerin tarihine tahsis edilen eserlerde yazılmıştır. Samâ-nilerin Türk emiri Alp Tegin'in 962 de vaki olan isyanı neticesinde kurulan Gaznevîler devleti (962 - 1183), Gurîler (1184 - 1215), Dehli Sultanlığı (1206 - 1451), Bingale Valiliği (1202 - 1339), Malva'daki Gu-rîler (1401 - 1435), Khalacîler (1435 - 1530) ve nihayet «Büyük Moğol», yani Barburiler devleti (1526 - 1853) her biri bu ülkede yani Hindistan-da ayrı tarihî devirler yaşatan siyasî teşekküller idiler [197]. Bunlardan Gaznevîler ile Babüriler devleti yalnız Türk tarihinde değil belki tekmil cihan medenî tarihinde mühim rol oynamışlardır. Gazneliler devletini ku-ranlar Türk tarihinin en mümtaz simalarından ve İslâm âleminin büyük fatihlerinden olan Sübektegin ile oğlu **Sultan Mahmud Gaznevî** (997 - 1030) dır.

Bu ismin ilk yarısı *sübek* okunmak icabediyor, ki ordu zabiti demek-tir, bazı eski yazmalarda da isim bu şekilde hareketlenmiştir. Sübekte-kin'in menşei hakkında Acem müellifleri tarafından verilen her türlü ne-sebnamelerin yanında onun kendisi tarafından AB'UL-FETH AL-BUS-TÎ'ye imlâ edilen malûmat daha mühimdir. Sübektekinin dediğine göre bunlar Isık-Göl civarında yaşıyan Barsgan Türklerindendir. Babası Cok isminde bir bahadırmış. Aileleri, Cok'un avda bulunduğu bir günde, kom-

şuları olan Tukhsı urugu Türklerinin taarruzuna uğrayıp 12 yaşında bulunan Sübektekin esir götürülmüş, dört sene bu Tukhsılarda esarette kaldıktan sonra Taşkende getirilerek Saman oğullarına satılmıştır [198]. Sübektekin'in Barsganlı olduğu diğer menbalarca da [199] kaydedilmiştir. Babası *Oğuzname*'de olduğu gibi diğer menbalarda da Çok Kara Beçkem bn Kara Arslan olarak kaydedilmiştir [200]. Sübektekin ancak Samanoğulları memleketine geldikten sonra müslüman olmuştur [201]. İran destanını ihya ettiren Mahmud Gaznevî ayni zamanda Türk ananelerine de ehemmiyet vermiştir, ilk islâmî Türk şiiri bunun zamanında görülmektedir [252]. Büyük Yunan filozoflarının hayranı olan Mahmud, Arap dilini çok eyi bildiği halde sevmezmiş [203]; bu yüzden zamanında fars diline revaç verilmiştir [204]. Hind Türk sülâlelerinin mümtaz şahsiyetleri sıfatiyle daha şunlar zikredilmelidir: Dehli Sultanlarından Kutbeddin Aybek (1205 - 1210), Şemseddin İltutmuş (1210 - 1236), bunun kızı Raziye Hatun (1236 - 1240), Giaseddîn Balaban (1265 - 1287), Alâeddin Muhammed Halacî (1296 - 1305). Babur Mırza (1504 - 1530) ve halefleri. Bu zevat yalnız hükümdarlar değil, ayni zamanda yaşadıkları asrın münevver şahsiyetleri idi. Bunlardan bazıları Hindistana geldikten sonra türklüklerini muhafaza etmek ve bunu evlâtlarına aşılamak hususlarına ehemmiyet vermişlerdir. Kutbeddin Aybek ile oğlu İltutmuş ve bunun kızı Raziye Hatun Türk ananelerine cidden itina ile riayet etmişler, etraflarına Türk beğlerini ve ilim adamlarını toplamışlardır. Kutbeddin Aybek namına 1206 da FAHRETTİN MUBAREKŞAH GURÎ tarafından Türklerin tarih, dil, hayat, akide ve âdetlerinden ve faziletlerinden bahsederek bir eser yazılmıştır, bunda bir türkçe şiir ile beraber Türk kabilelerinin çok ehemmiyetli bir listesi de derc edilmiştir [205]. Bu müellif Türk illerinin bir haritasını da yapmış ve kitabına ilâve etmiş ise de, bu harita maalesef bize kadar gelmemiştir. Bengale'de hükûmet süren İzeddin Balaban (1259 - 1260) bir Kıpçak olduğu gibi, ondan sonra gelen Şir Han Sunkur ile biraderleri Seyfeddin Aybek ve Bahaeddin Balaban'da Kıpçakların Uluborlu (yahut Alborlu) uruğunun Hanları neslindenmiş [206]. Bunlar için de bir *Kıpçak tarihi* yazılmış ve nüshaları bize kadar gelmiştir.

Başlı başına bir tarih mevzuu olan Baburlular sülâlesinin müessisi olan **Babur Mırza** Temür Beğin torunu, umumiyetle Türklerin büyük edip, müverrih ve askeridir. Kendisinden Çağatay türkçesiyle yazılan *Baburname* isminde bir hâtıralar kalmıştır, ki türkçe aslının bulunup neşredilmesinden önce bir farsça eksik tercümesinden İngiliz ve Fransız ve Alman dillerine çevrilerek intişar etmiş ve bu hâtıraları Sezar'ın hatıraları ile bir sıraya koymak âdet olmuştur. Fakat Babur'un hâtıraları Sezar'ın

hâtıralarına nisbeten çok mufassal olup türkçeden başka arapça, farsça ve biraz sanskritçe bilen Babur'un dünyayı görüş sahası Sezar'a nisbeten daha geniştir [207].

Dehli Sultanları ve Baburlılar zamanında vücude getirilen yüksek sanat eserleri de ehemmiyetle zikre değer şeylerdir. Fakat bu sultanların Hindistanın muhtelif kısımlarını İslâm camiasına idhal etmek gayesiyle yaptıkları fütuhat Türk milletinin mühim bir kısmının yabancı kavimler arasında eriyip, kaybolup gitmesinden başka bir netice vermemiştir. Gazneliler zamanında Karluklar, Halaçlar ve Oğuzlar, Tuğluklular zamanında Kıpçak aşiretleri, Baburlular zamanında Çagataylar ve Barlaslar Hindistana külliyetli miktarda gelmişlerdi, fakat bir sülâlenin yerine diğer birisi geldiği zaman ondan önceki sülâlenin müntesibini artık hindlileşmeğe yüz tutmuş bulunuyordu. Çagataylar daha 18. inci asrın ortalarında Agreh'de ve Delhi'de kuvetli, hâkim bir tabaka olarak yaşıyorlardı. 1881 senesinin halk sayımında Delhi yanında ve Rawal Pendi'de 23,593 kişi Çagatay, 12,137 Barlas kaydedilmişti [208]. Bunların hepsi olmasa bile bir kısmı türkçe konuşuyordu. Fakat biz 1923 senesinde buralardan geçtiğimizde sabık Çagatay ve Barlaslardan artık kimsenin türkçe bilmediğini söylediler.

Afganistan ve Hindistan taraflarına yayılan Türkler doğrudan doğruya afganlaşmak yahut hindlileşmekten ziyade bu diyara Fars kültüriyle gelmişler, münevver sınıf farsça konuşmuş ve bu dilde mükemmel eserler yazmışlardır. Hattâ Hindistanda yaşıyan Türkler arasında Fars edebiyatının en mühim şahsiyetleri zuhur etmiştir. Bu cümleden Türk Laçın urugundan neş'et eden **Emîr Husrev-i Dihlevi** (1253 - 1325) ile moğol Arlat kabilesinden neş'et eden **Mırza Bidil'in** (1644 - 1720) isimlerini zikretmek kâfi gelse gerektir. Baburlular resmî dil sıfatiyle Sanskrit dili ile farsça ve türkçeyi karıştırarak Urdu dili isminde bir melez dil vücude getirdiler; fakat bununla ancak kendi Türklerinin hindlileşmelerini tesri etmiş oldular. Garbî ve merkezî Afganistanda kalabalık olarak yaşıyan Türk ve Moğol uruklarının farslaşmalarına şiî'liğin de tesiri olmuştur; komşu Afgan kabileleri sünnî oldukları halde Hezareler şiîdiler. Kıyafetleri, simaları ve karakterleri, hattâ çadırdaki hayat tarzlarile Türk kalan bu Hezarelerle karşılaşırken insan gayri ihtiyarî olarak türkçe hitap ediyor, fakat söylediğinin anlaşılamadığına dair farsça cevap alıyor.

— 5 —
TÜRKLERİN VE TURANİLERİN ŞARKÎ VE MERKEZÎ AVRUPAYA YAYILMALARI

Doğuavrupanın şarkî kısımlarında, bilhassa Edil sahasında şimalî Kafkasyada ve Kırımda Türkler kendi benliklerini daima muhafaza edebilmişlerdir; fakat bu sahanın garbî kısımlarına ve orta Avrupaya vaki olan yayılmalar netice itibariyle felâketli olmuştur. Milâddan sonraki zamanları bahis mevzuu edersek sözü **Hunlarla** başlamak icabeder. Hunlar, malûm olduğu üzere, Fransanın ortalarına kadar ilerlemişlerdi; bunların merkezî karargâhları şimdiki Macaristan payıtahtının bulunduğu yerlerde olmuştur. Atilâ ile gelen Hunlar çok kalabalıktı; maamafih bunların ahiren Hazar devletinin yaşadığı sahaya çekilmeyenleri Slav ve Cermen kavimleri arasında kaybolup gittiler. Bugün bile Çekoslavakyanın garbî kısımlarında ve Almanyanın Tuna nehri başlarındaki Ulm vilâyetinde halis Türk tipli insanlara tesadüf edilmektedir; bu ülkenin coğrafî isimleri ile meşgul olan âlimeler buradaki yer isimlerinden bir çoğunun eski Hunlardan kalmış olduğu fikrindedirler.

Milâddan 560 senelerine doğru Karadenizin şimal taraflarına **Avarlar** geldiler, biraz sonra bunlar karargâhlarını Macaristandaki Tissa nehri havzasına naklettiler. Bizans imparatoru Jüstinyanus I zamanında bu Avarlar Bizanslarla çarpıştılar. Avarlar Göktürklerden önce Ortaasyada hâkimiyetlerinden yukarıda (s. 41) bahsettiğimiz Cu-cen'lerin bir kısmı olarak, tanılırlar. Göktürk devleti teşekkülünü müteakip bunların Bizans hudutlarına geldiklerini ve bunları takip eden Göktürklerin bu Avarlar meselesi yüzünden Bizanslarla diplomatik münasebetlerde bulundukları malûmdur. Her halde bu Avarlar Göktürklerin müttefikleri olan Bizansların hasmicanı olmuştur. Bunlardan Bayan Kagan Muhammed Peygamberin zamanında Bizansa karşı onların düşmanı olan Sasanî İran ile ittifak akdetmiş ve o zamanın cihan siyasetinde büyük bir rol oynamıştır. 626 senesinde Sasanîler şarktan ve Avarlar da Balkanlardan Bizansın merkezine kadar ilerledirler. Bundan yukarıda (s. 69-70) bahsetmiştik. Bizansın ve şarkta Göktürklerin (Tüng Yabgu'nun) Sasanîleri mağlûp etmesinden sonra artık kendi başlarına Bizansla başa çıkamıyacak olan Avarlar Macaristandaki karargâhlarına çekilmişlerdi. Bundan sonra Avarlar Doğu ve Batıavrupadaki birçok siyasî hâdiselere karışmışlardır. Fakat 791 senesinde Frank imparatoru Büyük Şarl ve oğlu tarafından Macaristanda müthiş bir hezimete uğratılan Avarlar siyasî ehemmiyetlerini kaybettiler; dört sene sonra (795 te) Avar hükümdarı hristiyanlığı ister

istemez kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Bu ise Avarlar için inkirazın mebdei demekti. Tuna'da işgal etmekte oldukları topraklar 860, 890 senelerinde Macarların eline geçtikten sonra Avarlar tamamile ortadan kayboldular. Mamafih Mas'udî 940 senelerinde bunları Tuna Bulgarları ile birlikte Abar (abr) ismi altında zikretmektedir. Bugün Macaristanda birçok köyler macarlaşmış Avarlarla meskûndur; buralarda bulunan topraktan ve madenden mamul birtakım eşya da Avarlardan kalan âsar olarak kabul edilmektedir.

Avarların arkasından **Bulgarlar** gelmiştir. Bunların bir kısmı Şimali Kafkasyanın garbî kısmında ve Don nehri kıyılarında, diğer bir kısmı da orta Edil havzasında yaşamakta idiler. Bulgarların Kubrat ismindeki hükümdarının milâdî 642 tarihinde vefatı üzerine oğulları arasında ihtiâf başgösterdi. On-Ogur camiası şeklinde toplanan Bulgarlar Karadenizin şimaline ve bilâhare Balkanlara yayılmışlardı. Bunların maruf hükümdarlarının eski Slav-Cyril harfleriyle yazılmış ve tarihleri eski Türk «müçel» (= on iki hayvan) takvimi ile kaydedilmiş bir listesi zamanımıza kadar vasıl olmuştur. Bu vesika Bulgarların lisanını tayin eylemek için mühim bir menbadır. Bu gibi vesaik sayesinde eski Tuna Bulgarlarının dilinin de Edil Bulgarlarının dili gibi şimdiki Çuvaş lehçesi ile bir asıldan gelen LİR - türkçe bir dil olduğu anlaşılmıştır. Bu dilde bizim şivelerimizdeki *beş* yerine *bel, sekiz* yerine *sıkhır, otuz* yerine *otır, kız* yerine *kır* yahut *hır* denilmiştir. Buna nazaran *bulgar* ismi de *bel-gur*, yani *beş ogur*, yahut *beş oguz* demek oluyor. Karadeniz Bulgarları önce Avarların elinde bulunan ülkeleri işgal ettiler ve kendileri Tuna nehrinin aşağı taraflarında ve Dobruca havalisinde yerleştiler. Bunların eski hükümdarlarına ait bazı heykeller kalmıştır. Ezcümle Şümni tarafında eski Bulgar krallarının yazlık karargâhı olan Madara'da kıral Kurum'un taş üzerine 814 senesinde yapılan bir resmi bulunuyor, ki bunu Bulgarlar kendi paralarında da tersim etmektedirler. Burada ve Ence mevkiinde eski Bulgarların din (şamanizm, budizm) ve medeniyetine ait diğer eserler de bulunmuştur. İkinci Jüstinyanus'un zamanında Bizans'ta vaki olan dahilî isyanlardan istifade eden ve Terbel adlı «kagan» larının kumandası altında İstanbulu muhasara etmek için geldilerse de, Bizans yakasını kurtarmaya muvaffak oldu, Milâdî 800 senesi başlarında Tuna Bulgarları arasında hristiyanlık intişar etmeğe ve Slav dili de hâkim dil olmağa başladı. Nihayet kagan Boris 860 ta hıristiyan oldu ve Bulgar halkı bir asır sonra artık slavca konuşan bir millet oldu. Halihazırda Bulgar dilinde eski Bulgar-Türk dilinden âdeta hiçbir şey kalmamış ise de âdat ve ananelerinde köylü kıyafetlerinde eski türklüklerinin izleri görünmektedir. Bununla beraber Tuna Bulgarlarına ait kayitlerden bunların eski Türk teş-

kilât ve âdat ve akidelerini uzun zaman muhafaza ettikleri görülmektedir [209]. Avarlar merkezî Avrupa kavimlerine ve Macarlara tamamen temessül ederek kaybolup gittiler; Bulgarlar ise dillerini kaybettilerse de mevcudiyetlerini muhafaza ettiler; ve aralarında türklük namına eserler de bazan işitiliyor.

Bulgarlardan sonra Doğuavrupaya gelenler **Macarlar** olmuştur. Bunlar aslen Türk değil, Doğuavrupanın şimalinde yaşıyan Vogul ve Ostiyak kavimleri gibi «Fin-Ugur» ların «Ogur» zümresine mensup bir kavimdirler. Fakat Macarlar ancak lisan itibariyle böyledir, kan itibariyle ise bunlar daha ziyade Türktürler. Macar devletini kuran Arpad sülâlesinin Hazarların Kabar uruğundan geldiğini de ayrıca zikretmek icabeder. Orta Tuna havzasına gelerek o havalide yerleşen Hunlar ve Avarlar gibi eski Türk kütleleri, 860 tan az sonra buralarını Macarlar işgal edince onlara iltihak etmişler; müteakip asırlar zarfında da müteaddit Türk kavimleri buraya gelerek Macar olmuşlardır. O cümleden 10-13 üncü asırlarda buralara gelen Peçenek, Kun (Kıpçak) ve Başkurt gibi kabileler de Macar olmuşlardır. Peçeneklerin bir kısmı, Başkurtlar ve Horezmliler (Huvalis) Macaristanda 13 üncü asırda islâm idiler, bunlar islâm memleketlerine tahsile geliyorlardı. Bununla beraber Macarlar ve bazı hıristiyan Başkurtlar 1270 Haçlı seferlerine iştirak ederek Akâ'da Baybars'a karşı harbetmişlerdir. Buna ait kayıt Karatay al-Haznedârî'nin daha neşredilmiyen ve yegâne nüshası Gotha kütüphanesinde bulunan tarihinde bulunmaktadır [210]: Macaristandaki İslâmlar hıristiyanlarla denksiz mücadelede yavaşça sönmüşler. Hıristiyan Macarlar «İsmaili» dedikleri bu müslümanları takibetmişler ve 15 inci asra kadar bunları da zorla hıristiyan ederek muhitlerinde temsil etmişlerdir [211]. Maamafih Kun (Kuman) lar arasında daha 19 uncu asırda türkçeyi bir din dili olarak bilen tek tük adamlar bulunmuş ve kiliselerde dualarını türkçe olarak okumuşlardır. Asıl Macarlar kendi muhitlerinde eritebildikleri Türk zümrelerine nisbeten medeniyet itibarile pek yüksek değildirler. Eskiden Macarlar ziraat ve balıkçılıkla meşgul olmuşlar, hâkimiyet peşinde koşmamışlar, her vakit Doğuavrupadaki hâkim Türk kavimleri idaresinde kalmışlar ve daima idareleri altında bulundukları Türk kabilelerinin isimleri ile tesmiye edilmişlerdir. *Macar* ismile eski şekli *meş-gar* olduğuna göre *beş ogur* kelimesinin diğer bir dialekte göre telâffuzundan ibaret olduğu ileri sürülebilir [212]. Bugün bile Avrupalıların kullandıkları *Hun-gari* adına gelince, bunun *on-ogur* kelimesinden geldiği artık kat'i olarak sabittir. Macarlar bir zaman Beş-Ogur teşkilâtına dahil oldukları halde diğer bir vakit On-ogur teşkilâtına da dahil olmuşlardır. On-ogurlar ayni zamanda Bulgarların bir kısmını teşkil etmişlerdir. Bununla be-

raber Bizans müellifleri 9-10 uncu asırda Macarları hep « Türk » diye tesmiye etmektedirler. Bunun sebebi hakkında muhtelif mütalâalar yürütülmüştür. Bence bunun sebebi şu olsa gerektir: Araplar zamanında şimalî Kafkasyada zikri geçen Türkiş ve Azgiş kavimleri Göktürkler hâkimiyeti devrinde Tiyanşandaki merkez hükûmeti Bizans hududunda temsil ve oralarını müdafaa eylemek maksadiyle şarktan gönderilen kabilelerin bakiyesi osalar gerektir. Hazarların hâkim sülâlesi de efsanevî Açina neslinden ve Göktürklerden olduğundan onlara da sadece Türk denilmiştir. Macarlar ise Hazarların hizmetinde bulunmuşlardır [213]. «Türk» ismi de onlara Göktürklerin Doğuavrupayı idare eden şubesinin has ordusunda hizmet etmeleri, belki de Türgiş ve Azgiş'lerin yanlarında yer tutmuş olmaları itibariyle itlak olunmuş olsa gerektir [214].

Bir Ugur kavmi olan ve daima Türklere tâbi kalan, üstelik, bir medenî faikiyete de malik olmıyan Macarlar nasıl olmuş ta hâkim Türk kütlelerini kendi muhitlerinde eriterek temsil ve bel'edebilmişlerdir? Bunun sebebi mahkûm bir kavim olmakla beraber ekseriyeti zürra ve balıkçı olan Macarların daima toplu ve tesallüp etmiş bir kütle halinde yaşamaları olmuştur. Bu Ugur zümresi yalnız kendi benliğini muhafaza etmekle kalmamış, hâkim olmakla beraber bir ekalliyet sıfatiyle kendisine iltihak eden her yeni Türk zümresini kendi içinde eritebilmiştir. Hâkim Türklerin mahkûm Macarlar tarafından temsil edilmiş olmaları daha Macarlar şimali Kafkasyada yaşadıkları zamanda bile vaki olmuştur. Asırlar zarfında Macarlara iltihak ederek benliğini kaybeden Türklerin önce gelerek macarlaşanları sonra gelenlerini macarlaştırmışlardır. Nasıl ki şimalî Çinde her önçe çinleşmiş olan bir Türk kütlesi yeni gelen Türk kütlesini çinleştiriyordu. Bu itibarla bugünkü Macar milletinin heyeti mecmuasında esas Ugur unsurunun tedricen gelerek macarlaşan Türk zümrelerine nisbeten az olması bile mümkündür. Macar etnoğrafya âlimlerinden GYÖRFFY İSTVAN'ın müşahedelerine göre elyevm Macar tesmiye olunan kavmin yüzde sekseni menşe ve kan itibariyle Türktür. 9--10uncu asırlarda Macarların hâkim kabileleri sayılan dokuz aşiretten yedisi, prof. NEMETH GYULA'ya göre, muhakak Türktür: bunlar Kabar, Kürt, Gyarmat, Taryan, Yene, Ker ve Keszi uruklarıdır. Dokuzdan ancak ikisi Macar yani Ugurdur; bunlar da Nyek ve Megyer uruklarıdır. Eski Hungar camiasına dahil olan yedi kabileden şunlar da Györffy İstvan'a göre Türktürler: Jalançak, Çertan (Çortan), Kondam, Borçol (bence; Boroç oğlu), Yopogo (Yabagu) ve Ulaş. Bunlardan başka Macarların Székely uruğu da Doğuavrupada çok eskiden yaşadıklarını geçen derslerde anlattığım Çigıl yahut Asgil'lerin bakiyesi olabilir [216]. Şurada isimlerini zikrettiğim Macar âlimleri Györffy İstvan ile Németh Gyula da daha

birkaç nesil önce türkçe konuşmuş olan Kun Türklerinden neşet etmektedirler. Macarlar kan itibariyle Türk oldukları gibi karakterlerinde de Türk hususiyetlerini çok iyi muhafaza etmişlerdir. Bununla beraber bir Ugur dili olan Macar dili de Doğuavrupada konuşulan en eski Türkçeden, bilhassa Hazarların Kabar denilen kabilesinin şivesinden ve Bulgarlardan kalma çok kelimeleri muhafaza etmişlerdir. Bu kelimeler bizim kültür tarihimiz için gayet mühim vesikalar teşkil etmektedir [217].

Avrupaya yayılarak oradaki milletler arasında kaybolup giden Türk zümrelerinden sonuncuları **Peçenek, Uz (Oğuz)** ve **Kıpçak-Kun (Kuman)** lar olmuştur. Peçenekler dokuzuncu asrın ortalarında Edil (Volga) nehri şarkından Karadeniz şimaline ve oradan da Bizans hududuna kadar gelmiş, Bulgarlar, Macarlar ve Bizanslarla mücadeleye başlamışlardır. Bunlar 1048 senesinde hükümdarları Tirah (yahut Tirek) ın idaresinde Tuna nehrini geçerken 800.000 kadar nüfus (yahut o kadar hane) teşkil ediyorlardı. Bunları takip eden Uz'lar 1064 senesinde Bizans hududuna taarruz ederken 600.000 kadar nüfus (yahut yine o kadar hane) teşkil ettiler [218]. Bu Uz'lar tarafından tazyik olunan Peçenekler Bizans tabiiyetini kabul ettiler. Bunların 1071 yılındaki Malazgirt muharebesinde Bizansları bırakarak milletdaşları olan Selçuklular tarafına geçtiklerini görüyoruz. 1087 de bunlar Alexis Komnen'i Silistre'de mağlûp ettiler. Peçeneklerin Bizans hizmetinde bulunanları hıristiyan olup, Macaristanda yaşıyanları müslüman idiler. Bu hususa ait kayıt, al-Bekrî'de bulunmaktadır [219]. Peçenek ekseriyeti sonradan orta Tunada Macarlar arasında kaybolup gitmiştir [220].

Peçeneklerle ayni zamanda şimdiki Ukraynada **Tork** (yani Türk) denilen bir göçebe kavim gelip yerleşmişti. Bugün Peçeneklerin bakiyesini teşkil eden Peçenek köyleri Budapeşte'nin cenubunda, Tuna'nın sağ sahilinde ve Tisa nehri üzerinde; Tork'ların bakiyesi olan Ukrayna köyleri de Kiyev'in cenubunda bulunmaktadır [221].

KIPÇAK, KUN VE KUMAN'lara gelince, bunlar Avrupada Uz'larla ayni zamanda zuhur ediyorlar. Rus vakanüvisleri onların Edil havzasında görünüp şimdiki Ukrayna içerlerine doğru yayılmalarını 1030-1049 yılları arasında kaydetmişlerdir. 1078 den sonra Uz (Oğuz) lar bu Kıpçak zümrelerine karışıp gitmişlerdir. Kıpçak, Kanglı, Kimak ve Kun, geniş mânasiyle **Kıpçak zümresinin** ayrı şubelerinden ibarettir. *Kun* ile *Kuman* (Koman) da *Türk* ile *Türkmen* gibi ayni kavmî ismin «man» edatiyle ayrılmış iki şubesini gösterse gerektir [222]. Bizanslar Koman ismini, Ruslar da Polovtzi (yani «sarışınlar») adını tekmil Kıpçaklara teşmil ediyorlar. Bu kavme Almanların Falbe, Urfalı Mateos (Matthieu D'Edesse) in Khartes şeklinde verdikleri isimler de «sarışın» mânasınadır [223]. Bu

ise, Kunların önünde garbe sürülerek Türkmen ve Guz'ların ülkesine atıldıkları Şerefuzzaman tarafından anlatılan Şarı (Şarı - Yugur) ların Doğuavrupa'ya da geldiklerine delâlet eder. Mogollar zamanında onların ordusuna katılarak Çin'e varan Kıpçaklar (Kin-ça), kendilerinin şimdiki İç-Mogolistan taraflarından gitmiş olduklarını hatırlamışlardır [224].

Kıpçaklarla Kanglı ve Kimaklar, daima Sırderyanın şimalindeki «Arka» yı ve Altay-Ural aralarını işgal etmişlerdir. Fakat bunların daha Milâd sıralarında Mâverâünnehir'de yaşamış oldukları, PLİNUS'ün yukarıda (s. 40) da zikrettiğimiz kayidlerinden anlaşılıyor. Bu müellif, Baktrya ile Horezm arasında yani Amuderya havzasında *Psakae* (yani Peçenekler) ile ayni yerde *Camacae* ve *Comanae* yani Kimak ve Kumanları zikreder [225]. Bu Kuman kavmi, POMPONİUS MELAE'nin eserinde, Sogd'larla Dahae'lar arasında *Coamani* ismi altında zikredilmiştir [226]. Daha Milâddan önce orta Tiyanşan'da yaşıyan Usun'ların reislerine *Kunbak* (yahut *Kun-bi)* denildiğini Çin kaynakları zikreder. Bu da, reisleri *Kun* (Hun) lardan tayin olunmuş bir *bak* (bey) olduğunu ifade etse gerektir [227]. Kıpçakların ve Kumanların, eskiden Türkistanın güney kısımlarında yaşadığı, Çinlilerce *Kang* yani *Kanglı* tesmiye olunan ve Sogd ülkesinde hükümranlık ederek oraya bir zamanlar kendi ismini veren bir kavmin mevcudiyeti ile ve Pamir Kırgızları arasında «Kun» kabilelerinin bulunmasiyle [228]; Mahmud Kaşgarî'de Kaşgar taraflarında «Kıpçak» isminde yer adı kaydolunmuş olmasile [229] ve Balh civarında «Yemgan» (yani Yemegân) kasabasının mevcudiyetile sabittir [230]. Plinius-da Baktrya ile Horezm arasında, yani yine Amuderya havzasında yaşıyan kavimler arasında *Kam*'lar da zikredilmektedir [231]. Bu da, şimdi zikrettiğimiz *Kang*'lar demek olsa gerektir. *Kang*'ları *Kanklı* olarak izah eden N. ARİSTOV [232], meseleyi doğru anlamıştır. Bu Kang yahut Keng'ler, bir Kıpçak kabilesi olan*Kangar-oğlu* ve bir Peçenek kabilesi sıfatiyle de *Kenger* şekillerinde görüldüğü gibi [233], cedleri Oğuz destanında *Kanglı-Koca* ismiyle zikrolunan bu kavim, İslâm devirlerinde yine Kanglı ismi altında zuhur ediyor [234]. Horezmşahlar bunlara dayanan bir sülâle idi. O zaman bunların diline ait bir sarf kitabı da yazılmışsa da [235], maalesef bize kadar gelmemiştir.

Kanglı hanları, da Mogollardan önce 1160 ve 1190 yıllarında, Çin'in Kin sülâlesi imparatorlarına elçi heyetleri göndererek müstakil siyasi mevcudiyetlerini göstermişlerdir [236]. Bunların nüfuzları büyük olduğundan olacak, ki bazan tekmil bozkır Kıpçak'larına, Kanglı denilmiştir [237].

Kimak'ların Bayandır boyunun da [238] «han»lara tâbi olduğu, bunların Oğuz heyetine dahil olan kısmına ait destanlardan anlaşılıyor [239].

Asıl merkezleri Irtış ve Altay'da olan Kimak'ların yurdları 10. uncu asırda güney Sırderya havzasındaki Sabran'a [240] ve batıda ise Ak-Edil nehrinin başlarına kadar [241] uzanıyordu. Başkurtlar da onların bir kabilesi sayılmıştır [242]. NASIR KHUSREV, daha 1030 yıllarında Kıpçakları, Oğuzlarla beraber Amuderya sahillerinde oturan bir kavim olarak zikreder [243]. Orada bunların reislerine «Han» ve karısına «Hatun» denildiği ve Horasan'ın İranlı eşrafının bunlara hizmet ettiği, bu şâirin şiirlerinden anlaşılıyor [244].

Gazneliler devrinde *Kıpçak*lar Horezme yakın yerlerde ve hattâ (Çığrak'lar ve Kücat'larla birlikte) Horezm'in içinde yaşıyan bir kavim olarak zikrolunuyorlar [245]. Bunların 1034 yılında vatanlarından kaçıp Amuderya'nın batısına geçen Selçuklulara yardım ettiğini, El-Bîrûnî zikreder [246]. Mahmud Kaşgarî zamanında Talaş'dan Bizans hududundaki Peçenekler ülkesine kadar bütün bozkırlar «Kıfçak - Diyarı» olmuştu; yalnız Irtış tarafları «Yemak-Bozkırları» ve bunun batısı «Başkurt - Bozkırları» ismini taşımakta idi [247].

Kıfçak unsurunun bir kısmı ötedenberi Edil'in batısında bulunmuştur. Oğuz destanında, Oğuz Han'ın batı seferinde iken Kıpçakları Edil'in batısında Yaman-Su adlı bir yerde yaşayıp, şimalde İt-Barak (Fin) kavimleri ile cenubda (Kafkastaki) Derbend'de hudud muhafızlığı etmek ile tavzif edildiği anlatılıyor. Bu rivayete göre bu saha, Kıpçak'ın «yurdu» idi ve oradaki kavimlerden vergi toplayıp Oğuz Han'a göndermekle muvazzaftı. Kendisine de Indır-Tarığı adlı yerler hâs tımar olarak verilmiştir. Ben bu rivayetleri, Hazar'lara tâbi kavimler hakkında Budapeşte Üniversitesinde verdiğim bir konferansta izah etmiştim [248]. Oğuznamenin zikrettiği bu mıntakalarda Kıpçak kabilelerinin Milâd çağlarında yaşadığı, PLİNİUS'ün kayidleriyle teyid edilmektedir. Bu müellif, Kafkas dağlarına yakın yerlerde birlikte yaşıyan iki kavim sıfatiyle «Camacs et Orans» yani Kemak'larla **Uran**'ları zikretmektedir [249]. Ayni müellif, Derbend kapısı hakkında: «Buna Kumania kapısı diyorlar» demiştir [250]. Buradaki Kamak'ın, o zamanlar Mâverâünnehir'de yaşadığını ayni Plinius'tan öğrendiğimiz Kemak'ların bir batı kolu olduğundan şüphe etmeğe mahal yoktur. Bugün Başkurtlar arasında oymak halinde yaşıyan **Uran**'lar [251], vaktiyle Horezmşahların Kanglı uruğundan toplanan ordusunun esasını teşkil ettiği gibi, başkaca da Kıpçak ve Kanglı'ların tarihte tanınmış bir boyu olmuştur [252].

Burada Kamak ile Oran'ın yanyana zikredilmesi, bilhassa dikkati çeker. Çünkü 12 - 18 inci asırlarda Uran'lar ile Kemak'lar Sırderya havzasında da beraber yaşıyorlardı. Derbend-kapısına «Kumanya kapısı» denilmesi de ehemmiyetlidir; çünkü 554 yılında yazılan Süryanî menba-

larında, bu kapı yani Derbend geçidi hakkında: «Buna Türk-Kapısı diyorlar» denilmiştir [253]. Oğuz destanının **MÜNECCİMBAŞI** tarafından istifade olunan bir rivayetinde, **Kumuk'lar**, Oğuz Han zamanında Derbend'in muhafazasiyle memur edilen Kıpçakların bir boyu olarak zikredilmiştir, ki «Serîr» sülâlesi bunlardanmış; Sasanîlerle münasebette bulunmuşlarmış [254]. Azerbaycan'da bu hususta bir takım rivayetler yaşamıştır. Bu rivayetler, Genceli şâir NİZÂMÎ ile müfessir ve müverrih BAYDÂVÎ'nin eserlerine de aksetmiştir.

Baydâvî'nin naklettiği rivayetlerde Nuşirvan, Hazar Hakanı Kakım ile sulh akdetmiş olmasına rağmen Derbend'i istilâ eden Kıpçaklar üzerine ordu sevkederek onların kuvvetini kırıp, itaate mecbur etti ve Derbend'i mamur eyledi denilmiş ve Nurşirvan'a tâbi olup tahtı yanında yer tutan dört melikin birisi sıfatiyle de «Kıpçak-Meliki» zikredilmiştir [255]. Bu rivayetler Hazarlara tâbi olan, bazan Sasanîlere de itaat mecburiyetinde kalan Kumuk'lara ait görünüyor. Kumuk'lar, bugün hakikî Kıpçak şivesini safiyetiyle muhafaza eden başlıca bir boydur. Bu Kumuk'lar, Azerbaycan ile Derbend Arapların idaresinde bulunduğu zaman dahi mevcuttu, ki kendilerinden *Târîkh al-Bâb va'l-Abvâb*ın arabça dahi bahsedilmektedir [256]. İşte bu Kumuk Kıpçak'larına Milâd çağında «Kuman» denildiği gibi bazan «Türk» de denilmiştir.

Kıpçaklardan yahut umumen Ugur gurupundan Kun uruğunun daha Milâd sırasında ayni isim altında Doğuavrupada yaşadığı PTOLEMEUS-tekî *(Geografya,* III. 5) χοωνοι, yani Khun kaydından anlaşılıyor. Ayni Ptolemeus'te (XIX. 9) «**Alan** Skitleri» ile beraber Σουβηνοι, **Subın** uruğu da zikrolunuyor ki bu kabilede, bir Kıpçak boyu olmak üzere «Suvın Kıpçak» ismiyle bugün dahi Başkurtlar arasında bir uruğ olarak yaşamakta olan Suvın Urugundan başka bir şey olmasa gerektir [257].

Bütün bu haberlerden anlaşılıyor ki Kıpçak, Kun ve Kimak zümrelerinin ekserisi ortaçağlarda Ortaasya'nın kuzey kısımlarını işgal etmişlerse de, daha eskiden Batı - ve Doğutürkistanın güney kısımlarında yaşamışlar ve oradan Uzakdoğu'ya ve Doğuavrupa'ya yayılmışlardır. 11 inci asırda bu Yugur boyalarının büyük bir kısmı Doğuavrupa'ya geçti. Fakat «Khıfçag ve Yemak» uruğlarından alınan köleler Bağdad halifesinin hizmetinde de bulunuyordu. 10 uncu asırda Bağdad'da Yemek adında bir emirin faaliyetinden bahsedildiği gibi, Gazneli Mahmud'un nedimi olan Ayaz da Yemek'lerden idi [258]. Yemek'ler islâm edebiyatında, Türklerin en güzellerinden sayılarak zikrediliyorlar [259]. Eğer 11 inci asır ortasında büyük göçler Kıpçak ekseriyetini Doğuavrupa'ya atmamış olsa idi, onların çoğu da, Türkmenler gibi, İran'a geçmiş olurlardı.

Bu büyük göçlerde Oğuz ve Kıpçakların arkasından yalnız «Sarılar»

ve Kunlar değil, **Kay**'lar da geçmiştir. Bu Kay'ların Başkurt'lar arasında yerleşenleri, Kanglı uruğunun: Edil-Kay'lı, Kır-kay'lı, Yurektav-Kay, Aktav-Kaylı ve Şklı-Kay ismindeki oymaklar halinde yaşıyorlar [260]. Başkurt-İlinde Kay adı, coğrafi isim olarak ta mevcuttur [261]. Başkurtlar arasında «Sarı» ve «Sarılı»lar da köy ve oymaklar halinde bulunuyor [262]. Bulgar (bugünkü Kazan) Türkleri arasında yerleşen Kunlar oranın aristokrat zümresinden olmuştur [263]. Müslüman Kazanlılar gibi tanassur eden Tatarlar arasında da rusça «Kunov» (Kun-oğlu) soyadını taşıyan aileler bulunmaktadır.

Uzakdoğu'dan Doğuavrupa'ya gelen Kay'lar gibi **Kun**'ların da, ırk ve dil itibariyle Mogol oldukları hakkında MARQUART'ın mutalealar, (bu müellif kitabını daha Mahmud Kaşgari'nin eseri neşrolunmadığı zaman yazmış olduğundan) yanlıştır. Mahmud Kaşgarî Kay'ların dilindeki Y ~ C tebeddülünden bir Türk şivesi sıfatiyle bahsetmiş ve bazı kelimeler nakletmiştir, ki bunlar da türkçedir [264]. Kun'ların lisanı ise, Uzakdoğu'da yine Kıpçak dilinin bazı hususiyetlerini muhafaza etmiş olduğunu Mahmud Kaşgarî'de naklolunan Tangut ile Khatun-Sını arasında cereyan eden ve Khatun-Sını beğinin hezimeti ile neticelenen harbe ait şiirlerden istidlâl edilebiliyor [265]. Mogolistandan gelen Kun'lar Nesturî hıristiyan olduğu gibi, Karadeniz taraflarındaki Kun-Kuman'lar da hıristiyan idi. Ruslara yakın oturan uruğlar, daha ziyade Şarı'lardan ibaret olduğundan olsa gerektir, ki onlar, 11. asır ortasında şarktan gelen Kıpçak'lara Polovtsi (yani sarışın) demişlerdir. 13. üncü asırda Kıpçakların bazıları Taman ve Kırım yarımadalarında şehirlerde yaşamıştır. Ayni asırda Çengizler hâkimiyeti çağında tasnif olunan *Codex Comanicus*'un bu şehirli Kıpçaklarla iş gören İtalyan tüccarları için tertip olunan kısmında lâtince ve farsça karşılıkları verilerek Kıpçak şivesince şehir hayatına, inşaata, mimariye, şehirlinin ev eşyasına, çeşitli yemeklerine, demircilik ve madenciliğe, mektep ve yazı işlerine, musiki, sanat ve eğlenceye, devlet idaresine, elbiselere, mücevherata, tabâbete ve ilâçlara, tatlılara, kokulu şeylere ve kadın tuvaletine, nihayet pek çeşitli olan ticaret emtiasına, dükkân-ticarethanelere, ticaret muamelesine, hesap işlerine, hattâ ambalaj, hammallık ve transport gibi hususlara ait ıstılahlar getirilmiştir. Türk medenî ve iktisadî tarihi bakımından çok önemli olan bu ıstılahlar bir araya getirilerek, Mahmud Kaşgarî, Mahmud Zemakhserî'nin lûgatlerinde ve Uygur vesikalarında mevcut bu nevi ıstılahlarla karşılaştırarak tetkik edilmek icab eder [266].

14 üncü asır müellifleri Kıpçaklardan 16 kadar büyük uruğ sayıyorlar. Bunlar arasında Barlı ve Borlı (Ulu Borlı, Kiçi Borlı) [267], Durut (Durgut), Kara-Börkli, Çortan, Kangaroğlu ve Yemek gibi Kıp-

çak kabileleri ile beraber, Borocoğlu, Başkurt, Uz, As, Becne (Peçenek) gibi müstakil kavim sayılan kavimler de dahil olmuştur [268]. Sarı uruğu, sarışın bir kavim idi. Buna kendi isimleri gibi komşuları tarafından verildiğini ve sarışın demek olduğunu yukarıda anlattığım isimler de delâlet eder. Doğudaki Sarı Yugurları, aralarında Yugurlar ve hattâ Göktürk uruğları bulunmakla beraber «Sarı Uygur» olmayıp «Sarı Yugur», yani Uygur olmaktan çok Yugur ve Kıpçakların bir doğu zümresi görünüyor [269]. Hakikî Kıpçakların kendilerinde de ekseriyet sarışın olmuştur. Dar gözlü Kıpçakların sarışınlığına ait kayitleri, buna dair İran şâirlerinin yazılarını MARQUART toplamıştır [270]. Bunun gibi, Macaristan'daki Kun'ların bugün yaşıyan ve macarlaşmış olan bakiyesinin de yarısından çoğu sarışındır [271]. Bu sarışınlık, vaktiyle «Rum» hudutlarında bulunduklarını eski rivayetlerden öğrendiğimiz Yenisey Kırgızları gibi, Kıpçak'ların da en eski zamanlardanberi Doğuavrupa'da bulunarak Hindo-Germen kavimlerile temasta bulunduklarından ileri gelmiş olabilir. Herhalde Türkler, umumiyetle dar ve uzunca gözlü olmakla beraber, sarışın unsurlar da aralarında çok olmuştur.

Kıpçak'ların örf ve âdetlerine ait Rus ve diğer milletlerin kayidlerinde epeyce malûmat vardır. Kıpçak'lar çok güzel şarkı söylerlerdi ve musikiye düşkün idiler. Onlar kahramanlık destanlarını coşarak dinlerlerdi. Bilhassa **Şarukan, Bus, Bonyak** ve onun oğlu **Sevinç**, keza **Konçak** ismindeki kahramanlarına ait destanları söylerlerdi. Çok kımız içerler ve destanları bu kımız meclisinde söylerlerdi. Kıpçakların kahramanlık destanlarını, Azak'taki Got'lar da öğrenmişlerdir. Rus menbaları Kıpçaklardan **Orev** adlı bir şâirden ve onun Kıpçak hanları yanındaki büyük nüfuzundan bahsederler. Bunu terbiye eden hükümdar **Otrak** ile oğlu **Küuçek** (yahut Konçak) idi. Bu iki hükümdara ait destanları Ruslar da öğrenmişlerdi [272]. 1252 de Kıpçak illeri yoluyla Karakuruma giden Fransız kralı elçisi Rubruk, Kanglı tesmiye ettiği Kıpçak'ların, defin merasiminden, mezarları üzerine balballar diktiklerinden ve minare gibi türbeler bina ettiklerinden bahseder. Hıristiyanlık ancak Kıpçak'ların büyükleri arasında intişar ediyordu. Halk ise, koyu şamanî idi. Eşraf içinde bir defa hıristiyan olanlardan, yeniden eski dinlerine dönenler de görülüyordu.

Kıpçak-Kanglı-Kimak-Kun ve Kuman'lar hakkında burada gördüğümüz malûmat, Batıtürkistanda ve Doğuavrupa'daki Türk kütlelerinin esas belkemiğini bunların teşkil etmiş olduğunu tesbit etmek için kâfidir. Milâd'dan önceki **Hun devleti**'nin, bilhassa Oğuz siyasî kabilelerine dayanarak geniş Yugur uruğlarından teşekkül eden bir câmiadan ibaret olup, câmianın umumî adının da **Kun** olduğuna asla şüphem yoktur [273].

Dil hususunda da ayni şekilde düşünülebilir. Doğuavrupadaki Yugur-

ların arasında Lir-türkçe konuşanları da bulunduğunu bazı kabile ve gurup isimlerinden istihrac etmek mümkün olduğunu yukarıda Ogur-Yugur bahsinde zikretmiştim. Fakat esas Ogur lehçelerinin daha Milâd çağında büyük Hun (Kun) devleti yaşadığı zamanlarda dahi Şaz-türkçe olduğunu zannettirecek delilller de vardır. Atilâ'nin oğlunun ismi *Dengir* değil *Dengiz*'dir [274]. Doğuavrupadaki Kıpçaklar gibi şimalî Çin'den gelen Kun'ların dilinin de oğuzcaya yakın hususiyetlere malik olduğunu gösteren bir delili de Mahmud Kaşgarî'den naklettik. Halbuki doğudaki Kun'lar Oğuzların daha eski Hunlar zamanından kalan bir zümresi olsa gerektir. Mahmud Kaşgarî'nin zamanında Kıpçak şivesi oğuzça ile hakanca arasında bir yer tutmuştur. Kıpçak ve Oğuzların siyasî hareketleri de ekseriya muvazi olarak inkişaf etmiştir. Eğer 11. nci asrın ortasında İran'da Gazneliler gibi bir Türk sülâlesi yerine kuvvetli bir İran millî devleti mevcut olup, Oğuzların İran'a ve İslâm âlemine yayılmalarına mâni olabilmiş olsaydı, Oğuzların Selçuk-oğulları idaresindeki teşkilâtçı zümreleri bu dağınık Kıpçak zümrelerini teşkilâtlandırmış ve Doğuavrupa'da bir daha Batı Hun devleti gibi büyük bir Oğuz-Yugur devleti kurulmuş olurdu. Fakat Kıpçak'lar Doğuavrupa'ya dolmakla, müstakbel Osmanlı devletinin büyük bir Karadeniz devleti olmasına zemin hazırladılar. Bu yüzden, Osmanlı tarihinin başlangıç devirlerini öğrenmek için, Kıpçak zümreleri tarihini de yakından öğrenmek zarureti vardır.

11. inci asrın ortasında Uz, Sarı, Kun, Kuman ve Kıpçak'lar fevkalâde kalabalık bir câmia halinde Hazarların ülkelerini işgal edince, o zamanlar daha çok Hazar Oğuzlarına dayanarak yaşamakta olan Hazar devleti ortadan kalktı. Kıpçak'lar Uz (Oğuz)ları kendilerine ilhak ettikten sonra 1088-89 yılında Bizans hududuna Trakyaya girdiler. 1090 yılında Peçenekler Selçuklularla ittifak ederek, birisi Avrupa, diğeri de Asya tarafından Bizansı sıkıştırdılar. Bizanslılar, imparator Heraklius zamanında doğudan gelen Sasanî ordusiyle müttefikan hareket eden Avarlara karşı Hazarları kendilerine müttefik edindikleri gibi bu defa da Selçuklularla anlaşan Peçeneklere karşı Kıpçak-Kumanları müttefik edindiler. Bunlar, Togortak ve Manyak adlı kumandanları idaresinde Trakya'ya giderek Peçenek'lere saldırdılar ve 1091 nisaninin 29 unda Liburnion'da Bizans ve Kuman müttehid kuvvetleri Peçenekleri ezdiler. Bu Peçeneklerin Eflâk'ta kalan bakiyeleri 1122 yılında Bulgar hududunda başkaldırıp görüldülerse de, imparator Jean Komnen tarafından kat'i surette bozguna uğratılıp dağıldılar. Kıpçakların esas kuvvetleri, Mogollar zamanına kadar ve sonra da şimdiki Rusya'nın cenubunda yaşadılar, orada hıristiyanlığı kabul edenleri slavlaşarak şimdiki Ukraynalıların ve Kozakların içinde kaybolup gittilerse de, müslüman olanları Altınorda

memleketinin yerli ahalisini teşkil ederek yaşamakta devam ettiler. Uz (Oğuz)ların Kıpçak-Kuman topluluğuna karışıp gittiklerini kaydetmiştim. Bir kısmı da cenubî Rusya Slavlara karıştılar. Şimdiki Basarabya Gagauz (Kaka-Uz yahut Aga-Uğuz) ları, bu Oğuzlardan hıristiyanlığı kabul edenlerin bakiyesi olmaları pek muhtemeldir [275].

Karadeniz ve Balkan tarafındaki Kumanlar ise şimdiki Romanya'da ve Macaristan'da Romenlerle ve Macarlar arasında kaybolup gittiler, Eflak ve Buğdan'daki «Boyer» (bay-yer, yahut bayrı) adıyla tanınan yüksek zadegân, menşe itibariyle bu Kumanlardandırlar. Prof. GYORFFY İSTVAN'ın tetkikatına göre, bunlar, daha 14 ve 15 inci asırda kumanca konuşmuşlardır. «Romen» denilen mahallî halk, bunların hizmetinde bulunan «köylü»lerden ibaretti; fakat Boyerler bu Romen köylü ekseriyeti arasında milliyetlerini kaybettiler, 14 üncü asırdaki voyvodaların Basaraba ailesi de, Hazarlar zamanından kalma bir ismi taşımıştır [276].

Kuman-Kıpçak'lar arasında zaruret zamanında evlâtlarını köleliğe satmak âdeti de pek yaygındı [277]. Bu yüzden Kıpçak esirleri, bilhassa 13 - 14 üncü asırlarda bütün Önasya'ya hattâ Mısıra kadar yayıldılar. Milyonlarca insan kütlesinden ibaret olan Kuman-Kıpçak camiasının hıristiyanlığı kabul edenlerinin Karadeniz ve Balkan taraflarında dağılıp münkrız olup gitmeleri, tarihimiz için çok ibret verici bir keyfiyettir [278].

— 6 —

TÜRKLERİN ÖNASYA'YA VE ŞİMALÎ AFRİKA'YA YAYILMALARI

Türklerin tarihi devirlerde Önasya'ya doğru yayılmaları, **Sakalar'**ın fütuhatiyle başlar. Sakalar, Asur kitabelerinde ismi **Gogu** yahut **Gog** diye yazılan hükümdarlarının idaresinde Şimalî Kafkasya'daki Kimmerleri sürüp izliyerek şimdiki Kuzay Azerbaycan'a geçtiler. Bu hâdise, M. ö. 665 yılında vaki olmuştur. Kür ırmağını geçen Sakalar, şimdiki Gence vilâyeti batısında bu Gog'un adıyla Gogaren denilen, Gencenin doğusunda millî Saka adıyla Sakasen tesmiye olunan yerlerde yerleştiler. Sakasen sonraları, şimdiki Şamhur-çay'da Gerdıman civarında Sakasen ismi altında Uti'lere tâbi bir merkez olarak da maruf oldu [279]. STRABON'un zikrettiği Gogaren bölgesi, adı geçen hükümdarın asurca yazılan adı olan Gog'un Gogar demek olduğunu gösterir, ki bu da, türkçe bir kelime ise, *Gök* ve *Göker* demek olabilir. Sakasen ismi de, «Saka» sözünün «şehir ve türbe» mânasında ifade eden türkçe «sın» kelimesiyle birleştirilmesinden ibaret olup, aşağı Edil'deki *Saksın* şehrinin ismi ile birdir. Uzakdoğu'da

Khatun-Sin, Mogolistan'daki *Balgasın* da bu cümledendir [280]. Bu Gog adı yahudi menkıbelerine de aksetmiştir [281].

Asurî kaynakları Gog'un, **Sarati** ve **Parati** isminde iki oğlunun M. ö. 662 hududunda Asur ülkesine taarruzlarından bahseder [282]. Bu Parati (HERODOT'da Prothyes)nin oğlu **Madova** (Herodot'da Madyes), bütün Anadolu, Suriye ve Filistin'i fethediyor. Herodot, bunlardan *Anaria* kabilesinin Filistin'den çekilirken Askalan'daki Urania mabedini tahrip etmeleri yüzünden Sakaların hastalığa tutulduğuna dair rivayet nakleder ki bu Anaria ayni müellifte [283] ve başka müelliflerde Hazar denizinin doğusunda (PTOLEMEUS'te ise Tiyanşanın batısında) yaşıyan bir kabile olarak zikredilmektedir. Mahmud Kaşgarî'de Çungaryadaki bir nehrin ismi olarak zikrediien *Yamar* bu eski *Anar*'dan *kalmış* olsa ge-rektir.

Bunlara nisbet edilen Herodot ve başkalarında zikredilen hastalığın, bugün bozkır kazaklarında ve Nogaylarda dahi görüldüğü K. NEUMANN tarafından tesbit edilmiştir [284].

İranlılar, Türklerden Afrasyab'ın kardeşi Barsgan tarafından Beykend'de öldürülen damadı İran prensi Siyavuş'un katli hâdisesini [285] hiç unutmadıkları ve senenin muayyen günlerinde matem tuttukları [286] gibi, Türkler de Anadolu'da yahut Azerbaycan'da İranlılar tarafından öldürülmüş olan Tunga Alp'ın matemini tutmuşlardır. Orhun yazılarında 714 senesinde Uyguristan'daki Beşbalık şehrinin muhasarasından bahsedilirken bunun burada **Tunga Tekin'in yuğ merasimi** icra edildiği bir günde yapıldığı zikredilmiştir. Uygur'ların Bezeklik'deki buddist mabedinin divarı üzerinde ağzında ve elbisesindeki lekelerinden bir şehidi temsil ettiği anlaşılan bir resim bulunmaktadır. Bu resmin bir yerinde *Tunga Tekin* diğer yerinde *Tunga ol* okunan yazı da vardır. Bunu ben Londra Elsine-i şarkiye mektebi *Bulletin*'lerinden tarif etmişimdir [287]. Afrasyab (Tunga Alp), Hindistan'daki Budda.dan önce yaşamış bir kahraman ise de, Ortaasya'nın Türk buddistleri onu bir buddist ve Buhara yanında zerdüştliği yaymak isteyen İranlılara karşı budizmi müdafaa eden, bir hükümdar diye kendisine bir dinî kudsiyet atfetmişlerdir [288]. Herhalde bir Önasya seferinde Medyalılarla Anadolu'da hâkimiyet davası yüzünden öldürülen eski Saka Türk kahramanının hâtıraları asırlarca yaşamıştır. Mahmud Kaşgarî bize bu ilk Azarebaycan ve Anadolu fâtihine ait destandan bazı Yug şiirleri nakletmiştir [289].

Saka'ların Önasya'da maruz kaldıkları mağlûbiyetin M. ö. 623 yılında Çin'e kadar aksettiğini yukarıd (s. 36) da zikretmiştik. Saka'lar bu hâdiseden sonra Anadolu'dan çekildiseler de, Azerbaycan taraflarında epeyi zaman kaldılar. Sakasen, Gogaren, isimleri bundan sonra da zikrediliyor. Azerbaycan'da Afrasyab'a nisbet edilen ve eski Saka'lar zama-

Sayfa 160, s
tarafından tesb
Maduva M
di askerlerine
babaları çağınd
kaların elinder
tererek itimadı
suya koyduğu
tün Saka büyi
§ 4 - 5) Medya
olunan bir bay
Anadoluda Zil
(yani Milâdın
igfalle ele geç
Küçükasyada
Demek onlar
Medya kıralı
Afrasyab (yal
Tünge(Tunga)
ve başka mü
ROTH ve F.
İran ülkelerin
latılan «Tiregâ

nının hâtırası olması muhtemel olan bazı mevkiler de vardır. O cümleden Şaberan şehri Afrasyab'ın paytahtı olarak, Arran'daki Sengi-Surakh Afrasyab'ın Keyhusrev ile yaptığı muharebesinde son sığınağı olarak, Tebriz kapılarından biri de Afrasyab'ın kafası defnolunan bir yer olarak, Urmiye (Çiçest) gölü Afrasyabı gark olduğu yer olarak, Marağa yanında bazı yerler ve bir köprü Afrasyabın yapısı olarak gösterilmiştir.

Bir de Arranda **Anaria** kavmi, STRABON tarafından daha milâd çağlarında Gence vilâyetindeki **Uti** kavmi ile bir arada yaşıyan bir kavim olarak zikredilmiştir (XII. 7. §. 1); halbuki Madova zamanında Filistin'e kadar gitmiş olan bu Anaria'ların esas kısımları Hazar Denizinin doğusunda yaşıyordu. (XI. 6. § 1, 8. § 8.). Gence vilâyetinde kalan Sakalar, Milâddan sonra da bir müddet mevcudiyetlerini muhafaza ettiler. Onların Arsaklı'lara tâbi olduğu malûmdur. Bir de onların, milâdi 336 yılında doğudan gelerek Kafkasya güneyine geçen Masaget'lerin reisi olan Sanesan ile birlikte Armeniye'ye taarruz ettiği, 4. üncü asır müellifi FAUSTUS BYZANTİNUS tarafından kaydedilmiştir [290].

Önasya'ya vaki olan eski Türk göçlerinden biri de (M. ö. 149 - 127 seneleri arasında) Edil havzasından kalkıp Derbend yoluyla Azerbaycan'a geçerek şimdiki Kars ve Pasin ovalarına gelip yerleşen **Bulgarlar** ve **Vanand'lar**dır, ki ermeni müverrihi Khoren'li Moses'in eserinde yazılan bu kaydin tarihe uygun olduğunu, ben İbn Fadlan'a ait eserimde izah etmişimdir [291]. Bulgarlara akraba olan Vnnd, Vanand'ların Dağıstan'da kalan kısımları [292], Arap kaynaklarında Vlndr yahut Vnndr (Vanandar, yani Vanandlar) ismi altında zikredilmektedir. Kars sancağına Selçukluların gelişine kadar hep Vanand denilmiştir. Bulgarların diğer bir kolu olan Boroç (Boroçoğlu, Borçalı) lar da, daha Potolemeus'un eserinde Edil havzasında yaşayan bir kavim sıfatiyle zikredilmiştir [293]. Bulgarlar ile Hazarların, daha İskender zamanında Horasan'da bulunduğuna ait deliller mevcut olduğunu yukarıda (s. 21) zikretmiştim. Bu Türk boyları Edil havzasına İskender'in fütuhatından sonra gelmiş yahut bazı kısımları daha önce Sakalarla birlikte geçmiş olabilir. Herhalde Oğuz destanında, Bulgarlar, Edil havzasında Oğuz Han'dan önce yaşıyan bir yerli kabile olarak ve Bulgar tarihi için ehemmiyeti olan Ulu-Balugur gibi bir arkaik isim altında zikredilmektedirler [294].

Azerbaycan mıntakasına gelen ilk Türklerle ilgili görülen bir kavim de **Udh** ve **Udhin'ler**dir. Bunlar ihtimal daha Saka'larla beraber gelmişlerdir. STRABON onları Uiti ismi altında zikrediyor. Bunlar bu müellifin zamanında şimdiki Gencenin batısında eski Saka'ların oturduğu yerde (Gogaren ile Sakasen arasında) yaşamışlardır. Araplar zamanında bu kavmin Karabağ'da yaşıyan bir kısmı Babek isyanına iltihak etmeleri dola-

yısiyle Udh ve Uadhın (yahut Avadh ve Avadhîn) ismi altında zikredilmektedirler, ki reislerinin türkçe «tarhan» lâkabını taşıdığı kaydedilmiştir [295]. Bunlar kendi isimleriyle Uti tesmiye olunan vilâyetlerinde (yani Gence vilâyetinde) Khalkhal isminde bir kaleleri olmuştur. Bu kelime de türkçe «Kalgan» sözünden gelmiş olarak izah ediliyor [296]. Şirvan'ın Şeki tümeninde bugün Kafkas kavimlerinden Kürin'lerin ayrı bir lehçesi ile konuşan Udin'ler, bu eski Uti ve Udh'lerle birleştirebiliyorlar. Bu doğru ise, Uti'lerin Kafkas kavimleriyle karışanları - meselâ Dağistan'daki Avar'lar gibi - türkçe yahut umumen Altay dillerinden biri olan anadillerini unutarak kavmietlerini kaybetmişler demektir. Bunların Kür, Aras nehirleri boyunda oturanlarının Strabon'da Saka'ların bir kolu olan Anaria'larla beraber zikredildiğini anlatmıştım. Uti'ler bazı muahhar kaynaklarda Hun'larla karıştırılarak zikredildiğinden, KLAPROTH onların menşe itibariyle Türk olacağını muhtemel görmüştür [297]. Karabağ Udh yahut Uadhin'lerinin reislerine tarhan denildiği gibi, Hazar Hakanı Yusuf da 958 de yazdığı mektubunda ismi ibranî harflerle yazılan, Avvaz yahut Uvvuz okunan Türk uruğundan bahsetmiştir [298]. Mogollar zamanında dahi Kazvin tarafında 300 haneden ibaret bir Uz boyu yaşamıştır. İlhanlı Argun Han'ın hâs askerine mensup bir Türk oymağı idiler [299]. Gerçe 13 üncü asırdaki Uz'ları Milâd çağındaki Uti'lerle birleştirmek uzak bir ihtimal görülür, fakat 8. inci asırda Araplara karşı aşağı Aras'ın sağında Heştad-rudh'da harb eden ve reisleri tarhan olan Udh (yahut Avadh)larla bu Türk Uz'ların bir olması pek muhtemeldir. Çünkü Mogollar zamanında Azerbaycan'daki Oğuz'lara «Oğuz» ve Türkmen denilmiştir. Burada Udh'ın yanındaki Udhin şekli yukarıda (s. 29) Argu ve Argın isimleri hakkında anlattığım gibi mensubiyeti gösteren şeklidir, ki Suvar'dan da Suvarin adı gelmiştir [300].

Azerbaycan'a muhaceretleri katiyen sabit olan Türk kavmi **Hunlar'**dır. Doğuavrupa'daki Hunlar'ın bir kısmı milâdî 445 de, yani daha Atila'nın hayatında, Kafkasları geçerek Azerbaycan'ın Mugan taraflarına gelip yerleşiyorlar [301]. Arap menbalarında ismi Belasegân şeklinde yazılan cenubî Mugan şehrinin Ak-Hun denilen bu Hunlar tarafından inşa olunduğu rivayet olunuyor [302]. Bence bu kelime, Ortaasya'nın Balasagun şehrinin ismile birdir [303]. Bu Hunlara ermeni menbalarında *Khaylendurk* denilmektedir. Bu mürekkep kelimenin son sözü *Türk*den muharref olabilir [304]. 7. nci asırda Araplar geldiği zaman cenubî Mugan'da bulunan - bu şehre nisbetle - Kürdlerin zikri geçmektedir [305]. Fakat bu *Kürd* kelimesi, o zaman daha ziyade «hayvan sürülerine sahib göçebeler» («ashâb savâ'im») mânasında kullanılmış olduğundan, milliyeti ifade etmez. Horasan'da (Kuhistan'da) ki Khalac Türkleri de bu yüz-

den Araplarca «Akrâd» cümlesinden sayılmıştır. Herhalde daha Araplar gelmeden önceleri Mugan'daki ahali, şimdiki Şahsevenler gibi, Türk ve Kürd karışığı olmuştur.

465 yılında Kafkasya'nın şimalinden Azerbaycan'a **Agaçeri** uruğu geçti [306]. Bu uruğun adı Kürdistandaki Paikuli mahallinde bulunan bir Sasanî kitabesinde de okunmaktadır; bu kitabedeki kayitten bunların o zaman «hakan» ları olduğu istihraç ediliyor [307]. Agaçeriler bundan sonraki kaynaklarda uzun zaman anılmayıp, ancak Selçuklular zamanında zikrediliyorlar. 1193 (h. 590) senesinde Ağaçerilerden bir zümre, cenubî Anadolu'da Elbistan taraflarında ormanlık yerlerde yaşıyan ve eşkiyalıkla maruf bir kabile olarak zikredilirler. Bunların diğer bir kısmı, Moğollar geldiğinde Tebriz'den Kazvin'e giden yolun doğusundaki Khalkhal mevkiinde hâkim zümre olarak gösteriliyor. Agaçeri ile **Kaçar** (hattâ bazan yanyana yaşıyan) iki kabile ismi olarak kullanılıyorsa da, Süriyeli Arap müelliflerince, *a'aşer* ve *'aşerî,* ayni kabilenin ismi olarak ta anılmıştır. İran'daki Kaçar kabilesinin gûya Mogollar, hattâ Temür zamanında şarktan geldiğine dair olan rivayetler, bu kabile beylerini Temür'ün ceddi olan Karaçar'dan neşet etmiş gibi göstermek gayretinden ilerigelen bir uydurmadır. Kaçar'lar, herhalde Azerbaycan'daki en eski Türk uguğlarından birisidir [308].

Bunların Agaçeri'lerle bir asıldan olmaları keyfiyeti kat'i olarak isbat edilemiyor. Arapların ilk geldikleri zamana ait kayitlerde Khalkhal'a yakın yerlerde yaşıyan Deylemîler ile beraber bir gayrimüslim **Türk** unsuru da zikredilmektedir. Bu Türk'lerin sonraları, Deylemî'lerin yanıbaşında gördüğümüz Ağaçeri'lerden 'ibaret olması pek mümkündür. Agaçeri'ler, Hazar ve Bulgar'lara yakın olan, fakat bunların Oğuz destanının çağatayca rivayetinde - yukarıda da (s. 143) anlattığım gibi - Khulac, Kanglı, Karlık ve Kıpçak'la beraber «Beş-Uygur» (=Beş-Ogur) heyetini teşkil etmiş gösterilmeleri, dillerinin **LİR** olmayıp **ŞAZ** - türkçesi olduğuna delâlet eder. Azerbaycan Türk şivesini Anadolu Türk şivelerinden ayıran lehce hususiyetlerinin, bu eski Agaçeri yahut Kaçar Türk şivesinden kalmış olması ihtimali variddir [309].

Milâdın 305 yılında **Sabir** Türkleri, Kafkasya'nın şimalinden cenubuna geçtiler. Bunlar, eski dünyanın muhtelif taraflarında izleri görülen Subar (Sub + er) ve bu ismin muhtelif telâffuz şekillerine göre adlanan Türk boyunun Hazar'lara karışarak yaşıyan bir kısmıdır; nasıl ki ayni kavmin adı Suvar telâffuz olunan bir kısmı da, Edil Bulgarlarının bir kabilesi sayılıyordu. Bu cihetten Edil havzasındaki Sabir ve Suvar'ların lehçesi de, Hazar ve Bulgarlarınki gibi **Lir**-türkçesi olmak icap ederdi; fakat Mahmud Kaşgari.nin «Suvarın» diyerek de tesmiye ettiği Suvar'ların şi-

vesinden naklettiği kelimeler, -hattâ bir yerde de cümle- bunun **ŞAZ**-türkçesi olduğunu göstermektedir. Bu kavmin diğer bazı kısımları daha 14. üncü asırda Batı Siberya'da yaşamakta devam etmiştir, ki *Sibir* (Siberya) ülkesi adı bunlardan gelmektedir. Kafkasya'nın cenubuna Kür nehri havzasına geçen Sabir'lerin bir kısmı, 515-516 yılında Anadolu'ya geçerek Kappadokya'ya, Ankara ve Kastamonu vilâyetlerine kadar sokuldular. 522 de bunların reisleri **Zigi-bi** isminde birisi idi, ki bunun doğrusu Çigil-biy, yahut Cılkı-biy olabilir. 527 de bunlar Anadolu'dan çekilmiş olup, yalnız Arran ve Şirvan'ı idare ediyorlardı. Sonraları da, kâh Sasanî'lerle birleşerek Bizanslara, kâh Bizansların müttefiki sıfatiyle Sasanî'lere karşı savaşlarda bulundular. Arran ve Şirvan'da Sabir'ler 100.000 hane, yani takriben yarım milyon nüfus teşkil ediyorlardı.

531 yılında bu Sabir'leri, «Sabir Hunları» ismi altında ve Bizans'ın Sasanî İran'a karşı müttefiki olarak görüyoruz. 555 de onlar tekrar İranlılar ile harp ettiler [310]. Üç sene sonra Derbend civarında, hâkimiyet dâvası yüzünden Avar'lar (Varkhuni'ler) ile çarpışarak Derbend civarındaki mâlikânelerini kaybettiler [311]. Fakat Hazar'larla müttefik olarak Arran, Gürcistan, Vaspurakan (Van havzası) ve Sisecan (Karabağ) vilâyetlerini uzun zaman idare ettiler [312]. Kür nehrinin şimalinde şimdiki Şamahı'nın garbinde, bugün harabe halinde bulunan ve ticareti ileri olan Kabala şehri bunların hükûmet merkezi olmuştur [313]. Bu çağda en büyük nüfus Hazar'ların elinde olduğundan, Tabarî tarihinde: «Azerbaycan ve mülhakatı Hazar'lar memleketi» denilmiştir [314]. Bütün Azerbaycan ile cenubî Kafkasya'yı ve hattâ Derbend'i ele geçiren Sasanî Nuşirvan, Sabir'lere, bu memlekette İran tâbii olarak kalmağa müsaade etmekle beraber, şimalî Azerbaycan'a dahi İran unsurunu iskân ederek Türkleri akalliyette bırakmak siyasetini takip etti [315]. Bu arada, Arran ve Karabağ'da İranlı Siyâsice'leri [316] ve Tiflis taraflarında da Sogd'lardan bir zümreyi [317] yerleştirdi; Türkler ise daha içerilere atıldı. Yine Nuşirvan zamanında batıdan gelen ve Sasanî'lerle yaptıkları harplerden sonra da, on bin hane kadar mühim bir kütle teşkil eden **Bulgar** ve **Belencer** zümreleri Azerbaycan'ın güney kısımlarında yerleştirildi [318].

Arap kaynakları, Edil Bulgarları ile Hazar'ların mühim bir boyu sıfatiyle **Barsula,** «al-Burşaliye», yahut «al-Bursul» adını verdikleri bir kabileyi zikrediyorlar. Bu ismin PTOLEMEUS'de de geçtiğini anlatmıştım. Bizans kaynakları bu kabilenin ismini *βαρσηλια* ve *βαρσαλοι* şekillerinde yazarlar. Edil Bulgarları rivayetlerinde **Baraç** ve Kıpçak kabile adlarında **Boroc-oğlu** şeklinde yazılan isimlerin de ayni kabilenin adı olduğu tahakkuk etmiştir [319]. Mısır Memlûklerinden bazıları bu kabileye

mensup olduğu gibi, Anadolu'da da Diyarbekir taraflarında Borcoğlu boyu bulunduğu kaynaklarımızda gösteriliyor [320]. Halbuki bu kabilenin mühim bir kısmı bugün orta Kür ırmağı sağında eski Gogaren ülkesinin doğu kısmında kendi adlarıyla Borçalı tesmiye olunan sancakta **Borçalılar** adıyle yaşamaktadırlar. Bu Borocoğlu'lar da Kafkasya güneyine, eski Hazarlar zamanında geçmiş görünüyorlar [321].

Bu Borçalı'ların doğusunda şimdiki Gence'nin batısında bulunan Şamkhur şehri, Araplar geldiği vakit bir Hazar kasabası idi. Burada da Hazarlar daha Araplar gelmeden önce yerleşmiş görünüyor. Harabeleri Aras'ın sol sahiline yakın olup şimdiki Mil civarında bulunan Baylakan şehri yanında, ilk Araplarla olan harplerde, oradaki bir İranlı dehkan'ın (yani çiftçinin) «Hazar dilinde fasih olarak konuştuğu» nu İbn A'tham al Kufî kaydetmiştir [322]. Bu husus, orta Aras'ta Varasan ve Balasagan gibi şehirlerin bulunduğu sahada Hazar dilinin yerli dehkan'larca iyi bilinen bir dil olduğunu gösterir. Herhalde Araplar geldiği vakit Kür ırmağı havzasında türkçeden: Sabir, Hazar, Bulgar ve Borocoğlu gibi Edil havzası Türklerinin şiveleri intişar etmişti. Tarihi şehirlerden: Bacervan, Khızan, Şaberan, Samır, Samırkent, Sabir-khost gibi şehir ve kasabalar, keza bugünkü kasaba ve köylerden: Sibir-don, Sivir-don, Savir, Bila-suvar, Sebir-oba, Sevare, Suvar (Kağızman'da) ve Bulgar-çay isimlerini taşıyanları, hep Kafkasya güneyinde ve kuzey Azerbaycanda Hazarlar ve Sabirler'in yerleştikleri zamandan kalmış olsa gerektir [323a].

Bunların takip ettikleri yollarda ve yaşadıkları yerlerde bir de *Khızan* isimlerine rastlanıyor. Bu isim, Derbend taraflarında yaşıyan Khaydak (Kaytak) ların ismiyle karıştırılıyor. Fakat bu adın, Hazarlar'a tâbi **Khız** denilen bir kabile isminin cem sigası olması muhtemeldir. İbn Fadlan'a göre (§ 101) Hazar başkentindeki Müslümanlara riyaset eden birisinin adı Khız idi; bu isim de Khız boyundan olan birisi demek olabilir. İslâmiyetten önce Türklerin Hazar Denizinin güneyinden Azerbaycana gelip yerleştiğine ait haberler pek azdır. Yalnız FAUSTUS BİZANTİNUS ve Ermeni müellifi KHORENLİ MOSES ile SEBEOS (eserini 661 de bitirmiştir), Ahlat ve Muş taraflarını idare eden **Mamikonyan** sülâlesinin Arsaklı'lar zamanında 3. üncü asırda «Cenestan» dan, yani Ortaasya'dan ve Uzakdoğu'dan **Konak** ve **Mamık** adında iki başbuğun idaresinde gelerek sığınan mültecilerden türediğini, Arsak'lıların bunları Roma devletinin doğu hududuna «sipehbed» olarak gönderdiğini ve orada yerleştiğini anlatırlar [323b]. Bir de Sasanîler'den Nuşirvan'ın **Yazar** ve **Sul** Türklerinden bir zümreyi Horasandan Azerbaycana getirip yerleştirdiği görülmektedir [324]. Diğer bütün muhaceretler Hazarın ve Kafkasların şimalinden olmuştur.

Selçuklularla beraber gelen Oğuzlar, ecdadlarının daha birçok asırlar önce de Azerbaycan'a gelmiş, hattâ Küçükasya şehirlerini fethetmiş olduklarına dair rivayetler nakletmişlerdir. 11. inci asrın coğrafî isimlerini taşıyan bu rivayetlere, bazı eski Türk yazma rivayetlerinden de birtakım teferruat sızmış olabilir. Çünkü bazı isimler muhakkak, ki bu rivayetleri kitabına derceden REŞİDEDDİN'in zamanındaki isimler değildir. Bu rivayetlere göre, efsanevî Oğuz Han'ın zamanında Azerbaycan'a gelip yerleşen **Oğuzlar**'ın yaylakları Tebriz'in cenubundaki Ucan yaylaları, Alatağ dağları ve Sabalan dağlarında isimleri Alanar, Agdiburi (yahut Ağrıböri) şeklinde yazılan yaylalar, kışlak yerleri de Arran ve Mugan ovaları olmak üzere yerleşmiş imişler [325]. Bu rivayetler, Atila zamanında geldiklerini yukarıda zikrettiğimiz Ak-Hun'lara ait hâtıra olabilir.

Oğuz destanında, «Oğuz Aka» yahut «Oğuz Han» isimleri altında, Hun hükümdarlarından Mete'nin şarkta, diğer birer büyük yabgunun Ortaasya'da, Atila'nın garpte yaptıkları fütuhatlarına ait hâtıralar nakledilmiştir. Meselâ yukarıda görülen Kıpçak'ların Doğuavrupa'da yerleşmelerine ait destanî rivayetler, Atila zamanına ait olabilir. İran rivayetlerinde de Azerbaycan, eskiden Türklerin eline geçmiş bir ülke olarak tarif edilir. *Mücmel el-tavarih va'l-kisas*'ın İranlı müellifi, arap Himyar hükümdarlarından Râiş'e ait destanî rivayetleri naklederken, bunun geldiği sırada buralarının **Afrasyab**'ın ve **Türkler**'in elinde olduğuna dair sözleri nakletmiştir [326]. Arapların bu Himyar hükümdarlarına ait destanlarında, Azerbaycan'ın eskiden bir Türk ülkesi olduğu, tek bir umumî mehaza irca'ı kabil olmıyacak eserlerde de tekrarlanmıştır. İhtimal bu rivayetlerin tesiriyledir, ki halife Muaviye bin Süfyan'a da «Azerbaycan bir Türk vilâyeti» olarak tanıtılmıştır. Buna ait rivayetler, Arapların en eski tarihçisi İBN HİŞAM'da bulunmaktadır. Bu rivayete göre, Muaviye yanında bulunan 'Ubayd'a «Türk ve Azerbaycan nedir?» diye sorduğunda 'Ubayd: «Azerbaycan eskiden Türklerle meskûn bir ülke idi» cevabını vermiştir [327].

Araplar geldiğinde Ermeniler arasında Kür boylarında bir **Siyavurd** zümresi vardı. Bunlar da aslında Türk yahut Macar imişler [328]; fakat Araplar geldiği zaman bunlar artık hıristiyan ve lisan itibariyle de Ermeni idiler.

Türklerin Önasya'ya yayılmaları bilhassa Araplar zamanında çok kuvvet kesbetti. Arapların Horasan ve Mâverâünnehir'deki fütuhatları esnasında esir edilen, yahut sulhen onlara iltihak eden Türk asilzadeleri, daha Emevî'ler devrinde askere alındılar. Fakat 9. uncu asrın ortasında, Ortaasya'da vaki olduğunu yukarıda anlattığım muhaceretler dolayısiyle

Türklerin memlûk yahut ücretli asker sıfatiyle halife ordularına alınmaları anî olarak çoğaldı. Böylece Abbasî'lerden Mu'tasım, Vâthik ve Mütevekkil çağlarında (840 - 860 senelerinde) **halifelerin Türk orduları,** Arap devletinin idaresinde gittikçe büyüyen bir nüfuz sahibi oldular. Arap hizmetine intisap eden ilk Türk asilzadelerinden **al-Sûli** ailesi Curcân'dan, **Beni Bâcûr** (yahut Bayçur) ailesi ve **Beni Akhşid** Fergane'den, **Afşin**'ler Esruşene'den, **al-Türkişi** Semerkand'den ve **al-Bikiye** ailesi de Khuttelân'dan neşet etmişlerdir [329].

Bu gibi Türk aristokrasisi islâmiyeti kabul etmişlerse de, kendi memleketlerinde alıştıkları itiyadlarını hemen terkedemediler. Bunların, Arap devleti için de faydalı olacağı anlaşılan bazı millî âdât ve hususiyetlerinin muhafazasına, bizzat halifeler tarafından da itina edilmiştir. Meselâ Khuttelân «Bek» leri eskiden iyi atlar yetiştirmekle meşhur idiler, onlar bu işi eskisi gibi devam ettirmekle memur edildiler. Bu atlar, yukarıda (S. 103) zikrettiğim efsanevî göl-aygırlarından türemiş olduklarına inanılan atlardı, ki bunlar daha Milâd çağında Çinlilere malûm idi, ve Çinliler bu atların tedâriki için çok uğraşırlardı [330]. «Bek» emirleri, bu atları halifeler ve Arap ordusu için yetiştirmek maksadiyle, gerek Bağdad civarında ve gerek ülkeleri olan Khuttelân'da (şimdiki Külâb ve Belcivan'da) kendi yılkılarını bulundururlardı. Meşhur «arap-atı» neslini yetiştirenler de başlıca bu «Bek» ler olmuştur [331]. Umumiyetle Türklerin askerlik istidatlarının ve cengâverliklerinin muhafazası hususuna bazı halifeler cidden çok ehemmiyet vererek, onların Türk olmıyan milletlerle evlenmelerine bile müsaade etmediler.

Abbasî ordusundaki Türkler, muhtelif kabilelere mensuptular. Bunların isimlerinden ve «nisbet» lerinden hangi Türk kabilesine mensup olduklarını kolayca tesbit edebiliyoruz. Meselâ İbn Kayıglıg, yani **Kayığlı;** Khifcakhî, yani **Kıpçaklı;** Khallukhî yani **Karluklu;** ibn Azgiş = **Azgışoğlu** ve ibn Yemak = **Yemakoğlu** gibi. Sonra bazılarının **Oğuzlar**'dan ve diğerlerinin de (meselâ beni Tulun'un) **Tokuzoğuz**'lardan oldukları menbalarda tasrih edilmiştir. Arapça yazılan ismlerin çoğunu doğru okumak güçtür. Meselâ حرزى yazılan ismi «curzi» yani «gürcü» ve «hazarî» yani «Hazarlı», keza ابن الغز şeklinde yazılan bir isim «İbn al-Guz» yani Oğuz-oğlu, «İbn al Gur», yani Ogurlu, belki de hiç türkçe olmıyan bir isim olmak üzere «İbn al-'İzz» olabilir. Bunları tesbit için kaynaklarımızın en eski nüshalarını karşılaştırmalıyız. İsmi bazı eserlerde Nemek okunan bir emirin, Türk olduğunu ve isminin Yemek okunması icab ettiğini yani Yemek kabilesinden neşet eden bir emir olduğunu, Abu-Bekr al Sûlî'nin *al-Avraq* nam eserinin İstanbul'da Şehidalipaşa kütüphanesinde

bulunan nüshasında *yemak al-türkî* yazılmış olduğundan [332] öğrendik. Bunun gibi kumandan Afşin'in rakibi olarak gördüğümüz ve Semerkand akhşidileri neslinden gelen ve bir İranlı olduğu zannolunan emirin, önceleri Brqşî yahut Nerkesî okunan nisbetinin Türkişî yani **Türkiş** kabilesinden olduğunu da NASAFÎ'nin Semerkand Tarihinin Paris Millî kütüphanesindeki nüshasından [333] ve İbn Athem al-Kufî'nin Topkapı sarayı nüshasından [334] öğreniyoruz.

Böylece, halife ordusuna mensup emir ve askerlerinin isimlerini, eski yazma nüshalardan karşılaştırarak tetkik etmek, halifeler devrinde Önasya'da bulunan Türklerin tarihini aydınlatmak bakımından çok önemlidir. Bunun gibi, Esruşene'den neşet eden emirlerden **Afşın** ile **Sac-oğulları**'nı (Beni al-Sâc), İranlı telâkki etmek te yanlıştır. Bağdad halifesinin büyük emirlerinden Afşın Haydarın (öl. 841) büyük babası TABARÎ nüshalarında Khara Bugra, yani **Kara Bugra** kaydedilmiş olduğundan [335], Azerbaycanda ve Anadoluda İslâm ordularına zaferler kazandıran bu emiri bir Türk sayanların haklı olduğu sabit oluyor. Ayni Esruşene'den neşet eden Sâc-oğullarının cedleri Divdâd bn Davdâşt gibi farsça isim taşımakla beraber, bu vilâyetin Cinga-Kent gibi türkçe isim taşıyan bir köyünden neşet ettikleri menbalarımızda tasrih edildiğinden [336] kendilerinin Türk olmalarını muhtemel görüyoruz. Zaten bunların on binlerle sayılan ordusu Türk idi ve ordu emirlerinin isimleri de (meselâ: Kaçu, Yanal, Tekinçur, Humar-çur) [337] hep türkçedir. Bu Sâc-oğulları Azerbaycana ve Anı taraflarına külliyetli Türk askerleri getiren emirlerdir.

Bazı Türk emirlerinin Azerbaycana ve Anadoluya Türk askerinin başında geldikleri malûm ise de, bu iki ülkede Türkleri yerleştirdiklerine ait kayıtlar pek nadirdir. Bu emirlerden **Mubarek al-Turki**, Kazvin yanında kale bina etmiş ve orada kendi elini yerleştirmiştir [338]. Ermeniye ve Azerbaycan'da Türklerden **Muhammed bn Sûl**, daha Abbasî sülâlesinin müessisi Ebu'l-Abbas Abdullah zamanında vâliiumumî oldu. Mu'tasım zamanında yukarıda adı geçen **Afşın Haydar**, Ermeniye ve Azerbaycan vâliiumumîsi oldu. Bunun idaresinde büyük Türk kuvvetleri bulunuyordu. Cenubî Mugan'da Berzend kasabasını imar ve iskân etti. Bunun emirlerinden aslen Ferganeli olan **Menkecur** isminde bir beğ, aşağı Aras'ta eski Hazar'ların Varathan şehrinde çıkan bir ısyanı 839 da tenkil ederek, Afşın tarafından Arran'ı idareye memur edildi. Bugün Gence'nin yanında Menkeçur ismindeki kasaba ve Sovyetlerin ihya ve inşa ettikleri Menkıçur kanalı, milâdî 9. uncu asırda yaşıyan bu büyük Türk emirinin ismini taşımaktadır. Vâliiumumî olan Afşın tarafından Ermeniye'nin idaresine Buharalı **Muhammed bn Halid** tâyin edildi. Bu zat islâmiyetten önce Buhara hükümdarı (Bukhar-khudat) olan Tuk-şad'ın torunu idi[339].

Afşın kendisinin umumî idaresi altında bulunan Azerbaycan'a öteki Menkeçur'u vâli tâyin etti. Bu Menkeçur, 838 de halifeye ısyan etmişti. Afşın ona karşı yukarıda adı geçen Saç-oğlu Divdâd'ı ordu ile gönderdi. Fakat halife Mu'tasım Mençekur'a karşı mücadelede Afşın'ın samimiyetine inanmıyarak, kendisinin büyük Türk emirlerinden **Büyük Buga**'yı gönderdi. O da, 840 yılında Mençekur'u esir alıp halifeye götürdü. Mu'tasım 838 de başladığı Anadolu seferinde, Afşın'ı kendi ordularının sağ cenahlar kumandanı tâyin etti. Bu yüzden Afşın, İslâm devrinde Anadolu'ya giren külliyetli Türk kuvvetlerinin başında bulundu. Afşın 840 a kadar Azerbaycan'ın ve Ermeniye'nin idaresine de nezaret etti. Afşın'ın çok artmakta olan iktidarından korkan Mu'tasım, onu idam ettiyse de, Azerbaycan ve Ermeniye'de Türk kuvvetleri asla eksilmedi. Halife Mü'tevekkil Milâd 848 de (h. 234) Beni Bu'ayth nam arap emirlerinin Mirendde ısyan etmesi üzerine, kendi emirlerinden **Zirek al-Türkî**'yi kuvvetli bir ordu ile Merende gönderdi. TABARÎ'ye göre bu ordu 200,000 kişi kadarmış [340]. 852-855 de Büyük Buga Ermeniye ve Azerbaycan vâliiumumîsi olrak nasbedildi. O Gürcistan'ı da yeniden fethetti. Bu zatın yanında 4.000 kadar Türk askeri olduğu ve Gence'nin garbındaki şimdiki Şamkhur'a gelerek orada Hazar Türklerini iskân ettiği kaydedilmiştir [341].

Halifeler hizmetindeki orduda, bazı Türk kabilelerinin külliyetli olarak temsil edilmiş olduğu görülmektedir. Bunların başında al-İvaiya yani Oğuzların **Yiva urugu** ile **Hazarlar** ve **Khalac** kabilesi gelmektedir. Arap coğrafya âlimi İBN KHURDÂDBEH, Ceyhun'un (yani Amuderya'nın) İran tarafında yaşıyan bir Türk uruğu olarak bu **Khalac**'ların ismini anmaktadır [342]. Khalac uruğunun tarihine ve diline ait tetkikat neşreden prof. V. MİNORSKY, bu Khalac'ları yukarıda (s. 144) zikrettiğimiz Afganistan Khalac'ları zannederek yanılmıştır [343]. Halbuki Khalaclar, Horasan'ın başka taraflarında da yaşamışlar ve Türklerin İran ve İslâm âlemine yakın olarak ve biribirinden aralanarak yaşıyan en büyük Türk boyu olmuştur. ~~Bunların~~ bir kısmı Horasan'da Bâvurd yanında [344] ~~ve daha Sasaniler zamanında Merv yanında [345]~~ yaşamışlardır.

Benim hususî kütüphanemde olan bir yazma farsça İSTAKHRÎ tercümesine göre, Khalac'lar daha cenupta da yaşamışlardır. Burada sarih olarak doğu İran'ın Kuhistan vilâyetinde Tabaseyn, Kayın ve Nişabur şehirleri arasındaki çöller için «Kürd, Khalac ve sair koyun besleyen kavimler iskân ediyorlar» denilmiştir [346]. Oğuz destanında Khalac (Kalaç) ların, Oğuz Han zamanında Fars ülkesinde bırakılmış olduklarına ait rivayet, bir tarihî esasa dayanmaktadır. Arap ordusuna intisab eden Türkler meyanında Khalac'ların diğer kabilelere nisbeten fazla görülme-

si, bunların İran'ın kendisinde yaşamakta olmaları dolayısile olduğu muhakkaktır.

Abbasî halifeleri Fars vilâyetinin bazı taraflarını Türk askerlerine ikta' olarak vermiş ve onlardan mühim bir kısmını oralarda yerleştirmişti, kırk kadar Türk emîri bunlara riyaset ediyordu [347].

Abbasî'lerin Türk ordularından Anadolu'ya gelenlerin buralarda yerleşmiş olduklarını belirtecek kayidler pek azdır. Ezcümle 786 da Harun al-Raşid'in Tarsus'a **Abu Süleyman al-Türk** adlı bir emîrini göndererek bu şehri yeniden yaptırdığı, Adana ile Tarsus arasında Funduk kasabasının Türk kumandanlarından **Buga**'ya ait bulunduğu gibi bazı kayidler vardır [348].

Halifeler hizmetindeki Türk ordularının yahut Türk emîrlerinin ötede beride faaliyeti, hiçbir yerde -meselâ Samera'da olduğu gibi- toplu bir Türk iskânına müncer olamamıştır. Araplardan İbn Havqal, Azerbaycan'ın ve diğer sugur mıntıkalarının etnik hususiyetlerine ait bazı mühim kayidler bırakmıştır. SCHWARZ, İran'ın coğrafî tarihine ait neşrettiği büyük eserinde böyle etnik hususiyetlere ve lisana ait kayidleri toplamıştır; fakat Selçuklulardan ve Oğuzlardan önce yukarıda gösterilen bölgelerde ehemmiyetli Türk unsurunun mevcut olduğuna dair birer kayid göstermemiş ve yahut da ihmal etmiştir [349]. İbn Havqal, Sabalan dağlarında 70 den fazla dil konuşulduğunu zikreder [350]. Bunlar arasında elbette Türkler de olmuştur. Türkçe konuşan ahalinin başlıca Şirvan, Mugan, Arran ve Deylem mıntakasında mevcut olduğu muhakkak sayılabilir. Deylem taraflarındaki Türkler meselesine yukarıda (s. 163) temas etmiştim. Bunlar arasında türkçe isim taşıyan zevatın bulunduğu da tarihî kayidlerden malûmdur. Meselâ Bağdad'daki emîrler arasında **Kürtekin al-Daylamî** zikredilmektedir [351]. Deylem'deki bu Türklerin Agaçeri'ler olacağını zannederim, çünkü Mogollar geldiğinde buraya yakın olan Khalkhal'da onlar hâkim idi.

11. inci asırda Selçukluların ve 13. üncü asırda Mogolların idaresi altında milyonlarca Türk kütlelerinin, Önasya'ya gelip yerleşmesi burada bir yeni Türk vatanının kurulmasını intac etmiştir. Biz, bundan ayrıca bahsedeceğiz. Selçuklulardan önce Önasya'ya ve Mısıra gelerek yayılan Türk kütleleri, tıpkı Çin'de, Hindistan'da ve doğu Avrupa'daki Türkler gibi yerli Arap ve Fars ahali arasında dağılarak temessül ediyorlardı. Hele Mısır ile Suriye, milâdî dokuzuncu asırdan başlıyarak bütün müteakip asırlarda, hattâ zamanımıza kadar bile, Türkleri Araplar arasında eritip kaybeden birer kazan işini görmüşlerdir.

Mısır'da bidayette iki Türk sülâlesinden, yani **Tulun-Oğulları** (868-905) ile **Akhşid-Oğulları** (935-969) ndan biri 37, diğeri 35 sene kadar kısa

bir müddet hüküm sürdüler. Tulunî'ler, yukarıda da dediğimiz gibi, Tokuzoğuz Türklerindendir. Akhşid'ler ise Fergane, «akhşid», yani «melik» leri neslindendirler. Türklerde (Oğuzname'de) *karaşit* tâbiri bulunduğuna[352] göre *akhşid* de *ak-şid* demek olacaktır. *Şid* ise *şad* lâkabının lehce farkına göre diğer bir telâffuzundan ibarettir. *Akhşid* kelimesi, ayni zamanda *akhşâd* şeklinde de yazılmıştır [353]. Akhşidler'den **Tuguç**'un babası olan **Çuk bn Yeltekin Akhşid**, halife Mu'tasım'ın hizmetine intisab etmiştir [354]. Gerek Tulunî'lerin ve gerek Akhşid'lerin yanında onlara istinadgâh olan mühim Türk askerî kıtaları vardı, sonradan bunlar araplaşıp kaybolmuşlardır.

Mısır'da Türk hâkimiyeti **Eyyubîler**, Memlûkler ve bilhassa Osmanlılar devrinde payidar olmuştur. Eyyubîler (1174-1252), evvelâ kürdleşmiş sonra da türkleşmiş bir cenubî Arap sülâlesi idi [355]. Ordularının en çoğu Türk idi ve o asrın Mısırlıları da, Eyyubîlerin hâkimiyetini bir Türk hâkimiyeti devri olarak tanımışlardır [356].

Memlûkler'in' 1250 - 1382 yılları arasında hükûmet sürenleri «Türk Memlûkler» diye tesmiye edilmektedirler. «Çerkes Memlûkler» ise 26 hükümdar olup bunlardan da ancak yedisinin menşe itibariyle Çerkes olduğu mukayyet olup, kalanları Türk idi. Türk memlûkleri gibi bu Çerkes hükümdarların ordularının da en çoğu Türk idi. Memlûkler Mısır'da muntazam bir sülâle teşkil etmemişler, bir nevi Roma konsolosları ve Bizans imparatorları gibi, ordu ve generaller arasından çıkmışlardır; maamafih bazı generallerin çocukları birkaç batın hükûmet sürmüştür. Türk Memlûklerinin çoğu **Kıpçak** Türklerinden neşet etmiş, bazısı **Türkmenlerden** ve **Horezm Türklerinden** (Kanglı'lardan) gelmiştir. İlk Türk Memlûk hükümdarı Aybek (1250 - 1257) türkmendi. Bunun oğlu Ali'yi ve Horezm Türklerinden olan atabeği Kuduz'u (1260) takip eden Birinci Baybars (1260 - 1270) ise **Borçoğlu** (Borçalı) kabilesinden idi. Baybars'ın zamanında bu kabile bir Kıpçak kabilesi sayılıyordu. Borçoğlu kabilesi Mısırda galiba Kıpçak'ların Ulubarlı zümresine dahil idi, bu cihetten Baybars bazan Ulubarlı'lardan sayılır. Hindistandaki Memlûk hükümdarlarından bazıları da bu Ulubarlı'lı Kıpçaklarından gelmiş olduğunu, yukarıda zikrettik. Sultan Baybars, Memlûklerin en büyük hükümdarlarından olup, Haçlı muharebelerinde gösterdiği kahramanlığı dolayısiyle, bir destan kahramanı sayılmıştır [357]. Baybars'ın oğlu Nasıreddin Berke (1270-79) yi istihlâf eden Seyfeddin Kalavun (1279 - 1290) da Kıpçaklardandı. 1293 - 1341 seneleri arasında fâsılalarla tam 44 yıl hükûmet süren oğlu Nasıreddin Muhammed, yalnız Memlûk değil, tekmil Türk tarihinde mühim mevki tutan bir şahsiyettir. Mısır'daki İslâm devri bilhassa Türk devri eserlerinin başlıcaları, onun zamanında vücuda getirilmiştir. O,

İran İlhanlıları ile sıhrî münasebet tesis ile iki devlet arasındaki medenî ve ticarî münasebetleri de tanzim ettiği gibi, Mısırdaki Türkler arasında Türk âdât ve an'anelerinin muhafazasına da ehemmiyet verdi. Mısır ülkesinin idaresi, 1382 senesinde Kalavun'un torunlarından Melik Mansur (bin Sufyan bn Hüseyin bn Kalavun), atabeği Çerkes Tenbuga Barkuk tarafından azledilinceye kadar, yani bir asırdan fazla bir zaman zarfında, Kalavun-oğulları elinde kalmıştır. Türk Kıpçak diline ait ve yahut bu dildeki (meselâ fıkıh ve edebe dair) eserler, hep bu Kalavun-oğulları devrinde yazılmıştır [358].

Kalavun oğullarını düşürerek «Çerkes Kölemenleri» devrini açan Barkuk (1382 - 1399), Çerkeslerin **Kesa** kabilesindendi. Fakat arapça pek bilmezdi, Türk âlimlerini yanına alırdı ve kendisinin konuşma dili türkçe idi. Bunun haleflerinden Seyfeddin Barsbay (1422 - 1438) ve Çakmak (1438 - 1453), son kölemenlerin en büyük hükümdarlarıdır. Barsbay, Haçlıları ezdi. Çakmak ise, çok âdil ve ilim seven bir hükümdar olarak nam bıraktı. Son Memlûklerden Kaytbay (1463 - 96) ile Kansuh al Gurî (1501 - 1516) de Çerkeslerdendir.

Mısırdaki Memlûkler hâkimiyetine, Osmanlı sultanı **Yavuz Selim** 1517 senesinde nihayet verdi. **Kavalalılar** devrine kadar üçyüz seneden fazla bir zaman devam eden Osmanlı hâkimiyeti devri, Mısır'ın ve şimalî Afrika'nın en ziyade Türklerin yayılmasına maruz kaldığı bir devirdir. Kavalalı Mehmed Ali Paşanın 1805 te vâli olduğundan bugüne kadar geçen 135 sene zarfında da Mısır'da Türk yerleşmesi devam etmiştir. Mehmed Ali Paşa kendisi, Selânik'in ahalisi halis Türk olan Kavala kasabasındandır [359], fakat onun oğulları bilhassa şimdiki kıral Faruk'un babası Fuad (Fuad bn İsmail bn İbrahim bn Muhammed Ali), kendilerinin Türk olmayıp Arnavut («albâni al-asıl») olduklarını ileri sürdüler. Böylece, asırlardanberi arap muhitinde tedricen araplaşan milyonlarca Türklerin bakiyesi inkıraza uğramaktadır.

Türklerin yayılmaları Mısır'ı geçerek **Şimalî Afrika**'ya ve diğer taraftan **Arabistan ortaları**'na kadar uzandığı zamanlar olmuştur. Eyyubîlerin ordusunda bulunan **Oğuz** (Guz) lar, onların Şimalî Afrika fütuhatında, beraber bulundular ve bazı şehirlerin garnizonunu teşkil ettiler. Bu gibi Oğuzlar, Şimalî Afrika ve Cenubî İspanya'da hüküm süren Muvahhidîn sülâlesinin hizmetinde bulundular. Bu nevi Oğuzlar bilhassa Abu-Yusuf Ya'kup al-Mansur'un zamanında zikredilirler. Guz emîrlerinden Şa'ban, İspanya'da senede 7.000 dinar (takriben 35.000 lira) kadar varidat getiren mâlikânelerin sahibi idi [360].

Suriye'de ve **Hicaz**'da Araplara karışıp giden Türk kabilesi, bazan müstakil oymaklar halinde zikredilirler. Oğuzların bir kısmının 12. inci

asırda Araplar arasındaki hayatından seyyah İBN CUBEYR bahsetmektedir. Bu zat, 1183 senesinde Mısır'dan Mekke'ye giderken yolda Oğuzların Araplardan Kudaa aşireti ile beraber Arabistan çöllerinde yol basmakla meşgul olduklarını, 'İdhâb nam kasabanın bu Oğuzların elinde bulunduğunu ve hac zamanında bu Oğuzların Mekke'ye, insanları hayrette bırakacak bir kalabalıkla gelmekte olduklarını zikreder [361]. Bütün bu Türkler, asırlar zarfında araplaşıp gitmişlerdir. Şimalî Afrika'da ve Arabistan'da seyahat eden Avrupalılar, Osmanlı hâkimiyeti devrinde buralara gelip yerleşen Türklerden maada, onlardan önceki asırlarda gelerek araplaşan yahut berberîleşen Türk zümrelerini tesbit ediyorlar. Berberler arasında milliyetini kaybeden bu Türkler, yer yer Türk millî tipini çok iyi muhafaza etmişlerdir. Türklerin Önasya ve Şimalî Afrika taraflarına vaki olan yayılmalarının izlerini, bugün, birçok yerlerde ancak antropologlar tesbit edebiliyorlar, ki Çin'de ve Hindistan'da da bu hali görüyoruz.

Cubeyr

(+)

Harvard Journal of Asiatic Studies XVII 1954 p. 290 360a

— IV —

Önasyada Yeni Türk Vatanının Kurulması

— 1 —

SELÇUKLULARIN ASLI

Kesîf Oğuz kütlelerinin Önasyada yerleşmeleri Selçukluların muhaceretleri ile başladı. Selçukluların bu taraflara gelmeleri bidayette bir «intişar» mahiyetinde idi. Aral gölünün şarkında muhalifleri tarafından mağlûp ve takip edilen Selçuklular, yukarı Horezmde Amuderyayı aşarak Horasana geçtikleri zaman, Abü al-Fadl al-Bayhakî'nin şahadetine göre, çok perişan bir vaziyette idiler; sonraları kendilerini topladılar, muayyen mıntakalarda yerleşerek fütuhata başladılar ve Önasyada yeni Türk vatanını tesis ettiler. Moğollar devrinde gelen yeni Türk kütleleri sayesinde bu yeni vatan kat'î surette tutundu ve nihayet Osmanlı devleti gibi bir muazzam devlet meydana geldi. 11 - 14. üncü asırlarda, yani takriben üç asır zarfında, tamamlanan bu büyük hâdisenin safhalarını hülâsatan anlatalım.

Selçuklular, Aral Gölü ile Hazar Denizi ve cenubî Ural Dağları arasında yaşıyan «Hazar Oğuzları» na, bilhassa kendi kabileleri olan «Kınık» lara öncülük eden ailelerden birine mensup idiler. Bu Oğuzların hayatı, kendilerini 922 senesinde ziyaret eden İbn Fadlân ile 965 senesinde telif olunan *Hudûd al-'Âlem* adlı coğrafî eserin meçhul müellifi tarafından tavsif edimiştir. İBN FADLÂN geldiğinde bunların idarî teşkilâtı, daha önceleri diğer bazı müellifler [1] tarafından tarif edilen teşkilâtın ayni idi. Reisleri «yabgu», onun muavini «küdherkin» tesmiye olunuyordu. Askerî idareleri «sübaşı» tesmiye olunan kumandanları elinde temerküz etmişti; bir de «yanal», «küçük yanal» ve «tarkhan» gibi büyükleri vardı. Bunlardan maada dinî rehberleri olan «kam» (şaman) ların nüfuzları çok büyüktü. Oğuzların Bağdad hükûmeti ile olan münasebetleri sübaşı tarafından idare olunmuş, elçileri o kabul etmiş ve cevapları da o vermiştir. Maamafih elçi heyeti kendisini küdherkin'in misafiri saymıştır. Sübaşının

ismi «Atrk bn Alqtgân» şeklinde yazılmıştır, ki arap yazısının şekillerine göre bu mürekkep isim Katgan yahut Alf (=Alp) Toğan oğlu Etrek yahut Etrl diye okunabilir. Selçukluların ceddi olan Selçük de sübaşı, yani ordu kumandanı idi. Mahmud Kaşgarî onu «Selçük Sübaşı» tesmiye etmektedir. Bu Selçük'ün zamanında da Oğuzların idare işleri, yabgu'dan ziyade kendisinin, yani sübaşının elinde bulunmuştur. İbn Fadlân tarafından görülen Etrek'den takriben yarım asır sonra siyaset meydanına atılan Selçük'ün, mezkûr Etrek'in torunu olması pek muhtemeldir. Türklerde herkesin yedi göbek babasını bilmesi âdet olmuştur. Selçukî Togrul Beğ'in yedi ceddi, *Oğuzname*'nin Seyyid Lukman rivayetinde söyle yazılıdır: Togrul b. Mikâ'il b. Selçuk b. Dukak b. Ertoğrul b. Lukman b. Toksurmuş İlçi b. Keraküçi Hoca. ŞAMSEDDİN DHAHABİ'ye göre, Selçük'ün babası olan Dukak henüz yeni islâmiyeti kabul etmişti; Bağdad hükûmeti islâmiyeti kabul eylemesini Etrek'e teklif eylemiş, o da reddetmeyip, halifenin elçileri Bulgar'dan dönerken cevap vereceğini vâdetmişti. Etrek'in mensup olduğu Oğuz büyüklerinden Küçük-Yanal bir defa islâmiyeti kabul bile etmişti. Selçük neslinin ilk islâm olan ceddi Dukak'ın mezkûr Etrek'in oğlu ve bu Etrek'in de Ertoğrul olması pek muhtemeldir.

Selçukluların menşei hakkında, Toğrul Beğ'in emîrlerinden İnanç Melik için yazılan *Melik-Name* adlı eserden İBN AL-'ADÎM'in ve MİRKHOND'un naklettikleri rivayete göre, Dukak, Hazarlara tâbi bir bey iken Hazar padişahı olan Yabgu ile aralarında bir ihtilâf zuhur etmiş ve dolayısiyle Dukak, Oğuzlar arasında büyük bir nüfuz kazanmıştır [2]. Dukak'ın vefatından sonra oğlu Selçük te, büyük nüfuza malik olmuş ve Yabgu, hatununun iğvasiyle, Selçük'ün nüfuzunu kırmak istemiş; nihayet Selçük, 100 atlı erden ibaret maiyeti, 1.500 deve ve 50.000 kadar koyun ile beraber Sırderya kıyılarında müslümanlarla meskûn Cend şehri havalisine gelmiştir. Toğrul Beğin veziri İBN HASSÛL, Selçuk'ün ismini Serçık (Srcq) diye «l» yerine «r» ile yazmış ve onun muharebede yahut sadece bir niza esnasında «Hazar padişahı» nı (melik al-hazar) kılıcı ile vurmuş ve elindeki çomak ile vurarak onu (meliki) atından yere atmıştır [3]. Demek bir menbada «yabgu» lâkabiyle zikredilen, yani Oğuzların hükümdarı olan bir zat, diğer bir menbada «Hazar meliki» tesmiye edilmiş oluyor. Burada «Hazar meliki» denilen zat, herhalde «Hazar hakanı» değil, belki bütün menbalarda onun muavini ve naibi olarak zikredilen «Hazar meliki» yani «Hazar hakan nâibi» (vicroi) demektir. Karahanlılarda hakanın nâibi «yoğruş» ve «yabgu» olduğu gibi, Hazar hakanının nâibi de «hakan beh» ve «yabgu» lâkapları taşıyan kabile reislerinden ibaret olmuştur [4].

Bundan anlaşılıyor, ki Selçük ve babası Dukak zamanında, Oğuzların

yabgusu, ayni zamanda Hazar hakanının nâibi (melik) olmuştur. *Kitab al-Fakhrî*'nin müellifi İBN TİQTAQÂ'nın, Selçük'ü «Hazar Türklerinden», İBN KHALDÛN'un da Türkmenleri Hazarlardan saymış olmaları bu yüzdendir. Selçuklular ailesinde İsrâil, Mikâil, Davud, Yunus ve Musa gibi isimler, musevî Hazar kültürünün onuncu asırda Oğuz aristokrasisi arasında da intişar etmeğe başladığını gösteren delillerdir. İbn Fadlân Oğuzlar ülkesinden geçtiği sırada, bunlardan birçokları Hazar hakanı nezdinde «esir» , yani rehin (Ortaasya Türklerinin ve Rusların kullandıkları tâbirle «amânet») idiler; onları kurtarmak için Oğuz beylerinden bazıları, Arap elçi heyeti âzalarını Hazar hakanına teslim eylemeği bile teklif etmişlerdi. Etrek'in Bağdad ile ve müslüman Bulgarlarla sıkı münasebeti ve nihayet onun halefi zamanında islâmiyetin burada yerleşmeğe başlaması, Hazar hakanının nâibi olan Yabgu ile müslümanlık tarafına dönen Sübaşı ailesinin arasını tamamen açmış ve sübaşı zümresi öteki zümreye nisbeten daha zayıf olduğundan, bunlar, Sâmânîler ülkesine doğru kaymak mecburiyetinde kalmışlardır.

İlk Selçukluların isimleri, arap harfleri ile yazılan menbalarda çok karıştırılmıştır. Meselâ Dukak'ın ismi ve lâkabı da böyledir [5]. Bunun gibi, İbn Fadlân'daki «Etrek» isminin, Oğuz destanlarındaki «Ertoğrul» isminin «Erturul» yahut «Etrul» şeklinde yazılmasından muharref olması gibi, Oğuz rivayetlerindeki *Luqman* yahut «*Sqman*» [6] da İbn Fadlân'daki *Qatgan (qtgan)* isminin muharrefi olabilir. (Eğer *alqtgan* ismi *alftgan* yani Alp-Toğan okunmak icap ediyorsa, *Lqman* şekli de *tuganın* muharrefi olabilir). Oğuz rivayetinde *Ertoğrul b. Luqman*'ın kardeşi olan Dukak'ın, İbn Fadlândaki *Etrek bn. Qatgan*'ın biraderi olması, zaman itibariyle de pek mümkündür. 994 senesi hududunda vefat eden Selçük Sübaşı yüz yaşına gelmiş bulunuyordu; demek o, 921 de İbn Fadlân Oğuzların ülkesine geldiği zaman otuz yaşını geçmiş bulunuyordu [7].
Selçük'ün dördüncü babası olan «Toksurmuş Elçi» , bir zaman elçilik vazifesiyle tavzif edilmiş olduğundan «elçi» lâkabını almış olsa gerektir. Onun babası olan «Keraküçi Hoca» hakkında «hargâh-teraş» , yani «çadırın ağaçlarını yontarak yapan» deniliyor. Filhakika *kerakü,* bugünkü Ortatürk şivelerince *kerege,* Türk çadırının ağaçları, iskeleti demektir. Mahmud Kaşgarî (I. 373) ye göre *kerakü,* Türkmenlerce çadırın kendisidir. Çadırın bu ağaçlarını yontup «tıraş eden» ustalara bugün de *kiregeçi* denilir. Oğuzname'de Selçük'ün ceddi bir kiregeçi, sanatkâr idi denmekle, bu nesli, menşe itibariyle asilzadelerden olmayıp avamdan birinin nesli olarak göstermek için söylenmiştir. Zaten yalnız bir hargâhteraş olan Keraküçi Hoca'nın, kendi neslinden büyük adamlar zuhur edeceğine dair gördüğü bir rüyadan da bahsediliyor. Herhalde bu kiregeçi yani çadırcı evlâ-

dının kendi kahramanlık ve beceriklikleri sayesinde sübaşılık rütbesine kadar yükselmiş oldukları muhakkaktır. İbn Fadlân, Etrek (Eturul) bn. Katagan'ın da Oğuzlar arasında en iyi süvari ve en iyi ok atan bir asker olarak tanındığını zikretmektedir (§ 35); bununla beraber o, Etrek'in akraba ve amcazadelerinin çokluk olup bunların büyük bir aile teşkil ettiklerini de kaydetmiştir (§ 34). *Oğuzname,* Kiregeçi Hocanın oğullarının, gösterdikleri yiğitliğe mükâfaten hükümdar tarafından «emir-i şikâr» olarak tayin edildiklerini anlatır. Selçük oğullarının «toğrul beğ», «çağrı beğ» ve «çavlı beğ» gibi isimleri şahıs isimleri olmayıp, «kuşbeği» lik lâkapları olduğu malûmdur. «Çavlı beğ» ve «çağrı beğ» lâkapları, Karahanlılarda olduğu gibi, Hazarlarda da bulunmuştur [8]. Umumiyetle Keraküçi Hoca'nın evlâdı Hazar Oğuzlarından ayrıldıktan sonra da eski Oğuz idare teşkilâtını muhafaza etmişler, kendilerinden birini yabgu, diğerini inal, ötekilerini de toğrul beğ, sübaşı ve saire olarak tayin etmişlerdir. Sırderya münsabındaki Yeni-Kent şehri Oğuz yabgusunun kışlık karargâhı idi. Bunu haber veren İBN HAVQAL'a göre bu şehirde ve yakınında bulunan Cend ve Khuvare şehirlerinde Oğuz yabgusuna tâbi olarak bazı müslümanlar da yaşıyordu [9]. Selçük ve oğulları Sırderya havzasına gelerek bu üç şehri idareleri altına alınca Oğuz yabgusunun memleketinin doğu kısımları bunların eline geçmiş oldu. Bunların yabguları bütün Oğuzların yabgusu olmak dâvasında bulunmuştur. Her «yabgu», muhakkak bir «hakan» a tâbi sayılacaktı; Selçük ve oğulları, Hazar Oğuzlarından ve Hazar hakanından ayrıldıktan ve Cend'de aralarından birini yabgu tayin ettikten sonra kendilerini Karahanlılara tâbi addetmiş olsalar gerektir. Fakat onlara dâimî bir sadakat göstermemişler, bunların Samanîlerle olan mücadelelerinde bu sonuncuların tarafını tutmuşlardır. Müslüman Türkler memleketine ve Samanîler ülkesine iltica etmiş olmalariyle beraber, Selçük oğullarının islâmiyeti de, bidayette pek temelli olmamıştır. 1003 senesinde Samanîlere yardım ettikleri sırada yabgularının ancak bu münasebetle islâmiyeti kabul etmiş olduğu zikredilir [10]. Bu «yabgu», da Selçük'ün oğlu **Arslan Yabgu** olacak. İslâmiyet, Keraküçi Hoca oğulları arasında 921 senesinde arap elçileri geldiği günden itibaren taraftarlar kazanmış, fakat ancak yüz yıl süren bir «tedricî ihtida» devresinden sonra, Selçük'ün torunu Toğrul Beğ Muhammed zamanında, Oğuzların umumî dini olabilmiştir.

— 2 —

SELÇUKLULARIN MAVERÂÜNNEHİRDEKİ HAYATI VE ORADAN HORASAN VE IRAKA GEÇMELERİ

Selçuklular Maverâünnehirde 985 - 1035 seneleri arasında yarım asır kadar bir zaman kaldılar, fakat burada tutunamadılar. Bunun sebebi de, Oğuzların diğer zümreleri tarafından tazyik görmeleri ve Gaznelilerin Horezmdeki vâlisi ile olan ihtilâfları olmuştur. Halife Mehdi zamanında, yani milâdî 8. inci asrın ortalarında Oğuzların Mogolistan taraflarında yaşıyan bir kısmı o hududu bırakarak Irtış havzasına, oradan da 9 uncu asrın ortasında Batıtürkistana doğru göçedip, bu hareketin 10 uncu asırda da devam ettiğini biliyoruz. İBN AL-ATHÎR bu Oğuzların «Kıta» memleketinden geldiklerini kaydetmiştir [11]. Bu kelime, o tarihlerde Mogolistanın doğu taraflarına itlâk olunmakta idi. Biz de bu Oğuzlara **Kıta - Oğuzları** diyelim. Bu Oğuzlar böylece Mogolistanın doğu kısımlarını terkettiler, Irtış havzasında bir müddet kaldıktan sonra Batıtürkistanda Sırderya ırmağının kuzeyinde yerleştiler.

Bunlardan maada Sırderya, Talas ve Çu havzalarında Karluk ve Kalaç'larla beraber «Türkmen» tesmiye olunan Oğuz oymakları kalabalık bir kütle olarak yaşıyorlardı. Göktürkler devrinde Çin menbalarında Guss ismile zikrolunan bu **Türkmenler** yüzünden olacaktır, ki 10. uncu asır Arap müelliflerinin Çu havzasında, yukarıda (s. 29) bahsettiğimiz Argu ilinde, yaşıyan bir Türk hükümdarını, «Türkmen padişahı» (malik al-turkmân) diye tesmiye etmişlerdir [12]. EL-BÎRÛNÎ de, şarkta Tokuzoğuz'lara komşu olarak yaşıyan bu Oğuzların ülkesini «Türkmen ülkesi» (ard al-turkmâniye) tesmiye etmektedir [13].

Selçukluların mensup bulundukları Hazar Türkmenleri, yani Aral - Hazar denizi arasında yaşıyan **Aral-Hazar Oğuzları** ise, Oğuzların üçüncü bir grupu idi. Bunlardan başka, Oğuzlar, Çaganyan tarafında, Horezm ile Kerki arasında, Amuderya boyunda Horezm ile Gürgân arasındaki mıntakalarda Helmend havzasında da yaşamakta idiler. **Cenup Türkmenleri** diyeceğimiz bu Türkmenler Samanilerin Gazne'deki vâlileri olan Alptekin zamanında dahi Khalaclarla beraber vergi veren tebaa olarak Nizamülmülk ve diğer müelliflerde zikredilmektedir.

Selçukluların Mâverâünnehirde yaşadıkları zamanda Sırderya, Talas ve Çu taraflarındaki Türkmenler ile olan münasebetleri mühim olmuştur. Onlar Selçukluları hiç te dostane karşılamamışlar, bilâkis onları tazyik edip bu yeni vatanlarından çıkarmağa çalışmışlardır. Bu yüzden Selçukluların Mâverâünnehirdeki hayatları çok maceralı olmuştur. 999 senesin-

de Sâmanîler devleti munkariz olup hâkimiyet Karahanlılara geçince, Selçuklular da bu sonunculara tâbi bulundular. Fakat bu Oğuzlar ne Sâmanîlere ve ne de Karahanlılara sadık kaldılar. Gaznelilerin müverrihi 'UTBÎ, bunların Sâmanîlere hizmet ederken yaptıkları ihanetten, düşmana hücum edecek yerde Sâmanîlerin kendilerini yağma eylediklerinden bahsederken, bu halin onların âdeti olduğunu kaydeder [14]. Nasıl ki ayni sahalarda Temürlülere yardım ederken müttefiklerini yağma edip geri dönen Mogollar hakkında BABUR MİRZA da ayni sözleri söylemektedir [15].

Selçük'ün torunları olan **Çağrı Bey** ile Toğrul Bey bir müddet Karahanlılardan Talas vilâyeti hâkimi bulunan Yığan Tegin Muhammed Buğra Han'a tâbi bulundular. Bu han, zaten yerli Oğuzlara ve Halaclara dayanan birisi idi. Bu hana tâbi bulunan Talas havzasındaki Şelci şehrinin bile bir zaman Selçuklulara ait bulunduğu, yani han tarafından onlara ikta olarak verildiği zikredilir [16]. Bu kaydın, *selçukî* nisbetinin *şelci* ismi ile alâkadar olabileceğini zannederek uydurulmuş olması mühtemel olduğu gibi, doğru olması da mümkündür.

Yığan Tegin zamanından sonra Selçukluların Buharanın şimal ve cenubundaki bozkırlarda Karahanlılardan **Ali Tegin**'e ve sonra da onun oğullarına tâbi olarak yaşadıkları malûmdur. Horezm ülkesi 1017 de Gazneliler tarafından işgal edildi ve emir Altuntaş oraya vâli tayin edildi. Bu zatın vefatından sonra oğlu **Harun**, Horezmi idare etti. Altuntaş Karahanlı Ali Teginin müttefiki idi; bu ise, gerek Karahanlıların hakanına ve gerek Gazneli Mahmud'a kafa tutuyordu. Mahmud, Ali Tegin'in Selçuklulara dayanmasından kuşkulanıyor ve bunların aralarını açmak siyasetini takib ediyordu. Filhakika bir aralık Selçük'ün oğulaariyle Ali Tegin'in arası açıldı, bunlar Horasana geçmek için Sultan Mahmud'dan müsaade istediler. Fakat Mahmud ve oğlu Mes'ud, bu Oğuzları umumiyetle güvenilemiyecek bir unsur bilerek, onlara karşı iki yüzlü bir siyaset kullandılar. Bir taraftan onların bir kısmının Horasana geçmesine müsaade ediliyor, hattâ onların Gazneli ordularında istihdamı isteniliyor; diğer taraftan da gelen Oğuzlar, Horasan vâlisi bulunan Arslan Câzib'in sıkı kontrolü altına alınıyorlardı.

Selçuklularla karâbeti olan Türkmenlerden bir zümre Gazneli Mahmud'un müsaadesiyle Horasana, Ferâve (şimdi Kızılarvat) ve Belhana (şimdiki Krasnovodsk hududuna) geçerek yerleşmişlerdi. **Balkhan Türkmenleri** ve sonradan «Irak Türkmenleri» denilen bu Oğuzlar, Horasana galiba Sırderya havzasından, ihtimal, Aral gölünün garbinden Mangışlak üzerinden gelmiş bulunuyorlardı. Bunlar, Balkhan üs olmak üzere, İran içerilerine akınlar yapıyorlardı. Selçük oğulları daha Sırderya havzasın-

da, ihtimal kısmen Talas havzasında (Cend ve Şelci taraflarında) yaşadıkları senelerde bile bu Balkhan Türkmenleri ile münasebette bulunmuşlardır. Çağrı Bey, biraderi Toğrul Beyi «uzak ve içine girilmesi müşkül çöller» de, (bariya ba'ide sa'b al-maslak), [17] ihtimal Moyun-Kum taraflarında, bırakarak kendisi, Horezm ile Buhara arasından Horasan tarafına geçti ve Balkhan Türkmenlerine iltihak, ihtimal Gazneli ordusuna intisab edip onlarla birlikte Hazar Denizinin cenub sahilinden Azerbaycana geçerek orada hâkim bulunan Şeddâd-oğulları ile birleşti, oradan Van civarındaki ermeni Vaspuragan kırallığına, Aras nehrini geçerek te Nahçivan, Devin ve Nik taraflarındaki Bizanslı kuvvetlerine ve Ermenilere taarruz etti; burada birkaç sene maceralı bir hayat geçirdikten sonra Mâverâünnehre, Sırderya taraflarına dönüp geldi. Bu hâdise 1015-1021 seneleri arasında vaki olmuştur [18]. Arslan Câzib, Çağrı Beyin Horasandan Azerbaycana geçmesine ve oradan dönmesine mâni olamadı, veyahut bu işi o, hizmetine intisap eden Balkhan Türkmenlerinin akın arzularını tatmin etmek üzere kasden yaptırmıştı. Herhalde Gazneliler ellerini Azerbaycana kadar uzatan ilk müslüman-Türk devletidir. Çağrı Beyin bu cesurâne hareketi, Selçuklular için bir keşif seferi mahiyetinde olmuştur. Tecrübeli devlet adamı olan Sultan Mahmud, Selçuk-oğullarının bu gibi maceraperest hareketlerini titizlikle takib etmiştir.

1025 senesinde Selçuk-oğullarını, bir daha Ali Tegin'le barışmış görüyoruz, mezkûr senede Sultan Mahmud ile Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Hakan, Termiz ile Buhara arasında vâki olan görüşmelerinde, Ali Tegin-oğulları meselesi ile beraber Selçukluların onlara zahîr olabilmelerine bir nihayet vermek hususunu kararlaştırdılar. Bunlar o zaman, bu iki hükümdarın görüştüğü mıntakaya yakın yerlerde yaşıyorlardı. Yabguları olan Arslan b. Selçük'ü Sultan Mahmud kendi yanına çağırıp rehin sıfatiyle yanında alıkoydu ve nihayet onu Hindistan hududunda bulunan Kâlincer kalesine göndererek hapsetti. Bu hareket, Selçukluların izzetinefsine dokundu.

Bu hâdiseden sonra Arslanın kardeşi **Yusuf Yabgu** yabgu olmuştur. Bunlar hep Ali Tegin'in hizmetinde bulundular, fakat Ali Tegin bunlara inanmazdı, nihayet o da Yusuf Yabgu'yu 1030 da yakalayıp öldürdü. Selçuklular bundan sonra Altuntaşın oğlu Harun tarafından idare olunan Horezm hududuna gittiler ve Gavhore mevkiinde dört sene kadar kaldılar. FAHREDDİN RÂZÎ diyor ki: Selçuklular İrana hicretlerinden önce, Buharanın cenubunda bulunan Keş (Yeşil-Şehir) ile Nahşeb (Karşi) arasındaki yerlerde 15.000 haneden ibaret oymaklar halinde göç ederlerdi, sonra oradan kaçarak Gavhore'ye geldiler ve 1034 senesinde Horasan tarafına geçinceye kadar orada kaldılar [19]. Gavhore, Amuderyadan, şim-

di Düldül-atlagan ve eskiden Dehâni-Şir tesmiye olunan boğaz ile Tüye Moyun boğazı arasında bu nehrin şarkına doğru akıtılan bir kanalın ismidir. bu kanal tarafından suvarılan sahalara da Gavhore denilmiştir. Bu Gavhore[20]de iken Selçukluların yabgusu Selçük'ün diğer bir oğlu olan **Musa Yabgu** olmuştur.

Bunların Gavhore mıntakasını da terkederek Horasan tarafına hicret eylemiş olmaları, büyük hâdiseler silsilelerinin neticesidir. Bu hâdiseleri biz, o zamanın müverrihi ABU AL-FADL AL-BAYHAQÎ'den ve EL-BÎRÛNÎ'den öğreniyoruz. Burada, Selçukluların başlıca düşmanı olarak, Yenikend hâkimi **Şahmelik** zikredilmektedir. *Oğuzname*'nin Reşideddin naklinde de bu Şahmelik'ten bahsedilir; fakat Toğrul Beyden 2 - 3 batın önceki hâdiselere ait hâtıralarla karışık bir şekilde nakledilen ve henüz hiçbir kimse tarafından tetkik ve tahlil olunmıyan bu rivayetlerden ancak ihtiyat kaydı ile istifade edilebilir. Bu rivayete göre Şahmelik, kırk bin hane Oğuzun hanı olan Ali Hanın oğlu imiş. Bu «Ali Han», Ali Tegin midir, yahut son horezmşah Ali b. Memun mudur, veyahut ta başkası mıdır bilemeyiz. ABU 'L-HASAN ALÎ AL-BAYHAQÎ bu Şahmelik'in ismini «Abu'l-Favaris Şahmelik b. Ali al-Baranî» ve lâkabını da «Horezmşah husam al-davia» şeklinde kaydeder [21]. «Al-Barani», yahut «al-Bereni» nisbeti, YAKUT'ta Buharadan beş fersahta bir köy olarak zikredilen mevkii [22], keza TABARÎ de «al-Atrâk al-Barâniyîn», yani Baran Türkleri kaydini hatırlatıyor [23a]. Karakoyunlu hanedanının mensup olduğu boy da Baranlı'dır. Yukarıda (s. 46) Dahae (Adagı) oymağı Parn ismi de bu Baran ile bir olacağını zikretmiştim. Eğer bu Şahmelik, horezmşah Ali bn Me'mun'un oğlu idiyse/Urgenç'i idare eden bu sülâlenin aslı Baranlı olduğu anlaşılmış olur. Şayet Şahmelik Yeni Kent'de yaşıyan başka bir Ali Han'ın oğlu ise, o hanın Baran uruğundan olduğu anlaşılır. Baranlı ismi L ~ D değişmesiyle Berendi şeklini de almıştır; nasıl ki Kanglı ve Kumanlı isimlerinden de Kangdı ve Kumandı uruğ isimleri çıkmıştır[23b].

Herhalde bu Şahmelik ile Selçuklular arasında uzun muharebeler olmuş ve nihayet o bunları, 1034 senesi 1 kânunuevvel ve kurban bayramının üçüncü gününde Amuderya'nın sağ tarafında bu Gavhore mıntakasında fahiş bir surette mağlûb etmiş ve onlardan 7-8 binini öldürüp, geri kalanlarını da Mâverâünnehre ilelebed veda eylemek mecburiyetinde bırakmıştır. Selçuklular bu muharebede çoluk çocuklarını, mal ve mülklerini Şahmelike bırakmış ve ancak bunlardan yedi yüz kadarı, grup halinde, atları bile eğersiz olarak Amuderya'yı geçerek Rabât-i Nemek'e gelip iltica edebilmişlerdir. Abu-al-Fadl al-Bayhaqî'nin anlattığına göre, kaçıp gelen Selçuklular, Toğrul, Davud (yani Çağrı Bey) ve Yanallılar, o kadar bitkin bir halde gelmişlerdir ki, Rabât-i Nemek'in delikanlıları onları öl-

dürecek olduklarında, bir ihtiyar «Düşeni vurmak yiğitlik değil, onlar size iltica etmişler» (be zinhâr âmedend) diye durdurmuş ve onların sağ kalmalarına sebeb olmuştur [24].

Selçuklular bu Horezm sahasından kalkarak doğru Balkhan Oğuzları yanına gelmişler ve Amuderya'nın doğusunda kalan soydaşlarını da yavaş yavaş celbederek nüfusları onbine (galiba onbin haneye) bâliğ olmuş ve 4.000 haneden ibaret olan Balkhan Türkmenleri de bunlara iltihak edince, ceman 14.000 kişi olmuşlardır. Balkhan Oğuzları bukadar az bir aded teşkil ettikleri halde Horasan, Irak ve Azerbaycanda oynadıkları roller büyük olmuştur. Bunlardan 2.000 hane kadarı bir defa Isfahanı yağma edip oradan Azerbaycana geçerek Vahsudan hanedanının hizmetine girmişlerdi; diğer bir kısımları ise, Sultan Mahmud'un Irak vâlisi olan oğlu Sultan Mes'ud'un hizmetine girdi ve onun emriyle Hindistan ve Siistan taraflarında bulundu; fakat bunların reisleri olan Yağmur Bey, Sultan Mes'ud'a tâbi Rey vâlisi tarafından katledilince hepsi toptan Azerbaycana geçtiler (1036). Bunlar burada Kürt hanedanı Şeddâd-oğullarından Fadlûn'un oğlu Abu al-Savar ile birlikte Ani ve Kars mıntakalarında akıncılıkla meşgul oldular; bir kısımları da henüz Balkhan tarafında kalmakta idi. Böylece bu «Balkhan» yahut «Irak» Türkmenleri Selçuklular Horasana geçtikleri sırada cevval ve seyyar bir halde dağınık bulunmakta idiler. Selçuklular, herhalde Mâverâünnehirden Horasan taraflarına fütuhat fikriyle ve kendi dilekleriyle geçmiş değil, kendi soydaşları olan Sırderya Türkmenleri tarafından tazyik edilerek zorla dışarı atılmış idiler.

— 3 —

SELÇUKLULAR DEVRİNDE TÜRKLERİN AZERBAYCAN VE ANADOLUDA YERLEŞMELERİ

Balkhan Türkmenleri «Irak Türkmeni» olduktan sonra, kendi akıncılıkları için Azerbaycandaki Eher mevkiini üs ittihaz ettiler ve artık buralarda yerleşmeğe başladılar. Selçuklu Arslan Yabgu, 1025 senesinde Gaznelilerin elinde esir iken kendi memleketinden, yani Sırderya ile Amuderya arasındaki Oğuzlardan yüzbin kadar asker çıkarabileceğini söylemişti. Demek Selçuklular, o taraflarda yaşıyan oymaklardan takriben yarım milyon nüfus teşkil eden bir kütle üzerinde nüfuz icra edebiliyorlardı. Bunlar Horasan ve Iraka geçtikten sonra da, Mâverâünnehirde kalan Oğuzları yavaş yavaş Önasyaya çekeceklerdir. Fakat **Toğrul Bey** ve kardeşlerinin ilk seferlerinde yanlarında bulunan ırkdaşları, kendileriyle be-

raber gelen onbin ile 4-5 bin Balkhan-Irak Türkmenleri, ceman onbeşbin hane kadar bir kütle olmuştur.

Toğrul Bey, 1043 senesinde Rey'de yerleşinceye kadar maiyeti hep şu 15 bine münhasır kalmış gibi görünüyor. Toğrul Beyin hayatının son senelerinde, yani Gazneliler ile mücadelelerinde tam muvaffak olup hâkimiyetini şarkta Amuderya kıyılarına kadar tevsi edebildiği sırada, kendisine külliyetli Türk kütleleri iltihak etmiştir. O Rey'de yerleştikten sonra, amcazadelerinden Arslan Yabgunun oğlu Kutlamış'ı, Yusuf ve Musa Yabguların oğullarını, keza Çağrı Beyin oğlu Yakutı (ihtimal Ya-Kutu)yı Azerbaycan tarafına gönderdi. Irak (Balkhan) Türkmenleri reisleri Buğa, Nasoğlu ve Göktaş'ın idaresinde Musul ve Diyarıbekir taraflarına akın ediyorlardı. Toğrul Bey onları müslüman memleketlerini yağma eylemekten men edince, onlar da Bizans hududuna, yukarı Dicle taraflarına geçtiler.

Toğrul Bey 1063 te vefat etti. Yerine halef bıraktığı Çağrı oğlu **Alp Arslan**'ın o aralık Horasan taraflarında bulunmasından istifade eden Kutlamış, Rey'de bulunan 50.000 askere dayanarak kendisini sülâle reisi (ihtimal yabgu) ilân etti; Horasandan gelerek onu tenkil eden Alp Arslanın maiyetindeki ordunun miktarı da 50.000 den eksik olmamıştır. Bu orduların içinde Türkmen miktarının nekadar olduğu belli değil; maamafih Toğrul Bey zamanında tekmil ordunun Türklerden müteşekkil bulunduğu malûmdur. 1064 senesinde Alp Arslan Arran ve Gürcüstan taraflarını fethettiğinde, Karategin ve Afşin Halep ve Antakya taraflarında fütuhatta bulundular. Bu Karategin'in hanlar neslinden bir beğ, herhalde bir karahanî prensi olduğu anlaşılmaktadır. 1071 de Alp Arslan Malazgirtte Bizans imparatoru Roman Diyojen'le harbettiğinde, ordularının diğer bir kısmı Haleb ve Suriye taraflarında meşgul idi. Maamafih, cihan tarihinde büyük neticeleri olan bu harplerin pek az bir kuvvetle icra edildiği ve Melikşah zamanına kadar hiçbir yerde ciddî iskân işi vaki olmamış olduğu anlaşılıyor. Malazgirtte Alp Arslanın maiyetindeki askerin ancak 44 bin kadar olduğu ve Selçukluların esas istinatgâhı olan kuvvetin bu sırada bile 15 bin hanelik bir kütleden ibaret olduğu görülmektedir.

1015-1036 senelerinde Yağmur, Kızıl ve Buga beylerin idaresi altında Amuderya ile Dicle arasındaki ülkeleri, hattâ Mükran, Sind ve Siistan taraflarını kasıp kavuran Irak Türkmenlerinin ancak dörtbinden ibaret olduğunu görmüştük; ilk Selçukluların kuvvetleri de böyle olmuş. Yani Selçuklular da, tıpkı 13. üncü asırdaki Çengiz Han gibi, fütuhatlarında büyük ordulara değil, küçük fakat çok zinde bir orduya dayanmışlar ve karşılarındaki İranlılar çürük bir unsur olduğundan kılıçlarının tesiri büyük olmuştur. Bununla beraber, Çengizin ordularının hilâfına, Selçuklu ordu-

larının dahilden ciddî bir disipline tâbi olmadıkları göze çarpıyor. Malazgirt harbinden az evvel Selçuklulardan Ersigni (bu ismin okunması meşkûktür) İvaiye Oğuzlariyle birlikte Alp Arslana isyan ederek İmparator Diyojen tarafına geçmişti. Bunlar İstanbula kadar gittiler, sonra 1072 senesinde Bizanslılardan ayrılarak Suriyeye geçtiler; halbuki Bizans ordusunun esas kuvvetlerinden birini teşkil eden Rumeli Oğuz ve Peçenekleri de Malazgird harbinin arifesinde ve bu harbin cereyanı anında Alp Arslan tarafına geçtiği malûmdur. Gaznelilere tâbi olan Kızıl ve Buğa Beyleri idaresindeki «Irak» Türkmenlerinden bir kısmı Hindistanda bir isyan hareketini tenkil etmek için gönderildiklerinde, Lâhorda âsi Yanaltegin'e iltihak etmişlerdi. Ayni Irak Türkmenleri muahharen Selçuklulara tâbi oldukları halde bazan Kürtlerle beraber Selçuklulara karşı isyan ediyorlardı. 1063 te halife al-Kaim bi-Amrillâh, Toğrul Beye daha hiç bir yerde karar kılamıyan Türkmenlerin sonu gelmiyen yağmalarından şikâyet ettiğinde Toğrul Bey de bu kabileleri men' edemedi. Daha 1054 te Toğrul Bey ilk Malazgird muhasarasına giderken Bağdad halifesi, ona ve bütün maiyetine Fatimîlerin ülkelerini fethedip yerleşmek üzere Mısıra geçmelerini tavsiye ediyordu. Eğer Azerbaycan ve Anadolu hududunda yerleşmelerini icab ettiren ve ona müsaid olan şerait husule gelmiş olmasa idi, Selçukluların mühim bir kısmı Mısır tarafına geçmiş olurdu. Onbirinci asrın ikinci nısfında Abbasi devletinin Hazar ve Bizans sınırlarındaki vaziyetinin nazikliği, ayni zamanda Küçükasyada Bizans hâkimiyetinin geçirdiği ârızalar ve Bizans dahilindeki karışıklıklar, Türkistandan kalkıp gelen Türk kabilelerinin Azerbaycanda ve Anadoluda hâkim vaziyete geçmelerini ve oralarda yerleşmelerini mümkün kıldı.

Alp Arslanın 1064 te cenubî Kafkasyada Gürcülerin ve 1071 de doğu Anadoluda Bizanslıların küllî kuvvetlerini kırmasını müteakip başlanan bu yerleşme işi, bu hükümdarın oğlu ve halefi **Melikşahın** zamanında husule geldi. Alp Arslan 1071 seferinden dönerken, Azerbaycanı idare eden kürtleşen Arap sülâlesi Revadîleri ortadan kaldırıp bütün idareyi Türklerin eline verdi. Garbe giden Türk kütlelerinin Bizans ve İran sınırlarında güzel yayla ve kışlaklar, yani yeni hayat sahaları bulmaları, Türkistandaki nüfus fazlalığının bu tarafa akmasına yol açtı. Biz yukarıda, (s. 140) Selçukluların muhaceretinin bir nüfus fazlalığı neticesi olduğunu, anlatmıştık. Şerefüzzemân Mervezi'de meraların darlaşması yüzünden Mogolistandan başlıyan muhaceret dalgasına hangi kavimlerin kapıldığı ve bunların birinin diğerini tazyiki neticesinde şimal Oğuzlarının Bizans sınırlarına, müslüman Oğuzların Selçuklular idaresi altında islâm memleketlerine doğru muhaceretleri husule geldiği ve neticede ortada büyük bir devletin kurulduğu anlatılmıştır.

«Mutavvia» sıfatiyle Horasandan garba akan bu muhacir ve gönüllü kütleleri Rey'deki Selçuklulara müşkülât çıkarıyorlardı. Onlar da hükûmet merkezini buradan Isfahana nakletmek mecburiyetinde kaldılar. Bu yeni payitahtta İranlı müşavirlere ve derme orduya istinad ederek yaşıyan Melikşah, doğudan gelen Türk halifelerini hep Arran taraflarına ve Bizans hudutlarına sevketti. Selçuklularla Türkmenlerin arası daha Toğrul Bey zamanında açılmıştı.

Türkmenlerce «beğ» lerin yaşça büyüğü «yabgu» oluyordu; onlarca milletin hakiki reisi ancak yabgu idi. Arslan'dan sonra Yusuf, sonra Musa Türkmenlerce yabgu tanındı. Çağrı Bey Davud ancak «sübaşı» idi[25]. Şerefüzzemân Mervezî'nin haberlerinin Muhammed Avfi'de naklolunan şekline göre Türkmenlerin bu Horasana hicret çağını idare eden zat Çağrı Bey olmuştur, ki bunu bu müellif Çağrı Tekin tesmiye etmiştir. Toğrul Bey ise Türkmenlerce şüphe yok ki, ancak «kuşbeği» idi; hayatının sonuna kadar o bu lâkabı taşıdığı halde islâm memleketinin idare usulüne istinaden kendisini «sultan» ilân etti ve riyasetini islâm usulünce «hutbe» ile «sikke» ve nihayet halifenin menşuru vasıtasiyle müslüman tebaaya tanıttı ve o nisbette Türkmenlerce bir «mütegallibe» kesildi. O daha 1051 senesinde, yani henüz Bağdadı nüfuz ve idaresi altına almadan önce «büyük yabgu» (yabgû-i kelân) ünvanını taşıyan Musa Yabgu ile harbetti ve onu Siistana firara mecbur etti. Alp Arslan ise, «yabgu» lâkabını lâğv ve Musa Yabgu'yu azlettiğini ilân etti [26]. Arslan Yabgunun oğlu **Kutlamış'ın** 1064 te Rey'de isyanı hiç şüphe yok ki, türkmencilik esasına dayanıyordu ve ancak bunun sayesinde o tekmil Türkmenleri kazanmış bulunuyordu. Alp Arslan, 1065-66 kışında Merv ve Horezm taraflarına yürürken yanında 300.000 asker bulunduğu rivayet olunuyor; fakat ordusu artık Horasan ve Huzistan İranîlerinden, Kürtlerden toplanmış bir derme «müslüman ordusu» idi. Türkmenler, hep meşru yabgu ve ınallarının ve onların oğullarının etrafında toplanıyorlardı. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutlamış ve onun oğlu olan Anadolunun hakikî fâtihi Süleyman, Musa Yabgu'nun oğlu **Hasan** ve Yusuf Yabgu'nun oğlu **İbrahim Inal** gibi zevatın etrafında toplanıyorlardı. Melikşahın İranlı müşaviri Nizamülmülk, bu sultanın ekseriyeti Horasanlı Tacikten, Gürcü ve Ermeniden ibaret olan has ordusu içinde «kendilerinden Selçuklulara eziyet erişmiş ise de, eskiden hizmetleri sebkat etmiştir; onların tabiatinde Sultanlara karşı hasıl olan nefreti ortadan kaldırmak için çare şudur» diye Melikşahın sarayında Türkmenlerden de bin kadar asker bulundurmağı tavsiye etmiş ve «onları da bu devletten nasibsiz bırakmamalıyız» demiştir.

Selçukluların en büyük sultanı ve İslâmın en kudretli şahsiyetlerinden olan Melikşah, tıpkı Hindistandaki Temürlülerin en büyüğü olan Ek-

berşah gibi, Türk devlet ananelerinin en mühim cihetlerine veda etmiş ve bununla ahfadının yabancı bir millet arasında temessül etmesi hususunu mübrem bir hale getirmiş bir zattı. Sonraları Safevîlerin eski Türk hükümdar hanedanının itibarını büsbütün düşürmek maksadiyle «han» kelimesini «efendi» mânasında herkese, hattâ Türk olmıyanlara karşı bile kullandıkları gibi, Alp Arslan ve Melikşah zamanından sonra Türkmenlerin kavmî şefi demek olan «yabgu» lâkabı da ancak her Türkmen aşiret reisine, hattâ köy kâhyasına itlâk edilir oldu [27]. Bu gibi hareketleri yüzünden Türkmenler «Büyük İran Selçukluları» nı hiç beğenmemişler ve onlara nazarlarını, Oğuznamenin Ebülgazi rivayetinde («*Şecere-i Terakime*» de): «Selçukiler Türkmen Kınık olup karındaşız dedilerse de, il halkına faydaları dokunmadı» şeklinde tebarüz ettirmişlerdir [28]. İran Selçukluları filhakika Türkmenlerin sevgisini kaybetmişlerdi, nihayet Melikşah'ın oğlu Sencer Oğuzların eline esir düşerek bunun neticesinde memleketleri battı. Gerçi islâm müellifleri, bilhassa şâir Enverî, bu hâdisede Oğuzları çok muahaze hattâ tel'în ederler; fakat bu husus Türk tarihinin tabiî seyrine muvafık, belki de bir hakikî türkçe hareketlerden biri olmuştur. İşte İran Selçukluları ile Türkmenlerin arasındaki bu münaferet keyfiyeti Türk unsurunun hep Arran ve Anadolu hududuna (thugûr'a) sevkolunmasına sebep olmuştur.

Rey'de «Türkmencilik» bayrağı altında ölen Kutlamış'ın oğulları Bizans hududundaki oymakların çok sevdikleri reisleri olmuşlardır. 1080 de İznik'i alarak bu şehri kendisine payitaht eden Kutlamış oğlu **Süleyman** tekmil Anadoluyu Türkmen beyleri arasında taksim ederek idare etti, daha 1074 ve 1076 seneleri seferlerinde bu Süleyman 70.000 kadar Türkmen ordusuna dayanıyordu (Yazıcı Oğlu'na göre 120,000). Suriye Selçuklularının reisi olan **Tutuş** 1077 senesine kadar Arran'da vâli idi, bunun idaresinde bulunan Türkmen ve diğer Türk kuvvetlerinin de pek kesif olduğu malûmdur; yalnız muayyen sayılarını gösteren bir kayde tesadüf edemedim.

Yukarıda biz Selçuklulardan önceki devirlerde Azerbaycan, Bağdad ve Fars taraflarına gelerek kısmen oralarda yerleşmiş olan Türk zümrelerinden bahsetmiştik. Acaba Anadoluda da Türk unsuru var mıydı? Eski Kimmerler, Sakalar, daha sonra Edil Bulgarları, Sabirler ve sairenin Anadolunun öteberisinde yerli ahali ile karışarak milliyetlerini kaybeden bakiyeleri, keza Van, Kars taraflarındaki Bulgarlar ile Bizans zamanında Rumeli tarafından getirilen bazı hıristiyan Bulgar kütleleri (Bulgr dağındaki Kal-at al-Sakâliba'da ve Erzurum'da bulunmuş olmaları muhtemel Bulgarlar) ve Peçenek kıtaları bahis mevzuu olabilir; fakat bu nevi hıristiyan Türklerin bulunduğu yerlerde dahi Selçukluların onları kendi

cinslerinden saymamış oldukları muhakkaktır. Müslüman Türklerin Anadoludaki Abbasî fütuhatına iştirak ettikleri malûm ise de, onların buralarda yerleştiklerine ait bir kayde tesadüf olunmuyor. Bunlardan Tarsus ve Funduk'ta Abbasî Türk emirlerinden bazılarının faaliyetine ait kayitleri yukarıda zikretmiştim. Bu gibi şehir ve kasabalarda Türk emirleri ile beraber Türk ahalinin de gelip yerleşmiş olması muhtemeldir; fakat buna ait tarihî kayitlere rastlamadım. İslâm tarihî kaynakları ciddiyetle tetkik olunacak olursa bu hususta da kıymetli malûmat elde edinebilir.

Türkler Anadoluda herhalde ilk defa olarak Selçuklular zamanında derli toplu olarak yerleştiler. Etnik itibariyle bu Türklerin büyük kısmı **Oğuz** olmuştur. Kıt'anın şimalinde «Bozok» cenubunda da «Üçok» boyları yerleştiği malûmdur. Bütün 24 Oğuz boyunun Anadoluda daha Selçuklular zamanında gelmiş bulunmaları hakkında YAZICI OĞLU'nun kaydi İBN BİBİ'nin farsça aslında bulunmuyor. Maamafih, Oğuzların yalnız göçebe elleri değil daha Türkistanda iken oturak hayata geçmiş olanlarının da Anadoluya gelmiş oldukları muhakkaktır. ŞİKÂRÎ'nin *Karamanlar tarihi*'nde pek vazıh olarak gösterilen «Oğuz» ve «Türkmen» farkının, yani Oğuzların bu iki zümreye inkisamı keyfiyetinin daha Selçuklular zamanında mevcut olduğu, o zamana ait kayitlerden de istihraç edilebilmektedir. MAHMUD KAŞGARÎ ve EL-BİRÛNÎ gibi eski müelliflerin eserlerinden anlaşıldığı veçhile, «Türkmen» daha ziyade, medenî kavimlere komşu olarak oturan ve kısmen ziraatle de meşgul olan yarı yerleşik Oğuzlar ile Karluk ve Khalac'lara itlâk olunmuş. Yine Mahmud Kaşgarî'ye göre, Oğuzlar kendi memleketlerinde «harplere ve göçlere iştirâk etmeyen tenbel ve bırakılmış» zümrelere (cins) «yatık» demişlerdir. Şimdiki Kazaklar'da bu nevi köylülere «catak» (yani yatak) diyorlar. Oğuzlar Türkmenlere de böyle bir «yatak» nazariyle bakmış olsalar gerektir. Herhalde «Oğuz» sözü göçebe hayata sadakatı tamamiyle muhafaza eden kabilelere itlâk olunmuştur. «Oğuzun arsızı Türkmenin delisine benzer» darbımeseli [29], Türkmen zümresinin nisbeten daha terbiyeli ve daha medenî, olduğunu ifade eder. Zaten yukarıda (s. 29) topraklarına bağlılık sayesinde yabancı fâtihin boyunduruğunu bile kabul ederek Çu, Talas taraflarında kalmış oldukları söylenen 22 kabilenin «Türkmen» olduklarına dair rivayeti nakletmiştik. Buna göre «Türk» çekilip gitmiş, «Türkmen» ise İskenderin idaresi yani Aryanilerin hâkimiyeti altında kalmıştır. «Oğuz» ve «Türkmen» kelimeleri ekseriya ayni kavme itlâk olunan iki müteradif kelime gibi kullanılmışsa da, bunların başka başka mefhumları ifade etmek üzere kullandıklarını gösteren kayitler de çoktur ve bu kayitler Türk medenî tarihi bakımından ehemmiyetlidir. Herhalde Türk-

menlere «Oğuz» denilmiş, fakat hakikî göçebe Oğuzlara «Türkmen» denilmemiştir.

Malazgirt muharebesinde Alp Arslana iltihak eden ve Rumeliden getirilme olan Peçeneklerin Anadoluda kalmış olmaları muhtemeldir; maamafih, onların Diyojen ile akdolunan sulh neticesinde Rumeline dönmüş olmaları de mümkündür. Türkmenlerin mühim kısmının Önasyaya gelmesi, son Horezmşahlar ve ilk Mogollar zamanında vaki olmuştur. İBNİ SA'İD AL-MAGRİBÎ'nin Mogollar zamanında yazdığı bir coğrafya kitabında verilen malûmatın bir kısmının Mogollardan önceki devre ait olduğunu zannederim. Bu kitapta Anadolu Türkmenleri hakkında mühim kayitler vardır. Bunlara göre, Denizli ve Menderes havzasında 200.000 hane Türkmen ve Kastamonu ile Ankara arasında vaki Çortanlı dağlarında da 30.000 hane Türkmen yaşamıştır; Uludağ (Keşiş) dan Tarsusa kadar uzanan garbî Anadolu dağ mıntakaları bu eserde «Türkmen Dağları» tesmiye olunmuştur [30].

Selçuklular zamanında İrana ve Önasyaya Oğuzlardan başka birçok Türk kabileleri de gelmiştir. Toğrul Beyin muasırı olan NÂSIRÎ HÜSREV kendi şiirlerinde Selçukluların İranı istilâsının «Oğuz ve Kıpçakların istilâsı» gibi göstermektedir. «Nebât-i pür belâ Guzz est u Qifçâq * kerustastand bar atrâf-i Cayhûn» yani Oğuzlar ile Kıpçaklar Amuderya kıyılarında biten belâlı otlar demektir» [31]. Toğrul Beyin ilk Malazgirt muhasarasında (1054) Horezm emiri Ak Han zikrediliyor ki, herhalde bir Kıpçak hanı olacak, çünkü Kıpçak reisleri eskiden «han» lâkabını taşımışlardır. «Tekin» (yahut «teğin») lâkabı bidayette Oğuzlarda müstamel değildi. Gerçi Arslan Yabgu'nun Resul Tegin isminde oğlu ve saire malûmdur, fakat bu lâkab daha ziyade Karahanlı ve Uygur hükümdar aileleri arasında müstamel bir lâkab olmuştur. Toğrul Beyin generallerinden Humar Tekin, 1068 de Menbic hâkimi olan Omur Tekin, Kastamonu, Sinop ve Çankırı taraflarını Melikşah zamanında idare eden bir yahut iki Kara Tekin, Oğuz olmayıp Karahanlılardan gelmiş olabilirler. Herhalde 1065 senesi hududunda Haleb ve Antakiye taraflarında fütuhatta bulunan Kara Tekin'in bir Karahanlı prensi olması pek muhtemeldir. Melikşah zamanında Ahlat'ın iskâniyle Sogdak al-Türkî isminde bir emir memur edilmişti. Sogdak ise o zaman Çu havzasının türkleşmiş Sogdlarının ismi idi. Selçuklular Mâverâünnehirden Horasana hicretlerinde maiyetlerinde bir **Buharalı Dânişmend**, ailenin muallimi sıfatiyle bulunuyordu; nüfuz sahibi bir müşavir sıfatiyle Yabgu (yani Musa Yabgu), Çağrı Bey ve Tuğrul Beylerin yanında dördüncü şahsiyet bu Danişmend-i Buharî idi. Karluk uruğundan olan bir müslüman Danişmend de Çengizin daha ilk zuhurunda, Belcuvane gölü yanında beraberinde bulunan en yakın mahremlerin-

den olmuş; Çengizin vefatından sonra kaanların nezdinde büyük itibar ve nüfuz sahibi olmuştur. Anadoluda bir sülâle kuran Danişmend Gazi hakkında da Horezmli Türkmen olup hanedanın muallimi olduğu ve hanedan ailesi ile sıhrî münasebette bulunduğu rivayet olunmaktadır [32]. Selçukluların Türkistandan beraberlerinde getirdikleri bu gibi kültür unsuru yine kendilerine benzer unsurları maiyetlerinde bulundurmuşlardır. Muahhar Selçuklular zamanına ait coğrafî isimlerden Önasyaya «Türkmen» ile beraber bilhassa **«Türk»** ismini taşıyan kabilelerin, Ortatiyanşan mıntakasında yaşıyan ve Karahanlılarla Uygurlara tâbi kabilelerin de gelmiş olduğu istidlâl edilebilir; meselâ *Beşbalık, Talas, Basmil, Çigil* v.s. gibi. Tarihî menbalarda, meselâ İbn Bibi'de «Türkmen» ile müvazi olarak ayrıca bir «Türk» zikredildiği gibi «Türkmen kurd gibidir, Türk koyun» darbımeseli de söylenmiştir [33]. «Türk» unsuru «Türkmene» nisbeten daha medenî olmuş, bunlar Melikşah'ın Karahanlı prensesi Türkân Hatunla evlenmesinden ve Karahanlılar Selçukluların siyasî nüfuzuna girdikten sonra İran Selçukluları memleketlerinde mühim rol oynamışlardır. Kazvin'in yanında «Taruz» ismini taşıyan bir selçuklu kasabası bilhassa bu İran «Türkleri»nin medenî merkezi olmak itibariyle mühim olmuştur. Burada Türkler evler, saraylar bina etmiş, bağ ve bahçeler vücuda getirmiş, Tarûz'u «güzel ve zengin ahalisi de güzel» bir Türk şehri olarak yaşatmışlardır [34].

Azerbaycanın, bilhassa Kafkasya Azerbaycanının Türklerle iskânına dair bazı mühim kayıtlar Dağıstan ve Şirvanın eski tarihi demek olan *Derbendname*'nin arapça aslında bulunmaktadır. Bu eserin türkçe tercümesinin Büyük Petro zamanında Derbendde elde edilen parçalarını başta KLAPROTH (1820), sonra A. KAZEM BEK (1851) neşretmişlerdir. Bu eser hakkında ciddî tetkikatta bulunan BARTHOLD ise bunun arapça bir aslı bulunmadığı, yani eserin muahhar zamanlarda vücuda getirilmiş ve eski zamanlar için mehaz sıfatiyle kıymetten âri olduğu fikrine varmıştı [35]. Fakat eserin *Tarikh al-Bâb va 'l-Abvâb* ismini taşıyan aslı arapça olup çok mufassal olduğu, onun vaktiyle MÜNECCİMBAŞI tarafından okunup *Câmiüddüvel*'ine aldığı parçalardan anlaşıldı. Bundan görülüyor, ki eser Selçuklu Melikşah zamanında yazılmış ve Kafkasya ile Azerbaycanın tarihine ve oralardaki Türklerin yaşayışına ait çok kıymettar malûmatı hâvi bulunmuştur. Burada, Melikşah zamanında Türklerin emîr Şavtekin yahut Şadtekin idaresi altında Azerbaycan taraflarında yaptıkları fütuhattan ve oralarının iskânından bahsedilmektedir. Şavtekin idaresinden 1076 senesinde yapılan seferden bahsederken sarih olarak: «Türkler Arran ülkesinde, onun ovalarında ve dağlarındaki şehirlerde, onun tekmil nahiyelerinde ve kalelerinde yerleştiler» (fa-'staqarrat

al-atrâk 'alâ bilâd-i Arrân, suhuliha ve cibâliha ve cemî-'i kuvarihâ va qilâ'ihâ) denilmiştir [36]. Demek Türklerin bu ülkelerde yerleşmeleri âni ve kat'î olarak 1076 senesinden itibaren olmuştur.

Alp Arslan 1066 senesinde külliyetli bir ordu ile Aral Gölü sahillerine kadar gelmiş, orada Cazıg ve Kafşıt Türkleri ile harbetmiştir. O bu seferde veziri Nizamülmülk'ü Horezmde bırakarak kendisi ordusiyle «ıssız çöl» (Üst-Yurd) içerisine doğru yürümüş, Cazığı mağlûp ve ordusunu imha, bakiyetüssüyufunu «denizin (Hazarın) bir ceziresine» (belki de Mangışlaka) can atmağa mecbur edip, Kafşıt'ı da sulha mecbur eylemiştir[37]. SİBT İBN AL-CEVZÎ'de «Cazıg» yerine «Türkmen», «Kafşıt» yerine de «Kıfşak» dan bahsediliyor. Herhalde Cazıg (belki de Yazıg-er = Yazger= Yazar) bir Türkmen boyu, yahut kabile reisi, Kafşıt reisi, Kafşıt ta bir Kıpçak kabilesi (yani asıl mehazda *qfşq* yazılan kelime sonradan *qfşt* okunmuş) yahut kabile reisi olmuştur. Alp Arslanın Aral-Hazar mıntakasında Kıpçakları sıkıştırdığı bu 1066 senesinde, Hazarlardan üçbin kadar ailenin Derbendi geçerek Selçuklulara itaat arzettiği ve bunların da «son Hazarlar» dan ibaret olduğu yine mezkûr *Tarikh-al Bâb va'l-Abvâb*-da zikredilmiştir. Demek Alp Arslanın Aral Gölü taraflarında yaptığı seferini ve orada Cazıg ve Kafşıt kavimlerini şarktan tazyik etmesinin neticesi, kadîm Hazar devletini asırlarca yaşatan bu büyük kavmin bakiyesinin, vatanlarını terkederek, Şirvan taraflarına geçmesini ve Selçukluların tabiiyetini kabul eylemelerini icab ettirmiştir. Selçuklular bu Hazarlara Kahtan isminde bir kasabayı tahsis ettiler, yani onları orada iskân ettiler [38]. Bu kasaba herhalde Derbendin cenubunda, Şirvan taraflarında bir yerde olmuştur.

Türkmenler Arranın yalnız ovalarını, yayla ve kışla yerlerini değil, şehirlerini de işgal ederek yerleştikleri hakkında Derbend tarihinin bu kaydi, diğer menbalarca da teyid edilmektedir. İBN ARZUQ'un *Târikh-i Miyyâfâriqîn* nam eserinde 1175 senesinde Atabeğ İldegiz (İldeniz) in askerleri meyanında «Gence Türkmenleri» (tukmân-u balâd-i Ganca) zikredilmiştir [39]. Bu gibi şehirlerde yerleşmiş olan Türkmenler şüphe yok ki, daha Türkistanda iken şehirlerde yaşıyan ahali, meselâ Sırderya havzasındaki Türkmenler olmuştur. Destanlarımızdaki «karşı yatan Karatav» sözlerini elbette bu Gence Türkmenleri gibi vaktiyle Sırderyanın şimalindeki Karatav dağının eteklerinde yaşıyan Türkler buralara kadar getirmişlerdir. Zaten Aras-Kür boylarındaki «Dizakhlu» (yani «Cizakh» yahut «Duzzakh» dan). «Aksı-kent» (yani Ferganeden), «Daşkent» (= Taşkent), ve «Sıgnakh» (=Sıgnak') gibi coğrafi isimler de bunu göstermektedir [40].

Anadoluda Türkmen unsuru galib idi; Azerbaycanda ise bu ülkenin

Türkmenlerle bidayette kesif bir surette iskân edilmesine rağmen, gitgide Kıpçak unsuru ikinci derecede mühim unsur olmuştur. Bunlar daha ziyade İran Azerbaycanının merkezî kısımlarında ve şimalde Gürcüstana bitişik yerlerde çoğaldılar. Kıpçakların müslüman olanları Selçuklulara hizmet maksadiyle Derbend tarikiyle, hıristiyanları da Gürcü kıralları tarafından davet edilerek Daryal tarikiyle mütemadiyen Kafkasya cenubuna geçtiler. Kür ve Aras havzalarında müslüman Türk hâkimiyetinin kudretle yerleştiğini ve bunu kendi milletinin istikbali için tehlikeli gören Gürcü kıralı Davit II, 1121 de Kafkasya şimalinden hıristiyan Kıpçakların hanı Şar Hanın oğlu Otrak idaresinde külliyetli Kıpçak kuvvetini kendi ülkesine celbetti ve bunlardan 40.000 kişiden ibaret bir ordu teşkil ederek Kür nehri şimalinde ve Şirvanda yerleşen Türkmenlere saldırdı [41]. Gürcü kıraliçesi Tamara zamanında (1184-1213) Gürcüstanda Kıpçakların sayısı ve nüfuzu pek arttı. Bunlardan Kutlu-Arslan memleketin maliye işlerini ele alıp Tamara'nın hükümranlık hakkını tahdid etti ve memleketin idaresini bir devlet şûrasına verdi. Kıpçak ordusunun kumandanı olarak Kubasar isminde bir bek zikrediliyor. Gürcülerin 1195 senesinde Atabek İldegiz ile olan muharebelerinde kendilerine Kıpçak hanı Vsivolod'un kardeşi Sevinç'in idaresinde külliyetli Kıpçak kuvvetleri yardıma gelmişti [42]. Müslüman Türkmenlerden korkan Gürcüler bu Kıpçakları geri göndermeyip, cenubî Kafkasyada alıkoymak hususunda âzamî derecede gayret sarfederek, onlara ülkelerinde en iyi yerleri ikta olarak verirlerdi, bu cihetin gürcü kaynaklarında «eski Kıpçaklar» ve «yeni Kıpçaklar» ı ifade eden tâbirlere rast gelinmektedir [43].

Atabek İldegiz'in oğlu Kızıl Arslan 1174 te Tebrizi işgal ettiğinde başlıca Kıpçak askerlerine dayanmıştı. Bunun düşmanı olan Selçuklu Toğrul b. Arslan Arran ve Nahçıvanda yaşadığı zaman maiyetini, ismi «Bervan» şeklinde yazılan bir kabile teşkil etmiştir, galiba bir Kıpçak kabilesi idi; onun en sadık adamı olan Şehrizur hâkimi «İzzeddin b. Ya'kub Kıpçak» ın maiyeti ise yine Kıpçaklardan ibaret idi [44]. Gürcülere yardıma gelen hıristiyan Kıpçakların Selçuklulara yardıma gelen müslüman Kıpçaklara karşı muharebelerinden Gürcü kaynakları da bahsederler[45]. İşte bu yolla bu tarafta Kıpçak çoğaldı. Celâleddin Rumî, Tebrizli arkadaşı Şems'i Tebrizî'ye bir şiirinde «şâh-i Kıpçak-i divâne» demektedir[46]. Bu şehrin Selçuklular devrindeki ahalisinin daha ziyade Kıpçaklardan ibaret olduğunu gösteren diğer deliller de vardır.

Eserlerini Selçuklular devrinde Azerbaycanda yazmış olan şair Nizâmî, kendisince çok yakından tanınmış bir Türk kabilesi sıfatiyle Kıpçaklardan bahsetmiş, onların akide ve âdâtlarına dair bazı nakillerde bulunmuştur [47]. Azerbaycandaki Kıpçak ve Kanklılar, Horezmşahlar za-

manında bu devlette hâkim unsur ve hükûmetin esas dayancı olduklarından «Khorezmi» diyerek de tesmiye edilmiştir [48].

4

SELÇUKLULARIN MEŞHUR SULTANLARI VE SÜLÂLE KURAN BEYLERİ

Selçukluların meşhur hükümdarları şunlardır: Toğrul Beğ (1040 - 1063), kardeşi oğlu Alp Arslan (1063 - 1072), onun oğlu Birinci Melikşah (1072-1092), onun oğulları Mahmud, Börküyarık, Muhammed ve Sencer (1117 - 1157). Sultan Sencer'in devriyle büyük İran Selçuklarının hâkimiyeti nihayete ermiş ve hükûmet Horeşmşahlara geçmiş ise de, memleketin garbinde Sencerin kardeşi Muhammedin oğulları 1194 e kadar Irakta hükûmet sürmüşlerdir.

Selçukluların diğer kolları sıfatiyle Çağrı Beğin oğlu olan Kavurd Beğin evlâdı 1041 - 1187 seneleri arasında Kirman'da; Arslan Yabgu'nun oğlu olan Kutlamışın evlâdı da, 1071 den 1243 te Mogollara tâbi oluncaya kadar müstakillen ve sonra da Mogol vasalleri sıfatiyle 1300 e kadar Anadolu'da hükûmet sürdüler. «Rûm Selçukları» dediğimiz bu Anadolu Selçuklu hükümdarından maruf olanları şunlardır: Kutlamış'ın oğlu Süleyman, onun oğlu Melikşah (1107 - 1116); sonra bunun kardeşi Birinci Mes'ud (1116 - 1156); onun oğlu İkinci Kılıç Arslan (1156 - 1192), onun oğlu Birinci Giyaseddin Keyhüsrev (1192 den fasılalarla 1210 a kadar); onun oğlu İzzeddin Keykavus I. (1210 - 1219); Birinci Alâeddin Keykubad (1219 - 1235); onun oğlu İkinci Giyaseddin Keyhusrev (1236 - 1246). Bunun devrinde Anadolu Selçukluları Mogol hanlarına tâbi oldular.

Selçuklular, memleketi, gerek sülâle âzaları, gerekse emirler arasında «ülüş» usulünü tatbik ederek idare ettiler. Ayrı ülkeleri irsî sülâle hukukiyle idare eden beylerden başlıcaları şunlardır: Anadolu'da Sıvas ve Malatya'da hükûmet süren **Danişmend oğulları** (1071 - 1252); Erzincan, Kemah ve Divriği'de hükûmet süren **Mengüçek-Oğulları** (1071 - 1252); Erzurum'da hükûmet süren diğer Türkmen beğleri **Saltık Oğulları** (1071 - 1202); Hisnikeyfa ve Mardin'de hükûmet süren **Artuk-Oğulları** (1101 - 1231, Mardin'de 1408 e kadar); keza Halep (1085-1181), Musul (1121 - 1233) ve Sancar'da hükûmet süren **Aksunkur-Oğulları.** Fars'ta **Salgur Atabeğleri** (1147 - 1286); Azerbaycanda **Atabek İldegiz** (İldeniz)in evlâdı (1146 - 1222).

Selçuklu sultanlarından yukarıda zikri geçenler gibi, Atabeğlerden bazıları da, Türk ve İslâm tarihinde devirler açan mühim şahsiyetlerdir. Ümmî bir kabile reisi olan **Toğrul Beğ**, perişan bir halde Amuderya'ya

geçip Horasan'a canattığı, nihayet orada saltanat dâvasına düştüğü sıralarda, zamanının münevverleri buna ciddî bir iş nazariyle bakmamışlardı. Bunlardan birisi olan şair ve hekim NÂSİR-İ HUSREV, bu beyleri küçümseyerek bahsettiği şiirlerinden birinde «Toğrul Türkmen ile Çağrı'nın ne talih ile ve ne de faziletile işi olur», demişti [49]. Fakat Toğrul Beğ, Halifeliğin ülkelerini ele geçirmekle kalmadı, «hilâfet» ile «saltanat»ı biri birinden ayırarak, kendisini «sultan», hükümdar ilân etti; İslâm Âlemine yeni bir devlet nizamı verdi ve Önasyada «yeni Türk Vatanı» kuruldu [50].

Gösteriş sevmiyen bir Türk olan Tuğrul Beğ, ahlâk temizliğinin, metanetin ve mertliğin nümunesi olarak, bütün medenî İslâm âleminin hürmetini kazandı. **Alp Arslan** ise, 26 Ağustos 1071 de kazandığı Malazgird zaferi ile Küçükasyada Türk hâkimiyetinin temel taşını atmış ve Bizansın akıbetini tâyin etmiş oldu. O, Selçuklular devletini, şarkta Sıraderya havzasında dedesi Selçuk'un medfeni bulunan Cende, Aral Gölü ve Üstyurd sahasında atalarının Selçuk'ten önce oturduğu yerlere kadar tevsi etti. Alp Arslan, Türk şehametinin bir timsali idi; âlicenaplılığını düşmanlarına karşı bile esirgemezdi, parlak zaferler onu asla mağrur etmedi. Oğlu Melikşah, ilim ve irfanın neşri, islâmiyetin mezhep bakımından yeknesak bir şekil alması hususlarına ehemmiyet verdi; ilimde Ömer Hayyam, fikir hayatında Gazzâli gibi yüksek şahsiyetler, onun himayesini gördüler. Bunun devrinde Mâverâünnehirde eski Budda kültürünün bakıyesi sıfatiyle yaşamakta olan «medrese», Bağdada kadar bütün İranda yer aldı [51].

Sultan Sencer ise, cengâver bir kumandan olmakla beraber, şiir ve sanatın âşıkı olarak tanındı; gayrimüslim Karahıtayların müslüman Türk ülkelerini istilâ eylemelerine karşı fedakârâne çalıştığı için, Türkistanda azizlerden sayıldı ve kendisi, Karahanlılardan Mâverâünnehri fetheden «Sultan İlik Mâzi» gibi, «Sultan Sencer Mâzi» tesmiye edildi.

Rum Selçuk Sultanlarından Kutlamış oğlu, **Süleyman,** 1081 de İznik'i alıp payitaht edinmişti. 1084 de Antakyayı feth etti. Fakat batı Selçukluları, Kutlamışın muvaffakıyetsizliğe uğraması neticesinde, garp diyarına atılan bir zümre olduklarını müdrik idiler ve Alp Arslanın oğullariyle hesaplaşma yolundaki azimlerini kolay kolay bırakmadılar. Bidayette onlar, asla Anadoluda kalmak niyetinde değildiler; Şarka dönüp orada hâkimiyeti paylaşmak istiyorlardı. Alp Arslan gibi Melikşah da, Kutlamış oğullarının Şarka dönmek tecrübelerini şiddetli tedbirlerle akim bırakmak, belki de Müslihiddin Lârî'nın tabiriyle garbde onların köklerini kurutmağı kararlaştırdı. Kutlamışın oğlu Mansur, Melikşah'ın gönderdiği emir Borsuk tarafından ezdirilerek öldürüldü. Kardeşi Süleyman

da, Antakyanın fethinden sonra Melikşahın Süriye fatihi olan kardeşi Tutuş ile yaptığı bir harpte bir harpte öldü. Süleymanın oğlu **Birinci Kılıç Arslan,** Danişmendliler tarafından fethedilmiş bulunan Malatya'yı 1106 da aldı veMeyyafarkîn'de yerleşti. Maksadı, büyük Selçuk hükümranlığını paylaşmak, yahut orasını tam olarak ele geçirmek idi. Bunun için 1107 de Musulu almıştı. Sonunda büyük Selçuk Sultanı tarafından Urfa vâlisi olan Emir Çavul ile yaptığı bir savaş sırasında Habur nehrinde boğuldu. Bundan sonra Rum Selçukluları, artık büyük Selçuklu tahtı için mücadele fikrinden vazgeçerek, Küçükasyada hükümranlıkla iktifa ettiler ve burada kat'î surette yerleşmeği kararlaştırdılar.

Birinci Mes'ud, Konyayı feth etti ve Konya ile Kayseri arasındaki sahayı Türk kabilelerinin kışlak ve yaylak mıntakalarına taksim ederek Küçükasyada Türk hükümranlığının merkezi ülkesine çevirdi. **İkinci Kılıç Arslan** Bizans İmparatoru Manuel'i Konya yanında, Düzbel (Myriokephaloi) da mağlûb ederek, Önasyadaki Türk hâkimiyetini ebedî olarak temin etti. Ve 1180 de Danişmend-oğullarının ayrı hükümranlığına son vererek Anadolu'da tek bir Türk sülâlesi hâkimiyetini kurdu. Memleketi «ülüş» usulünde oğulları arasına taksim ederek, devlet idaresinin Selçuklu sülâle âzaları tarafından idare edilmek suretiyle birleşmesini temin etmek istedi. **Birinci Keykâvus** ile kardeşi **Birinci Keykubad,** Bizansın lâtin hâkimiyeti yüzünden zayıflaşmasından istifade ederek, şimalde ve cenupta dahi ilerleyip, Karadenizde Sinob'u ve Akdenizde Antalya'yı ele geçirip, Rum Selçuklu devletini o zamanın cihan ticaret yollarına kavuşturdular. Bunlar, Cenevizlilerle ticaret muahedeleri akdedip, memleketin mahsullerini harice çıkarmağa ve ticareti himaye etmeğe başladılar. Memlekete ticaret kapitali girdi. Bu sayede Birinci Keykubad, Konya ve Sıvas gibi şehirleri memleketin iktisadî belkemiği haline getirdi ve bundan da, memlekette siyasî vahdeti temin yolunda istifade edebildi. Ticaret ile beraber sanatın inkişafına da yardım etti. Sırf ticaretin himayesi maksadiyle, 1221 de Kırımdaki Sugdak'ı fethedip Taman yarımadasında Tamutrakan (=Taman Tarkhan) da bulunan Rusları haraca bağlıyabildi [52].

Ticaret yollarında muayyen konak yerlerinde kervansaraylar bina etmek suretile Suriye, şark, garb ve şimal ile ticaret işleri kolaylaştı. Konya'dan, Kıymaz, Ubruk, Sultan-Han, Ak-Han, Aksaray Kayseri, Sıvas üzerinden şarka giden yolda ve yalnız Kayseri ile Sıvas arasında, 24 han bulunuyordu [53]. Konya ile Aksaray arasındaki hanlardan bugün bile azametini muhafaza eden Sultan-Han, o zaman ticaretin himayesini temin yoluna Selçuklular tarafından ittihaz olunan tedbirlerin ne derecede ciddî olduğunu gösteren bir şaheserdir. Konya'dan garba Ilgın, Akşehir,

İshaklı, Çay ve Guncarlu hanları mühimdi. Cenubda Antalya yolunda dahi 6 büyük han inşa edilmişti. Büyük şahrahlar Konyadan Suriye, garbde denize ve şarkta Erzuruma giden yollardı.

İlk Rum Selçukluları, kendi dahilî askerî işleriyle ve Bizans topraklarındaki fütühatlarile uğraştıkları gibi, bazan sulh yolu ile Bizansın iç işlerine de karışırlardı. Daha 1083 te Süleyman Bey, Normanların taarruzuna karşı Bizans tarafından yardıma çağrılmıştı. Selçuklular Birinci Keykâvus ile Birinci Keykubad zamanlarında elde ettikleri servetin bolluğu yüzünden, askerliği bile ihmal ederek zayıf düştüler ve Büyük Selçuklular gibi, bunlar da Türk - Türkmenlere güvenmediklerinden karışık ordu teşkili yoluna saparak, ordularında Ermeni, Gürcü, Kürd ve İranlıları istihdam etmek yoluna girdiler.

İlk Rum Selçuklu hükümdarları, Suriye Selçuklu Beğleri gibi, Haçlı hıristiyanlarla savaşları ve fedakârane mücadeleleri sayesinde, İslâm tarihinin en büyük kahramanları sırasına geçtiler. Hıristiyan Avrupa, Bizans imparatorluğunun bir gün Türkler tarafından inkıraza uğratılacağını sezerek, bunu önlemek ve Kudüs bölgesini ele geçirmek için, Önasyadaki Türkleri beynelmilel hıristiyan kuvvetleriyle tardetmek istediler. **İlk haçlı seferinin** kahramanı Birinci Kılıç Arslan idi. 1096 da İznik müdafaasında büyük Alman, Lombardya ve Fransız kuvvetlerini mahvettikten sonra, bu şehri kaybettise de, giriştiği çete muharebeleriyle Türklerin bu ülkeden asla ayrılmıyacaklarını Avrupalılara isbat etti. Bu harbın diğer safhalarında, 1101 de aynı Alman, Lombardya veya Fransız kuvvetlerini, Merzifon ile Amasya ve Konya Ereğlisi ile Niğde arasında (Üç-kapu) da müthiş hezimetlere uğratarak bu Haçlı ordularının yüz binlerle sayılan kuvvetini imha etti. 1147 de başlıyan **İkinci Haçlı seferinin** kahramanı da, Birinci Kılıç Arslanın oğlu Birinci Mes'ud ile bunun oğlu İkinci Kılıç Arslan oldu. Bu defa da Alman ve Fransız orduları Haymanada, ayrıca Fransız orduları Isparta ile Denizli arasında müthiş mağlûbiyetlere uğratıldılar. İngiliz, Macar, Sırp kuvvetlerine dayanan Bizans imparatoru Manuel Komnen, 1176 da Düzbel (Myriokephaloi) de, müthiş hezimete uğradı. Selçuklular bir aralık ellerinden çıkan garbî Frigyayı tekrar istirdad ettiler. Netice itibariyle Malazgird muharebesi kadar mühim olan bu Düzbel muharebesi, Türklerin Küçükasyada yerleşmeleri hususunu kat'î surette kendi lehlerine halletti.

1190 da başlıyan **üçüncü Haçlı seferi,** İkinci Kılıç Arslanın oğulları tarafından ülkede yaşatılan iç harpler çağına tesadüf etti. Bu seferin başlıca kahramanı olan Alman imparatoru Frederik Barbaros, Suriyeye doğru yürürken Konyayı işgal etmiş ve burasını 14 gün kadar bir vakit kendi elinde bulundurmuşdise de, bu kazançları yine neticesiz kaldı. Türk-

ler, iç harplerle meşgul olsalar bile, Haçlıları kendi memleketlerinden def edebileceklerini gösterdiler. Selçukluların Suriyede yerleşenleri, bilhassa onlardan Emir Aksungur'un oğullarından Zengi oğlu Nureddin Mahmud (1146 - 1174), Haçlılarla olan kahramanca harpleriyle, İslâm tarihinin en mümtaz kumandan ve siyasîlerinden birisi olmuştur. Nureddin Mahmud, Kahramanlık, fedakârlık, iman, mürüvvet, samimiyet ve feragati nefis gibi büyük faziletlerin timsali sayılmaktadır.

Rum Selçuklu hükümdarları, yalnız birer kahraman asker olmalariyle değil, kültür sahasındaki temayülleriyle de temayüz etmişlerdir. Birinci Sultan Mes'ud, çok âdil ve müttaki bir hükümdar olmakla mâruf idi; birçok cami, tekke ve medreseler inşa ettirdi, ve Amasya yanındaki Simre kasabasını tesis etti. Bu hükümdar felsefe ile de meşgul olmuştur; sarayında bir mutaassıb dervişten tokat yiyen bir feylesofla samimî konuştuğu ve «Eğer ben hükemanın fikirlerini alenen iltizam edersem tebaam isyan çıkarır», dediği maruftur [54]. Sultan Mes'ud, adâleti gibi, şiddeti ile de tanınmıştır. Bir ihtiyar kadının yoğurdunu zorla alan nedimi Ayaz'ı, karnını yardırmak suretiyle öldürtmüştür [55]. Birinci Keykavüs (İzzeddin) de, şecaatı ile beraber, ahlâkının temizliği ile tanınmıştır. Büyük islâm mütefekkir ve sufîsi **Muhyiddini İbn al 'Arabi** gibi yüksek fikir sahiplerini himaye ederek, mesleklerine intisab etmişti. Birinci Alâeddin Keykubad ise, imar işlerine çok ehemmiyet vermiştir. Konya, Sıvas, Amasya Anamur ve saire gibi şehirleri koyu islâm şehirleri şekline sokmuş, buralarda camiler, tekkeler, medreseler, çarşılar bina ettirmiştir. Memlektin garbında Alâiye ve şarkında Kabadiye şehirlerini tesis etti. Kendisi yalnız ilmi himaye etmiş olmayıp, bununla, bilhassa tarih ve ahlâk meseleleriyle de meşgul olmuştur. Hıristiyan ülkelerinde fütuhatta bulunan kendisi için, mecusiler ülkesinde fütuhat yapmış olan Sultan Mahmud Gaznevî'yi nümune ittihaz ederdi. İkinci Keyhusrev, medenî temayüllerinde acem ananelerine fazla ehemmiyet vermekle temayüz ederek, sikkelerinde bile bunu tebarüz ettirmiştir; fakat dini sahadaki ihmalkârlığı yüzünden Baba İshak isyanının çıkmasına sebeb olmuştur.

Selçukluların en büyük tarihî rolü, Önasyada ikinci bir Türk vatanını kurmak olmuştur. 1070 te «Rum» a yapılan «ihraç» teşebbüsü muvaffak olmuştur. Selçukluların Önasyada medenî kavimlerin saflarını yararak, Ortaasyadaki Türk nüfus artıklığı için yeni bir vatan kurabilmiş olmaları hususu diğer bir büyük tarihî meseleyi aydınlatmıştır. O da, Türklerin tarihî devirlerde müteaddid defalar Önasyaya yerleşmek tecrübesinde bulundukları halde, buna, İran hâkimiyetinin karşıkoyma kabiliyeti sayesinde, muvaffak olamamışlardır. Milâttan önce ikinci binin başlangıçlarında İranı işgal eden Aryanî kavimler bu ülkede sağlam bir si-

yasî teşekkül vücuda getirdiler. Herhalde Türklerin Önasyaya geçme ve yayılma tecrübeleri, Uzakdoğuya ve Doğuavrupaya yaptıklarından daha zaif olmamıştır. Fakat m. ö. 7 nci asırda Sakalar'ın ve Milâttan sonra 4. üncü ve 5. inci asırlarda Ak-Hun ve Sabirlerin istilâ ve fütuhat teşebbüslerinin muvaffakiyetsizlikle biterek, bu teşebbüsler ancak milâttan sonra 1.000 yılından başlayıp kuvvetlenmiş ve nihayet 1100 de tam bir muvaffakiyetle neticelenmiş olması Önasyada Aryanîleri (İran ve Bizans) ve Samîlerin (Arapların) bünyelerinde hâsıl olan zaifliği ve Türk baskısının kuvvetini gösterir. Azerbaycan ve Küçükasya, Ortaasyadaki Türk nüfus artıklığının yerleşmesi için, belki tarihten önceki devirlerdenberi mütemadiyen tecrübe edilen bir sahadır. Önasyanın Milâddan önceki binlerinde yaşıyan kavimleri arasında Subar, Abar, Khuri, Metan gibilerinin isimleri sırf bir kelime benzeyişinden ibaret olmadığına lisanî delillerin de şehadet ettiğini zikrettik. Türk kavimlerinin Azerbaycan ve Küçükasya sahasında yerleşmek hususundaki gayretleri, nihayet Selçukluların büyük gayretiyle gerçekleşebilmiştir. Bu hususta Toğrul Beğ ve Alp Arslan, Önasya Türklüğünün büyük babaları sayılırlar.

Selçukluların hâkimiyeti devrinin, kültür hayatı sahasında, görülen müsbet taraflariyle beraber zaif cihetleri de, tarihimizin tebarüz ettirilmesi gereken mühim mevzularından biridir. Bununla önümüzdeki derste meşgul oluruz.

— 5 —

RUM SELÇUKLULARI DEVRİNDE ANADOLUDAKİ KÜLTÜR HAYATI HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

Burada, yeni Türk vatanının kuruluşu meselesi bahis mevzuu olurken, Anadolu Selçukluları devrinde Türk kültür hayatı hakkında ilmî edebiyata geçen bazı fikirleri izah etmek icab ediyor. Haçlı seferleri tarihiyle eskidenberi, siyasî ve kültürel olmaktan çok, derin bir dinî ilgi ile daha 18. inci asırdan başlıyarak ciddî surette meşgul olan Avrupalı tarihçiler, bizzarura o zaman Mısır, Suriye ve Anadoluda hükümranlık eden ve Haçlılara karşıkoyan Selçukluların ve onlara tâbi beyliklerin tarihine ve Önasyadaki Türklerle hıristiyan ahalinin münasebatı tarihine dair de bazı sâbit fikirlere varmışlar ve bu fikirler kısmen kendi edebiyatımıza bile, birer ilmî hakikatmiş gibi, sokulmuştur.

Tarihî kaynaklar bize, hıristiyan ahalinin kütle halinde, şehir, kasaba, mahalle ve köyler halinde ihtida ederek, eski dillerini muhafaza ettikleri, yahut türkleştikleri hakkında hiçbir haber vermiyorlar. Herhalde böyle bir hâdise hiç vaki olmamıştır. Bana malûm olan tekmil tarihî kayitler, ancak münferid şahısların ve ailelerin ihtidasını bildiriyorlar. Keza Önas-

ya Türklüğünün, Bizanslılar, Rumlar ve Ermenilerle toplu halde bir kaynaşma ve karışmalarının vaki olduğunu bildirecek kayitlere de tesadüf olunmuyor. Bütün kaynaşmalar, fâtih Türk kavminin yüksek tabakasının, Bizanslılarla ve kısmen Gürcülerle, Gürcüstana yerleşen hıristiyan Kıpçaklarla tesis ettikleri sıhrî münasebetlere münhasır kalmış gibidir. Bu hususta bildiklerimiz şunlardır:

Selçukluların üst tabakası Bizanslılarla kaynaşıyordu ve bu husus, onların ahlâk ve âdetlerine tesirsiz kalmıyordu. Bu kaynaşma, her şeyden önce, Bizans kızlariyle evlenme şeklinde tebarüz etmiştir [56]. Bir rum anadan doğan Alâeddin Keykubad I'in İstanbulda Bizans sarayında bulunduğu sırada maruz kaldığı tesirlerin, bu hükümdarın sonraki icraatında, bilhassa memleketin idaresinde merkeziyet usulünü tatbik ve «ülüş» (yani memleketi sülâle âzaları arasında taksim) sistemini ortadan kaldırma hususunda başlıca âmil olduğu iddia olunuyor [57]. Bizans hayatında mühim rol oynamış, hattâ imparator olmuş olan şahsiyetlerden Michael Comnenos VIII Paleolog (1259 - 1282), imparator olmadan önce, 1252 te Selçuklulara iltica etmişti. Diğer Bizans ekâbir ve eşrafından müteaddit zevat ta Selçuklulara ve Danişmend-oğullarına iltica etmiştir. Fakat bu hâdiselerden, Bizansın, bütün Önasya Türklüğünün medenî hayatı üzerinde geniş mikyasta tesirini istihraç etmek, asla doğru olmaz. Hele Bizansın sınır askerlerinin (Akritoi), Anadolu Türk dinî fikirleri, ahilik, hattâ gazilik fikirleri, hayat tarzı, siyasî ve içtimaî teşkilâtları üzerinde tesiri hakkında yazılanların [58] çoğu uydurmadır. Meselâ Urfalı ermeni müellifi Mateos'un bir kaydini yanlış tefsir ederek, Danişmend beğlerini menşe itibariyle Ermeni telâkki etmek [59[ve onların sikkelerinde arapça ile beraber rumca yazılar bulunmasını, onların Bizans medenî tesiri altında yaşıyan ve hattâ onlara vasal bir sülâle imiş gibi telâkki etmek[60]; Balh'ten gelen şeyh Celâleddin Rumî'nin Konyada yerleşir yerleşmez Rum medeniyeti tesirine kapılmış, kendisinin ve oğlu Sultan Veledin gûya rum olan âilelerinin tam tesiri altında kalmış oldukları hakkındaki mütaleâlar [61] hep bu cümleden uydurma şeylerdir.

Rumların ve Ermenilerin, Önasya Türkleri üzerinde ciddî medenî tesir icra edemiyecekleri, içtimaî ve siyasî teşkilâtlarını onlara aşılamıyacakları ve kendilerinin de bunlara toplu olarak katılmaktan korunmak imkânına mâlik olacakları, bu ülkelerde daha Türkler gelmeden önce hâsıl olan şartlarla halledilmiş bulunmakta idi. 6 - 7, nci asırlarda Sasanî İranın ve müteakip 3 buçuk asırda Arapların Anadoluda Bizans tem'lerine yaptıkları sonsuz taarruzları neticesinde, cenubî ve merkezî Anadoludaki Rum ve Ermeni köylü hayatı temelinden yıkılmıştı. Küçükasyanın tarihî coğrafyasına ait *W, Ramsay* ve *E. Honigmann* tarafından toplanan Bizans

kayitleri ve Bizans maşrutları, köy ve menzillerin, ordular sevkederken iaşe ve ibâte hususunda ayrı tedbirler alınmasını icabettirecek derecede azlığı, ahalinin şehir ve kalelere çekilmiş olduğunun itiraz götürmez şahididir. Kayseri ile Konya arasında sulama usulü ile vücude getirilen ziraat sahalarında, gûya kalın Rum köylü unsurunun Selçuklular tarafından cizyegüzâr kılındığı hakkındaki mütalâalar, sâdece nazariyata dayanmaktadır. Küçükasyadaki Rum unsuru, başlıca sahillerde bulunuyordu; bu ülkenin şarkî, cenubî ve merkezî kısımları Türkler tarafından işgal olununca, buradaki Rumların bakıyetüssüyufu harplerde, bilhassa dinî savaş günlerinde gösterdikleri ihanetleri yüzünden sahillere atılmışlar, geri kalan kısımları ise kendilerine nisbeten daha yüksek bir dine ve medeniyete mensup olduklarına kani olan Müslümanlara, manevî ve medenî bir tesir icra edebilecek vaziyette olmamışlardır.

Maamafih Rum ve Ermeniler merkezî ve cenubî Anadolunun şehirlerinde daha 13. üncü asırda hatırı sayılır bir unsur teşkil ediyorlardı. Haçlı Seferlerinde kendilerini toparlamış bulunan Ermenilerin Kilikyada bir krallıkları vardı ve burada hükûmet süren Rupen'ler sülâlesinden Leon II. (1198 - 1220) zamanında Ermenileri, Kilikya, Kayseri ve Sıvas Ermenileri ile birleştirerek bir tek Ermeni kırallığı kurmak hülyasını taşıyorlardı [62].

Fakat Ermeniler, Anadoluya toptan bakılırsa görülür, memlekette hâkim olan Türk milletine dil hususunda her hangi bir tesir icra edebilecek vaziyette değillerdi. Celâleddin Rumî bile birisi hakkında «o bir Türk çocuğudur ki ermenice nasıl bilsin» demektedir [63]. Ermenilerin Küçükasya ortasında kırallık ihya etmek gibi hayalleri, ancak kendi başları için belâ olmaktan ileri gidemedi.

Selçuklular merkezî Anadoludaki hıristiyan unsurunu temelli olarak dağıttılar. Gerçi bu yerli hıristiyan unsurun bundan sonra da müslüman Türklerinin sadece kütür tesiriyle eritilemiyecek ve onlarca yutulamıyacak kadar mühim unsur olarak kalmıştır; fakat artık hiçbir yerde Türklere medenî ve mânevî sahada tesir yapabilecek bir kuvvet teşkil etmemişlerdir. Hattâ onlar burada kalabalık iken, Bizans ordusuna intisap edip Toros, Kapadokya ve saire taraflarda yerleştikleri görülen Bulgar, Peçenek ve Uz gibi hıristiyanlığı kabul eden Türkleri bile, din birliğine dayanarak, rumlaştıra yahut ermenileştirebilmemişlerdir. İbn Rusta'nın Bizansta bulunan bir araptan naklettiği haberinde, İstanbulda imparatorun hizmetinde bulunan Hazarların dahi kendi millî hayat tarzlarını yaşattıkları bildirilmektedir. Rum ve Ermeniler müslüman şehirlerinde kiliselere mâlik ve mimarîleri Müslümanlarınkine nisbetle oldukça sağlam, ticarette olgun bir unsurdu. Böylece, 11 - 12. nci asırlarda Anadoluda hâkim Müs-

lümanlarla onlara tâbi hıristiyanlar arasında bir muvazene hâsıl olmuştu. Bu husus, Anadolu Türk tarihini öğrenirken asla ihmal edilmesi caiz olmıyan mühim bir faktördür.

Müslümanlar üzerinde yerli hıristiyanların bazı tesiri, ancak hıristiyanların kalabalık olduğu garbî Anadoluda görülmüştür. İbn Battuta daha 14. üncü asrın ilk yarısında yaptığı seyahati esnasında, Denizlide Lâdik ahalisinin Rum kızlarını fuhuş yolunda kullanıp kazançlarından istifade ettiklerini, bunu asla ayıp saymadıklarını, hattâ şehrin kadısının bile kendi hamamında bu nevi rum karıları bulundurduğunu, umumiyetle, bura (herhalde garbî Anadolu) ahalisini, mezhep itibariyle râfizîlikten uzak, halis sünnî oldukları halde, ahlâk ve âdetlerinin bozuk olduğunu zikreder [64]. Bunun gibi, Eflâki'nin sözlerinden de Konyada vezir Ziyaeddinin kervansarayında çalgılı lokanta bulunduğu ve orada kadın rakkaselerin alenen oynatıldığı anlaşılmaktadır [65]. Yerli Türklerin garbî Anadoluda Rumlarla karışıp kaynaşmaları ve bazan memleketlerini terkederek Bizans hizmetine intisap etmeleri, hattâ kendi milletdaşları aleyhinde harp eyledikleri de görülmektedir. Umumiyetle «Turkopol» ismini taşıyan bu zümrenin ekseriyetinin müslüman Türklerden ibaret olduğu malûmdur. Zengin Türklerin Rumlarla ihtilâtı, başlıca rum kadın ve odalıkları almak yoluyla cereyan etmiştir. Ve dolayısiyle bu tesir, bazı itiyatların benimsenmesinden ileri gidememiştir.

Medenî tesire gelince, hıristiyanların müslümanlara tesirinden çok, müsülmanların hıristiyanlara tesiri görülmektedir. Ermeni kıralları ve ekâbiri müslüman rûtbe elkabını (emir, hâcib, sipehsâlâr v.s.) almışlardır [66]. Bu tesir kültür tesiridir. Hıristiyanlar bu gibi tesirlere kendi din ve dillerini muhafaza ettikleri halde maruz kalmışlardır. Bizanstan önceki dil ve kültürlerin hâmilleri sıfatiyle eski dillerini muhafaza ederek gûya Selçuklular zamanına kadar yaşamış oldukları tasavvur olunan Komogen'lerin müslüman Türklere iltihakı hakkında söylenen fikirler de, sırf bir faraziyeden ibarettir. Ermenilerin, mezhep farkı yüzünden, Bizanslılardan eziyet çektiklerinden, düşmanları olan Türklerin himayesinden istifade etmek maksadiyle Türk camiasına sokulmuş oldukları doğrudur [67]; fakat bu, tekmil Ermenilere teşmil edilebilir bir hâdise değildir. Hıristiyan raâyanın kendi dininde kalarak cizye tediye etmekte devam etmesi, bu vergilerden bilhassa sultanlar istifade ettiğinden, Mogollar devrinde bile kendisinden fedakârlık yapılması Anadoluda caiz görülmiyen bir madde olmuştur [68]. Cenubî ve orta Anadoluda antropoloji ve etnografî tetkikatta bulunanlar, bu mıntakaların hiçbir noktasında, Türkten önceki ahalinin tipini ve etnik hususiyetlerini muhafaza etmiş olarak birer köy yahut birer mahalleye ve topluluğa tesadüf edilmediğini söylüyorlar, son-

radan Batı Anadoluda da vaziyet ayni şekli almıştır, ki bundan ileride İlhanlar zamanına ait derslerde bahsedilecektir.

Hülâsa, müslüman Türkler yerli hıristiyan ahaliyi kendi millî bünyelerinde eriterek onların etnik hususiyetlerini almamışlar; komşuluk, bilhassa kadınlar vasıtasiyle temaslar neticesinde hıristiyanların bazı itiyadlarının tesirine maruz kalmışlar; fakat o da, ötede berideki münferid fuhuş âdetleri ve meyhanecilikten ileri gidememiştir. Müslüman Türkler, güzel üzüm yetiştirmesini bildikleri halde, Rumlar ve Ermeniler onlara şarap terbiyesi hususunda da muallim olamamışlar. Selçuklular devrinde Anadoluda bir ilmî eserin, yunancadan arapçaya yahut farsçaya tercüme edildiğine dair hiçbir kayit yoktur; keza bu devirde birer yunanlı veya Bizans âlimi nezdinde kemâlât kesb ettiği kaydedilen hiçbir Önasya türkü veya diğer Önasya islâmı görülmüyor. Çünkü Müslümanlar buna ihtiyaç görmemişlerdir. Bizans hattâ Ermeni ikta' usullerinin, Selçuklular tarafından benimsenmiş olduğu hakkındaki yazılar da metinleri yanlış anlamaktan ileri gelmiştir [69]. Bizanslıların devlet idaresi hususundaki tesirlerine bir misal olarak gösterildikleri çok defa görülen «kendistabıl» ve «noter» ıstılahları hakikaten bir aralık Selçuklulara geçmişse de tutunamamış ve unutulup gitmiştir [70]. Malî idare hususunda Bizans tesiri hakkındaki fikirler de, birer hayal mahsulüdür. Türkçe maliyeci mânasında «agaçı» tâbiri gibi, gümüş para mânasındaki «akça» tâbiri de Selçuklularca kullanılmıştır. Ortaasyadan beraber getirdikleri mehazların kat'î ifadeleri ile sabit olan bu «akça» kelimesini, bir Bizans tesiri olmak üzere yunanca «asper» kelimesinin türkçe tercümesi diye tefsir etmek te, büyük bir yanlışlıktan ibarettir. Halbuki bu yanlışlık, ilmî bir hakikatmiş gibi türk tarihçileri tarafından da benimsenmiştir [71].

Eski Türk usulünce memleketi evlâd arasında taksim keyfiyetinin (yani «ülüş» sisteminin) Kılıç Arslan II. tarafından, Anadolunun 1188 de 11 oğlu arasında taksim edilmiş olmasını, bir sistem değil, bu hükümdarın kendi şahsî ve gûya akılsızca tedbiri gibi izah etmek te yanlıştır. Ortaasyada memleketi, kabile reisleri yerine, sülâle âzâları eliyle idare etmek, bilhassa büyük devletlerin teşekkülü devirlerde, bir nevi merkeziyet temin ediyordu. Yani memleketi, nasp ve azl edilebilen vâliler, buyuruk, tudun ve daruga eliyle idare etmek usulüne nisbetle bu usulün gevşekliği ve zararı sâbit ise de, kabile reisleri ve tevaifi mülûk eliyle idareye göre büyük faydası olmuştur. Alâeddin Keykubad I.'in kısa bir müddet -ihtimal Bizans tesiriyle- memlekette daha sıkı bir merkeziyet tesis etmek yolundaki tedbirleri bir tecrübe mahiyetinde kalmış, sonra tekrar «ülüş» usulüne dönülmüştür. Ayrıca bahis mevzuu edilecek olan Türk «ülüş» usulünün, iyi veya kötü olduğunu ileride göreceğiz. Selçuklular, Türkistandan

getirdikleri bu usule sâdık kalmışlar ve başka bir yenilik kabul etmemişlerdir.

Anadoluya yerleşen Öğuzlar ve Selçuk-oğulları, Önasyanın hıristiyan kavimlerinin medenî tesirine kapılmamış iseler de, Oğuzların kültür seviyeleri ve içtimaî bünyeleri itibariyle böyle bir tesire pekâlâ kapılabilecek vaziyette olduklarını, Selçukluların Önasyaya muhaceretleri ile muvazi olarak, Aral-Hazar Oğuzlarının, yukarıda (s. 152) anlattığımız gibi, Doğuavrupaya muhaceretleri neticesinde hıristiyan Slav kavimleri tesirine maruz kalarak munkarız olmaları hâdisesi, vazıhan göstermektedir. BARTHOLD, Selçuklularla Türkistandaki Karahanlıların kültür seviyesini mukayese ederek yazdıklarında: «Türkistandaki Karahanlılar şüphesiz, ki Selçuklulara nisbetle medeniyette çok ileri idiler. Karahanlıların Doğutürkistanda, şüphesiz olarak ve hiç olmazsa Uygurlar vâsıtasiyle, Çin medeniyeti tesirinde bulunduğu gözönünde tutulacak olursa, bu, pek tabiî görülecektir» demiştir [72]. Fakat Selçuklular, gibi göçebe Türkmenler dahi başka bir medeniyetin tesiri altında idiler.

Müslüman Oğuzlar ve Selçük-oğulları, tesiri altında bulunacakları kültürü daha Bizans sınırlarına gelmeden çok evvel bulmuşlardı: Bu da, İslâm ismi altında birleşen Arap ve İran kültür ve en çok İran kültürüdür.

Ayni Barthold, Karahanlılar memleketinde Balasagunlu bir türk tarafından telif olunan ve devlet idaresi felsefesine ait olan eserde görülen ıstılahların Uygurlardan alınıp, bunların, Karahanlılardan sonra, Mogollara da geçmiş olduğunu yani orada tevarüs tarikiyle yaşıyan bir medeniyeti bahis mevzuu etmiştir. LEON CAHUN ise, Selçukluların devlet felsefesine ait eserinin İranlı vezirleri Nizâmülmülk tarafından yazılmış olduğunu anlatarak, bu eserdeki fikirlerle *Kutadgu Bilik*'teki fikirleri karşılaştırmıştır [73]. Selçuklu Melikşahın namına yazılan kanunlar, (ALİ BN MUHAMMED AL MÂVARDİ'nin te'lifi olan *al-Ahkâm al-sultâniya*) Türk devlet idare sisteminden alınmış bazı maddeleri ihtiva ettiği halde, bir şeriat kitabıdır [74]. Melikşah tarafından kendi namına tertip ettirilmiş olan *takvim-i Celâli* de, Sasanî takviminin daha ince elenmiş bir şeklinden ibarettir [75]. Oğuzların İran medeniyeti tesirine daha Türkistanda iken «İranlılarla uzun zaman komşuluk» neticesinde maruz kalmış olduklarını, Mahmud Kaşgarî de kaydetmiştir [76a]. Biz ise Oğuz-Türkmenlerin İran kavimleriyle komşu olarak yaşıyanları, körpe çocukları başlarını bile Aryanîlerinki gibi uzunca yapmak için deforme ettiklerini ve bunun Milâddan önceki asırlarda vaki olduğunu yukarıda (s. 25) görmüştük. M.s. 8. inci asırda yazılan Çin *Tu-yan Ansiklopedisi* de 5. inci asırda Çinle ticaret yapan Su-de, yani Sugdak (Sogd) ülkesine *Tö-kö-möng*, yani *Türkmen* ülkesi denildiğini kaydetmiştir [76b]. Bu Su-de yalnız Çu havzasın-

daki Sogdak'ların ülkesi demek olmayıp, Kang-yu, yani Kanglı ismini taşıyan Mâverâünnehir ülkesinin şimal taraflarına, Sırderya havzasına da ait olmuş olsa gerektir. Bu ise EL-BÎRÛNÎ'de «Türkmen diyarı» diye adlandırılan Yedisu ile Sırderya sahasının daha 8., hattâ 5. inci asırda ayni ismi, yani «Türkmen ülkesi» ismini taşıdığını ve Türkmenlerin daha o zaman İranlı Sogd ve As (Alan) larla yanyana yaşadığını gösterir. Selçukluların millî Türk ve Oğuz teşkilâtını, Horasanda müslümanlık devrinde teessüs eden teşkilâta değiştirmiş olduklarını, yukarıda (s. 186-187) anlatmıştım. Selçukluların Küçükasyaya, yalnız İran medeniyeti *tesirini* değil *sekene* sıfatiyle de İran unsurunu kendileriyle beraber getirmiş olduklarını burada ilâve etmeliyim.

İlhanlı devletinin teşekkülüne kadar, Önasya Türklüğüne, mânevî kültür sahasında başlıca rehberlik eden, Araplarla İranlılar olmuştur. Türkiyenin cenup vilâyetlerinde 11 - 13. üncü asırlarda Arap unsuru kuvvetlice idi. Burada, bilhassa Musul ve Diyarbekir taraflarında şehirlerde yerleşen Türkler, lisan itibariyle araplaşıyorlardı. Cenubun bu Arap unsuruna dayanan ve geçimlerini din adamı olmakla temin eden arap ulemasının, merkezî ve şimalî Anadoluda çok mühim yer tuttuğunu, İBN BATTUTA seyahatnamesinden, teracümüahval kitaplarından, BEDREDDİN 'AYNÎ ve sairenin eserlerinden öğreniyoruz. Endülüsten kalkıp gelerek fikir hürriyeti arayarak Önasyada yerleşmiş olan büyük Arap mütefekkir ve sufisi MUHYİDDİN İBN AL-'ARABÎ, Konyada uzun müddet kalmış, İzzeddin Keykâvus I.'in kalbini kazanmış, Türklerden SADREDDİN KUNEVÎ gibi bir mektep açan büyük âlim yetiştirmiş, Sıvas, Malatya ve saire taraflarda da bulunarak kendisine ashâb toplamıştı. Sultanların haçlılara karşı hiç eksilmiyen bir taassupla gösterdiği kahramanlıklar, bazı haçlı tarihçilerinin zannettiği gibi, derin dinî hislerden mahrum bozkır şövaliyelerinin eseri değil [77], çok içten gelen dinî hislerin tecellisinden ibaretti. Muhyiddin İbn Arabî, İzzeddin Keykâvusün 609 (1212-13) te, kendisine irşadlarda bulunmasını istiyerek yazdığı mektubuna, nasihat mahiyetinde bir cevap yazmıştır. Bu âlimin başlıca eseri olan *al-Fütuhât, al-makkiya*'ya eklenen [78] bu mektup, AKSARAYÎ'nin Selçuklular tarihine de dercedilmiştir [79].

Büyük şeyh bu mektupta, adâlet ve hakkaniyetten bahsetmekle beraber, Selçuklu devlet adamlarına Arap taassubunu siyasette bir reaksiyon, hıristiyanlara karşı düşmanlığı aşılamak hususuna ehemmiyet vermiştir. Muhyiddin İbn Arabî'ye göre: «Allahın yerdeki gölgesi olan Sultan, İslâmın namus ve şerefini yükseltmek, kefereye tam tahakküm etmek uğurunda çalışacak, müslümanların hâkim bulunduğu şehirlerde kiliseler yıkılacak, yıkılmadan kalanlarında çanlar ancak zaif ses ile çalınacak,

Hıristiyanlar ata ve eğerli merkebe binemiyecekler, Müslümanların geçtiği yerde tazimle duracaklar, silâh kullanmıyacak, müslüman elbise ve kıyafetini asla taşımıyacak, arapça mühür de yaptıramıyacaklardır». Hulâsa, Sultanlar Anadoluda Rumlara, Ermenilere ve sair gayrimüslimlere karşı, tam bir aşağı ve mahkûm tabaka nazariyle bakacak ve islâm gururunu her ân hissettireceklerdir. Gerçi bu gibi arap âlim ve şeyhleri, Türklerin, gayrimüslimlere karşı olan müsamahalı tavır ve hareketini temelinden yıkamamış; mamafih Selçuklular için şevket ve gururun esası, dili arapça olan İslâm gururu olmuştur. Memleketteki Arap unsurunun ve Arap kültürünün tesiri o kadar büyüktü, ki bütün mekteplerdeki tedrisat ile beraber, memleketin resmî dili de Hülegü Han zamanında vezir olan Sahib Fahreddin Ali ibn al-Hüseyine kadar, hep arapça olmuştur; ilk defa olarak bu Sahib Fahreddin, arapça yerine farsçayı resmî dil yapmıştır [80].

Selçuklularla Oğuzlara, Horasan'danberi, birçok İranlı Tacik refakat etmiş ve bunlar gittikçe Arapları gölgede bırakacak derecede çoğalmışlardır. Ermeni müverrihi URFALI MATEOS, Kılıç Arslan I. ye İznik müdafaasında yardımcı olarak Horasan'dan 600.000 kadar, Antakya'dan da 800.000 atlı ve 300.000 piyade kuvvetinin gönderildiğini kaydetmiştir[81]. Bu rakamlar pek mübalâğalı olabilir; fakat «Horasanlı» ların yüzde kaçının Türkistandan Horasana gelen Türk ve yüzde kaçının asıl yerli Horasanlı, yani İranlı olduğunu tayin edemeyiz. İhtimal ki ekseriyet Horasanlı idi. Alp Arslan yukarıda (s. 185) zikri geçen 300.000 kişilik ordusundan çoğunun Horasanlı ve Huzistanlı, yani İranlı olduğu SİBT İBN AL-CAVZÎ tarafından tasrih edilmiştir. Herhalde İran unsuru Anadoluya, gönüllü «Mutavvi'a» olarak gelmişlerdi, Anadoluda da fars dilinin bütün ediom (ince hususiyet)lerini tebärüz ettirerek farsça eser yazanların çoğu, anadili itibariyle de İranlı olsa gerektir.

Tarihî eserlerde, Anadolunun iç mücadelelerinde «Türkler» ve «Türkmenler» ile beraber bunlara karşı harbeden ve Sultanlar ile vezirlerin esas istinadgâhı olan «Tacik» yahut «Türk ve Tacik» askerleri zikredilmektedir. CELÂLEDDİN RUMÎ kendi memleketinde yaşıyan milletler sıfatiyle «Tat (İranlı), Rum ve Türk» ü zikrettiği gibi, oğlu SULTAN VELED de «Rum, Türk ve Tacik» i zikreder [82]. Buradaki «Tat» kelimesi muhakkak «İranlı» ve «Fars» demektir. «Tacik» kelimesi ise, bir ermeni yahut bir mogol tarafından kullanılmış olsaydı, bunun belki Türk, İranlı ve diğer kavimlere şâmil bir isim olan «müslüman» mânasında kullanmış olduğuna hükmedebilirdik; fakat KEMALEDDİN AKSARAYLI gibi birisi kullanınca, bunun herhalde kavmiyeti, yani İranlı mânasını ifade ettiğini tahmin etmek doğru olur. Rum ülkesinin vâliiumumisine tâbi müslüman kavimler mânasiyle «Türk ve Tacikin hâkimi» denildiği gibi [83], Mogol-

X Kerimeddin

lara tâbi iç Anadolu, Selçuklu askeri ile Uc Türk kıtaları birleşiğine de «Leşker-i Türk ü Tacik» denilmiştir [84]. Uc Türklerine karşı Selçuklular tarafından sevkolunan askere «Muineddin Pervane'nin Tacik askerleri» [85] yahut «Sultan Mes'udun Tacik askerleri» [86] ve mogol emirlerine tâbi askerlere de «Mogol askeri» denildiği halde, Uc askerlerine «Türk» yahut «Türkmen» denilmiştir [87]. Samsunda Firenklere karşı harbeden Selçuklu askerleri de «Tacik» tesmiye olunmuştur [88]. Burada «Tacik» kelimesi, herhalde çoğu her türlü müslüman halitası ve Tacik olan Türk Selçuklu karışık askerine itlak olunmuştur. İBN BÎBÎ'de, «Türkmenler» den ayrı olarak zikredildiğini yine yukarıda (s. 189) da işaret ettiğimiz «medenî Türk» de, Aksarayî de «Tacik» zümresine idhal edilmiş olsa gerektir.

Rum Selçuklu sultanları, yüksek İslâm terbiyesi görmüş münevver adamlardı. Bazılarının arapçayı eyi bildiği görülüyor, fakat hepsi de farsça bilmiş ve konuşmuştur. Kılıç Arslan I. oğlu Rükneddin Süleymanşah gibi, kardeşi Birinci Giyaseddin Keyhusrev ile bunun oğlu Birinci Keykâvus da farsî şiirler yazmışlardır. Rum Selçuklularının meşhur vezirlerinden Sahib Divan Hoca Bedreddin Horasanlı, Hoca Fahreddin Ali Tebrizli, İzeddin Ali bn Muhammed Reyli, Muineddin Pervanenin babası olan vezir Sâhib Muhazzibeddin Ali Kâşanlı, Sâhib Şemseddin ise Isfahanlı idiler; Sahib Mecdeddin Ebu-Bekir, Şemseddin Muhammed bn Mueyyid al-Tugra'î de farsî şiir ve inşanın öncülerinden olan İranlılardı. Konyada farsçanın, yalnız münevverler ve memurlar arasında değil, alelâde görüşmelerde de konuşma dili olduğu görülüyor. Balh'tan gelen Bahaeddin Veled ve oğlu Celâleddin Rumî'nin müridleri ve talebeleriyle sohbetlerinin farsça olduğu, Celâleddinin sema' âyinlerinde kendisinin farsça gazellerini okuyup hazır bulunanları da coşturduğu, Sipehsalar ve Eflâkî menakibinden ve Celâleddin Rumî'nin kendi eserlerinden anlaşılmaktadır. Bunun gibi, Konya sultanlarından Gıyaseddin Keyhüsrev I. nin Bizansta bulunduğu vakit akraniyle farsça konuştuğu da, Gotha kütüphanesinde bulunan anonim Selçuk Tarihinde okunmaktadır [89].

Böylece, Anadoluya geçen İranlı unsur asker, tüccar, memur, ilim ve din ehli olarak gelmiş ve İran medeniyetinin Türk medeniyetine faikiyeti fikrini Türk aydınlarına aşılamıştır. Türk olduğunu zannettiğimiz Aksaraylı müverrih Kemaleddin Mahmud, galiba kendisini Türkten gayri saymış, şehirli Türk ve Tacikin hepsine toptan «Tacik» demiş ve Türklere karşı «hunhâr Türkler, köpek ve kurd gibidirler, ellerine fırsat geçerse yağmayı ganimet bilirler, fakat düşman kuvvetli gelince kaçarlar» vesaire gibi şiddetli ve ağır sözler kullanmıştır [90]. Bu husus sadece, «o zamanın taâmülü» diye izah edilemez.

Ben gençliğimde neşrettiğim bir eserimde, Yazıcıoğlu'nun ve ondan alan Necip Asım Beyin nakillerine güvenerek, Mogollardan önce de Rum Selçuklu sultanlarının Türk edebiyatını inkişaf ettirdiklerini, hattâ İzzeddin Keykâvus I. nin Zahireddin İli Pervane'ye bir türkçe şiir yazıp gönderdiğini ve Sıvastaki mezarı üzerine kendi neşidesi olan bir türkçe şiirin yazılmış olduğunu söylemiş ve bu şiir parçasını da o eserime nakletmiştim [91].

Sonra tahakkuk etti, ki bu şiir İbn Bibi'nin aslında [92] farsça yazılmıştır. Sultanın, Sıvasta Dârüşşifâ'daki mezarı üzerinde yazılmış diye gösterilen türkçe parçanın aslı farsça olup, bunu ancak Yazıcıoğlunun manzum olarak türkçeye tercüme edip sultana nisbet etmiş olduğu, türbenin kendisinde bugün mevcut olan kitabeden anlaşılıyor [93]. Bunun gibi, Yazıcıoğlu'nun sözlerine inanarak, Selçukluların sarayında memleket idaresinde aşiretlere dayanan bir «han» ın merasimi icra edildiğini, tıpkı Çengiz ve oğulları zamanındaki saray teşkilâtının yaşatılmış olduğunu iddia etmek te [94], Yazıcıoğlu'nun kurultay vesaireye ait malûmatı ve Oğuz Hana nisbet edilen hikmetli sözleri, Reşideddinin tarihinden almış olduğu katiyetle sabit olunca [95], gayri vârid görülmüştür. Celâleddin Rumî'nin eserleri, önce arap edebiyatı vasıtasiyle Türklere aşılanan fikir sistemlerinin, daha büyük bir kuvvetle fars dili vâsıtasiyle aşılandığını gösteren vesikalardır. Sultanlar, arapça isimleri yanına birer eski İran hükümdarı ismini de almayı âdeta bir kaide şekline sokdukları gibi, aile hayatına dahi iran itiyadları girmiştir.

İran medeniyetinin temsilcilik kudretinin Selçuklular üzerindeki akisleri o kadar kuvvetli idi, ki İran Türkleri gibi, Önasya Türklerinin mühim bir kısmı için de bu muhitte erimek tehlikesi her vakit vârid olmuştur. Arap, Fars, hattâ Kürt gibi müslüman kavimler arasında akalliyet olarak yaşıyan Türkler çok vakit bu kavimlere temessül etmişlerdir. Bu hususu, Afganistanda, Hilmend havzasında yaşıyan Türklerin, Siistan, Kûhistan, Fars, Cibâl, Khuzistan ve Irakı-Arab ve Suriye taraflarındaki Türklerin akalliyet olarak yaşıyan zümrelerinin Mogollar geldiği zamana kadar ve sonra yerli kavimler arasında erimiş olmaları pek vâzıh olarak gösterir. Türk münevver zümrelerinin, kendileri siyaseten hâkim olmalarına rağmen, Arap ve Fars medeniyetinin faikiyetine kani olmaları, bu temessül işinde önayak olmuştur. Horasanda ve Fars vilâyetinde bizzat Selçuklulara mensup ve bugün tamamiyle iranîleşmiş zümreler vardır. Bunların Herat'ta yaşıyanlarından biri olan Salâhaddin Selçukî, bugün Afganistanda ileri gelen ve farsça yazan muharrirlerdendir. Sultan Sencer'e nisbetle «Sencerî» ismini alan kabileler ve yine onların hizmetinde bulunan «Tülek» ismindeki oymak ve Fars vilâyetinde yerleşen Salgur ve Agaçerilerin bir

kısmı Mogollar geldiği sırada artık farslaşmış bulunuyorlardı. Mezopotamyada araplaşan Bayat, güney İranda farslaşan ve kürtleşen Şul (eski Çur, Çul, Araplarda Sûl), Kücat, Agaçeri, Khalac, Ilak, Kürdüstanda kürtleşen Bayat, Avşar, Beğdeli (Kürtlerde: Bedilli), Eyva (Yiva) uruğları, Huzistanda Avşarlar, Luristanda Beğdelli, Tilkü ve Uluğ-Çinler bu cümledendir. Bayat, Avşar, Khalac gibi kabilelerin, Fars vilâyetindeki Türkmenlerin dağlarda ayrı uruğlar halinde göçebe kalanları milliyeterini muhafaza etmişlerse de, Arap ve Fars şehirlerinde yerleşenleri 3-4 batında ana dillerini kaybetmişlerdir. Hıristiyan muhitinde yaşıyan müslüman Türkler için böyle bir temessül tehlikesi olmamış, bir Türk için rumlaşmak ancak tanassur etmek, yahut Bizans hizmetinde bulunarak orada evlenmek şeraitinde mümkün olmuş. Yoksa müslüman Türkler hıristiyan kavimlere daima yukarıdan bakmışlar, onları din düşmanı bilmişlerdir. Yani hıristiyan kavimler arasında millî mevcudiyeti muhafaza için esas dayanç olan islâmiyet, müslüman kavimler arasında akalliyet olarak yaşıyan Türkler için temessülün esas âmili olmuştur.

Fakat Selçukluların ve şehirlerde yerleşen diğer Türk eşrafının tereddütsüz temessül yoluna girmesine karşı koyan, türklükten başka hiçbir şeyi bilmek istemiyen ve kendisine güvenen kuvvetli Türk zümreleri de her vakit mevcut idi. Bunlar yalnız göçebe halde değil köyde yerleşirken dahi uruğ teşkilâtını muhafaza eden, yahut eskiden ananeperestlikle temayüz eden zümrelerdir. Büyük Selçuklular kendilerine karşı nefret hissi beslediklerini anladıkları Türkmenleri [96] başkentleri olan Isfahan mıntakasına getirmeyip Rum sınırlarına sevkettikleri ve diğer milletlerden müteşekkil halita orduya dayandıkları gibi; Rum Selçukluları da bu nevi Türkleri Uc'lara sevkettiler ve kendileri Acem, Firenk (Slav), Gürcü ve saire milletlerden toplanan «Tacik» ordusuna dayandılar. Yeni gelen Türkleri Uc'lara göndermenin en bariz misali, kendilerini 1230 da Horezmşah Celâleddin ile yapılan savaşı, bilmiyerek ve ansızın gelerek kazandırmış olan Kayı boyunu ve beylerini hemen Sakarya havzasına, Horezmlileri de (Germiyan oğullarını) Kütahyaya göndermiş olmalarıdır. Uc'taki Türkler, millî ananelerinin muhafazası hususuna çok itina etmişlerdir. Bu hususta taassup gösterenlerin başında, **Karaman oğulları** gelmektedir. Uc Türk boylarının bu vaziyeti, Rum Selçuklularının Türklük ananesinden büsbütün ayrılmamalarına sebeb olmuştur. Selçuklular ilk hükümranlık senelerinde, bilhassa Iznık'ta iken göçebe oymakların içinde bulunmuş ve çadır hayatına sadık kalmışlardı. Konya 1077 de fethedildiği halde, sultanlar üçüncü Haçlı seferi sırasında dahi (1190 da) şehir civarında çadırlarda yaşıyorlardı [98]. 13. üncü asrın son yarısında Selçukluların, şehir hayatına alışmış oldukları halde, yazın yaylalarda kal-

makta devam ettikleri, Celâleddin Ruminin şiirlerinden de[99] anlaşılmaktadır. İhtimal bu yayla hayatı, İlhanların tesiri altında yeniden canlanmıştır. Diğer taraftan göçebe oymaklarda, sultanlarla birlikte, göçebe hayatı yavaş yavaş yerleşik hayata uyduruyorlardı. Kendilerine ikta olarak verilen yerlerde yerleşen Oğuzlar, Kirmanda olduğu gibi [100], garbî Anadoluda da görülüyordu [101]. Bunun gibi, Selçukluların şehir hayatı da, çadır hayatını yerleşikliğe tahvil etmek, Horasan ve Türkistandaki şehir hayatını Anadoluya nakletmek yoluyla husule gelmiştir.

Türkten önceki şehirler, bazan eski isimlerini ve bazı hiristiyan mahallelerini muhafaza etmekle beraber, Horasan ve islâm tarzında yeni şehirler şeklini almışlar, yahut yeni baştan şehirler bina olunmuş (Alâiye, Kubadiye ve Simre). Bütün bu şehirler kanallarla temin edilen su yolları şebekesi içinde, bahçe ve bostanlar ortasında bulundurulmuştur [102]. Bazı şehirlerde sular Türkistan usulünde çıkrıklarla çıkarılıyordu [103]. Selçuklular, onlara tâbi yahut müstakil emirler, her yeni fethedilen yerde müslüman mahalleleri kurarak birer cami inşa ediyorlar ve bununla her yerde kendilerinin yeni tip şehir, kasaba ve köy hayatı tesis etmek, kendi millî devlet kuruş sistemleri olduğunu gösteriyorlardı. Yukarıda (s. 189) Büyük Selçukluların Taruz şehri hakkında dediğimiz, yani Türkistanın şehirli muhacirlerinin şehir kurmadaki rolleri, Anadolu için daha çok vâriddir. Rum Selçuklu Türkleri ağaçtan mahrum olan yerlerde, yerli Rum ve Ermeniler gibi binalarını yontma taştan vücuda getirmesini benimsediler. Kerpiç ve tuğla kültürlü Karahanlılar bilhassa tuğlayı yaydılar. Böylece, Türkistanda pek bulunmıyan yontma taştan bina esasında Türkistan ve Horasan mimarisi, Anadoluda yeni bir inkişaf gösterdi. Selçuk mimarisinde bilhassa zengince süslenmiş cephe (façade) karakteristiktir. Cami ve medreseler ile türbelerde taşa geçirilmiş çadır, bazan yanlarında sarkıtılmış saçakları ile birlikte göze çarpar. Cami ve medreseler dahi, bilhassa muhteşem kapıları ile temayüz ederler. Bu kapılarda biribirine bağlı olarak ve kabartılarak taşa yazılan yazılar, hendesî ornament ve nebatî resimlerle karışır. Lâdinî (profan) olan binalarda nebatî resimlerle beraber, hayvanî resimler de bulunur. Bu itibarla **Selçuklu mimarisi,** Arap mimarisinden ayrılır. Bu gibi hayvan ve insan resimli binalar yakın asırlarda harap olmuştur. Alman generali VON MOLTKE, geçen asra kadar muhafaza olunan Konya şehir surunda bunlardan bazılarını görmüştür. Bunlardan bilhassa bir kanadlı kız resmi çok güzeldir [104]. Bir de Uzakdoğu motifi olmak üzere ejderha resmi de bulunur [105]. Toroslardaki yarı göçebe Türklerin, kendilerinin Selçuklularla beraber geldiklerini söyledikleri halde, alaçık ve ağıl teşkilâtının Türkistandakine benzediği,

Macar Millî Etnoğrafi Müzesi namına tetkikatta bulunan Dr. ALİMCAN TAGAN'ın mesaisi sayesinde aydınlanmıştır.

Anadolu Türk ekseriyetinin **Türkmen-Oğuz** olduğu, buraya gelen her Türkün, hattâ zümre halinde gelen Türk kütlelerinin hemen oğuzlaşmış olması ile sabittir. Bu husus, **halıcılık** ve at terbiyesi ananesinde de görülür. Merkezî Anadoluda yapılan Türkmen halıları, bütün Önasya pazarlarında satılmıştır. Bunlardan İbn Battuta da bahseder. **At terbiyesi** hususuna gelince, bu cihet, Selçuklular zamanında at terbiyesine dair onların seyislerinden MÜBAREK ZENGÎ tarafından farsça olarak vücuda getirilen ve yegâne nüshası Bursada Orhangazi Camii kütüphanesinde bulunan kıymettar bir eserle sabittir. Bu zat kendinden evvelki zamanın at terbiyesi sistemlerinde olduğu gibi, kendi zamanındaki Türklerin atçılığından da bahsetmiştir. İslâm milletleri edebiyatında yılkıcılığa dair vücuda getirilen mühim bir eser, Huttal Türklerinden Bağdad halifeleri Mu'tasım ve Mu'tadid'in hizmetinde bulunduğu ismi yukarıda (s. 167) geçen YA'KUB BN HİZÂM AL-KHUTTALÎ tarafından yazılıp, bize ancak muhtasar şekli vâsıl olan eserdir. Mahmud Zengî bu eserin mufassalını görmüş ve at terbiyesinde Arap ve Türkmen tecrübelerini tenkitle gözden geçirerek, bunları bir araya getirmek suretiyle kendi zamanında bu yolda elde edilen terakki ve tekâmülü güzelce tebarüz ettirmiştir [106].

Ortaasyada Çağataylılardan Barak Han, cins «topçak» atları mahsus elçiler göndererek Abaka Handan talep ediyordu. Anadoluda güzel atlar yetiştirildiğini ve bunlara «Turkuvan» denildiğini, MARKO POLO da kaydetmiştir. Bu sözler, Batı Anadolu Türkmenlerine aitti; halbuki Doğu Anadolu ve Ürmiye gölü civarı Türkmenlerinin atları daha makbul olmuştur [107]. Karakoyunluların yetiştirdiği güzel «argamak» atlar 15 inci asırda Temürlüler vasıtası ile Çin imparatoruna da malûm olmuş ve onun tarafından istenmişti [108].

Suriye ve Mısır taraflarındaki Türk ekâbiri, derme-ev (keçe çadır) leri de Anadoludan tedarik etmişlerdir. Çadırcılığın esasen Selçukluların büyük dedelerinin sanatı olduğunu yukarıda (s. 176) anlatmıştım. Bu derme-evlerin şekli ve iç teçhizatı da, tıpkı atçılık ve halıcılık gibi, Ortaasyadaki Türkmen usulünde yaşatıldığını tasavvur edebiliriz.

Selçuklular iranlık ve islâmlık temayüllerinin kuvvetine rağmen **devlet idare makinesi**'ni Türkler elinde bulundurmak hususunu ihmal etmemilşerdir. Gerçi bu unsur, gittikçe araplaşmış yahut farslaşmıştır, fakat kendilerine örnek edinmede nüfuz ve itibarı araplık ve farslığın değil, türklüğün temin ettiğinin farkında olduklarından, arapça ve farsça emir ve fermanlarında, mezartaşlarında *ulug inanç, yakhşı sübaşı, bilga büka, inanç atabek, inanç bilga tercüman bek, inanç ulug müşrif bek* [109] ve

Artık oğullarında ise *manç bilga beygo (yabgu) kutlug bek, alp kutlug bek yavlak* [110]; Mengüçek beği için de *alp kutluk ulug humayun çabbuga Tugrul tegin* lâkapları kullanılmıştı [111]. Devlet teşkilâtında, Karahanlılar ve Çengizliler devrinde olduğu kadar değilse bile, kabile reislerinin bir istişarî meclise çağırıldığı anlaşılıyor. Bunu, Mâverdî'nin yazısından anlıyoruz. Buna göre, Selçukluların divanı: askerî, adlî, dahilî ve malî olmak üzere dört şubeden ibaret olmuş. Hükümdar ile vezirlerin toplantısından ibaret olan «divan-i hâs» tan başka bir de kabile reislerinin iştirakiyle kurulan «divan-i âm» olmuştur. Fakat bunda, eğer Mâverdî doğru söylüyorsa, Arap kabile reislerine çok yer verilmiştir [112].

Türk oymakları Türkistanda olduğu gibi, Azerbaycanda ve Anadoluda da ancak kendilerinin anlıyabildikleri **Türk şeyhleri**'ni pîr olarak tanımışlar ve dinî işleri ancak onlardan öğrenmişlerdir. Sultanların da, meselâ **Şihâbeddin Suhreverdî Maktul** gibi semâ' ve raks âyinleri icra eden şeyhlere temayül göstermeleri, kendilerinden cidden ayrılmış oldukları Türkmenlerin ruhuna uymak ihtiyacı ile izah edilebilir. Fakat **ebedî zevk** hususunda, hâkim tabakalarla göçebe Türkler arasında bir birlik görülmüyor. Uruğ hayatiyle yaşıyan Türklerin mânevî kıymetleri, onların halk edebiyatında, Oğuz destanlarında yaşamıştır. Topkapı sarayında Revan Köşkündeki (1390 numaralı) *Selçukname*'ye eklenen Oğuz destanlarının fihristi, nüshası Almanyada Dresden kütüphanesinde bulunup 1918 de İstanbulda neşredilen ve sonra bazı incelemelere mevzu ola *Kitâb-ı Dede Korkut* ile, nihayet nüshası Reşideddin tarafından farsça ve Ebulgazi Han tarafından türkçe olarak tesbit olunan *Oğuzname* destanı, Önasyada Türklüğü yaşatan ve onu Arap ve Fars kültürüne karşı koruyan başlıca millî edebî eserlerdir. Reşideddin tarafından tesbit olunan Oğuznamede, Oğuz Han'ın Önasyada fütuhat yaptığına, yani Oğuzların efsanelere karışan eski devirlerde bu ülkeleri bir defa işgal etmiş olduklarına dair olan teferruat, muhakkak ki bu destana Anadolu Oğuzları tarafından yapılmış eklerden ibarettir [113]. Oğuzlar bununla, kendilerinin bu yeni vatana «bir daha» sahip olmalarının tarihî hakları olduğuna inandıklarını göstermişler ve bu tarihî hak meselesi için, Selçuk-oğulları gibi, eski Sasanî hâtıralarına müracaat etmeğe lüzum görmemişlerdir.

Selçukluların, Şark hanları ile uygur yazısiyle mektuplaştıkları, Mahmud Kaşgarînin bir sözünden [114] istidlâl ediliyorsa da, bu husus, Büyük Selçukluların Karahanlılarla vesair Türk hükümdarları ile mükâtebelerine münhasır kalmışa benziyor. Çünkü, bu yazının Selçuklularca ayrıca kullanıldığına delâlet eden hiçbir kayde rast gelinmemiştir. Rum Selçoklukları ve Oğuzlarında bu yazının kullanılmamış olduğuna, bu Oğuzların arasında türkçe ismihasların ve lâkapların yazısında, ve sonra vü-

cuda getirilen oğuzca dinî eserlerde türkçeyi arap harfleri ile yazarken, şarkta olduğu gibi, saitleri uygurcanın esasına uygun bir şekilde yazmayıp, sırf arap dili ve imlâsı esasında harekelerle yazmak usulünü tatbik etmelerinden ve bu hususta, eserini Bağdadda, yani Büyük Selçukluların memleketinde yazmış olan Kaşgarlı Mahmud'dan daha riâyetkâr (consequence) oldukları, açıkça şehadet etmektedir. Bu nevi oğuzca mahallî şive ile yazı, zamanımızda arap harfleriyle yazılı Türk edebiyatını hiç bilmiyen bir Kazak yahut Kırgız münevverinin kendi yerli şivesinde rus harfleri ile yazmasına benzemektedir. Bu nevi yazı ile yerli Oğuz şivelerinde yazılan basit dinî eserler, iman kitapları, dua ve sûre tercümeleri, daha İlhanlılar devrinden önce de ülkenin «Uç» taraflarında yazılmış olabilir; fakat herhalde hâkim Selçuklu muhitinde arap harfleri ile, harekelemek usulüyle olsa dahi, türkçe olarak ne bir dinî edebiyat, ne de lâdinî nefis edebiyat vücuda getirilmiştir.

Selçukluların medeniyete hizmetlerini, millî türk kültürü sahasında değil, umumî İslâmlık ve insanlık sahasında aramak icabeder. Anadoluda Selçuklular devrinde ilmin terakkisi namına kaydedilecek çok şey yoktur. Rum Selçuklularının ceddi olan Kutlamışın riyaziyat ve rasad işleriyle meşgul oluyordu. Bunu anlatan İBN-ALATHİR «gerçi bu zat bir türk idi» kadi ile işaret etmiştir. Büyük Selçuk hükümdarı Melikşah ise, riyaziyat ve rasadın ciddî muhibbi ve hâmisi idi. Bunu da ŞEMSEDDİN DHEHEBÎ ile İbn al-Athir'den öğreniyoruz. Fakat Rum Selçukluları riyazî ilimlere karşı böyle bir alâka göstermemişlerdir. Burada islâm âlimleri namına ancak fıkıh ve tasavvuf sahalarında bazı mühim eserler yazılmıştır. Müverrih Gelibolulu ÂLÎ de, Anadolunun Selçuklular zamanında kültür bakımından diğer islâm ülkelerine nisbeten geri kalmış olduğuna işaretle «Alaeddin Keykubad zamanına kadar Rum ülkesinde ulema azdı. Buranın ehalisi tahsil için Diyarı Aceme giderlerdi» demiştir. Celâleddin Rumî dahi *Fîh Mâfîh* nam eserinde, Rum ülkesinde hâkim olan cehaletten şikâyet etmiştir. Bu husus, islâm ulemasının haltercümelerine ve edebiyat tarihine aid eserlerde pek vazıh olarak görülür [115]. Diyarbekirli büyük âlim **Seyfeddin Âmidi** de (vefatı 1233), Anadoluda değil Suriye, Irak ve Mısırda yaşamıştır. Herhalde Rum Selçukluları, hep gaza ile meşgul olan bir askerî zümre olduklarından, bunların ülkesinde ilmin inkişafına yarayan sulh ve sükûn çağı kurulamamıştır. Bütün bunlara rağmen Selçuklu Türkleri, din ile dünya meselelerinde pratik düşünceleri, Halifeyi siyasete karıştırmamakta da menfaatdar olmaları sayesinde islâm âleminde büyük inkılâp vücude getirdiler. **Bunlar islâm âleminde ilk defa olarak saltanatı hilâfetten, yani dünyevî ve siyasî idareyi, uhrevî ve dinî işlerden ayırdılar.** Şarkî ve merkezî Avrupaya ve Önasyaya Iraka tarihten önceki çağ-

lardanberi gelerek mütemadiyen yerlilere karışıp kaybolup gitmekte olan **Türklere, Küçükasyada ve Azerbaycanda bir yeni vatan kurdular.** Tek bir siyaset sistemiyle idare olunan büyük bir devlete rehberlik eden Selçuklular, **İslâm dinine bir yeknesaklık verdiler** ve İslâmiyetin Türkler arasında kayıtsız şartsız ve mâniasız kabul olunması yollarını, ve **islâmiyetin cihanşümul bir din olması cihetini temin ettiler.** Bununla beraber, **islâm medeniyetini arap medeniyeti olmaktan kurtarıp, umumî bir din esasında mahallî millî kültürlerin meydana gelmesine yol açtılar;** varsın daha önce bundan İran millî kültürü istifade etmiş olsun, ondan bir gün Türkler de istifade edecekler, kendi millî edebiyat ve kültürlerini kuracaklardır.

— 6 —

ÖNASYADA İLHANLILAR VE YERLERİNE GEÇEN BEYLERİN HÂKİMİYET ÇAĞI

Geniş ve büyük İlhanlı devleti, 1256 da Hülegü'nün İrana gelmesinden 1336 da Musa Han'ın vefatına kadar devam etti. Umumî vâli Baycu Noyan daha 1229 da İranı işgal etmiş olduğundan İlhanlı devleti yerinde kurulan hanlıklar ve beyliklerden, Anadoluda Ertene-oğulları, 1381 de İranda Calayırlılar ve diğer beyliklerin hâkimiyeti Temür devrine kadar devam ettiğinden, Önasyadaki Mogol hâkimiyeti bir buçuk asır sürmüş oluyor. İlhanlılar sülâlesinin müessisi olan Hülegü, büyük Mengü ve Kubilay Kaanların kardeşi olup, Tulı Han'ın oğlu idi. Sonra onun neslinden gelen İlhanlı hükümdarları şunlardır: Hülegü'nün oğlu Abaka (1265-1282), onun kardeşi Tekûdar Ahmed (1282-1284), Abakanın oğlu Argun (1284-1291), Argunun kardeşi Keyhatu (1291-1295), sonra onun kardeşi Baydu (1295), sonra Argun Hanın oğlu Mahmud Gazan (1295-1304), sonra onun kardeşi Hudabende Olcaytu (1304 - 1316), sonra Olcaytu'nun oğlu Ebu-Sa'id (1316-1335).

Bütün bu hükümdarlar, Türk tarihinin belli şahsiyetleridir. Kısa olmakla beraber, herbirinin devri müsbet veya menfi taraftan ayrı ve bâriz vasıflar taşımış ve sonraki zamanlarda da derin iz bırakmıştır. Tulı Hanın oğulları Mengü, Kubilay ve Hülegü, Çengiz Han'ın başveziri olan Karahıtay Yelu-çu-tsay'ın hususî itinasiyle terbiye edilmiş; Uygur yazı ve edebiyatından başka riyaziyat, coğrafya, hey'et ve tarih ilimlerini öğrenmişlerdi. Tulı oğullarının terbiyesiyle çinli muallim Pao-şo meşgul olmuştur [116]. **Hülegü,** Önasyaya, geniş bir alâka ve vukufla gelmiştir. O, daha Mogolistanda iken İranda ne gibi âlimler bulunduğundan haberdardı. Hükümdar sıfatiyle faaliyeti de, fethettiği ülkelerde neler yapacağını gü-

zelce bilmiş olduğunu göstermektedir. Hülegü bir taraftan, uzun zamandanberi bir dinî medeniyeti temsil ederek hükûmet süren Abbasî halifeliğini, diğer taraftan da sonsuz suikasdlarla birkaç asırdanberi Önasyayı dehşet içinde bulunduran Bâtınîleri ortadan kaldırarak, İslâm hâkimiyeti yerine gayrimüslim Türk ve Mogol idaresini kurmuş ve doğulu Türk ve Mogolların devlet sistemini, kanunlarını İslâm devlet idaresi usulü ve şeriatı yerine ikame etmiştir.

Hülegü'nün, Uzakdoğu ve Ortaasya mânasiyle yüksek terbiye görmüş bir hükümdar olduğunu, Önasya âlimleri de biliyordu. EBÜLFEREC'in anlattığına göre, Hülegü, ağırbaşlı bir feylesoftu; hey'et ve tabiiyât ilimlerile alâkadar oluyordu. REŞİDEDDİN'in dediğine göre, Mengü Kaan daha kardeşi Hülegü Mogolistanda iken ismi kendilerine malûm olan Önasya riyaziyecisi Nâsıreddin Tusi'yi kendisine Karakurum'a göndermesini emretmiş; fakat Hülegü İranı fethettikten sonra bu âlimi bulmuş, onu kardeşi Kaana göndermeyip kendi nezdinde, İranda alıkoymuş ve Nâsıreddin Tusî için Maraga'da bir rasathane bina ettirmiştir [117]. EL-BİRÛNÎ'ye üç asır sonra olsa dahi bir hayırlı halef olmayı kendisi için gaye edinen bu Nâsıreddin Tusî'ye Hülegü Uzakdoğudan getirdiği Çinli heyet âlimlerini ve Halepte ele geçirdiği Endülüslü Arap heyetşinası Muhyiddin al-Magribî'yi yardımcı olarak vermiş ve dünyanın uzak köşelerinde yetişen âlimlerin kendi himayesi altında birleşerek, Marağa gibi o güne kadar metrûk kalmış olan bir Azerbaycan şehrini dünyanın ilim merkezi haline sokmalarını temin etmiştir. Büyük bir asker ve siyasî olan Hülegü, Memlûk elçisi Sarım Özbek'in anlattığına göre, hoşsohbet bir zat imiş. Sarım'a göre Hülegü, hükümdarların en âdilidir, şikâyet sandıklarına atılan mektupları her cuma günü bizzat kendisi tetkik etmiştir [118]. İlk Osmanlı şâirlerinden AHMEDÎ (vefatı 1412) ye göre, Hülegü, «Kâfir idi ve lâkin kârdân + Bezmde âyin nedir bilürdü + Rezmde hîle nedir kılurdı». Yine bu şâir Hülegünün fethettiği yerlerdeki bazı şehirleri tahrip etmesine itiraz ederek, «bu şehirler artık senindir, bunları neden yıkıyorsun?» diye soran birisine: «Ayrugun yapduğunu yakmak gerek + Bikh u bend'in koparıp yıkmak gerek + Bes dönüp yapmak gerekdir gerü hem + ki urmıya kimse benimdür deyü dem»; «Mülkü tutmak kahr ile olur hemin + Mihr ile yek mülkü saklamak yakîn» Yani: ülkesi tarafından fethedilmiş olan düşmanın kendinden evvel yapmış olduklarını yakmak, temelinden koparıp yıkmak, sonra dönerek gelip onu yeniden yapmak icabeder, tâ ki o düşmanlar, bir zaman gelip te, bunlar önceleri benim mülkümdü diyemesin. Devlet kahr ve şiddetle alınır, fakat şefkat ile muhafaza edilebilir [119], diye cevap verdiğine dair bir rivayet nakletmiştir. Eserini Fâtih zamanında (1464) yazan şair ENVERÎ de, Hülegü hakkın-

da: «Kâfir iken ol kılur islâma meyl + Lûtfile kılurdu hâs ı 'âma meyl» demiştir [120].

Anadolu Selçuklu tarihçisi KEMÂLEDDİN AKSARAYÎ, Hülegüyü dünyanın en âdil cihangiri olarak tarif edip, vefatı dolayısiyle Sultan Melikşah Selçukî'ye nisbet edilen «Bu dünya yine Allaha kalacaktır» meâlindeki farsî bir şiir parçasını nakletmiş [121]; adâletine misal olarak ta, kendisine kafa tutanların mülkünü yaktığı halde, itaat edenlerin ülkelerini imar ettiğini; yolda giderken, ordusunun geçmesinden mutazarrır olacak bir tarlada yola yakın yatan ve ezilecek olan buğday başağı demetini bizzat atından inerek askerinin geçeceği yolun kenarına koyduğunu, bütün emirler ile askerleri de ona imtisal ettiğinden ,ordunun geçmesinden köylülere ve mahsullerine hiçbir zarar gelmediğini ve Hülegü'nün bu işi, tebaanın hakkında riayet ve onu muhafaza yolunda bir nümune olmak için yapmış olduğunu anlatmıştır [122]. Aksarayî, Hülegü hakkında «icen» tâbirini kullanıyor [123], ki «aziz». «sahibi devlet» ve «baba» (senieur) mânalarını ifade eder. Bu da, bir müslüman âlimi için gayrimüslim bir hükümdara karşı gösterilmesi mu'tad olmıyan âzamî bir ihtiramdır. Bu müellif, Hülegünün 1258 de Halep meliki Melik-ün-Nâsır'a yazdığı mektubunu da dercetmiştir. Bu mektubunda Hülegü şöyle diyor:

«Melik-ün Nâsır bilsin ki, Bağdad üzerine yürüyüp Tanrının kılıcile burasını aldık ve oranın sahibini (yani Halifeyi) yanımıza çağırarak kendisine iki sorgu sorduk, sorgularımıza karşılık veremedi, bundan dolayı Kur'ânınızda «Tanrı hiçbir kavmin elindeki nimeti, bu kavmin kendi kendisini bozmayınca, almaz» denildiği gibi, kendisinin yapmış olduğu işler yüzünden bizim gazabımıza müstahak oldu. Bundan sonra, Tanrının buyurduğu gibi, her ne yaptılarsa cezasını buldular. Çünkü biz, Tanrının kuvveti ile kaldık ve onun kuvvetile muvaffak olduk ve olmaktayız. Hiç şüphe yoktur ki biz Tanrının yeryüzündeki askeriyiz; kendisi, gazabına uğratmak istediği kimselerin üzerine bizi gönderir. Hâdiseler size ibret ve sözümüz size nasihat olsun. Nice kimseleri yok ettik, nice çocukları atasız bıraktık, yeryüzünün üstünü değiştirdik ve altüst ettik; size kaçmak var, bizde ise kaçanları yakalamak var, sizin için bizim kılıcımızdan kurtulmak yoktur; siz nerede bulunursanız bulunun oklarımız size yetişir, atlarımız her attan ziyade koşar ve oklarımız bütün siperleri deler, kılıcımız indiği yere yıldırım gibi iner, akıllarımız dağlar gibi sağlamdır, sayımız ise kumlar kadar çoktur; bizden amân dileyen selâmete erer, bizimle savaşa yeltenenler sonunda pişman olurlar. Siz bize «kâfir» diyorsunuz, biz de size «fâsık» diyoruz. Biz, bütün işleri tedvin ve takdir eden Tanrı tarafından, size musallat edildik. Yeryüzünün batı ve doğusu bizim elimizdedir, hiçbir yere kaçıp kurtulamazsınız.»

İslâm merkezlerini teshir eden bir cihangir tarafından bütün pervasızlıkla ve büyük şiddetle tahakkuk ettirilmesinde hiçbir şüpheye mahal bırakmıyan bir eda ile söylenen ve okuyan Müslümanlara dehşet veren bu yazılar, o zaman muhtelif âlimlerin eserlerine dercedilmiştir [124]. Hülegü, askerî tedbirlerindeki şiddet ve şehirlere konulan tazminatın tahsilinde gösterdiği huşunet yüzünden, müslüman ahalinin nazarında bir «belâ-i âsümânî» intıbaını bırakmıştır. Fakat kendilerini daha yakından görüp öğrenenlerin intıbaları ise başkadır. Yukarıda işaret ettiğimiz Kemaleddin Aksarayî'den başka Malakya, Kirakos, Vardan ve Orbelyan gibi ermeni müellifleri de Hülegü'yü: «Eyi tabiatlı, âdil, Tanrıdan korkan bir hükümdar» olarak tavsif etmişlerdir [127].

Zamanının büyük İran şairi olan SA'DÎ ŞİRAZÎ, Hülegü'ye hitaben söylediği bir kasidesinde ezcümle şöyle demiştir: «Semânın yer ehlini minnetdar edecek bir işi, kâinatı yaratan Tanrının bu cihan ehline indirdiği büyük bir rahmeti o dur, ki İlhanın yazı ve fermanına boyun eğerek yeryüzündeki boyunlar kesilmekten kurtulmuştur. Ma'murenin kara ve denizlerinin en uzak köşeleri onun adli ve kuvveti sâyesinde de kılıçtangeçme belâsından kurtularak amân sahasına girmiştir. Rum sultanı ve Rus padişahı ona minnetle harac veriyor, Hind ve Sind mehracaları ona boyun eğerek *kalan* vergisi veriyorlar» [128]. Hülegü'nün Acemlerden baş bitikçisi (vezir, sâhib-divan), Horasanda ötedenberi Mogollara hizmet ederek onlar nazarında makbuliyete geçen Bahaeddin Cuveynî'nin oğlu Hoca Şemseddin Cuveynî idi. Mumaileyh Sa'dî Şirazî bu vezire hitab ederek te ezcümle şunları söylemiştir: «Eğer sen benim zavallı kalbimi sevindirmezsen, bu dünyada bu kadar cevr ü cefa çekmenin ne mânası olur? İlhanın sahib-divanının kalbine hitab ediyorum: Onun (yani İlhanın) *yasa*sında zavallılara karşı cevr ü zulüm yoktur. Tanrı Magrib ü Meşriki İlhana vermiştir, sen (yani Şemseddin Cuveynî) de yer yüzünün hazinesinin emini ve muhâfızısın» [129].

Abaka Han, şahsî faziletleri, ilim ve fazlı itibariyle babası seviyesinde değilse de, Türk-Moğol devletçiliğini şanla yaşatan âdil bir hükümdar olmuştur. Hülegü gibi oğlu Abaka da, hiçbir dine intisap etmiyerek, şamanî kalmış ve muhtelif dinlere mensup tebaaya müsavi bakmak hususunda nümune olmağa çalışmıştır. Abaka Han'ın Fars vilâyetinde umumî vâlisi olan uygur Engiyanu, mütaassıp bir şamanist (yahut buddist) idi; veziri olan Doğutürkistanlı Celâleddin Khutanî ise, çok dindar bir müslüman idi. Sâdî'nin gerek Engiyanu ve gerekse bu Celâleddin namına şiirleri vardır. Celâleddin Şeyh Sâdî'ye hediyeler göndererek taltif ettiği gibi, Sâdî de onu şiirlerinde «Sadr-i Khutan» diye tavsif etmiştir. Abaka Han, Sâdî'yi kabul etmiş ve «bana bir nasihat söyleyin» demiştir. Sâdî de ona,

«Bu dünyadan ötekisine eyilikten başka bir şeyi yanında götüremezsin, şimdi ihtiyar sendedir, ne istersen onu götür» demiş. Bu sözler Abaka'nın çok hoşuna gitmiştir [130]. Arap müverrihi İBN TİQTAQA Hülegü hakkında yazdığı gibi, Iraklı arap âlimi ABDURREZZAK İBN AL-FÛTÎ de Abaka Hanı müslüman olmamakla beraber faziletli padişahlar olmak üzere zikretmiştir [131].

İlhanlılar zamanında yetişen Kemaleddin Aksarayî, Abaka Han hakkında: «Abaka, âdil padişah idi, memleketinde hiçbir fitne ve serkeşlik unsuru bırakmadı. Bu adâlet eseri, o yaşadıkça güneş gibi parladı. Onun zamanında serçe kuşu atmaçanın yanı başında yuva kurdu, güvercin doğan kuşunun yanında istirahat etti, koyun kurtlara komşu oldu. Böylece onun zamanında hiç kimse kanun dışında hareket etmeyi tasavvur edemedi», dedikten sonra, bazı şâirlerin bu padişahın adlini tebarüz ettirerek söylediği şiirleri de nakletmiştir. Aksarayî kendisi de, Abaka'nın adline bir misal olarak: «Arran'da bir Mogol alaybeğinin köylüden bir koyunu gasp yoluyla aldığını öğrenir öğrenmez, hükümdarın bu kumandanı parça parça ettiği» ni nakletmiştir [132]. Eserini 1464 te yazan Osmanlı müellifi ENVERÎ, Acem müelliferinden farklı olarak bu hanların «vezir» i olarak acem «sahip-divan» ları değil, tıpkı Mogolların kendileri gibi o zamanda hana sivil idarede «na'ib» ve orduda başkumandan (ulus emiri) olan Soğuncak Ağa'yı Abaka Hanın «veziri» olarak tarif etmiştir [133]. Bu da, Reşideddinde «Suncak Noyan» ismi altında zikredilen Sulduz tümenleri beyidir, ki hakikaten Abaka'nın naib ve başkumandanı olmuştur. Enverî'de «Soğuncak» diye ismi uygurca telâffuzuna göre tanınıp, Mogollar ile Uygurlarda olduğu gibi, «Aga» lâkabı ile telkip olunması, ilk Osmanlı müelliflerinin İlhanlı hanları hakkında bize erişmiyen bazı tafsilâtı hatırladıklarını, Hülegü ve Abaka hanların gerçekten Anadolu Türkünce kendi millî hükümdarları telâkki edildiğini gösterir.

Hülegü ile Abaka'nın takip ettikleri «millî» siyasetin bariz tarafı şunlardır: Kendileriyle beraber gelen kalın Türk ve Mogol kütleleri, fethedilen ülkelerde gelişi güzel yaylalara göre dağılmayıp; Azerbaycanda, Irakın şimal bölgelerinde ve Anadoluda derli toplu olarak muayyen mıntakalarda yerleşmişler, bununla Azerbaycan Türklüğünün sağlam millî unsur olarak teşekkülü temin edilmiş olup, yerli müslüman Oğuz göçebelerine kendilerini göçebelerin han ve hükümdarları olarak tanıtmış idiler. Azerbaycan Türklüğü, Safeviler devrinde Fars kültür merkezlerinden olan Isfahana ve Kacarlar zamanında da Tahrana (eski Rey'e) naklolunmakla, İran unsurunun kesif bulunduğu yerlerde eriyip gitmek tehlikesine maruz kaldıkları halde, erimemiş ve asıl vatanlarında (Azerbaycanda) ki kesafetlerini dahi kaybetmemişlerdir. Hülegü ve Abaka'ya göre mukaddes ka-

nun, «Yasa» yahut «Yasak» idi. Türk-Mogol yasası, «yasaktır» denildiği zaman, herkesin boyuneğmesi icabeden en şiddetli kanun mânasiyle bütün Önasyada, hattâ Mısırda bile tanındı [134].

Ancak iki sene hükûmet süren **Takudar**, islâmlığı kabul ederek, **Ahmed** ismini aldı. REŞİDEDDİN'e göre o, ancak «müslümanlık dâvasında» idi, fakat herhalde Müslümanlar için iyi işler yaptı: Mısırla eyi münasebet tesis etmeğe çalıştı; bunu temin etmek maksadiyle Mısır memlûküne gönderdiği uzun ve fasih arabî mektubu bir şaheserdir. Hülegü ve Abaka zamanında Halifelikteki vakıflar İlhanların «devlet emlâki» (inçü) idaresine tâbi kılınmış ve hanlar tarafından bazan hıristiyan ve musevi tabip ve müneccimlere de bundan maaş ayırmışlardı. Ahmed ise, müslüman olduğundan, bu vakıfları ancak müslüman müesseselerine tahsis etmek ve müslüman memurların idaresine vermek huşusunda ferman çıkardı ve bundan sonra da hep böyle kaldı [135].

Mısırla olan münasebetlerinde Ahmed'in memlûk sultanı Kılavun'a yazdığı mektup, kültür tarihi itibariyle çok mühimdir. Bu mektubunda o, iki devlet arasında ticarî münasebetlerin ilerletilmesi hususuna ehemmiyet vermek gerektiğini söylerken, «ticaret ve tüccarlar mülk ü devletin esas rüknüdür» sözünü ilâve etmiştir [136]. Ayni ibareyi biz, bir asır sonra Temürün Fransa kıralına ve Altınordu hanı Toktamış'ın Litvanya kıralı Vitovt'a yazdığı mektuplarda da görüyoruz. Ahmed, hususî hayatını sarayında «sema'» sahneleri yaptırmak ve bizzat kendisi musiki ile iştigal ederek geçirdi [137]. Ahmed Han, büyük bir facia olan katli hâdisesinden birkaç saat önce vasiyetname ve mektup yazmak için mühlet istedi. Vassâfın bahsettiği bu vasiyetname, onun faziletine delâlet eder. Tebriz ulemasına yazdığı mektubu ve vasiyetnamesini bu ölüm saatinde tam bir huzur ve feragatle yazmış olması, onun bir karakter sahibi insan olduğunu göstermekle hatırlarda kalmıştır [138].

Argun Han, buddizm taraftarı ve inşaatı seven bir hükümdardı. Buddist ibadethaneleri bina ettirdi. AKSARAYÎ, Argun Han hakkında: «Padişahlık için lâzım olan bütün şartları haiz büyük bir hükümdardı, memleketinde emniyeti tam olarak temin etti, cihandarlık ve ra'iyetperverlik âyinlerini mükemmel surette icra etti» dedikten sonra, onun inşaat işlerinden bahsetmiştir [139]

ENVERÎ de, Argun'un imaret işlerine itina ettiğinden bahisle Tebriz yanında iki günlük mesafeye uzanan güzel bir bağ (park) vücuda getirdiğini zikreder [140].

Filhakika Argun, birçok saraylar inşa ettirmişti. Van gölünün doğu ve kuzeyindeki Aladağ yaylalarında yaptırdığı yazlık sarayları, o zamanın mühim inşaatı sıfatiyle zikredilmiştir. Tebriz'in cenubunda Ucan ya-

nında «Köşk-i Argun Han» ile Rey yanında ve Demâvend eteklerinde yaptırdığı «Köşk-i Argun Han», Temürün zamanında bile maruf binalardı [141]. İlhanlıların ve haleflerinin bu Aladağlarda bir buçuk asır kadar bir zaman yazlık karargâhı olan sahalar, kültür tarihimiz bakımından tetkiki icap eden yerlerdir; fakat buralarda bu bakımdan henüz hiçbir tetkikat yapılmamıştır. Halbuki Van vilâyetinde memuriyette bulunan bazı zevattan, eski han yaylaları yerinde eski bina enkaz vesair eserlerin görüldüğünü öğrendim.

Şâir AHMEDÎ de, Argun Han hakkında: «Cûd u adlile emâret eyledi + Kanda vîran var 'imâret eyledi» demiştir. Ahmedî'ye göre, Argun Han, Gürcistanda islâmiyetin zaferini sağlayan bir müslüman hükümdardır. Yani Argun Han, müslüman Türk tebaaları nazarında bir müslüman hükümdar intıbaını bırakmıştır.

Keyhatu da, buddizme mütemayil olduğu halde şamanist idi. Sikkelerine tibetçe buddist formülü olan «irincin turçi» (rin-cen rdo-rje) kelimelerini yazdırmıştı. Hatunu müslüman olduğu gibi, kendisi de müslümanlara çok mütemayil idi. «Şükürçi» si (yani hükümdarın başında şemsiyesini tutan en mahrem yüksek memuru), Şemseddin Muhammed al-Türkistanî isminde âlim bir türktü. Irakta umumî vâli olan bu zat, selefleri tarafından yapılan yolsuzlukları ve ağır vergi zamlarını kaldırıp adâlet gösterdi [142]. Keyhatu mükemmel farsça biliyordu. İranlıların erkek-sevme âdetini bile benimsemiş bir sefihdi [143]. AKSARAYÎ, Keyhatu'yu çok cömert bir insan olarak ve 8 sene kadar bir zaman Anadoluda kaldığından bu ülkeyi çok seven bir padişah diye medheder [144].

Fakat onun müsriflik derecesine varan cömertliğinden başka bir fazileti görülmüyor [145]. Maamafih Keyhatu'nun ileride Osmanlılar babında zikredeceğimiz bazı tedbirleri,, şimaligarbî Anadoludaki Paflagonyada, Bizans entrikaları neticesinde çıkan isyanları tenkil etmek için, Kastamonu taraflarına asker göndermesi ve bu hareketleri ile eski Bitinya taraflarındaki Uc Türklerini, ve Kayı beylerini siyasî hâdiselerin içine celbetmiş olduğu onun mühim bir başarısı olmuştur.

Pek kısa bir zaman hükümranlık eden **Baydu Han** ise, budizme fazla taraftarlık göstermekle, Önasyada budizmle islâmiyet arasında ciddî bir mücadele devrini yaşatmıştır. AKSARAYÎ, onun hakkında: «Bunun hanlığı, her yerde medreselerin kapanmasını, oraya sarhoşların dolmasını, her yerde meyhanelerin açılmasını intac etti; câmileri puthane yapacak ve müezzinleri susturacaktı» diyerek, hanlığının kısa bir müddet sürmüş olması dolayısiyle sevincini izhar etmiştir [146].

Gazan han, yalnız Çengizliler tarihinde değil, tekmil Önasya tarihinde emsali nadir görülen hükümdarlardandır. O, Osmanlılardan Sultan Se-

lim gibi az bir zaman hükûmet sürmüş fakat, fütuhatta bulunmamakla beraber, ayni mikyasta büyük işler yapmıştır. Osmanlı müellifi ENVERÎ, Gazan Han'ı: «Bizanstan vergi alan, Şam'ı fethederek burada (hattâ Mısırda) kendi namına hutbe okutan en büyük İlhanî hükümdarı» olarak anmaktadır [147]. Gazan'ın Bizanstan harac almasının tarihî hakikat olduğunu ileride göreceğiz. AKSARAYÎ onu ideal bir hükümdar olarak tavsif ederken, bilhassa imar işlerini, tebaasının bütün tabakalarının ahvaline ve zamanın vakayiine tam vukufunu, onun bariz vasıfları olarak zikretmiştir [148]. Gazan Han zamanında Önasya ve Uzakdoğu kültürlerinin Tebrizde birleştirilmesi, Türk fütuhatının medeniyet tarihindeki ehemmiyetinden bahsederken yukarıda (s. 112-113) zikretmiştik. Tebriz şehri, o zamanın en büyük ilim ve beynelmilel ticaret merkezi olarak yükselmiştir [149]. Gazan'ın en büyük imar eseri, bu şehrin «Şenb-i Gazan» ismindeki yeni semti olmuştur. Aksarayî, Gazan Hanın yaptırdığı ve tarihte misli görülmemiş acaip bir eser olarak onun çadırını tavsif etmiştir.

Türk ve Mogolların millî tarihi ile cihan tarihini de bir mütehassıslar heyeti tarafından tertip ettirmiş olan Gazan Hanın kendisi de bir tarihçi olup, ayni zamanda tabiat ve iktisat (bilhassa ziraat) ilmi ile de meşgul olmuştur. Türk kavimlerinin umumî tarihini ilk olarak tasnif ettirmek şerefi, Gazan Han'a aittir. Şâir AHMEDÎ, Gazan hakkında şöyle diyor: «Şah-i Gazan Mekke'ye çok genc u mâl + Veribdi anlara yine mâhi sâl + Hem Resûlün şehrine ol nâmiver + Verib idi genc-i bîhadd sim ü zer». Yani «Gazan Mekke ehline (yani oradaki sâdât'a ve ulemaya) senenin her ayında dirlik maaşlar olmak üzere çok mal verdiği gibi, Medineye de böyle yapmıştı». Eserini 1301 de yazan Anadolu türk şairi GÜLŞEHRÎ farsça telif ettiği *Feleknâme*'sinde Gazan Han'a medhiyeler yazmıştır.

Olcaytu, daha ziyade dinî meselelere karşı fazla alâka gösteren bir hükümdardı. Onun da millî tarihe ve bazı diğer ilimlere karşı alâkası vardı, fakat onu en çok meşgul eden dinî ve felsefî meseleler olmuştur. Anası Kirayıt uruğundan ve hıristiyan olduğundan, çocukluğunda hıristiyan olduğu, hattâ kendisine bir hıristiyan adı verildiği de söylenir [150]. Müslümanlıkla uğraşınca da bu dinin, sünnilik, şiilik, şâfiilik ve hanefilik gibi mezheplerini tetkik ederek ve bu mezhepleri temsil eden en büyük âlimleri çağırıp munazara ve münakaşalarını dinliyerek gâh şu ve gâh bu mezhebe temayül göstermiş; muhtelif mezhep fakihlerinden birinin diğerine karşı çok kötü duygular beslemekte ve en kötü isnadlardan geri kalmamakta olduğunu gördüğü sıralarda, islâmiyetten yüzçevirerek, tekrar şamanlığa dönmek fikrine gelmiştir [151].

Böylece münakaşalardan birinde Olcaytu'nun maiyetinde bulunan ki-

bar kadınlar ve büyük emirler, hana hitap ederek: «İslâmiyeti kabul edince işimiz tersine döndü, eski dinimiz ve Çengiz Han'ın yolu daha sağlam ve sevimli idi» diye islâm kavimlerinin o çağlardaki ahlâksızlık ve samimî olmayışları hususlarına hanın dikkatini çekerek onu, kat'î olarak eski dine döndürmek istemişlerdir [152]. Fakat Olcaytu: «Artık bu dini kabul ettik, geri dönmek yoktur» demiş ve mezheplerden şâfiiliğe meyil gösterip hükümdarlıkta sülâle usulüne fazla dayandığı için şiiliği, daha doğrusu Oniki-İmam kültünü tercih etmiş ve bunda sonuna kadar samimî ve muhlis kalmıştır. Bu yüzden Olcaytu, Azerbaycan Türkleri ve ilk Osmanlılar devrinde, bir mukaddes şahsiyet gibi telâkki edilmiştir. Olcaytu, zamanımıza kadar Azerbaycanda kudsiyet derecesine çıkan büyük bir sultan sıfatiyle câmilerde dualarda ismi yâd edilir olmuştur. Osmanlı müellifi ENVERÎ de, onun hakkında: Sultaniye şehrini bina etti, Tebriz'i bir cennet haline getirdi, dedikten sonra onu, bir zahid padişah diye vasıflandırarak kendisini halkın hayrile yadetmekte olduğunu kaydetmiş [153]; ve Sultaniye'nin kuruluşunu da Türk ve İslâm tarihinde mühim bir hâdise sıfatiyle, ebced hesabiyle 711 yılını ifade eden «imâret» kelimesini kendi tarafından düşünülen bir «tarih» olarak yazmıştır [154]. AKSARAYÎ de, Olcaytu'yu, zamanının en âdil padişahı diye överek yâdetmiştir [155].

Son büyük İlhan olan **Ebu Sa'id Han**, bir güzelsanat ve aşk devresi yaşatmıştır. En büyük sanat eserleri, en güzel câmi ve medreselerle minyatürlü eserler, onun zamanında vücuda getirilmiştir. O da, babası gibi, Azerbaycan ve Anadolu ahalisi nazarında en güzel hâtıralar bırakmıştır. Bu yüzden ismi, Azerbaycanda, dört âdil sultan meyanında ramazanda câmilerde zikredilip kendisine dua edilir. Galiba şiilik temayülleri kuvvetli olduğu zaman ilk Osmanlılarda da böyle olmuştur. ENVERÎ, onun hakkında: «Sultan Bu-Sa'id babası (Olcaytu) nın ilim ve faziletle temayüz eden tek oğlu idi, cömerdlikte naziri yoktu, yetmiş iki millet ona dua ediyordu», demiştir [156]. Şair AHMEDÎ de, bu han hakkında: «Bu-Sa'id Şah, ki ulu sultandı + Adı dillerde Bahadır Handı» dedikten sonra, bu hanın zamanındaki aşk hâdiselerine işaret ederek, İlhanlı devletinin zulüm yüzünden değil, kadın yüzünden yıkıldığını anlatmıştır. Ebu Sa'id'in vefatını müteakip, Gazan han zamanındanberi memlekette en büyük nüfuza malik Sulduz oymağı beyi Emir Çoban'ın torunu, Emir **Küçük Şeyh Hasan**, 1336 da Çengizlilerden **Arpa** isminde birisini (a); az sonra da Arlat kabilesi beyleri, Hülegü'nün Turgay-Oğlan ismindeki oğlu nesilinden **Musa**

(a) Arpa Kav bn Şa'ban bn Melik Temür bn Arık Buka bn Tuli bn Çengiz.

Han'ı (b) İlhan ilân ederek memleketin vahdetini temin etmek istedilerse de muvaffak olamadılar.

Devletin diğer büyük rüknü olan Calayır beylerinden **Büyük Şeyh Hasan**, Hülegü'nün Mengü Temür adlı oğlu neslinden **Muhammed**'i (c) han ilân edip, Bağdad'ı merkez edinerek memleketin cenubî kısımlarını ele geçirdi. Horasandaki beyler de, Çengizin biraderi Coçu Kısar neslinden gelen **Tugay Temür Han**'ı (ç) hanlanarak kendi başlarına bir hükûmet kurdular. Bir aralık Büyük Şeyh Hasan da bunu han tanımıştı. Küçük Şeyh Hasan ise, 1343 yılına kadar Azerbaycan ile Anadoluda hükûmet sürdü, ve 1338 de Büyük Şeyh Hasan ve Muhammed Han ile harp edip bu hanı esir ve katlederek Ebu-Sa'id Hanın kız kardeşi **Satıbek Hatun**'u ve sonra da onun zevci olan **Süleyman Han**'ı (d) han ilân etti. Bu han namına Anadoluyu, Küçük Şeyh Hasan'ın vaktiyle bu ülkeyi idare etmiş olan babası **Temürtaş** Beyin büyük beylerinden olan Uygur **Alâeddin Ertene** idare etti. Küçük Şeyh Hasan bu Ertene Beyi 1338 de «tamâm Mamâlik-i Rûm», yani tekmil Anadolu vilâyetlerinin umumî vâlisi tayin etti.

Küçük Şeyh Hasanın vefatını müteakip, «Ulus-beği» mevkiini alan ve tarihlerde ahlâksızlığı ile maruf kardeşi **Melik Eşref** 1344 te Süleyman Hanı iskat edip, Kıpçaklardan (yani Coçı Han ulusu prenslerinden) **Nuşirvan** isminde birisini han ilân etti. Bu vaziyet, Altun Ordu hanı **Canı-Bek Han**'ın Calayırlarla anlaşarak Çoban-oğulları üzerine sefer icra etmesine vesile oldu. Canı-Bek han, 1356 da Melik Eşref'i, Ucan'da mağlûp edip ele geçirerek öldürdü. Nuşirvan Han adında 1344-1355 yıllarında kesilen sikkeler vardır. 1356-1367 de ise Tebriz'de hattâ Bağdatta Canı-Bek Han namına sikkeler kesilmiştir. Buna göre, buradaki Calayır beyleri de Canibek Hanın âli hâkimiyetini tanımış bulunuyorlardı.

1356 da vefat eden Calayır beyi Büyük Şeyh Hasan'dan sonra oğlu **Sultan Üveys Calayır** (1356 - 1375), sonra kardeşi **Hüseyin Calayır** (1374-1382), sonra da Üveys'ın oğlu **Sultan Ahmed Calayır** (1382 - 1393, 1405 - 1410) hükûmet sürdüler. Bunlar, 1358 de Tebriz'i ele geçirerek 1393 te Temür'ün gelişine kadar, Azerbaycan ve Irakı idare ettiler.

İlhanlılar hakkında bilhassa Mısır ve Suriye arap müelliflerinin ka-

---

(b) Musa Han bn Ali bn Baydu bn Turagay bn Hülegü.

(c) Muhammed bn Yolkutlug bn Eltemür bn Anbarcı bn Mengü Temür bn Hülegü

(ç) Tugay Temür bn Suday bn Baba Bahadır bn Ebüken bn Emeken bn Tur bn Çoçı Kısar bn Yesükey.

(d) Süleyman Han bn Yusuf Şah bn Sükey bn Yaşmut bn Hülegü.

yitleri, ekseriya zemm ile doludur; bu hükümdarlar hakkında muasır İran şâir ve müellifleri tarafından yazılan medhiyelerin de kıymeti azdır. Sonraları bu hanlar hakkında TEVEKKÜLÎ, DEVLETŞAH SEMERKANDÎ, HÂFİZ ABRU, ABDURRAZZAK SAMARKANDÎ, İBN BİBÎ, AKSARAYÎ, gibi müelliflerin, sözlerini halk hâfızasından alan AHMEDÎ ve ENVERÎ gibi şairlerin verdikleri malûmat ise, herhangi bir kimsenin hoşuna gitmek için yazılmış olmadığından, kıymetlidir. Bununla beraber CUVEYNÎ, REŞİDEDDİN, VASSÂF gibi İlhanlıların muasırı olan müelliflerin yazılarında da fikirler hür ifade edilmiştir. Cuveynî, Reşiddedin ve Vasâf'ın eserlerinde, muhtelif hanlar hakkında ciddî tenkidî mülâhazalar da bulunmaktadır [157].

— 7 —

İLHANLILAR ÇAĞINDA ANADOLUNUN İDARESİ

İlhanlılar devrinde tek bir siyasî varlık şeklini alan Önasya Türklüğünün doğu kısmı, yani Azerbaycan, hanların bizzat kendi idarelerinde olduğundan, ayrıca bahis mevzuu etmiyeceğiz; batı kısmı olan Anadolu ise, ayrı vâliler ve sultanlar tarafından idare olunduğundan, ayrıca tetkik edilmesi lâzım geliyor. Mogollar 1243 - 1277 aralarında Rum Selçuklu sultanlarını, memleketlerinin dahilî idaresi hususunda muhtar bıraktılar. Diğer vasal hükümdarlar gibi, Rum Selçuklu sultanları da Karakuruma, yahut Aşağı Edil'deki Saray,a (Batu Hana) gidip memleketlerini temsil eylemek hakkına mâlik idiler. Böylece, Rükneddin Kılıç Arslan IV., veziri Muhazzibeddin Ali al-Kâşî [158] ve bunun muahharen Mogollar nezdinde makbuliyete geçen oğlu Muineddin (Pervane), 1246 yılında Mogolistana gidip Güyük Kaanın cülûs kurultayına iştirak ettiler [159]. Rükneddin'in diğer veziri Şemseddin Muhammed İsfahanî de Batu Han huzuruna Saraya giderek, sultan namına memleketi temsil etmişti [160]. Mengü Kaanın cülûs kurultayına iştirak etmek için **Gıyaseddin Keyhusrev II.nin** vefatından sonra memleketi aralarında taksim ederek idare eden üç oğlundan küçüğü **Alâeddin Keykubad II.** ve bunun diğer iki kardeşinden **İzzeddin Keykâvus II.** namına emirlerinden Seyfüdden Turumtay ile Şucâeddin Reis Meliküssavâhil, **Rükneddin Kılıç Arslan IV.** namına da veziri Şemseddin Baba Tugra'î ve Çalış gitmişlerdi. Alâeddin Saray'dan geri döndü, isimleri zikredilen emirler ise, Karakoruma kadar gidip kardeşler arasındaki niza'lı meseleler hakkında Mengü Kaana maruzatta bulundular [161].

Hülegü geldikten sonra, sultanların bizzat Karakuruma gidip Kaana maruzatta bulunmak hakkı kaldırıldı ve sultanlar, İlhan'ın tümen beyleri «cerge»sinde 'Mogolların bir generali gibi mevki aldılar [162]. Gerçi daha Gıyaseddin Keyhusrev II, 1243 te Mogol yüksek hâkimiyetini kabul ederken memleketinde âsâyişin temini için bir Mogol «şana»sı (yani «şahna») tayin etmesini Baycu Noyandan istediğinden [163], bu memlekette bir miktar askerle bir şahna bırakılmıştı. Fakat Mogollar memleketin iç idare sistemini değiştirmediler. Bu vaziyet Hülegü zamanında dahi muhafaza olundu: Sultanın divan teşkilâtı, beğlerbeğileri idaresinde ordusu ve vergi sistemleri de eskiden olduğu gibi muhafaza olundu. Mogol uluslarında vergi hususunda müslim ve gayrimüslim farkı yoktu; Selçuklular memleketinde ise, gayrimüslimlerden «cizye» almak usulü devam ettiği gibi, 1277 ye kadar da «tamga» resmi alınmıyordu. Fakat Mogolistana gidip gelen, Mogollarla sıkı temas, hattâ sıhrî münasebet tesis eden Muineddin Pervane, Tâceddin Mu'tez, Sahib Fahreddin Ali ve Emir Seyfeddin Turumtay gibi vezirler, sultandan daha çok Mogol beylerini düşündüler. Rükneddin Kılıç Arslan IV. vefat edince yerine 6 yaşındaki oğlu **Gıyaseddin Keyhusrev III** geçirildi. Bu hal, ona atabeğlik vazifesini gören Muineddin Pervane'nin nüfuzunun artmasına sebeb oldu ve sultan gölgede kaldı; hattâ gürcü vakanüvisi, Rum sultanı olarak Muineddin Pervane'yi tanımaktadır [164]. Bütün «saltanat»ı devrinde (1265 - 1282) vezirlerin vesayetinden kurtulamıyan Gıyaseddin Keyhusrev III., memlekette nüfuzun gittikçe **MOGOL BEYLERİ**nin eline geçtiğine şahid oldu.

Baycu Noyan, Selçuklu sultanına ancak senbolik denilecek derecede az bir vergi tarhetmişti. Kendisi de daha çok Anadolunun doğu kısımlarında yaşadı (1243 - 1255). Bunun zamanında sultanın, yahut-memleket, Kızıl Irmak sınır olmak üzere ikiye ayrılarak, iki sultan tarafından idare edildiği sıralarda- her iki sultanın yanında birer Mogol noyanı ve bir kısım Mogol askeri bulunmuştur. Bunlar, ya kaanlar, yahut Coçi Ulusu hanı (Batu Han) tarafından tayin edilip, Rum vergisinin istihsaline nezaret ediyorlardı. Bunlardan Güyük Han tarafından **Hoca Noyan,** [165] ve Batu Han tarafından tayin olunan **Engürek** ve **Nusal** noyanlar gelmişti. 1255 te Mengü Kaan tarafından Kirayıt uruğundan **Alınak** (yahut Alıcak) **Noyan** gönderildi [166], bu da, 1265 yılına kadar her iki sultanlığa, yani başkenti Tokat olan Rükneddin Kılıç Arslan ile başkenti Konya olan İzzeddin Keykavus II.ye (bu sultanın 1257 de Bizansa firarına kadar) nezaret etti. Bu noyan Tokat yanındaki Kâp mevkiinde yaşadı. Hülegü, Rükneddin Kılıç Arslan'a harac ve devlet borçları istihsali için Uygurlardan **Tüklük Bahşı** ile Horezmli **Taceddin Mu'tez**'i memur ederek

gönderdi (1257), 1265 te Alınak Noyanın yerine Calayır uruğu beyi **İlkâ Noyan**'ın Rum devlet komiseri olarak Hülegü tarafından tayin olunduğunu görüyoruz. Abaka Han zamanında 1265 - 1277 yıllarında «Rum memleketleri emîr-i leşker»i Küen-Tatar (Kara-Tatar) kabilesinin tümen beyi ve Hülegü'nün «akhtaçı»sı (yani «mirahur»u) **Samagar Noyan** idi. Bu da, Gıyaseddin Keyhusrev III.ye vesayet eden vezirlere (Fahreddin Ali ile Muineddin Pervâne) ve beğlerbeğilerine, memleketi tam salâhiyet ile idare etmeleri hususunda hiçbir engel çıkarmadı. Fakat 1277 de birden bire vaziyet değişti.

Mısır Memlûk sultanı **Baybars** «kâfir Mogol»lara karşı propagandada bulunarak, bilhassa ulemanın yardımı ile Anadoluyu Mısıra bağlamak ve böylece memleketini tevsi etmek istedi. Bunun vaidlerine inanan beğlerbeğilerinden Niğde'de Hatîroğlu ile Diyarbekir'de Baycar isyan ettiler. Baybars külliyetli ordu ile Anadoluya girdi, hattâ Kayseri'yi bile işgal etti. Fakat ahalide isyan hareketinin genişlemediğini, beylerin de Mogollara sadık kalıp, kendi dâvetine icabet etmediklerini görünce geri çekildi .Fakat bu hâdise, İlhanlılara, Anadoluyu sıkıca idarelerine almak zaruretini ve bu husustaki gevşeklikten Memlûkların her vakit istifade edebileceklerini gösterdi. Müverrih AKSARAYÎ, Baybars'ın teşebbüsü dolayısiyle: «Rum memleketi kasrına düşen ateş, bir semavî âfet oldu ve müteakip nesiller üzerinde tesiri sezilmekte devam eden büyük sarsıntılar doğurdu», demiştir [167].

Abaka Han, kendi kardeşi şehzade **Kongurtay**'ı büyük kuvvet ve salâhiyetle Rum emîr-i leşkeri olarak tayin etti ve veziri Şemseddin Cuveynî'yi de bununla beraber Ruma göndererek, bu memleketin tekmil idaresini, diğer İlhan ve Mogol ülkelerindeki sisteme göre, tensik eylemek ile tavzif etti. Kongurtay, âsileri yakaladı, fakat bunlara karşı şefkatle muamele etti, hattâ Hatîroğlunu bile öldürmedi. Yalnız düşmana karşı uyanık hareket etmediklerinden dolayı Muineddin Pervane ile bazı arkadaşlarını idam etti. Vergi hususunda o güne kadar muhtar kalan Anadoluda, şeriate çok aykırı olan «tamga» usulü ve Mogol malî teşkilâtı idhal edildi. Memleketin her tarafında Mogol ve Doğutürk oymakları ve tümenleri yerleştirildi. Sultanlık, ve onun masrafları için gayrimüslimlerden «cizye» toplamak hakkı ve sultana tâbi bir kısım «Tacik» ordusu muhafaza olundu ise de, Sultanın nüfuzu en çok dinî müesseselere münhasır kaldı. Diğer hususların idaresi vezirlerin ve onlara tâbi sivil idare teşkilâtının elinde kaldı. Mogollar tarafından tayin olunan bu «vezir»ler, ancak Mogol beylerine tâbi idiler. İlhanlılar tarafından Rum'un idare işlerine tayin olunan noyan ve beyler, buraya kendi oymağı ile geliyor, ekseriya burada kalıyor ve oymağının tümen yahut «hezare»sine (yani alayına), babadan

oğula irsen intikal etmek üzere, sahip oluyordu. Bu nevi askerî uruğların idaresi ise sivil vezir ve hâkimlere değil, Mogol askerî idaresine tâbi tutuldu.

Baycu Noyanın mensup olduğu Bisuut oymağı Konya ve Karaman taraflarında yerleşip, kendisinden sonra oğlu **Üvek Noyan** tarafından idare edildi; yine o taraflarda yerleşen Calayır tümenine, İlka Noyan öldükten sonra yerine oğlu **Uruktu Noyan** kumanda etti. **Cormagun Noyan**'ın mensup olduğu Sunit tümeni bazan «Rum»dan ayrı olarak bizzat İlhana tâbi olan Diyarbekir tarafında yerleşmişti; ona da **Duladay yarguçı,** sonra da oğulları riyaset ettiler [168]. Samagarın idaresinde bulunan Tatar tümenleri eski Danişmend vilâyetinde, Amasya ve Niksâr taraflarında ve Çoruh boyunda yerleşip, sonradan Samagarın oğulları ve diğer Tatar beyleri tarafından idare olundu. Alınak Noyan idaresi altında Rum'a gelen Kirayit uruğu Tokat taraflarında yerleşmişti; kendisinin vefatından sonra bir kısmı oğlu **Kurmışı Noyan** idaresinde Tokat tarafında, diğer kısmı öteki oğlu **Çavdar**'ın idaresinde olarak Ankara taraflarında yerleşti. Bu Alınak'ın Rum'da yerleşen oğullarından **Arpa** ve **Buğday** Beğler zikrolunmaktadır. Suriye sınırlarında Sunit'lerle birlikte Malatya ve Harput taraflarında Çıgan-Tatar (yani Ak-Tatar) larla Sulduzların ve Uyratların bir kısmı yerleşmişti. Kayseri taraflarında yerleşen Uygurların beylerinden **Acay,** sonra oğlu **Tuğrul** zikrolunuyor. Kilikya ayrı bir krallık olduğundan orası için ayrı bir tümen tahsis edilmişti. Orada yerleşen uruklardan **Kıyat** urugu zikredilmektedir.

Mogol idaresi, diğer illerde olduğu gibi Anadoluda da askerî idi; sivil idare ayrı idare makinesi ile bu **askerî idare**'ye tâbi bulunuyordu. İlhanlıların askerî idaresi muahharen Karakoyunlularla Akkoyunlularda ve Temürün memleketinde gördüğümüz «Tuvaçı Divanı» denilen harbiye bakanlığına benzer ayrı bir divana tâbi idi. 1277 yılından sonra Anadoluda gördüğümüz «Emîr-i leşker-i memâlik-i Rum» da böyle kendi başına bir askerî idare müessesesi olmuş; kâtipleri her vakit «bitikçi» tesmiye olunan bu dairelerin işleri türkçe olarak yürütülmüştür. Rum kumandana «tümenbeğ» leri ve «yarguçı» denilen askerî hâkimler ve «tagarçı» denilen iaşe memurları verilmiş olduğu görülüyor. Takûdar Ahmed Han'ın zamanına ait bir kayitten, Rum memleketinde başlıca üç tümen olduğu anlaşılıyor, [169] ki Diyarbekir bölgesi ile hepsi dört tümen olmuştur. 1296 yılında ordu kumandanları Konya yanındaki Avcı-Kaya nam mahallede malî meselelerin müzakeresi için toplandıkları sırada Bisuut (ve Calayır) tümenlerinin beyi **Sülemiş** zikredilmediği halde, Sunit yani Diyarbekir tümeninin beyi zikredilmiş ve bununla üç tümen beyi [170] (yani Bisuutlerle dört tümen beyi) olmuştur. Bu tümenlere

müstakil «hezare» (ming = alay) teşekkülleri de ilhak edildiğinden «tümen» demekle, yalnız «onbin» değil, daha büyük askerî birlik ifade edilmiştir. «Emîr-i leşker-i Rum» un karargâhı en çok eski Danişmend vilâyetinde bulunmuş olup, Sıvas yanındaki Yabanlu - Pazar (yahut sadece Yapanlu) dahi bu noyanların pek sevdiği yazlık karargâhları olarak zikrediliyor [171].

Sivil idare'ye gelince, bu işin başına, merkezi Aksaray olmak üzere, bir «vâliiumumi» («eyalet-i Rum», yahut «sâhib-i vilâyet» tayin edilmiş, bazan «eyâlet» işlerini de «emîr-i leşker-i Rum» idare etmiştir. Fars ve Irak-ı Arap (Bağdad) vâliiumumîlerine «Emîr-i Ülkâ» (Ülke-beği) denilmişse de, Rum Ülkesi vâliiumumîsine de bu lâkabın itlâk olunduğunu gösteren bir kayde tesadüf etmedim. Bilhassa iş başında şehzadeler bulunduğu vakit, bu iki vazife ayni şahısta birleştirilmiştir. Vâliiumumî'ye tâbi olmak üzere, memleketi bilfiil idare eden vezirlerin, umumiyetle Türklerde ve Mogollarda görülen dörtlü teşkilâta [172] uygun olarak 1) Umum idareye bakan «vezir», 2) Maliye işlerine bakan «müstevfi», 3) Arazi ve ikta' işlerine bakan «pervâne», 4) Adlî işlere de baktığı anlaşılan «emîr» ve «nâ'ib» [173] adlarile dört divan âzasını teşkil ettiği göze çarpıyor [174]. Bu vezirler İlhan tarafından tayin olunur ve iktidar sahası «Erzurum'dan Antalya'ya kadar» diye gösterilen [175] «eyâlet» e tâbi olurlardı [176]. Bilfiil bu «eyâlet» e tâbi ve fermanlarda isimleri ordu mensuplarından sonra gelen «sultan» ın hukuku, mânen bu «eyâlet» e faik sayılmıştır [177].

Memleket toprakları, arazi mülkiyeti ve vergi işleri itibariyle «dalay» (yani umumî) [178] ve «inçü» (yani «has») diye ikiye ayrılmıştı. «Dalay» denilen arazinin ekseriyeti halkın hususî mülkü ve vergi itibariyle «Umumî Divan» (dalay divanı, yahut ulug divan) a tâbi olan vilâyet ve bölgeler; «inçü» sayılan arazinin çoğu hükümdar ailesine ve hazineye ait olan vilâyet ve bölgeleri gösterirdi. Bu «dalay» ve «inçü» vilâyetleri, Tebriz'deki **Dalay Divanı** yahut **İnçü Divanı**'na tâbi olmaları yüzünden, mahallerindeki idarelerine ayrı müesseseler bakardı; bazan bütün memleket bir dalay eyâleti, bir inçü eyâleti yahut hâkimliği diye ikiye ayrıldı [179]. Keyhatu zamanında böyle idi. Gazan zamanında ise, bir aralık bütün Anadolu - askerî tümenlere göre olsa gerek - dört «bölük» e ayrıldı; vâliiumumî tek olduğu halde bölükleri dört divan âzası, kendi aralarında kur'a ile taksim ederek, her biri bir bölüğün «müstevfi» si oldu. Bunlar da, cenup (Kırşehir, Niğde), şimal (Amasya, Samsun), şark (Diyarbekir, Sıvas) ve garp (Kastamonu, Konya) bölükleri idi [180].

İlhanlılar yarlığlarında Amuye (Amuderya) sahillerinden Şam (Suriye) sınırlarına kadar uzanan memlekette emirlerini infaz edecek baş-

lıca memurlar sıfatiyle baskakları, melikleri, bitikçileri, nâ'ib ve mutasarrıfları zikrederler [181]. Mogolların, daha onlardan önce Karahıtay ve Horezmşahların «baskak» tesmiye ettikleri idare ve maliye memurlarının, Mogol devrinde Anadoluda yazılan tarihlerde islâmî ıstılahla «âmil» denilmiş; bunlar İlhanlılar memleketinin diğer taraflarından getirilmiştir. Diyarbekir bölgesinde bu âmiller dört tane olup, bunların biri Isfahanlı, diğerleri Hemedanlı ve Doğutürkistandan Hotanlı idiler [182]. «Melik»ler ise, İranda olduğu gibi, Anadoluda da ayrı bölüklerde mahallî ahalinin mümessili sayılırdı, ki hanların fermanlarında isimleri «sultan» lardan sonra ve hemen onlarla beraber zikredilir. Bitikçi ise, yalnız kâtip demek olmayıp, farsça «şumare» denilen nüfuz, emval ve arazi kayıt ve tesbitile meşgul olan memurlara dahi denirdi, ki bunlar baskakların sayım işleri ekseriya büyük bir şiddetle icra edilmişti [183]. Anadoluda, İlhanlıların diğer ülkelerinde de görülen jandarma teşkilâtı da olmuştur, ki buna «tutkavul» denilmiştir [184]. Büyük memurlar için yarlığ ile beraber «payza» denilen ve hanlar tarafından mühürlenmiş ağaçtan, bakırdan, gümüş ve altından mamul levha vermek âdeti de Anadoluda vardı [185].

«Rum memâliki» ne tayin olunan yüksek mogol memurlarından hangisinin orduya ve hangisinin sivil idareye tayin edildiği bazan vazıh olarak tasrih edilmiş, yahut her iki idarenin ayni şahsiyette birleştirildiği anlatılmış ise de, ekseriya bu hususlar müphem kalmaktadır. Ordu kumandanlarından ve tümen beğlerinden 1277 yılından sonra tayin olunanlarına, keza sivil vâliiumumîlere ait bildiklerimiz şunlardır:

Abaka zamanında Şehzade **Kongurtay,** 1277-1282 de Rum ülkelerinin «emîr-i leşkeri» ve umumî vâlisi oldu. Bu zat, Gıyaseddin Keyhusrev III.ün hemşiresi ile evlenmişti, şedid ve merhametsiz bir idareci olmuştur [186]. Bunun tümen-beğlerinden **Arktu** bn İlkâ Noyan ile onun oğlu **Togu Bitikçi** Calayır tümeninin; sonraları Anadolunun başkumandanı ve diktatörü kesilen Temürtaş bn Çoban'ın atası olan Sadun Noyanın oğlu **Tudan Noyan,** Sulduz tümeninin beyleri idi. Bunlar Kongurtay'ın başmuavinleri olarak görülüyorlar. Sonra Abaka Han bu iki mühim mevkie Tatar tümeninin beği **Samagar Noyan** ile **Kürkey** (Kühürkey) **Noyan**'ı, Diyarbekir'de Sunit tümenine de **Durutay Noyan**'ı tayin etti [187]. Ayni zamanda Alınak oğlu **Kurmışı** Kirayıt, **Taycı Noyan** Calayır tümenlerinin beğleri olarak görülüyorlar [188]. Bir de Uygurların beği olduğu anlaşılan **Sübüktey** zikrediliyor. Bu zat ile Kurmuşı Küregen müslüman olmuşlardı. Sübüktey'in kızı Mısır memlûkü Melik-üz-Zahir Kılavun'un nikâhında olup, mogol modasını oraya idhal eden şahsiyetlerden birisi olarak tanınmıştır [189]. Bisuut tümenine Baycu'nın oğlu **Üvek** ile **Kadan** ve **Tukay** ismindeki beylerin kumanda ettiği görülüyor [190]. Üvek, müs-

lümanlığı erkence kabul eden mogollardandır. Taküdar Ahmed (1282 - 1284) çağında tatar **Samagar Noyan** tekrar «emîr-i leşker-i memâlik-i Rum» oldu. Kayseri merkez olmak üzere Uygurlar'a Acay oğlu **Toğrul,** Aksaray merkez olmak üzere Tatarlara **Mulay Bulargı** beylik ettiler[191]. Alınak Noyan'ın oğulları ise, Rum'daki Kerayit'lere riyaset etmekte devam ettiler.

Argun Han (1284-1289) çağında ise, şehzade **Hülecü** ([192] «emîr-i leşker-i memâlik-i Rum» olup, Keyhatu da ona niyabet etti. Sonra 1289-1291 yıllarında **Keyhatu,** Rum emîr-i memâliki oldu. Bunlar, hem askerî, hem de sivil işleri idare etmiş görülüyorlar. Keyhatu'nun vâliiumumîlik devri bereketli bir devir olarak tavsif olunur. Bu hükümdar hanlığı zamanında zikre değer bir başarı göstermemişse de Anadolu valiiumumîliğinde iken bu memlekette ticaretin ve ziraatin inkişafı yolunda çalışmıştır [193]. Bu devirde merkezi Konya olan «Rûm» ülkesinde yani Keykâvus-oğulları hissesinde **İci Tutkavul** ve merkezi Tokat olan «Danişmend» vilâyetinde, Sunit'lerden **Tuladay Yarguçı** sivil vâli oldular [194]. Şehzadelerden bilfiil emîr-i leşkerlik eden zevat sıfatiyle Hülecü zamanında İci Tutkavul [195], sonra 1291 de **Tagacar** görülmektedir. Sivil vâlilik işinde de **Bugdı Yarguçı,** sonra tekrar **Tuladay Yarguçı**'yı görüyoruz. Sivil umumî vâlilere tâbi olan «dalay» ve «inçü» vilâyetlerinin ayrı hâkimleri ve onlara tâbi türkçe yazan «bitikçi» ler zikrolunuyor.

Diğer tümen - beğlerinden ihtiyar Samagar, kendi tümeninin beği olarak görülüyor. Uygur'lardan ise **Göçebe Ilçi** (yahut İleçi yani İdeçi) [196] zikrolunuyor. Bu zamanda Bisuut'ların yerine Calayır tümen-beğlieri muteber oldu. Bisuut tümen beyi Üvek Noyan 1284 de vefat edince, onun tümeninin bir kısmı Kıyatay Buralgı beye diğer kısımlar Uryat Calayır kabilesi beyi olan Kıpçak'ın oğulları: Gazan, İşek-Toklı ve İne-Bek'lere verildi. 1286 da şehzade Cuşkâb [197] Danişmend vilâyetindeki Kara Tatarlar'a riyaset ediyor ve Calayır'lar da ona bağlanıyorlardı. Onun bir ayaklanma teşebbüsü tenkil olunduğunda, Anadoludaki Calayırlar epeyce zarar gördüler [198]. Hülecü ile Keyhatu, bir aralık isyan eden Karaman-oğlu ile Eşref-oğlunu tenkil ettiler [199],

Keyhatu hükümdar olunca Soğunut kabilesinden büyük emir **Togaçarı** «emîr-i leşker-i Rum» tayin etti, **Bugdı Yarguçı**'yı ve Tatarların beyi **Doluday İleçi**'yi de «eyalet» olarak tayin etmişti. Az sonra Doluday İleçi (Tatar) yi azledüp yerine Hitay (Katay) kabilesinden **Taştemür Beğ**'i emir ve «hâkim-i memâlik-i Rum», yani sivil vâliiumumî [200], tayin etti. Calayır tümenine zikri geçen İne Bek ile Urktu bn İlkây Calayır'ın oğlu İkbal Noyan kumanda ettiler. Bu sırada Calayırlarla beraber Sunit ve Tatar tümen beyleri muteberdi, fakat bu beyler ve noyanlardan hangisinin

«emîr-i leşker-i Rum» olduğuna dair bir kayde tesadüf edemedim. 1294-1297 arasında, şehzadelerden **Cemudar** vâliiumumî ve onun tarafından **Akbuğa Noyan** (Calayır) ın emîr-i leşker olduğu hakkında Amasyalı HÜSAMEDDİN'in kaydine [201] başka bir yerde rastlamadım. Bu kayde göre, bu şehzade H. 696 yılı ortasında (yani 1297 Mart, Nisan aylarında) Amasya taraflarında vefat etmiştir. Sivil idare için Keyhatu 1293 de dalay vilâyetleri için **Hasan Beğ** ve inçü vilâyetleri için de **Taycu** ismindeki beylerini tayin etti [202]. Bunların beherine her biri dörder şubeden ibaret olan divanlar kuruldu. Şehzadeliğinde Anadoluda 8 sene yaşamış ve onu beğenmiş olan Keyhatu, Selçuklu Sultan Mes'ud'un nüfuzunu arttırmak istedi ve kendi emîrlerini onun yardımına verdi. Fakat Anadolu Uc beyleri bu sultanı beğenmediler.

H. HÜSAMEDDİN Bey, Baydu Han hakkında, ihtimal benim göremediğim bir menbadan alarak, şehzade Cemudar ile Akbuğa Noyan'ı eski yerlerinde yani Rum eyâleti idaresinde bırakmış olduğunu kaydetmiştir.

Gazan Han kendisinden önce Baydu'ya taraftarlık eden büyük emîrlerden **Sogunut Tugacar Noyan**'ı 1295 yılında, önce de bir defa bulunduğu «memâlik-i Rum emîr-i leşker»liğine ve vâliiumumîliğine tayin ederek gönderdi. O da, Danişmend vilâyetinde, Tokat ve Kırşehir taraflarında yerleşti. Diyarbekir taraflarındaki tümenlere Samagar'ın mensub olduğu Küyin Tatar kabilesinden büyük emîr Mulay tayin olundu [203]. Yine Diyarbekir vilâyetinde bulunan Uyrat tümenine Turagay Küregen kumanda ediyordu. Bu Uyrat'lardan Kitbuga Noyan, Memlûklarla anlaşarak Suriye'ye geçmişti. Onun iğvası sayesinde, Turagay Küregen dahi 1296 başlarında bütün Uyrat «ming»leriyle birlikte Mısır'a geçti. Calayır beğlerinden adı geçen **İne-Bek** ve **İkbal** ise bunları takip ederek harp ettiler, fakat Uyrat'lar yakayı kurtararak Mısır'a geçtiler [204].

Yine burada Anadolunun eski noyan'larından yukarıda adı geçen Hoca Noyan'ın oğlu **Burula**, Ulkunut uruğundan olan «ming»i (hezaresi) ile Gazan Han'a karşı ayaklanıp, şehzadelerden Süke'nin şarktaki isyan hareketine katıldı. Buna şehzade Kongurtay'ın oğlu İsen Temür ve saire de iltihak edip, isyan tenkil edilirken bunların hepsi öldürüldüler [205]. Bütün bu gibi isyan hareketleri, bu hareketlere iştirak eden kabilelerin İlhanlılar merkezinden uzakta ve Bizans hudutlarında kalmalarını intaç ediyor ve onları tenkil için de yeni yeni kuvvetler bu memlekete geliyordu. Calayır beğlerinin isyanına karşı hükûmet tarafında iş gören Anadolu kumandanları meyanında Üvek bn Baycu'nun oğlu Sülemiş de vardı. Gazan Han ona Calayır İne Bek'in eline verilen Bisuut hezarelerini iade edip, büyük emîr yaptı. Sonradan Osmanlı memleketinde gördüğümüz İne Bek ailesinin, Gazan Han'a karşı isyan eden bu Calayır beyinin nesli ol-

ması pek muhtemeldir, ki mağlûp edildikten sonra Uc mıntakasına kaçmış olabilirler. Rum vilâyeti emîr-i leşkeri olarak tayin olunan Tugacar, Gazan Han'a karşı serkeşçe davranmış ve şehzade Süke'nin isyanına uzaktan tahrikçilik yapmıştı. Gazan Han, 1297 de onu azledip **Emîr Hırmancı**yı emîr-i leşker ve vâli tayin etti. Bu da Calayır tümeninin beyi Taycu oğlu Baltu ve Tatar tümeninin beyi Samagar oğlu Arap'ın yardımiyle Tugacar'ı ezdi, kendisini katlederek askerini tümenlere dağıttı [206]. Bundan sonra Tatarlardan **Abuşka Noyan** «emîr-i leşker-i Rum» ve vâliiumumî tayin edildi [207],

Danişmend vilâyetindeki Kara-Tatar tümeni, Samagar Noyan'ın ölümünde oğlu Arap küçük yaşta olduğundan, Calayır beyi **Baltu**'nun [208] kumandasına verilmişti, Bu hal, Abuşka Noyan «emîr-i leşkeri Rum» ve vâliiumumî tayin olununcaya kadar devam etti. Sonraları Baltu, bu tümenleri kendi elinden çıkarmak istemeyip, Gazan Han'a karşı isyan etti. Calayır beylerinden Kerderi ile İkbal da Baltu'nun isyanına iltihak ettiler [209]. Baltu, Uc Türkmenleri arasında pek seviliyordu. Bu yüzden Amasyalı H. Hüsameddin, onu, bir türkmen beyi ve Anadolu vatanseveri zannetmiştir. Selçuklu Sultan Mes'ud'da ister istemez bu Baltu'ya mutabaat etti. Gazan Han, Baltu'ya karşı kendi Ulusbeği, yani başkumandanı **Emir Kutlukşa Mangıt**'ı gönderdi. O da, 30.000 kadar askerle gelerek Baltu'nun isyanını tenkil etti. Bizans menbaları, 1299-1304 seneleri arasında Anadoluda hep Emir Kutlukşa'yı vâliiumumîlik etmiş gibi göstermektedirler [210]. Kutlukşa'dan sonra Bizans hudud mıntakasında bu emîrin oğlu **Karancuk Noyan**, daha Olcaytu Han zamanında kumandanlık vazifesinde bulunduğundan [211] Bizanslılar bunu Kutlukşa'nın emaretinin devamı nazariyle bakmış olsalar gerektir. Baltu'nun isyanını tenkil ederken İlhanlı devletinin diğer iki büyük kumandanı olan **Emîr Çoban** ile **Emir Sutay**'da, Kutlukşa ile beraber bulunmuşlardır [212]. Bu keyfiyet, Baltu'nun isyanını ne derecede ciddi ve büyük hâdise olduğunu göstermek için kâfidir,

Kara-Tatarların tümenine kumanda eden Arap ile Bisuut tümeninin kumandanı olan ve başta Baltu'ya taraftar olduğu halde sonra onun aleyhine dönen Sülemiş de Emîr Kutlukşa'nın yanında bulundular. 1297 yılında Kırşehir yanında cereyan eden savaşlarda Baltu mağlûp oldu. Ankara taraflarında yerleşen Kirayıt kabilesine mensup kuvvetlerin de Baltu'nun isyanına iltihak etmiş olduğu görülüyor. Vaktiyle Alıncak oğlu **Çavdar**'a tâbi Kerait kuvvetleri, Ankara ile Kütahya arasındaki sahaya savuşmuş olsalar gerektir. Sonradan Çavdar-Tatarı ismiyle tanınan ve Germeyan oğullarının dayançlarından olan Tatarların bu Kirayitlerin bu Çavdar Noyanın idaresinde bulunan kısımları olacağını zannederim.

Baltu'nun kuvvetleri Uc taraflarına dağıldı. Bu savaşların iki büyük kahramanı olan Kara-Tatar tümen beyi Arap (Samagaroğlu) ile Bisuut tümeninin beyi olan Sülemiş (Üvek oğlu) bir çok Tatar kuvvetlerinin Eskişehir ve eski Bithyniya taraflarında toplanmasına sebebiyet veren zatlardır. Emir **Arap**, Mevleviler muhitine mensup olmakla, ismi onlara ait edebiyatta çok geçer [213]. **Sülemiş** ise, Mısır ve Suriyede yazılan eserlerde daha Argun Han zamanındanberi maruf olan bir kumandan ve şehzade Hülecü'den sonra Anadoluda faaliyette bulunan mogol emiri olarak tavsif edilmiştir [214]. Hakikatte ise Sülemiş, ancak Baltu hâdisesinde yüze çıkmış bir noyan'dır, bunu müteakip Sülemiş hakikaten «emîr-i leşker-i Rum» olup, beş «ming», yahut beş hezâre asker kendisine tâbi bulunuyordu. Bunun has hezâreleri Konya Karaman ilinde ve Uc mıntakalarında bulunuyordu. O da Baltu gibi bu Uc oymakları arasında sevilmişti. Abuşka Noyan, bu aralık ancak Arap Noyan gibi Tatar tümenleri kumandasiyle iktifa etmiş ve çoğunca hanın maiyetinde bulunmuştur.

Eyalet, yani sivil vâliiumumîlik işinde Gazan Han tarafından kendi «ildevçi» yani «bahadır» larından **Melik Bahadır** isminde bir Horasanlı yüksek memur tayin olundu. Bu Melik Bahadır'ın zamanında Anadolu, yukarıda anlattığımız veçhile, dört bölüğe taksim edilerek idare olundu. Bisuut'dan başka Calayır ve Uygur tümenlerini elinde bulundurduğu anlaşılan Sülemiş hariç olmak üzere, Melik Bahadır'ın iştirakiyle Konya yanındaki Avçı-Kaya mevkiinde 1298 yılında malî işlerin müzakeresi için yapılan toplantıya tümen beyleri sıfatiyle Abaçı (Toladay yarguçunun oğlu), Baytemür (Sunit) ve Samagar oğlu Arap (Tatar) hazır bulunmuşlardı [215].

1298 yılı sonlarında, Gazan Han «emîr-i leşker-i Rum» olarak **Bayıncar**, ve «eyalet» (vâliiumumî) olarak ta **Boçukur** ismindeki beylerini Anadoluya (Rum'a) gönderdi. Bunlar da, Baltu'ya taraftarlık etti diye Selçuklu Sultan Mes'ud'u azledip, **Üçüncü Alâeddin Keykubad**'ı sultan tayin ettiler [216]. Gazan Han tarafından kendisinin «emîr-i leşker-i Rum» mansabına tayin olunmasını bekliyen **Sülemiş**, Bayıncar ile Boçukur'un nasbına muhalefet ve hattâ dayandığı kuvvetlerin çokluğuna güvenerek İlhan'a karşı isyan etti. Daha önce Keyhatu zamanında vâliiumumilik eden Taştemür Hıtay ile İkbal Calayır da Sülemiş'e iltihak ettiler. İleride Osmanlı devletinin teşekkülü faslında da bahis mevzuu edilecek olan bu isyanı 1299 ve 1300 senelerinde, Emir Kutlukşa Mangıt, Emir Çoban (Sulduz) ve Sutay (Sünit) tenkil ettiler. Mısır Memlûklarından da yardım gören Sülemiş'in isyanı, bütün İlhanlılar devrinde Anadoluya sarsan en büyük hâdise olmuştur. İsyan esnasında emîr **Sutay Noyan**, Kayseri'de oturarak emîr-i leşker ve vâliiumumîlik işini gördü. Fakat

idare bilfiil hep **Abuşka Noyan**'ın elinde kalmıştır. Az sonra da o emîr-i leşker ve vâliiumumî oldu. Sülemiş'in isyanı tenkil edildikten sonra onun kuvvetlerinin bir kısmı Gazan Han'ın vâliiumumîsi olan Emir Buçukur'un idaresine geçti, diğer kısımları da Karaman ilinde ve Kilikya'da kaldı. Umumiyetle bu gibi isyan hareketlerinin Anadolunun Türk unsuru ile iskân ve Uc'un siyasî faaliyetlerinin artması bakımından ehemmiyeti hakkında yukarıda söylediklerimiz, Sülemiş'in isyanı hâdisesi için de vâriddir. Buçukur burada çok kalmadı. Abuşka Noyan emîr-i leşker olduğunda Gazan Han, Horasanlı yüksek memurlarından Nizameddin Yahya'yı vâliiumumîlik vazifesine tayin etti. Bu münasebetle Nizameddin Yahya'nın idare edeceği memleketin hududu «Erzurum'dan Antalya'ya kadar» diye gösterilmiştir [217]. Horasanlı olan Nizameddin Yahya'nın, Türk mü yahut Tacik mi olduğu malûm değildir.

Gazan Han zamanında, Anadoluda ordu kumandanları sıfatiyle **Başgurd Bahadır** ile **Körbuğa Bahadır** zikredilmektedir. Bahadır lâkabını taşıyan generallara daha çok *ildeçi* (yahut *ildevci*) denilmiştir. Bunlar, 1298 Mısır - Suriye seferinde kendi askerleriyle Rum'dan gelerek Diyarbekir'de Gazan Han'a iltihak eden emîrler sıfatiyle zikrediliyorlar [218]. 1302 yılında Mısır harbi esnasında Rum ve Diyarbekir emirlerinden Sutay ile Abuşka, Alınak oğlu Kurmışı ve Acay oğlu Toğrul zikrolunuyorlardı[219].

Olcaytu çağında 1312 yılına kadar **Abuşka** vâliiumumî olmakta devam etti. Kutlukşa Mangıt oğlu Karancuk ile Kıyat kabilesinden Emir Nurin Ağa oğlu Baydu da Rum'daki tümenleri idare ettiler [220]. Kıpçaklardan İlbasmış ve Körbuğa Noyan, Diyarbekir ile Rum'da tümen beğleri olarak zikrediliyorlar [221]. Bunlardan başka, yine Rum ülkesindeki Uygur beylerinden, tümen beyleri sıfatiyle Tarımtaz ile Senektay ve Ertene (Ertena) kardeşler zikrediliyorlar [222]. Bu Ertene, Ebu Sa'id Han zamanında ve ondan sonra Anadolunun vâliiumumîsi olan zattır. 1312-1317 yıllarında Kirayit beyi Sarıça oğlu **İrencin Noyan**, Rum vâliiumumîsi ve emîr-i leşkeri bulundu. Bu Sarıça, Hülegü'nün zevcesi olan Tokuz-Hatun'un kardeşi olduğundan, oğlu İrencin de hanların sarayında çok muteber noyan'lardan idi [223]. Bunun oğlu olan Şeyh Ali de, bir aralık Diyarbekir'de tümen beyi oldu.

Kilikya'da ayrı bir Mogol tümeni ve hâkimi bulunuyordu. Bu tümenin başında bu zamanlarda **Buralgı** isminde bir bey bulunuyordu. Bu mogol beyi mutaassıp bir müslüman olup, o zaman Kilikya Ermeni kırallarına tâbi olan Adana'da medrese ve mescid yapılmasına razı olmıyan kral Haytun ile kardeşlerini öldürmüştür. Bu yüzden 1307-1308 (H, 707) yılında Olcaytu'nun emriyle idam edildi. ABDULLAH KÂŞANÎ ve HAFIZ ABRU, bu kumandanı «Bularguy Gazi» diye tebcil etmekte ve onun

İrencin ile birlikte Rum'a gönderilmiş olduğunu, kendisinin daha önce Togacar Noyan'ın adamlarından olduğunu «Sis ve İyas tekfurluğu» nun bunun askerî ikta'ı («yurt-i çerig») olduğunu, Ermeniler bu vilâyeti Haçlı seferleri sırasında müslümanlardan garsp yoluyla almış olduklarından, şimdi Mogollar devrinde İslâmlar yine kuvvet kazanmalarından istifade ederek Bulargunun bu ülkede yüksek ve müzeyyen camiler bina ettiğini, Ermeni Tekfurunun bunu, «Mısır Memlûkları ile münasebette bulunuyor» diye İlhana jurnal ettiğini ve nihayet bu Ermeni entrikaları neticesinde Bularguy Gazi'nin idam edildiğini, mufassalan anlatmışlardır [224]. Bularguy'dan sonra yukarıda adı geçen Nurin Aka oğlu Baydu Kilikya'da tümen-beği oldu. İrencin'in emîr-i leşkerliği ve vâliiumumîliği devrinde de «dalay» ve «inçü» için ayrı hâkimler tayin olundu [225]. İrenci'nin maiyetindeki emirler meyanında Samagar oğlu **İcil** ile Diyarbekir vâlisi Sutay oğlu **Barımbay** zikrediliyorlar [226].

Ebu Sa'id Han çağında nâibi olan Emir Çoban Sulduz'un oğlu **Temürtaş** (1317-1327) [227], Rum vilâyetleri emîr-i leşkeri ve vâliiumumisi oldu. Tatar tümenlerinin beyi olan Abuşka Noyan bu zamanda henüz yaşıyordu. 720 yılı Sefer başında (1320 Mart) vefat etti. Kendisinden sonra Ogurbay, Temürbay ve Togay Temür ismindeki oğulları Tatarların kumandanı olmuştur [228]. Temürtaş 1327 de, babasının katlini müteakip Ebu Sa'id'e isyan edip Mısır'a kaçınca [229] yerine, Uygur beyi Cafer oğlu **Ertene** [230] Ebu-Sa'id tarafından vâliiumumî tayin olundu. Bu zat Ebu Sa'id'den sonra 1352 de kendisinin ölümüne kadar müstakillen hükûmet sürdü. Sonra oğlu **Ali Beğ** (1361-1380), sonra da onun oğlu **Mehmed Çelebi** (1380-1381) hükûmet sürdü; nihayet önceleri bu sülâle yanında kadılık ve diğer memuriyetlerde bulunan Salur Türkmenlerinden **Kadı Burhanettin,** Erteneli hükûmetini ortadan kaldırdı [231]. Ertene Beyin kardeşi oğlu olan **Tahraten,** Temür ve Yıldırım Beyazıt devrine kadar Erzincan vâlisi idi [232]. Böylece, Anadoluda vâliiumumîlik, önce Bisuut, sonra Kirayıt, Tatar ve Uygur beylerinin elinde kalmıştır [233].

Tarihlerimizde adı geçen bu **VÂLİİUMUMİLERDEN BAZILARININ KARAKTERLERİ**ne ait kayitler de vardır. Bunlardan Yesevur Noyan oğlu Hoca Noyan ve şehzade Kongurtay, idarelerinin sertliği, zulüm ve taaddileri ile vasıflandırılmışlardır. Kongurtay'ın karısı müslüman idiyse de, kendisi henüz müslüman olmamıştı. **Baycu Noyan** şaman olup, çok âdil bir zat olarak tavsif olunmuştur. Bunun hakkında Aksarayi şöyle diyor: «Baycu, askerlerden ahaliye zarar dokunmamasını temin maksadiyle Aksaray'a şahna (başkak ve daruga) lar tayin etti. Ve öyle bir adâlet gösterdi ki, ahali ticareti ve pazarları tam bir kalb huzuriyle yaşatabildiler; çiftçilik ve ekincilikten de hiç geri kalmadılar ve hiçbir kimse şikâyet

için Baycu'nun huzuruna çıkmak ihtiyacını duymadı. Eğer arasıra birisi şikâyet için kendisine müracaat etdiyse, zalimin elini mazlûmdan çektirirdi. Eğer bir kimse: 'Baycu'dan önce müslüman olan (Selçuklu) memurlar tarafından müslümanlara yapılan zulmün yüzdebirinin bile, bu memleketi kılıçla fethetmiş olan Baycu'nun ordusundan sâdır olmamıştır' diye yemin eden, hânis olmaz». Bu münasebetle Aksarayî farsça olarak «Biz müslümanız amma ona (Baycu'ya) gâvur deniliyor; fakat gâvurluk bu ise, o halde müslümanlık hangisidir?» beytini yazmıştır [234].

Kirayit **Alınak Noyan,** müslümanlığı kabul eden Ahmed Takudar Han'ın dâmadı ve galiba kendisi de müslüman idi [235]. Kızını Muineddin Pervane'ye vermişti. Hanlığın bu müslüman hanın elinden gayrimüslim Argun'un eline geçmemesi için canla başla çalıştı, Alınak'ın 1327 ye kadar yaşamış olan oğlu Kurmışı'da Küregen yani saltanat hanedanının dâmadı olduğu gibi, kuvvetli bir müslüman idi. Bu da, gayrimüslim Baydu Han'ın yerine, müslümanlığa temayül eden şehzade Gazan'ın geçmesi için çalıştı [236]. Alınak Noyan, Anadolu Selçuklu beyleri tarafından büyük bir ihtiram görüyordu. Sultan Rükneddin Kılıç Arslan IV. ve Muineddin Pervane onu, ordudan yani han'ın karargâhından dönüşünde Erzincan'a kadar giderek istikbal ediyorlardı [237].

Samagar Noyan hakkında Aksarayî: «Âdil emîr ve kâmil yarguçı» idi diyerek onun bu yolda yaptıklarından, ahaliden gasb olunan malları geri alarak onları iade etmekle halkın muhabbetini kazndığından bahsetmiştir [238]. O da, daha Abaka Han zamanında müslüman olan bir noyandır. SULTAN VELED, ona her beytinin sonunda «Beğimiz bizi unutma» nakaratlı bir kaside ithaf etmiştir. Bunda Sultan Veled, onu akıl ve adâlette cihanda emsali nadir ve «ezelden seçilmiş bir hükûmdar» olarak tavsif ederek, «Samagar Ağa» diye tesmiye etmiştir. Sultan Veled bu kasidesinde, Samagar'ın zevcesi Kultak ve kızı Nuhiy (yahut Numey) ile oğlu Arap'dan da överek bahsetmiş, ve kendisini daima Peygambere ve Kur'âna uyarak iş gören hakikî bir müslüman gibi anlatmıştır [239a]. Samagar iyi müslüman idiyse de, Hülegü'nün müslüman Berke Han'a karşı harbinde büyük başarı gösteren büyük kumandanlarından biri olmuş ve Ahmed Han ile Argun'un taht için mücadelelerinde de gayrimüslim Argun tarafını iltizam etmiştir; bunu biz MARKO POLO'dan öğreniyoruz [239b]. Herhalde bu davalar o zamanki Mogol beylerinden çoğunu, müslüman münevverlerinin düşündükleri gibi, hangi prensin hangi dine mensup olması bakımından değil, sırf hayatî menfaatler bakımından ilgilendirmiştir.

Arap Noyan sonradan babasının tümenini idare ederken Sivas vilâyetinin sahibi gibi iş görmüştür. EFLÂKÎ, onun bu şehirde Erzurumlu

bir derviş ve müridleriyle Mevlevîlerden Arif Çelebi ve müridleri arasındaki münazaaları yatıştırdığını kaydetmiştir [240].

Abuşka Noyan da, gerek Aksaraî, gerekse diğer müellifler tarafından çok âdil ve akıllı bir vâli olarak tarif edilmektedir. Bu dahi Sultan Veled'e mürid olmuş; kendisi sünnî ve samimî bir müslüman olduğu cihetle Anadoluyu büyük tatlılık ve adâletle idare etmiş ve sakalının seyrekliğinden dolayı halk arasında «Köse Peygamber» lâkabı verilmiştir [241]. AKSARAYÎ, onu, yeri gelince şiddet göstermesini bilen kudretli ve temkin sahibi bir zat ve Rum ülkesinin «rükn-ü şedid-i» olarak tanıtmış ve memleketteki Türk ve Tacik'in müşterek babası gibi tavsif etmiştir [242]. Bize malûm olmıyan bazı kaynaklardan istifade ettiği anlaşılan H. HÜSAMEDDİN, Abuşka hakkında: «Akıllı, umurunda basiretli, askerî işlerde muktedir, zulümden korkar, mütedeyyin, ihsanı çok, Tatar ümerası arasında etvârı makbul ve tedbirli bir şahsiyet olarak tanınmış olduğu cihetle avâmın fikirlerini ve havâsın kalblerini celbetmişti» demiştir [243]. **Emir İrencin** ise, zulüm ve şiddetiyle maruf olmuş; o da Mevlevîlere intisap edip, Sultan Veled'in usta muamelesi neticesinde ona mürid olmuştur [244].

Çok uzun yıllar yaşamış olan Alınak oğlu **Kurmışı,** arkadaşları olan Sarıça oğlu İrencin ve Sutay Noyan'lar ile birlikte Ebu Sa'id Han zamanında cereyan eden büyük hâdiselerin kahramanları olmuşlar, Sulduz beği ve memlekette Hanın nâibi Emir Çobanla mücadele etmiş ve gürültülü hayatları 1328 deki katledilmeleriyle sona ermiştir [245].

Çoban oğlu **Emir Temürtaş** ise, müslümanlıkta fazla taassup gösterdi ve mehdîlik dâvasına düştü. Aksarayî, ona ithaf ettiği kitabında, hazreti Ömer'i kendisine rehber edinmesi yolunda tavsiyelerde bulunmuştur [246]. Onun Selçukluları öldürdüğü hakkında söylenenler, yukarıda adı geçen Calayır beyi Taycı oğlu Baltu'nun Sivrihisar'da yaşayan oğulları Sultanşah ve Melikşah'ın H. 728 Muharreminde (Kasım 1328) katli hâdisesinden dolayı mübalâğa edilmiş olsa gerektir [247]. Emir Çoban'ın naiplerinin ve oğlu Temürtaş'ın 1317-1328 yıllarındaki hükûmeti, Anadoluda İlhanlılar hâkimiyetinin en şevketli çağı olmuştur [248].

Emir Ertene (bugün mezarının bulunduğu Kayserideki yerlilerin telâffuzuna göre Ertana), Anadoludaki Mogol vâliiumumîlerinin arasında en parlak bir şahsiyettir. Kendisi Uygur olduğu gibi, etrafına da Uygurları toplamıştı. MUHAMMED BN ALİ ŞEBANGÂRE onun hakkında: «Emir Ertene, Ebu Sa'id Han'ın yarlığıyle Rum vilâyetleri idaresine memur edilmişti. Ebu-Sa'id Han'ın vefatından sonra dahi o, memleketi, adâletle idare edip, ma'mur etti. Şeri'atın takviyesine, seyidlerin, ülema ve meşayihin îzaz ve ikramına bütün kuvvetiyle ehemmiyet verdi. Bu hu-

susta o kadar ileri gitti ki, Rum (Anadolu) memleketinin ahalisi ona köse-Peygamber demiştir, ve eyi nam bırakarak Allahın rahmetine erişti». Meşhur seyyah İBN BATTUTA, Ertene'yi Sıvas'ta ziyaret ederek, müsafiri oldu. İbn Battuta, Ertene beyin kendisiyle arapça konuştuğundan ve faziletinden bahsetmiştir. Muasırlarından Halepli NUREDDİN HASAN: «Ertana âdil, tebaası arasında muhterem, vakur, azim sahibi, cesur ve mükerrem olup, herkes hakkında mültefit ve mütevazı idi» diyor. Mısırlı SALÂHADDİN SAFADÎ de, onun mütedeyyin, hayırseven, temiz ve perhizkâr, ilim ve fazilet ehilleriyle sohbetten doymaz ve fazilet sahibi olduğundan bahsetmiştir. Bu iki müellifin Ertene hakkında arapça şiirleri de vardır [249].

Mogollar zamanında eyalet (sivil vâliiumumîlik) ile askerî idare birleştirildiği vakit, «emîr-i leşker-i Rum» a tâbi olan «divan» âzâları olmak üzere, bir kısmı daha Selçuklular zamanından kalan, fakat ekserisi Mogolların kendileriyle birlikte getirdikleri Horasan İranîleri ve kısmen Türkistanlı Türk ve Tacik vezirler, müstevfi, âmil, ve sair memurlar bulunuyordu. O zamanların tarihine ait yazılıp bize kadar gelen eserlerin müellifleri (Reşideddin, Vassâf, Hamdullah Müstevfî, İbn Bibi, Kemaleddin Aksarayi) hep bu nevi memurlar muhitine mensup zevat olduğundan, bu gibi **VEZİR VE SAİR MÜSLÜMAN MEMURLAR**ın Devlet idaresinde oynadığı rolleri pek çok izam etmişler, İlhanlılar zamanında memleketi bilfiil ancak bu vezirler idare etmiş gibi göstermişlerdir. Halbuki bunlar, Mogol Ulusbeği (Ulug Noyan) larının ve divan beylerinin hizmetinde bulunan âzalar ve bitikçiler (farsça nuvisendegân) den ibaret idiler [250a]. Türk ahalisinin işi Türk emirlerin eline verildiği halde «Tacik ra'iye» lerin işi de Tacik vezirlere havale edildiği mehazlarımızda vazıhan anlatılmıştır [250b].

Anadoluya gelince, bu nevi vezir ve müstevfilerden 1277 yılından sonra tayin olunanlarından bazıları, daha önceki vezir ve müstevfi'lerin neslinden gelmişlerdir. Muineddin Pervâne'nin oğlu **Muhammed Pervane** ve Taceddin Mu'taz'ın oğlu **Mücîreddîn Muhammed Emirşah** (vefatı 1300), o cümledendir. Bunlardan Mücîreddin Muhammed, Rum inçü'lerine nezaret etmiş ve ihtimal bu yüzden olacak ki, Mogollar zamanında muteber olmuş; Selçuklu Sultanı namına olduğu gibi, İlhan'ın da «nâib ve emir» unvanını taşımıştır [251]. Bunun büyük babası olan Mücireddin Tahir bn Ömer al-Khorezmî, Horezmşahların veziri idi. Rum'a gelerek Selçukluların hizmetine intisap etti. Bunun oğlu olan Taceddin Mu'taz da Mogolların hizmetine alınmış olup, Uygur Tüklük Bahşı ile birlikte Rum Selçukluları ülkesinde Mogolların mali işlerini idare etti [252]. Diğer bir

vezir de, **Kazvinli Fahreddin Müstevfî** idi. Daha önceleri de, Bağdad'da Ülke emîri olan Emîr Arık'ın veziri, yani serkâtibi idi [253].

Vezirlerden biri de Mogolların Tebrizli memurlarından **Ahmed Lâkuşî** olup, bunun babası olan Tebrizli Osman da, Anadoluda Mogolların hizmetinde bulunan Osman Tebrizî olsa gerektir [254]. Emir İrencin zamanında Abaka Han'ın büyük veziri olan Şemseddin Muhammed Cüveynî'nin kardeşi oğlu **Şerefeddin Müsafir** ile büyük vezir Reşideddin Tabib'in oğlu **Hoca Celâl** [255] ve nihayet **Sâveli Sahib Alâeddin** [256], Rum eyaletinde vezirlik etmişlerdir.

Bu vezirlerden başka, malî işlerle meşgul olan müstevfî'lerden **Şerefeddin Tebrizî** ve **Abdurrahman Tebrizî** tanınmışlardır. Tezelden servet toplamak hevesiyle iş gören bu nevi zevatın maiyetinin çoğu, Horasanlı oluyordu [257].

Mogol emirlerinin hâkimiyeti devrinde yani 1277-1335 yılları arasında **SELÇUKLU SULTANLAR**ın rolü, ancak şahsî meziyetleri, yahut İlhanlılar sarayına uzak ve yakın sıhrî münasebetleri, akrabalıkları ile belirmekte idi [258]. Bunların isimleri hutbelerde okunmuş ve sikkeler üzerine yazılmış ise de, devlet idaresindeki rolleri, evkaf ve cizye gibi vâridatla bilhassa dinî müesseselere nezaret etmekten ibaret kalmıştır. Bütün askerlerle sivil idarenin dizginleri, tamamiyle Mogol emîrlerinin ve onların vezirlerinin elinde idi. İzzeddin Keykâvus II. 1257 de Bizans'a ve oradan da Altunorda'ya kaçtıktan sonra, tek başına saltanat süren **Rükneddin Kılıç Arslan** (1257-1263) çağında saltanatın salâhiyeti, yukarıda da anlattığım gibi, geniş ise de halefi **Gıyaseddin Keyhusrev III.** (1263 - 1282) ancak altı yaşında sultan ilân edildiğinden, bütün salâhiyeti, Mogollara yakınlık gösteren pervanelik veziri Muineddin'in eline geçti. Bu vaziyet, ahali nazarında sultanın itibarını düşürdü. İzeddin Keykâvus II. nin oğlu **Gıyaseddin Mes'ud II.** (1281-1298, 1300-1307) [259] ve yeğeni **Alâeddin Keykubad III.** (1298-1300) sultanlardan birincisi, Altunorda Mogol hanının kızından doğmuş ve Mogollar arasında terbiye görerek yetişmiş idi. Alâeddin ise, İlhanlıların bir prensesi ile evli olduğundan, bir «küregen» yani Çengizlilerin dâmadı idi ve bütün nüfuzunu ancak buna borçlu idi; kendisi, ahlâk ve fazilet itibariyle de bir hiçti. Bunu bilhassa AKSARAYÎ tebarüz ettirmiştir.

Bu son iki sultanın saltanatı, dinî müessese üzerindeki kitabelerde, meselâ (sultan Gıyaseddin Mes'ud bn Keykâvus) Ankara'da Ahi-Şerefeddin camiindeki 689 senesine ait yazıda; «Sultan Alâeddin Keykubad Sâlis bn Ferâmuz» ismi de Kızılbey câmiinde tebarüz ettirilmiştir. Bundan başka, her iki Sultan adına yazılmış bazı dinî eserler ile şâirlerin birtakım medhiye ve kasideleri de vardır. İlhanlılar her iki sultana «Erzurum'dan

Antalya'ya ve Sıvas'tan Diyarbekir'e kadar uzanan ülkelerin sultanı» diye ferman vermiş ise de, onların ahali nazarındaki itibarı bununla da yükselmiş değildir. Keyhatu Han, Sultan Mes'ud'un itibarını yükseltmek için elindeki Tacik askerlerin yanına Mogol generallarının idaresindeki askerleri vererek kuvvet ve satvetini artırmış ise de, Uc Türkmenleri bu sultanı bir türlü sevememiş olduğunu yukarıda zikrettik. Gazan Han'da, III. Alâeddin Keykubad'ı büyük iltifatlarına mazhar ederek sultan etmiş ise de bununla ahali nazarında nüfuzu artmamıştır. Esasen bunun sultanlığa nasp ve tâyinleri keyfiyeti hakkında AKSARAYÎ, bunun han tarafından yapılmış olduğunu ve hattâ Mogol emîr-i leşkeri ve vâliiumumîsini bunun maiyeti gibi gösterdiği halde [260], REŞİDEDDİN, Sultan Alâeddin II. nin ancak Anadoludaki Mogol emirleri tarafından sultan nasp ve ilân edildiğini kaydetmiştir [261]. Celâleddin Rûmî'nin oğlu SULTAN VELED, Sultan Mes'ud'a hitaben yazdığı manzum bir yazısında, bazı isteklerde bulunmakta ve «bunu yapmakta teahhür etmeyin, esasen Samagar (Noyan), altamgalı bir yarlığla bu meseleyi lehime hal etmiştir» diyerek, sultanın bu isteği is'af etmesinin bir tâli mesele olduğunu kendisine bildirmektedir [262].

Gazan Han, Sultan Mes'ud'un oğlu **Gazi Çelebi**'ye babası öldükten sonra eyalet olarak Simre - Kastamonu, Samsun - İznik ve Karası'ya kadar uzanan yerlerin, yani Bizans hudud mıntakalarının ve hattâ Bizans elinde olan İznik sultanlığını bile vermişse de [263], Osmanlı tarihlerine ait rivayetlerde bunun adı geçmez. Demek ki, Eskişehir - İznik ve Karası taraflarındaki Uc beyleri böyle bir sultanın nüfuzu altında bulunmamış ve Gazi Çelebi, Mogolların Kastamonu hâkimi olan Candarlı Süleyman Paşa'ya tâbi olarak Sinop ve Samsunda gaza ile meşgul olup, sonunda orada ölmüştür [264]. Selçuklulardan «Kılıç Arslan Selçuki» isminde birisi Kayseride bir mansab kazanmak için, Ertene-oğullarından sonuncu olan Mehmed Çelebî'nin dâmadı olmuştu; fakat Sıvas hükümdarı Kadı Burhaneddin, onu kolayca ortadan kaldırabildi [265], bu yüzden de hiçbir kimse bu kadıya sen Âli Selçuku ortadan kaldırdın diye tevbihte bulunmamıştır. Böylece Ali Selçuk eceli tabiisiyle ölmüştür ve kimse de onları artık aramamıştır.

— 8 —

MOGOLLAR ÇAĞINDA AZERBAYCAN VE ANADOLUNUN NİHAÎ OLARAK TÜRKLEŞMESİ

CÜVEYNÎ'ye göre, Münke (Mengü) kaan, kardeşi Hülegü'yü İran ve Onasya'yı fethetmeğe gönderdiği zaman, kendisine bütün Mogol ülke-

lerinden ordunun %20 sinin verilmesini emretmişti. Bu emre göre teşkil edilen ordunun 280.000 kadar bir sayı teşkil ettiği tahmin edilebiliyor [266]. Her nefer orta hesapla memleketin bir ailesini temsil ettiği hesaba katılacak olursa, çadırları, hayvanları ve aileleri ile birlikte Hülegü'yü takibetmiş olan kabilelerin nüfusu ceman bir buçuk ve en az bir milyon kadar sayılmak icap eder. Halbuki ayni CÜVEYNÎ'ye göre daha Ogedey Kaan, İlçigeday Noyanı İrana gönderirken buna Mogol Uluslarını idare eden şehzadelerin tekmil ordularından %20 sini ayırıp vermelerini emretmişti [267]). Bu halde İrana ve Önasya'ya Hülegü ile beraber ve ondan evvel ceman iki milyondan fazla Türk ve Mogol unsuru gelmiştir.

14 üncü asırda REŞİDEDDİN tarafından tasnif olunan Mogol hanları şeceresinde hanların ve şehzadelerin idareleri altında bulundurdukları ordu tümen ve ming(hezâre)leri sayılmıştır. Bu eserde Hülegü Han ile oğlu Abaka Hanın ordularını teşkil eden tümenlerden 50 sinin beyleri sayılmıştır.

Burada muayyen bir tarihte mevcut «tümen» (10.000 erlik birlik)lerin yekûnunu vermiş değilse de, bu nevi listelerden İlhanlı ordusunun büyüklüğü hakkında takribî bir malûmat elde edinebilir. 50 tümen asker, İlhanlı ordusunun takriben yarım milyon kadar olduğuna delâlet eder [268]. Bu listelerde tümenleri teşkil eden uruğların adları da zikredilmiş olduğundan, bunların, tarihî vesika olmak itibariyle, kıymetleri büyüktür. CÜVEYNÎ'nin verdiği malûmatı teyid eden bu listelere bakarak, İlhanlılara dayanç olan doğu uruğlarının takriben iki buçuk milyonluk bir nüfus teşkil ettiğini iddia edebiliriz.

Mogol tarihî kaynaklarından (Reşideddin, kısmen Cüveynî, Vassaf, Hamdullah Kazvinî ve Abdullah Kâşanî'den) öğrendiğimize göre, İlhanlılar devrinde doğudan gelen uruğların çoğu orduda ayrı «hezâre»(ming) ler, hattâ tümen çıkarmışlardır. Bunlar da şu uruğlardır:

Uyrat (Uygur-at, mogollaşmış Uygurlar, Hülegü'den önce İran vâlisi olan Argun Ağa bunlardandı) [269]. **Bisüvüt** (Hülegü'den önce İran vâlisi olan Baycu Noyan bunlardandı), **Sunit** (isim «Suunit», yani «Suun'-lar» demek olsa gerektir, ki bu «suvun» yahut «suvın»lar yukarıda, s. 155, zikrettiğimiz gibi Kıpçak uruğu olarak ta görülmektedir. Hülegü'den önce İran valisi olan Cormagon Noyan bunlardandı), **Sulduz** (birçok tümenden mürekkep olup İlhanlı ordusunun sağ cenahının ekseriyetini teşkil ediyorlardı), **Calayır** (Sulduzlar gibi bunlar da birkaç tümen teşkil ediyorlardı), **Suganut** (yani Sugan'lar), **Mangıt** (yahut Mangut, yani Mang'lar; bunlar da birkaç tümen teşkil ediyorlardı). Uluğnoyanlık ve hükûmet reis-

liği ekseriya bu son dört uruğun beyleri ellerinde kalmıştır. (Abaka zamanında ulugnoyan olan Suğuncak ile Ebu-Sa'id zamanındaki Çoban, Sulduz uruğundan; Argun zamanında uluğ noyan Muka ile Keyhatu zamanında uluğnoyan Akbuğa, Calayır'lardan; Togacar noyan Suğanut'lardan; Gazan Han zamanındaki ulugnoyan Kutlugşah da Mangut'lardan idi). Diğer büyük uruğlar da **Tatar, Nayman, Kirayıt** idi. (Bunlar da birkaç tümen teşkil etmişlerdir. Tatarların başlıca kısımları, Anadoluda, Afganistan ve Hind hududunda bulunurdu.)

Birer tümen teşkil ettikleri kayıtlı olan uruglar: **Kurulas, Kongırat** ve **Dürben**'dir. Teşkil ettikleri kıtaların ne gibi bir birlik olduğu tasrih edilmediği halde, kendilerinden orduya mensup «ulug beğ»ler (emîri buzurg) çıktığı kayıtlı olanlar ise **Uygur, Kıyat Bayaut, Barın** ve **Kongıt** uruğlarıdır. Bunlardan Uygur ve Bayaut uruğlarından daha ziyade «bitikçi» yani devletin divan memurları çıkmıştır, ki bunlar eski Mogol ve Türk ananelerinin hakikî hâmilleri omuşlardır. Hülegü'den evvel bütün Horezm, Horasan ve İranı idare eden büyük emir Körküz'ün Uygurlardan olmasına ve Anadoluda Ertene (Erdeneoğulları) sülâlesinin bunlardan olduğuna bakılırsa, bunların çıkardığı askerin de bir ve daha fazla tümen teşkil ettiği anlaşılır. Fakat henüz buna dair bir kayıt görmedik.

İlhanlılara Coçı Ulusundan gelenler meyanında Kıpçaklar, Başkurtlar bulunuyor. **Kıpçaklar**'dan Bayıtmış Kıpçak ve İlbasmış Kıpçak ismindeki emirler Diyarbekir'deki bir tümenin beğleri idiler [270]. Galiba Kıpçakların kendi tümeni olmuştur. **Başkurtlar**'dan Gazan Han zamanındaki Başkurt nam bir büyük emir bulunduğu yukarıda zikredilmişti. Bunlardan bir de Başkurt Saraka isminde bir emir Olcaytu zamanında bu hükümdarın maiyetindeki ordu kumandanlarından biri idi [271]. Yine Çoçı Ulusundan **Bulgarlar** da gelmiştir. Fakat onlardan orduya mensup kimse görünmüyor, yalnız Hülegü zamanında yaşamış ve bugün Tebriz'in Surkhab'ında medfun Hasan Bulgarî [272], Gazan Han zamanında yaşayıp siyasî işlere karışmış Reşid Bulgarî [273] ismindeki iki şeyh ile yine Hülegü devrinde de «zamanında edviye ilmini kendisinden eyi kimsenin bilmediği Taceddin Bulgarî ismindeki bir tabib, Calayırlılar devrinde malî işler memuriyetinde bulunmuş olan Hoca Cemal Bulgarî [274] ve Bulgarlı tüccarlar zikrolunuyorlar. Horasan'daki Türkmen uruğları da Mogollar zamanında kütle halinde Azerbaycan ve Anadoluya geldiler. Bunların büyük uruğlarından **Cuvanşir**'lerin [275] **Ak-koyunlu**'ların bir kısmı Azerbaycanda daha eski zamanlardan kalmış olsa dahi, gerek bunların gerekse **Kara-koyunlular**'ın esas kütleleri İlhanlılar zamanında Türkistandan gelmişlerdir [276].

Bu devirde şarktan gelen Mogol ve Türk oymakları yerleşecekleri

mıntakalardaki ahaliyi bazan yerinden çıkararak arazi, mal ve mülklerini müsadere etmişlerdir [277]. Bu nevi tedbirlerde başlıca mutazarrır olanlar Azerbaycan ve Irak-Acem'deki İranlı ahali olduğu kaynaklarımızdan öğrenilmektedir. Şöylece Hamsa-Zancan-İcrûd mıntakası İlhanlılar zamanında Türk ve Mogolların yerleşme merkezlerinden biri haline geldi. Burada sonraları bina olunan Sultaniye'nin şimalinde Kâğazkunân kasabasına tâbi 35 kadar İranlı köyü tahrip edilip her yere Mogollar yerleştirildi, ve «Moguliye» ismile yeni bir şehir kuruldu. Bu şehrin etrafında teşekkül eden Mogol ve Türk köyleri 14. üncü asırda artık köylü olmuştu ve ziraatle meşgul idiler [278]. Sultaniye'nin kurulduğu yerin cenubunda Sicâs ve Şahrûd şehirleri yıkılıp burada ve İcrûd vilâyetinde 100 e yakın Mogol - Türk köy ve kasabası tesis edildi [279]. Sultaniye'nin şarkında 5 fersah mesafede Sarcihan'a tâbi 50 kadar Tacik köyü de tamamen yıkılmış ve burada eskiden Dah-i-Kahûd ismini taşıyan kasabanın yerinde Mogollar Sayın-Kala şehrini kurmuşlardır [280], ki burası sonradan çok mamur bir hale geldi. İcrûd nehri de türkçe Suğurluk ismini aldı [281]. Suğurluk, bu havalide hanların çok beğendiği bir yaylanın ismidir ki, bugünkü Tahti Süleyman burada bulunuyor. Bu civarda Köy-Bulduk [282] Yüz-Yığaç [283] ve Kongur-Öleng İlhanlı tarihinde adı geçen Mogol kasabaları idi. Bunlardan Kongur-Öleng'in bulunduğu sahaya da sonradan Sultaniye şehri kuruldu. Kazvin'in şarkında Paşkil sancağı önceleri kırk kadar köyden ibaretti. Bunlar da zamanın inkılâbı sayesinde Mogol köyü oldular [284]. Selçuklulardan sonra tamamile Türk ve Mogollar tarafından iskân edilen orta Safid-Rûd türkçede Kızıl-Özen (Kızıl ırmak) ve mogolcada ayni mânada olmak üzere Hulen-Muran adını aldı. Safid-Rûd ismi, nehrin ancak İranlıların oturduğu aşağı mecrasına münhasır kaldı. Bu Kızıl-Özen üzerinde Olcaytu-Buynuk [285] ve Kazvin'in garbinde Ak-Hoca [286] kasabaları kuruldu. Kazvin civarındaki Kurh-Rûd Mogollar zamanında Türkân-Moran ismini aldı [287]. Hemedân taraflarında da bazı Mogol uruğları yerleşti, şimdiki Devletabat yakınındaki Tualâ gölü mogolca Çıgan Naur, yani Ak-göl tesmiye edildi. Bisutun doğusu eteğinde Olcaytu Han Sultanabad Çamcamal isminde güzel bir şehir, ve yine Hemedân yakınında Buzencir köyü kurulup orada muhteşem binalar vücude getirilmişti [288].

Batı ve doğu Azerbaycandaki Mogol iskân mıntakalarından Marağa şehri ve çevresi, Urmiye gölü civarında **Sulduz** oymağının ismini alan mıntaka ve muhtelif yerlerdeki **padar** oymağı müstâmereleri dikkati çeker. Her iki kabile gelir gelmez toprağa bağlanmış görünüyor. Padar, On-Uygur oymaklarından biridir [289]. Marağa civarında Mogolların iskân sahası olan Zerîne-Rûd mogolca olarak Cığatu, bu nehrin bir kolu

da Nağatu ismini aldı. Mugan'da bugünkü Salyan o zaman mogolca Dalan-Navur ismini taşıyordu. Şamahi yanındaki Aksu nehrine mogolca olarak Çığan-Moran da deniliyordu. Şamahi ve Şeki taraflarına Mogollardan Uyrat kabilesi yerleşmişti. Bunlar Temür zamanında da orada idiler. Bu **Uyratlar** tekmil Kür havzasının en kalabalık ve en kudretli Türk-Mogol uruğu idi. Mogolların toplu olarak oturdukları yerlerden biri Erdebil ile Tebriz arasında Mişkin de Deraverd mıntakası, diğeri ise Erdebil ile Sarâb arasındaki Sayın-Yaylak yaylaları idi. Mahmud Gazan Han'ın Azerbaycanın muhtelif bölgelerinde vücuda getirdiği iskân sahalarında yer yer Mahmud-Abâd isminde kasabalar bulunmaktadır. Bunların başında Kür nehri mansabındaki Kavbar nam yerdeki Mahmud-Abâd gelmektedir, ki İlhanlılar ve Temürlüler zamanında mühim bir yerdi [290]. Ahalisi halis Türk ve ak çehreleri Çinlileri andıran bir vilâyet de Hoy tümeni idi. Burasına bu yüzden «İran-Türkistanı» derlerdi. Fakat bunların daha Mogollardan önce iskân edilen Türkler olacağını zannederim.

Anadolunun Mogollar devrindeki idaresi bahsinde şarktan gelen bir çok kabilelerin ismi geçti. Bu ülkedeki Türklerin yeni gelen Türk ve Mogol uruğları için iskân sahaları açmak yüzünden büyük tehcirlere maruz tutulduklarına ait kayitlere rastlanmıyor. Zaten İlhanlılar zamanında gelen kabileler Selçuklular zamanında Türklerle iskânı hususu ihmal edilen doğu vilâyetlerine yerleştirilmiştir. Azerbaycandaki eski Türk ahaliye gelince, Mogollar onları kendiliklerinden Mugandaki yaylalarından çıkarıldıklarına dair ZEKERİYYA KAZVİNÎ de bir kayıt varsa da [291], Şeyh Safiyeddin Erdebili'nin menâkıbinden, bu ülkedeki Türkmen ve Kürtlerin yine eski yerlerinde kalmış oldukları anlaşılmaktadır. Herhalde bu Türkler, topraklarının iyi kısmını Mogollara ve doğu Türklerine terkederek kendileri ülkenin başka taraflarına çekilmiş olsalar gerektir. Diğer mıntakalarda Türk ve Türkmenler hep kendi yerlerinde kaldılar. Mogolların daha ilk gelişlerinde Atabek'lerin büyük emirlerinden Akkuş, Azerbaycanın ova ve dağlarında oturan Türkmen ve Kürtlerin başına geçerek Mogollara iltihak etti. Bu hâdiseyi anlatan İBN AL-ATHİR: «Bu Türkler milliyet ve cinsiyet dolayısile Tatarlara temâyül ettiler» demiştir [292]. Irk birliği hususundan Mogollar kendi siyasetleri yolunda istifade ettiler. Bağdad muhafızı olan Horezmli (yani Kanglı uruğundan) Sultancuk'u «sen de biz de ayni milletteniz, neye Araplar için harbedersin» diyerek kendi taraflarına çektikleri zikrediliyor [293].

Irak-ı-Acem ile Irak-ı-Arap arasındaki dağlık yerlerde yaşıyan Türk unsurunu İlhanlılar ve Calayırlılar zamanında eski yerlerinde yaşamakta devam ettikleri, Temür'ün fütuhatına ait kayitlerde rastlanan sayısı pek

çok Türkmen ve doğu Türk köy ve yayla isimlerinden anlaşılmaktadır [294]. Yani burada da Türkmenlerle Doğu-Türkleri beraberce aynı yerlerde yerleşmişlerdir. Azerbaycandaki Türk ve Türkmenlerin Tatarlara hemen iltihak ettiklerine dair bir kait te şudur: Mogollar Nahçıvan'da Ermenilerin ve Tiflis'te Gürcülerin üzerine yürürlerken, Azerbaycanın müslüman Türk ahalisi Mogollara iltihak ederek hıristiyan ahaliyi sindirdiler. Bu hâdise, bu vakadan 35 sene sonra buralarını ziyaret eden RUBRUK'da zikredilmiştir [295].

Azerbaycan ve Irak-ı Acem mıntakasında geniş mikyasta tatbik edildiği ŞEMSEDDÎN DÎMAŞQÎ'nin ve DHEHEBÎ'nin sözlerinden anlaşılan tehcir işleri, HAMDULLAH KAZVÎNÎ'nin ve diğerlerinin ifadelerinden anlaşıldığına göre, farsça konuşan «Tacik» ahalinin hesabına yapılmıştır. Bu işlerin gelişi-güzel yapılmayıp, bir sistem ve plân denilebilecek muayyen tedbirlerle yapılmış olduğu görülüyor. İleride, İlhanlılar devrinde Azerbaycan ve Anadolunun iktisadî vaziyeti bahsinde bu devletin Irak-ı-Arap'ta büyük kanallar yaptırmış ve onları iskân etmiş olduğu görülecektir.

Azerbaycan ve Irak-ı-Acem sahasında Mogollar tarafından sıkıştırılarak dışarıya atılan ahalinin Irak-ı-Arap'ta açılan bu yeni iskân sahalarına sevkedilmiş olmaları pek mümkündür. 13-14 üncü asırda Irak-ı-Arap'ta İranlı ahalinin çoğaldığı muhakkaktır. Bu da Azerbaycan ile Irak-ı-Acem'den vaki olan muhaceretlerle izah edilmelidir ki, buraları hâkim millet olan 2 milyon göçebeye yaylak ve kışlak yerleri oldu; memleketin ve ordunun iaşesi için lâzım olan ziraat mahsulü sahaları da Dicle ve Fırat kıyılarına intikal etmiş görünüyor.

İlhanlılar tarafından ülke ahalisinin mütecanis Türk ve Mogoldan olmasını temin yolunda alınan tedbirlerin şiddetli ve cezrî olmasına rağmen, İranlı ahali 14. üncü asırda bile ötede beride barınmış olarak yaşamakta idi. Tebriz ile Marağa muharebesiz teslim olduklarından, bu şehirlerdeki İranlı ahali epeyce zaman tutunabilmişe benziyor. MARKO POLO, Tebriz'in yerli ahalisine «Tavrızî» denildiğinden bahsetmiş, fakat şehirde mukim Gürcülerle beraber «Pars» ların, yani İranîlerin bulunduğunu da ayrıca kaydetmiştir [296]. HAMDULLAH KAZVÎNÎ de, Marağa ahalisinin dili hakkında, araplaşmış bir «Pehlevî dili» demiştir [297]. Bu müellif Mugan'daki Güstasefî ehalisinin dili hakkında «Gilân diline benzer bir Pehlevî şivesi» dediği gibi [298], o zaman Zencan şehrinde konuşulan diller hakkında da «temiz bir Pehlevî konuşuyorlar» demiştir [299].

Müslüman Türkler hıristiyan kavimler arasında kendi dillerini her yerde taassupla muhafaza etmişlerse de, müslüman kavimleri arasında ekalliyet olarak yaşayanları, hemen her yerde, 3-5 nesil sonra türkçeyi

bırakarak, yerli dilleri kabul etmişlerdir. Çin'de kuzey batı Çin ehalisi buddist iken müslüman Türkler dillerini pek iyi korumuşlar; fakat Çinliler islâmiyeti kabul edince onların arasında bu müslüman Türkler de çabucak çinlileşmişlerdir. Selçuklular zamanında da Anadolu ve Azerbaycan gibi, Türklerin toplu olarak bulundukları yerlerde Türk dili muhafaza olunuyordiyse de, güney İran, Irak-ı-Arap, Suriye ve Cibal taraflarında Arap, İranlı ve Kürd gibi müslüman ahali arasında ekalliyet olarak oturan Türklerin dillerini kaybettiklerini anlatmıştım. İlhanlılar zamanında Türk ve Mogol ahalinin toplu olarak gelmesi ve bunların da muayyen noktalarda toplanması, İran da dahil olmak üzere, Önasya'da Türk unsurunun yerli ahali tarafından temsil edilmesine artık son vermiştir.

Rum ve Ermeni ahali de, daha 13. asrın sonuna kadar Anadolunun birçok yerlerinde kendi mevcudiyetini dinî asabiyet ile muhafaza etmişti. CELÂLEDDİN RUMÎ'nin (öl. 1273) kendi müridlerine hitaben söylediği şu sözleri dikkate şayandır: «Tokat taraflarına gitmeliyiz, orası sıcaktır; Antalya sıcak memleket ise de, ahalisinin ekserisi Rum'dur, bizim sözlerimizi anlamazlar, gerçi onlar arasında da meram anlıyanlar vardır»[300]. Türkiye ve İran yoluyla Çin'e giden MARKO POLO, Orta ve Batı Anadolu'ya *Tükmen ili (Turkomanie)* tesmiye etmiştir. O, müslüman olan Türkmenlerin cahil ve kaba insanlar olup hayvan beslemekle geçindiklerini, iyi mer'âları bulunan dağlarda yaşadıklarını, güzel atlar yetiştirdiklerini, bu Türkmenistanın şehirlerinde ve kalelerinde hâkim Türkmenlere karışarak Ermeni ve Rumların yaşadığını, bunların ticaret ve hirfetle geçindiklerini, Sıvas ve Kayseri'de piskoposlukları bulunduğunu, güzel halılar ve kumaşlar imal ettiklerini anlatmış; merkezi Erzincan olan ve kendisince *Büyük Armeniye* tesmiye olunan Doğu Anadoluyu, Erzurum ve Erciş vilâyetlerini, şehirlerinde Armeniler, ve yaylalarında Tatarlar yaşıyan bir ülke olarak tarif etmiştir [301]. Marko Polo'nun bu sözleri, büyük seyahatına çıktığı zaman, yani 1271 senesine, aittir. Ermeni ekseriyeti Erzincan'da İbn Battuta'nın ve Sivasta Temür'ün zamanına kadar muhafaza edildi [302]; fakat Avrupalıların son asırlara kadar, eski Ptolemeus'un klâsik tâbirine uyarak, «Büyük Armeniya» tesmiye ettikleri ülkede umumî nüfus nisbeti, daha 14. üncü asrın başlarında kat'î surette Türklük lehine değişmişti. İBN BATTUTA Erzincan ile Erzurum arasında iki rakip Türkmen zümresinin, (yani Akkoyunlu ve Karakoyunluların) yaşadığını anlattığı gibi, KLAVİÇO da, burasını Türkmenlerle meskûn bir ülke olarak tavsif etmiştir. Marko Polo'da «Türkmen Ülkesi» olarak tavsif olunan Batı Anadolu Klaviço'da «Türk ülkesi», Marko Polo'da «Büyük Armeniye» tesmiye olunan Doğu Anadolu da Klaviço'da Türk-

menlerin ülkesi diye tavsif olunmuştur. İslâm müellifleri de bu zamandan sonra Doğu Anadoluyu «Türkmâniye» diye tesmiye eder oldular.

Doğu Anadolu ile orta ve yukarı Kür nehri havzası, bu nehrin cenubuna geçerek muhtelif devirlerde yerleşen Türk zümrelerini eritip yok eden bir kazan işini görmüştü. Milâddan önceleri gelen Sakalarla, Udh, Bulgar, Sabir ve diğer Türk kavimlerinin âkıbetini yukarıda anlattım. Kür nehri havzasındaki Selçuklu iskânı, bu nehrin boyunda eski Uti ülkesinin doğusuna münhasır kaldı; Mogollar devrinde ise ırmağın bütün orta ve yukarı kısımlarının güneyi - bir Ermeni bölgesi muhafaza edilmekle beraber - bir Türk ülkesi olmak yoluna girdi.

Gürcü vakanüvisleri, daha İskender zamanında, yani M. ö. 4. üncü asırda Kür nehri boyunda **Bunturki** ve **Kıpçak** isminde iki Türk kavminin gelip yerleştiğine dair bir rivayet nakletmişlerdir; bunlardan «Bunturki» nin «ibtidaî Türk» demek olduğu ileri sürülüyor [303]. İhtimal Sakalarla birlikte, yahut onlardan sonra «Türk» ismini taşıyan bir kavim buraya gelmiştir [304]. Kıpçakların da o kadar eski zamanda mevcudiyeti yine imkân dahilindedir [305]. Ortaçağda gelip orta Kür'ün güneyinde yerleşen ve hıristiyanlığı kabul eden Kıpçaklar, daha 1208 de bir «kuvvetli oturak kavim» sıfatiyle köy ve kasabalarda yaşıyorlardı [306]. Ani'nin doğusunda Elegez dağı eteğinde bunların Kıpçak-avank isminde manastırları vardı [307]. Abaka Han zamanında Ahıska bölgesinde sahneye çıkan hıristiyan Türk «Çaldır Atabeğleri» ile bu Kıpçakların islâmlaşması başladı. Eski Yunan müelliflerinde Kolchi tesmiye olunan kavmin bakiyesi telâkki olunan şimdiki **Acar**'lar ancak M.s. 7. nci asırda gürcüleştiler [308]. Bunlara «Acari» ismini verenler de, buraya gelip hükümranlık etmiş ve sonra aralarında erimiş olan bir **Agaçeri** zümresinden gelmiş olabilir; çünkü Anadoluda, Fars vilâyetinde ve Azerbaycanda Türkmenlerin bir oymak ismi olan «Acarlu» kelimesi kaynaklarımızda Agaçerili şeklinde de yazılıyor [309]. Çoruh havzasına İlhanlılar zamanında Tatar ve Naymanlar'ın yerleştirilmiş olduğu, bunlara mensup Samagar, Alagözlü ve Nayman gibi coğrafî isimlerden anlaşılıyor [310]. Orta Kür'de yerleşen Uyrat'lar ise Mogol - Doğu Türk boylarının en kudretlisi idi. Daha önce buraya gelip yerleşmiş olan Borçalı'larla, Kazaklar da [311] bu devirde müslüman olmaya başlamış görünüyorlar. Eski Hunların eski Uti'de yerleşen ve dilini çoktan unutmuş olan bir kısmı Araplar geldiğinde de mevcut bulunan **Khunân** kasabasına kendi isimlerini vermişlerdi; Mogol devrinden sonra bu kasaba Kız-Kala ismini aldı [312]. Doğu Anadoluda yerleşen Salur uruğu da, İlhanlar zamanında gelen uruğlardandır.

Batı Anadoluda hıristiyan unsurunun bu sahadan atılmasında; Mısır

sultanı Baybars'ın istilâ teşebbüsü ile, Togacar, Baltu ve Sülemiş isyanları dolayısiyle bu ülkeyi tamamiyle merkeze tâbi kılmak isteyip Anadoluya yeni yeni Mogol ve doğu Türk zümrelerinin sevkedilmesi başlıca sebep olmuştur. Bizans sınırlarının Türkmenler, Doğu Anadolunun Tatarlar ve doğu Türkmenleri (Akkoyunlu ve Karakoyunlular) tarafından işgal edilmesi, hıristiyan ahalinin bu memleketteki ehemmiyetini hiçe indirdi. Bilhassa Gazan Han'dan başlayıp İlhanlıların kat'î surette müslüman olmaları ve Gazan'ın iktisadî tedbirleri, müslüman Türk ve Mogol unsurunun iktisadiyatta da bilfiil hâkim vaziyet almasını intac etti.

Bizans müverrihi NİCEPHORUS GRİGORAS, Anadoluda vukua gelen bu muazzam kavimler itişip kayması neticelerini ve hıristiyan unsurun bu ülkeden atılmasını şu şekilde anlatmıştır: «Türkler (Selçuklular) Skitler (Mogollar) tarafından takip olunurken, kendileri de Rumları kovarak takip ettiler. Onlar (Türkler) Mogolların önünden kadın gibi kaçtıkları halde, Rumlara karşı kendilerini o nisbette erkek gösterdiler. Böylece Mogolların bu ülkeyi istilâsı bir felâketin, taiihsizliğin sebebi olmadı, bilâkis bu istilâ onlara (Anadolu Türklerine) büyük bir bahtiyarlık getirdi. Böylece onlar büyük kütleler halinde Paphlagonya ve Pamphilya'ya döküldüler ve Rumların ülkelerini yağma ettiler. Çevrelerine toplanan evbaş ile birlikte yağmaya ve Bizans sınır köy ve kasabalarını tazyika başladılar» [313].

Bu büyük hareketin Anadoludaki Hıristiyan unsurunu silip süpürmesini, Küçükasya'da Rum kilisesinin sukutu tarihini yazan A. WÄCHTER, 14. üncü asrın ilk yarısında vaki olan bir iş olarak târif etmektedir. Olcaytu, hıristiyanların ilk İlhanlılar zamanında elde etmiş oldukları hukuklarını iptal ederek, bütün hıristiyan raiyyeyi cizyeye bağladı. Ebu-Sa'îd zamanında yarı deli Temürtaş Bek, mehdilik ve «qâmi'-ül-kefere» (yani gâvurları ortadan kaldıran) olmak dâvasına kalkışarak hıristiyan tebaaya karşı Hazreti Ömer rolünü oynadı. Hıristiyanları «zelil etmek» için bunları, sarı renkte baş sargısı ve ayrı alâmetli libas taşımağa mecbur etti [314]. Bu yüzden Mısır ve Suriye müelliflerinin medh ü senalarına mazhar oldu. Umumiyetle Bizans latifundi sahiplerinin iktisaden iflâsı, hıristiyan Rum ahalisini İslâmların kucağına attı. Gazan Han'ın ikta' tedbirleriye Türk ve Mogol askerî uruğlarını toprağa, yani köy ve kasabalara bağlaması, 1271 yılında MARKO POLO babasiyla buradan geçtiği vakit henüz yaylalarda yaşıyan Türkmen ve Tatarların da köy ve kasabada toprağa bağlanmasında müessir oldu. Rum patriklerinin bu zamana ait «akt» ları, Küçükasya'da «13. üncü asırda gül gibi parlayan ortodoks kilisesi» nin ani olarak sukut ettiğini gösteriyor [315]. Selçuklular devrinde Azerbaycan ve Anadolu'nun geniş ölçüde türkleşmesi tedrici surette

devam etmişti; Mogollar devrinde bu iş, bir cezrî inkılâp şeklini aldı. İlk Araplar geldiğinde Azerbaycan ve Ermeniye gayet az meskûn bir ülke idı [316]; Selçuklular çağında nüfus çoğaldı, Mogollar gelince de nüfus büsbütün kesâfet kesbetti ve bu hal, 16. ncı asrın içinde Safavî sülâlesinin devlet merkezini Tebriz'den İsfahan'a nakledip Türk unsurunun pek çoğunu Türkiye hududundan çekinceye kadar devam etti.

— 9 —

İLHANLILAR ZAMANINDA ÖNASYA TÜRKLERİNİN KÜLTÜR HAYATI

İlhanlılar zamanındaki kültür hayatında **DİN GÖRÜŞLERİ** başta gelmektedir, Mogolların tarihiyle meşgul olanlar, **Hülegü** gibi Uzakdoğu mânasiyle münevver bir zatın akîde itibariyle şamanî kalmış olmasını muhtemel görmüyorlar. Bu yüzdendir, ki kendisinin ve oğlu **Abaka**'nın buddist olduğunu gösteren kayitlere fazla kıymet veriyor, hattâ bu iki hükümdarın buddizmin maytreya mezhebine sâlik olduğunu bile bazan katiyetle söylüyorlar [317]. Elimizde mevcut ve doğruluğu şüphe götürmez kayitler ise, her iki hükümdarın şamanî kaldığını gösteriyor [318]. Bunların sarayında şamanî âyinlerinin icra edildiği [319] ve bunun Azerbaycan ve Anadoludaki müslüman Türk sofilerine tesir ettiği [320] malûmdur. Şamanizmin, Avrupa terbiyesi görmüş ve bunu cidden benimsemiş olan Türk ve Mogollar arasında bile pekâlâ yaşıyabildiğini de, geçen ve bu asırda görülen misaller vâzıh olarak göstermiştir [321]. Bununla beraber, İlhanlılarda müsbet bir iş görülünce, bunu, orada inkişaf ettiği mübalâğalı olarak tasavvur olunan hıristiyanlığa nisbet etmek âdeti de vardır [322].

İlhanlılarda gerçekten buddizme olduğu gibi hıristiyanlığa intisap edenler de olmuştur. Fakat hıristiyanlık hakkındaki hakikat ancak şudur: Önasya'da Mogol hâkimiyetini ilk kuran **Cormagon Noyan** Müslümanlarla harbettiği için, şamanî olduğu halde, hıristiyanlara karşı himaye göstermiş, Tebriz'de ve Nahçivan'da kiliseler binasına müsaade etmişti [323]. Halefi olan **Baycu Noyan**, papa IV. İnnocent ile siyasî münasebetler tesis ederek, Aybek isminde birisini elçi olarak gönderdiyse de, kendisi daha çok müslümanlara mütemayildi. Baycu'nun generalları papanın elçilerine: Hıristiyan olmak, ve Fransız kıralı ile dost geçinmek istediklerini, fakat Franklerin «Türkiyeye ve Haleb'e» girmelerine mâni olacaklarını anlattılar [324]. Buna halef olan **İlçigiday Noyan**, Nayman uruğundan olup nesturi hıristiyan mezhebine mensuptu [325]. Fakat, Fransa kıralı IX. Lui namına gönderdiği ve lâtince tercümesi zamanımıza kadar Fransa Devlet Arşivinde mahfuz bulunan bir mektubunda, Göyük Kaan'ın «Ciha-

nın padişahı» olduğunu bildirerek, Fransa kıralını «oğlu» tesmiye etmiş ve büyük Kaan'ın azametini ve kudretini anlıyarak itaat etmezse, fena âkıbetlere maruz kalacağını söyliyerek, tehdit etmiştir [326]. Yani onun hıristiyanlığa mensup olması, devletin ve milletin menafiine tâbi kalmıştır.

İlçigiday, Mengü Kaan tarafından (1251 de) azledilince tekrar iş başına gelen Baycu, bu defa müslümanlara daha yakın oldu. Doğu İran (Horasan ve Mazenderan) vâliiumumîsi olan **Çıntemür** (1131-1135), kendisine tâbi ülkeleri Horezmli müslüman Türkler ve Horasanlı Tacik memurlar vasıtasiyle idare etti. Bu Horasanlıların başında da sonradan İlhanlıların büyük vezirleri olan Cuveynîler ailesinin reisi Bahaeddin Cüveynî bulunuyordu. Hülegü'nün Kerait kabilesinden olan anası **Surgaktuna Hatun** gibi, ayni kabileden olan büyük karısı **Tokuz Hatun** da, nesturi hıristiyan mezhebinde idiler. Bu kadın hıristiyanları himaye etmiştir; onun orda'sında ve Aladağ'daki yaylasında kilisesi bulunup çan çalınırdı. Fakat, sonraki bazı müslüman ve Osmanlı müelliflerinin zannettiği gibi, Hülegü, bu kadının hatırı için, Hıristiyanları Müslümanlara tercih etmiş değildir. Süryanî patriklerinin hayatına ait kayitler, yalnız Hülegü'nün değil, kadınının dahi devlet işlerini kendi akîdesinden yüksek tuttuğunu, papasların Müslümanlara karşı olan entrikalarına kulak asmadığını gösteriyorlar.

Müslüman Selçukluların Sultanı İzeddin Keykavus II.yi Hülegü'nün nezdinde bu Tokuz Hatun himaye etmişti [327]. Hıristiyan şikâyetlerinin reddedilişinde her vakit hükümdarın, bütün dinlerin fevkinde ve bîtaraf bulunması icab ettiğine inandığı görülmektedir. Abaka Han buddist Uygur bahşılarına fazla iltifat göstermiş, fakat hıristiyanları da himaye etmiştir. Bunlardan bilhassa Makikh, sonra Mar Denha ismindeki iki Süryani patriğine iltifatlarda bulunduğu kayitlidir. Şimalî Çinde Şan-si vilâyetindeki Tokto mıntakasında Nesturilerin patriği olan Uygur Rabban Çauma ile Hanbalık (Pekin) daki nesturi patriği Uygur Markus, 1275 te İrana gelerek Abaka Han'ın müsaadesiyle Horasan'da Tus yanında bir manastır kurdular. İlhanlılar, Mısır Memlûklarına karşı yapılan seferlerde hıristiyanları da ordularında bulundurdular. 1281 de prens Mengü Temür (Hülegü'nün oğlu) idaresinde yapılan seferde 30.000 kadar Ermeni ve Gürcü askeri vardı. Müslümanlığı kabul etmiş olmasına rağmen Ahmet-Tekudar Hanın ordusunda da Gürcü ve Ermeniler bulunuyordu. Fakat Mogollar hıristiyan Gürcülere karşı seferlerinde Azerbaycan ve Arran'ın müslüman Türklerini beraberlerinde alarak hıristiyanların kiliselerini tahrip edip yaktılar.

Dinlere intisap umumiyetle pek az bir mâna ifade ediyordu. **Ahmed**

Tekudar, gençliğinde hıristiyan olmuş ve «Nikola» ismini almıştı [328]. **Gazan Han**, islâmiyeti kabul etmeden önce buddistti; müslüman olduktan sonra da diğer dinlere karşı müsamaha siyasetini takib etti. Nesturî katolikosu Yabalaha III. ile iyi ve samimî münasebette bulundu [329]. Bir hıristiyan Kirayit kadından doğma olan kardeşi **Olcaytu**'nun da, gençliğinde hıristiyan vaftizi edilmiş olduğunu yukarıda zikrettik. Onun dayısı olan Kirayıt **İrencin Noyan**'ın buddist Uygurların tesirinde bulunduğuna dair bir kaydı nakletmiştik. Halbuki mevlevî tarikatine intisap eden bir müslüman olmasından önce Tebriz'deki nesturi hıristiyan kilisesi mahalle heyetinin âzâsı sayılmıştır [330].

Umumiyetle garplı âlimlerin, Nayman ve Kirayit kabilesinden olan her generale ve her kadına hıristiyan nazariyle bakmaları ve bunların hıristiyanlık hisleri hakkındaki tasavvurları, ancak kendilerinin hıristiyanlık hislerinden gelmektedir. Bir İngiliz müsteşrikinin hıristiyan Kirayitlere ait yakında intişar eden tetkikinde, İlhanlı Ebu-Sa'id Han zamanında Kirayıt emirleri İrencin ve Kurmışı'nın isyanlarını bile hıristiyanlık gayreti neticesi imiş gibi izah edilmiştir, ki çok yanlıştır [331]. Mengü Kaan'ın hıristiyan papaslarının vaızlarını dinlemesinden, onun hıristiyanlığı kabul ettiği hakkında Karakorum hıristiyanları ağzından naklolunan rivayetleri, daha DUGUİGNES: «Ermeni rahibinin uydurması» diye izah etmiştir [332]. İlhanlılar hakkındaki rivayetlerin çoğu da hep bu gibi kaynaklardan gelmektedir.

Herhalde Haçlıların, Tatarları Müslümanlara karşı kendi saflarında bulunduracaklarına dair olan ümitleri suya düşmüş, bilâkis İlhanlılar zamanında Anadoludaki Tatar noyanlarının isyanları ve onların tenkili dolayısiyle yüzbinlerce yeni Türk kütlesi Bizans sınırlarında yayılmış ve Türklerin hıristiyan âlemine karşı yeni hamleleri bununla başlamıştır. Gerçi nesturî hıristiyan propagandası Mogolistanda çok eskiden başlamıştı. Mogol hanları milliyet itibariyle kendilerinden olan Kirayıt ve Uygur Hıristiyanlarına mühim mevkiler vermişler, onlarla evlenmişler ve onların dinî propagandalarına müsaade etmişlerdir. Fakat Türk ve Mogoldan olmıyan Ermeni, Gürcü, Rum, Rus, Süryanî ve sairenin Mogollar nazarında itibarı olmamıştır. Bizans'ın, Selçuklular zamanında olduğu kadar bile itibarı yoktu. Bizans imparatoru Mikhail Paleoloğos, hanlara takarrüp ümidile, kızı Despina'yı 1265 de Abaka Han'a göndermişti. Bu kadın, Abaka'nın kadınları listesinin sonunda ve «kuma»(cariye)lar listesinin yanında zikredilmiştir [333]. Han'ın bu kadından hiç bir çocuğu olmamıştır. İmparator Andronikos II.de kızı Mariya'yı Gazan Han'a vermişti. Bu kız, ancak onun vefatından sonra gelip, Olcaytu'nun haremine intisap etti. Bizans tarihlerinde büyük hâdise olarak anlatılan bu «izdi-

vac» keyfiyeti [334] REŞİDEDDİN'de: «İstanbul padişahı kendi kızını kuma (yani cariye) sıfatiyle padişahın hizmetine göndereceğini bildirerek elçiler gönderdi» şeklinde zikredilmekle iktifa edilmiştir [335]. HAFİZ ABRU'da Olcaytu'nun kadınları listesinin sonunda zikredilmiş ve eski Tespina(Despina)nın yerini tuttu demekle iktifa edilmiştir [336].

Olcaytu'nun da bu kadından evlâdı olmamıştır. Herhalde her iki kadından hanların evlâdı olmamıştır. Galiba, Uzakdoğu'da Çinli kadınlardan doğan evlâdın miras hakkına mâlik olamayışı gibi, Önasya'daki Mogollar da Türk ve Mogol olmıyan kadınları cariye telâkki ve onlardan evlât olmasını istememişlerdir. Firenk tipinde evlâdın mekruh görülmesinin de bu hususta rolü olmuştur. Takarrüp maksadiyle gönderilen bu iki kadından başka hiçbir Mogol prensinin yahut emirinin rum'dan bir karı ile evlendiği mervi değildir.

Bizans imparatorları Altun-Orda hanlarına ve Nogay'a da kızlarını vermişlerse de onlar dahi resmî kadınlar listesinde sayılmamıştır. Özbek Han ise Bizans imparatorunun kızına doğumdan önce memleketine dönmek müsaadesini vermiştir [337]. Selçuklu Sultanlarında Bizanslılarla evlenmenin makbul olduğunu yukarıda zikrettik. Gürcü kıralının kızından doğmak bile bir asalet verici sayılarak Giyaseddin Keyhusrev II, Gürcü Hatun'dan doğan oğlu Alâeddin Keykubad II.yi diğer kadınlarından doğan iki oğluna, yaşı küçük olmasına rağmen, tercih ederek veliaht tayin etmişti [338]. İlhanlılarda Ermeni ve Gürcülerden evlenmek ve onları yüksek memuriyetlere tayin etmek te olmamıştır. Tekudar Ahmed Han'ın büyük kadını olan «Ermeni Hatun»u ermeni zannetmek ve sonradan emir İrencin'le evlenmesi dolayısiyle bu aileyi bir hıristiyan ailesi diye telâkki etmek yanlıştır. Burada *ermeni*, ancak bir isimden ibarettir, bu kadının Kongrat kabilesinden bir Mogol beğinin kızı olduğu REŞİDEDDİN ve diğer menbalarda sarih olarak kaydedilmiştir [339]. SPULER, Hülegü ile Abaka ve Ahmed Hanların büyük emirlerinden olan Anadolu vâliiumumîsi Alınak Noyan'ı Gürcü olarak kaydetmiştir [340]. Halbuki bu Noyan'ın Kirayit kabilesinin eşrafı Yasavur Bahşı'nın oğlu olduğu, REŞİDEDDİN ile diğer bütün menbalarda kayitlidir. SPULER ancak VASSÂF'da İlhanlıların ordusuna alınan Gürcülerin bu Alınak'a tâbi bulunduklarına dair bir kaydı [341] yanlış anlıyarak bu hataya düşmüştür.

Şamanî kalan Mogolların buddizm ve hıristiyanlık ile islâmiyet arasında sallandıktan sonra birden **İSLÂMİYETE MEYL**etmeleri,, Türk milletinin ekseriyetinin müslümanlığı artık çoktan kabul etmiş olmasının tesiriyle; diğer taraftan da Müslümanların Tatarlara karşı **takt'**lı hareketiyle izah edilmelidir. Müslümanlar daha Çengiz çağında hüküm-

darların yanında mühim yer tutmuşlardı. Horezmli **Mahmud Yalvaç ile** Karluklardan **Danişmend** ve **Hasan** isminde ikisi, Çengiz'in Belcivane'deki arkadaşlarından idi. Bu ise, Muhammed peygamberin mağarada gizlendiğinde yanında bulunmak kadar şerefli bir iş sayılıyordu. Kaan'lar nezdindeki Yalvaç-oğulları gibi Çengiz'in oğlu Çağatay'ın veziri **Habeş 'Amîd,** Argu'lu bir müslüman türktü. Çağatay'ın oğlu **Kara Hülegü** gibi Çoçı Han'ın oğlu **Berke** de, pek erkenden islâm telkînine kapıldılar.

Bunun emsali gittikçe çoğaldı. Mengü Kaan tarafından Horasan vâliiumumîsi olarak bulunduğunu yukarıda zikrettiğim uygur **Çıntemür'**den sonra bu mühim vazifede, yine Uygurlardan olup Çengiz'in oğullarına muallimlik eden **Körküz** (1235-1242) bulundu. Bu Körküz (ismi hıristiyan Georges olmasına rağmen) buddistti, sonra müslüman oldu [342]. Bunların zamanında ordu kumandanı olan **Kühüday Noyan da, Mardin** sultanı ile sulh akdettikten sonra müslüman oldu [343]. Körküz'e halef olan vâliiumumî Uyrat (yahut Uygur) uruğundan **Argun Aka** (1243 - 1255), uygurca yazan münevver bir zattı ve mükemmel bir hattattı. Müslümanlığa mütemayil ve Şeyh Sa'deddin Hamevî ile sohbet ederdi, netekim hayatının sonunda müslüman oldu. Pek kuvvetli müslüman olup, iyi bir islâm terbiyesi de almış olan oğlu **Nevruz Noyan** ise, sonradan İlhan Gazan'ın müslüman olmasına sebeb oldu. Hülegü ile beraber gelen Mogol büyüklerinden Çengiz Han'ın kızının oğlu **Musa Küregen** ile emirlerden **Hüseyin Aga** müslüman olmuşlardı. Bunların evlâtları samimî müslüman ailelerini teşkil ettiler [444]. Bu gibi hâdiseler, İslâm mütefekkir ve siyasîleriyle ulema ve şeyhlerine, Mogollara yarının müslümanı, müslümanlığa namzed nazariyle bakma lüzumunu telkin etti ve bunların yanlarında bulunarak kendilerine telkînde bulunmanın en büyük sevap iş olduğu fikrini verdi.

Şarktan gelen Tatarların şamanlığını müslüman Türkler bir «gâvurluk» ve «mecusîlik» den ziyade, bir müslümanlık namzedinin «cehalet»i, yahut «câhiliyet»i saymışlardır. Bunu, Türkistanda Mogollar devrinde yazılan Yesevî menkibelerinden öğreniyoruz, ki onlar müslüman kızlarının bu şamanî Türk ve Mogol ekâbiriyle evlenmelerine asla itiraz etmemişlerdir. Anadoluda CELÂLEDDİN RUMÎ ve halefleri de ayni fikirde bulunmuşlar ve bunu eserlerinde tebarüz ettirmişlerdir. Celâleddin Rumî, müslüman olacaklarına inandığı Tatarlara feragatle bakılmasını tavsiye etmiş ve bir şiirinde: «Sen Tatarlardan korkuyorsan, Tanrı'yı tanımıyorsun dimektir; ben ise onları yüz tane îmân sancağı ile istikbal ediyorum» demiştir [345]. Gazan Han müslüman olduktan sonra Mevlânâ'nın bu şiirini kendi hırkasına altunla yazdırmıştır [346]. Celâleddin Rumî diğer bir şiirinde: «Eğer bana sırdaş isen, sana sırrımızı ifşa edeyim: Halk Ta-

tarlardan kaçıyorsa, biz Tatarları yaradan Tanrıya hizmet edelim» demiştir [347]. Mevlâna'nın müridi olan vezir Muineddin Pervane, kendisinin Mogollarla mümaşatını ve onlara bütün mevcudiyetiyle yardımını «beka-yı islâm ve kesret-i islâm için çalışmak» diye tarif ediyordu; Mevlâna onun Şamlı ve Mısırlılara karşı Tatarlara yardım etmesini de, Allahın rahmetinden ümitvar olarak yapılan bir iş diye göstermiş ve bundan menetmemiştir [348].

Mevlâna'nın halifesi olan **Ârif Çelebi** hakkında EFLÂKÎ onun «açıkça Mogol ordusunun taraftarı» olduğunu zikreder [349]. Bu Ârif Çelebi Mogollara karşı ayaklanan Karamanlılara hitap ederek: «Tanrı taâlâ ve tebârek sizi istemiyor, Tanrı Mogol ordusunun muvaffakiyetini istiyor; bu yüzden de devleti Selçukluların elinden alarak Çengizlilere tevdi etmiştir. O hâkimiyeti istediğine verir, biz de Tanrı'nın istediğine göre hareket edeceğiz» demiştir [350]. Mogolları müslüman yapmak yolunda çok gayret sarfeden bu Ârif Çelebi, Gazan'ın islâmiyeti kabul etmesinden sonra çok vakitler Tebriz'de bu Han'ın ve halefi olan Olcaytu'nun sarayında bulundu ve büyük hatun **İltuzmış Hatun**'un huzurunda sema' meclisleri yaptı [351]. Mevlâna'nın oğlu **Sultan Veled**, hanlar ve noyanlar çevresine çok yakındı. Bunlar nazik ve anlayışlı muameleleriyle islâmiyeti henüz kabul etmemiş olan Mogolların kalbini kazanıyorlardı. Gayrımüslim olan Keyhatu kararlaştırmış olduğu Konya muhasarasından Celâleddin Rumî'yi rüyasında görerek bu şeyhin kendisine: «Ey Türk, Konya'yı muhasaradan vazgeç» deyince bu işten vazgeçtiğini bu Han'ın büyük emirlerinden Muhammed Şukurçu'nun rivayetinden öğreniyoruz [352].

Sultan Veled'in Emir İrencin ile olan müzakeresi de, bu şeyhlerin islâmiyeti daha kabul etmemiş olan bu noyanlarla ne kadar ustalıkla muamelede bulunduğunu gösterir. İrencin buddist bahşılarının anlattığı 40 ilâhtan bahsettiğinde, Sultan Veled bunu: «Bu kırkın arasında birisi elbette büyüktür, nasıl ki, bizde de *noyan*lar ve *tuşimel* (yani devlet memurları) arasında birisi handır» diye emirin eski dinini islâmiyete ve tevhid prensibine uygun bir şekilde izah etmiş ve noyanın kalbini kazanmıştır [353]. Bundan böyle İrencin Mevleviler tarikatına mensup olmuştur.

Mogolları İslâm namzedi bilen şeyhler ve siyasiler, onların müslüman kadınlarla evlenmesini yalnız Türkistanda değil, Anadoluda da tasvip etmişlerdir. Selçuklu atabeğlerinden biri Celâleddin Rumî'ye: «Rum kâfirleri kızlarımızı Tatarlara veririz, bu yolla onları hıristiyan yaparak dünyada tek bir dini, yani hıristiyanlığı hâkim kılarız ve sizin dininiz olan İslâmiyet ortadan kalkar» diye söylediklerini anlatmış; Mevlâna da bu münasebetle gâvurların bu fikirlerinin asla tahakkuk etmiyeceğini söyle-

miştir. Bu hususu Mevlâna'nın *Fih-Mâfih*'inde okuyoruz [354]. İşte hıristiyanların bu hülyalarının tahakkuk etmesini önlemek, bilâkis bunları kendi dinleri namına kazanmak için Müslümanlar hanlara kızlarını verdiler. Sultan İzeddin Keykâvus II.nin halası Altın-Orda Hanı Berke'nin nikâhında idi [355]. Rükneddin Kılıç Arslan IV.ün kızı **Selçuk Hatun** vezirleri olan Sahip Fahrettin Ali'nin ve Muineddin Pervane'nin gayretleriyle Abaka Han'ın oğlu Argun'a verilmişti [356]. Şamanî olan Keyhatu'nün müslümanlara hâmilik eden zevcesi **Ayşe Hatun**, Calayır İlkay noyanın Anadoluda islâmiyeti kabul eden oğlu Togu Noyanın kızı idi [357]. Diğer Hatun'u **İltüzmiş** te müslümandı. Üçüncü kadını olan **Paşa Hatun** da müslüman olup Kirman meliki Kutbeddin'in kızı idi [358], ki daha önce Abaka'nın nikâhında olmuştu. Mogolların hizmetindeki müslüman emîrlerden Hüsameddin Baycar, Muineddin Pervane ve Seyfeddin Turumtay da Mogol emîrlerinin kızlariyle evlenmiş ve Muineddin Pervane'nin biraderi Kutbeddin Osman da iki kızını, henüz islâmiyeti kabul etmemiş olan iki mogol emirine vermişlerdi [359]. Abaka Han torunu şehzade Gazan'ın terbiyesini zikri geçen gelini Selçuk Hatun'a havale etmişti, ve bu Hatun'un terbiyesi neticesinde Gazan'da islâm ruhu yerleşti [360]. Anadoluda Khudavand Hatun ismiyle maruf olan bu Hatun, Argun Han'dan dul kaldıktan sonra Nigde'de yaşayıp 13.4.1330 da vefat etmiş ve orada daha önce yaptırdığı türbesinde medfun olmuştur. Bu Hatun'un Tokat'ta yaptırdığı binalar da vardır [361]. SULTAN VELED bu Hatun'a ait şiirlerinde: «Asrımızın Rûm ve Şâm ülkelerinde Irak ve Talkan (yani Horasan)da meşhur Çin ve Maçin'de muteber hatunu, zamane ehilleri ona minnettar, erkek, kadın, ihtiyar ve gençler onun hayranı» diye buddist Argun Han'a zevce olan bu kadınla iftihar etmişlerdir [362].

Müslüman Türkler şamanî Türk ve Mogollara, kendilerinden farklı oldukları halde tek bir ilâha tapan insanlar diye baktıklarını belirtmek üzere, «senin Tanrın», «bu işi Tanrın için yap» diye hitap etmişlerdir[363]. Anadolunun Oğuz Türk şâiri ŞEYYÂD HAMZA, Mogol prens yahut prenseslerinden birine yazdığı bir şiirinde kendisinin, ne *sarter* yani tacik ve ne de *bulargu,* yani fitneci olmadığını zikretmiştir, ki [364] bununla kendisinin - muahharen Temür tarihlerinde İranlılara karşı denildiği gibi- «Tâcik-i fitne-engîz» [365] olmadığını anlatmak istemiş olsa gerektir. Milliyet esasında müslüman Türklerle şamanî Türk ve Mogollar arasında bir ülfet hâsıl olması, Memlûk sultanları için bir endişe mevzuu teşkil ettiğinden, onlar aradaki din farkını büyüterek Mogolları hıristiyanlardan daha fena göstermek için çok gayret sarfetmişlerdir. Çünkü Mogollardan birtakımlarının Memlûklere geçme hâdiseleri vaki olmuşsa da, Memlûk-

lerden İlhanlılara geçme pek çok olmuştur. Fakat hususî sohbetlerde Memlûklerin İbn Muhannâ gibi emîrleri İlhanlıları «samîm al-türk», yani «halis ve hakikî türk» olarak tanıdıklarını izhar etmekten çekinmemişlerdir. Mısırlı Türk Sarım Özbek, Hülegü'nün nezdine elçi olarak geldiğinde, Hanın kadınları ile şakalaşmış olduğunu, ve *bizim* (yani Memlûk Türkleri) ile *sizin* (yani Mogollar, Doğutürkleri) aramızdaki fark, rakı içerken bizim mezelerimizin envaî turşular ve tatlılar olduğu halde, sizinkinin de çam ağacının kozalak taneleri olmasından ibarettir diyerek Hülegü'yü ve Hatunlarını güldürmüştür [366].

Fakat Mogollar müslümanlığa mâil görününce müslüman ve gayrimüslim Türk ve Mogol arasında ülfet arttı. Bu işte bilhassa Türk sûfîleri önayak olmuşlardır. Bu nevi şeyhlerin musiki ve davul sesleri altında türkçe manzum «şathiyat» yani saçma sapan sözlerle hikmet ve dini karıştırarak şiirler söylemeleri, meczup olmaları şamanî «kam»ların âyinleri ile hemen hemen birdi. Hanlar bu nevi Türk şeyhlerini «orda»larına kabul ettiler. Abaka Han'ın Anadolunun Danişmend vilâyetinde maruf şeyhlerden **Aybek Baba** isminde bir şeyhi çok beğendiği zikrolunuyor. Oğlu Tekudar Ahmed Han ise **Abdurrahman Baba** adında bir Türk şeyhini kendine pîr edinerek, ona «baba» diye hitap etti ve onunla meşhur âlim **Kutbeddin Şirazi**'yi devlet işlerine de karıştırdı. Arran'da yaşıyan **İşan Mengli** isminde bir türk şeyhi ile pek canciğer oldu. Ona «karındaş» diye hitap eder, kışın Arran'da kışlarken, şeyhin dermeevini kendi ordasına yakın bir yere diktirir, ve onun evine giderek semâ' (yani musikili ve şarkılı zikir) ile meşgul olurdu. Türk şeyhleriyle fazla meşguliyeti yüzünden devlet işlerine çoğunca annesi Kutuy Hatun bakardı [367]. Reşideddin'in tarihini istinsah eden REŞİD HAVAFÎ isminde bir zat, kendisinin Ahmet Han'a olan bir arzını han bu şeyhin evinde iken, şeyhin vasıtasiyle arzederek hallettirdiğini, Han'ın memlekette adalet ve insafı yerleştirmek babında Abdurrahman baba ve İşan Mengli ile işbirliği ettiğini sena ile yadetmiştir [368]. Bidayette «zikri cehr» (yani musikili ve danslı zikir âyini) ve «semâ'» taraftarı olmıyan **Celâleddin Rumî**'nin Tebrizli bir dervişin tesiriyle *semâ'* ve *cezb* yoluna girmesi, cehri Türk sufilerinin bu hanlar nezdinde makbuliyete geçtiklerini gördükten sonra vâki olmuştur. Azerbaycanlı meczup Türk şeyhleri Konyadaki Selçukluların kalbini de kazanmıya muvaffak olmuşlardı [369]. Celâleddin de bu vaziyete uydu.

Müslüman şeyhleri diğer uluslarda da müslümanlık propagandası ile meşgul oldular; fakat bunun İlhanlılar ülkesindeki müslümanlık propagandası ile fiiliyatta birleşmesi diğer uluslardan önce İlhanlı ve Coçı-Ulusları arasındaki kültür hareketlerinin ve nihayet siyasetin dahi birleştiril-

mesine sebep oldu. Coçı-Ulusunda **Berke Han**'ın ve bunun başkumandanı olan şehzade **Nogay**'ın müslüman olmaları ve Hülegü ile olan harpleri kazanmaları, hilâfet için alınan bir intikam ve islâmiyetin zaferi gibi telâkki olundu. Bu münasebetle komşu müslüman ülkelerinden, Horasan'dan ve Anadoludan Berke ve Nogay'ın ülkesine «gaziler» gitti. Azerbaycandan Erdebil şeyhi **Safiyüddin Erdebilî**, kendi müridleri ile birlikte Deşti Kıpçak'a ve Kırım'a gidip irşadatta bulundu. Anadoludan dahi **Sarı Saltık** ismindeki Türk şeyhi de, 1263 yılında 12.000 hane kadar Türkmen ailesi (belki de çoğu Çepni'ler) ile birlikte Kırım ve Dobruca'ya yani şehzade Nogay'ın bulunduğu yerlere gidip yerleşti ve islâmiyetin neşri uğrunda çalıştı. Bu senede Berke ile Nogay Hülegü'nün ordusunu Kafkasya'da Terek ırmağı üzerinde mağlûp etmişti. Ayni senede Berke'nin Mısıra gelen elçileri, Memlûk sultanı Baybars tarafından «ahilik» teşkilâtına alınmıştı [370]. Sonra bu teşkilâtın Altın-Orda'da yayılmış olduğunu İbn Battuta'nın ifadelerinden öğreniyoruz. Ayni senede Mısır'la Altın-Orda arasında serbest deniz yolu açılmasını temin eden bir muahede Bizans ile imzalandı [371]. Ertesi sene 1264 te şehzade Nogay o zaman Trakya'da Aynos kalesinde tutulan Selçuklu Sultan İzzeddin Keykâvus II. yi, oraya kuvvetli asker göndererek, Bizans esaretinden kurtardı [372]. Berke Han'ın bunu İzzeddin'in biraderi Rükneddin Kılıç Arslan IV.ün ricası üzerine yaptığı mervidir [373]. Berke Han Sultan İzzeddin'e ve maiyetine, Kırım'da Sulhat (Eski Kırım) ve Sudak şehirlerini arpalık olarak verdi [374].

Nogay'ın kendisi de müslümanlığı resmen 1265 yılında kabul etmiştir [375]. O, mezkûr senede Trakya'ya girerek Bizans şehir ve kalelerinin birçoğunu tahrip ve yağma etti. Bunun maiyetinde Kırım taraflarında zaviyeler kurarak yerleşmiş olduklarını ve «gazâ» mahsulleri ile yaşadıklarını İBN BATTUTA'dan öğrendiğimiz, Azerbaycanlı, Rumlu (Anadolulu) ve Horasanlı gaziler ve azaplar [376]da tabiatiyle iştirak etmiş olacaklar. Nogay'ın ordusu Macaristan içerilerine kadar akın ediyordu. Nogay'ın maiyetinin çoğu birkaç yıl içinde müslüman oldu. Yalnız eskiden hıristiyanlığı kabul etmiş olan Alanların bir kısmı yine hıristiyan kaldı. Siciliya ve Bulgar kıralları ile Bizans imparatorunun damadı olan Nogay, ayni suretle Bizansın damadı olan Bulgar kıralı Konstantin'in çeyiz meselesine karışmak bahanesiyle Mikhael Paleolog'un Varna civarındaki Anchaibus ve Mesembria kalelerini 1280 de zaptetti [377]. Sultan İzeddin Keykâvus Altın-Ordanın merkezi Saray şehrinde 14 sene yaşadıktan sonra orada 1278 de vefat etti. Berke Hanın kızı **Urbay Hatun** ile evlenmiş olup, oranın hanedan âzasından olmuştu. Oğulları ve maiyetinin çoğu Kırım'da sultanın «yurd»unda yaşadılar; Sulhat (Eski Kırım)ta bunlar

zamanından kalan bir cami de vardır. Bunlar da şehzade Nogay'ı Bizans topraklarına akına kışkırtıyorlardı. Varna yanındaki iki kalenin işgalinde de onların teşviki müessir olmuş olabilir. MÜNECCİMBAŞI, Sultan İzeddin Keykâvus ile ayni zamanda Kırım'a geçip orada ikamet eden Sarı Saltık'ın, 680 hicrî (1281 milâdî)de Kırım Hanının (yani Nogay'ın) emriyle Kırımdan Dobrucaya geçtiğinden ve orada kâfirlerle harbettiğinden bahseder [378]. Bu haber, Nogay'ın 1280 de Varna yanındaki iki kaleyi, yani Dobrucayı, işgaline dair yukarıda naklettiğimiz habere uygun gelmektedir. Nogay ölünceye kadar, Rumelindeki bu gaziler bu taraflarda coşkun akınlar icra ettiler.

Kırımda ve Rumelinde Tatarları müslüman yapan ve gaza ile meşgul olan dervişlerin ve gazilerin başında bulunduğu anlaşılan Sarı Saltık son zamanlarda bazı ciddî tetkikatın mevzuu olmuştur. Bunlardan en yenisi olan Bulgar âlimi P. MUTAVÇİYEV'in tetkiki, Türkiye kütüphanelerinde mevcut kaynaklardan haberdar olmadan yazılmıştır [378]. Sarı Saltık'ın tek nüshası Topkapı Sarayında bulunan roman tarzındaki menâkibi olan *Saltuknâme*'ye göre, bu zât Akşehirli olup, Azerbaycan, ve Derbend yoluyla (yani ilk Mogollar zamanında aşağı Volga'da Batu orda'sına giden Alâeddin Keykubad II.nin takib ettiği yolla [380] ve ihtimal onunla birlikte) Hanbalık'a ve Karakurum'a kadar gitmiş, sonra dönüp gelerek Kırım tarafında ve Dobruca'da irşadla meşgul olup, gaza ile geçinmiştir [381]. Kendisi, 1268/9 (h. 667) yılında vefat eden Akşehirli şeyh Seyyid Muhammed Hayrânî'nin müridi imiş [382]; ismi, Mısırda yazılan menbalarda şark Türk şivesi ile «sarıq» (yani «sarı») şeklinde yazılmıştır [383], ki bu da onun Şarkta bulunduğuna ve Mısırlılarca bir «Tatar şeyhi» sayıldığına delildir.

Bütün ömrünü gazalarda geçiren Sarı Saltık'ın menâkıbı, İlhanlı ve Coçı Ulusları kültür tarihi bakımından çok mühimdir. *Saltuk-nâme*'ye göre, bu şeyh, bir aralık müridleri ile birlikte Endiriye (yani Edirne)yi yurd edinmişti, fakat Kırımdaki Kefe'yi severdi; bir daha Endiriye'yi sonra bir daha «Kırım şehri»ni (Sultan İzzeddin ikta'ı Sulhatı) yurd edindi, bu üç yerden ayrı kalmazdı; böyle iken yine hiçbir yerde uzun müddet kalmayıp daima gaza ile meşgul olurdu [384]. Mamafih bu şeyhin en çok İsakça'da yaşadığı ve hicrî 696 (milâdî 1296-1297) de vefat edip bu şehirden «üç saat mesafede» bulunan mezarında (yani «Babadağı»nda) defnedildiği malûmdur [385].

Bu rivayetler 1280-1299 yılları arasında, yani Nogay'ın Tuna havzasında ve Rumelinde şevketle saltanat sürdüğü devre aittir. Demek Sarı Saltık, 1280 de Nogay'ın müsaadesiyle Kırım'dan Dobrucaya geçmiş[386] ve gazalarla meşgul olmuştur.

Fakat Tuna ve Dobruca Tatarlarının reisi şehzade Nogay, mecusilikte kalan Toktagu Han tarafından mağlûp edilip savaşta bir Rus neferi tarafından öldürülünce, Balkanlarda müslüman hâkimiyeti ve dervişlerin faaliyeti sekteye uğradı. Bizanslılar birçok yerlerini Toktagu'nun oğullarından geri aldılar; İsakça (Sakçı)da da Toktagu'nun gayrımüslim olan oğlu ve Nogay'ın düşmanı olan bir prens yerleşti [387]. Memlekette, *Saltık-nâme*'nin anlattığı gibi, «küffar galebe çaldı», müslümanların çoğu Bizansa iltica etti ve bir kısmı da Anadoluya geçti. Bu hâdiselerde Bizansa geçenlerden bazılarının hıristiyanlığı bile kabul ettiği, diğerlerinin de müslüman oldukları halde, Bizans ordusuna kabul edildiği Bizans menbalarında dahi kaydedilmiştir. Anadoludan Dobruca'ya yahut Kırım'a geçip orada Nogay'ın himayesinde irşadla ve gaza ile meşgul olan şeyhler, dervişler, ile sair «mutavvi'a» ve Türkmenler Sarı Saltık'ın halifesi **Halil Ece**'nin idaresinde Karası'ya geçtiler [388]; bunları Sarı Saltık ile Halil Ece'nin halefleri, ancak Osman-Oğulları devrinde, tekrar Rumeliye geçerek, eskiden büyük pîrlerinin başlamış olduğu mukaddes vazifeyi tekrar devam ettirebildiler. Bunlardan biri de **Yakub Ece**'dir [389].

Şehzade Nogay'ın cemiyeti bozuldu. Sarı Saltık'ın dağılan mürid ve halifelerinden **Barak Baba** isminde birisi İlhanlılar sarayına gelerek Gazan Han'ın ve sonra da Olcaytu'nun maiyetinde bulundu. Bu Barak, bir rivayete göre, Tokatlı, diğer bir rivayete göre de İzzeddin Keykâvus'un, Bizansta tanassur eden, sonra Sarı Saltık'ı bularak onun irşadiyle tekrar müslümanlığa dönen oğlu imiş [390]. Bu meczup derviş, han-orda'sında olsun, eller arasında olsun hep yırtık elbise giyerek şamanlar gibi boynuzlar takıp, elinde davul ile müridleriyle birlikte kendi türkçe şathiyatını okuyup yürürdü. Olcaytu onu siyasî işlerde de istihdam etti. Şeyh, bu hanın elçisi sıfatiyle Suriye'de ve Gilân'da bulundu [391] ve 1307 de Gilân'da iken ora ahalisi tarafından öldürüldü. Cesedi müridleri tarafından Sultaniye'ye getirilince, Olcaytu, bir yarlığ neşriyle, onu hürmetle defnettirip mezarı üzerine bir kubbe (türbe) ve bir hanekah (tekke) inşa ettirdi ve buradaki imaretten her gün 50 dinar sarfedilmesini emretti [392]. Şeyhin pek çoğalmış olan evlâdı Temür zamanında da bu hanekahın şeyhleri idiler. HÂFİZ ABRU bundan bahsederken: Barak Şeyh Rûm (Anadolu) meşayihinden ve Şeyh Saltık'ın müridlerinden idi, Gazan Han zamanında Azerbaycana gelmişti, demiştir [393].

Barak Şeyh şiî idi, hazreti Ali'nin kudsiyetinin Olcaytu'ya hulûl ettiğine inanırdı [394]. Kendisine «Tatar Şeyhi» yahut «Mogolların Şeyhi» [395] denildiği gibi, «Barak Suvar» da denilmiştir [396]. Bu son lâkabın mânası bence henüz meçhuldür.

İlhanlıların himayesinde: Aybek Baba, Buzağu Baba, Abdurrahman

Baba, Baba Halil, Sarı Saltık, Barak Baba ve Haci Bektaş gibi Türk şeyhleri ile Yesevî şeyhleri, islâmiyeti âdetâ bir millî Türk dinine çevirdiler. Bu husus, ortodoks, islâm muhitinde ve bilhassa Suriyede Arap uleması tarafından büyük bir adâvetle karşılandı. Bu adâvet, müverrih ve fakih olan Dhehebî ve Bedrüddin 'Aynî gibi menşe itibariyle türk olan âlimlerin eserlerinde de pek vâzıh olarak görülmektedir, [397] ki bu şeyhlerin âyinlerini «şaytân ameli» tesmiye etmişlerdir.

İLHANLILAR MEMLEKETİNDE DİL VE EDEBİYAT meselesine gelince, diğer uluslarda olduğu gibi, burada da her şeyden önce **Türk ve Mogol dilleri**'nden hangisinin daha çok işlenilmiş olması meselesi hâtıra gelir. Coçı ve Çağatay Uluslarına olduğu gibi, İlhanlı Ulusuna da mogolca konuşan unsur pek az bir nisbette gelmişti. Büyük ekseriyet, CUVEYNÎ'nin de anlattığı gibi, Türk olduğu için ötekiler de çabucak türkleştiler. Bisuut, Suganut, Kıyat ve Mangıt (Mangut) gibi uruğların epeyce zaman mogolca konuştuğu, bu kabilelere mensup şahıs isimlerinden anlaşılıyor. Fakat Tatar, Kongrat, Calayır ve Kirayit uruğlarının, yeni geldikleri çağda dahi - şahıs isimlerine bakılırsa - mogolca konuştuklarını şüphe ile karşılamak icap eder.

Tatarlar'ın isimleri: *Alagöz, Barınbay, Caygazı, Başlık, Aga-Uluğ* ve *Pir-Boldı* gibi, hep türkçedir [398]. Kongrat Beyleri *Temür Kutluğ*, ve kızı *İltüzmüş* [399]; Kirayit Beği Alınak'ın oğulları da *Çavdar, Buğday, Arpa;* Keyhatu'nun Calayır uruğundan olan karısından doğan çocukların isimleri de *Kutluğ, İl-Kutluğ, Az-Kutluğ*, türkçedir. 1296 da Mısıra kaçıp gelen Uyratların dilinden Mısırlı müellifer tarafından naklolunan kelime ve cümleler de *(yakhşımsın, işit, bak* ve.s.*)* hep türkçedir [400]. Halbuki Mangıt, Bisuut, Sulduz, Dürben gibi uruglara mensup zevatın isimleri ekseriya mogolca olduğu görülüyor. Mogol dili, sikkelerde görüldüğü gibi, Fransız kıralına yazılan mektup gibi bazı diplomatik vesikalarda da kullanılmıştır, ki P. PELLİOT, B. VALDİMİRİTSEV, N. POPPE, B. LAUFER, W KOTVİÇ gibilerin tetkik mevzuunu teşkil etmiştir [401]. REŞİDEDDİN'in tarihi de, yukarıda (s. 65) kaydettiğimiz gibi, Olcaytu Han'a mogolca olarak takdim edilmiş ve şimdiki farscasında mogolca yahut uygurca aslını yanlış anlama yahut yanlış okumanın izleri kalmıştır [402]. Bunun gibi Reşideddin'in *Şu'b-i pencgâne* ismindeki kitabının Topkapısarayı kütüphanesinde N. 2937 de mahfuz bulunan nüshasında isimlere ait küçük izahlar ve başlıklar, Uygur harfleriyle mogolca yazılmıştır [403]. Fakat hükümdarların saraydaki konuşma dili türkçe olduğu görülmektedir. Bu husus, bu hanların muhaverelerine ait kayitlerden meselâ Keyhatu'nun ağzından bir farsça Selçuklu tarihine türkçe olarak yazılan cümlesinden [404] anlaşılıyor. İlhanlılar devrinde farsça yazılan

eserlerde, meselâ Reşideddin ve Vassâf gibilerde geçen kelimelerin *bıran-gar, cuangar* ve *gol* gibi birkaçı istisna edilirse, hep türkçedir [405]. Bunlardan başka hükümdarların kurdukları şehir ve kasabalara verilen isimlerden: *Sugurluk, Kutlug-Balık, Kutlug-Meydan, Koş-Koyun* ve sair isimler [406] gibi, hanların yarlığlarının «*Gazan Han yarlığidin*» [407] yahut «*Hülecü yarlıgındın, Kitsü buyrukındin*» [408] şeklindeki başlıkları da türkçedir. REŞİDEDDİN'in bir eserinde:

*Er oğlanga kazganmak âsân turur * Ve lâkin güdenmekte hayrân turur*

şeklinde naklolunan bir şiir parçası [409], Bağdad tarafında bulunan Uygur yazılı ve Uygur şivesinde yazılmış bir mezartaşı [410], bu dilin nümuneleridir.

Uygur yazısı ve dili, İran hududuna, daha Hülegü gelmeden önce Çıntemür, Körküz ve Argın Aka zamanlarında tam bir satvet ve heybetle gelip yerleşti. Uygur yazısı, İlhanlılar çağındaki İran şâirlerinin eserlerinde «zülfi yâr»e ve saireye teşbih edilmiş ve İlhanlı devlet idaresi ıstılahları da farsça edebiyata girmiştir [411]. İlhanlı devleti hizmet'ne intisap eden ve önceki devirlerde ancak farsça yazmağa alışmış olan İranlı memurlarla münşiler, uygurca öğrenmek mecburiyetinde kaldılar. Bu münşilerden Horasanlı Cuveynîler âilesinden Hülegü'nün veziri ATA MELİK CUVEYNÎ'nin, İranda birinci mevkiin Uygur yazısına verilmiş olduğuna ve kendilerinin bu dil ve yazıyı öğrenmek mecburiyetinde kaldıklarına teessüf ederek yazdığı şu cümleler, Mogol tarihiyle meşgul olan âlimlerin dikkatini çekmiştir: «Dünyayı tahrip eden bu inkılâpların neticesinde medreseler harap oldu, âlimler öldürüldü. Bilhassa ulemanın toplanma yeri ve münevverliğin ocağı olan Horasanda böyle oldu. Burada kalem sahibi olan büyük şahsiyetler kılıçtan geçirildi, selâmet kalanlar için ise Uygur dil ve yazısını öğrenmekten başka çâre kalmadı» [412].

İlhanlılar devrinde ahalisi Fars olan yerlerde resmî yazılar farsça ve Arap olan yerlerde de arapça, «Mogol ve Türklerde kendi dillerinde», yani uygurca yazılmıştır [413]. Fakat divan yazılarının arka taraflarına yazılması usul olan «pervâne kayitleri» (yani vesikanın görüldüğüne dair kayitler) arapça ve farsça yazılan vesikalarda da Mogol harfleriyle yazılmıştır [414]. Bu gibi pervâne kayitlerinden birisi İstanbul Evkaf müzesinde bulunmaktadır [415]. Bir de Ögedey Kaan'ın farsça bir mektubunda, sonraki Calayırlılar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında farsça fermanların başında türkçe unvan yazıldığı gibi, Gazan Han adına yazılan farsça bir ferman nüshasının başında da «İlhan sözümüz» formülü bulunmaktadır [416].

Türk ve Mogol boylarına ve orduya hitaben yazılan umumî ferman-

lar türkçe yazılmıştır. Bunun gibi, göçebe Türk ve Mogollara hitaben yazılan ve vergi meselelerine taallûku olan fermanları da Uygur harfleriyle mil taşlarına yazıp yol boylarına dikmek âdeti olmuştur [417]. Bu gibi umumî fermanların türkçe asılları şimdiye kadar görülmediyse de, bazı münşeat kitaplarında farsça olarak bize vâsıl olanları, HİNDUŞAH NAHÇIVANÎ'nin İlhanlı emîr ve fermanları nümunelerinde *(Düstur al-Kâtib)* ve REŞİDEDDİN'in eserlerine eklenen fermanlarda doğu-türkçesi tâbirleri uygurca asıllarında olduğu gibi muhafaza edilmiş bulunmaktadır[418].

Bu halin yani türkçenin resmî devlet dili olmasının, Selçuklu Türklerine de (bilhassa Doğu-Türk oymaklariyle ve Uygurlarla karışarak oturdukları yerlerde) tesiri olmuştur. **Uygurlar** toplu olarak Rey ve Kum mıntakasında oturmuşlar. Anadoluda ise Kayseri, Konya ve Karaman taraflarında yerleşmişlerdir. Hülegü tarafından Konyaya gelen ilk İlhanlı mümessili Tüklük Bahşı isminde bir uygur bahşısı idi. Uygurlar her vakit buddizm ve şamanizmin hakikî mümessili sayılmışlardır. Daha SULTAN VELED, Konyalı Tacüddin Hüseyin'e itap mealinde yazdığı şiirlerde «uygur» sözünü «müslümanlık» zıddına ve küfür timsali olarak kullanmıştır [419]. Anadoluya gelen her bey ve noyan gibi, Uygur Tüklük Bahşı'nın da bir Uygur maiyeti olmuştur. Bu Uygurlardan başka Anadoluya daha Cormagon'la birlikte Melikşah isminde birisinin idaresinde Uygur, Karlık-Türkmeni, Kaşgarlı, Küçalılar, yani Doğutürkistanın müslüman şehirlerinin ahalisi de gelmiştir. Bunu, Reşideddin kaydetmiştir [420]. Yine Doğutürkistandan Khoten vilâyetinden gelen ve orasının eski «yugruş»(başvezir)u neslinden olan bir âile Nigde'de vâlilik yapmış[421], bir yahut iki Hotenli de Diyarbekir'de âmil olmuşlardır [422].

Melikşah'ın oğulları İranda Kum vilâyetinde yaşadılar [423]. Müslüman Kaşgarlı, Karluk Küçalı ve Hotenli'ler Mogol fütuhatını Anadolunun ve Azerbaycan'ın yerli Türklerine tanıtmakta vâsıta olmuş olsalar gerektir. Cormagon'la gelen Uygurlar elbette kendi dinlerinde yani buddist olmuşlardır. Bunların «hezâre»sine Sarıcı ve oğulları Kara Süder, Sinsi Bahşı, Ali Bahşı ile bunun oğlu Mıng İgetmiş kumanda etmişlerdir. Yani bunlar Uygur Beyleri olmuştur [424]. *Ali* ismi, bu Uygur kumandanının da müslüman olduğunu göstermektedir. Bundan başka Uygurlardan Acay ve oğlu Tugrul (menşe itibariyle Tangut'turlar) ve Sübüktay bunların kumandanları ve beğleri olarak zikrolunuyor.

Ebu Sa'îd zamanında bütün İlhanlı devletinin Emir Çoban yerine geçen Ulusbeği Uygur İsen-Kutlug Noyan olunca bütün Anadolunun vâliiumumîsi de Uygur Ertene Beg oldu. Bu Ertene'nin babası da bir müslüman olup Cafer ismini taşıdığı ve Kayseri taraflarında yaşadığı, bir kızının Karaman Beyi Nureddin'le evli olduğu ve bunun oğlu Mehmed'in bu

Hatun'dan doğmuş olduğu da kaynaklarımızda mezkûrdur [425]. Amasyada *Uygur,* Ankara civarında, *Uygurca,* Muğla taraflarında *Uyur* gibi köy isimleri ve Kayseri civarında *sın* sözü ile biten köy adları [426] bu eski Uygurlardan kalmış hâtıralar olsa gerektir.

Bütün bu Uygur Beylerinin Kaşgarlı ve Hotenlilerin Kayseri, Konya ve Nigde taraflarında yerleşenlerinin, kendi ananelerini yaşattıkları şüphesizdir. Karaman-oğlu 1278 yılında Konyayı işgal ettiğinde: «Bundan sonra divan, dergâh ve bargâh'ta ancak türkçe kullanılsın» diye emir vererek, Türk dilini resmî dil ilân ettiği malûmdur [427]. Bu hâdiseyi, Uygur dilinin bu vilâyetlerde resmî dil olarak kullanmağa başlaması keyfiyetinin müsbet bir tesiri olarak mütalâa edebiliriz. Karaman-oğulları Türk ananelerine pek sadık kalmış ve ısyanlarına rağmen, İlhanlılara yakın olmuşlardır. REŞİDEDDİN'in *Câmi-üt-Tevarih* kitabının ikinci cildinin bize vâsıl olan ve müellifin zamanında yazılıp güzel resimlerle süslenmiş paha biçilmez bir nüshası, «Kaan'ın (~~yani İlhan Olcaytu'nun~~) mukarrebi ve devletin rüknü» olarak tarif edilen **Ferhad Han Karamanlu** için yazılmıştır [428].

Uygur ve Hakanî doğu-türkçesinin, o zamanki batı Türk münevverleri arasında okunmuş olduğu, 14. üncü asrın başında yaşamış olan Anadolu Türk şâiri **Şeyyâd Hamza**'nın doğu-türkçesine takliden yazdığı 18 mısradan ibaret bir şiir parçasından anlaşılıyor. Bunda şâir, Mogol *Han*'ın yahut *hanımı*'nın kendisine, iyi arabatına binmiş, süslü giyinmiş ve başına da samur *börk* giymiş, elinde güzel bir kargı tutmuş bir *Mugal*'ı *çapardığı*'nı (yani *çapar* olarak gönderip çağırdığını); bu *Han* yahut *Hanım* için *ayağcı*(sâki)lar *suğrak*'ı (şarap kadehi) verirlerse, *cırgalan* yapacağını anlatıyor. «Cırgalan», Mogol ve Doğu-Türk âdetince sürekli içkili meclise denir [429].

İlhanlılar devrinde uygurca eserler, keza uygurcanın tesirile arap hurufatı ile doğu-türkçe edebî eserler vücuda getirilmiştir. Fakat onlar bize kadar vâsıl olmamış, ancak mevcut olduklarına dair kayitler kalmıştır. Bunlardan biri, h. 851 (m. 1447) yılında Tebriz'de Cihanşah Türkmenin saray kütüphanesinde mogolca (yani Uygur harfleriyle doğu-türkçesinde) yazılmış bir *Oğuznâme* bulunduğuna dair kayittir. Bunun, *şıgavul* denilen memur (yani mihmandar) tarafından Osmanlı elçisine okunduğunu, burada elçi olarak bulunan müverrih ŞÜKRULLAH'dan öğreniyoruz [430]. Herhalde bu, Reşideddin tarafından kitabına dercolunan *Oğuznâme*'nin uygurcası olsa gerektir.

Önasya'da Uygur medeniyeti bahsinde **Kazvin**'i anmak icab ediyor. Daha Hülegü'den önce Azerbaycanda Mogol noyanlarının hizmetinde bulunan Kazvinli münşî **İftihârüddin Melik Sa'id**'in, Mengü Kaan zamanın-

da *Kelile ve Dimne*'yi mogolcaya ve *Sendbâd-nâme*'yi de türkçeye tercüme ettiği kayitlidir [431]. Bunun kardeşi olan şâir **Râzî Baba** da Mogolların Diyarbekir vâlisi olmuştur [432]. Bu iki kardeşin yazdığı türkçenin doğu-türkçesi olduğu zannolunur [433]. Buradan neşet eden İlhanlı devlet adamlarından **Tacüddin Mü'min Kazvinî** (öl. 20.I.1308) olmuştur, ki zamanında mogolca (yani uygurca) yazıdaki maharetiyle maruf olmuştur [434]. Daha Abbasîler zamanında Mübarek al-Turkî tarafından «kendi eli (oymağı) yerleştirilmiş» olduğunu yukarıda (s. 168) zikrettiğimiz Kazvin ve civarının Türklerle iskânı, Selçuklular zamanında da devam etmiş, İlhanlılar zamanında ise bu işin ölçüsü genişlemiştir. Burada yaşıyan türk şeyhlerinden **Kutbüddin Haydar**, ki menşe itibariyle Karahanlıdır [435] ve **Sa'düddin Kutluğ-Hoca**, (ki Gazan Han'ın ve başka Mogolların islâmiyeti kabul eylemesinde mühim rolü olmuştur) [436] zikredilmelidir. HAMDULLAH KAZVİNÎ burada İlhanlılar devrinde yerleşen Türk eşraf ve zenginlerinden **Karavul-oğulları** ile, **Polat-Temür-oğulları** sülâlelerini zikreder. Umumiyetle Kazvin, Türk Uygur kültürünün kökleşmiş olduğu noktaların başında gelmiştir.

Anadoluda Oğuz şivesinde yeni Türk edebiyatının teessüsüne tekaddüm etmek üzere Mogollar zamanında **Horasan'da doğu-türkçesiyle türkmence arasında bir düğüm teşkil eden edebî hareket** yüzgösterdi. Aşağı Sırderya ve Amuderya'da (Horezm'de) yine Oğuz ve Kıpçak şivelerinin tesiriyle yazılan eserler [437], daha çok Doğu-türk edebî ve dinî eserleri sayılmalıdır. Horasan'da Üstüvan kasabasına mensup bir Türk tarafından vücuda getiren *Revnak ül-İslâm* ile yine ayni ülkede **Ali** isminde birisi tarafından (630=1234—5) yazılan manzum *Yusuf kıssası*, Horezm'de ve Nesa tarafı (Durun=Yazar) Türkmenleri arasında yaşıyan **Şeyh Şeref** ismindeki Türk şeyhine nisbet edilen manzumelerde ise, Oğuz tesiri fazlacadır ve bu eserler bu edebî hareketin son Horezmşahlar ve Karahanlılar zamanında başlanan dalgasının devamı sayılmak icap eder [438]. Mogollar zamanında Uygur Çıntemür, Körküz ve Uyrat Argun Aka'nın vâliiumumîlikleri zamanında Horasan'da bu edebî hareketin canlanmış olduğu görülmektedir. Bunlardan Esferayin'li **Şeyh İzeddin Pur-Hasan** [439] ve **Dehhanî** ismindeki şâirlerin eserlerinden bazı parçaları bize kadar gelmiştir.

Anadoluya gelerek burada Selçuklular için bir *Şahname* yazmış olan Dehhânî de, Alâeddin Keykubad III. (1298-1300) namına yazdığı bir kasideden anlaşıldığına göre, aslen Horasanlıdır. İhtimal «*Dehhânî*» kelimesi, Türkmenistan'ın Amuderya havzasındaki «Dehhân-i-Şîr» (Düldül Atlagan) mevkiine mensubiyetini gösteriyordur. Burası ile Dargan-Ata, ötedenberi yerleşik Türkmenlerin yaşadığı bölgeler olmuştur. Dehhânî bu

kasidesinde sultandan (yani İzeddin Keykubad III.den) tekrar vatanı olan Horasan'a dönmek için müsaade istemektedir. Yüksek edebî zevki belirten şiirleri düzgün garb oğuzcasiyle yazılmış olmakla beraber, arada doğu ve Azerî türkçesine mahsus kelime ve tâbirler de bulunuyor [440]. Şâir: Çin putu diye hitap ettiği bir Türk güzeli için yazdığı şiirinde, senin cemalin bütün cihanı istilâ ettiyse, benim şiirim de Rum ülkesinin (yani Anadolu Türklerinin) kalbini kazandı demiştir.

Oğuzların Anadolu'da ve Horasan'daki iki kolu arasına büyük bir kama olarak giren Azerbaycan Türklüğü ekseriyeti, yukarıda (s. 165) anlattığım gibi, Kafkasların kuzayinden gelen uruğlardan, Hunlar, Agaçeriler ve Kıpçaklar'dan ibaret olduğundan, edebî dil olarak ne aralarında ancak öte beride dağınık bir hâkim zümre halinde yaşıyan Uygurların ve ne de Oğuzların dilini alabilirdi. Mogollarla gelen doğu Türk unsuru konuşma dili itibariyle mütecanis değildi. Bunların yazı dili Uygur-Hakanî dili olmakla beraber, konuşma şivelerinde hangi şivenin hâkim olduğunu tâyin için elegeçen materiyal azdır. CELÂLEDDİN RUMÎ sufiyâne fikirlerini alegorik ibarelerle anlatan şiirlerinde, «mir yargu» (yani hâkim)olan ilhanlı Beyi ile konuşma tarzında cümleler nakletmiştir. Şeyh bu beye, onun kendi şivesile hitap ettiğini anlatarak: «Begüm *aytım : Tengri üçün bu bendeni âzâd kıl»*, yani dedim: «beğim bu bendeyi Tanrı için serbest bırak»; ikinci mısrada beyin şeyhe kabaca hitap ettiğini anlatarak da *«aytı: yürü, köp söyleme»*, yani «dedi: yoluna devam et çok konuşma» [441]. Bu muhavere bugünkü Kazak, Nogay, Başkurt ve Kazan Türk şivelerini arzeder. Celâleddin Rumî'nin bu cümlelerle İlhanlılara gelen Doğu Türklerinin, yahut Anadoludaki Mogol ve Doğu-Türk kabilelerinin, kısaca Tatarların, o zamanki umumî konuşma dilini belirttiğinde şüphe yoktur. Demek bu diller kıpçakçadır. Fakat Azerbaycandaki **yerli Türk dili**, Tebriz gibi Kıpçak Türklerinin ekseriyeti teşkil ettiği yerde Kıpçak ise de, diğer mıntakalarda yine Oğuz ve Türkmen kabilelerile karışmış bir Kıpçak zümresinin şivesini arzetmiştir. İBN MUHANNA'nin Lûgat'inde «Türkistan şivesi» ile «türkmence»den başka bir de «bizim ülkemizin türkçesi» diye tesbit olunan bir türkçe vardır ki, sonradan gördüğümüz **Azeri şivesi**'nin ilk nümunelerini arzeder [442]. 14 üncü asrın başlangıcında eserini yazan müverrih VASSÂF dahi tarihine, kendisine Tanrının Arapların dilini Mütenebbî kadar güzel söylemek kudretini bahşettiği gibi, türkçede de Türk Hakanı kadar hüner göstermeyi nasip ettiğini söyliyerek iftihar ettiği halde [443], pek düzgün olmıyan bir türkçe ile, baskaklara (tahsildarlara) ait olmak üzere inşad ettiği

*men can çıkaram altun üçün * işim men vurayım, men alayım*

yani: «altun koparmak için insanın canını alırım, benim işim dövmek ve almaktır» beyitini [444] dercetmiştir. VASSÂF'ın bu beyitleri Azeri şivesindedir. Onun doğu imlâsile karışık olarak yazdığı diğer bazı türkçe ibareler de azerî türkçesiyledir [445]. NASİREDDİN TUSÎ'nin eserlerinde geçen türkçe kelime ve ibareler doğu türkçesile olduğu halde, HAMDULLAH KAZVİNÎ'nin eserlerindeki kelimeler daha ziyade Azeri şivesiledir. 14. üncü asrın ilk yarısında Azerbaycanda doğu ve Azeri şiveleri halitasından ibaret bir türkçede yazılan dualar, hutbeler ve bazı dinî manzumeler de bize vâsıl olmuştur [446]. Fakat Azeri lehçesinin muhtelif şive hususiyetlerini aksettiren bu gibi eserler, henüz hiçbir kimse tarafından tetkik edilmemiştir.

14. üncü asrın son yarısında Azerbaycanda bir taraftan Horezmli ve Mâverâünnehirli Türk şâirlerinin, o cümleden **Hücendî**'nin eseri okunmuş, ayni zamanda Azeri Türk şivesiyle ayni mevzular üzerinde eserler yazılmıştır. Bunların başında **Nesimî** ile **Kadı Burhaneddin** ve Salur Türkmenlerinden Erzurumlu **Mustafa bn Yusuf (Kadı Darir)** gelmektedir. *Khıta, Mogolçin, Tatar, Kıpçak*, yahut sadece *Khıta* tipindeki Türk güzelleri, Türkmen güzelleri için gazeller ve Tanrı'ya hitap ederek münacaatlar yazan Kadı Burhaneddin (öl. 1398), Uygur hurufatiyle yazılan eserler tipinde saitleri çok defa harflerle yazmış, uygurcada tek işaretle belirtilen **a** ve **e** sadalarını arabi «elif» ile yazarak, imlâ hususunda **uygurca** ile Anadolunun **harekeli türkçesi** arasında mutavassıt bir yol tutmuştur. O, şiirlerinde, Doğutürk şâirlerinden zikri şimdi geçen **Hücendî**yi [447] ve, pek çok olarak kendi muasırı olan **Nesimî**'yi zikreder. **Nesimî** onun bazı şiirlerinin vücude gelmesinde mülhem olmuştur [448]. Büyük divanının kendisi hayatta iken yazılan ve şimdi faksimile olarak neşredilen 608 sahifelik Ayasofya nüshası, baştan sona kadar harekeli olarak yazılmış olduğundan, 14. üncü asır Azeri şivesini öğrenmek için mükemmel bir lisaniyat âbidesi teşkil eder. Bu hususta Kadı Burhaneddin *divanı*'nın bu Ayasofya nüshasına, ondan yarım asır önce Horezm'de yazılan *Nehc üf-ferâdis*'in İstanbulda Yenicâmide bulunan ve saitleri harflerle birlikte harekelerle de tesbit eden nüshası denk gelir [449]. Alişir Nevayî zamanında (15. inci asrın son yarısı) «Rum dili» ve «Türkmen dili» diye anılan Anadolu oğuzcası ile Azerbaycan türkçesinin [450] eserleri, daha son İlhanlı Ebu-Sa'îd zamanında muvazi olarak inkişaf ettiği; bununla beraber «türkmence»nin, yani Azerbaycan lehçesinin o zaman uygurca ile birlikte daha önde bir mevki işgal ettiği, tarihî eserlerdeki kayitlerden anlaşılmakta ve acem şâirlerinin bu iki şiveden de kelimeler alarak şiirlerine katmalarından ve hükümdara yaranmağa çalışarak kendilerini bu yolda (meselâ VASSÂF gibi) zorladıklarından malûm olmaktadır.

İlhanlılar zamanında kültür namına büyük bir inkişaf ta **SANAT, RESİM** ve **MİMÂRİ** sahasında başgöstermiştir. Bu resimler, İlhanlılar zamanında halis Çin ve Uygur tipinde yapılmıştır. Bunlardan bazı nümuneler Topkapı sarayındaki albümlerde bulunuyor (Nr, 1720, eski hazine numarası 37084). Bu resim sanatı Gazan Han zamanından başlayıp tarih kitaplarına ve Firdevsî Şehnamesi gibi edebi eserlere girmiştir. Bu tip minyatürlerin en güzelleri *Câmi'üt-tevarih*'in ikinci cildinin Newyork ve Paris'te bazı hususî ellerde [451], Edinburg Üniversite ve Londra Asya Cemiyeti kütüphanelerinde dağınık halde bulunan yazmanlardan [452] ve bunun Topkapı Sarayında, N. 2475 numaradaki nüshası ile bu kitabın HÂFIZ ABRU'nun telifi olan *Zübdet üt-Tavârih*'ine eklenen nüshalarında (Nr. 1863), bu eserin Paris Millî Kütüphanesindeki birinci cildinde (Suppl. Pers. Nr. 1113) [453] bulunmaktadır. İlhanlılar zamanında tersim edilen şehnamelerin en marufu Ebu-Sa'id Han zamanında, 1330 yılında yazılan ve ekser kısmı New-York'ta bulunan nüshadır [454].

Sultan Üveys Calayır, zamanının en faziletli ve hünerli bir şahsiyeti olmuştur. Namına yazılan bir *Tarihi Sultan Üveys* Leiden Akademisi kütüphanesinde [455], türkçe olarak yazılan *Enis ül-'âşıkîn* ismindeki bir eser de Ali Emirî kütüphanesinde bulunuyor. Sultan Üveys, musikide bazı besteler yapmış, ressam olmuş ve «kara kalem» dedikleri resim sahasında çağının en büyük ustadlarını hayrette bırakacak meharetler göstermiştir [456].

Resimde İlhanlılarla Temür devri arasında geçtiği görülen bir tekâmül devresi Calayırlıların sarayında geçmiştir. Temür devrinin minyatürcülerinin baş üstadları olan **Güng** ve **Abdulhay Musavvir** nam iki büyük türk sanatkârından sonuncusu, Sultan Üveys Calayır'ın sarayında yetişmiş olup, onun talebesidir. Üveys Calayır'ın oğlu **Sultan Ahmed Calayır** da şâir ve ressam idi. Farsça divanından başka, bazı türkçe şiirleri de bize kadar gelmiştir. Bu şiirlerin bize vâsıl olanları doğu türkçesinde olmayıp, batı (azerî) Türk şivesinde yazılmıştır [457]. Sultan Ahmed Calayır resimde Abdulhay Musavvir'in talebesi idi. Kendi nezdinde yetişen ve Temür zamanının sanatkârları arasında mühim yer tutan **Nakkaş Cüneyd-i Bağdadî** de, Sultan Ahmed Calayır'ın Bağdadda saltanat sürdüğü zaman onun yanında yetişmiştir. Sultan Ahmed Calayır'ın zamanından birçok resimli eserler kalmıştır [458].

Atlı göçebe bir kavimden neşet eden İlhanlıların şehir hayatına ve mimariye karşı gösterdikleri bu itina, tıpkı Uzakdoğuda Kaanların bu yoldaki faaliyeti gibi, hayreti mucib olan bir keyfiyettir. Mogolistanda Cungarya'da, Coçı ve Çağatay Uluslarında Türk usulünde şehirler inşa ettirmiş olan Çengizoğulları doğudan kendi mimarilerini getirdiler. Bu

çağda gayrimüslim hanların koruları, türbeleri yapıldı; buddist olanları Budda ibadethaneleri yaptırdılar. Doğudan gelen bu sanatın yerli İran ve İslâm sanatı ile birleşmesinden Önasya islâm mimarisinde bazı yenilikler husule geldi. İlhanlar eski şehirleri büyüttüler ve yeni şehirler bina ettiler. Tebriz ile Sultaniye, Yakın Şarkın iktisadî ve medenî merkezi şeklini aldı. Argun Han, sonra oğlu Gazan Han Tebriz şehrinin batısında, şimdiki Tebriz istasyonu civarında, veziri Reşideddin de bu şehrin doğusunda Mihran-Rud'un yukarı tarafında birer yeni şehir bina ettiler. Gazan'ın şehri **Şenb-i Gazan,** Reşideddin'inki ise **Rab'i Reşidi** ismiyle maruf olmuştur. Yeni mahalle şeklinde inşasına başlanan bu iki varuşun her ikisi de, eski Tebriz'den büyük oldu ve her ikisi de yeni dıvarlarla ihata olundu.

Reşideddin kendi inşası olan Rub'i Reşidi'yi oğullarından birisine yazdığı mektubunda tavsif etmiştir. O burada: Önceleri hâli olan bir sahada 30.000 güzel ev, 1500 kadar büyük dükkân, 24 büyük kervansaray (han), birçok hamamlar, bağ, bostan ve bahçeler, kâğıt, boya, yün iplik boyama fabrikaları, ayrı bir darbhane, 200 hâfız için bir dârül-huffâz, 6000 talebe için bir «Talebe Mahallesi», yine orada müderris ve ulema için ayrıca «Ülema Câddesi» vücuda getirmiştir. Büyük dârüşşifa (klinik)lar vücuda getirip, buraya Hindistandan, Çin'den, Mısır ve Şam şehirlerinden 50 kadar meşhur tıb üstadları getirtmiş, onlara birçok asistanlar vermişti. Talebenin meccânî tahsilini, Bizanstan ve Hind'den gelen «cizye»den, Şiraz, Basra ve Vâsıt gibi şehirlerdeki hususî vakıflardan temin etmişti [459].

Olcaytu Han'ın bina ettiği **Sultaniye** şehrinde de inşaat, eski İran şehirlerinde görülmiyen bir plânla, geniş caddelerle yapılmıştır [460]; orada da Reşideddin'in bir ayrı mahallesi vardı. Her iki şehirdeki âsâr, zelzeleler ve siyasî hâdiseler dolayısiyle harap olmuştur. Hele Gazan Han'ın islâmiyeti kabulünden önceki devirde yapılan binalar ve ibadethanelerden hiçbir eser kalmamıştır. Bugüne kadar sağlam kalan başlıca eserler, Olcaytu'nun Sultaniye'deki türbesi, Tebriz'de vezir Alişah'ın mescidi, Veramin, Kum, Meşhed ve Merend'deki câmilerdir [461].

Olcaytu'nun Kürdistanda Bisütûn dağı altında, **Sultanâbâd-Camçamal,** keza Mugan'da Kür ırmağı sahilinde **Olcaytu Sultan** isminde şehirler bina ettiği, kaynaklarımızda kaydedilmiştir [462]; fakat bu nevi inşaatın yerinde henüz hiçbir tetkikat yapılmamıştır.

Çinicilik'te Uygur ve Karahanlı sanatı tesiri, daha Selçuklular devrinde Kâşan'daki çinilerde görüldüğünü yukarıda (s. 121) anlatmıştım. İlhanlılar devrinde bu Kâşan çini fabrikaları, bilhassa 14. üncü asırda büyük inkişaflar husule getirdi. Burada 13 - 14. üncü asırlarda yapılan

tabaklar ve duvar çinileri, çok güzeldir. 1930 da Londra'da teşhir edilen bu Mogol devri Kâşan çini nümunelerinin fotografları neşredilmiştir [463]. Mogollar devrinde göçebe hayat esasında inkişaf eden sanat da, İlhanlılarda kendisini göstermiştir. CUVEYNÎ, Hülegü'nün «bin oklu çadırın»dan [464], AKSARAYÎ de Gazan Han'ın müzeyyen çadırların dan [465] bahseder. Bu nevi çadırlar İlhanlılar devrine ait minyatürlerlerde de çok güzel aksettirilmiştir. Bu da, sanat tarihimizin, mehazlardaki kayitlerle minyatürlerdeki resimler karşılaştırılarak, tetkik edilmesi icap eden mühim bir mevzuudur.

İslâm âleminde dinî ve felsefî fikir cereyanlarının inhitata uğradığı bir zamanda gelen **İlhanlıların devrinde, İLİM HAREKETLERİ** namına tarih, coğrafya, tabiiyat ve tıp sahalarında da bazı terakkiler elde edilmiştir. Bunlardan bilhassa Uzakdoğu medeniyeti tesirinde ve İlhanlı hanlarının şahsî alâkaları neticesinde vücuda gelenleri hakikaten orijinaldir. İlhanlılar **Maraga rasadhanesinde** Önasya âlimlerinden başka, Ortaasya ve Uzakdoğu âlimlerini de çalıştırmışlardır. Uzakdoğu âlimlerile yapılan temasların neticeleri **Nasireddin Tusî**'nin Hülegü Han namına tasnif ettiği *Zîc-i İlkhanî* kitabında Uzakdoğu'nun coğrafyasına Çin ve Türk takvimlerine ait kısımlarda keza ayni müellifin bu mevzua, mâdeniyata, Türk ve Mogolların maliye işlerine ait ayrı risalelerinde görülmektedir. Bundan başka bu müellifin kelâm riyaziyat ve felsefeye ait olmak üzere İlhanlar geldikten sonra yazdığı eserleri de bu bakımdan yeni baştan tetkike muhtaçtır [466]. Nasireddin Tusî Uzakdoğu'yu, El-Bîrûnî'ye nisbetle, daha eyi bilmiştir. VASSAF (s. 51) bu rasathanedeki mesai sayesinde umumiyetle cihan coğrafî mevkilerinin bilhassa Kutbu Şimalî irtifaının tayininde eski islâm riyazilerinin bilmedikleri çok yenilikler elde edildiğini anlatmıştır, fakat bu tetkikatın neticeleri bize kadar gelmemştir.

İlhanlıların saraylarında Uzakdoğu, Ortaasya ve Hind medeniyeti mümessilleriyle temas neticesinde husule getirilen eserlerin başlıcası, Gazan ve Olcaytu Hanların ve vezirleri olan Tabib Reşideddin'in idaresinde yazılmıştır. ABDULLAH KÂŞANÎ İlhanlıların ilme olan alâkalarından bahsederken Hülegü'nün felsefe, nücûm ve hendese ilimlerile çok meşgul (meşghûf) olduğunu, etrafına «maşrik ve magrib âlimleri»nin toplapıp çalıştırdığını ve zamanındaki münevver insanlar da, ona uyarak felsefe, hendese ve riyaziyatın muhtelif sahalarına karşı meftuniyet gösterdiklerini anlatmış; Abaka Han'ın bilhassa ziraat ve inşaat işlerile meşgul olduğunu ve zamanının münevverleri de onu bu sahada imâm ve muktedâ bilerek bu sahada gayret gösterdiklerini; Argun Han'ın da, kimya ilmi ile meşgul olduğunu kaydetmiştir [467]. Sanat mütehassısı SAKİSYAN, ilhanî resim sanatında boya hususundaki inkişafın Argun Han

zamanında yapılan resimlerde görüldüğünü söylüyor. Bu husus, Argun Han'ın pratik kimya ilmi ile meşgul olduğuna delâlet eder.

Fakat bu Han'ın, coğrafya ilmine ve haritacılığa karşı olan rağbeti daha çok göze çarpıyor. Ceneviz kaynakları, Argun Han'ın Tebriz'de yaşıyan ve kendi hizmetinde bulunan Cenevizlilerden Buscarello di Ghezalfi'yi 1292 de Papa'ya, Fransa ve İngiltere kırallarına elçi olarak gönderdiği vakit, bu elçinin seyahat yolunu yanında bulunan bir harita üzerine eğilerek tetkik ettiğini ve Roma şehrini gösterdiğini anlatır [468]. Ceneviz kaynaklarının bu sözleri, Argun Han'ın emriyle *Akdeniz ve Karadeniz haritası* yapıldığına, ve bunun 1292 de Argun Han'a takdim edilip Han'ın takdirine mazhar olduğuna dair Reşideddin tarihinde bulunan bir kayitle [469] te'yid edilmektedir. Bu haritanın küçük bir şekli, musannifi olan büyük âlim **Kutbeddin Şirazi**'nin Kastamonu Beyi Emir Muzafferüddin'e ithaf ederek yazdığı *İhtiyârât-i Muzafferiye* adlı kitabında münderec bulunmaktadır [470], ki bunun islâm haritalarından farklı ve Çin haritaları ile müşterek hususiyetine, yani murabbalardan ibaret olduğuna yukarıda (s. 115) işaret etmiştim.

İlhani Gazan Han'ın ilmî alâkalarını, Abdullah Kâşanî ve Reşideddin güzelce anlatmışlardır. O bilhassa tabiiyat, nebatat, ziraat, tarih ve coğrafya ilimlerine ehemmiyet vermiştir. Hanlığının ilk senelerinde meçhul bir müellif tarafından hayvanat ilmine ait tertip olunan *Menâfi'i Hayvân* ismindeki bir eser bize kadar gelmiştir. Mükemmel resimleri yüzünden fevkalâde ehemmiyeti haiz olan bu eserin yazma nüshası Parisli tüccar Charles Vignier'in eline geçmiş, sonra bunu New-York'lu zenginlerden Pierpont Morgan satın almıştır. Şimdi onun elinde mahfuzdur. Eser hayvanat ilmi itibariyle de o güne kadar hâkim olan «acâyib»den hakikî hayvanat ilmi yoluna girilmiş olduğuna şehadet etmektedir. Bunlardan biri Gazan Han'ın alâkalarını tatmin etmek üzere REŞİDEDDİN tarafından yazılmış olan *Âthâr ü ihyâ* adlı eser olmuştur. Bu eser metroloji, mimarî, ziraat ilmi, ziraatte iska sistemleri, hayvan besleme, şehirlerin imarı, yollar ve köprülerin inşası, gemicilik, yeraltı madenlerinin istihsali ve mücevherat ilmini ihtiva etmiştir. Kendisine en çok yer verilen ziraat sahasında bu eser, ağaç dikme, fidanlıklar, ormancılık, meyve ağaçları terbiyesi, bahçecilik, meyve ağaçlarından Azerbaycan mıntakasında bulunanlarının envaı, ağaç aşılama usulü, ziraatte gübre («zibil») istimali, şeker, pamuk, keten, kanep ve küncüt gibi sınaî hububatın terbiyesi ve yağların istihsali, tarlalar ve ekinler için muzır olan hayvanlarla mücadele, kuş terbiyesi, arıcılık, bal istihsali, baldan yapılacak tatlılar, umumiyetle tatlıcılık ve şarapçılık meselelerini ihtiva etmiştir. Bu

eserin nüshası henüz daha bulunmamışsa da, mufassal fihristleri Reşideddin'in eserlerinde vardır [471].

Bu zamanda Ortaasya kaynaklarından alınan ve çinceden tercüme edilen tıp ve devlet idaresi meselelerine ait büyük eser, mühim olmuştur. Dört cildden ibaret olan bu büyük eserin Mogol ve Türk nazarî ve amelî tıbbına ait olan üçüncü cildi ile, Mogol ve Türk ilâçlarına ait dördüncü cildi bize vâsıl olmuştur. Eserin *Tansuknâme-i İlhanî* ismini taşıyan birinci cildinin Ayasofya kütüphanesinde bulunduğunu yukarıda (s. 113) zikretmiştim. Bu eser, nazarî ve amelî tıbba, o cümleden nabız ve baş teşrihine ait çince «Van-Şu-Hu»ismindeki eserin tercümesidir. Eserin mukaddimesinden anlaşıldığına göre, İlhanlılar Çin ilimlerini ve dilini öğrenmek için kendi memleketlerinden Çin'e hususî adamlar göndermişlerdir. Bir de bu eserin «Hatay (şimalî Çin) memleketinde siyaset ve mülk tedbiri işlerine ait» isminde ayrı bir cildi olmuştur, o da maalesef bize kadar gelmemiştir, belki bir gün meydana çıkar.

Dinî ve felsefî ilimlerde bu çağda islâm âlemi bir inhitat devri geçirmekte olduğundan, İranlılar ve diğer Önasya milletleri bu sahada ehemmiyetli eserler vücuda getirmemişlerdir. Fakat Tabib REŞİDEDDİN'in Olcaytu hanı alâkadar eden dinî ve felsefî meselelere ait muhtelif âlimler ve kendisi tarafından ortaya konulan mütalâaları bir araya getirerek yazdığı eserde birçok orijinal fikirler vardır. Bu meselelere ait tahrirî müzakerelere İlhanlı memleketi haricindeki âlimler de iştirak etmişlerdir.

Bu mütalâaları ihtiva eden eserlerden biri *el-Es'ile ve'l-Ecvibe* isminde olup, bir nüshası Ayasofyada (No. 2180) bulunmaktadır. Bu eserde bir Fireng hekimini, (herhalde bir Bizans âlimini) meşgul eden felsefî meseleleri hâvi bir mektup ve sonunda Reşideddin tarafından yazılan mufassal cevabın sureti de vardır [472]. Bu mükâtebe İlhanlıların başşehri olan Tebriz ve Maraga ile İstanbul arasındaki ilmî ve fikrî sahalardaki temasların bir misalini teşkil eder. Bizanslıların Tebriz'e karşı alâkaları dikkati çekecek kadar mühim olmuştur. Böylelikle İlhanlılar devrinde telif olunan bazı eserlerin, o zaman İstanbulda ve Trabzonda yunancaya tercüme edilmiştir, ki nüshası bugün dahi mevcuttur (Cod. Laur. 28. 17). Bir de Trabzonlu GEORGİOS CHİONİADES ismindeki bir hekim, İlhanlılar ülkesinden getirdiği birçok eserleri yunancaya tercüme etmiştir. Bunlara 1346 da GEORGİAS KHRYSOKOKKOS tarafından şerhler yazılmıştır. İSAK ARGYROS isminde bir papas tarafından da astronomiye ait iki eser bu zamanda farsçadan yunancaya tercüme edilmiştir [473].

Bunlar da, İlhanlılar zamanında Maraga rasadhanesinde yapılan tetkikatın neticelerini aksettiren eserler olsa gerektir.

Gazan ve Olcaytu zamanında coğrafyaya ait bir külliyat ta Reşideddin tarafından vücuda getirilmişse de, nüshası henüz görülmemiştir. Reşideddinin teliflerinde bu eserin tekmil münderecatı yazılı bulunmaktadır [474]. Buna nazaran bu eserde bütün şehirlerin tûl ve arz dereceleri (ihtimal Maraga rasad tetkikatına göre), İlhanlılar memleketinde ve Ortaasya'da Hanların «yarlığı mucibi»nce açılan yolların ve «yam»ların merhalenameleri ve haritalar ilâve edilmiş imiş. Bu eser bulunursa ilim için büyük bir kazanç olacaktır. Bu eserin ancak bir tasavvur halinde kaldığı hakkında BARTHOLD'un mütalâasının [475] yanlış olduğu, ayni eseri okuyanların yazdığı notlarla sabittir [476].

İlhanlılar devrinde Tebrizde Rubi Reşidî'de, vezir REŞİDEDDİN'in husus teşebbüsile, bir «Firenk-Rum mahallesi» vücude getirilmişti [477]. Firenk âlimleri, İlhanlıların emriyle emir Pulad-Cingsang'ın ve Reşideddin'in idaresinde vücude getirilen tarih tasnif heyetinde (ki buna «tarih akademisi» de diyebiliriz) cihan tarihi tasnifine iştirak etmişlerdir. Bu yolla İlhanlılar zamanında Avrupanın siyasî tarihine dair, önceleri islâm kaynaklarında tesadüf edilmesi kabil olmayan bazı teferrüat girmiştir. Meselâ Mukaddes Roma ve Germen imparatorlarının FrederikII.(1212-1243)nin Holanda generalı Guillaum tarafından kaçırıldığı ve Fransız kıralı Louis IX.un Mısır seferi, Batu Han'ın 1241-43 senelerinde Macaristanı işgal ettiği zamanın ahvali ve açlıkları, papa BonifaceVIII. ve saire hakkında verilen tafsilât mühimdir. Bununla beraber Doğu Roma, Germen imparatorlarının ve papaların portreleri de verilmiştir. Bizans ahvali ise İlhanlılara çok iyi malûm olmuştur. Bu cihan tarihindeki Çin ve Hind tarihine ait kısımlar da İslâm âlemi için yepyeni orijinal eserlerdir. Hind kısmında El-Bîrûnî'nin eserinden de istifade edilmiştir [478]. Fakat eserin bu kısımları Avrupa, Çin ve Hind tarihi mütehassısları tarafından tetkik edilip ve nüshalar karşılaştırarak neşredilmiş değildir.

İlhanlılar devrindeki fikrî hayatta belirtilmesi gereken bir cihet te, yukarıda (s. 128-129) anlattığım **millî duygu** ve gururun her hususta kendisini hissettirmiş olmasıdır. Rus müsteşriki GORDLEVSKİ de, Rum Selçukluları tarihine ait neşrettiği eserinde, İlhanlılar zamanında millî hislerin arttığını, eskiden Selçuklular çağında olduğu gibi, memleketini ve milletini terkederek Bizansa kaçmak âdetinin ortadan kalkmış olduğunu kaydetmiştir [479]. Vaktiyle tarihçiler hükümdarların iltifatlarına mazhar olmak için Gaznelileri, Selçukluları ve Horezmşahları eski Sasanî'lere çıkaran sahte şecereler tertip ediyorlardı. İlhanlılar zamanında hükümdarlar kendilerinin Çengiz ve Alangua neslinden geldikleri

ile iftihar ettiler. Gazan Han bu hususu Şam seferinde Memlûklara karşı gururla gösterdi. Horezmşah Atsız için medhiye yazan büyük Türk âlimi MAHMUD ZEMAHŞERÎ, arapça yazdığı şiirlerinde bu hükümdar hakkında: «Onun Yafeth oğullarından olduğunu belirten bir sönük nesebi varsa da, kendisini Fürs evlâdından gösteren daha şerefli bir meşhur nesebi vardır» [480] dediği gibi, Horezmşah Muhammedi, Karahıtaylara galebesi dolayısile, medheden saray şâiri İMAM ZİYAÜDDİN de: «Acem padişahı, ikinci İskender olan hükümdarın kiyaseti Türk padişahının ülkesini feth için bir misal olmuştur» [481] demişti.

İlhanlılar zamanında ise, hükümdarlara değil, sade bir noyana dahi bir Türk yahut İranlı böyle bir hitapta bulunamaz, bulunursa onu muhakkak tahkir etmiş olurdu. Bu millî duygunun en büyük timsali *Câmi üt-Tevârih*'dir ki, Türk ve Mogol tarihini cihan tarihinin esası ve merkezi olarak almış, diğer milletlerin tarihini de teferruat kabilinden bunun etrafına sıralamıştır. Bu sırada Arap ve İslâm tarihine, Sasanî, Beni-İsrail Firenk, Hind ve Çin tarihleri ile müsavi bir yer ayrılmıştır. Gazan Han, Türk ve Mogolları İranîlere karşı insaflı harekette bulunmağı davet ederken: «Tanrı dünyanın idaresini bize vermiş amma, bize tebaa olan Tacikler de insandır. Onlara iyi muamelede bulunmazsak Allah bizi muaheze eder» demiş ve kendi milletine o zamanki bütün Asya'yı idare dolayısiyle terettüp eden mesüliyeti müdrik olmak lüzumunu anlatmıştır [482].

Türk ve Mogolların hâkimiyetinin esas dayancı sayılan **Yasa**'ya karşı merbutiyet bu millî gururun eseri olarak tebarüz ettirilmiştir. Olcaytu Han kendi emîrlerini toplayıp bunlara nasihat mealinde söylediği sözlerde, Türk ve Mogol yasasının faikiyetini müdrik olmaları icab ettiğini anlatmış ve: «Şeriat, akıl ve yasak devlet idaresi işinde üç esas rükündür, Karaçu (yani hükümdarın dayandığı büyük memurlar) devlet idaresinde bunlardan istifade etmesini bilmelidirler. Bunlara riayette ihmal edenlere karşı gözyumacağımızı zannedenler yanılıyorlar» demiştir [483].

Coçı Ulusun Beyleri, 1312 yılında Özbek'i han ilân ettiklerinde bu hana hitab ederek: «Sen bizden müslümanlık değil, ancak itaat ve inkıyat talep et. Bize Çengiz Han'ın *yasa* ve *yusun*'undan vazgeçmeye ve Arapların köhne şeriatlerini iltizam etmeye ne lüzum var?» demişlerdir [484]. Olcaytu Han, islâmiyeti resmî din olarak ilân ettikten sonra, İslâm mezheplerini tetkik ettiği zaman, maiyetindeki büyük emîr Kutlugsa Noyanın bu mealdeki sözlerini ve Olcaytunun cevabını yukarıda (s. 219) nakletmiştim.

Fakat Özbek gibi Olcaytu da devletin esas kanunu olan **yasa**'yı kat'iyen değiştirmedi. Onlardan sonra gelen ve artık hakikî müslüman ha-

lefleri de şeriat ile yasaya müvazi riayet etmek hususunda Gazan, Olcaytu zamanının vazı'larını esas ittihaz ettiler. Azerbaycan ve doğu Anadolu Türkleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında, bu yasa kanunlarını kendi millî kanunları sayarak ona sadık kaldılar.

Umumiyetle millî ananelere sadakat, Mogollarla Uygurlara ve doğudan gelen ve İslâm-İran kültürü tesiri altında bulunmıyan diğer Türk boylarına has bir vasıf olmayıp, bu zamanın Önasya Türklerinde umumî bir haldi. ULUG BEK, dört Ulus tarihinde Çengiz Han'ı ismiyle zikrettiği gibi, sadece «Sayım» (Sayın yani «ezgü»ve«aziz» lâkabiyle yadetmekle iktifa etmiştir. Anadolulu müverrih KERÎMEDDİN AKSARAYÎnin de, Hülegü Han'ın ismini «icen han» diye onun ruhuna karşı ihtiram ifade eden ibare ile yadettiğini zikrettik. «Aga» tabiri, hanlara yakın olan büyüklere nisbetle kullanılan tâbirdi [485]. SULTAN VELED Samagar Noyana «Samagar Aga beğimiz» dediği gibi, ENVERÎ'nin de Saguncak Noyana «Aga» diye yadettiğini yukarda (s. 266) zikrettik. Ananeperest Oğuzlar kendilerinden naklolunan destanlarda «Tatar» ismini Oğuzlara da şamil bir isim olarak kullanmışlardır [486].

Horasan ve Horezm Türk ve Türkmenleri Türk «müçel» (yani 12 yıllık hayvan) takvimini yıl adları olarak bilmişseler de, doğu Türklerinde kullanılan ay isimlerini bilmemişlerdir. Daha 11. inci asrın başında EL BÎRÛNÎ bile bu aylara, onların baş ve sonları ve gün miktarları meselelerine ait doğru malûmatını ancak Gazne'ye gelen Uygur ve Hıta Türklerinden öğrenebildiğini yazmıştır [487]. Çünkü Mâverâünnehir ve Horezm taraflarındaki Türkler, ay hesaplarında Horezmlilere ve Sogdlara uymuşlardır. Selçuklular zamanında İranda Türk sene ve ay hesaplarının kullanıldığına dair hiçbir kayde rastlamadık. İlhanlılar devrinde ise, tekmil Azerbaycan ve Doğu Anadolu Türkmen Oğuz boyları Türk sene ve ay isimlerini kullanmışlardır. Doğu vilâyetlerinde malî işlerde ve ziraat işlerinde Türk takvimine göre iş görüldüğüne dair kayıtlar vardır, ki bugün bile bu anane yaşamaktadır.

Anadolu'da yerleşen Mogol beyleri gibi, burasının yerli Türkleri dahi, İlhanlı memleketini tek bir vatan olarak tanımış, Mısırlılara karşı olduğu gibi, Çagatay ve Coçı Uluslarına karşı olan seferlere de iştirak etmişlerdir. **Abuşka Noyan,** Olcaytu tarafından Uzakdoğuda Han-balıkdaki kaana elçi olarak gönderilmiş, o da bu seferinden dönüşünde Çagatay ulusunda İsenbuga Hanın misafiri olmuştu [488]. Anadolu ülkesinin Kadı-yül-kudâtı **Necmeddin Tabesî,** Olcaytu Hanın sulh muahede ve misakı vesikalarını hâmil olduğu halde Çagatay ulusuna giderek kendisinin ilim ve fazılda üstünlüğünü, «Yunan felsefesini câmi ve îmân nakliyatını hâfız» olduğunu, Buhara ve Semerkandin meşhur âlimleri ve

oranın hanları huzurunda isbat etmişti [489]. Tebrizdeki ulema münakaşalarına, Rum (Anadolu) ulemasının iştirak ettiğini REŞİDEDDİN'in eserlerinden öğreniyoruz. İlhanlı devleti dağıldıktan sonra da, Anadolu Türkleri kendilerini İlhanlı ülkesi vatandaşı sayarak onun kanunlarına tâbi kaldıklarını, Temür zamanındaki Anadolu beylerinin ve Akkoyunlu Kara Osmanın sözlerinden öğrendiğimiz gibi, Kadı Burhaneddin'in şiirlerinden de anlıyoruz. Şiirlerinde Anadolu ve Fırat yaylalarını, Kızıl Irmağı ve sair nehirleri terennüm eden bu şaire göre, büyük heyecanlar doğuran aşk maceralarının millî kahramanları Ebu-Sa'id hanın devrini sona erdiren Bağdad ve Dilşâd Hatunlardır (s. 179, 238); şairin gönlü bir Tebriz'dir, onun gözyaşları Tebriz'in Surhâbı gibi akar (s. 8, 203); onu bir işe mahbubu kadar icbar edebilen kuvvet ancak «Yasak»tır (s. 102, 113, 243), «han yarlığı»dır (s. 298); onun bildiği vesika «han tamgası»dır (s. 349); onun bildiği devlet sistemi «hakan, ulu han, sultan, bek, tutkavul» (s. 93, 276, 280, 322 v.s.); onun sevdiği İran şâiri Ebu-Sa'idin ve Bağdad Hatunun mâdihi olan Selman Sâvecî'dir (s. 299, 352, 373); onun sevdiği, yukarıda da anlattığım gibi, Türk, Tatar, Çin ve Mogol güzelleri ve taptığı da Türk güzellerinin dar gözleridir.

İlhanlılar devrinde Türk ananelerine karşı olan alâka geniş münevverler tabakası arasında yerleştiğinde şüphe yoktur. CELÂLEDDİN RUMÎ, kendisini belki ancak bir müslüman bilen ve peygamber neslinden geldiğine inanan bir müslüman mütefekkiri olduğundan, Türklere olduğu kadar Arap ve Taciklere de ayni hissi beslemiştir [490]. Fakat İlhanlılar devrinde canlanan Türk millî duygusunu en iyi benimseyen ve onu eserlerinde ve şiirlerinde tebârüz ettiren de, bu zat ile oğlu SULTAN VELED olmuştur. Celâleddin Rumî *Mesnevî*'sinde diyor ki: «Eğer Türk bir seslenirse, Allah korusun, köpeği bir tarafa bırakın, erkek arslan bile kan kusar» [491]. Başka bir yerinde de: «Eğer Türkü ziyafete davet ederlerse, önce bir Türk usulünde derme-ev *(khargâh)* kurarlar yahut satın alırlar, Türkü ancak bundan sonra ziyafete davet ederler» diye hâkim ve efendi millet olan Türke karşı ihtiram muamelesinin nasıl yapıldığını Türklerin kendi âdetlerinden alarak göstermiştir [492].

Divan-i Kebîr'inde de, köleliğe satılan Türklerin, hemen padişahlığa kadar yükselmesi sonunda, Türkleri köle olarak satın alan ve satan Arapların dar ağaçlarında sallandırılarak tecziye edildiğini şu cümlelerle anlatmıştır: «Öteki türkü o bir sene esir götürmüşlerdi; bak şimdi bu sene (bunu yapan) arap dar ağacında sallanıyor» [493]. Yine diyor ki: «Türkün başında taç vardır, bunu sana iman diye tesmiye edeyim; Hindu'nun yüzünde ise küfür damgası basılmış bulunuyor.» [494] . «Türk odur, ki onun himayesi sâyesinde köy ehli yabancıya haraç vermekten kurtulur;

Türk o değildir, ki tamahkârlığı yüzünden her uğursuzdan tokat yer» [495].

Celâleddin Rumî ve oğlu Sultan Veled eserlerinde, Türklerin hayatından hikâyeler nakletmiş ve İlhanlılar zamanındaki hayatın teferruatından misaller getirmiş yahut araya kelime ve tâbirler sokarak, kendi zamanlarındaki hâkim Türk zevkini benimsemiş ve onu sevmiş olduklarını göstermişlerdir. CELÂLEDDİN diyor ki: «Aşk geldi ve gönlün etrafını yağma etti. Dedim: Kimsin? Dedi: Senin bu yerlerini *koruk* yapacağım, burası hükümdarın *yaylakı*'dır. Dedim: ey aşk sen *korukçu* (yani hükümdar korusunun muhafızı) olmuşsun amma, fakat gönlün *yurt*'u ancak çoban'ın *kışlağı*dır. Nasıl olur da hükümdarın yaylak'ı olur. Dedi: ben *yargu beği*'yim ve benim *türe*'mde şefkat ve merhamet yoktur, müslümanların kanını içerim ve işte müslümanlık budur derim. Bu (yani bir mogol beyı gibi göstermiş olan aşk) ne kaba bir adammış. Dedi ki: Sus! senin gönlünün *yurt*'unda hükümdarın *orda*'sını kuracağım, burası artık bana aittir ve *emlâk-i Divandan*'dır» [496]. «Aşk» ile «sâhib-i dil» arasındaki münakaşa İlhanlılar devrinde ancak bu şekilde güzel ifade edilebilir.

SULTAN VELED de bir şiirinde diyor, ki: «Bu devir Mogolların devridir: *göç* ve *kılan*'ını bana tahmil etme; bir gün bu ruhun *kan*'ı (yani hükümdarı) seninle beni *yargu* edeceğinden korkarım» [497]. *Kılan* (yahut *kalan* vergilerini tediye eden) ve devletçe *göç* veren (yani lüzumunda orduya ailesile mal u mülkiyle göçile iştirâk eden)lere askeri *ikta'* verilmiştir [498]. Bu teklif ancak «yasaklı» denilen Türklere iltizam edilmiştir ve askerî *ikta' (çeriğ yurtu)* ancak onlara verilmiştir. Bu göç ve kılan'ı başkasına tahmil etmek katil cezasiyle yasaktır. İşte Sultan Veled şiirinde bunu tebârüz ettirmiştir.

Sultan Veled'in Oğuz şivesinde ve Selçuklu usulünde hareke ile yazılan şiirleri vardır; fakat bu zatın ve babasının farsî eserleri, zamanındaki Türk hayatını öğrenmek için kaçınılmaz kaynaklardır. Bu hususu ben, 1934 te Viyana müsteşrikler mecmuasında intişar eden bir yazımda izah etmiştim [499].

İlhanlılar devrinde kültür hayatına ait bahsi sona erdirirken, bu devirde **TÜRKLERİN TEMSİL KUVVETİ**'ne de işaret etmek isterim. Büyük Türk ve Mogol cihangir kavimleri hakkında, bunların komşu medenî ülkeleri işgal ettikten bir iki batın geçtikten sonra kendileri tebaaları olan medenî kavimler arasında eriyip kaybolmaları hususu kaçınılmaz bir netice olarak anlatılır. Bunu Çindeki Mogollara teşmil etmek doğru olmadığını yukarıda (s. 129-132) gördük. Çağatay ve Coçı Ulusu hanları gibi İlhanlılar için de bu hal islâmiyeti kabulden üç batın sonra görülmüştür. Fakat ileride Türklerde «ülüş usulü»nü anlatırken izah edeceğimiz gibi,

bu üç hanlığın islâmiyeti kabulden üç batın geçtikten sonra inhilâle uğramasını yalnız İslâm medeniyetinin Türk devlet sistemi üzerine olan menfi tesiriyle izah etmek kâfi gelmez. Yalnız ülüş sisteminde üç-dört batından sonra gelen «beyler tegallübü»nü bir daha «hanlar devri»nin takip etmesine İslâm medeniyeti artık imkân vermiyordu. Beyler Türk olmıyan müslüman kavimlerle birleşiyor, nihayet Türk hanlık ananelerini bir daha kalkınmıyacak şekilde temelinden yıkabiliyordu. Fakat hanlık devrinde Türkler ve Mogollar, diğer üç Ulusta olduğu gibi, İlhanlılar memleketinde de, kendilerini yalnız siyasî sahada değil, medenî sahada dahi, müslüman tebaasına faikiyet hissini taşımışlardır. Bu iç güven, İlhanlıların hizmetine intisap eden İranlı ve sair memurları bir iki batın sonra Mogol ve Türk camiası içinde eritmek, ona tam olarak temessül etmek şeklinde tecelli etmiştir. Aslen arap olan **Muhennâ - oğulları** bu cümledendir.

Diğer mühim zat da, aslen bir yahudi tabibi olan **Reşideddin** ve ailesidir. Yalnız idaresi altında vücude getirilen büyük Türk ve Mogol tarihi değil, onun Olcaytu Han için yazmış olduğundan şimdi bahsettiğimiz dinî ve felsefî eserleri dahi, bu zatın İlhanlı sarayı etrafında Mogol devletçiliğini ve İslâm dini esasında teessüs eden bir kültürün ruhunu tam olarak benimsemiş ve onun felsefesini yaratmağa azmetmiş olduğunu göstermektedir. Eğer Reşideddin'in tasnif etmiş olduğunu Vassâf'dan öğrendiğimiz *Düstur al-memleket* adlı eseri [500], keza Türk ve Çin devlet teşkilâtına ait yazmış olduğunu kendisinden öğrendiğimiz diğer eserleri bize vâsıl olsaydı, bu mesele daha iyi aydınlanabilirdi. Herhalde biz Reşideddin'i bu câmiaya can ve gönülden girmiş birisi olarak görüyoruz. Kendisinin ve oğullarının konuşma dilinin türkçe olduğu anlaşılıyor. Mogolcayı da mükemmel bilmiştir. Eserleri bize farsî ve arabî olarak vâsıl olmakla beraber, Reşideddin türkçe ve mogolca yazmasını da bilmiş ve Türk âdât ve ananelerini tam olarak benimsemiştir. Reşideddin'in İlhanlıların büyük veziri olan oğlu **Hoca Giyaseddin** ile Anadolu'da emîr İrencin'in yanında vezir olan diğer oğlu **Hoca Celâleddin** artık birer türktüler. Her iksi de Türkler tarafından fazilet ve ahlâkları, İlhanlı kanun ve nizamlarının bilgini olmak itibarile medhedilip sevilmişlerdir [501]. Reşideddin'in ve Giyaseddin'in kızları türkçe «hatun» lâkabı taşıdıkları gibi, Reşideddin'in torunlarından birinin adı da «Artuk»tur [502].

Hülegü'nün muasırı olan **Nasireddin Tusî** de, Türk ve Mogol dili ve yazısına, Mogol ve doğu Türklerinin âdât, kültür ve ananelerine tamamiyle vukuf hâsıl etmiş. Nasireddin önce Yunan ve Arap kültürüne ait olan bilgilerini İlhanlılar sayesinde doğu kültüriyle tevsi edebilmiş bir zattı. Bunun riyaziyatçı olan oğlu **Asileddin** ise, tamamiyle türkleşmiş, Mogol ekâ-

bir ve eşraf muhitinin merkezinde bulunmuştur. Çinden Kaan'dan gelen büyük elçiler onun evinde müsafir kalmıştır [503]. Bir de Şirazlı âlim **Kutbeddin Şirazî** de Abaka ve Argun Hanlar zamanında bu hanlar tarafından büyük ilmî ve siyasî vazifelerle tavzif edilmişti. Nasireddin ve Asîleddin gibi bu da türkçe konuşmuş ve kendisini Türk Hanlarının memuru bilmiştir. İlhan Ahmed tarafından türk şeyhi Abdurrahman Baba ile Mısır Memlûklerine elçi olarak gönderilmişti. Altın-Orda'da Saray'da da bulundu; bir aralık Sıvas'ta kadılık etmişti. Bunun Kastamonu civarında coğrafî tetkikatta bulunmuş olduğunu yukarıda zikrettik. Bu gibilerden biri de **Sâveli Sâhib Alâeddin**'dir, ki ilerde de bahsı geçecektir. Bu zat Olcaytu zamanında Anadolu vâliiumumîsi Abuşka'nın veziri olmuş ve divan işlerini türkçe idare eden en büyük «mansabdar» olmak üzere kendisine «ulug bitikçi» unvanı verilmiştir [504].

14. üncü asır İslâm ülemasının mühim bir kısmı Türk noyanlarına intisap ederek zamanın siyasî ve içtimaî hâdiselerine karıştılar. Noyanlar arasındaki ihtilâflarda o veya bu emirin tarafını tutarak mühim roller de oynadılar. Şöyle ki, Mevlâna Celâleddin Rumî'nin halefleri Anadoluda hâkim olan Kirayit beyleri Emir İrencin tarafını iltizam ettiler; halbuki zamanının büyük âlim ve fakîhi olan ve yukarıda zikri geçen kadı-yül-kudât Mevlâna Necmeddin Tabesî ve sair ise, bu emirin rakibi ve düşmanı olan Sulduz Beyleri, Emir Çoban ve oğlu Temürtaş tarafını iltizam ettiler [505].

Fars (Tacik) unsuru İlhanlılar zamanında Azerbaycanda ve Irak-ı Acemde, arazi ve toprakları alınıp bu ülkelerden çıkarıldığı vakit, bunların mühim bir kısmının Anadoluya gelmiş olması pek muhtemeldir. Herhalde İlhanlılar Anadoluya eskiden çok İranlı memurlar gönderdiler. Bunların tesiriyle divanda Arap dili yerine fars dili kullanıldı [506]. Argun Han zamanında Anadoluya başvezir olarak tayin olunan Kazvinli Fahrüddin Mustevfî'nin maiyet ve memurları sıfatiyle Arran'lı, Merend'li ve Tebrizlilerden başka, Iraklı, İsfahanlı ve Horasanlı'lar «pek çok ve sayısız taifeler» şeklinde gelmişti [507]. Gazan Han zamanında sivil vâliiumumî olarak tayin olunan Horasanlı Melik Bahadır [508], ve ondan sonra gelen Horasanlı Nizamülmülk Yahya ile beraber Azerbaycanlılardan başka Nişabur'lu, Horasanlı memurlar Kûhistanlı muhasıllar, Saveli ve Kirmanlı pişkâr'lar, Isfahanlı ve Mâzenderanlı ka'idlerden «sayısız çok hademe ve maiyet» gelmiş olduğu [509] kaydedilmiştir. Daha Muineddin Pervane, ilk İlhanlılar zamanında bu Horasanlı memurların kendilerine rakip olacak derecede çoğalıp istilâ etmesinden şikâyet etmişti [510]. İrandan gelen bu unsurlar memleketlerine dönmeyip Anadoluda kaldılar. Ve tekmil bu İranlı memurlar ve tüccar unsuru türkleştiler.

Böylece Türklerin temsil kudreti 13 - 14. üncü asırda, **Mâverâünnehirde** olduğu gibi, Önasya'da da geniş mikyasta kendisini göstermiştir. Maamafih 14. asrın sonlarında bile Anadolu ahalisinin çoğu, *Bezm u Rezm*'e göre (s. 537) farsça konuşuyor (yani konuşabiliyor)du.

Hülegü'den önce Körküz, Çıntemür ve Argun Aka zamanında devlet idaresinde en çok Türkler bulunuyordu. Hülegü zamanında başvezir ve «devletin rükn-azamı» [511] Horezmli **Emir Seyfüddin Bahadır Bitikçi** idi. Bu zat, Hülegü'nün Berke Han ile olan harbinde müslüman Türk ve Mogolları gevşek davrandırdığından idam edildi. İlhanlı Kıpçak tümenlerinin reisi olan Celâleddin Devatdar da Kerbelâ'ya gitmek için Hülegüden mahsus müsaade alıp giderek oradan Mısıra kaçtı. Yani Hülegü'yu aldattı. Bu hal Hülegü'nün gücüne gitti. Müslüman Türklerin gayrimüslim Türk hükümdarına müslüman Türk hükümdarını tercih ettiklerini ihsas etmekten çekinmedikleri halde, İranlı Acem vezirlerden **Şemsüddin Cuveynî** mevki için din ve vicdan meselesinde daha fedakâr davrandığından vezir tayin edildi [512]. Maamafih Acemlerin Mogol devlet idaresine sokulmaları hanların islâmiyeti kabul ettiklerinden sonra fazlalaşmıştır. İran unsurunun, Selçuklular zamanında olduğu gibi, Mogollar zamanında dahi Türklerin müsamahakârlığını vaktiyle Araplar tarafından tam olarak ezilmiş olan millî kültürlerini ihya yolunda istifade ettiler. **Selman Sâveci** ve **Hâfız Şirazi** bu zamanda yetişen en büyük İran şâirleridir. Onların eserlerini münevver Türkler de seve seve okumuşlardır.

— 10 —

İLHANLILARDA ÜLÜŞ TEŞKİLÂTI

İlhanlılar zamanının kültür ve siyasî hayatını öğrenmek için, Mogol Uluslarında ve bilûmum Türklerde tatbik olunan feodal sistemini incelemek lâzım geliyor. İlmî edebiyatta pek az temas olunan [513] bu sistemin ~~temelini~~ biz türkçe olarak **«ülüş** (yani «hisse») sistemi» tesmiye edebiliriz [514]. Nasıl ki Ruslar da bu mealde bu kelimenin tam tercümesi olan «udel» kelimesini kullanırlar. Bu sistemin arazi ve ülkelerden istifade haklarile bağlı olan ciheti: a) ayrı boyların «yurd»ları, b) sülâle âzalarının «inçü» denilen hisseleri, c) hususî eşhasa ve beğlere irsî yahut kaydi-hayat şartile verilen arazi, d) orduya verilen «çerig yurdları»; e) keza hususî eşhasa verilen arazi ve emlâk iradları şeklinde ayrı bahis mevzularını teşkil eder. Bununla beraber bu ülüş sisteminin sınıflar arasındaki hukukî münasebetler ve Türk devlet teşkilâtı tarihinin heyeti mecmuası bakımından mütalâası da zaruridir.

1) **Türk boylarının** en eski zamanlardanberi muayyen **arazi sahaların**ı mülk olarak işgal etmeleri, daha Hunlar zamanına ait Çin kayitlerinde gösterilmiştir. Tarihlerimizde olduğu gibi, destanlarımızda da hududları tayin edilerek gösterilen uruğ yaylak ve kışlak yerleri efsanevî cedleri, efsanevî-tarihî hükümdarlar tarafından verilmiş gibi gösterilir, ki bunlara türkçe *yurd,* mogolca *nutuk* denilir. Reşidedin'de Kerayit, Nayman, On-Uygur gibi kabilelerin; Oğuz destanında Oğuz uruğlarının, hududları gösterilmek üzere, sayılan yaylak ve kışlak yerleri bu kabildendir. Uruğlar bir hükümdarın emrile, yahut mecburî muhaceretler neticesinde yeni sahalar işgal ettiklerinde, kendilerine hükümdarlar tarafından bu yeni sahalarda yaylak ve kışlak yerleri verilirdi. Fakat uruğlara, bu toprakları hükümdardan almış olmakla, topraktan istifade karşılığı olarak ayrı vazife terettüp etmez ve kabilelere toprakların verildiğine dair bir ferman (yarlığ)da verilmezdi. Hâkim tabakanın dayancı olan askerî uruğlar, Ortaasya'da kendi vatanlarında iken yurdlarını ancak kendileri idare ederler; fakat Uzakdoğu'da (meselâ Sarıırmak kollarında Çinliler ve Tangutlarla, batı Afganistanda İran kavimlerile, Doğuavrupa'da Slav ve Finlerle meskûn olan yerlerde) yeni yurdlar aldıkları zaman bazan o toprak ile beraber sekenesinden bir kısmı da, bu hâkim uruğlar için çalışmak üzere verilmiştir. Bunlara da *boğul* (bovul) denilmiştir. Ortaasya'da iken Hanlara karşı boğul sayılan bu gibi uruğlar, bu gibi uzak diyarlarda kendileri boğul'lara mâlik olunca aristokrat kabileleri teşkil etmişlerdir. Mısırlı İBN FADLALLAH AL-'UMERÎ, Irak-Acem ve Azerbaycanda yerleşen Mogol ve Doğutürk uruğları hakkında: «Kendileri ziraatla meşgul olmadıklarından, bu hususta zürraı yahut başka toprak amelesini çalıştırırlar» demiştir [515].

2) Uruğların işgal ettiği topraklar onların ezelden kendi mülkleri sayıldığı halde, yeniden fetholunan yerler, hükümdarın hususî mülkü sayılır, ve o bu sahaları kendi oğulları, sülâlenin diğer âzaları arasında bir miras gibi taksim ederdi [516]. Aile içindeki çocuklara kulakları ısırtılmak suretile milk olarak verilen hayvanlara, kuzu ve keçi yavrularına olduğu gibi, şehzadelerin bazan büyük ülkelerden ibaret olan irsî hisselerine de *inçü (inci)* denilmiştir. Memleketin umumî arazi ve vergi işleri «dalay divânı» denilen umumî divana tâbi olduğu halde, bu gibi inçü sahalarının idaresi ve vergi işleri «inçü divanı»na tâbi olmuştur, ki buna arapça olarak «divânı khâlisât» da denilmiştir [517]. Fakat bu inçü'lerin arasında bizzat hükümdara ait hususî koruların idaresi, yine ayrı olmuştur. İnçü sahibi olan prens, hatun yahut prenses'ler bu malikânelerde vergi tahsili işlerine karışamazlardı; bunları hep inçü divânının memurları yaparlardı [518]. Coçı, Çağatay ve İlhanlı şehzadelerinin Çinde [519];

Coçı ve Çağatay şehzadelerinin de Azerbaycanda [520] böyle inçü'leri vardı ve bunların iradlarını, arada harpler olmasına rağmen, nesil benesil muntazaman alırlardı, bu cihetten «inçü»leri «fiefs fiscaux héréditaires» diye tarif etmek [521] yerindedir. Fakat «inçü» topraklarının büyük kısmı hanedana taksim edilmeden devletin idaresinde kalmıştır. Bidayette inçü kelimesi, ancak hanlar ailesine ait malikânelere ıtlak olunmuşsa da, hükümranlık hususunda istiklâl kesbeden beğlerin (meselâ Calayır ve Sulduz Beyleri ile Temür ve oğullarının) arazi ve emlâki, inçü şeklini almıştır [522].

Şehzadelerin bu inçü'lerden başka bizzat kendi idarelerinde bulunan *yurd*'ları da olmuştur. Bu yurdlarda yaşıyan aristokrat kabileler, bunların «*bayeri* elleri» (yahut «*bayrı kulları*») sayılmıştır. Halbuki bu «bayrı kullar» yahut «*bayar*»lar, kendilerine tâbi tebaaya nisbetle eşraftırlar (Ruslarda «boyar» ve Romenlerdeki «boyer»ler de türk teşkilâtından kalmadır). Bazan şehzadelere, bu inçü ve yurd'lardan başka ayrı kabileler de onların hizmetinde bulunmak üzere verilmiştir, ki bunlara *cüldük*, (yahut *cüldev*) denilmiştir [523].

İnçü arazisi bazı vergilerden meselâ koyun salığı demek olan «kopçur»dan muaf tutulduğundan ve umumiyetle hükûmetin ayrıca itinasına mazhar olduğundan [524], köylüler, kendi topraklarının da inçü idaresine girmesini tercih etmişlerdir [525]. Bu hal, Abbasî'lerde de böyle idi. Bazı ahali, cibayet mezaliminden korkarak, kendi topraklarını hükümdarların «dıya'i khâssa»larına yazdırmışlardır [526]. Horezmşahlarda «inçü» demek olan «memâlik-i khâs» da yine «inçü divanı» demek olan «divân-ı khâs» tarafından idare edilmiştir [527]. Mogollarda bu inçü sistemi bütün teferruatına kadar işlenmiş bir teşkilâtı ve sistemi arzetmiştir, ki Karakoyunlu, Akkoyunlulara, «mâlikâne» ismile Osmanlılara geçmiştir. İslâm ve Türk feodal teşkilâtı meselelerile meşgul olan A. N. POLİAK, bu inçü sisteminin, Mısır Memlûk fief sistemi üzerinde yaptığı tesirleri tesbit etmiştir [528].

İlhanlılarda bu inçü arazisi, tekmil memleket topraklarının 1/3 teşkil ediyordu [529]. Zaten Anadolunun bir aralık, bu nevi toprak taksimatına göre, dalay ve inçü vâliliklerine taksim edilmiş olduğunu gördük. Osmanlılarda ise, «mâlikâne»ler, bazan tekmil memleketteki toprakların yarısını teşkil ediyordu [530]. İlhanlılar bu inçü arazisini askerlere ikta' olarak da vermişler; fakat inçü divanı ikta' yerleri üzerindeki hakkından feragat etmemiştir; ikta' sahibi olan zat, yahut askerî kıta, kendisine verilen bu araziyi iyi idare edemediği yahut kendilerinden bir cürüm sâdır olduğu takdirde, ellerinden alınmıştır.

3) Devlet hizmetinde bulunan yüksek askerlere, büyük başarılar kar-

şılığı ve mükâfat olarak emlâk ve arazi temliki yapılmıştır. Bu gibi araziye türkçe *kopı* (moğolca: *khobı)* denilmiştir [531]. Selçuklularda bu nevi kopılara arapça olarak «iqta'-i temlîk» denilmiştir [532]. Temlik, ikta' ve timarların verilmesi keyfiyeti, İlhanlılarda ve diğer Moğol uluslarında, uygurca *suyurgamak* sözünden alınarak, *suyurgal* tâbiriyle ifade edilmiştir.

İkta' usulü Halifeler devrinde de vardı; fakat Halifelerin ikta'ı, hükûmetin toplıyamadığı vergileri toplayıp ona teslim etmek için ikta sahibinin kendine de bir hisse çıkarmak hakkiyle irsî olarak verilen «ilzam» ve «iltizam»lardan ibaretti. Türklerden önce Önasyadaki ikta', Romalılardan kalma bir sisteme dayanıyordu [533]. Abbasîlerde iktalar bazan askerlere de verilmiştir [534], fakat bu bir askerî ikta' sistemi değildi. Türk kopı sistemi, Araplarınkinden farklı olarak, tamamiyle askerî mahiyette olmuştur. Türk ikta'ı, (yukarıda s. 93 te zikredilen islâmdan önce Sogd ülkesindeki *dihkanlar* müstesna) çiftlik başında oturan bir milletin değil, toprağı işlemekten çok, onun mer'aları, *otgar (otar,* bundan rusça *khutor)* ve *(koru)*ları [535] ve iradı ile ilgili olan göçebe ve askerî milletin «feodal» sistemine tâbi bir keyfiyettir.

Bu usul, Göktürklerde olduğu gibi, İslâm devrinde Gazneliler, Selçuklular, Karahanlı ve Horezmşahlarda da olmuştur [536]. İmâdeddin İsfahanî, Selçukluların bu ikta' usulünü, İslâm âleminde o güne kadar meçhul bir usulün tatbikı olarak anlatmıştır [537]. Çengiz devletinin sonraki inkişaf safhalarında müşahede ettiğimiz bütün içtimaî teşkilâtın esasları, daha bu devletin teşekkülünden önce Mogolistandaki Türk ve Moğol urukları arasında ve Börçegin hanedanının kendi muhitinde çekirdek halinde mevcut olmuştur. Bunu, şimdi Moğol âlimi SANCİYEV de isbat etmektedir [538]. İkta' ve kopı hususu da böyledir. Çengiz Hanın, daha 1207 yılında Merkit'lerin Selenge ırmağı havzasındaki yerlerini zaptettiğinde, bu yerleri kendisine büyük hizmetleri dokunan kumandanlarından Sarhan Şırya'ya temlik sıfatiyle verdiği ve bu araziyi vergilerden muaf (tarhan) olarak *defter*lere geçirmelerini emretmiş olduğu, bu hükümdarın «Gizli Tarih»inde kaydedilmiştir [539]. İrsî olarak arazi ve varidat temliki usulünün Çengizin *Yasa*'sında bulunduğunu, NASİREDDİN TUSÎ de haber vermiştir [540].

İlhanlılarda bu nevi kopı'ların emsali çoktur. Malatya civarı Emir Çoban Sulduz'un atalarının kopısı idi [541]. Akkoyunlu Cihangir oğlu Kasım 1498 yılında Esfendiyar Beğ'e *suyurgal* ettiği Egil, Bağın ve Heni kasaba ve nahiyeleri irsî mülk olarak ve Kaşgar hanı İlbars'ın Seyfullah Bek Çuras'a Yarbalıg adlı yerde bulunan eski irsî kopılarını tasdik ederek, ayni zamanda tekmil vergi ve mükellefiyetlerden muaf kılarak ver-

dikleri fermanlar bize kadar gelmiştir [542]. Coçı ve Çağatay Uluslarında ve Temürlülerdeki kopı'lara ait kayitler de, tarihlerimizde vardır. Temür'ün atalarının «hâs mâlikâne»leri Taşkend vilâyetinde idi [543]. Bu nevi kopı'ların vergilerden tarhan, yani muaf edilenleri «hür-toprak» sayılmış olup, bunlar devletin vâridat listesinden silinmişlerdir («muqâsa ve mustagraq» olmuşlar) [544]. İlhanlılarda da «divân» yahut «inçü»ye tâbi olan arazi ile birlikte, bu müesseselere tâbi olmıyan «şahıs yerleri» (mülk-i merdüm) zikredilmektedir [545].Bunlar kopı'lardır. Divân ve inçü'lere tâbi arazinin bütün iradları bu müesseselere ait olduğu halde, «mülk-i merdüm» olan arazinin ancak bir kısmı divâna, diğerleri sahiblerine ait idi [546]. Demek ki bunlar tarhan değildi. Bu nevi kopı'ların sahiplerine mogolca *albatu*, yahut *alpagut* denilmiştir. Vergi vermek ve mükellefiyet demek olan *alban* kelimesinden gelen bu *albatu* yahut *albagu* (cemi şekli *albagıt, alpavut)* muvazzaf, vazifedar demek ise de, sonraları kopı sahibi mânasını ifade etmiştir [547].

4) İlhanlılar devrinde tatbik olunan ve sonraları Osmanlılara da geçen hakiki *askerî ikta'* usulü, biraz daha başka bir şeydir. Bu da, ikta'ın ordunun iaşe usulüne göre tatbiki demektir. Bu nevi ikta'lara **çerig yurdu** denilmiştir [548]. Bunu geniş mikyasta tatbik eden İlhan Gazan Han olmuştur. REŞİDEDDİN Gazan'ın ikta' işindeki ıslahatını, gûya bu hükümdarın kendi icadı imiş gibi göstermekte mübalâğa etmiştir. Ona göre, bu ikta'lar Gazan'dan önceki İlhanlıların hayatında mühim rol oynamaz, yalnız ayrı şahıslara «bir miktar tagar» yani mahsulât iradı ikta' edilmiş imiş. Orduya maaş ve ikta' vermek şöyle dursun, fakir askerlere verilmek üzere orduya mensub olan kabilelerden her sene at, koyun ve inek *kopçuru* (yani hayvan vergisi), *keçe* ve *kurut* (kuru yoğurt) vergisi alınırmış [549]. Bu son sözler doğrudur. Fakat ikta'ın orduların iaşesinde, Selçuklular zamanında olduğu gibi, Gazan'dan önceki İlhanlılar zamanında da mühim yer tuttuğu, Argun Han ve Keyhatu zamanına ait kayitlerle sabittir. İkta' (yani timar ve zaâmet) irâdından neferleri de müstefid etmek, Gazan Han'ın eseridir.

Gazan'ın bu tedbirleri, Selçuklu askerî ikta' sisteminin genişletilmiş bir şekli olarak kabul olunabilir [550]; fakat bu iş herhalde Uzakdoğu'da Kaanlıkta cari olan ikta' usulile ordu iaşesi tertibatının tatbikinden ibaret görünüyor. Kaan'ın Cungarya'da 12 tümen, kuzay Tiyanşan'da 5 tümen, Uyguristanda ve So-chou vilâyetinde 12 tümen, sonra Hanbalığ'a kadar bütün kuzay Çin'de diğer tümenler, bu tümenlerin yanı başında da Çağatay Ulusunun tümenlerinin «yurd» kurarak oturduklarını ve bunlar arasında «yurd» meseleleri yüzünden çarpışmalar olduğunu, İlhanlıların tarihine ait eserlerden öğreniyoruz [551]. İlhanlılarda uruğlara göre

teşkil edilen tümenlerin ve ming'lerin kendi kabile yurd'ları bulunuyor ve bunların iaşesi için verilen «çerig yurd»ları da bu esas yurdlara yakın yerlerde veriliyordu [552]. Bu itibarla memleket *bölük*lere taksim edilmiş bulunuyordu [553].

«Çerig yurd» usulü, muayyen nahiye ve sancakların gelirini bölük, ming ve tümen'lerin iaşesine tahsis etmek demektir. Taamule göre çerig yani ordu, at, cephane, silâh, erzak, çadır ve saireyi buradan tedarik ederdi. Yurd sahasından alınacak irâd, devletin bütçe defterlerinde kaydedilen vergilerden ibaretti. Askerî kıtalar bunu kendi mutemedleri vasıtasiyle tedarik ederler ve sivil idare müesseseleri bu işe karışamazdı [554]. «Yurd» dahilindeki köylü ise «serf» değildir. Onun vazifesi, devletçe «kanun» yani bütçe ile tayin olunan «mal ve kopçur ve başka divân müteveccihatı»nı askerin tahsildarlarına vermektir. Askerin alacağı şey, ancak «behre», yani «kanun» ile tesbit olunan irâddır [555]. Bu irâdları, askerler ve askerî müesseseler değil, başka vakitlerde olduğu gibi, ikta' vaziyetinde de divân tayin ederdi. «Çerig yurd»ları, divâna ve inçü'ye ait olan ve ekseriya az imar olunan yerlerden verilmiş olup, hususî mülkler (zemîn-i milâk) ve emlâk, erbâb ve evkaf toprakları verilmemiştir [556]. «Yurd» sahasındaki köylülerin de askerî ikta'a tâbi olmayan ve hâsılatı sırf kendisine ait olan temel toprağı olmuştur, ki buna *ucavur* (hucavur) denilirdi [557]. Bu ucavur'lara asker müdahale edememiş ve bu husustaki fermanlarda «askerler, bu köylülere siz bizim köylümsüz, bizim esirimizsiniz diyemezler, onları başka bir toprağa göçüremezler; askerler onları kendi hususî topraklarına gelip çalışmağa icbar edemezler» [558]. «Askerler vergilerini almaktan başka hiçbir teklifte bulunamazlar; onlardan bu hususta tümen, ming, yüz ve onbaşı beğlerden *müçilkâ* (denilen) taahhüt varakaları alınır. Askerler bu köylülerden *targu, ulufe,* ve *tagar* taleb edemezler» [559] gibi hususî kayitler bulunmaktadır. Hükûmet köylüyü askerin taaddi ve tecavüzünden korumak hususunu iltizam etmiştir [560].

Tımarcı sipahiler, «yurd» sahasında gayrimeskûn olan yerleri kendi hesabına imar ederler, binalar yaparlar ve burada onların kendi kuvvetlerile vücude getirdikleri her şey onlara ait olurdu. Her çeriğin ayrı bölüklerinin yurdlarında, yüzbaşı minğbaşı ve tümen beği gibi ümeranın ikta'aları ayrı oluyordu [561]. Bu ikta'ları timar sahibi olan sipahiler satamaz, akrabalarına devir ve hediye edemezlerse de, irsî olarak idare ederlerdi. Timar sahibi sayılan beğ vefat ettiğinde, salâhiyetli olursa, timar onun oğluna kalır yahut onun kumandasında bulunan sipahilerden biri idare ederdi. Bu mesele onbaşı ve yüzbaşıların kararile olurdu. Çerig yurd'larının devlet tarafından gözetilen idari ciheti, devlet tarafından ta-

yin olunan *bitikçi*'lere aitti; bunlar da, bütün İlhanlı devletinde askerî ikta'lara nezaret eden ve merkezi Tebriz'de bulunan «büyük 'ârıd bitikçi» ye tâbi bulunuyorlardı [562].

Çerig beğleri bu yurdlardan iradları alıp sarf etmeye bakmışlardır. Tımar sahibi olan çerig beği vefat ederse, yerine onbaşı ve yüzbaşıları başka birisini reis intihap ederler ve, keyfiyet bitikçi'ye bildirilirdi. Bu da, onu defterine kaydeder ve muamele bununla biterdi. Bu intihaba onbaşıdan aşağı nefer «nöker» yahut «süer»lerinin [563] iştirak etmediği anlaşılmaktadır. REŞİDEDDİN'in dediğine göre, bu ikta'lar ancak «kalana dahil olan ve göç veren» askerlere verilirdi [564]. Bunun mânası, ordu ehlinin vergileri veren seferlere kendi aile ve hayvanlarile iştirak eden, göç ve ikamet hakları tamamile hükümdara ve kumandanlığa ait olan askerler demektir. Demek bunlar Coçı ve Çağataylarda «nöker» ve «yasaklı» tesmiye olunan askerlerdir, ki Rus'lara yine Türklerden geçmiş «Kozak» lar gibi bütün hayatı ile askerliğe bağlı olmuşlardır. Bunların bütün işi askerlik olmuş, «çerig yurd»undan alınan gelirleri de ancak askerî işlere, tekâlifin tediyesine ve askerî techizata sarfetmişlerdir. Bütün bu hususiyetler askerî timar usulü ile beraber Osmanlılara da geçmiş ve bazı değişikliklere maruz kalmıştır [565]. İlhanlı timar askerlerinden her nefer senede 50 Tebriz «men»i yani ceman 44 kilo kadar hububatı anbara vermek mecburiyetinde idi [566]. Bu hususun Coçı Ulusunda da bulunduğunu gösteren deliller vardır.

Coçı Ulusunda askerlere yılda 200 dinar kadar maktu' maaş verilmiş ve çerig yurdları verilmesi umumî bir hal olmamışsa da [567], Han ordularında hizmet gören Başkurtlara kendi «uruğ yurd»larından başka, hanlar tarafından irsî olarak «yurd»lar da verilmiş olduğu, bu yüzden onlara arapça olarak araziye irsî olarak malik olan mânasiyle «'asaba» denildiği, sonraları Ruslar tarafından da tasdik olunan «yurd»lar (rusça «votçina») da diğer Mogol Uluslarında olduğu gibi, *bovıl*'ların işlettirildiği; İlhanlılarda ikta' işleri «defterdar-i memalik»e tâbi olduğu gibi, Başkurt topraklarında çalışan ve defterdarca tesbit olunan köylülerin bir nevine *tepter* yani *defter* denildiği, bu askerî ikta'=çerig yurd sisteminin Coçı Ulusunda da tatbik olunduğunu göstermektedir [568].

İlhanlılarda ikta'ların ve orada çalışan köylülerle rencberlerin defterdarlık vasıtasiyle idaresi keyfiyeti, Osmanlılara da geçti. Sipahinin toprağında yerleşen çifçinin kardeşleri ve oğulları çifçi olarak deftere kayit olunuyordu [569]. İrandan gelen «sipahi» kelimesi de Coçı Ulusuna «ıspayı» şeklinde geçti; askerin erzakı mânasındaki «ulûfe» de, onların maaş mânasında «alafa» (alapa) da Coçı Ulusuna geçti ki, bu son söz, rusçada da ayni mânaya gelmektedir [570].

5) Ayrı zevata vâridat temini maksadiyle, bilhassa maaşlara zam olmak üzere, din ulemasına ve şeyhlere de ihsan ve sadaka kabilinden fakat irsî olarak verilen varidat menbaları (beneficium) vardır, ki bunlar arapçada südlü davarın südü muntazam akmak mânasını ifade etmek üzere **idrâr** denilmiştir. Çengiz Han bu nevi in'amı, çinli rahip Çang-Çung'a ve müslüman âlimi kadı Vahideddin Fuşencî'ye de yapmıştır [571]. Mengü Kaan da, Arslan Han Karlıg'a Özgend ve oğlu Sugnak Tekin'e Almalık şehirlerinin vâridatını suyurgal etmişti [572]. Coçı Ulusunda Berke Han'ın, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus'a Kırımda Sulhat ve Sugdak'ı suyurgal eylemesi de bu cümledendir. Şehzade Nogay da, kendi torununa Eski-Kırımı suyurgal etmişti [573]. İlhanlılarda, Calayırlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlularda da bunun emsali pek çoktur.

Osmanlılara **arpalık** ismile geçen bu idrâr'lara İlhanlılarda **tonluk** denilmiştir [574]. Mahmud Kaşgari'nin eserinden anlaşıldığına göre, *tonlıg* tâbiri, Karahanlılar çağında da ayni mânayi ifade etmiştir [575]. Osmanlılarda kadınlara verilen idrar'lara *başmaklık* denildiği gibi [576], Çağatay ve Coçı Uluslarında bu idrârın şehirlerin varidatından ibaret olanlarına *darugalık* denilmiştir [577]. Temür'ün atalarının asıl *yurdu* Keş vilâyeti olduğu halde [578], Semerkand şehrinin *darugalığı* yani bu şehrin tamga mahsulü yine Temür'ün ecdadına ait olmuştur [579]. Coçı Ulusunda şehir vâridatından verilen daruga'lıklara misal olarak, Saraycık şehrinin darugalığının bir zafer dolayısiyle Küçük Muhammed Han tarafından Kıpçak Beğlerine irsî olarak suyurgal edildiği [580], Saray ve Astarhan şehirleri darugalığının Mangıt mirzalarına [581]; garbî Siberya'da Çengi Tura şehrinin darugalığının Nayman, Böyrük, Uygur ve Kürleüt uruğlarının beğlerine (Ebul-Hayır Han tarafından) suyurgal edildiğini [582] zikredelim. Bu arpalık yahut tonluk'lar eski Selçuklularda da «iqtâ' istighlâl» ismile ulema ve meşâyihe verilmiştir [583]. Anadoluda İlhanlılar zamanında verilen arpalık'lara ait bir vesika sıfatiyle de Erzincan'da Karay nahiyesi vergisinin İran ulemasından Hâfız Ebu'l-Mahâmid Muhammed'e arpalık (idrâr) olarak suyurgal edildiği *«mâl-i mükarrer, cihât, kopçur, cizye, öşür* ve başka *müteveccihât»*dan ibaret ve senede 8.000 dinar meblâğ tutan iradların kethuda'lar tarafından mumaileyh Hâfizin mutemetlerine teslim olunacağı hakkında Ebu-Sa'id Han tarafından 5 Zilhicce 735 (28 Temmuz 1335) te verilen ve nüshası Ayasofya kütüphanesinde bir yazmada mukayyed yarlığı [584] zikredelim.

Bu nevi irsî arpalık'lar sahibinin mülki gibi olmuş, o bunu hibe etmek, satmak yahut vakfetmek hakkına mâlik olmuştur [585]. Bu gibi

arpalık'lar Hanların inçü'lerinden ayrılarak «büyük ve küçük emirlere, zengin ve fakirlere ve her sene kurultaya toplanan ordu erkânına» da verilmiştir ve bunlar Han'ın sadaka ve ihsanları sırasında sayılmıştır [586]. Darugalık yani şehir darugaları (askerî valileri) tarafından toplanan *tamga* iradları, bazan bir zata, bazan müteaddid zevata, bazan da esas kısımları devlete ait olduğu halde bundan muayyen meblâğlar irsî olarak ayrı şahıslara arpalık edilmiş ve bunlar İlhanlılar devletinde hükûmet bütçesinden mühim bir kısmını sömürmüştür [587].

Bu arpalık'lara ait fermanlar hükümdarlar tarafından yeniden tasdik olunduğu vakit şehir iradlarında bazan paranın iştira kıymetinin eksilmesi dolayısiyle meblâğın arpalık sahiplerine aynî olarak tediyesine müsaade edilmiş ve böyle fermanlarda para fiyatının değişmesi, yahut bazı ziraat sahalarının terkedildiği, yahut arazi fiyatının düştüğü kaydedildiğinden, bu nevi fermanlar ve suyurgallar iktisad tarihi bakımından müstesna bir kıymet kesbediyorlar. Böyle vesikalardan Mâverâünnehir'de Özbek Hanları zamanından kalanları bize vâsıl olmuştur. Elbette böyle vesikaların Osmanlı zamanına ait olanları da vardır ve bunlar geleceğin ciddî tetkik mevzularını teşkil ederler.

Dirlik. Vâridat temin eden suyurgalların ancak kaydi hayat şartiyle verilenlerine **ma'işet**, türkçe **tiyül** (A. Vefik Paşa'da *tıyul*) ve dirlik denilmiştir. Bunlar da köy ve kasabaların «kanun» yani bütçeye göre alınan vergi ve hâsılatından nakid yahut aynî olarak verilmiştir. Bunun da Çengiz han'ın *yasa*'sı ile tesbit edilmiş bir usul olduğunu, NASİREDDİN TUSÎ'den öğreniyoruz [588]. İlhanlılar ve Calayırlarda bu dirlik ve tiyül fermanları da hükümdar tarafından *altun tamga* ile verilmiştir [589]. Tiyül tâbiri, Mahmud Kaşgarî'de de varsa da, [590] kaydi hayat şartiyle verilen «beneficium» mânasında İlhanlılarda ve Temürlülerde, sonra da Akkoyunlular ve Safavîlerde görülmektedir. İlhanlılar devrinde «tiyül», çiflik ve mâlikâne mânasında da kullanılmıştır [591]. Bu ma'işet, yani dirlik'ten başka, bir de memurlara muvakkat mahiyette verilen ve **mersûm** tesmiye olunan in'amlar olmuştur [592].

TARHANLIK VE SERVAGE. Bu ülüş suyurgal (in'am) sistemleri ile beraber, devlete hizmeti dokunan büyüklere ve bazı ulema ve meşayihe kendi topraklarının vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutuldukларına ait verilen **tarhanlık** (Osmanlılarda **muafiyet ve musellemiyet**) imtiyazları dikkati çeker. Bunu Mogol feodalizminin esası gibi telâkki etmek [593] yanlıştır. Mükellefiyetlerden muaflık, kendisini bilhassa arazi vergileri hususunda da gösteriyorsa da bu ayrı meseledir. NASİREDDİN TUSÎ'ye göre Çengiz'in *yasa*sile tesbit olunan ve araziye müteallik tarhanlık üç nevidir: 1) Herhangi bir sebeble kendisine vergi konulmıyan

Lawrence Krader, Feudalism and the Tatar Polity of the Middle East (Comparative Studies in Society and History vol. I 1958 p 76-99)

hür topraklar ki, diğer topraklara nisbetle kıymet itibariyle bittabi pahalı olurlar; 2) haraca tâbi oldukları halde, birer fermanla **haraçları iskat edilen toprakların** muafiyeti; 3) **dirlik**(ma'işet) ve **arpalık**(idrar) **olarak verilen meblâğ ve toprakların** muafiyeti. Bütün bu muafiyetler *yasa*'ya göre irsîdir [594].

Arazi tarhanlığına müteallik İlhanlı, Coçı Ulusu hanları, Calayır, Karakoyunlu, Akkoyunlular ve Temürlüler zamanına ait kayit ve vesikalar çoktur. Bu fermanlarda muafiyet bahsolunurken tarh olunan vergi ve mükellefiyetler sayılmakta, bu yüzden Mogol Uluslarının vergi ve mükellefiyetlerini öğrenmek; ve, bu fermanların icra ve tatbiki kendilerine havale edilen memurlar da sayıldığından, memur kadrolarını ve derecelerini tesbit eylemek için başlıca menba teşkil ederler [595]. Yukarıda (s. 93) anlattığım gibi, tarhanlık Mogollardan önce daha geniş bir mânayı ifade eden müessese idi[596]; Mogollar devrine kadar dinî mahiyetini kaydederek, sadece bir baronluk şeklini aldı; **askerî tarhanlarla birlikte tüccar tarhanlar** da meydana çıktı [597]. Bir de «tarhan oldu» tâbirinin mehazlarımızda «serbest bırakıldı» «herkes isteğini yapabilir» mânasında dahi kullanıldığını da unutmıyalım [598].

İslâmiyetten önce Sogd'da, mâlikânesinin ortasında yüksek *Korgan* (yani höyük üzerinde dıvarla mahdut bina)da yaşıyan «dihkan»lar [599] vardı. Uygurlarda da «Bektekin dihkanın» zikrediliyor [600]. Bunların köylüler üzerinde Avrupalı «senyör» (seigneur)lerin «serf»leri üzerindeki nüfuzuna benzer nüfuzu olmuş, «Tarhan» ile «dehkan»ın aslında ayni mânayı ifade etmiş olduğunu yukarıda (s. 93) zikrettik. Fakat Sogd demek, Türk demek değildir; göçebe ve yarıyerleşik Türk ve Mogol uruğlarında ortaçağ Avrupa mânasile senyör ve serf münasebeti olmamıştır [601]. Gerek inçü ve gerek kopı sahiplerine «irsî sahib» mânasile *icen* (mogolcada cem şeklinde *icet)* denilmiştir, ki «Aga» da ayni mânaya gelmiştir [602]. Bunların yüksek devlet memuru olanlarına *tüşimel* denilmiş. Bu tâbir İlhanlılarda, Anadoluda ve Çağatay Ulusunda da kullanılmıştır [603]. Bu sınıfa «nöker» (16. ncı asırda başlayıp «kazak») da dahil olduğu halde, umumî ahalinin ancak onda birini teşkil etmişler[604]. Bu «agalar» ve «nökerler» zümresine mogolca *sayın kümün* (yani «mümtaz sınıf» cem şekli ile *sayit)* da denilmiştir. Bu tâbirin türkçe mukabili bence meçhuldür [605].

Bunlardan sonra gelen askerlere, Çağatay ve Coçı Uluslarında *yasaklı* (mogolca *albatu)* denilmiş. ALİŞİR NEVAYİ bunları: *«Yasağlıg* denilen *kara cerig,* Ye'cüc ve Me'cüc'a benzer, onlar için eziyetli hayattan ve sürünmekten kurtuluş yok. *Yasak tartmak*'tan nefes alamazlar. İşleri yağma edebildiğini talan etmek, kendi ülkesinin haricine çıkarsa seb-

ze yapraklarını yok eden çekirgeler gibi tahribatta bulunmaktan ibarettir. Onların insanlıkla alış verişi yok, müslümanlıklarının da mânası yok, fehm ve idrâktan âri, akıl ve insaftan mahrum vücutleri sıcak ve soğuğu farketmez, aç ve yalangaçlıktan müteessir olmaz, hayvanlık tarafları galib, insanî tarafları azdır» diye tavsif etmiştir [606]. Buradaki «yasak tartmak» Osmanlı ordusundaki «yörük»lerin mükellefiyeti ile bir olsa gerektir. İşte Doğutürk ve Mogol ordularının esas kütlesi bundan ibarettir. Gerek tüşimel ve gerek nöker'lerin hizmetinde İlhanlı, Çagatay ve Coçı Uluslarına *birt, boğul, kütelci, horigi, kul* ve *çora* gibi muhtelif isimler taşıyan hademe ve esirler olmuş [607]; bunları beğler bazan kızlarile beraber çeyiz olarak ta vermişler, fakat bunlar Avrupa mânasiyle muayyen bir irsî *serf* sınıfı teşkil etmemişler ve göçebe hayatı buna müsait olmamıştır [608a].

Yasaklı kara çerig, beğlerin hizmetinde olmakla beraber onların kölesi değildi, onları beyler çeyiz olarak veremez, bilâkis yasaklıklarda harplerde elde ettikleri esirleri köle olarak istihdam etmişlerdir. Çin'de yahut Rusyada (meselâ Kasım şehrinde) toprağa bilfiil bağlanan bir Türk beyi irsî boğul ve çura'larını hediye ettiğinden bahsediyorsa [608b]da bu, yabancı muhitinde husule gelen istisnaî hal olsa gerektir. REŞİDEDDİN de: «Mogollar mutegallip olduklarından vilâyetlerin imarile bizzat meşgul olmayıp, kendi esir ve bendeleri elile imar ediyorlar» gibi sözler vardır [609]. Fakat bunlar da devamlı bir *servage* ifade etmez. Bu cihetten **ülüş sistemine**, kopı'larda şekil muhtelif rencber kuvvetini istismar hususuna, **Türk ve Mogol feodalitesi dememiz, kelimenin Avrupadaki mânasını ifade etmez.**

Burada **ÜLÜŞ SİSTEMİNİN TÜRK TARİHİNDEKİ EHEMMİYETİ** meselesine temas etmek icab ediyor. Çağatay ve Coçı Ulusu tarihlerinde devletin intizam ve âsâyişinden bahsederken: «Büyüklerin *kopı* ve *sübe*'leri muayyen ve intizam dahilinde, herkesin *yurd* ve *makam*'ı, *savrın* ve *cerge*'si malûm idi; şöyle ki, hiçbir büyük bir küçüğe taaddi ve tecavüz edemez ve hiçbir küçük te kanun dairesinden çıkarak haddinden dışarı hareket eylemezdi» denilmektedir [610]. Bunlardan «kopı», malûm, mâlikâne demektir; «sübe», askerî kıta'ya iaşe maksadiyle değil de strateji itibarile ayrılan yer; «yurd», uruğun, yahut askerî kıta'nın hayat ve i'aşe sahası; «makam», yurdun yaylak ve kışlak yerlerinde muayyen durak yerleri; «savrın», (yahut «sâvrı»), ziyafet ve hediyeler verme nizamı [611]; «cerge» ise, merasimde, bilhassa avcılıkta riayet edilmesi mecburî kaide, nizam ve sıradır [612].

İşte Türk beğleri el ve ulusları bu hususlarda eskidenberi müteamil olan *türe*'ye tâbi kaldıkça, Türk ve Mogol cemiyetinin hayatı tam yolun-

da ve normal olarak cereyan ediyor demektir; hükümdardan istenen de ancak bu türe'nin meriyetini temin etmektir. Kopı, bu listenin başında geliyor. Çünkü kopı bir devletin çekirdeğidir. Bunun dahilinde kopı sahibi Mogollarda dört memura dayanır: 1) daruga (müdür), 2) yasavul (hâkim), 3) demeçi (yahut bitikçi) 4) sülenge (iktisadî işlerin memuru). Bunlar kopı'nın tüşimel'leridir [613]. Bir vilâyet ve bir devlet te, bu dört esas ile idare olunur.

Türk ve Mogol illerinde devletin yenileşmesi, ülüş sisteminin zarurî icabıdır. Çünkü memleket ülüş(ulus)ler sıfatiyle hükümdar aile efradı arasında, kopı'larda yine evlâda taksim olunca 4 - 6 batında (takriben 100-150 senede, yurdlar küçülür, *tümen*ler *ütük* denilen küçük parçalara bölünmüş olur. O zaman ulusları, inçü sahipleri sıfatiyle, idare eden hâkim hanedan âzası, ufak kabilelere riyaset etmekle iktifa edince, iş kabile reisleriIe çarpışmaya müncer olur. Çünkü Hanların işi ayrı kabileyi idare değil, kabileler arasında muvazene temin etmektir. Malikâneler küçülüp iş kabile riyasetine kalınca, **hanlara** (törelere) karşı **beğler** çıkar. Uruğ içinde beğler kuvvetlidir, töre'ler ise orada yabancıdır. Fakat beğlerin hâkimiyeti, bir kabilenin diğerleri üzerinde tegallübü demektir. Buna uzun zaman tahammül edilmez; kabile beğlerinin tegallübü, milleti uruğlar arası müşterek hâkim olacak olan Açina-oğullarını aramağa mecbur eder. Mogolistanda bu yolda **han (uruk)** ile **noyanlar (Karacı)** arasındaki savaşlar, 14. üncü asrın ortasında hanların mağlûbiyetile, fakat 16. ncı asrın başında tekrar hanların galebesile neticelendi [614]. Ihanlılar ile Coçı ve Çağatay Ulusu hanları da mevkilerini, rakip sıfatiyle başkaldıran ve hanları kendilerine oyuncak etmek isteyen beğlere terkettiler.

Diğer taraftan biz yukarıda (s. 14, 26, 93, 106) Açina-oğullarının, hakanların bidayette ancak **kabileler arasında hakem** olan, akıl ve tecrübe ile ve eski türe'lerin hâmili olmak sıfatiyle, ahali arasında mânevî bir nüfuz kazanan demirci tarhanlar, olduğunu anlatmıştık. Bunlar memleketin iç idaresi hususunda askere, kılıç kuvvetine, istihkâmlara dayanmıyacak, mal, mülk ve saraylara malik olmıyacak, kaleler binasına yol vermiyecek ve halkın mürakabe ve kontrolünden kaçınmıyacak ve halktan uzaklaşmıyacaktı. Halk onları beğenmediği vakit bertaraf etmek ve öldürmek hakkına mâlik olduğu zaman kendi reisi saymış ve sevmiştir. Çengiz de böyle bir ideal hakem-hükümdar olarak işe başlamıştır. Fakat fütuhatlar neticesinde Hanların ellerine geçen sayısız servetler, onlarca benimsenmiş; torunları ötede beride istihkâmlar vücude getirmek, ücretli askerler tutmak yoluna girmiş ve kendi milletine karşı müstağni davranmış ve neticede millet de onlara eskisi gibi dayanç olmamıştır. 14 üncü asırda Coçı ve İlhanlı uluslarında hanedan âzasından inçü'lerin

de yaşıyanlarının hisseleri küçülmüş olduğu halde, sülâlenin hükümranlık eden kolu, sayısı az fakat servet ve sâmâna garkolmuş bir zümre teşkil ediyordu. Olcaytu zamanında bunlarla hatunlarının ve *orda*'larının masrafı için kendi *inçü* ve *tonluk* gelirlerinden başka, devlet büdcesine yılda 500 tümen yani tam 5 milyon dinar kadar bir «tevfir» yani hususî zam yapılmıştır [615]. Böylece bunların vazifeleri, uruğlar arasında müvazene temini ile kuvvet kesbetmek ve halkı, Göktürk yazıtları tâbirile «karabudun»u, beğlerin tegallübüne karşı korumak olan hanlar, cemiyet içinde, bir istismarcı zümre olarak sivrildi. Demek ülüş sistemi neticesinde, bir asır zarfında hanedanın inçü'lerde yaşıyanları beğlerle karşı karşıya kaldığı halde, işbaşında olanları Türk ve Mogol tebaanın kütlesinden uzaklaşmış bulunuyordu.

İşte bütün Türk tarihi bu gibi hallerin tekerrüründen ibaret olan devreleri arzeder. Türk rivayetlerinde de, önce Türk hakanları hükümran olmuş, sonra hâkimiyet yede-taşını çalan Oğuz yabgularına geçmiş diye gösterilir. Bu da, hâkimiyetin eski Saka'lardan ve onların esas kolu olan *Türk hakanları*ndan *Kun yabguları*na geçmesi demek olsa gerektir. Göktürk Hakanları kitabelerde, Kutluğ Handan önce beğlerin tegallübünden şikâyet ediyorlar. 760 yılında Batı Göktürklerinden hâkimiyet Yedisu'da Karluk yabgularına geçti. Bu hâdiseye ait GARDÎZÎ'de naklolunan rivayet, Hakanlardan Khutoğlan Hakan ile beraber bütün Hakanîlerin öldürülüp hakanın vazifelerini Karlukların yabgusu İlmalsın Yabgu'nun üzerine aldığını anlatmaktadır [616]. Karahanlılarda da yine ayni Karluk yabgularının hakanlara muarız çıktığını görüyoruz [617]. Demek ki her devirde Hakanlar ile Beğler arasında bir növbetleşme vaki olmuştur.

Orhun yazıtları okunup tarihçilerin istifadesine konulduktan sonra, 1896 yılında Türk tarihine ait neşredilen eserler bu tarihi anlayışta bir dönüm noktasını teşkil etmişlerdiyse de, Türklerde devletler kurulmasına saik olan âmiller ve Türk devlet teşkilâtçılığının esasî meselesi bugüne kadar lâyıkiyle aydınlatılmamıştır. Mezkûr senede ortaya atılan fikirlerin başında LÉON CAHUN'un, Türk ve Mogolların tarihini *klan münasebetleri* bakımından mütalâa etmenin yanlış olduğu, bu tarihin Asya'da daima büyük inkılâplar yapan ve *yaşıyan milletlerin* (nations vivantes) tarihi olduğuna dair o zaman için yepyeni görülen mütalâaları gelmektedir [618]. Şark mehazlarını bizzat okuyan ve Orhun yazıtlarının tahlili işine de iştirak eden W. BARTHOLD ise, ayni senede intişar eden bir yazısında *iptidaî kavimler*'le *göçebeler* arasındaki farkın büyük olduğu, göçebe Türklerin tarihinin tıpkı medenî Avrupa kavimlerinin tarihi gibi *tarihî tekâmül* kaidesine uygun inkişaf safhalarını arzettiği, bu kavimlerin tarihini Binbir Gece masalları yahut klan mücadeleleri bakımından

mütalâa etmenin yanlış olduğu, bunlarda da zengin ve fakir sınıflar bulurup bu sınıflar arasında mücadeleler vaki olduğu, bu yüzden buhranların zuhur ettiği, Türklerin tarihi de içtimaî gurupların ve iktisadî menfaatlerin çarpışmasının tarihi olduğuna dair mütalâalarını yine o zaman için yepyeni bir fikir olarak ortaya atmıştır [619].

BARTHOLD, 1918 yılında intişar eden eserinde, ayni fikirleri daha genişçe izah etmiş, Türkler ve Mogollar tarafından kurulan cihanşümul devletler dağılırken bunların *uruğlara* değil, *memleketlere* ayrılmış olduğunu, medenî İranda kurulan İlhanî devletinin hayatı, göçebe bir kavmin idaresi altına aldığı medenî bir milletin muhitinde tedricen onun tesirine düşmesi, fatihlerin medenî hayat zevklerini göçebe hayatın hürriyetiyle muvazi yaşatmak yolunda uğraşmaları, nihayet yerlilere temessül eylemesi safhalarını arzettiğini; bu göçebelerin iz bırakmadan kaybolduklarını, buralarda daha sağlam bir devlet teşkilâtı bıraktıklarını, Çin'de ve Rusya'da da böyle olduğunu, göçebelerin medenî hayatın inkişafına sebebiyet verdiklerini, İran tarihinde medeniyetçe en mütekâmil devrin İlhanlı devri olduğunu anlatmış ve Türk tarihini göçebe Arapların tarihine benzetmiştir. Fakat BARTHOLD, Türk tarihini böyle göçebe bir milletin tarihi telâkki ettiğinden, onun Türk devletlerinin kuruluş çağlarının anlayışı, türkoloğ W. RADLOFF'unkinden farklı olmayıp, işi yine klan münasebetlerine dökmekten ibaret kalmıştır [620].

W. RADLOFF'un güney Altay'daki Kazak-Kırgız'lardan **Kirey** ve **Karatay** uruğları üzerindeki müşahedelerine dayanarak, uzun uzadıya anlattığı nazariyelerine göre, Türkleri devletler kurmaya sevkeden ve ayni zamanda bu devletlerin dağılmasına da sebeb olan esas âmil: uruğların çoğalması ve şubelerinden yeni ufak oymakların türemesiyle yeni yeni büyük camiaların teşekkülü prosesinde görülen ve uruğ hayatını daima canlı bir halde bulunduran «akıcı unsur» (flüssiges Element)dur. Ona göre, âdetâ biolojik ve şuursuz olarak cereyan eden bu uruğiçi tahavvüller, muhteris uruğ başkanları ve kahramanlar tarafından siyasî teşekküller vücuda getirmek yolunda istifade edilir, tab'an konservativ ve siyasî maceralara karşı isteksiz olan uruğlar bazan zorla bu siyasî hâdiselere sokulurlar, neticede bazan büyük devletler kurulur; fakat haleflerine devletçilik ananesi babında hiçbir miras, hattâ bazan isim bile bırakmadan ayni klan hayatı şartları altında sönüp gider [621]. Ortaasya göçebe kavimlerinin içtimaî teşkilâtı meselesiyle uğraşan ve son yıllarda neşriyatta bulunan diğer bazı âlimler de, Türk ve Mogol devlet teşkilâtının esas nümunesi olarak Yakutların en kuzey ve en geri kalan uruğu olan **Dolgan'**ların, biri askerlik yapan ve diğeri iktisadî işleri idare eden iki tabakası

ile onların üçlü idare teşkilâtını almışlar ve bu teşkilâtı Doğu Afrika'daki göçebe kavimlerin teşkilâtı ile karşılaştırmışlardır [622].

Benim anlayışıma göre ise, Türk tarihi yalnız göçebe kavimlerin tarihi olmayıp, en faal unsur göçebeler olmakla beraber, bu tarih, göçebe, yarıyerleşik ve yerleşik kavimlerin münasebetleri tarihidir. Devletler, Türklerin hücra köşelerde yaşıyan kabileleri tarafından değil, her vakit siyasî zümreler sıfatiyle, meydanda bulunan uruğlar arasında kurulmuş; bunlarda da siyasî değişmeleri doğuran başlıca âmil sıfatiyle, çekirdek halinde bünyelerinde daima yaşadığını ve çok vakit çifte kırallık **şeklinde** tezahür ettiğini yukarıda birkaç defa (s. 52, 81, 107) anlattığım **bir devletçilik ananesi** müessir olmuştur. Bu da, şimdi bahsettiğimiz ve tekâmül safhaları geçiren **ülüş sistemi**'ne dayanmıştır. **İçtimaî ve iktisadî şartlara göre zuhur eden mücadeleler,** *hakanlar*'la *beyler* arasında iktidar münavebesine müncer olmuş; gerek hakanların ve gerekse beylerin hâkimiyeti zamanla yine iktisadî şartlara göre tefessüh edince **yenileşmeler** husule gelmiştir. Hanlarla beyler arasındaki iktidar münavebesi uzun devirlerde husule gelmişse de, tekmil tarih toptan müşahede edilince, bunlar insana muasır memleketlerdeki siyasî fırkaların iktidar münavebesi intibaını veriyor. Eski demirci hakanlar neslinden gelen *hanlar* olsun; Oğuz, Karluk, Calayır, Barlas, Mangıt, Uyrat ve Çuras uruğ reisleri gibi *beyler* olsun, zaman geçtikçe açılan bir inkişaf hayatını yaşatmışlardır. Yani ülüş sistemi neticesinde husule gelen tahavvüller, milletin düştüğü yerde kalması, yahut — bu *ülüş* (rusça *udel*) sistemi hakkında eserler yazan bazı Rus müelliflerinin kaydettiği gibi —, bir kadem daha gerilemesi demek olmamış, bilâkis **dahilî tekâmüller** bu tahavvüllerin doğurduğu şartlar içinde husule gelmiştir.

Uruğların, RADLOFF ve BARTHOLD'un zannettikleri gibi, siyasî mâna ile isteksiz (apatik) ve kayıtsız olup, yalnız rehberler tarafından devlet kurma dâvasına sürüklenmiş olmaları vârid değildir. Barthold'un İstanbulda okuduğu konferanslarının birincisinde Göktürk hanları ile Tokuzoğuzlar arasındaki mücadeleyi bu şekilde izah etmesi, Tokuzoğuz = Göktürk demek olduğuna dair fikirlerine dayanmaktadır, ki bunun yanlışlığını yukarıda (s. 49) izah etmiştim. Bilâkis Türk göçebe unsurunun ekseriyeti pek eskiden bir askerî devlet ananesini yaşattığına göre, siyasî ve içtimaî hâdiselere daima çabuk intıbak etmiş ve devletçilik umdesine uymuştur. Türk kavimlerinde *uruğ(klan) taksimatı* da her vakit *askerî taksimat* (on, yüz, bin, tümen, sağ ve sol) ile muvazi ve ancak ona tâbi olarak yaşamıştır. Bu husus, Türk içtimaiyatına ait yapılan yeni neşriyatta da kabul edilmektedir [623]. Ordu uruğlara göre teşkil edilmişse de, ülüş sistemi neticesinde bu uruğ orduları ulus ve inçü'ler arasında tak-

sim edile edile dağılmış, bu yüzden Türklerde Oğuz, Kıpçak, Kırgız gibi büyük camialar, bu uruğların mühim bir kısmını içlerinde muhafaza etmekle beraber, daima diğer tarihî uruğların kırıntılarından toplanan binbir çeşit boy ve oymaklardan teşekkül etmiş olduğunu, bu büyük uruğların bugünkü vaziyetini tetkik ederek, tesbit edebiliyoruz. 11-12. nci asırlarda, büyük uruğ şekillerini muhafaza eylemek istidadını gösteren camiaların da, 13-14 üncü asırlardaki kaynaşmalarda, dağılıp gitmiş olduğunu yukarıda (s. 127) anlatmıştım.

Türklerin ve Mogolların 13-14. üncü asırlarda Önasya'da ve İranda hâkimiyeti, BARTHOLD'un zannettiği gibi, «göçebelerin medenî tebaaları arasında, bazı izler bırakarak, erimesi» hâdisesini değil, kendisinin olgunlaştırdığı şerait içinde tekâmülü safhalarını arzetmiştir. Servet ü sâmânda yüzmekte ve muhteşem saraylarda muhafızların himayesi altında yaşamakla eski Argimpay'lara ve demirci tarhanlara artık hiç benzemez görünen İlhanlılar, yaşadıkları medenî hayata, İran ve yahut Arap kültürlerinin tesiri altında tefessüh ederek değil, kendi hayat şartlarına göre inkişaf ederek, yükselmişlerdi. İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ, İlhanlılar hakkında: «Bu hükümdarlar memleketlerinde emir ve nehiy işlerine hiç iltifat etmezler, keza memleketin vâridat ve masrafları işine de müdahale eylemezler, tekmil memleketi vezir idare eder, bütün devletin idare işi ona düşer, tayin ve azil, vermek ve almak hususunun ancak pek mühim olanları hakkında vezir hükümdarın reyine müracaat eder. Askerî işler tamamiyle Ulus emîrine aittir. Nasıl ki Gazan ve Olcaytu zamanında Kutlukşah, Ebu-Sa'id zamanında Çoban böyle idiler. Memleketi bilfiil idare edenler bunlardır» [624] demişse, bu İlhanlılarda da eski Göktürk, Karahan ve Hazarlarda görülen çifte kırallık sisteminin yaşamış olması demektir. Mâverâünnehir Türk Hanlarının idaresini İranlı Sâmânî'lerin idaresiyle mukayese eden BARTHOLD, Türk idare sisteminde merkeziyetsizliğin daima hâkim olarak kaldığını kaydetmiştir [625]. Çünkü ülüş sistemi bunu icap ettiriyordu. İlhanlılar, memleketlerini (Anadoluya nisbetle gördüğümüz gibi, Irak ve Fars ülkelerini de) daima değiştirilen vâliiumumîler vasıtasiyle idare etmişlerdir; fakat vâlilerin, feodalların ve uruğlar arasında yaşıyan prenslerin salâhiyetleri geniş olduğundan, eski federasyon esası bozulmadığı gibi, merkeziyet sistemi ile ülüş sistemi arasında bir harmoni temin edilmiştir. Orduların çoğu uruğlara göre teşkil edilmiş; fakat Gazan Han kölelerden «Has tümen» teşkil edip, buna Pulat Cinsang'ı başkumandan tayin etti; Osmanlıların «yeniçeri»lerine benzeyen bu teşkilât, Olcaytu ve Ebu-Sa'id zamanında da yaşadı [626]. Gerçi ülüş sistemi neticesinde İlhanlı devletinde hanlar mevkilerini beğlere terkettiler; fakat ayni ülüş sisteminin ve ordu teşkilinin Gazan Han ta-

rafından ıslah olunan şekli Osmanlı devletinde, LEOPOLD VON RANKE'-nin «Osmanlı kudretinin sırrı» diye tavsif ettiği şekillerini alarak, inkişafına devam etti.

Medeniyetler milletlerin ortak malıdır, hiçbir milletin sâf bir «kendi medeniyeti» yoktur; fakat feodalizmin Türklerde ve Mogollarda inkişaf eden *ülüş şekli* muhakkak, bunların kendi hayat şartlarına göre teessüs ve inkişaf eden bir sistemidir. [626]

— 11 —

İLHANLILAR ÇAĞINDA ANADOLU VE AZERBAYCAN'IN İKTİSADÎ VAZİYETİ

İlhanlılar Azerbaycan'da Horezm miskalinin biraz değişmiş şekli olduğunu zannettiğim 4,608 gramlık miskalin «dört dank'ı» (yani 4/6 ü) olup, Bizanslılarda olduğu gibi, Önasya'da da câri olan 3,072 gramlık bir «dirhem» esasını kabul etmiş [627], bunu «direm» «dank» yahut Anadolu Selçukluları tâbiriyle «akça» tesmiye eylemişlerdir. Bunun 6 misli olan 18,4 gram gümüş bir «dinar» sayılmış; 3,072 gramlık «dirhem» de iki «yarım dank» (nîm dânk) olarak 1,534 gram ağırlığında, fakat mağşuş olarak darbedilmiştir. İşte bu dinarların 10.000 tanesi yani 184,3 kilo gümüş bir «tümen» sayılıp, İlhanlıların muameleleri bununla yapılmıştır. Gümüş dirhemler önce mağşuş yani başka madenlerle karıştırılarak darbolunduğundan, muamelelerin karışmasına sebeb olmuş; Gazan Han da bunu ıslah edip esas olarak miskali almış ve yarım miskal, yani 2,304 gram gümüşü bir dirhem saymış ve bunun altı misli olan 3 miskal (13.827 gram) gümüş bir dinar sayılmış, bunun tümeni de 138,2 kilo saf gümüş, dirhem'in yarısı da 1,152 gram olmuştur. Gazan'dan başlayıp «yarım dank» olarak darbolunan küçük paralar böyledir [628]. Altın hesabiyle 4 gümüş dinar (yani 55,28 gr. gümüş) = 1 miskal (yani 4,608 gram) altına muadil olarak muamele görmüştür.

VERGİLERe gelince, bunların başlıcaları «Uluğ-mal» (dalay) ile umumî vergi denilen arazi ve emlâk vergisi «kalan», «kopçur» ve «tamga»lardan ibaret olmuştur. Çiftçilerden alınan «kalan» (umumiyetle mahsulün 1/10 i) ile göçebelerden alınan «kopçur» (100 koyundan bir koyun) ve nüfus başına 7 dinar (10 kişi arasında, kudrete göre taksim edilmek üzere, 10 dinar) idi; sonra fakirden 1, zenginlerden, kudretine göre, 500 dinara kadar olmak üzere vasatî 10 dinar alınır oldu [629].

«Tamga» vergisi, tüccardan ve pazara getirilen maldan alınan (inderect rüsum) [630] ki, bidayette 240 dinardan 1 dinar, sonraları 120 di-

nardan 1 dinar ve Temürlüler devrinde 10 dinardan bir «tasûc» (yani dinarın 1/24 ü, yahut 1,1/2 dirhem (akça) alınmıştır [631]. Mogol usulü vergilerin Anadoluda 15. inci asra kadar İlhanlıların ıstılahiyle tesmiye edildiği, Karaman-oğullarına ve Doğu-Anadoluda Akkoyunlulara ait yazılardan [632] ve «kopçur» (şimdi Erzurum ve Nahçıvan taraflarında «kanğçur»)a ayni zamanda «koyun hakkı» da denildiği, Osmanlı devrine ait kayitlerden anlaşılmaktadır [633]. Bunlardan başka, Azerbaycanda olduğu gibi, Anadoluda da «darugalık» (şahnegî), «sabun parası», «köçeparası» gibi mahallî ihtiyaçlara ve «tabkur» ismiyle şehir imarı işlerine sarfolunan vergiler de alınmıştır [634]. «Kultka», «kunalka» ve «suvsın» gibi Altın-Orda, Kırım, Kazan ve Kaşgar (Çagatay) hanları yarlığlarında zikredilen angaryalar, Doğu Anadoluya ait yarlıklarda da görülmektedir [635]. Türkistanda Semerkand ve Buhara gibi ticaret şehirleri ile İlhanlıların Tebriz ve Sultaniye şehirleri de «kalan» ve «kopçur» vergilerinden muaf tutulmuşlar; bunlar ticaret merkezleri olmakla «tamga» hasılatları çok olduğundan bunlardan yalnız «tamga» almakla iktifa etmişlerdir. Anadoluda bu nevi ticaret şehirlerinden Ankara ile Anı (Kars vilâyetinde)nın «kalan» ve «kopçur» vergilerinden muaf tutulup, yalnız «tamga» vergisi vermekle mükellef oldukları, buralardaki İlhanlı kitabelerinden anlaşılmaktadır [636]. Bu husus İlhanlılar devrinde, yukarı Aras boyundaki Anı gibi, Ankara'nın da ticaret hususunda büyük bir ehemmiyet kazanmış olduğunu göstermektedir. Erzurum, Erzincan, ve Sıvas gibi şehirlerin de böyle imtiyazlara mâlik olmuş oldukları şüphesizdir, fakat oralarda böyle kitabeler şimdiye kadar bulunmamıştır [637].

Diğer Mogol ülkelerinde olduğu gibi, İlhanlılara tâbi ülkelerde de ahalinin nüfus sayımı yapılmış ve bu hususa menbalarda « şumâre » (sayım) denildiği gibi, «kaleme almak» ta denilmiştir [638]. Bunun Anadolu'da şiddetle icra olunduğu, KADI BURHANEDDİN'in bir şiirinden anlaşılıyor [639].

Vergiler para («mal») ile tediye olunduğu gibi, «cins» olarak ta, bilhassa «galle», ordu için erzak ve hayvanlar ile aynen de tediye olunurdu. Pazar hesabı çoğunca 3,072 gramlık dirhemle, bunun 260 misli, yani 798,720 gram tutan o zamanki «Tebriz men»i ve bunun 100 misli yani 79,8 kilo olan «tagar» ile yapılmıştır [640]. Ordunun galle hesapları da bu *tagar* ve *men*'le yapılmıştır.

İlhanlılar bu saydığımız vergi sistemlerini tatbik ederken Azerbaycandan ve Anadoludan ne kadar **VÂRİDAT** elde ettiklerini bildiren bazı kayitlere de malikiz. Anadoluya gelince vergi tahsili ve malî işler bidayette sultanların elinde bırakılmış olduğundan, onların ne tahsil ettiklerini bilmiyoruz. Yalnız Mogollara verilmesi icab eden vergi pek cüz'î olmuştur.

Baycu Noyan, Rum Selçuklularına 360,000 *dirhem* (az farkla = *akça,* yani 60.000 *dinar,* diğer tâbirle 6 *tümen)* vergi tarhetmişti; Hülegü Han geldiğinde bu vergi: 1.200.000 *dirhem* (=200.000 dinar = 20 tümen = 3.764 kilo gümüş), 500 parça *Antaliye kemha kumaşı,* 3.000 parça *dibâc* kumaşı, 500 *at,* 500 *deve* (yahut katır) ve 5.000 *küçükbaş hayvanlar* miktarında tayin olundu [641]. Selçukluların hazinesi, bilhassa kardeşler arasındaki niza'lar sayesinde, boş kaldığından Hülegü Han, Sultan İzzeddin Keykavus II.ye kendi hazinesinden yukarıda (s. 116) da zikri geçen «balış» hesabiyle karz verdi. Hülegü, Sultan İzzeddine olduğu gibi, veziri Sahib Şemseddin Baba Tugraî'ye de ayni şekilde devlet masrafları için «balış karzı» vermişti. Diğer Mogol hanları gibi İlhanlıların da has hesapları «balış» (yastık) hesabiyle yürüdüğünden, Selçuklu Sultanı ve vezirine verilen ödünç paranın Hülegünün has hazinesinden verilmiş olduğu görülür. Yani bu karz padişahın hususî itina ve iltifatı eseri idi. Sultan İzzeddin, Bizansa kaçtığında, Hülegü'nün «memleketine pekaz («endek») vergi tarhedilip kendisine ve vezirine *balış karzı* verilmiş» olmasından minnettarlıkla bahsetti [642]. Hülegü tarafından Anadoluya tarh edilen vergiler senede 4 taksitle ödenen 4 vergiden ibarettir, ki bunlar Aksarayî'de 1) *yuyıt,* 2) *na'l-parası,* 3) *yam-parası* ve 4) *«uluğ-mal»* (mogolca *dalay)* vergisi şeklinde yazılmıştır [643]. Bunlardan «Yuyıt», belki de bir türkçe ıstılahın yanlış yazılışından ibarettir, ki ne olduğu dahi malûm değildir. «Na'l vergisi» harp tazminatı [644], yahut Temürlüler zamanında «tuvacı» vergisi denilen askerî vergi [645] de olabilir. «Yam-vergisi» posta vergisidir [646]. Anadolunun 14. üncü asırdaki vergisini Hülegü'nün tarhettiği vergi ile mukayese edilirse, bu sonuncunun hakikaten pek az bir meblâğ teşkil ettiği görülür.

1335 yılında Sultan Ebu-Sa'îd'in vefatı zamanına (Gazan'ın 12 Mart 1301 yılında başlanan *malî sene (sâli khânî)* hesabının 35 inci senesine) ait İlhanlı vergi *mukarreratı,* devletin esas bütçe defteri olan *kanun*dan [647] alınarak HAMDULLAH KAZVİNÎ tarafından bize naklolunmuştur. Burada, tekmil «dalay» ve «inçü» sahalarının vergisi ve «tamga hâsılatı» bir arada sayılmıştır. Buna göre, **Anadolu'nun** bu yıl vereceği vergi 3.300.000 dinar (=330 tümen; her dinar 13,8 gram gümüş itibar edilirse = 45.540 kilo gümüş), Küçük Ermeniye (Kilikya) ve Diyarbekir tarafları da dahil olduğu halde 5.645.000 (=564 1/2 tümen = **77.901 kilo gümüş)** [648]; ayni senede güney ve kuzey **Azerbaycan**'ın tediye edeceği, yahut ettiği vergi mitkarı ise, Gürcüstan ve Ermeniyye hariç olmak üzere, 2.805.700 dinar (=280 tümen = 38.717 kilo gümüş), Gürcüstan ve Ermeniyye de dahil olmak üzere 5.397.700 dinar (539 tümen = **74.488 kilo gümüş)** [649] olmuştur. Bu hesabın, Azerbaycan için ilk is-

lâm çağlarından Abbasîler devrinde, 819 senesine ait bütçe, hesabiyle mukayesesi yapılmıştır: 1335 te devlete 74.488 kilo gümüş vergi verebilmiş olan ülke **819 senesinde ancak 25.000 kilo gümüş** kadar varidat temin edebilmiştir [650]. Vergilerin vâridata nisbeti hususunu tesbit etmek için elinde delil ve vesika bulunmıyan V. GORDLEVSKİ, İlhanlıların bütçelerini, bunlar farazî rakamlardan ibaret olmasın diye, ihtiyat kaydi ile karşılanmış ise de [651], eserinin son kısımlarında [652] bu bütçelerin memleketin hakikî iktisadî vaziyetini gösteren vesikalar olduğu hakkında daha önce W. BARTHOLD tarafından kabul edilen noktayı nazarı [653] kabul etmiştir.

Fakat *kanun, vücuh,* ve *mukarrerat* tesmiye olunan İlhanlıların bu devlet bütçesine ait kayitler, yalnız 1335 senesine münhasır kalmayıp, daha önce ve daha sonraki senelere ait bütçelerin bazı parçaları da mevcut olduğundan ve mukarrerat'ın ayrı vilâyetlere ait kısımlarının kurak yıllara göre «tenkis» veya önce görülmiyen bazı gelirlerin sonradan ilhakıyle «tevfir» muamelelerine maruz tutulduğu [654] ve Temürlüler devrinde de ayni İlhanlı *mukarrerat*'ı esasında tertip edilen bütçelerde, vilâyetler bütçesi için üç senelik mahsul ve vergilerin vasatisi alınmak âdeti cârî olduğu da kaynaklarımızca sabit [656] olduğundan bu *mukarrerat*'ın verdiği rakamların, ülkelerin vâridatına uygun olup hakikî iktisadî hayatı aksettirdiğinden asla şüphe edilemez.

Burada İlhanlılar zamanındaki iktisadî meseleleri, umumiyetle o zamanda husule gelen herhangi bir inkişafı feragatle muhakemeye engel olan bazı **hissî cihetler**'le bu devre ait **başlıca kaynakların,** bilhassa muhtelif eserlerde dağınık istitradî kayitlerin **daha neşredilmemiş hattâ okunmamış olması**nı yâdetmek icap eder. Hissî cihet dediğim, islâm müelliflerinin İslâm memleketinde şeriat yerine yasanın ve şer'î vergiler yerine gayrimüslim Mogol-eski Türk vergilerinin yerleştirilmesini, bu vergilerin istihsali yolunda gösterilen şiddet ve yolsuzlukları, Mogolların ilk fütuhat senelerinde yaptıkları tahribatla bir araya getirerek İslâm âleminin inkırazından, sefaletten, servet ü sâmânın «zeval»inden bahsetmeleridir. Yalnız ilk istilâ senelerinin dehşetleri önünden kaçan müverrih İBN AL-ATHİR ve YAQÛT HAMAVÎ gibi arap âlimleri ile Horezmden kaçan NECMEDDİN DAYA değil, CUVEYNÎ, REŞİDEDDİN ve VASSÂF gibi Mogolların hizmetinde bulunan İranlı âlimler de, Mogol idaresini müslüman ahali için bir semâvî âfet gibi tasvir etmişlerdir. Reşideddin bu rejimi, İran tarihinde emsali görülmiyen bir tahribat devri gibi tavsif eder [657]. Vassâf ise, İlhanlıların, Mogol ve Türklerden başkasına silâh taşımayı yasak etmelerinin Müslümanlar için şeref kırıcı bir tedbir olduğunu anlatır [658]. Müslüman Türk âlimleri olan ŞEMSEDDİN DHE-

HEBÎ ile BEDREDDİN AYNÎ, o zamanın islâmî beynelmilelcilik ruhunu taşıyan şahsiyetler olduğu için: «Keferenin İslâmlar üzerindeki hâkimiyeti»ni en fena bir şekilde tavsif etmişlerdir. BEDREDDİN AYNÎ'ye göre: «Tatarlar, harp malzemelerini taşımak için hayvan tedarik edemedikleri zaman, zavallı Müslümanları hayvan yerine istihdam edip, öküz yerine arabaya koşarlar. Fukara ahaliden vergi tahsil ederken işkence yaparlar ve para bulamadıkları takdirde onların oğulları ve kızlarını köle ve cariye olarak alıp götürürler» demiştir [659]. Hayvan yerine arabaya koşturulanların arasında Müslümanların ihtiram ettikleri hocaların, mollaların ve şeyhlerin de bulunması tabiidir. Gayrimüslim Türkler ve Mogollar tarafrndan çektirilen bu gibi sıkıntıların yanında Hıristiyan ve Yahudi gibi gayrimüslim anâsırın Müslümanlarla hukukça müsavî tutulmaları keyfiyeti de, hâkimiyeti asırlarca kendi ellerinde inhisar halinde bulunduran Müslümanlar için çok ağır gelmiştir.

Müslüman müelliflerinin kayitleri böyledir. Muasır Avrupalılardan Türk ve Mogol tarihi ile meşgul olanlara gelince, ekserisi şark dillerini bilmediklerinden ve bir çoğu da kendilerinden uzakta, şarkta bulunan asıl yazma kaynaklardan esasen istifade edemiyorlar. Bu nevi müelliflerden Türk ve Mogol kavimlerini en yeni ve toplu bir tarihini veren RENÉ GROUSSET'nin: «Türklerle Mogollar fikir ve zekâ sahibi bir ırka mensupturlar, muvazeneleri yerinde, pratik insanlardır, muhitlerinin acı şe'niyeti onları buna alıştırmış, onlar idare ve kumanda etmek için yaradılmışlar» gibi sözleri bizim münevverlerimizin hoşuna gider. Fakat elinde mevcut materyale göre kat'i hükümlerini veren bu zat «Türkleri öteye beriye gidip temessül ederek eski kültür sahalarını periodik bir halde tazeliyen bir gübre» diye tanır; ona göre, Türkler ve Mogollar «medeniyet nedir anlamazlar, Çengizin oğulları 14. üncü asrın sonuna kadar medenî ülkelere mâlik oldularsa da, kendi şehirlerini budalaca yağma ederek geçinmekten ileri gidemediler, vergi vermiyenleri tecziye etmekteki usulleri: mamur araziyi öldürmek ve kanalları başka taraflara sevkederek kültür sahalarını tahrip etmekti» [660]. «Bu göçebelilerin medenî ülkeleri istilâ eylemelerinin neticesi ne oldu?» sualine 1941 de çıkan eserinde cevap veren R. Grousset: «Geniş sahaların insanlardan tahliye edilmesi, ziraat hayatının bazan asırlar boyunca söndürülmüş olması, gül gibi parlıyan şehirlerin harap olup vahşi hayvanlar, kurd sürüleri için mesken olması; işte netice budur. Çinde böyle oldu. Mogol ve Türk tahrip ediyor, çünkü kültürün ve şehir hayatının mânasını ve kıymetini anlamaz. İranda ziraatin çökmesi tamiri kabil olmıyan bir şekil aldı» [661] mütalâalarda bulunmuştur. Bu müellif, İlhanlılar devrinde tahaddüs eden iktisadî vaziyetin İran için bir felâket olduğunu anlatırken, REŞİDEDDİN'in yaşıyan

müslüman hükümdar Gazan'ın zamanını parlak göstermek için ölmüş olan gayrimüslim hanların devirlerini çok karanlık göstermek gibi bu müellifin eserlerini okuyanlara pek malûm usulünü anlamayıp, bunları bir gerçek gibi kabul etmiş, bu kayitleri Siistan'da yapılan arkeoloji tetkikatında görülen harabeleri birbirile bağlamış olduğundan yazıları hitap ettiği orta münevver zümresi için inandırıcı bir şekil almıştır. R. GROUSSET, fransız ilmi neşriyatında lâyıkiyle izah edilmiyen İlhanlı bütçesinden [662] bittabi bîhaberdir.

İlhanlılar devrindeki iktisadî hayat hakkında sırf kabli fikir neticesi olarak söylenen bu gibi fikirlerin tam aksini gösteren yukarıdaki rakamları burada neşrederken, İlhanlıların vâridatın artmasını temin yolunda aldıkları tedbirleri de zikretmek icabeder. Bunlar da, **mevcut kültürlerin verimini arttırmak ve işlemeyen arazi sahalarını imar etmek yolundaki tedbirleridir.** Bu tedbirlerden biri, **köylüye tohumluk verme** yolu ile yapılan yardımdır. REŞİDEDDİN'e göre, bu yardım, Gazan Han'dan önce de yapılmıştır [663]. Fakat Gazan Han vilâyetlerin hâkim ve mukataacılarını, divan'a yapacakları te'diyatın bir kısmını «'avâmil», yani öküz (galiba sapana koşulan bir çift öküz) ve «tohumluk» tedariki için alıkoyup, bunu da mahsulâtın 1/3 ini divana tediye etmek şartiyle köylülere verip boş ve ıssız araziyi imar etmeğe memur etti. Reşideddin, bu avâmil teşkilâtı sayesinde «mâl-i mukannen»e, yani devlet bütçesine Bağdad ve Şiraz gibi yerlerde yarım milyon dinar kadar yeni vâridat ilâvesinin temin edildiğini, askerlere verilen ikta'ları da bu gibi yeni imar edilen yerlerden vermekle mamur ve güzel çiftlikleri askerlerden kurtarıp divanın elinde muhafaza etmek imkânı hâsıl olduğunu anlatmıştır [664].

KERİMEDDİN AKSARAYÎ, 1298-99 senelerinde müstevfilerden Şerefeddin Osman ile vezir Nizameddin Yahya'nın Anadoludaki çiftlikler (diyâ')de bulunan çift öküzlerinin, bu ülkedeki emlâk sahipleri tarafından gasbolunan 3.000 çift (yani 6.000 baş) 'avâmil-öküzünü tekrar ele alıp devlet hesabına işletmeğe memur ederek, her çiftin (sapandaki iki öküzün bir sene zarfında) ekeceği 300.000 tağar (yani her «çift»den 100 tagar) hububatın devlet için alınacağı hakkında «altın tamgalı berat» çıkarmış olduğunu, fakat kendisinin sevmediği bu yabancıların (Şerefeddin Müstevfi Tebrizli ve Nizameddin Yahya da Horasanlı idi) o sene zuhur eden Sülemiş isyanı neticesinde bu vazifeleri başaramadıklarına sevinerek zikreder [665]. Bir de Aksarayî, bu Nizameddin'in Erzincan'da her «avâmil» başına kendi cibâyet masrafları olarak alacağı 1 dinarı toplarken 2-3 bin dinar yerine belki 50 bin dinar para topladığını zikreder[666]. Bu husus, «avâmil» kredisi işinin, Irak ve Fars'ta olduğu gibi, Anadoluda da geniş mikyasta tatbik olunduğunu göstermektedir. Zaten avâmil teş-

kilâtı denilen bu usulün Olcaytu ve Ebu Sa'îd Hanlar zamanında devam ettirildiği görülmektedir. VASSÂF'a göre (s. 349) bu işler «Divan-i 'imâret» denilen ayrı bir divana tâbi olmuştur; her çift öküz sapanı ve tohumu ile beraber 165 dinar kıymetinde olup köylü bunu üç senede taksitle tediye etmiştir. İnçü divanına ait yerleri böyle yardımla işleyen köylü her *fedân* (dönüm) topraktan senede 61 dinar 4 dank kadar bir meblâğı bu inçü divanına tediye etmeğe mecburı tutulmuş, kalanı kendisinin olmuştur,

İlhanlıların **KANALLAR** inşa ederek **yeni ziraat sahaları** açtıklarına ait kayitler de, ihmal edilmiyecek derecede mühimdir. İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ Irak-ı Acem'deki çiftçilerden çoğunun Hülegü Han tarafından öldürüldüğünü, buralarının göçebelere mer'â olarak verildiğini, bu ülkeye ziraat mahsullerinin Irak-ı Arap'tan getirildiğini, oralı birisinden naklen anlatmıştır [667]. Hakikaten Irak-ı Arap Mogollar için bir ziraat anbarı şekline sokulmuştu. Bunun bir plân dahilinde yapıldığını gösteren deliller vardır. Abaka Hanın memleketin her tarafında ziraatı teşvik ettiği malûmdur. Irak-ı Arap'ta da vâliiumumîsi Soguncak Aka'ya ve nâibi Ata-Melik Cuveynî'ye emrederek su inşaatı yaptırmıştır. Böylece Ata-Melik Dicle'den Enbar şehri yanından Küfe ve Necef'e kadar uzayan ve **Nahr Anbâr** ismini taşıyan büyük bir kanal açtı ve ilâveten o güne kadar ıssız çöl halinde kalan sahaları devlet hazinesinden 100.000 «kızıl altın» dinar (yani Bağdad dinarı) sarfederek burada 150 kadar yeni köy tesis etti. Bütün buraları geniş ziraat sahalarına döndü [668]. DHEDEBÎ'ye göre, Bağdad ve civarı halifeler zamaniyle kıyas kabul etmez derecede imar edildi [669]. Abaka Han'ın büyük kadını olan Bulgan Hatun, Bağdad şehrinin dışında ayrı bir şehir bina ederek ona **Horasan** ismini verdi [670]. Irak-ı Arab'ın imarına ve yeni ziraat sahalarının açılmasına, Abaka Han'ın halefleri olan Argun ve Gazan zamanında da ehemmiyet verildi. Gazan Han, Hille vilâyetinde ve Kerbelâ civarında Fırat'ın aşağı mecrasında büyük bir kanal açtırarak ona «Yukarı Gazan Irmağı» **(Nehr Gazan-i 'Ulyâ)** adını verdi. Bu kanal sayesinde, o güne kadar ıssız bir çöl halinde kalan Kerbelâ sahrası mamur olup, Fırat ile Dicle sahillerindeki şehirlerden ve Bağdad'dan kalkan kayıklar Kerbelâ'ya kadar gelebilmişlerdir [671]. Bu tavsife nazaran, bu kanal Kerbelâ karşısında Fırat ile Dicle'yi birleştirmiştir. Reşideddin'in şehadetine göre, yeni açılan bu sahada kurulan köylerden senede 100.000 tagar mahsul alınmıştır. Tagar 79,8 kilo olduğundan, bu mahsulün miktarı da 7.980 ton demek olur ki, bir kanal için ehemmiyetli bir yekûndur. Herhalde bu «Gazan nehri»nin sonraları Olcaytu ve Ebu-Sa'id zamanına ait kayıtlarda malî hesaplarda ayrı bir vilâyet olarak sayıldığı dikkate değer.

Gazan Han bu kanaldan biraz daha aşağıda Meşhed-i Seyyid-i Ebul-Vefâ civarında diğer bir büyük kanal açıp buna da «Aşağı Gazan Irmağ»ı **(Nehr Gazan-i Süflâ)** ismini verdi. Bu kanal da tamamiyle ıssız yerleri sulayıp mamur bir hale getirdi. Gazan kendisi bazan kışları buraya gelip kışlıyarak avcılıkla meşgul olurdu. Gazan Han, Fırat'ın batı tarafından da bir kanal açarak buna **Nehr Gazani** adını verdi. REŞİDEDDİN'in ifadesine göre, bu sahalarda «milyonlarca insan Gazan Han'ın yardımiyle bu ülkenin imarı yolunda çalışmıştır» (Hazâr hazâr âdami ba-muşârakat-i işân ba- imâret masgûl and). Bu yüzden önce ancak yüz dinara alınan tarla ve bağların kıymeti, bin dinara çıkmıştır.

Azerbaycan, Arran ve Mugan'daki imar işleri de muazzam mikyasta olmuşsa da, elimizde onlara ait pek az kayit bulunuyor. Meselâ daha Argun Han zamanında inşasına başlanan yeni başkend **Sultaniye**'de ve civarında Olcaytu tarafından büyük kanallar açılmış ise de, bunlara ait hiçbir kayit görülmüyor. Maraga ve Tebriz civarında Abaka ve oğlu Argun zamanında vücude getirilen kanalların bugüne kadar yaşadığı, oralıların rivayetlerinden anlaşılıyor. Fakat tarihlerde buna dair bir kayde rastlanmadı. Gazan zamanında **Şenbi-Gazan**'a su yolları getirilmişse de, tavsif edilmemiştir. Yalnız Olcaytu zamanında vezir REŞİDEDDİN'in idaresinde Serâvrûd nehrinden Tebriz'in **Rab-'i Reşidi** kısmına getirilen büyük kanala ait bir kayit vardır. Bu kayde göre, on fersah uzunluğunda olup, bir çok yerleri yeraltından geçirilmek üzere bir kaç senede yapılan bu kanal, 1316 martında tamamlanmış ve Tebriz şehri dışında da bir çok sahaları mamur etmiştir [672]. Bunun gibi Erdebil yanında Argun Han'ın ve sonra Olcaytu'nun vücude getirdikleri **Gülüstan** sarayı ve civarı da kanallarla imar edilmiştir.

Anadoluda vezir Reşideddin Diyarbekir vilâyetinde Dicle nehrinden kendi adıyla anılan bir kanal çıkararak, bunun üzerinde 14 kadar yeni köy tesis etti ve bunların çoğuna kendi oğullarının isimlerini verdi [673]. Filhakika Ergani ve Osmaniye kazasında Reşideddin'in oğullarının isimlerini andıran Pir Ahmet ve Pir Ali isminde köyler vardır [674]. Anadoluda vezir olan Reşideddin oğlu Hoca Celâleddin de Fırat nehrinden bir kanal açmış ve üzerine on kadar yeni köy tesis etmiş ve bu kanala **Gazan Han Kanalı** ismini vermiştir [675].

TİCARET hususuna gelince, Önasya'da ve Uzakdoğu'da iki kardeşin iki büyük memleket kurması, bunların arasında kredi ve deniz ticarî münasebatının artmasına sebep olduğu malûmdur. Kubilay Kaan, Cava ve Malay adalarını da aldıktan sonra İranın Uzakdoğu ve Hindistan ile deniz yoluyla ticaretin büyük bir hızla ilerlemiş olduğunu (s. 123) anlatmıştım. İlhanlı ticaretinin inkişafında, hıristiyanlarla yahudilerin

müslümanlardan alınmıyan ayrı **cizyeden muaf tutulma**'larının da tesiri olmuştur. İlhanlılar bu cizyeyi ancak Olcaytu zamanında almıya başladılar [676]. Çengiz devletinin kuruluşu, daha bidayetinde bile büyük müslüman tüccarlarını en çok faydalandıran ve onları kendisine cidden celbeden bir inkılâp hâdisesi olmuştur [677]. Bu ticaretin inkişafında en mühim âmil, onu devlet sermayesine dayanan **Ortak** ticaret şirketlerinin Mogol devletinin her tarafında ayni esaslar ve ayni kanunlara tâbi olmak üzere tesis edilmiş olmasıdır zannederim.

Devlet hazinesinden kredi alan Ortaklar [678], bütün dört Ulus'ta hâkim yegâne ciddî ticaret müessesesi idi. Kaan'ın memleketinde Çinliler bu teşkilâtın türkçe ismini Wo-eul-to şeklinde yazmışlardır [679]. Bunun baş hissedarları, hükümdar ailesi ile büyük noyanlar olmuştur. Bunlarda fâizli kredi hususu geniş mikyasta tatbik olunmuştur. Bu da, şeriata aykırı «ribâ» ve «'ubn» sayıldığından Ortak, aslında gayrimüslim Mogolların ve Uygurların teşkilâtı sayılmıştır [680]. Buna rağmen, Uzakdoğu'da Çin'de bu teşkilâta girenlerin çoğu müslüman olmuştur. Önasya'da da Müslümanlar Ortaktan geri kalmamışlar, hattâ Bağdad şehrini fethederken Mogollardan bu şehre ilk giren ve Hülegü tarafından Bağdad şehrine şahna olarak tayin olunan bey Ali Üstû Bahadır isminde bir müslümandı, ki ortakların darugası olmuştur [681]. Ortaklar, hükûmet müesseselerinin yardımına dayanmış, hattâ resmî postadan da istifade etmişlerdir. CUVEYNÎ'ye göre, Mogol devletinde hiçbir sınıf onlar kadar muteber olmamıştır [682]. Bu cihetten Ortaklar mahallî tüccarlar için büyük rakip olmuşlar, devlete dayandıklarından kendilerine ödünçlü olanlara karşı takibatta bulunmuşlar, hattâ karzlıların evlâtlarını ellerinden alarak köleliğe satmışlar; fakat İlhanlılar müslüman olunca buna karşı vaziyet almak mecburiyetinde kalmışlardır [683]. Bazan Mogol devletleri arasındaki harplerin bile bu Ortaklar yüzünden çıktığı görülmektedir. Meselâ Coçı Ulusu hanı Berke ile Hülegü arasında 1263 te çıkan harbe vesile olan hâdiseler, Berkenin Tebriz'de iş gören ortaklarının Hülegü tarafından öldürülerek mallarının musadere edilmesi yüzünden büyümüş ve neticede iki devlet arasında iktisadî münasebetler kesilmiştir [684]. «Ortak», hem şirketlerin, hem de onlara âzâ olanların ve memurlarının ismi olmuştur.

Ortaklar, ticaretin ve ticaret maddelerinin nevilerine göre, muhtelif guruplara ayrılmışlardı [685] ve ortaklar'la «uzan» yahut «ozan» tesmiye olunan sanatkârlar, Mogol hanları tarafından ayrı «darugalık»a (şahna'lık, yani komiserlik) tâbi tutulmuşlar ve bunların reisine de «Ortak ve uzanların darugası» denilmiş, bu da bir nevi ticaret ve sanayi nazırlığı gibi bir hükûmet müessesesi olmuştur [686]. Ortaklar ufak ticaretle de-

ğil, büyük ve beynelmilel ticaretle meşgul olmuşlar ve Yahudiler de bu işe karışmışlardır. Hattâ 1284 yılında güney İranda Lûr Atabeyleri ısyan ederek İlhanlıların mühim devlet adamları sıfatiyle bu vilâyette bulunan ortakları öldürürken, oradaki zengin yahudi tüccarlarını da beraber öldürmüşlerdi; hükûmet te bu isyanı şiddetle tenkil etti [687].

Ortak teşkilâtının tarihteki rolü henüz izah edilmemiştir. Bunları ortaçağ Fransa'sındaki *lombardes* yani alelâde *murabahacı*'lar ile birleştirmek yanlıştır [688]. Batıdaki üç Mogol Ulusu (İlhanlı, Çagatay ve Coçı Ulusu) top yekûn müslüman olarak, fâizli krediye karşı vaziyet alıp onu ortadan kaldırıncaya kadar, Ortaklar Uzakdoğu ile Önasya ve Doğuavrupa'nın ticaret merkezlerini birleştiren ve bunlar arasında kredi tesisini ve çek ile muameleyi mümkün kılan yegâne müessese olmuştur. Ortakların Altın-Orda'da meselâ Kırım'daki Suğdak'da verdikleri vesika Uzakdoğu'da Karakurum'da ve Hanbalık'ta muteber olmuş; Mogol ülkeleri dışında dahi bu Mogol ortakları ile muamele yapılmış ve meselâ Mısır'da ve kuzey Hindistan'da ticaret hukukunun değişmesine sebep olmuştur. Mısıra gelen Acem yani İranlı tüccarlar (daha İlhan Ebu-Sa'îd devrinde) dâvalarının «şeriat kadıları» tarafından değil, «siyasî müesseseler» tarafından yapılmasını talep etmişler ve Mısır Memlûkleri bu tüccarların ve memleketler arasında ticaret yapanların (al-tuccâr al-madaniyûn) dâvalarının «kadılar»dan alınıp Mogol yargucıları gibi iş gören «siyasî hâcibler» tarafından görülmesini emrettiler [689]. Mogol ülkelerinden Mısıra gelen tüccarlara böyle ayrı muamele yapılması, Temür zamanında da olmuştur. [690]. CUZECÂNÎ'ye göre, ayni hal, Hindistan'a Halaclılar memleketine Mâverâünnehir'den gelen tüccarlara yapılan muamelede de görülmektedir. İlhanlı Ebu-Sa'îd, Çagatay Ulusunda Tarmaşirin ve Coçı Ulusunda Özbek gibi müslüman kültürüne bağlanan hükümdarlar devrinden sonra Ortak müesseseleri artık görülmemektedir. Faizli kredi usulü Temür ve oğulları devrinde bir daha yaşatılmış ve Ulug Bek bu yüzden ulema'nın şiddetli itirazlarına maruz kalmıştı, fakat ortaklar eski ismiyle bir daha ihya edilmedi.

İlhanlılar devrinde devletin siyasî ve askerî muvasala hususunu temin maksadiyle inşa olunan *yam* (posta), ve başka **muvasala yollarının**, büyük kervansarayların ve köprülerin inşası da kara ticaretinin inkişafına yardım etmiştir. Bu gibi köprülerden Erdebil yanında vezir Alişah'ın [691], Erzurum yanında Pasınlar'da Aras nehri üzerinde Emîr Çoban Sulduz'un inşa ettirdiği **«Çobanköprüsü»** [692] ile batıda Menderes nehrinde oğlu Temürtaş'ın [693] bina ettirdiği köprü zikre değer. Bugün bile eski azametini muhafaza eden bu Çobanköprüsü ile Selçuklu vezirlerden Ziyaûlmelik Nahçıvanî'nin Nahçıvan yanında Aras üzerinde yaptırmış

olduğu muazzam köprü [694], Selçukluların «Sultanhanı» gibi Türklerin ticaret işlerini temin maksadiyle vücude getirdikleri en mühim eserlerden başlıcalarını teşkil eder. Bu köprüler, Temür tarihlerinde dahi o zamanın muazzam âbideleri sıfatiyle zikredilirler.

İlhanlılar zamanında ticaretin geniş mıkyasta inkişafı, bazı **şehirlerin olagan üstü büyümesini** intaç etmiştir. Eski **Tebriz**, Mogollar zamanındaki şehrin bir mahallesi gibi kalmıştı. Tebriz şehrinin 1340 senesine ait tamga vâridatı 1.150.000 dinar kadar bir meblâğ teşkil etmiş, ve bu da bir dinar (13,8 gram gümüş) BARTHOLD'un tayin ettiği gibi [695], harpten önceki 75 Rus kopek'i, yani 3 Fransız frangı karşılığı olduğundan, takriben üç buçuk milyon frank karşılığı demektir. Bu ise, ayni Barthold'un, meşhur iktisat tarihçisi W. SOMBART'a istinaden tayin ettiği gibi, Fransa'nın 1311 yılında üç milyon frank olan vâridatından daha fazla demektir [696]. **Sultaniye**'nin tamga vâridatı 300 bin dinar olmuştur. HAMDULLAH KAZVİNÎ'de verilen bu tamga vâridatı hakkındaki kayitlerin bazıları, VASSÂF'da da ayni miktarda görüldüğünden [697] bunun, şehirlerin hakikî tamga vâridatını gösterdiğinde şüphe yoktur. İlhanlılar devrinde Cenevizlilerin ticaretine dair G. BRATİANU'nun tetkikatı da, merkezi Tebriz olan Önasya'da bu devir ticaretinin hakikaten çok işlek olduğunu göstermiştir [698].

İlhanlılar devrinde göçebe uruğların elinde toplanan servete ve nüfusun artmasına ait kayitler de, bu devirde iktisadî sahadaki müsbet inkişaflara delâlet eder. CELÂLEDDİN RUMÎ, Önasya'ya gelen Mogolların öküzlerle gelmişken herbirinin servet sahibi, güzel elbise, silâh ve atlara malik olduklarını, bunlardaki disiplinin bir neticesi olarak gösterdiği gibi [699]; Hâfız Abru da, Temür zamanında Kara-Tatarların nisbî bir refah içinde büyük servet toplamış olduklarına dair malûmat vermiştir [700]. Gazan Han da «Mogol ordusu bundan sonra ilelebed tevâlüd ve tenâsül sayesinde çoğaldıkça hayatı refah ve saadet içinde geçmeli» diyerek [701] önce ancak orduda ve seferlerde çalışan uruğların toprak sahibi olarak bizzat servet kazandırmak yoluna girdiğini kaydetmiştir. Hakikaten 13. üncü asrın ortasında en az iki milyonluk bir kütle olarak gelen çok sayıdaki uruğların büyük ekseriyetinin, 14. üncü asrın ortasına kadar kâmilen yerleşmiş olduğunu görüyoruz. Yerleşiklerde servet hususu için, Aksarayî'nin Emir İrencin zamanında malları müsadere edilen zevatın sermayelerine dair kayitleri, keza İBN AL-FUTÎ'de görülen bu nevi kayitler şahittir.

NÜFUS ÇOĞALMASI meselesine gelince, Türk ve Mogollarda nüfus bilhassa büyük fütuhatlardan sonra artmış ve bu da 4-5 batın sonra geniş muhaceretlere sebebiyet vermiştir. CUVEYNÎ, Çengiz Han'ın evlâdının

Mengü Kaan zamanına kadar 20.000 e baliğ olduğunu kaydetmiş [702]; REŞİDEDDİN ise, Çengiz'in dördüncü ceddi olan Tümene Han'ın evlâdının 14. üncü asrın başına kadar 30.000 haneye yani 100-150 bin nüfusa baliğ olduğunu kaydetmiştir [703]. Bütün bu ailelerin ensap ve şeceresi, Reşideddin'in kendisi tarafından da kısmen yapıldığı gibi, tam olarak tesbit olunduğundan, bu miktarın bir mübalâğa olmadığı malûmdur. Yalnız hükümdar aileleri değil, seferlere iştirak eden erlerin nüfusu da, fütuhatlarda her yerden kendi memleketlerine sayısız kız getirdiklerinden, evlenmede kadın adedi yasa ile tahdit olunmamış, ailelerin iaşesi hususu da ellerinde toplanan servet sayesinde bir mesele teşkil etmediğinden, çok artmıştır. Yine REŞİDEDDİN, Çengiz Han'ın uzun yaşıyan ve Kubilay Kaan zamanında hayatta olan generallarından Utçı Noyanın evlâdının 700 nüfusa, Cabgu Noyan'ın da 800 e baliğ olduğunu kaydetmiştir [704]. Çağatay Hanla beraber Mâverâünnehre gelen kabilelerin nüfusu da Duva Han zamanında (1281-1307) bire on nisbetinde artmış olduğunu kaydetmiştir [705]. Türkistan'ın kuzey kısımlarını teşkil eden Ögeday Ulusu, doğu Mogolları (Kaanlar) ile mücadele neticesinde mağlûp olup oralarını terketmek ve Çağatay Ulusuna katılmak ve bu ulusun güneyine şimdiki Afganistan'ın kuzey kısımlarına taşınmak mecburiyetinde kaldı. Mâverâünnehir'de birçok diğer iç muhaceretleri intaç eden bu hâdisenin dalgaları Önasya'ya kadar geldi. Ögeday Kaan'ın neslinden birçok şehzadeler kendilerine tâbi kuvvetlerle birlikte İlhanlılara dehâlet ettiler. İlhanlılar umumiyetle Doğudan yeni kuvvetler gelmesine karşı çok müsait siyaset kullanmışlardır. Horasan'da yaşamaları âdet olan vâliiumumiler için bu yeni gelen kuvvetler bir ikbal rehinesi olmuşlardır. Gazan Han, Olcaytu ve Ebu-Sa'id han olup Tebriz'e geldiklerinde bu kuvvetleri Azerbaycana getirdiler. Akkoyunlu ve Karakoyunluların Argun Han zamanında gelmiş olduklarını yukarıda zikretmiştik. Uyratların çoğu da o sırada gelmiştir.

Olcaytu Han zamanında doğudan yeni dalgalar gelmeğe başladı. Ortaasya'da Tuli, Ögeday ve Çağatay oğulları sığışamadılar. 1703-4 te «yurd» meselesinde çıkan çarpışmalarda her üç tarafın kuvvetleri 10-12 tümen olarak gösteriliyor. Bu çarpışmalara Kaan tarafından iştirak eden kuvvetler bazan 20 tümen gösterilmiştir. Bu rakamlar çarpışma sahası olan Tiyanşan-Altay arasında nüfusun olaganüstü çoğaldığına delâlet eder. Ögedey oğullarına riyaset eden **Capar** (Ca'fer) birleşen kuvvetlere karşı koyamayınca, Çağatay Ulusu hanı **Duva**'ya dehalet etti, fakat az sonra Hanbalık (Pekin) daki Kaan'ın merhametine sığınmak mecburiyetinde kaldı. Kendisine tâbi 10 tümen askeri dağıtıldı. Halbuki babası Kaydu hayatta iken kendisi vefat ederse Altay-Tiyanşan arasında oğullarının dayanamıyacağını düşünerek, diğer oğlu **Sarban**'a ve daha bir çok diğer

Ögedey şehzadelerine şimdiki Afganistanın kuzayında Kunduz, Baglan ve Balh taraflarını yurd olarak ayırmış ve kendisinin has tümenlerinden beşini bu Sarban'a vererek, Amuderya'nın güneyine göç ettirmişti. Capar'ın işi bozulduktan sonra Duva ile bu güney Ögedeylilleri arasında çarpışmalar oldu. Nihayet **Şarban** ve Ögedeylilerin büyük şehzadelerinden **Mankan, Körespe** ve büyük ordu kumandanlarından **Ardun, İlçigidey** ve **Kazan Bahadır** kumandasında Ögedey evlâdı ve onlara tâbi uruğlar, 1306 yılının sonlarında Horasan'da Tus'a kadar girerek, İlhanlı Olcaytu'ya dehalet ettiler. İlhanın Horasan beğlerbeği tarafından kabul olunan Ögedeyliler Azerbaycana geldiler. Olcaytu Sarbanı 1307 yılının Ocak ayında Mugandaki kışlak yerinde kabul etti. Olcaytu onlara yurd'lar verdi. Ezcümle Şarban'ın oğlu **Berkentay** Gürcüstan vâliliğine tayin edildi [706]. REŞİDEDDİN, Ögedeylilerin ve onlara tâbi ulusların İlhanlılara dehaleti hâdisesinin Olcaytu Han için yazdığı *Fevaidi Sultaniye* kitabında o zamanın büyük hâdisesi sıfatiyle tebarüz ettirmiştir [706]. Ortaasya'nın bütün kuzey bölgeleri Kaan'ın, başkumandanı olan **Tugaçı Cıngnag**'a verilen tümenleri tarafından işgal edildi. Ögedeylilerin mühim kısmı, Çagataylılara tâbi olarak, kuzey Afganistanda kaldiyse Çengiz Han tarafından kurulan dört ulustan birisi İlhanlılara dehalet etmekle İlhanlılar Ulusu dördüncü ulus oldu. Ögedey Ulusu ortadan kalktı. Bu göçlerin dalgaları elbette Anadoluya kadar da gelmiştir. Fakat elimizde buna dair hiçbir kayit bulunmuyor.

Olcaytu zamanında vâki olan ikinci göç hareketi Çağataylıların mühim bir kısmının yine Uzakdoğu'dan gelen askerî uruklarla çarpışma neticesinde Horasan'a atılması şeklinde husule geldi. Hâdiseler biri diğerini takip etti. Bunlar Çağatay Ulusu hanı **İsenbuka Han**'ın çağında (1310 - 1318) olgunlaştı. Bu sefer Kaan'ın orduları Çağatay Ulusunun askerî kuvvetini teşkil eden uruğlarla sığışmaz oldular.

Hanbalık'ta yaşıyan Kaan'ın (Bayantu Kaan) orduları batı Altay dağlarına ve Irtış nehrine kadar tekmil yerleri «çerig yurd»ları olarak alıp yerleştiler. Bunlardan **12 tümen** Tugacı Cinsang idaresinde Cungarya ve Altay sahalarında yerleşti. Şimdiki Golca'nın kuzeyinde Pulad şehri bile onlara tâbi kılınmıştı. Kaan'ın güney Çin muharebelerine iştirak eden diğer **5 tümen**'in ordusu da, Kıpçaklardan Cunkurdak Noyan'ın idaresinde Doğutürkistan'ın Uyguristan mıntakasında Konkutlu ve Alasak adlı yerlerde yerleşmişlerdi. Bunların karşısında Doğutürkistan'ın güney kısımlarında **İsenbuka'nın tümenleri**, Şire-oğul kumandasında, yerleşmişti. Sonra Kaan'ın diğer **12 tümen** askeri Uyguristan'ın doğu kısımlarında, Komul'da ve Sucou vilâyetinde Kayanoğlu prens Künçek'in kumandasında, yerleşmişti. Bunların güneyinde Çağatay Ulusundan **2 tümen** asker,

İsenbuka'nın oğlu **Emil Hoca**'nın idaresinde yerleşmişti. Bunun ötesinde Hanbalık'a (Pekin'e) kadar uzayan yerlerde Kaan ordularının «manga-lay» kısımlarını teşkil eden tümenler yerleşmişlerdi. Bu ordular o kadar kalabalık idi, ki yalnız Uyguristan'da Barköl ve Komul vilâyetlerinde hem Kaan'ın hem de Çağataylıların müteaddid tümenleri sıkışmak mecburiyetinde kalmıştı. Nihayet bu hal, Kaan'ın ordularının reisi Tugacı ile Çağatay Ulusu hanı İsenbuka'nın orduları arasında mer'a yüzünden büyük mikyasta çarpışmalara müncer oldu. İle ırmağı üzerinde vaki olan harpleri Çağataylılar kaybedince, Kaan'ın orduları Talas mıntakasına kadar geldiler. Çağataylar da Horasan'da yer aramak mecburiyetinde kaldılar. VASSAF, KAŞANÎ ve HÂFIZ ABRU'da bütün tafsilâtiyle anlatılan bu hâdise [708], Önasya Türklüğünün tarihi için ehemmiyetlidir. Çünkü büyük hâdiselerin başlangıcı orada aranmalıdır.

Yüzbinlerle sayılan bu kuvvetler Horasan'a olduğu gibi, diğer taraftan Hindistan'a aşmak istidadını gösterdiler. Çağataylardan Duva Han'ın oğlu **Kutlutemür** Sind nehrini geçerek Delhi Sultanı Alâeddin Khalacî ile harplerde bulundu. Onun vefatından sonra oğlu **Davut** bu harpleri devam ettirdi. Bugün Hindistan'da bir hindli âlimin ayrı tetkikatına mevzu olan bu hâdiselerde İlhanlılar Dehli Sultanlarıyle beraber hareket ettiler. Çağataylardan **Kepek** ve **Yasavur** sultanlar 1312 yılında, Davud'ı tutarak, Sind taraflarında Halaclılar ve Horasan'da İlhanlılara karşı harplerde bulundular [709].

İsenbuka'ya tâbi uruğların mühim bir kısmını Çağatay şehzadelerinden ismi şimdi geçen Yasavur'un idaresinde İlhanlılara dehâlet etti. İsenbuka'nın kardeşi Kepek'e tâbi on binlerce ahali cebren Horasan'a tehcir edildiler [710]. Kış aylarında vatanlarından sürülen bu ahali açlıktan ve soğuktan kırıla kırıla batıya gittiler. İlhanlılara dehalet eden bu Çağatay tümenlerinin «yurt ve makam» meselelerine ait Olcaytu Kaan ile Yasavur arasında akdolunan muahedeyi, yukarıda zikrettiğim gibi, Anadolu kadılkudat'ı Mevlânâ Necmeddin Tabesî Belh'a götürdü.

1316 da akdolunan bu muahedeye göre, Yasavur kendisi Kâbil ve Gazne taraflarında yerleşti, fakat tebaası olan urukları Mâzenderana kadar her yerde yerleştirmek hakkını kazandı. Kaydu Han zamanında Ögedeylilere iltihak etmiş olan Coçı Ulusu şehzadesi **Baba Oğul** da 15.000 hane kadar eli ile Horasanda İlhanlılara dehalet etti. Bu prens, Özbek Hana kızarak, Horezme girip orasının bir çok şehirlerini yağma etti ve ahalisinden de 50.000 kadarını Horasana sürüp götürdü. Yasavur, Amuderyayı geçerek, Mâveraünnehirde hasmı olan Çağatay prensi Kepek'e tâbi elleri yağma etti, Termiz, Keş-Nahşeb ve Semerkand taraflarından onbinlerce ahaliyi Amuderyanın güneyine göçürdü. Bu sefere iştirak eden İlhanlı

emirleri ayrıca 50.000 hane ahaliyi Horasana naklettiler. Yasavurun göçürdüğü ahalinin Amuderyadan geçirilmesi üç ay devam etti. Müverrih VASSÂF bu göçleri Benî İsrailin Musa Peygamber idaresinde Mısırdan muhaceretinin tekerrürü gibi tasvir etmiştir. Fakat bu göçmenlerin Horasanda iaşesi, o zaman hüküm süren hayvan kırgını *(yut)* sebebinden, mümkün olmadı. Yüzbinden fazla ahali açlık ve sefâlette kaldı, canını kurtarmak için herkes Horasandan ayrılmanın çaresine baktı.

Bu geniş taşınmalarda, hangi urug ve oymaklar İlhanlı ülkesinin batısına Azerbaycan ve Anadoluya gelmiştir, buna ait kayitlere rastlamadık. Fakat Anadoluda, bilhassa son İlhanlılar devrinde, nüfus kesafeti önceki zamanlar için hiç tasavvuru kabil olmıyan bir şekilde artmıştı. Horasan'dan gelen derviş ve Türk şeyhlerinin Anadoluda çoğalması da bu devre tesadüf ediyor. Önce Anadoluda Mogollardan 3 yahut 4 tümen asker bulunuyordu. Ebu-Sa'îd zamanında vâliiumumî olan Çoban oğlu Temürtaş Noyan'a Anadoluda, İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ'ye göre, **9 Mogol tümeni, 9 ve daha fazla Türkmen tümeni** tâbi bulunuyordu [711]. Bu zamandan daha önce Anadoluda gaza ile meşgul olan halk için ciddî bir küffar kuvveti kalmamış olduğunu da ayni İbn Fadlallah al-Umarî kaydeder. Bu sözleri bizans müelliflerinin kayitleri de teyid etmektedir. 14. üncü asrın ilk yarısında batı Anadolunun Bizanslılar tarafından tahliye edilerek Türkler tarafından işgaline dair NİC. GRİGORAS'ın sözlerini (s. 246) nakletmiştim. PACHYLERES'te bu hâdisenin Hıristiyanlarca «tahliye ve taşınmak» Türklerce «işgal ve iskân» şeklinde icra edildiğini anlatarak, demiştir: «Daha birkaç sene önce Menderes havzası Hıristiyanlar için ikinci Filistin demekti. Buradan Bizansa hayvan mahsulleri geldiği gibi, burası geniş bir iskân sahası idi, vücutça sağlam Rumlar burada yetişirdi Menderes havzasının tekmil ahalisi dinsizler (yani Müslümanlar)ın istilâ hareketleri karşısında bu ülkeyi kısa bir zamanda boşalttı ve Bizansın iç vilâyetlerine taşındı. Küçükasya'nın Rodos'a bakan kısımları daha yakında Rum (Bizans) hâkimiyeti altında bulunuyordu; az bir zaman sonra burası düşmanların (Türklerin) hareket üs'lerine döndü. Burada (batı Anadoluda) karada Sangaria(Sakarya)ya kadar uzanan yerlerindeki hıristiyan kavimler (Müslümanlar tarafından) tam olarak imha edildi. Şöyle, ki bu durumu Maryanda'nın matemci (yoğçu) kadınları ağıt şeklinde terennüm ederlerse yerinde olur. Şimdi yalnız deniz sahilindeki bazı kaleler kaldı. Fakat denizden uzak bulunsalardı, bunlar da Türklerin eline geçmiş olurdu» [712]. İşte bu sırada Bizans'ın kuzeyden Altın-Orda taraflarında sıkıştırıldığı zaman Batı Anadoluda Osmanlıların idaresinde büyük kuvvetlerin Rumeli'ye taşınmasının esas âmili, şarktan gelen bu nüfus artıklığının tazyiki olsa gerektir.

V

Akdenizle Karadenize Hâkim Büyük Türk Devletinin Kuruluşu

— 1 —

ANADOLU BEYLİKLERİ VE KAYI BEYLERİ

İlhan Ebu-Sa'îd'in vefatı sıralarında (1335-36) Uc'larda hükümranlık eden beylikler ve onların dayandığı ordu miktarı hakkında İBN FADLULLAH AL-'UMARÎ'nin, biri Anadolulu ve diğeri Cenevizli iki râvîden naklen verdiği malûmat şöyledir:

1) Merkezi Ermenek olan **Karamanoğlu:** 25.000 atlı ve 25.000 yaya; 2) Burdur ve Eğridür'de **Hemid-oğlu** Dundar, 15.000 atlı ve 15.000 yaya; 3) Antalyada **Yunus-oğlu** Hızır **(Teke)** 8.000 atlı; 4) **Füke'de Menteşe-oğlu:** 100.000 atlı [1]; 5) Bunlardan Milâs'takisi: 3.000; 6) Tavas(Tuaza) dakisi: 4.000 atlıya maliktir. 7) Denizlide **İnanç-oğlu** [2]: 10.000; 8) Birgi'de **Aydın-oğlu:** 70.000 atlı; 9) Mağnisa'da **Saruhan Bey** [3]: 20.000 atlı; 10) Nif'te onun kardeşi **Ali Paşa:** 8.000 atlı ve pek çok yaya; 11) Balıkesir'de ve Marmara (Bergama) mıntakasında [4] **Karası-oğulları** Demirhan ve Yahşı beyler: 20.000 ve daha fazla; 12) Bursada **Osman-oğlu Orhan Bey** 40.000 (diğer rivayete göre 25.000) atlı ve bundan fazla yaya; 13) Kütahya ve mülhakatında Uc beylerinin öncüsü olan **Germiyan-oğlu:** 40.000 atlı askere mâlik bulunuyor. Bu Germiyan beyi istediği vakit 200.000 asker çıkarabiliyor. 14) Mudurnu yanındaki Göynük Karahisarında **Emir Câkü** [5]: 3.000; 16) Gördele, yani Gerede'de **Şahin Bey** [6]: 5.000 atlı; 16) Kastamonu'da **Candarlı Süleyman Paşa:** (ki Sinoptaki Selçuklu Gazi Çelebi de buna tâbi): 30.000 atlı; 17) Kâvya **(Canik) Beyi** [7]: 7.000 atlı ve daha çok yaya askere maliktirler. Bunlardan başka Beyşehri mıntakasında 70.000 atlıya malik olan **Eşref-oğlu** ile Bulgar dağında 25.000 askere malik olan **Uğurlu Bey** [8]; İbn Fadlullah'ın Kara-Sar (yani Kara Hisar) ve Sekicer (yani Eskişehir) [9]dekileri ile Karaman mıntakasındakilerini bir araya karıştırarak zikrettiği görülen **Tur-**

gut-oğlu, ve İbn Battuta'nın da ziyaret etmiş olduğu **Bolu Beyi** ve yerleri iyice tayin olunmıyan **Togancık** ve **Ya'kub Bey**'ler de vardı, ki Çoban oğlu Temirtaş Noyan bunları «Ucat» (Uclar) tan ayırarak bizzat Anadolu İlhanlı naipliğine tâbi kılmıştı [10].

İşte «Niyâbet»e ilhak olunan bu beylikler hariç olmak üzere, diğer Uc beyliklerinin ordu mevcudunun yekûnu 650.000 kadar muazzam bir kuvvet teşkil etmiştir, ki İlhanlılar devrinde Anadoluda Türk nüfusunun çok kabarmış olduğu hakkında yukarıda anlattıklarımızı teyid eder.

İbn Fadlullah al-Umari'ye bu malûmatın çoğunu veren Cenevizli Balaban (asıl ismi Domenichino Doria)nın haberleri onun Anadoludan ayrıldığı 1332 senesine aittir. Bu beylikleri belki 2-3 sene sonra ziyaret eden İBN BATTUTA'ya göre Bursa hâkimi Orhan Bey artık Türkmen beylerinin en kudretlilerinden olmuştu ve ismine (Câkü) bakılırsa bir Mogol beyi olduğunda hiç şüphe olmıyan [11] Göynük beyi de Orhan Beye tâbi olmuştu. İnegöl'ü Osman ve Orhan Beylerle beraber, belki onlardan daha önce fethetmiş olan Turgut-eli beyi Ali de, Osmanlı rivayetlerine göre, Orhan'a tâbi idi, yani Bursa fethinden sonra ona tâbi olmuştur.

Turgut'lar bir Tatar uruğu [12], yahut Mogollar zamanında gelen bir Türk uruğu [13] olarak kabul olunuyor. Mogollarda «Turgut» isminde bir kabile olmuştur [14]; fakat onların böyle kalabalık olarak batıya geldiğine dair bir kayit yoktur. Fikrimce bu Turgutlar, yukarıda (s. 156) zikredilen **Kıpçak** uruğu Durut (Durgut) olabilir, ki Mogollarla birlikte, yahut onların zamanında gelmiş olduklarından, kendilerine «Tatar» denilmiş olsa gerektir. Temür'ün geldiği sırada onlar, artık «Türkmen» sayılmışlardır [15]. Bunlar kalabalık bir uruğ oldukları halde, muhtelif Türkmen zümreleri arasına girmişlerdi. Eskişehirden başka Ankara civarında [16], Mağnisada [17] ve Karaman-oğlunun müttefiki sıfatiyle de, Konya [18] taraflarında dağınık yaşıyan Turgutlular herhalde Ankara Eskişehir - Akşehir müsellesinde kalabalık olmuşlardır. Bunların ve Câca-oğlu denilen mahallî beylerin idaresinde bulunan Eskişehir, **«Sultan öyügi»** (yahut «Av-garm», yani «Ab-ı germ») ismiyle daha Selçuklular zamanında maruf olmuş; 1173 te Önasyayı ziyaret eden ALİ BN ABİ-BAKR AL-HARAVÎ «İslâm ülkelerinin bir köşesinde, küffar sınırında bir acayip şehir» diyerek burada işletilmekte olan lületaşından ve buradaki ılıcadan behsetmiştir [19]. Son senelerde ancak kısmen neşrolunan bir vakfiyede, bu şehirde, bir aralık harabe halinde kaldıktan sonra, daha 13. üncü asrın ikinci yarısında tamir olunan 17 mescidden, Şeyh Abdullah el-Bedevî'ye mensup zâviyeden; bir yıkık menarede okunan kitabe de, Câca-oğlu Cebrail Beyin bu menareyi 1262 de, Gıyaseddin Keyhusrev III. zamanında, tamir ettiğinden bahsedilir. Câca Beyin vakıfnamesinde bu

zatın Ankara, Konya ve Kırşehirdeki evkafı da zikredildiğinden [20] ve bu vakfiyelerin Evkaf müzesindeki nüshasının arkasında İlhanlılar zamanında uygur harlferiyle yazılan bir kayit te bulunduğundan [21], Eskişehrin İlhanlıların naipliğine tâbi olduğunda şüphe bırakmıyor. İbn Battuta Sultan Öyüğü'nden neşet eden âlimlerden İznikte ziyaret ettiği Alâeddin ve Kastamonuda görüştüğü Tâceddin isminde iki «büyük fakih ve müderris»ten bahsetmiştir. Bu da Eskişehrin o zamanki medenî seviyesini göstermek itibariyle ehemmiyetlidir. İlhanlıların vâliiumumisi Temürtaş Noyan, Sakarya havzasında kışlardı [22], yani kendi kuvvetlerini buraya toplamıştı. Turgut-oğlu ve Bolu beyi gibilerini bizzat beylerbeğlik idaresine tâbi kılması da bu mıntakayı merkeze tâbi etmek yolundaki gayretini gösterir. Zaten Kütahya'daki **Çavdar Tatarı**'nın bir Kirayit Mogol kabilesi olacağını zikretmiştik. Göynük'teki Câkü de Mogollardan birisi ise, orta ve aşağı Sakarya havzasını İlhanlı niyabetine tâbi kılmak hususuna ehemmiyet verildiğini yahut iç isyanlar sırasında buralara İlhanlı kuvvetlerin gelip yerleştiğini gösterir.

İbn Fadlullah al-Umarî **Germiyan-oğlu** hakkında, bunun Uc beylerince öncü olarak tanındığını, Bizansın bile buna senede muayyen vergi verdiğini dahi, Cenevizliden naklen kaydetmiştir. Germiyanlılar İBN BİBÎ'de «Türkmen»lere karşılık olarak «Etrâk-i Germiyan», yahut «Etrâk ve Germiyan» şeklinde anılmış oldukları gibi, aralarında «aşiret-i Horezm» bulunduğu tesbit edildiğinden, bunların da Horezmli yani Kanglı-Kıpçak zümresinden olmaları ıhtimali ileri sürülmüştür [23]. İbn Fadlullah al-'Umarî, Kastamonu beyliğinden bahsederken, burasının Kırım, Kıpçak, Bulgar, Rus ve Mısır ile olan deniz ticaretinin ehemmiyetini tebarüz ettirdiği gibi, Kavya (Canik)ten bahsederken de, burasının Kıpçak (Kırım) sahalarına en yakın bir kıta olduğunu anmıştır. Mogollardan önce Kırımda Sudak'ı ilk defa fetheden Kastamonu beyi Çoban olduğu gibi, Sinop'ta Emir Beklemiş bn Emir Taybuga bn İlbasmış bn Koçkar bn Oğulbek bn Beşbek'in H. 679 (1280) senesine ait türbesi bulunduğunu [24] da zikretmeliyim. Çünkü bu *İlbasmış* ve *Beşbek,* bilhassa Kıpçaklar arasında tesadüf edilen isimlerdir. Mısırın **Kıpçak Memlûkleri** ile **Deşti Kıpçak** (Coçı Ulusu) arasında çok sıkı siyasî ve medenî münasebetin teessüs etmiş olduğu, son zamanda Mogol devrinde Önasyanın ve Mısırın iktisadî meseleleri ile meşgul olan A. N. POLİAK'in tetkikatına mevzu olmuştur [25]. Canik, Sinop, Kastamonu ve Marmara sahillerindeki ilk Türk-İslâm kolonileri bu münasebetin düğüm noktaları olmuştur. Osmanlı devletinin teşekkül tarihi için bu husus dikkatle öğrenilecek bir nokta teşkil eder.

Asıl hakikî **Oğuz-Türkmen boyları** Ucat'ın güney ve batı kısımlarını

işgal ediyorlardı. Bunlardan **Karaman-oğulları** ile **Eşref-oğulları**, *Oğuzname*'ye göre, daha Toğrul Beyin zamanında, 20.000 çadır kadar kalabalık bir kütle halinde, Anadoluya gelmişlerdi [26]. Bu rivayete göre, bu Oğuz boyları Önasyaya hicretlerinden önce Amuderyanın ötesinde İlyalık taraflarında ve bu nehrin batısındaki Balkhan dağlarında, yaşamışlardır. Karamanlılar daha Türkistanda iken şekavetle maruf olmuşlardır. Şeyh Ahmed Yesevî'nin oğlunu öldürüp bedduasını almış oldukları, Türkistandaki Yesevî rivayetlerinde naklolunduğu gibi, bu şeyhin Akman ile Karaman'a ait şiirleri de vardır [27]. İlhanlı müverrihleri gibi [28], Osmanlı müellifleri de bunlara «gâh Tatarlarla birleşen, gâh kutta'ı-tarîkle beraber iş gören bir bölük haramîler» demiştir [29]. Mogolların veziri Şemseddin Cuveynî ve Mogol beyi Kûrkey Noyan, sonra Keyhatu bunların âsilerini sığındıkları ormanlarla beraber yaktıkları vaki olmuştur [30]. Fakat bunlar ve diğer Uc Türkmenleri Hamid-oğulları, daha Hülegü Han yeni geldiği sıralarda Selçukluların itaatından çıkarak Hülegü'ye elçi göndermiş, ondan sancak istemişler. Reisleri Mahmud Bey ve kardeşi İlyas ve yakınlarından Sevinc Bey, Mısır tarihlerinde, Selçuklulara karşı Mogollarla birleşen ve onlardan sancak alan beyler sıfatiyle zikrediliyorlar [31]. Kendileri Mısırlılarla sınırdaş olup onlarla mektuplaştıkları, isyanları zamanında doğru yahut sahte olarak Selçukluları baş edindikleri malûmdur. Bu cihetten İlhan Gazan Han: «Ben düşmanı doğu ve batıda arıyorum, halbuki o, benim cübbemin altında bulunan Karaman-oğullarıdır» demiştir [32]. Karaman-oğulları Mogol devlet ananesini en çok benimsiyen birisi sıfatiyle Temür zamanında da Hülegü Han tarafından tasdik olunan «ülüş» haklarına Osmanlıların (Yıldırım Bayazıd) tecavüzde bulunduğundan şikâyet etmişler ve İlhanlıların vergi sistemini dahi Fatih zamanına (1469 yılına) kadar muhafaza etmişlerdir [33].

Uc kabilelerinin biri diğerini tanımıyan serkeşler oldukları halde, Mogollara boyun eğmeleri, hattâ onlara karşı merbutiyet göstermeleri, Mısırlılarca göze çarpan ve onları hayrete düşüren bir keyfiyet sayılmıştır. Bu husus, Ucluların, İlhanlılar zamanında batı, bilhassa kuzey-batı Anadoluya gelip dolan Tatar ve Kıpçak unsurları ile karışması, yahut sırf ananeperestliği neticesi olabilir. Eserinin İrana ait kısmını Ebu-Sa'îd Han vefat edip İlhanlı devleti dağıldığı sırada (1335-1336) yazmış olan İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ Uc kabileleri hakkındaki yazılarını şu cümlelerle bitiriyor: «Bu (Uc) Türk emîrleri yüksek dağlar ve kalelere ve savaşçı unsurlara dayanan ordu ve silâhlarının çokluğu sayesinde pek kuvvetli olup, Mogollardan da mesafe itibarile uzak bulundukları halde, Çengiz Han evlâdına karşı müdârâ ederler. Onların padişahlarına ve onlardan gelen memurlara hizmet eder, onlara hediyeler gönderirler. Bu Uc

Beylerinden her biri Han'ın orda'sındaki Mogol büyüklerinden birine takarrub edip, onun himayesini temin etmiştir. Bu beyler kendi şehirlerinde Hülegü neslinden olan Hanların adına hütbe okutup sikke darbederler. İlhanlıların Anadolu'daki naiplerine hediyeler vererek, onların arkasında duran Mogol hanlarından sakınırlar; bu naibin hâtırına riayet ederler, çünkü o, onlara en yakın olan birisidir. Bu hediyeler bu naibin Uc beyleri hakkında orda'ya (yani İlhanın karargâhına) yazacağı raporların lehte olması için bir nevi rehine işini görmektedir. Çoban oğlu Temürtaş Rûm memleketinde naib olup bayraklarını açıp, ülkeler fethedince, Türk (Uc) emirleri ondan korktular ve babası Çoban ile münasebete ve onun himayesine girdiler. Çoban-oğulları devleti yıkılınca Rum memleketinde Türk (Uc) emirleri kuvvetlendi; fakat İlhanlıların ahvali bugün (yani Ebu-Sa'id'in vefatından sonra) tam karışık ve mustarip olduğu halde, bu Türk beylerinden hiçbirisi Mogollara karşı harekete geçip onların idaresinde bulunan yerlere el uzatmadı; hattâ Temürtaş'ın zorla aldıkları yerleri bile (meselâ Eşref-oğlunun şehirleri gibi) geri almak yolunda bir teşebbüste bulunmadılar» [34].

Osmanlılar, Kayı yahut Kay adlı Türk boyuna mensup sayılırlar. Bunların Türkmenler'den olduğu hakkında İbn Battuta'nın ve Temürlü tarihçilerinin ifadeleri müttefiktir. Yalnız Temürlü müverrihi KHONDEMİR, Osmanlıların Kırım yoluyle Deşti-Kıpçak'tan Rum ülkesine gelen 10.000 hanelik «Terâkime»nin ahfadı yani «Kıpçak Terakimesi» olduğu hakkında bir rivayet nakletmiştir [35]. Temür de Bayazıd'a ecdadının (belki de yine Kayı neslinden olduğu söylenen Kastamonu beyi Çoban'ın) Kefe ile Anadolu sahilleri arasında kayıkçılık ettiğine dair kendisine erişen bir rivayete mi dayanarak: «Sen bir kayıkçı Türkmenin neslindensin» demişti. Deşti-Kıpçak'tan büyük eller halinde göçedip gelen kabile, eğer Turgutlular hakikaten bir Kıpçak uruğu olan Durgut'lar ise, ancak onlara yakışabilir. İhtimal Kayı'lar da bu Turgutluların arasında yaşadıklarından onlardan sayılmışlardır.

Osmanlıları Oğuz Kayı'larından göstermek maksadiyle tertip olunan şecereler, Baytemür, Baysungur, Bulgay, Yasak ve Sünitay gibi ancak Mogollarla ilişiği olan uruğlarda görülen isimler olduğundan, bu hanedanın bir Oğuz boyu yapmak yolundaki zorlanma eseri olarak tanınmaktadır. Bu yüzden P. WİTTEK, Osmanlıların Kayı menşeini bile şüpheli görmüştür [36]. Fakat, hangi uruğdan olursa olsunlar, Osmanlıların Horasandan Ahlat yoluyla geldikleri muhakkaktır. Buna dair rivayetlerde Horasanda bunların bulundukları mıntakanın, Mahan (yani şimdiki Türkmenistan'daki Yeni-Merv) [37] olduğuna dair teferruat, Önasyada o zaman bir kimsenin uydurmakla alâkadar olmadığı ve uyduramıyacağı bir

keyfiyettir. Osmanlı rivayetleri, Kayı'larla beraber Kızıl-Buga Bahadır'ın kumandasında Mahan (Merv) mıntıkasını Çengiz Han'ın ordusuna mukabele göstermeden terkeden uruğları 50, hattâ 70 bin hane gösterirler. CUVEYNÎ'de, Çengiz Han'ın orduları Horasana girdiği vakit 70 bin hane Türkmenin Merv etrafında toplanmış, fakat oraları müdafaa etmeyip, Cebe ve Sübidey'in önünden batıya kaçtıklarını anlatıyor [38]. Osmanlıların cedleri olan Kayı'lar da işte bu 70 binin içinde bulunmuş olabilir.

Osman Beyin ataları gerçekten **Kayı** yahut **Kay** iseler, bunların «Oğuz» heyetine dahil Kayı (Kayıg) oymağı olmaktansa, 11. inci asırda Uzakdoğu'dan gelerek Horezmşahlar devrinde Horasandaki «Türkmen»lere katılan büyük Kayı'ların esas kolları olması ihtimalini kuvvetlendirecek deliller de vardır [39]. Kayıların, Selçuklu Birinci Alâeddin Keykubad ile Horezmşah Celâleddin Mengüberti arasında vaki olan muharebe esnasında, reisleri Ertuğrul'un idaresinde gelerek Sultan Alâeddin tarafına iltihak etmeleri, bunun kaybetmek üzere olduğu savaşı kazanmasına sebeb oldukları hakkında muhafaza ettikleri hatıralar da tarihe uygundur. Bu hâdise, 1230 da Erzincan yanındaki Yassı-Çimende olmuştur. Bu harbi tavsif eden müverrih NESEVÎ, Alâeddin Keykubad'ın savaşların ikincisini kaybetmiş olduğu bir sırada kendisine doğu tarafından hiç beklenmiyen bir yardım gelmiş ve bu yüzden harbi kazanmış olduğunu zikretmiştir [40]. Horasandan kalkıp geldikleri halde Horezmşahlara taraftar olmıyan, oradan gelirken de yoldaki birçok ellerin ortasından geçen ve yolda rastladığı harbe, bunu mağlûp tarafa kazandırmak için karışan bu kahraman kabile, Oğuzların arasında o zamana kadar zikre değer siyasî mevcudiyet göstermiyen [41] Kayı boyu olmaktan çok, Uzakdoğu'dan kalkıp birçok kavimleri önlerinde sürüklediğini ve bir kısmının Doğuavrupa'ya diğer bir kısmını da Önasya'ya gitmeğe mecbur ettiğini yukarıda (s. 135, 155, 156) anlattığım büyük ve savaşçı Kay yahut Kayı uruğunun bir kolu olması daha muhtemel görünmektedir. Nasıl ki Cürcan hükümdarı Keykavus bin İskender de 1082 de tamamladığı *Kabus-nâme*sinde «Türk uruğları arasında en şeci ve delir» olanlarının başında bu Kay ile Tatarları zikretmiştir [42]. Bu Kayı boyu, 1230 hâdisesini müteakip Ankara taraflarında az bir müddet kaldıktan sonra, Bizans Bitinyası sınırlarına Sakaryada Söğüt mıntıkasına gelerek Uc uruklarına katılmış görülüyor.

Kayı uruğu beylerinin Bizans hududunda bir Türk devleti kurması keyfiyetinin nasıl vücuda geldiği, dikkatle incelenmesi gereken bir mesele halinde kalmaktadır [43]. Bunların Bizanslılarla ilk temaslarına ait bildiklerimiz, ancak sonraki zamanlarda tesbit edilen rivayetlere dayanmaktadır. Ertuğrul'un babası ve kardeşleri hakkında bildiklerimiz, pek geç

toplanmış olan rivayetlere istinad eder [44]. Osman Bey'in kendi oğullarının kimler olduğu meselesi bile ancak yakın senelerde neşredilmiş olan bazı vesikalardan anlaşılmıştır [45]. Fakat bunda da birçok meseleler müphem kalmaktadır.

Osman ve Orhan beylerle maiyetleri büyük bir devletin temelini kurmakta olduklarının farkında değildiler; bu yüzden vukuatın tesbitine ehemmiyet vermemişlerdir. Orhan Gazi'nin kendi namına sikke darbettirmesi, ancak 1327 yılında yani Ebu-Sa'îd Han'ın Emir Çoban Sulduz'u katledip beğlerin istiklâl yoluna girmeleri hâdisesi ile başlamıştır. Fakat öyle anlaşılıyor, ki Osman Beyin babalarına ait hatıralar ancak oğulları, Boğazları geçerek Edirnede yerleştikten sonra tesbit edilmeğe başlanmıştır. Onun için bu hatıralardan istifade ederken çok ihtiyatlı bulunmak mecburiyetindeyiz.

Muhakkak olan şudur ki, Kayı beyleri o sıralardaki Uc beyleri arasında medeniyetçe geri kalan savaş erleri olmuşlardır. Bu cihetten ilk tarihlerini kendilerinden daha çok komşularından öğreniyoruz. Fakat komşuları da bunların menşei ve mebdei meselesi ile ancak pek geç ilgilenmişlerdir. İlk devirlerinde bu Kayı beylerini kimse tanımamış. İlhanlıların müverrihi olan Reşideddin'in tarihinde ve Anadolu vakalarına tahsis edilmiş olan İbn Bibi ve Aksarayî'nin eserleri gibi yerli kaynaklarda, ne Ertuğrul'un, ne de Osman beyin isimleri geçer. Halbuki bunlar muasırdırlardı ve Aksarayî Uc seferlerine bizzat iştirak etmiş bir zattır. Ertuğrul ile oğlu Osman'ın o zamanki siyasi hayatta en küçük bir ehemmiyeti olsa idi, muhakkak ki zikrederdi.

Maamafih Osmanlı rivayetlerinde Osmanlıların komşu beylerle olan temaslarına ait verilen bazı teferruat ehemmiyeti haizdir. O cümleden YAZICI-OĞLU'nun *Selçukname* tercümesinde, onun kendisi tarafından yapılan ilâvelerde şu satırlar bulunmaktadır: «Sultan Alâeddin Sultan-Öyüğü'ne geldi. Kâfirler kendisine karşı düşmanca taarruzlarda bulunduklarından Uc'a gitti. Derken ona Tatarlar'ın geldiğine dair bir haber geldi, o da geri döndü ve Uc'un idaresini Hüsameddin beyin oğullarına ve Kayı beylerinden Ertuğrul, Gündüzalp ve Gökalp'a havale etti» [46].

Burada zikrolunan Sultan Alâeddin Birinci Alâeddin Keykubad olup, o, doğudan Tatarlar geldiği zaman geri dönmüş olacak. Sultan Alâeddin'in Bizanslılarla Sultan-Öyüğü'nü üs edinerek yapmakta olduğu muharebeyi durdurup geriye (yani Konya'ya) dönmüş olduğu ve bu tarafların idaresini Hüsameddin Beyin oğullarına ve öteki Kayı uruğu beylerine teslim ettiği anlatılmış oluyor. Bu Hüsameddin Bey, muhakkak, ki Kastamonu Beyi Hüsameddin Çoban'dır ve Ertuğrul Bey de kardeşleriyle birlikte ona tâbi olmuştur. Osmanlı hâtıralarının diğer mühim parçası da, Uc mınta-

kasındaki Turgut'ları ve Sülemiş gibi İlhanlı Beyini kendilerine dost, hattâ kendilerine tâbi ve Karaman-oğlunu da müttefikleri göstererek söyledikleri rivayetlerdir, ki umumiyetle İlhanlılar devri hâdiselerine dair hâtıralardır. Fakat bu gibi parçalar pek az, üstelik te çok müphem ve karışıktır.

— 2 —

KAYI URUĞUNU SİYASET SAHASINA ÇIKARAN HÂDİSELER

Husâmeddin Çoban'ın oğulları Uc beyleri oldukları halde Kastamonu şehri, HAMDULLAH KAZVİNÎ tarafından naklolunan ve yukarıda bahis mevzuu ettiğimiz 1335 senesi İlhanlı bütçesinde senede, 15.000 dinar vergi veren ve İlhanlılara vâsıtasız tâbi bir şehir olarak gösterilmiştir [47]. *Risâle-i Felekiye*'den anlaşıldığına göre, «Ucat»ın hesabı ayrı olmuş ve bu kitabın 1349-50 senesine ait hesabında Bolu ve Orhan, yani aşağı Sakarya boyu gibi Kastamonu da Ucat listesine idhal edilmiştir [48]. Herhalde Kastamonu gibi aşağı Sakarya da 1335 de Ebu-Sa'îd Hanın vefatına kadar, diğer Uc beylerinden farklı olmak üzere, İlhanlı vâliiumumîlerine vâsıtasız tâbi olmuştur.

Selçuklularda vilâyetlerin idaresine memur edilen beylerin de, Selçukluların mensup olduğu medeniyetten lâyıkile haberdar bulundukları Anadolu beyliklerine ait son zamanlarda yapılan tetkikat sayesinde aydınlatılmaktadır. **Hüsameddin Çoban** ve oğulları da, gerçekten gerek Selçukluların ve gerekse Mogolların Uc taraflarını idare edebilecek iktidara mâlik ve devleti temsil edebilecek derecede bir medeniyet sahibi idiler. Hüsameddin Çoban'ın Kırım'a ve Soğdak'a yaptığı seferlerinden yukarıda (s. 194) bahsetmiştik. Bunun torunu **Muzafferüddin Yavlak Arslan bn Alp-Yürek** de kendi zamanında Kastamonuda mühim imar işleri yapmıştır. Abaka ve Argun Hanlar tarafından Akdeniz ve Karadeniz sahillerinin coğrafi vaziyetini tetkike memur edilen büyük âlim Kutbüddin Şirazî, Kastamonuda bu Emir Muzafferüddin'in yanında yıllarca kalmış ve yukarıda (s. 268) bahis mevzuu olan tetkikatını orada yaparak adı geçen eserini de bu Emir Muzafferüddin'e ithaf etmiştir [49]. Muzafferüddin gibi onun oğlu **Emir Mahmud**'un da zamanındaki âlimleri himaye etmiş olduğu, aslen Hoylu olan Hasan bn Abdülmü'min'in birini bu emirin, diğerini babası Emir Muzafferüddin'in, üçüncüsünü de kendi oğlunun adına yazdığı farsça üç inşa eserinden *(Qavâ'id al-rasâ'il, Nuzhat al-kuttâb* ve *Gunyat al-kuttâb)* malûm olmaktadır. Arapça ve farsçanın fasih divan

dilini ve her ikisinin edebiyatını mükemmel bilen bu müellif, Selçuklular ve İlhanlılar devrinde Anadoluda inkişaf etmiş olan İslâm medeniyetini Kastamonu'da lâyıkıyle temsil etmiştir. Kutbüddin'in eserinde olduğu gibi Hasan bn Abdülmü'min'in eserinde de Emir Muzaffer Yavlak «sipehbedh-i Diyâr-i Uc» tesmiye edilmiştir. Böylece Ertuğrul ve Osman Beyler Söğüt civarında bir oymağın beyleri sıfatiyle yaşadıkları zaman, Bizans hududunun muhafazasını üzerine alanlar da bu Hüsameddin Çoban ile onun torunu Muzaffereddin Yavlak olmuşlardır. 14. üncü asırda bu birincilik Germiyan-oğullarına geçmiştir.

Osman Beyin hayatına ait hatıralardan kendisine dikkati çeken birisi de bu beyin Selçuklu **Melik Rükneddin Kılıç Arslan'ın macerası** ile ilgili olması muhtemel görülen Mudurnu seferine ait haberdir. Bu rivayete göre, bu sefer h. 690 (m. 1291) senesinde vaki olmuştur. Selçuklu Sultan Mes'ud, II.'nin Kırımda kalan kardeşi Rükneddin Kiyümers, Argu Han zamanında İlhanlılara gelip hüsnü kabul görmüştü. Sonra kardeşi Sultan Mes'udla geçinemeyip kadını ve çocukları ile birlikte Ereğli'ye ve oradan İstanbul'a kaçtı. Ailesini İstanbulda bıraktıktan sonra, o aralık Nimphy (Nif)de bulunan İmparator Andronikos'un yanına gitti, fakat Bizanslıların İlhanlılara karşı yardımda bulunamıyacağını öğrenerek yoldan Paflagonya tarafına giderek Uc işlerini karıştırdı [50]. O zaman İlhanlılardan çok Sultan Mes'ud aleyhine ayaklanan Antalya, Alâiye ve Lâdıkiye'yi idare eden Tugrulşah Bey, Aksaray ve Ilgın (Abi germ) da Eşref-oğlu ve Ermenek'te Karaman-oğlu gibilerin hareketlerinin başına geçmek istedi. Argun namına Anadoluyu idare eden şehzade Hülecü ile Keyhatu, bu hareketi tenkil ettiler [51]. Melik Rükneddin Kılıç Arslan Keyümers isim ve lâkaplarını taşıyan bu zata İbrahim isminde bir bey atalık ve başmüşavir işini görüyordu, o da Kastamonu beylerinin düşmanı idi. Paflagonya'ya gelerek Çoban oğlu Emir Muzafferüddin Yavlak Arslana karşı taarruza geçtiler, muvaffak olamayınca geriye Bizanca kaçtılar. Gereken yardımı göremedilerse de, Kılıç Arslan bir daha Paflagonya'ya gitti, bu sefer muharebeyi kazandı ve Emir Muzafferüddin Yavlak Arslanı esir alarak döndü. Fakat öteki harbi kaybetti. Bu son harpte Melik Kılıç Arslan Muzafferüddin'in oğlu Emir Mahmud tarafından yakalanarak öldürüldü. Bu muvaffakiyet, bu aralık hanlık tahtına geçmiş olan Keyhatu'nun, ayni zamanda onun himayesinde bulunan Sultan Mes'ud II.nin başarısı idi.

Keyhatu, Uc beylerinin isyanını ve Kılıç Arslan'ın bundan istifade etmek teşebbüsünü akim bırakmak için, 1291 senesinin sonbaharında Tebrizden Konya'ya geldi. Karaman-oğlunu, Beyşehirde Eşref-oğullarını ve Muğla taraflarındaki Menteşe-oğullarını itaata mecbur etti [52]. Reşideddin'de bu hâdise pek kısa anlatılmıştır. Melik Kılıç Arslan'ın Paflagonya'-

ya geçerek Çoban-oğullarına ve Sultan Mes'ud'a karşı hareketlerini tenkil etmek işini Keyhatu bizzat Sultan Mes'ud'a havale etti ve ona Anıt, Geray, Köketay ismindeki generallerinin kumandasında bir alay Mogol askeri verdi. Sultan Mes'ud yanında vezirlerden Mucirüddin Emirşah ve Necmüddin ve «kendi Tacik askerleri» olduğu halde «Türkler»e karşı harbe gitti. Bu sefere bizzat iştirak etmiş olan KERİMEDDİN AKSARAYÎ, sultanın, Anıt, Köketay beylerin Kastamonu'ya yürürken Kılıç Arslan'ın bir geçitte pusuda oturan askerlerinin anî hücumuna uğrayıp esir edilmiş oldukları halde, bu geçidi kendilerinden önce 400 Mogol eriyle geçmiş olan Geray beyin dönüp gelerek, âsileri inhizama uğratmış ve onları katledip sultanı kurtarmış olduğunu uzun uzadıya anlatmıştır[53]. Herhalde bu birkaç taburun gayretile halledilen küçük bir hareketti. Bu yüzden bu harekete Keyhatu bizzat iştirak etmeğe lüzum görmedi. Alayuntlu oymağı beyi **Şemseddin Yemen** beyin de bu sırada Mogolların yardımına yetiştiği rivayet olunuyor [54]. Kastamonu beyi Emir Mahmud da, bu zaferden istifade ederek fazla bir cesaretle il içerisine sokulan Kılıç Arslan ile İbrahim beyi bozmuş ve Kılıç Arslanı yakalayıp öldürmeğe muvaffak olmuştur [55].

Bizans kaynakları bu ısyana sebep olan zatı «Melik Masur» diye adlandırmakta ve onun tarafından öldürülen Paflagonya emîrini de «Amurius» tesmiye etmektedirler. «Masur» kelimesi, isim değil lâkaptır, ihtimal «mansur» demek olur; «Amurius» ta bazılarının zannettiği gibi, «Amirkhan» yahut «Umur» gibi bir isim [56] olmayıp, «emîr» kelimesinin oğuzca söyleniş şeklinden alınmış olsa gerektir. Oğuzlar «emir»i «khamır» şeklinde telâffuz etmişlerdir. Burada «amurius» «emir»den murad, herhalde Emir Muzafferüddin Yalvaktır. Onun katlini müteakip Melik Masur yani Melik Kılıç Arslan ile harbedip onu öldüren Emir Mahmud da Bizans kaynaklarında *Νασтρατιν* yani «Nasreddin» tesmiye edilmektedir, ki bu ad Emir Mahmudun lâkabıdır [57]. Bu muharebelerde İlhanlılar tarafından iştirak eden Emir Şemseddin Yemen Candar sonraki Candar-oğulları sülâlesinin kurucusudur. YAZICI-OĞLU'nun rivayetine göre, Kastamonu vilâyetinde o zaman 366 sipahinin tımar'ı varmış; bu Candar-oğlu da onlardan birisi sıfatiyle Aflugan (Paflagonya = Eflâni) taraflarında oturmuş [58]. Bunlar Türkmenlerden Alayuntlu oymağına dayanmışlarsa da [59], kendilerinin bu kabileden oldukları belli değildir [60]. Bizanslılarça *Αμηραμαν* ismi ile kaydedilen emirin adı Emir Yemen demek olduğu [61] gibi, Gazan Han'ın seferlerine de Cacek, Acu (Acay) oğlu Togrulca (Togrul) isminde Mogol beğleri ile birlikte «herbiri kendi tümeni ile» iştirak eden Yemen'in de [62] bu zat olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü burada Yemen Bey ile beraber zikredilen Togrulca (Togrul) gibi

onun babası olan Acay bey de, bizim yukarıda (s. 225, 229-230) yurtları Ankara taraflarında olduğunu anlattığımız Calayır Beyleri Gazan ile Eşek Toklı ve oğlu İne-Bek ile beraber bulunan beylerdir [63]. Yani bunlar Anadolunun kuzey batısında Paflagonya'ya bitişik yerlerde yaşamışlardır.

Uc beyleri İlhanlılara senbolik mahiyette az bir vergi vermişler[64], Anadolunun ova kısımları İlhanlılara vâsıtasız tâbi olduğu halde, batı ve kuzeybatı Anadoludaki dağlık mıntakaların «Ucat» ismiyle Selçukluların nüfuzu altında bulundurmasını tercih etmişler ve Selçuklulara taallûku olan meselelere ait fermanlarda İlhanlılar Selçukluları büyüterek hürmetli sözler kullanmışlardır [65]. 1291 ısyanında âsiler tarafında Rükneddin Kılıç Arslan bulunmuşsa da, bu isyan «meşru» Selçuklulara karşı bir hareket sayılmış; kendisi Selçuklulardan olan *Paris anonim Selçuk-namesi* müellifi de Keyhatu'nun bu isyanı tenkil etmek için yaptığı seferinin neticesini: «Keyhatu Han Karaman, Eşref-oğlu, Menteşe Beyleri ve Denizli Beylerini Selçukluların hâkimiyetini kabul etmeğe mecbur etti» şeklinde anlatmıştır [66]. SULTAN VELED de bu münasebetle Sultan Mes'ud'u tahniye ederek yazdığı şiirlerinde sultan «dünyayı yakan Türkleri» itaatına aldı, yahut «Türkler ondan korkarak dağ mağaralarına gizlendiler» demekte [67], yani Uc'lara karşı olan bu seferi Sultan Mes'ud'un (yani Selçukluların) zaferi olarak göstermektedir.

Germiyan-oğulları'nın bu isyana karışmamış olduğu malûmdur. Karamanlılara düşman olduklarından bunların da Kayı uruğundan olan Kastamonu beğleri ve Alayuntlu boyundan Candar-oğulları gibi, Sultan Mes'ud, yani İlhanlılar tarafında bulunmuş olmaları muhtemeldir. Kastamonu beylerine tâbi olan Söğüt Kayı'larının yani Osman Bey'in de bittabi İlhanlılar ve Sultan Mes'ud ve Kayı beyleri tarafından iştirak etmiş olduğu anlaşılıyor. Osman Bey'in 1291 yılında Mudurnu tarafına yaptığı seferin Rükneddin Kılıç Arslan Keyümers isyanına karşı olan hareketler dolayısiyle yapılmış olduğunu, Çoban ve Candar-oğulları arasında bulunan Osman Bey'in de onlarla beraber bulunduğunu tasavvur edebiliriz. Zaten Osmanlı rivayetlerinde, ancak İlhanlılar tarafından tayin olunan Selçuklular zikredilir; Kılıç Arslan Keyumers'in ismi hiç geçmez. Bu cihetten biz, yukarıda (s. 218) kaydettiğimiz gibi, Keyhatu Hanla Sultan Mes'ud'un Çoban ve Candar-oğulları ile Mogol generallarının 1291 yılında hareketlerini, Söğüt Kayı beylerini siyasî hayata sürükleyen ilk büyük hâdise olarak kabul edebiliriz.

Emir Müzafferüddin'in katlinden sonra Çoban-oğulları ehemmiyetini kaybetti. Halefi olan Emir Mahmud babası gibi «sipehbedh-i diyâr-i Uc» değil, sadece bir «emîr-i sipâh» derecesinde görülüyor [68]. Yazıcı-oğlu

da onu sadece «Kastamonu sübaşısı» olarak kaydetmiştir [69]. O, bu vazifede çok vakit kalmamış, Emîr Yemen tarafından öldürülmesi üzerine, Kastamonu Candar-oğullarının eline geçmiştir [70]. Candar-oğulları, İlhanlılar tarafından nasb ve tayin olunan [71], Kastamonu ve Paflagonya'nın ötesinde nüfuzu olmıyan beylerdi. Çoban-oğullarından sonra «sipehbedh-i diyar-i Uc» vazifesi Germiyan-oğulları eline geçti ve İlhanlılar onların diğer küçük beyler üzerinde aksakallığını tanıdı. 1299 yılında, yani Sülemiş isyanları sırasında Ankara dahi bunların elinde kaldığı gibi [72], Bizans kaynaklarında da 1300 hududunda ancak «Alısorus» yani Alişir-oğulları ön safta zikredilmiştir.

Osman Bey'in hayatının ilk devirlerine ait Osmanlı rivayetlerinde zikrolunan ve tetkike değer kayitlerden biri de, onun Ereğli yanında Biga meydanında Bayancar Tatar ile ve Bursa yanındaki Yenişehir'de Aktav Tatarları ile savaşına ve Selçuklu Alâeddin Keykubad'la münasebetlerine ait olan müphem ve karışık hâtıralardır. Bu rivayetlerde üç muhtelif hâdise: Ereğli yanında Bayancar Tatar ile olan savaş, Bga (Biga) yanında Aktav Tatarları ile ve bir de Bursa yanındaki Yenişehir civarında yine Aktav Tatarları ile olan muharebeler; İlhanlıların Tatarları ile Balkan Tatarları, Selçuklulardan Birinci ve Üçüncü Alâeddin Keykubad'ın adı, birbirleriyle karıştırılmıştır. Biz bunları tetkik edelim.

1) **Bayancar ile olan savaş,** 1298 yılında olmuştur. Yukarıda (s. 231) kısmen anlattığım gibi mezkûr senede Gazan Han, Buçukur ismindeki bir beğini «emîr-ül-ümerâ-i leşker-i Rûm» ve Urıankhıt uruğundan Bayancar'ı «eyalet» olarak tayin etmiş; bir de Dokuz Temür isminde birisini onlara muavin olarak nasbetmişti. Baycu Noyan'ın torunu olan Sülemiş bu tayine razı olmayıp, vâliiumumilik benim hakkımdır diyerek, Bisüvüt ve onlarla birlikte olan kabilelerin teşkil ettiği tümenin başında olduğu halde, ayaklandı, Calayır ve Khıtay uruklarının beyleri de bununla beraberdi. Karaman-oğulları da Sülemiş tarafında bulundular, hattâ Karaman-eli bu isyanın merkezini teşkil etti. İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ, «Sülemiş Karaman dağlarına malik olduktan sonra Gazana ısyan etti» demiştir. Osmanlı rivayetlerinde Bayancar Tatar'a karşı Ereğli'de vaki olan savaş hakkındaki hâtıra [73], Karadeniz-Ereğlisi'nde değil, Karaman-Ereğlisi'nde vaki olan savaşa aittir [74]. Sülemiş bu Ereğli civarında Buçukur ve Bayancarla çarpışıp onları mağlûp etti ve Bayancar'ı ele geçirerek öldürdü.

Bu kış çok kar yağmış olduğundan Sülemiş'i tenkil için Tebriz'den yardım gönderilemedi. Karamanlı ve Osmanlı rivayetlerinden anlaşıldığına göre, Germiyan-oğulları ile onlara komşu olan Varsaklar ve Çavdar Tatarları da «Tatarlar»la beraber, yani, Tebriz hükûmeti trafında olmuş-

larsa da, Sülemiş bütün batı Anadoluyu ele almıya muvaffak oldu. Kardeşi Kutuktu ile Muhlis-i Rumî'yi Mısıra mümessil olarak gönderip Memlûklar ile temasa girerek onlardan da yardım vâdini aldı. Osman Bey'in bu hâdisede Karaman-oğlu ile birlikte Sülemiş tarafında bulunduğu, Osmanlı rivayetlerinde, Bayancar'ın düşman Karaman ile Sülemiş ve Muhlis'in dost gösterilmesi ile sabittir. Bu rivayetlerde Mudurnu tarafında yaşayan Samsa Çavuş'un kardeşi olarak zikrolunan bir Sülemiş vardır, ki bu, Osman Bey'e tâbi olmuş gibi gösteriliyor. Burada Osman Bey'in büyük Sülemiş ile olan münasebetlerine dair olan hâtıranın, başka bir zata ait hâtıralarla karıştırılmış olduğu görülüyor. Sülemiş tarafından Mısıra gönderilmiş olduğunu İbn Fadlallah al-'Umarî'den öğrendiğimiz «Muhlis-i Rumî» [75], Sülemiş'in yurdu olan Karaman'da yaşıyan ve onun hareketlerine candan iştirak eden Türk Babaî şeyhi Muhlis Paşa'dır. Osman Bey'in seferine iştirak etmiş ve «bir münasebetle» 40 gün yahut 6 ay Konya'da padişah olmuş gösterilen bu zatın, bu şehrin idaresine Sülemiş tarafından tayin edilmiş olması pek muhtemeldir. Osmanlı rivayetleri Sülemiş'in ağabeyisi olarak gösterdiği Samsa Çavuş hakkında «Mudurnuda otururdu, yoldaşlığa yarar cemaatleri çok idi» demektedir [76a]. Bu «*Samsa*» yukarıda zikri geçen «Kutuktu» dan ayrı olsa gerektir. Herhalde Osmanlı rivayetlerinde Eskişehri idare eden *Uygud* (ihtimal Uygur), Düzce ve Bolu'yu idare eden *Kongur* Alpların, İbn Battuta'da mezkûr Göynük sahibi *Cakü*'nün bu mıntakaya yerleşen İlhanlı timarlıları olması pek muhtemeldir [76b].

Aksarayî ve Reşideddin'den başka Mısır ve Suriye müellifleri de, bize bu Sülemiş hâdisesini anlatırlar. REŞİDEDDİN diyor ki: «Sülemiş Danişmend vilâyetindeki (Mogol) askerî birliklerini kendi tarafına çekti. Ucları da ele aldı, 50.000 kadar atlı askere mâlik olduğu gibi, ona Mısır Memlûklarından da 20.000 kadar asker yardıma gönderilmişti. O birçok serseriyi etrafına topladı, birçok adamlara emîrlik unvanı, sancak ve nakare verdi» [77]. Karama-oğullarının tarihçisi olan ŞİKÂRÎ, Osman Bey'i bu ısyan hareketlerinde Karaman-oğlunun müttefiki göstermiş ve Turgut uruğu beyi Ali Beyin Murad Hüdavendigâr'a hitaben: «Senin babanı Germiyan-oğlu elinden kurtaran Karaman-oğlu değil mi? Osman Bey'e alem ve nakare vererek bey yapan da Karaman-oğlu değil miydi?» diyerek Osman Bey'e emirlik alâmeti olan alem ve nakare'nin Karaman-oğlu yoluyla geldiğinin Birinci Murad devrinde herkesin bildiği bir hakikat sıfatiyle anlatmıştır [78].

Sülemiş, 1292 yılı başlarında tekmil Batı ve Orta Anadoluyu ele geçirmişti. Gazan Han'ın nasb ettiği Selçuk Sultanı Alâeddin Keykubad III.yü Gazan Han'a giderken Erzincan'da durdurarak Gazan için götür-

mekte olduğu hediyelerini de elinden aldı. Buna nazaran Erzincan tarafları da Sülemişin elinde bulunuyordu. Hükûmet kuvvetleri Sülemiş'i ancak 22 Nisan 1299 da Erzincan yanında mağlûp edebildiler. Fakat o teslim olmayıp Suriye'ye kaçtı ve Memlûklardan yardım alarak bir daha Anadoluya girdi. Anlaşılan bu zat, kendisini çok müslüman göstererek ülemanın ve dervişlerin kendi lehine propagandasını temin ve bazı şehirleri bunların da yardımıyla kendisine ilhak edebilmişti. Bu nevi ülemanın Sülemiş lehine yazdıkları yazılarda Gazan Han «din düşmanı», ve onun ordusu «ehli şirk», Sülemiş ise islâm bayrağını taşıyan bir sultan olarak gösterilmiştir [79]. 1301 Ağustosunda Sülemiş yeniden mağlûp edilerek esir alınmış ve arkadaşlariyle birlikte Tebriz'de idam olunmuştur. Bu hâdisede Alâeddin Keykubad III. ve veziri Ahmed Lâkuşî, mücadele eden iki İlhanlı gurupu arasında müşkül vaziyette kalmış, fakat Gazan Han tarafını tutmuş, hattâ bir aralık mahsur kalmışlardır [80]. Gazan Han, Alâeddin Keykubad'a bu sadakatinin karşılığı olarak İlhanlılardan şehzade Hülecü'nün kızını vererek damad yaptı ve «Erzurum'dan Antalya'ya kadar tekmil Rum ülkesi»nin sultanı olarak nasbetti [81]. Fakat o, yukarıda (s. 237) anlattığım gibi, kendisini Türkmenlere sevdiremedi. Bu husus, ilk Osmanlı rivayetlerine de aksetmiştir. Eğer Osman Beyin birer yüksek zattan «emâret unvanı, sancak ve nakare» aldığı doğru ise, o, bunu Sülemişten almış olur. [82].

Uydurulmuş olması muhtemel olmıyan rivayetlerde ise o, Sultan Alâeddin'e muhalif gösterilmiştir [83]. Osman ile Karaman Beyi «Mogol» (yani Sülemiş) tarafında olup «Tatar» (yani Bucukur ve Bayancar) aleyhinde harbetmişti [84]. Herhalde bu savaşlara ait rivayetlerde «Tatar» ismi, ancak İlhanlı ordusunu Danişmend vilâyetinde oturan Tatar tümenleri demektir. Baltu ısyanından sonra gelen bu Sülemiş ısyanı, gerek ısyan ederek ve gerekse onları tenkil maksadiyle Uclar'a gelen Mogol ve Doğu-Türk uruglarının gelip dolmasına vesile olan ikinci büyük hâdisedir. Muineddin Pervane'nin Uc'a bitişik vilâyetleri idare eden oğlu Muhammed Pervane, kendi etrafına boyuna asker toplamasının sebebini: «Bu zaman, Mogolların kaynaştığı bir zamandır, Uc'da askersiz oturulmaz» demişti [85]. Osman Beyi siyaset sahasına çıkaran ilk büyük hâdise işte bu Sülemiş - Bayancar mücadelesi olmuştur.

2) İkinci hâdiseye yani **Bga'da Aktav Tatarları ile savaş**'a gelince, burada «Bga» şeklinde yazılan yer adını «Buga» değil, «Biga» okumak icap eder. Aktav Tatarları [86a], Coçı Ulusu Tatarlarının Balkanlarda, Tuna havzalarında yaşıyanlarıdır, ki reisleri olan şehzade Nogay'ın katlinden sonra bunların dağılması hâdisesini yukarıda (s. 257) görmüştük. Tuna boyunda 200.000 çadır teşkil eden kalabalık bir camia halinde ya-

şıyan bu Tatarların beyleri Nogay'ın sağlığında Bizans topraklarına müteaddit defa girmişler ve bu memleketi yakından tanımışlardı. 1299 da Nogay öldükten sonra bunların mühim bir kısmı, Toktagu Han'dan ve oğullarından korkarak Bizans toprağına girdiler. Bizanslılar bunları, Turkopullarla birlikte Anadoludaki Uc beylerine karşı hududu muhafaza etmek için veyahut da onların işgal ettikleri yerleri geri almak için göndermişlerdir. Bilindiği gibi, o zaman Uc beylerinden bazıları müslüman oldukları halde, Bizans'a giderek onun hizmetine giriyorlardı. Turkopulların da çoğu esasen müslüman olan Türkmen askerleri idi. Bunların arasında şimdiki Aydın vilâyetinde yaşıyan Uc beylerinden ayrılmış Melik İshak adlı birisi vardı. O sıralarda Bizanslıların hizmetindeki Katalonyalıların arasında Mağribli Müslüman Araplar da bulunuyorlardı. Osmanlı rivayetlerinde bir anochronizm eseri olarak «Aktav» tesmiye olunan bu Tatarlar, Nogay'ın idaresinde müslüman olmuşlardı. Bu câmiaya dahil olan Alan'lar da vardı, onlar hıristiyandı; fakat onların arasında da islâm propagadnası artıyordu [86b]. Bunlar Bizanslıların Anadolu seferine birkaç defa iştirak etmişlerdir. Bir defa imparator Michael zamanında Bizans ordusiyle beraber Çanakkale'den geçip Mağnisa ile Biga arasında Anadolu beyleri tarafından müthiş bir hezimete uğratıldılar. Bu vakıa 1300-1301 yıllarında olmuştur [87].

3) **Bursa yanındaki Yenişehir'de Tatarlarla savaş**'a gelince [88], bu, daha ziyade Bizans hizmetinde bulunup İzmiti müdafaa eden Nogay Tatarlariyle olan bir savaşa ait karanlık bir hâtıradan ibaret olsa gerektir. Nogay'ın (1299 yılında) katlinden sonra dağılan ordusuna mensup bir bey deniz yoluyla İlhanlılara giderken ters rüzgâr tarafından Eregli'ye atılmış, Bizanslıların eline düşmüş ve Bizans hizmetine intisap edip hıristiyan olarak İzmit'in müdafaasına memur edilmişti. Nogay'ın en yakın adamı olduğu anlatılan bu beyin ismi Κοοζιμπαξις (Kuksimpaksis) şeklinde yazılmıştır. Bizans kaynaklarındaki παξις daha ziyade «bek» demektir. Burada ise PACHYMERS «paksis» kelimesinin «kâhin» demek olduğunu tasrih etmiştir. Buna nazaran «bakhşı» demek olacak. Herhalde bu Kuksimpaksis, «Küçüm-Bakhşı» gibi bir isim olacak [89]. Bu tatar beyi İzmit vâlisi sıfatiyle bulunduğundan, Uc beylerinden PACHYMRES'te «Suliman paksis» yani «Süleyman Bey» diye yazılan bir beyi ve arkadaşlarını Bizans tarafına meylettirmek vazifesiyle tavzif edilmişti [90]. Bu da Candar Yemen Beğin oğlu Süleyman Beğ (sonraki Paşa) olsa gerektir. Çünkü o, 1335 yıllarında İbn Battuta geldiği sırada yaşı yetmişi geçmiş bir ihtiyardı. Osman Bey'in Tatarları Yenişehir civarında mağlûp ettiğine ait olan rivayetler, işte bu Küçüm Bakhşı ile aralarında 1300 yıllarında vaki olan birer savaşa ait olabilir [91].

Osman Bey'i Bizans taraflarında fütuhat ve gazada bulunmağa sevkeden âmiller, bir değil birkaçtır. Söğüt'de oturan Kayı beylerinin İnebolu ve Bursa'yı ele geçirmeleri için müsaid şartlar vardı. Bunlardan istifade etmek hevesine düşmek, bu savaşçı Türk beyleri için tâbii işti.

a) Evvelâ bu bölge, **Bizanslılarla İlhanlılar arasında büyük ticaret yolu** üzerinde bulunuyordu. Bizansla olan siyasî münasebetler de bu yol üzerinden devam ettiriliyordu. Bizans imparatorunun kızının Olcaytu'ya gönderilmesi de, bu yol üzerinden olmuştu. Bidayette Gazan Hana gönderilecek olan bu kadının ve maiyetinin geçmesine mâni olmaması, Bizanslılara karşı olan düşmanca hareketlerinin durdurulması kendisine emredildiği halde, Osman Bey'in buna bakmadığı Bizans kaynaklarında zikredilmektedir. Prensesin gelmesini bildiren elçiler, REŞİDEDDİN'e göre 14 rebî'ulevvel 702 (7.11.1302) de Tebriz'e varmışlardı. Rum prensesi ancak Gazan Hanın vefatından sonra geldi. Olcaytu'nun bu kadının gelmesi dolayısiyle Bithynya'da Keşişdağı (Uludağ) civarına 30.000 kadar asker gönderdiği de, Bizans kaynaklarında yazılıdır [92]. Bu zamanda Bizansın, İlhanlılara yalnız kız vererek sıhrî münasebet tesisini düşünmüş olduğu değil, Tebriz'e karşı bir nevi tâbiiyeti bile iltizam ettiği muhakkaktır. Bizansın Gazan Han'a cizye verdiği hakkında şâir ENVERÎ'nin yukarıda (s. 219) naklolunan sözü, asılsız değildir. Bu husus REŞİDEDDİN'in Gazan Han zamanında Kınnesrin vâlisi olan oğlu Hoca Sadettin'e yazdığı mektubunda, Tebriz'in Rab'-ı Reşidi kısmında kendi tarafından vücuda getirilen yüksek mekteplerin ve onlarda okuyan 6.000 talebenin iaşesi için tahsis edilen varidatın başında «Rum ve Büyük-Kustantiniyenin cizyesi» zikredilmiş olmasiyle [93] teeyyüt etmektedir. Bizansın Germiyan-oğluna da senevî 100.000 dinar vergi (utave) ve pek çok hediyeler göndermekte olduğu da, İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ'de mezkûrdur. Rabıtaları bu kadar sıkı olan İlhanlılar ve Germiyan-oğulları ile Bizans arasında ve büyük yolun üzerinde bulunan Osman Bey de muhakkak İlhanlıların hizmetinde idi. Kastamonu'daki Candarlıların ve Aydın beylerinin önde bulundukları, siyasî nüfuzları ve ordu teşkilâtları daha büyük olduğu halde, onların yerine Söğüt beylerinin geçmiş olması, başlıca bu Bitinya'dan geçen ticaret yolunun ve İlhanlı-Bizans münasebetinin ehemmiyeti yüzünden olmuştur. Zaten Osman Bey'in tarihte ilk defa zikri de, Anadolu kaynaklarında değil, Bizans menbalarında 1302 yılı hâdisesinde, bu ticaret yolu üzerinde Bizanslıların âsâyişini ihlâl eden birisi sıfatiyle geçmiştir.

b) Sakarya havzasındaki Uc Türkleri arasına Bizans ülkelerini fetih fikri Gazan zamanında Rumelinden dönüp gelen ve Olcaytu zamanında İlhanlıların himayesini gören dervişleri ve (Çepni'ler başta olmak üze-

re[94]) akidece yarı şii Türkmen uruğları tarafından beslenmiştir. Bunu, eski Araplar zamanındaki «gazilik»in Bizans «Akritoi»ları ile temas neticesinde dirilmesi şeklinde izah etmek [95] yanlıştır. 1299 yılında şehzade Nogay'ın vefatını müteakip Tuna havzasında ve Rumeli.nde artık müslümanlık yoluna girmiş olan ülkelerin tekrar gâvur memleketi olması ve bunların binlerce aileleriyle birlikte Karası'ya dönüp gelmesi [96], bir çok müslümanların Küçüm Bakhşı gibi tenassur ederek Bizans hizmetine intisap eylemesi (Bursa'da tekfur olan Baursuk'un da bu gibi mutanassır Türklerden biri olması pek muhtemeldir) Uc mıntakasında gaza ile geçinen mutaassıp dervişler ve onlara toptan yani oymak halinde mürid olan Türkmenler için heyecan doğurucu bir hâdise olmuştur. Şehzade Nogay'ın kadını Çini Hatun ve büyük oğlu Türi, Gazan Han'ın karargâhına gelerek, İlhanı Altunorda'da tekrar kefereyi hâkim kılan Toktagu Han'a karşı harb ilân etmeğe teşvik ettiler [97]. Saltuk Baba'nın, Nogay'ın katlinden sonra Rumeli'nden kaçıp İlhanlılara gelen halifesi **Tokatlı Barak Baba** da, Gazan Han nezdinde makbuliyete geçmişti. Bu da Toktagu ile Bizans'ın birleşmiş kuvvetleri tarafından Anadoluya ve İlhanlı ülkesine geri atılan Rumeli gazilerinin manevî rehberi ve öncüsü idi. Bunlar Bizansa karşı ciddî teşvikatta bulundular. Sarı Saltuk gibi pîrlerinin ve pek çok gazilerin cesedleri, Tuna havzasında ve Dobruca'da kalmıştı. Az sonra Altınordu'da Toktagu Han vefat edip, yerine tekrar bir müslüman Hanın yani Özbek Han'ın geçmiş olması, Sakarya havzasında ümitleri büyütmüştür. Her gittiği yerde şaman gibi elde davul («tüngür») bulunduran, şaman sahneleri yapan boynuzlu Barak Baba'nın Bitiniya'da bulunduğu, Bursa vilâyetinde Kestil nahiyesindeki Barak-fakih ismindeki köy adından ve bu şeyhe ait rivayetlerden istidlâl ediliyor [98]. «Han elçisi» sıfatiyle Suriye'de, Gilân'da ve diğer yerlerde bulunduğunu gördüğümüz bu şeyhin, Olcaytu tarafından Keşişdağı mıntakasında 1302 yılında gönderilen İlhanlı ordusu içinde bulunmuş olması da pek mümkündür. Herhalde bu şeyhin en kuvvetli mürid ve halifeleri Sakarya havzasında bulunuyordu. Bunlar da, Horasan'dan gelen **Tapduk Emre** ile Azerbaycandan gelen **Geyikli Baba**, ve Tapduk'un halifesi olan **Yunus Emre'dir.** H. 707 (m. 1307-8) yılından az sonra vefat ettiği ve Bursuk suyunun Sakarya'ya döküldüğü yerdeki Sarı köyde medfun olduğu anlaşılan [99] Yunus Emre kendi divanında:

*Yunusa Tapduk-u Saltuk-u Barak'dandır nasib * çün gönülden cûş kıldı, men niçe pinhan olam* [100] demektedir. Barağ'ın halifesi olan Tapduk Emre'nin ve haleflerinin mezarı da, yine Sakarya havzasında Nallıhan kazası köylerinden Emre köyündedir [101]. Barağ'ın müridi ve Osman ile Orhan Bey'lerin de muasırı olan Geyikli Baba da, Bursa yanında Ba-

rağ'a nisbet edilen köye yakın olan «Baba Sultan» köyünde yatıyor [102]. Mezarı Rumeli'nde kalan Sarı Saltuk'un bu ateşli, Ali'nin Olcaytu Han'a hulûl ettiğini söyleyecek kadar bu hana bağlanan halifesi Barak Baba, İstanbul'un fethinden evvel yazılan nüshaları ile de bize malûm olan ve aslında en çok Kıpçak şivesiyle karışık yazılan «kelimât» yahut «şathiyât» bırakmıştır.

Şeyh bu *«kelimât»* da: «Kendisinin sipahi iken bey olduğunu, her gün bir kaz yediğini, sultana (yani Olcaytu Han'a) hiyanet etmediğini söyledikten sonra; dine kuvvet vermek istiyorsan, evin kapısını kır (sedleri yık), İstanbul ile Trabzon şehirlerinin muteber büyük adamlarını Karadenize dök, uşaklarını esir alıp müslüman çerisine kat ve Muhammed Peygambere salâvat söyle» diyor, ve galiba böyle bir fütuhatın sonunda yapılacak bayramlara işaret ederek, müteaddid *çardaklar* kurularak *karsa* oyunları yapılacağını ve *Tokuzar öğüzden soğum* ziyafetleri tertip edileceğini yine şaman çathiyatı tarzında söylüyor. Bu sözlerinin çok mânalı olduğuna da işaret ederek: «Bu dersi anlayan anladı, anlamayan (hakkında da kıpçakça olarak) tangladı» (yani tahminen bildi) demektedir [103].

Dervişlerin nüfuzunda yaşıyan bir muhitte Barak gibi hükümdarın mukarrebi ve yarı şamanî olan dervişlerin öncüsü bulunan bir zatın, bu şekilde İstanbul ve Trabzon'daki Bizans imparatorluklarını silip süpürüp denize dökmeyi tavsiye eder şekildeki talimatının, Sakarya'daki Türk muhiti üzerindeki tesirinin azameti ancak tasavvur olunabilir. Sarı Saltuk gibi Barak'ın da Sultan İzzeddin Keykâvus'un muhitinden ve Karadeniz'in kuzayında bir aralık coşan dinî hareket, gazilik hareketi namına iş yaptığı ve bunu Uc Türklerinin ve İlhanlıların kudretiyle kuvveden fiile çıkarmak istediği şüphesizdir. İbn Battuta'nın Azak ve Kafkasya şimalindeki Macar yolunda Horasandan, Irak ve Rum'dan gelen gazileri gördüğünü yukarıda (s. 266) zikretmiştim. Biraz sonra Altınorda Hanı Temür Kutlug Han'ın 1398 yılında uygur harfleriyle yazılan yarlığını, Ozu (Dneper) ırmağı boyunda «Mücâvirân» denilen yerde imzaladığı malûmdur [104]. Şimdiki Kermencük'e yakın olduğu anlaşılan bu yerin (köy, yahut kasaba) ismi «mücâvirler» yani Mekke mücâvirleri demektir. Bu hususa, yani küffar hududunda gazilerin köy ve kasaba kurarak yerleşmelerinin, İlhanlı devletinin «Firenk» hududunda olduğu gibi [105], Altıonrda'nın «Firenk» hududlarında da olmuştur.

c) Osman Bey ve oğulları için başka bir müsaid şerait de **Bizans'ın iç durumu**'nun bu zamanda çok karışık bulunması olmuştur. O sırada Andronikos II. (1283-1338) hukûmet sürmüştür. Bu imparator çağında Bizans fevkalâde bir buhran devresi geçiriyordu. Bitinya, Firikya ve

Paflagonya'daki dağlık bölgelerde Bizans sınırlarını koruyan ahalisi, eskiden vergilerden muaf tutulduğu halde, Andronikos bunlara ağır vergi tarhetmiş ve böylece bunların düşmanlığını kazanmıştı. Kendi kumandanlarından Flontropinus'u derme çatma bir orduyla Bitinya'nın müdafaasına göndermişti. Onlara erzak göndermediği gibi, maaşlarını da temin edemedi ve neticede bu ordu dağıldı. Bir yandan Germiyan-oğlu Menderes boyundaki Bizans kalelerini birer birer fethederken, Aydınoğlu da Sart şehrini almıştı. Başka bir taraftan Candaroğulları da Bizans kalelerini kuşatıyorlardı. İmparatorun ordusu yoktu. Olanını da, Balkanlarda kaybettiği nüfuzunu ikame etmek için sarfetmek mecburiyetinde idi. Küçükasya'daki sınır bölgelerinin Uc beyleri tarafından işgal edilmesi imparatorun nüfuzunu büsbütün sarsıyordu. Nihayet bir Georg de Flo adlı yabancı Siçilya'dan gelerek 8.000 kadar bir derme askeriyle imparatora hizmet teklifinde bulundu. Bunlar İspanyollarla Magribli Araplardan ibaretti. Bunları «memleketin müdafileri» sıfatiyle hizmetine kabul eden imparator, Georg de Flo'ya yalnız geniş salâhiyetler vermekle kalmadı, prenseslerden birini de ona vererek Bizansta büyük bir mevki kazanmasına yol açtı. Bu da, Bizans âyân ve eşrafı arasında imparatora karşı derin bir nefret hissini uyandırdı. İmparator Bizansa gelerek ücretli asker olan ve «Turkopul» ismi altında anılan müslümanlardan da askerî birlikler kurmuştu. Sonra Aydın Türklerinden adı yukarıda geçen Melik İshak 10.000 kadar askeriyle Bizansın hizmetine intisap etti. Öte yandan Tuna boyundaki Nogay'ın ordusunu teşkil eden Tatarlarla Alanların bir kısmı da, şimdi anlattığımız gibi, Bizans hizmetine girmişlerdi. İçten çürümüş olan Bizans, her taraftan müslüman ve gayrimüslim Türk ve Tatarları askerliğe ala ala, memleketini ve içteki çürüklüğünü bunlara pek yakından tanıtmıştı. Hülâsa, Bizans ordusunda Bizanslılardan başka herşey vardı. İşte Bursa'nın 1326 yılında Orhan Bey tarafından işgali, böyle bir şeraitte husule geldi. Sınır boyundaki hıristiyan Bizans askerlerinden hattâ kumandanları arasında imparatorun hizmetinde bulunan islâm-hıristiyan karışık Katalan-Turkopullar birliğinde kalmaktansa, Kayı beylerine iltihak etmeyi tercih edenler bulundu. Bir taraftan İlhanlı kuvvetlerinin Barula ve Baltu ile başlanan isyanları dolayısiyle **batıya sıkışan uruğlar**; diğer taraftan aşağı Sakarya ve Paflagonyada Gazan Han zamanından başlayıp çoğalan ve YAZICIOĞLU'nun «366 timarlu sipahi»den bahsetmesine esas olan **askerî ikta'lar** Bizansın çürüklüğünden istifade eylemekte Osman Beyi ve oğullarını destekleyen **nufus kalabalığı**nı teşkil etmişler, Sakaryadan Çanakkaleye kadar uzanan yerleri fetheder etmez Rum firarilerinden boş kalan bütün köy, ka-

saba ve şehirleri müslüman Türklerle doldurmak için sonsuz kaynak olmuşlardır.

Öte taraftan Osman Beyin şahsî karakteri, onun ve maiyetinin medenî seviyesi bu bölgede yalnız İslâmlar değil hıristiyanlar arasında da nufuz kazanmaları için elverişli olmuştur. Burası gerçekten çok cengâver ve iş bilen kabile reisleri tarafından idare edilmiştir. Gerek Ertoğrul ve gerek Osman Beyin şahsî meziyetleri hakkında naklolunan rivayetlere inanmak gerektir. Bunlar bütün savaşları bizzat idare etmişler ve bu sayede küçük kabile reisliğinden bütün ülkedeki kabile askerî teşkilâtlarının başına geçebilmişlerdir. Bunların medenî seviyeleri meselâ Kastamonu ve Germiyan beylerinkiyle kıyas kabul etmez derecede aşağı olduğundan, müslüman olmakla beraber islâm taassubundan uzak bulunmuşlar; bu da kendilerine iltihak eden, fakat tam bir müslüman olmadıkları halde Türk derviş ve Abdallarını kendilerine manevî rehber ve pir tanıyan her türlü Türk ve Moğol «evbaş»ı ile ve mühtedi hıristiyanlar ile hemen özlaşmalarını kolaylaştırmıştır.

Osman Beyin mensup olduğu aşiretin, Kayıların, bidayette adetçe pek az (400 çadır) olduğu, Uç'taki muhtelif Türk unsurlarıyla karışarak vücuda getirdikleri kuvvetin din gayreti ile birleşmiş olduğu hakkındaki rivayetlere de inanmak icab eder. Orhan Beyin zamanında yaşıyan Mısırlı müellif İBN FADLALLAH AL-UMARÎ'de Orhan Beyin askerleri ve tebaası «görünüşte müthiş, hakikatte ise manasız derme çatma unsurdur, kendileri istikametten mahrum, fakat komşuları ile eyi geçinmesini bilen ve daima gazada bulunan insanlardır» şeklinde tavsif edilmiştir[106]. Osmanlı müverrihi ALÎ'de ilk Osmanlı camiası hakkında «ol zamanda sükkâni Mulk-i Rum ekseriya guzat'ı Etrâk ve Tatar ediği malûm ve saire ahalii merzu bum ise evlâdü kefereden zuhur etmiş bir bölük sâde levh edikleri mefhum» demiştir [107a]. Fakat Osman ve Orhan Beylerin kuvveti de işte bu gibi muhtelif unsurları, yalnız Türk, Mogol Kıpçak ve saire unsurlarını değil, Horasanlıları ve muhtelif mütedileri müslümanlık ve türklük esasında birleştirerek büyük bir devletin temelini kurabilmelerinde olmuştur.

— 3 —

İLK OSMANLI SULTANLARI VE FÜTUHATLARI

Orhan Gazinin 1326 yılında Bursayı fethedip 1327 de ilk sikkesini darbetmesiyle başlanan [107b] Osmanlı devletini kurma işi, onun vefatından sonra oğlu Birinci Murad (1359-89), bunun oğlu Yıldırım Bayazid (1389-1402), sonra bunun oğulları Emir Süleyman ve Çelebi Mehmed

(1403-1421), Çelebi Mehmedin oğlu İkinci Murad (1421-1451) ve sonra bunun oğlu Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) tarafından devam ettirilerek Akdeniz ve Karadenizi birleştiren büyük bir deniz devleti, ayni zamanda Anadolu ile Rumeliyi ve Balkanları birleştiren büyük bir Avroasya kara devleti kurulmuş oldu ve Fatih Sultan Mehmet te kendisini «iki deniz ve iki kara sultanı» (sultan al-barreyn ve 'l-bahreyn) tesmiye eder oldu.

Orhan Gazi 1330 yılında İznıkı zaptettikten sonra, 1336 da Karası beyliğinin çoğunu da kendi memleketine ilhak edip Marmara havzasına mâlik oldu. Bundan sonrası, artık daima zaferle biten fütuhat silsilesidir. Orhan Beği istiklâl yoluna sevkeden hâdise, 1327 de Temürtaş Noyanın Rum beğlerbeğliğinin sona erip Anadolunun idaresinde gevşeklik ve dağılma prosesinin başlanması ve nihayet 1335 te Ebu Sa'id Hanın vefatiyle memleketin herc ü merc yoluna girmesi olmuştur [108]. Bundan önce Osman Beğ ve oğlu Orhan, Bizanslılara karşı yıldırıcı olmakla beraber, İlhanlılara karşı muti' ve munkad kalmışlardır. Bidayette Kastamonu emirlerine, sonra Germiyan oğullarına tâbi olduklarından tarihlerde adları geçmez: İlhanlı Emir Çoban, 1314 te, Sıvas yanındaki Karanbük'te Anadolu beylerini topladığında Osman Beğ, «Germiyan oğluna tâbi olup onunla beraber gelen beyler» [109] sırasına dahil olmuş olsa gerektir. Temürtaş Noyan kendisi bazan Kayı beylerinin de yaşadığı Sakarya havzasında kışlamıştır [110]. Ve Osman Beğin Temürtaş Noyan'a vergi te'diye ettiğine dair kayıt ta vardır [111].

Verdiği malûmatlar 1330 senelerine ait olan müverrih ABU'L-FİDÂ Rum ve İstanbul hududundaki ayrı teşekküller sıfatiyle Candaroğlu Süleyman Paşa'nın Kastamonu beyliğini, Karamanoğlu ve Hamidoğlu beyliklerini zikrettiği halde, Orhan Beyin idaresinde olan bir beylikten haber vermemiştir. Çobanoğulları zamanında tertip olunan ve 1349-50 yıllarına ait bütçe cedvelinde bütün «Memâlik-i Rum al-mahrusa»nın vergileri Hoca Necmeddin Cüveyni'ye «mukata'a ve zımân yoluyla» verildiği kaydolunurken, Orta Anadolu vilâyetleri «al-Vustâniye» (yani orta vilâyetler) ismiyle; Karaman, Germiyan, Egridür, Hamidoğlu, **Orhan**, Sinob, Denizli, Gerede - Bolu, Umurbey, ve Kastamonu da «al-Ucât» umumî ismiyle kaydedilmişlerdir [112]. Yani Orhan Gazi de, Tebriz'de İlhanlı hükûmetinin devamını teşkil eden Çobanlılara ve onların hanı Enüşirvan'a vergi veren beyler arasında zikredilmiştir.

Orhan Beğ'in **DEVLET TEŞKİLÂTI** basitten mudile doğru gelişmiştir. Orhan Gazi 1334 yılında Bursa'da yaptırdığı camiindeki kitabesinde kendisini «emîr-i kebîr» ve bir de «gazilerin sultanı» (sultan el-guzât) tesmiye etmiştir, ki bu, diğer Uc beylerinin de kullandığı mutevazi

bir unvandır. 1324 yılında yazdığı Mekece vakfiyesinde olduğu gibi, 1448 tarihine ait temliknamesinde de Orhan Gazi hiçbir unvan taşımayıp, meskûkâtında da görülen «Orhan bin Osman» sözünü tuğra yerinde kullanmıştır. Vakıfnamesinin metninde de kendisini «men ki Şucâeddîn Orhan bin Fahreddin Osman'ım» diye tesmiye etmiş olup, vesikada şahit sıfatiyle isimleri geçen kardeşleri ve oğulları için dahi hiçbir unvan kullanmamıştır [113]. Fakat temliknâmesinde kendisine nisbetle *«Khudâvendikâr»* unvanını kullanmış oduğu gibi, büyük oğlu Süleyman ile veziri Hacı Paşa'yı *paşa*, diğer üç oğlunu da *bek* unvanlariyle zikretmiştir. Bu *khudâvendkâr*'ın, Selçuklu vezirleri ve kumandanları için de kullanılan bir ihtiram unvanından ibaret olduğunu, HASAN BN 'ABD ÜL-MÜ'MİN AL-KHOYÎ'nin yukarıda isimleri geçen eserlerinden öğreniyoruz. Bu unvan sonradan *hünkâr* şekliyle de maruf olmuştur.

Orhan Beğ sâdece Uc beylerinden birisi olduğu için, Bursa fethine kadar kendisine tâbi beylerin ve devlet memurlarının kadrosu, ancak bir İlhanlı sancak yahut bölük beyliği kadrosundan ileri gitmemiş olduğu görünüyor. *Noyan* gibi yüksek İlhanlı unvanı, Orhan Beğ tarafından Germeyan beğine yazılan bir mektupta, bu beye hitaben, kullanılmış imiş [114]; ben bu mektubu görmedim, ihtimal Germiyanoğluna nisbetle böyle bir unvan kullanılmıştır. Söğüt beylerinin bildiği devlet idare kadrosu, saltanat kurulunca, bazı eski Selçuklu ve kendilerine muasır Mısır müesseseleriyle ikmal edilmiş; fakat bunda da *sultan*'dan sonra gelen büyük rütbeler meselâ vezirlik görülmüyor [115]. Herhalde diğer Türk camialarında olduğu gibi, Osmanlı teşkilâtçılığında da esas, her Türk camiasında çekirdek halinde mevcut olduğunu yukarıda (s. 106 - 107) anlattığımız devletçilik taslağını genişletmek olmuştur. Meselâ *paşa, yeniçeri, solaklar, baltacılar, tornacılar, bostancılar* gibi müesseselerin muahhar Osmanlılarda aldığı geniş şekil, Orhan Beğ için henüz tamamiyle yabancı idi. Orhan Beğ teşkilât hususunda Bizanstan bir şey almamıştır. Oğulları devrinde bile (Fâtih'e kadar) *alay, monopol, martolos* ve *efendi* gibi tek tük rumca tâbirlerden başka bir şey girmemiştir [116]. Zaten Orhan Beğ'in Bursa ve İznik tekfurlarından öğreneceği birşey yoktu; ondan sonra İstanbulun fethine kadar geçen devirde ise, Osmanlı devleti teşkilâtı artık tam olarak kurulmuş bulunuyordu. Askerî teşkilât, toprağın idaresi, divanda inşa usulü kâideleri, arazi tahriri şekilleri, idarî taksimat, ikta' sistemi, malî sistem en çok İlhanlı usulünde idi. Malî idarenin ve defterdarlık usulünün nümunesi olan bir İlhanlı eserinin, *Saadetnâme*'nin Ayasofya kütüphanesinde (N. 4190) bulunan nüshası, Orhan zamanında h. 737 yılında yazılmış olduğu halde, Konyada Yusufağa Kütüuphanesinde (N. 1756) bulunan nüshası h. 815 yılında yani Çelebi

Mehmed zamanında Bursa'da yazılmıştır. Murad I 1366, Süleyman Beğin 1404 ve Fatih'in 1461 yıllarına ait «muafiyet» *(tarhanlık)* vesikalarında «tekâlif-i divânîden ve 'avâriz örfîden, ulaktan, segbandan ve tuğanci zahmetinden, salgundan muaf» sözleri Osmanlı teşkilâtını nereden geldiğini şüphe götürmez şekilde gösteren delillerdir. Çünkü İlhanlı ve Calayır vesikalarında bu «tekâlif-i divan ve avariz» haricinde ahaliye ağır gelen angariler olarak *barsçı* ve kuşçı zahmetleri muafiyet maddeleri sıfatiyle ayrıca zikrolunmaktadırlar. Yalnız İlhanlılardaki «barsçılar», Osmanlılarda «segban» ile ifade edilmiştir [117]. İlk Osmanlı kayitlerinde paraya nisbetle kullanılan «sîm-i râyic», «vucûh-i dirhem, dinâr» tâbirleri de İlhanlılar zamanında kullanılan tâbirlerdir. Selçuklulardan gelen ıstılahların çoğu İlhanlilar ve Memlûkler için de müşterektir, Selçuklu *vâli, çaşnigir* ve *sübaşı* tâbirleri bu kelimelerin İlhanlılardaki karşılıklarının yerini tutmuştur. Bazı İlhanlı ve Selçuklu tâbirleri sadece türkleştirilmiştir.

Osmanlılara geçen İlhanlı devletçilik ananelerinin başında «şeriat» ile muvazi «kanun» *(yasak)* yaşatmak ve vergilerden «tamga» ile bir de ismini «koyun hakkı» şekline değiştiren «kopçur» [118] ve askerî ikta' sistemi gelmektedir. Orhan Beğ zamanında şekli itibariyle tam bir İlhanlı sikkesi olan 6 kıratlık gümüş küçük *akça* 1,152 gram ağırlığındadır; bu ise İlhanlı Gazan'ın 1,152 gramlık «yarım dank»ının aynıdır [119]. *Miskal*'ı yalnız mücevherat ve altın ölçüsü için esas tutarak, muamelede *dirhem* (direm) kullanmak da Tebriz usulüdür. Akça (dirhem)in 24 e (4 akçanın 96 ya) inkisamı ve bu küçük bakır paralara *mangır* denilmesi yine İlhanlı usulüdür. Ve bu *dirhem* 16 kıratlık Tebriz dirhemi olduğu gibi, 7,372 kiloluk Osmanlı *batmanı* da 737,2 gramlık Tebriz *sir*'inin on mislidir [120]. Osmanlılardaki ak-bayrağın İlhanlı bayrağı olduğu da malûm bir hakikattir [121]. Diğer İlhanlı teşkilât ve tâbirlerinden de şunları zikredelim: Dörtlü divan teşkilâtının teferruatı, defterdarlığa tâbi olan ikta' sisteminin teferruatı, *türe, yasak, tamga, ordu, içoğlan, dışoğlan, ağalar, bahadır, çeri, nöker, kol, bölük, karakol, ugruk, zağarçı, ılgar, cebe, cebeci, cebe-arzı, karavuna, hurc, çete, tünkür (tünkül) çadır,* bazan kullanılmış olan *yarlıg* tâbiri (Candarlı Ali Paşa'da), Müslümanlara karşı kullanılan «muafiyet» tâbiri yerine gayrimüslimlere karşı *tarhan* denilmesi.

Orhan Beğin bildiği devlet nizamı ve kanunu, ancak «türe» ve «yasak»tır. Bu cihetten Osmanlı kanunlarına Mısır müelliflerince «yasak-i Osmanî» tesmiye edilmiştir. Osmanlı kıyafetinden «bileğe doğru darlaşan dar yenli Tatar kaftanı» da Mısır müelliflerinin tavsif ettiği bir askerî giyimdir [122]. Fakat Selçuklularca meçhul olup Osmanlılara an-

cak İlhanlılardan gelen en büyük siyasî umde, yine *yasak zihniyeti* ve vergideki *tamga*'dır. Yani devletin esası, şeriat değil bunlardır. Kadı Burhaneddin'in, Yıldırım Bayazıt hakkında «ilim ve faziletten mahrum sade bir Mogoloğlu» demesi [123] Osman Beğin sırf Mogollar hizmetinde olan ve islâm kültüründen uzak birisi diye sandığından ilerigelmektedir; yoksa bu ifade, Osman'ın Mogollarla etnik bir karabetini ifade etmez. Orhan Beğin 1324 yılındaki vakfiyesinde «öşür» tâbiri varsa da [124], bu tâbirin İlhanlılardaki *kalan* mukabili olarak kullanıldığı da malûm olduğundan, tam şer'î *öşür* mü yahut *kalan*'ın karşılığı mı olduğunu kestiremeyiz. Herhalde Osmanlılarca Selçuklulardan ve şeriattan alınan teşkilâtın, Candarlı Kadı Halil gibi diyanet ehli tarafından sokulduğu bellidir. Osmanlıların tam türk usulüyle «çekirdek»ten büyüttükleri tipik icadlarından biri de, İlhanlı «noyan» ile Selçuklu «vezir»in yerini tutan (ayni zamanda ailenin babadan sonra büyüğü ve «veliahd» mefhumlarını ifade etmek üzere kullanılan) *paşa* unvanıdır. Orhan Gazi bunu, tâbir o zaman için caiz ise, «veliahd» olan oğlu Süleyman Beğ'e nisbetle olduğu gibi, «veziri» Hacı Paşa'ya ve temliknâmesinde sadece «Sinaneddin el-Fakîh» tesmiye olunan diğer «vezir»ine nisbetle de kullanılmıştır [125]. Ben bu kelimenin «baş-şad» demek olacağını ve Kıpçaklardan geldiğini zannediyorum [126]. İhtimal bu tâbirin Osmanlılarda aldığı mâna ile kullanmağa sebeb olan örnek, Sülemiş'in yanında yüksek rütbe aldığını zikrettiğimiz derviş Muhlis Paşa olmuştur [127]. Bu kelime, asıl şekli ne olursa olsun, türkçedir ve sonradan kesbettiği yüksek mâna da Türk tarihi inkişaflarının mahsulüdür. Bu kelime, İran kavimlerinden hiçbirisi tarafından kullanılmamıştır.

İlk Osmanlılardaki Kıpçak tesiri, yanından geçilmesi caiz olmıyan bir keyfiyettir. Osman Beğ'in Alâeddin Keykubad III. hakkında: «O *sultan* ise, ben *han*'ım» demesi [128] de, Kıpçaklardan (belki de bunların bir oymağı olan Turgutlardan) geçmiş bir tâbir olsa gerektir. Çünkü *han* tâbirini Açina-oğullarına hâs bilmeyip, kabile reislerine de ıtlâk etmek, Kıpçakların âdetidir. Bitinya'da Kıpçak olacaklarını ileri sürdüğüm Turgutlar'dan başka dahi Oğuz olmıyan bazı uruğların bulunduğu, o zamana ait kayıt ve rivayetlerden öğrenilmektedir [129]. Osman Beğ zamanında yaşamış olan Yunus Emre'nin şiirlerinde de kıpçakça sözler vardır [130]. Orhan'ın ve maiyetinin dili güzel bir oğuzca idi, buna 1348 tarihli temliknâmesi Murad Gazi'nin 1385 tarihiyle Termizli Seyyid Büzürg'e ve 1386 tarihiyle Evrenos beye verdiği beratları da şehadet etmektedir; bununla beraber Enverî'nin Osman Beğ ve oğullarının dilinde diğer oğuzlarca mutad olmıyan kelimelerin bulunduğunu meselâ: *güvey* yerine mogolca *küregen* kelimesinin kullanıldığını zikrettiğini [131] de unutmamak

icab eder. «Zengin» mânasında «bay» tâbiri de kıpçakçadır. Demek ki, konuşma dilinde şive farkları ne olursa olsun, edebî dil Selçuklu oğuzcası olmuştur.

Orhan'ın memleketi küçük olup iddi'âlı ulemanın nüfuzu altına daha düşmediğinden, askeri ve sivil idareye ait vaziyet icabı ittihaz ettiği tedbirlerinin tatbik etmekte güçlük çekmemiş; ayni zamanda İlhanlı müesseselerini de kendi memleketinin icablarına göre tâdil edebilmiştir. Memleketi kendi evlâdına vermek için, önceleri silâh arkadaşlarına verilmiş olan yerleri ve kasabaları onlar ölünce kendi evlâtlarına vermiş; «Yaya» ve «Müsellem» adlarıyla muvazzaf ordu kurmuş; tımarlı süvari teşkilâtında da bazı tadilât yaparak memleketi oymak beylerinin keyfine tâbi olmaktan kurtarmıştır. «Üsera» müessesesi tam olarak mevcut olduğu gibi, ordu ve devlet memur kadrosu için de üsera bir kaynak olmuş. Umur Bey'in vakıfnâmesinde arazi ile beraber üsera'nın vakfı da kaydedilmiştir [132]. Birinci Murad'ın kardeşleri Halil ve İbrahim kendisine muhalefet edince, devleti Osmanlı hanedanına değil, kendi oğullarına ait tanıtmak usulünü yürürlüğe koydu. Üsera'dan «acemi oğlan» ve devşirilen hıristiyan çocuklarından terbiye ederek «yeniçeri» teşkilâtını kurdu. Hükümdarla kendilerini emir yahut beğ telkib etmekte devam ettiler. Fatih Mehmed bile «iki kara ve iki denizin sultanı» olduğu halde, fermanlarının birinde «ben ki emir-i â'zam Sultan Mehmed Beğim» diye yazmış, bazan «Sultan Muhammed Han sözümüz» şeklinde ilhanlı başlıklarını da kullanmıştır [133]. TURSUNBEY gibi müverrihlerin ifadelerinden anlaşıldığına göre, Fâtih zamanı da dahil olmak üzere Osmanlı Sultanlarının hükümranlık seneleri bahis mevzuu olunca meselâ «Sultan Murad'ın beğliği zamanında» tâbiri kullanılmıştır. Herhalde Osmanlı sultanları için kırallık ve sonra imparatorluk mânasını ifade eden tâbir, *beğ* ve bilhassa *sultan* olmuştur. Arasıra kullanılan *han* yahut *hakan* kelimeleri, ancak edebî bir kıymeti haiz olmuştur.

OSMANLILARIN RUMELİNE GEÇMELERİ daha Orhan'ın hayatında oğlu Süleyman Paşa'nın idaresinde, Hacı Elbeği, Yakub Ece ve diğerleri maiyetinde 1357 de vaki olmuştur. Bunlar Gelibolu'yu üs edinerek bir yıl içinde İpsala ve Tekirdağı'nı işgal ettiler, Osmanlılar bir defa girdikleri yerden çıkmadılar, çıktılarsa da yine geldiler ve tekrar zaptettiler. Yani yerleşme kararları kat'î idi. Bu Rumeli fethini hazırlıyan bazı hâdiseler de vardır: Yukarıda anlattığımız Nogay ve Sarı Saltık'ın inkitaa uğrayan hareketlerinden başka Menteşeoğullarının faaliyeti de mühimdi. Bunların «Persler» e (~~ihtimal~~ ilhanlı kuvvetlerine) rehberlik eden «Sahilbeği» 1282 de Mendires'i geçip, 1284 te dağılıp aç kalan Bizans filosu askerleri ile birleşerek Adalar denizi kıyılarını yağma ettiler,

hattâ bir aralık Rodosu alıp denizciliğe başlamışlardı [134], sonra buna Aydınoğlu da iştirak etti. Bu işin böyle devam etmesine ancak Sen-Jan sövalyelerinin 1344 te İzmiri işgal eylemeleri mâni olmuştur, fakat Uc Türklerinde denizcilik artık başlamıştı. Rumeli sahiline sallarla çıktıkları rivayet olunan Osmanlılar için Menteşe ve Aydınoğullarının tecrübelerinden istifade eylemek muvaffakiyetleri için mühim bir rehine idi.

Diğer taraftan Rumelinde inkişaf eden hâdiseler de onları buraya celbediyordu. Altın-Orda'da şamanî Toktagu Han'ın vefatından sonra han olan müslüman Özbek Han Tuna taraflarında Nogay'ın şehadetinden sonra çoğalan Bizans ve Slavların nüfuzunu kırarak tekrar müslüman Türklerin baskısını arttırmağa başlamıştı. Onun orduları 1319 da Tunayı geçerek Edirne'ye kadar geldiler [135]. Ayni Özbek Hanın orduları 1324 te Bulgar kralı Sventoslav'ın ölümünden sonra, kral Georg Terter'e (Bizansa karşı) yardım bahanesiyle Trakyaya, 1330 da dahi Sırplarla olan harbinde bu Terter'e yardım bahanesiyle Köstendil'e kadar ilerliyerek bu ülkenin her tarafını yağma ve talan ettiler [136]. Bu zamanda Özbek Han ile Mısır memlûkü Seyfeddin Ebabekir arasında elçiler mütemadiyen gidip gelirdi. Bu arada Çanakkale'ye ve Marmara sahillerine uğrayıp geçen bu elçiler ile sayısının pek çok olduğunu Mısır kaynaklarından öğrendiğimiz Kıpçak Ulusu hacıları, Orhan Gazi'ye ve maiyetine: «Biz o yandan, siz de bu yandan kâfiri vuralım» diyerek teşvikatta bulunmuş olmaları pek mümkün ve hattâ tabiidir.

Özbek Han, Rumelinde Müslümanların önce aldıkları yerlerini iade etmekte kusur etmedi: verdiği malûmatın 1330 senelerine ait olduğunu yukarıda anlattığım ABUL-FİDÂ, İsakça ahalisinden çoğunun müslüman olduğunu ve Tırnova ahalisine «Avlak» denildiği gibi «Burgal» (yani Bulgar) da denildiğini kaydetmiştir, ki bunlar eski hıristiyan ve artık slavlaşmış Türkler olup şamanî akideleri unutmamışlardı. Fakat bunların yanında Tuna boyunda kalın Kuman Kıpçak tabakaları yaşıyordu [137], ki bunlar da hıristiyanlık propagandasına kapılmış olmakla beraber, şamanî idiler. Şamanizm bu gibi unsurla Anadoludan gelen Türkler arasında bir bağlılık noktası teşkil ediyordu. Ayni senelerde seyahat eden İBN BATTUTA'da kendisi geçtiği sırada *Babadağı*'nın Müslüman Türkler idaresinde bulunan son nokta olduğunu anlattığı gibi, burada medfun olan Sarı Saltık'ın kerâmetlerine dair söylenen rivayetlerin şeriate uymadığını da ilâve etmiştir. Buradaki islâmlık şamanlık ve hıristiyanlık ile karışık bir halde olduğundan bu rivayetler âlim Arap seyyahına böyle bir intiba bırakmış olsa gerektir. Süleyman Paşa ile Ece Yakup ve diğerlerinin Gelibolunun fethine hazırlanmaları, bu çağlara tesadüf etmektedir. Nogay'ın vefatından sonra Bogdan'da Yas (Yaş)

vilâyetinde kalan ve hıristiyanlığı kabul eden Tatarlar, 1326-1363 senelerine ait kayitlerden anlaşıldığına göre, henüz kendi dillerinde konuşuyorlardı. Bu sırada hükümdarları Aleksander isminde bir tatar beği idi. Yas, As demektir; şimdiki Yas (Yaş) şehrine adını veren bu kavmin de ayrı beyleri vardı [138]. Yukarıda da anlattığım gibi, Asların bir kısmı hıristiyan, diğer bir kısmı da müslüman idi. Umumiyetle bu gibi zaruret icabı ve müslümanlık lehine telkinlerin kifayetsizliği yüzünden hıristiyan olan Türkler ve Tatarlar, iki din arasında intihap yapmak lâzım geldiği zaman, müslümanlığı tercih ediyorlardı. Bu hususu, Bursa beylerine refakat ederek, onları gazaya teşvik eden dervişler pek eyi biliyorlardı. Süleyman Paşa'ya bu seferinde refakat ettiği rivayet olunan *Evrenos* Beğ'in de, Kıpçakların *Uran* kabilesinden olup hıristiyanlıktan müslümanlığa geçen bir Türk olacağı zannolunuyor [139]. Bizanslılarla Burgal (Bulgar)lar tarafından hıristiyanlığı kabule icbar edilen ve sonra müslüman olan Türkler, islâmiyetin en kuvvetli müdafileri ve gaziler olmuşlardır. Bütün bunlar Osmanlılara Rumelinde yapacakları fütuhat için müsaid şartları teşkil ediyorlardı.

Orhan Beğ'e halef olan Birinci Murad, 1362 de Edirneyi alarak 1366 da onu başkent yaptı. Bizanslar taht kavgasından kurtulamadıkları gibi, Balkanlardaki Slavlar da biribirine girmişlerdi. Kendileri zaten kuvvetsizdi. Temür, bunlar üzerinde zafer kazanmayı bir kahramanlık saymanın bile doğru olmadığı fikrinde idi [140]. Osmanlılar bundan da istifade edeceklerdir. 1371 de Sırplar Makedonyadan çıkarıldılar. 1385-86 da Sofya ve Niş işgal edildi. 1389 da Kosova meydanında Sırplar, Macarlar, Bosnalılar ve Arnavutların birleşen kuvvetleriyle olan savaşta Murad Gazi şehit olduysa da, kendisine halef olan değerli oğlu Bayazıt harbi kazandı. 1393 te Bulgaristan ve başkenti olan Tırnova Osmanlıların eline geçti. Osmanlıların durmadan ilerlemesi, Avrupada dehşet uyandırıp hıristiyan âleminde haçlı ruhunu yenilendirdi. 1396 da Papa Boniface IX Yıldırım Bayazıd'a karşı Haçlı seferi açtı. Fakat Bayazıt bunları Tuna boyundaki Neğbolu'da müthiş bir hezimete uğrattı ve Osmanlı hâkimiyetini Rumelide uğradığı tehlikeden kurtardı. Bayazıt artık babaları gibi sâdece «gazilerin sultanı» değildi, o gerçekten «sultan-i a'zam» olmuştu. Onun bu unvanı, Mısır halifesine de tasdik ettirmeye hiç ihtiyacı yoktu. Fakat o maiyeti ve tebaaları arasında büyük «beğ» mücahit olmakla sevilmiştir. Onun zaferleri dolayısiyle Avrupada hâsıl olan heyecan, Haçlı seferlerinin önceleri kabul olunduğu gibi 1296 yılında bitmiş olmayıp, 1396 daki Niğbolu hezimeti ile bittiği, muasır tarihçilerin ileri sürdükleri bir hakikattir. Haçlı seferinin en salâhiyetli tarihçisi olan A. SURYAL ATİYA, Osmanlı fütuhatının uyandırdığı heyecan ve telâşlarile

Niğbolu muharebelerini ve neticelerini elde mevcut bütün vesikalara göre tetkik ederek yakında iki eser neşretti, ki bu eserler eski Haçlı seferleri tarihlerinin yeniden tetkikinde örnek olacak kıymettedir [141].

Osmanlıların Rumeli fütuhatı her yerde oldukça muntazam bir **iskân siyaseti** ile muvazi olarak devam etti. Anadoludan getirilen muhacirler askerî ve ticarî yollar üzerinde yerleştirildi. Bu muhaceretler, İlhanlı ordusundaki «yasaklı» mukabili olduğunu yukarıda anlattığım *Yörükler* tarafından yapıldı. Osmanlı kolonisasyonu ihtiyarî olduğu gibi, Anadolu ahalisinden «sürgün tarhı» şeklinde cebrî yollarla ayrılan muhacir kütlelerini yerleştirmek suretiyle de yapıldı [142]. Bu kolonizasyona medenî unsur da geniş mikyasta iştirak etmiştir. Orhan Gazi devrinde Osmanlılar henüz göçebe idiler. İBN HALDUN, Orhan Bey hakkında: «Osmancuk oğlu Orhan, Bursayı başkent yaptı, fakat çadır hayatını saraylara değiştirmedi. O kendi haymeleriyle ovalarda ve dağlarda konardı» demiştir [143]. Uludağ yaylalarına giden ve taşla tefriş edilmiş olan yayla yollarının onun zamanına ait olduğu mervidir. Fakat daha Orhan Gazi zamanında doğudan gelen ahalinin çoğu şehir ve kasabalarda yerleşiyordu, yani bunlar göçebe değil yerleşik hayata alışmış Türklerdi. Rumelindeki iskân da, Yörüklerle Coçı Ulusundan gelen Tatar urukları müstesna, medenî Türkler tarafından yapılmıştır. Bitinya'daki ıskânın daha 14. üncü asırda bütün kıt'ada, coğrafî isimleri türkleştirmek yoluyla yapıldığını görüyoruz. Bu çok mühim noktadır ve bunu ispat etmek için elimizde kâfi derecede vesaik vardır [144]. Büyük şehirler ve birçok kasabalarda, eski Bizans isimleri muhafaza edilmişse de, bütün bu şehir ve kasabalar da hemen Önasya islâm şehirleri tipindeki şehirler şeklini almıştır. Rumelinde de her yerde zâviyeler kurarak yerleşen dervişlerden çoğunun Horasanlı olduğu rivayet olunmuyor. Bunlar, yukarıda da kısmen anlattığımız, Barak Han, Duva, İsenbuka Hanlar ve şehzadelerden Yasavur ve Kebek zamanlarında Mâveraünnehirden Horasan'a yapılan geniş tehcir hâdiselerinde batıya atılan ahalinin dalgaları olabilirler. «Rum Abdalları»nın pîrleri doğrudan doğruya Buharadan gelmiş gösteriyorlar. «Büyük Seyyidler» sülâlesinin Termizli seyyidlerden geldiği Murad Gazi'nin bunlara 1385 yılında verdiği muafiyet berâtından anlaşılıyor [145]. Herhalde Bitinya'ya ve Rumeline gelen unsur, mükemmel bir kolonizasyon unsuru olmuştur. Derviş zâviyeleri kurup oturan müstamereciler zıraat ve hirfetle meşgul oluyorlar, hattâ Rumelinde bulunmıyan bazı meyveleri bile getirip yetiştiriyorlardı. Bunların zâviyeleri etrafında yeni yeni muhacir kafileleri gelerek köyler teşkil ettiler. Bu mesele, bilhassa son senelerde başlanan vakıf ve sicil vesikalarının tetkiki sayesinde aydınlanmağa başlamıştır [146].

İlk Osmanlı sultanları istisnasız değerli zatlar olmuştur. **Orhan Beğ** bütün vaktını askerliğe, savaşlara ve idare işlerine hasrederdi. Kendisini ziyaret eden İBN BATTUTA onun hakkında: «Türkmen meliklerinin büyüğü olup, yüze yakın kalesi vardır, ekser vaktini bu kaleleri yaptırmak ve tetkik etmekle geçirir. Her kalede bir müddet kalır, bir beldede bir ay sâkin olmadığı mervidir. Ben kendisini fethetmiş olduğu İznık kalesinde gördüm» demiştir. Orhan Beğ ilim seven, ulemaya hürmet eden, hayrattan hoşlanır ve imaret dostu bir zattır. Sâdeliği sever, halk arasından yetiştiği hareketlerinden görülür ve imaretinde yemeği kendi eliyle halka dağıtırdı. Bursa'da olduğu gibi İznık'te de kendi namına camiler yaptırdı. Kendisi en çok sâf Türk dervişlerini severdi, bunlar arasında en çok hürmet ettiği şeyhler «Rum Abdalları» denilen ve bılfiil savaşlara iştirak eden meczub dervişlerden: Abdal Musa, Abdal Murad ve Azerbaycanlı (Hoylu) Geyikli Baba idi. Ahilere de çok yakındı, bunlar fütuhatında kendisine çok yardım ettiler. Oğlu Murad Beğ, Ahiler mezhebine sâlik olmuştu, hattâ kendisi başkalarına da ahilik kuşağı bağlamıştır. Bunlar, kendisi tarafından türkçe olarak yazılan vakfiyede kaydedilmiştir [147].

Ahilik, Batı Türklerine Halifelikten geçmiş, fakat Türk âdat ve ananeleriyle yeni şekiller almış millî bir esnaf teşkilâtıdır. Esası ahlâktır. PROF. F. TAESCHNER'in bu mesele üzerinde tetkikatta bulunması, Türklerin ahlâk ve din tarihlerine ait bir çok meselelerin aydınlatılmasına vesile olmuştur [148]. Çünkü ahilik iktisat ile mâneviyatın ve ayni zamanda siyaset ile askerliğin her birine müessir olan bir yeğitlik telâkkisi idi. Murad Gazi de denilen Murad Beğ, derviş gibi olan karakterine rağmen, kahraman bir askerdi, 37 muharebe yapmış ve hepsinde galip gelmiştir.

Yıldırım Bayazıt ise, babasının bir Sırp fedaîsi tarafından şehid edilmesine rağmen, o gün cereyan eden harbi kazanmasıyla azimli karakterini saltatanının daha ilk gününde göstermiş olan hakikî kahraman bir askerdi. Nihayet Niğbolu muharebesinde bu kudretini hıristiyan Avrupa'ya tam olarak göstermiştir. Daha babası, Hemîdoğullarından bazı şehirleri satın alarak Anadolu'ya doğru yayılmak temayülünü göstermiş ve Erteneoğulları hâkimiyeti iflâs ettiğinde Ahilerin yardımıyla Ankarayı da ele geçirerek, bu siyaseti yüzünden Karamanoğlunun rakabetiyle çarpışmıştı. Yıldırım Bayazıt ise, komşu beylikleri hesabına memleketi genişletmek işinde babasını çok geride bıraktı. 1390 yılında Saruhan, Aydın, Germiyan, Menteşe, Hamid ve Teke beylikleri bölgesini, 1392 yılında da Kastamonu beyliğini zaptetti. Nihayet 1397 - 1398 yılları arasında Karaman beyliğini işgal etti. Bu seferlerinde maiyetinde Bal-

kanlardan getirdiği hıristiyan askerleri de bulunduğundan, beyler Bayazıd'ın işgal ve ilhak tedbirlerini hıristiyanlara dayanarak yapılan bir tecavüz hareketi telâkki ve komşularına, Temüre ve Mısırlılara, öyle tefsir ettiler. Nihayet Bayazıd, Temür'den kaçıp kendisine iltihak eden Ahmet Calayır ile Kara Yusuf Türkmeni himaye bahanesiyle, bizzat İlhanlılara tâbi yerleri ele geçirmek isteyip Erteneoğullarına ait Sıvas, Erzincan ve saireyi işgal edince, o zaman eski İlhanlı devleti hududunu tam olarak kendi eline geçirmekte olan Temürle çarpıştı; ve 1404 temmuzunda Ankara civarında vâki olan savaşları kaybederek esir düştü. O Mısırlıların elinde bulunan Malatya'yı işgal ettiğinden Memlûkelerle de az kaldı çarpışacak olmuştu. Böylece, Asya dâvası yüzünden Avrupa'yı bırakmıştı.

TEMÜRLE BAYAZID'IN ÇARPIŞMASI, Türk tarihinin mühim hâdiselerinden biridir. Temürlülerin büyük şâiri Alişir Nevâyî'nin bütün Türklerin *yekkalem* olmasını ve mânevî sahada Türklerin «sâhibkırân»ı olmayı gaye edindiğini gösteren sözlerini yukarıda (s. 84-85) nakletmiştim. Nevâyî'ye göre Temür, Türklerin «siyasî sâhibkırân'ı idi. Temür'ün çok sevdiği torunu Ulug Bek te tarihinde babasını «sâhibkırân ekber» tesmiye ettiği halde, Çengizi «sâhibkırân-i a'zam» diye vasıflandırmıştır [149]. Temür kendisi de devleti tam kuvvetini bulduğu, fakat büyük fütuhatına daha girişmediği bir sırada, 1388 yılında, Keş'te topladığı büyük kurultayı, «Türk devletinin ve Çağatay Ulusunun azamet ve celâli»ni anmak için toplanan kurultay olarak vasıflandırmıştır [150]. Bu büyük «Türk Devleti»nin büyük bir «ulus»u olan İlhanlı Ulusunu, büyük oğlu Miranşahın hissesi yapmıştı. Bunun garp vilâyetlerindeki mühim merkezlerinden olan Sıvas ile Erzincan'a Yıldırım Bayazıd'ın müdahalesine tahammül edemedi. Müverrih GELİBOLULU ÂLİ diyor ki: «Temür üç defa mektup yazıp Erzincan hâkimi Tahraten'in irsî mülküne müdahale etmemesini, kendi düşmanları olan Ahmet Calayır ile Kara Yusufu Rûm memleketinde beslememesini Yıldırım'dan rica ettiyse de dinlemedi, başına felâket geldi. Bazı Osmanlı tarihçileri Osmanlı sultanlarını büyütmek ve Temür'ü tahkir etmek üzere, hakikat hilâfı şeyler yazarlar. Fakat Temür'ün *müeyyed min 'ind illâh* olduğu müttefaku'aleyh cumhûr, ricâli gaybin seferde ve hazarda kendisine hemrah olduğu tevarihte olduğu gibi elsine-i nâs'ta mezkûr olduğu halde, (kabilecilik) nisbeti ve taassupla onu kadh etmek, *vamâ huva bi dallâm'in li'l-'abîd* âyetini mânasını anlamamaktan ileri gelmektedir. Bu hakir dâima hakikati söylemeği âdet edildiğimden, hâdiseyi zamanımdaki efazıl ve meşayihten tetkik ettim ve tahkîkında enva' yollardan sa'y ettim. Bu cihetten bu hâdiseyi eksiltmeden yazdım. Sükkân-i Şamdan olup Temüre nisbetle seb ve ta'n eden

Mevlâna (İbn) Arabşâh (kavmî) nisbet ve taassup yüzünden aksi teeddüp etmiştir» [151].

Bayazıd Beğ evlâdının bir gün tekmil Anadoluyu kendi idarelerinde birleştirebilecekleri o zamanki Anadolu beylerinden kimsenin hayalinden geçmemiş; onu, eski hükûmdarlar tarafından tasdik olunan kendi ülüş ve mâlikânelerine taarruz ve tecavüzde bulunmak hakkında mâlik olmıyan ve hukukta kendileriyle müsavi bir «Uc beği» tanımışlar. Bu yüzden Yıldırım'ın Tokat, Amasya, Sıvas, Erzincan ve Malatya'yı işgal eylemesi, diğer Anadolu beyleri üzerinde kötü bir intiba bırakmış, onlar da Temür'ün tarafını tutarak, onun vâsıtasiyle kendi ülüş haklarını müdafaa etmeyi tasmim etmişlerdir. Hele Bayazıd'ın Erzincana hücum ederek Tahraten'in haremini esir götürmesi, AŞIKPAŞAZADE'nin bir şiirle anlattığına göre, çok kışkırtıcı bir hareket sayılmıştır.

Tahraten zamanında Erzincan'da yazılan bir eserde Bayazıd sadece bir «Ucat emîri» olarak zikredilmiştir [152]. Maamafih Temür mektuplarında, onun kahramanlığını ve küffara karşı yaptığı gazalarını senâ ile yadetmiş ve bu işte devam ederse, kendisine yardım edeceğini de vadetmişti. İkinci Deşt-i Kıpçak seferinden sonra Hind ve Çin seferini yapmayı tasmim etmiş olduğundan, Toktamış ta artık kımıldamıyacak derecede ezilmiş olduğundan, Batı ülkelerinde bir emniyet yaratmak ve Bayazıd'ın da dostluğunu kazanmak siyasetini takip etmiştir. 1396 yılının ilk baharında kuzay Şirvan'da Samur nehri boyunda kışladığı yerden Bayazıd'a yazdığı uzun mektubunda Temür, bundan sonra Ozu (Dneper) ırmağının ötesindeki Firenkleri (yani Toktamış'a yardım eden Litvanya'lılarla Rusları) tedip edeceğini bildirmiş ve Bayazıd'a da kendisiyle müttefikan hareket etmesini teklif etmiştir [153]. Temür bu mektubunda Bayazıd'ın Firenklere karşı kahramanca yaptığı savaşları medhetmiş ve onu kazanmak yolundaki bu tedbirinde bir aralık muvaffak da olmuştur. Temür Hind seferinde bulunduğu sıralarda, bu Litvanya'lılardan yardım almaya muvaffak olan Toktamış, Altınordu tahtında rakibi ve Temür'ün dostu olan Temür Kutlug Han'a karşı harbediyordu. İşte tam bu sıralarda Toktamış ile Yıldırım Bayazıd'ın orduları arasında Tuna nehri ötesinde bir yerde zayiatı mucip çarpışmalar olmuştur [154]. Temür'ün kat'î kararı Hind seferinden döndükten sonra, yani 1399 yılında Çin seferine çıkmaktı. O bu kararını Hindistan'a yürürken Kâbil'e yakın bir yerde arkasından yetişen Doğu Mogol (Ulug-Yurt) Çengizlilerin, Tayzı Oğlanı ve maiyetini tantana ile kabul ettiğinde bildirdi. Hind seferinden sonra Çin'e yürüyeceğini, bunun kat'î kararı olduğunu ilân etti [155]. Zaten Temür bu Çin ve Mogolistan seferini daha 1398 yılında yapacak olmuştu, onu ancak Hind sınırlarında inkişaf eden hâdiseler bu işten alıkoydu [156].

Temür 7 yıl süren Batı seferini yapmayıp Doğu seferini yaparak «Ulug Yurt» tesmiye ettiği Mogolistan'ı fethetmek işini tamamlamış olsaydı, Doğu-Çağataylıları onun evlâdından ayrılamamış, Özbekler kuvvetlenmemiş ve kurduğu devlet daha uzun yaşayabilmiş olacaktı. Fakat Mısır Memlûkleri gibi Bayazıt ta Temür'ün dostluğuna düşmanlığı tercih etti. O, galiba, Ahmet Calayırla Kara Yusuf'un Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'daki nüfuzlarına fazla kıymet verdi. Temür de bunların, Bayazıd'ın ve Suriye Memlûklarının Batı İlhanlı ülkelerindeki düşmanca propagandalarını ve hareketlerini durdurmazsa, Irak ve Azerbaycandan vazgeçmek mecburiyetinde idi. Onun için Hind seferinden döner dönmez Çin seferini 8 yıl sonraya bırakıp Batı'ya dönmek mecburiyetinde kaldı.

Temür bilfiil idare edemiyeceği yerlerde hükûmet kurmakla meşgul olmuyordu. Hindistanda da böyle yaptı ve Hind seferi, Sind sahillerine kadar uzanan yerleri idare eden torunu Pir Muhammed Mirza'nın ülüş'ünün emniyetini temin etmek maksadiyle yapılan büyük bir tecziye ve yağma seferinden ibaret kaldı. Temür'ün tarihine ait eserlerde, bu zatın, Osmanoğulları ülkesini fethetmek fikrinde olduğunu gösterecek hiçbır delil yoktur. Zikri geçen müverrih 'ÂLÎ de eserinin Osmanlılara ait kısmında «Temür Osmanoğulları memleketinde âlemgirlik yapmak sevdasını taşımadı. Âli Osman sultanları küffarla mücadele eden kahramanlar olduğundan onların ülkesine asker çekmeyi reva görmedi» dedikten sonra Temür'ün ağzından manzum olarak şunları anlatmıştır:

«Der idi: Kaysarân-i Rûmi-Zâd * *pehlivanlar durur cihâd u nihâd*
Hak taâlâ guzât'e yaverdur * *kanda 'azmetseler muzafferdur*
Âli Osman olan şehân-i cihân * *oldular husrevân-ı mülk sitân*
Biz ne İklim-i Rûme er çekelim * *ne o vadide tukhmu şer ekelüm*
Çünkü ruî zemine yokdur pâyân * *bizden incinmeye kimsene 'iân»* [157].

Temür'ün fikri, Bayazıd'a ve Mısır sultanına yazdığı uzun mektuplarında da bildirdiği gibi, Çengiz oğulları memleketini eski hudutlarında ihya etmekti [158]. Macaristan hudutlarına kadar uzanan Osman oğulları memleketini, Doğuda fethini tasmim ettiği Çin hudutları ve Ulug Yurt'la tek bir idare altında birleştirmeğe coğrafi şeraitin müsait olmadığını Temür de biliyordu. Hiç istemediği bir savaşta kendi eline esir düşen Yıldırım Bayazıd'ı yiğit ve kahraman bir asker olarak takdir etmiş, haremini kendisine vermiş, içki meclislerine de alıkoyarak aralarında ülfet hâsıl olmuştu. Temür onun kendi memleketinde ve fethettiği «Firenk» ülkelerinde istiklâlini tanıyacağını, kendisini evvelkinden daha kuvvetli bir padişah yapmak kararında olduğunu, bir şövalyelik eseri olarak, bildirmişti. Temür'ün bu kararının ciddi olduğu, ŞEREFEDDİN YEZDÎ ve

HÂFIZ ABRU'dan başka onun maiyetinde bulunup Suriye ve Anadolu seferlerinin ayrı tarihini yazan kâtibi ŞEHABEDDİN MUHAMMED MÜNŞÎ'nin verdiği tafsilâtla sabittir [159]. Fakat Bayazıd'ın erken ölmesi bu va'dlerin tahakkukuna imkân bırakmadı. Mamafih Yıldırım zamanında dört defa kuşatılmış olan İstanbul'un fethinin bu hâdiseler yüzünden yarım asır sonraya kalması, umumî Türk tarihi bakımından belki de hayırlı olmuştur. Çünkü, Türklerin Avrupadaki fütuhat hareketleri Batı Avrupa'da Yüzyıl Muharebeleri devam edip Fransa ve İngiltere'nin Orta Avrupa hıristiyanlarına yardım edemiyeceği bir devirde cereyan etse ve neticede tekmil Avusturya ve İtalya Türklerin eline geçmiş olsa idi, Osmanlıların âkıbeti eski Batı Hunlarınkinden farksız olurdu. Daha göçebelikten ayrılmamış olan fatih Türk kavmi de büyük sahalarda dağılmış olurdu. Temür'ün müdahalesiyle bu işin geç kalması, Yüzyıl Muharebeleri sona erip, Orta Avrupa'lıların Türklere karşı koyabilecek vaziyete geldikleri zamana rastladı. Eğer Osmanlılar sonraki devirlerde de Balkanları hiç geçmemiş olsalardı, Türk tarihi bakımından hiçbir şey kaybetmemiş, Karadeniz'in kuzay ve doğusunda daha kuvvetli olarak yerleşmiş olurlardı. Devşirilen hıristiyanlar türkleşmişse de, Orhan Gazi'nin daha 1330 yıllarında fethettiği Apolyon ve Maynas gölleri etrafındaki kendi köylerinde ve kendi dinlerini muhafaza ederek yaşıyan Rumlar, 1923 yılı mübadelelerine tâbi tutuluncaya kadar türkleşmediler; Viyana ve Roma ahalisinin de, Temür gelmeyip Osmanlılar tarafından fethedilmiş olsalardı türkleşmiş olacaklarını zannetmem.

Mehmet Çelebi teşkilâtçı ve siyasî kudreti büyük olan bir hükümdardı. Temürlülerle iyi geçindi ve Temür'ün namına sikkeler bastırdı[160]. Fakat Temür'ün ölümünden sonra hâsıl olan hercümercden istifade ederek, onun Anadolu beylerine iade etmiş olduğu toprakların bir kısmını ele geçirdi ve Anadolu birliğini temine çalıştı. İyi bir askerdi, 34 muharebede bulunmuş, 40 kadar yara yemişti; bununla beraber ilim ve sanat sever zevk sahibi bir zattı.

Bunun oğlu **İkinci Murad,** dedesi Yıldırım Bayazıd gibi, işret sever bir hükümdardı; fakat iradesi az olduğundan devlet işleri vezirleri olan Candarlıların elinde kaldı. Fransa kıralı Güzel Filip tarafından 1433 yılında Doğuya gönderilen elçi Bertrandon de la Broquiére Bursa'yı ziyaret ettiğinde bu şehrin mühim bir ticaret merkezi olan büyük şehir olduğunu görmüş ve burada yaşıyan Cenevizli tüccarların evinde misafir kalmıştır. Bu elçiye göre, burada ipek ve mücevherat ile ticaret tamamiyle Avrupalıların elinde idi. Bununla beraber burada geniş mikyasta köle ticareti vardı. Lâtin ırkına mensup tüccarlar, kendi dindaşları olan Yunanlılardan çok Türkleri dost görüyorlardı. Bertrandon de la Broquiére Edirne'ye

gelerek İkinci Murad'ı görmüş, şahsiyeti ve siyaseti hakkında yüz sene önce Orhan Gazi'yi ziyaret eden İbn Battuta'nın yazılarına nisbeten daha mufassal malûmat bırakmıştır. Bu kayitlere göre, İkinci Murad'ın memleketinin senevî varidatı iki buçuk milyon duka (o zaman 3.35 gram ağırlığında Venedik altın parası) teşkil ediyordu. Ordusu da 120.000 kadardı. Türk askerleri, tıpkı bindikleri atlar gibi hareketlerinde çok seri, aynı zamanda kendilerini zapta muktedir insanlar olmak itibariyle elçi tarafından takdirle zikredilmiştir.

Fatih Mehmed münevver bir zattı, lisanlara vakıftı, şâirdi, bununla beraber iyi askerdi. İtalya ve Kırım seferlerinden başka bütün seferlere bizzat kumanda etti. Babasiyle olan mücadelesinde Türk vezirleri babası tarafını tuttuğu için, İstanbulu fethettikten sonra, büyük bir nüfuza malik bulunan Candarlı vezir ailesini bertaraf edip devşirmeden yetişen adamları baş vezir etti; bu iş ondan kaldı. Osmanlı devleti artık asla *beylik* değildir; her hususta kendi yaratış kuvvetine inanan bir milletin devleti bir *imparatorluk* olmuştu. Fatih Akkoyunlu Uzun Hasan'a yazdığı mektubunda iftihar mealinde *«bizim memleketimiz Dar-i İslâmdır. Ebben 'an ced devletimizin çırağı küffar ehlinin yüreği yağiyle ruşendir»* diye anlattığı ananeyi ecdadında görülmiyen bir kudretle yaşattı. Zamanında Doğu'dan olduğu gibi Avrupa'dan da gelenler ve Türklerin hayatını anlatanlar çok olmuştur. Asıl Osmanlı tarihleri de Fatih'in zamanında başlayıp yazılmıştır. Büyük Osmanlı devletinin hakikî yaratıcısı odur.

— 4 —

COÇI ULUSUNUN BATI KISMI VE OSMANLILAR

Osmanlıların Tuna boyuna gelmesi, Karadenizin, batıda Çengiz oğulları ve beyleri tarafından kurulan büyük siyasî camia sahasına tam olarak alınması demekti. Dairenin böylece kavuşması, daha Nogay zamanında kuzey-doğudan Balkanlara gelen Türk muhaceretini kolaylaştırdı. Bizans müverrihi CHALKOKONDYLES, Tatarların Makedonya ve Vardar'da daha Birinci Murad zamanında, Moldavya'da 1400 hududunda, Tuna'nın cenubunda bilhassa İkinci Bayazıd zamanında gelip yerleştiklerini kaydetmiştir [161]. Fakat Rumelide ve Balkanlarda gittikçe kuvvetlenen bir Türk devletinin kurulması, Karadenizin kuzeyindeki müslüman Türkleri kendi teşekkülüne ve gaza cephelerine çekmesi, Altın-Orda'nın mukadderatı üzerinde kat'î surette müessir olmuştur. Zaten buna zemin hazırdı. 15. inci asrın son yarısında da Edil havzasında vukua gelen büyük inhilâl ve karışıklığı bu devletin tam olarak ikiye ayrılma-

sını: **«Sol-kol»** denilen doğu yarısını teşkil eden urukların Şiban-Oğulları kolundan Ebülkhayır Han [162] ile oğullarının idaresinde Sırderya havzasında ve Mâverâünnehir'de Temürlüler ülkesine, Tokay-Temür-Oğulları kolundan Barak Han'ın [163] idaresinde Çu havzasına ve Çağatay Ulusunun batı vilâyetlerine gitmelerini; **«Ong-kol»** (Sağ-kol) denilen batı uruklarının da Künce Oğlan [164] neslinden gelen hanların idaresinde Kırım tarafına, şimdiki güney Rusya'ya ve Basarabya taraflarına gitmelerini ve **«Tahtili»** denilen Orta ulusların da tamamen tefessuh etmesini intac etmiştir. Aşağı Edil havzasında bulunan bu «Tahtili»nde ancak Tokay-Temür-Oğullarından Temür-Kutlug Han[165]'ın oğulları bir müddet dayanabildiler, ki bu han, Coçı Ulusunun hanlığına Temür Bek tarafından namzed tutulmuş, fakat Mangıt Eduge Bek kendisini han yapmıştır.

Künçe Oğlan neslinden gelen sultanlar üç kola ayrılmışlardı: bunlardan biri Künçe Oğlanın Tokkul-Hoca adındaki oğlunun neslinden gelen **Toktamış Han ve evlâdı**'dır; diğeri Künçe Oğlanın torunu Cinse [166] bn Tölek-Temür'ün **İçkili Hasan** ismindeki oğlunun **nesli**'dir, ki Kazan Hanları bundan türemiştir; üçüncü kol da bu İçkili Hasan'ın kardeşi olan **Baştemür Oğlan**'ın [167] neslidir, ki bundan da Kırım hanları türemiştir.

Kırım hanlarının nesep ve şeceresi pek vâzıh olarak malûm ise de, buna dair kaynaklarda mevcut kayitler bir araya getirilerek tetkik edilmediğinden bu hususta karmakarışık yazılar yazılmıştır [168]. Kırım hanları ecdadının «Sağ-kol» Tatar uruğları arasındaki itibar ve nüfuzları bu **Baştemür Oğlan**'dan gelmektedir. O, ve babası Cinse 1395 te, Temür ile Toktamış muharebelerinde, Toktamış tarafında harbeden büyük kumandanlar arasında zikredilmişlerdir [169]. Ayrıca Baştemür Oğlan, (1398) de Edüge Bek Kırımı işgal ettikten sonra Temüre kaçmış ve onun yanında büyük bir hürmet görmüştür. Ankara savaşında Temürün kumandanlarından biri olarak savaşmış [170], sonra 1404 te Semerkan'daki resmî «toy»da [171] ve Otrar'da [172] Temür'ün yanında Coçı Ulusu prenslerinin büyüğü sıfatiyle yer almıştır. Bunu Toktamış Hanın oğlu zanneden ve Edüge'den kaçıp Temür'e geldiğinden bahseden Klaviço[173], Coçı Ulusundan gelen elçilerin ona kendi memleketine dönmek müsaadsini vermesini Temür'den rica ettiklerini de zikretmiştir [174].

İçkili Hasanın oğlu olan Uluğ Muhammed Han, bir aralık (1419-1424) Saray şehrinde Altın-Orda hanı olmuştu. Zikri geçen Barak Han b. Kuyrıçak, Saray'ı bunun elinden aldı. Uluğ Muhammed Han, Osmanlı sultanı İkinci Murad'a 1428 yılında yazdığı mektupta: Kendisinin Barak Hanla olan mücadelelerinden ve 1427 de galip gelerek tekrar Saray'ı elde ettiğinden bahsetmiştir [175]. Bu hâdise, Temür'ün torunu Uluğ Bek'in

tarihine ait kaynaklarda da böyle kaydedilmiştir. O vakit Kırım da bu Uluğ Muhammed'e tâbi idi. Ulug Muhammed Han on sene sonra Temür-Kutluğ Hanın torunu Küçük Muhammed Han b. Temür Han tarafından mağlûp edilerek Rus vilâyetlerine gidip Nijni-Novgorod tarafında oturdu. Nihayet, Batı Sibiryayı merkez edinen Şıbanoğulları nesliden olup, Bulgar ve Kazan vilâyetlerini idare eden Elibay (bn İlbek)in elinden bu vilâyetleri (1449 da) aldı [176] ve oğlu Mahmud Han da, Altın-Orda'dan ayrılarak Kazan Hanlığını kurdu.

İçkili Hasan ile Baştemür'ün oğulları Litvanya kıralı Witold (1392-1430) ile çok sıkı temasta idiler. İç geçimsizlikleri sırasında sıkışınca oraya gidiyor ve hüsnü kabul görüyorlardı. Uluğ Muhammed Han gibi, Baştemür'ün oğlu Giyaseddin (Delük Kıyas) de bir aralık oraya iltica etmişti [177]. Hattâ bunun Altın-Ordadan ayrılarak müstakil Kırım Hanlığını kuran oğlu Hacı Gerey, Lituanya'da doğmuştu [178]. Bir aralık kardeşi Cihangerey ile beraber Toktamış oğullarının başlıca dayanağı olan Kongırat beyi Haydar'ın yanında bulunduktan sonra bir defa Kırım'a gelmiş [179] ve tekrar Lituanya'ya gitmiştir. Uluğ Muhammed Han, Barak Han'ı mağlûb ederek Saray'a yerleştikten sonra (1428) Hacı Gerey, Witold'un yardımıyla Kırım'a geldi ve Cinse-oğullarının istinad ettiği dört kabileden biri olan **Şırın** kabilesi beylerinin yardımıyla kendisini han ilân etti. Halbuki Toktamış-oğullarının başlıca dayanağı olan **Kongırat** uruğunun beyleri, Ten(Don) ve Ozu(Dnepr) nehirleri üzerinde şimdiki Ukrayna'da, Toktamış Han'ın torunu Seyyid Ahmet bn Cebbarberdi'yi han ilân etmişlerdi. 1447-1455 yılları arasında bu han, tekmil Altın-Orda'yı temsil eylemek dâvasında bulundu. Böylece Altın-Orda ülkesinde 15. inci asır ortasında Saray'da **Temür-Kutluğ oğulları**, Kazan'da **İçkili Hasan**, Ukrayna'da **Toktamış** ve Kırımda **Baştemür oğulları** olmak üzere, dört hanlık teşekkül etmiş oldu.

Kırımda Kefe, Menküp ve Sugdak şehirlerine mâlik olan Cenevizliler, bu ihtilâflardan istifade ederek, bütün Karadeniz sahillerinde kendi nüfuzlarını arttırmak teşebbüsünde bulundular. Hacı Gerey, 1438 de Carlo Lomellino kumandasındaki bir Ceneviz ordusunu mağlûp etti ise de Kefe'yi alamadı. Az sonra Seyyid Ahmet Han, Hacı Gereyi tazyik edip Kırımdan çıkardı; fakat Kırım bilfiil Şırın kabilesi beyi Tekene tarafından idare edildi. O da bir fırsat bulunca Hacı Gere'yi çağırdı.

1453 te İstanbulun Osmanlılar tarafından fethi, vaziyeti büsbütün değiştirdi. Hacı Gerey Cenevizlilere karşı Fatihten yardım istedi. O da 1454 te, Demir Kâhya idaresinde 50 kadar kadırga göndererek, Kefe'yi muhasara ettirdi. Fakat bu sırada Hacı Gerey Cenevizliler ile sulh akdettiğinden, bu ilk Osmanlı teşebbüsü akîm kaldı. Maamafih Osmanlılarla

temasa geçmek, Hacı Gerey'in nüfuzunu arttırmıştı, 1455 te Ozu nehri üzerinde vaki olan muharebede Seyyid Ahmet hanı mağlûb etti. O da Mingkerman (Kiyev)de Lituanyalılara dehâlet edince onlar tarafından öldürüldü. Bununla Toktamış-oğulları büsbütün siyasî tarih sahnesinden çekilmiş oldular. İçkili Hasan-oğulları, batı ve kuzay tarafları tamamiyle Rus elinde bulunan bir ülkeye çekilmiş olduklarından, Altın-Orda, Kırımdaki Baştemür-oğulları ile Saray'daki Temir Kutluğ oğulları arasında mücadele sahası oldu.

Baştemür-oğulları, her ne kadar Temür-Kutluğ-oğullarını, «Tahtili hanı», yahut «Taht hanı» tesmiye ederek Altın-Ordanın meşru hükümdarı telâkki etmişler ve yazılarında da daima böyle anmışlarsa da, Osmanlı devletine dayandıktan sonra Taht hanlarını hiç tanımamışlardır. Hacı Gerey'in 1466 da vefatını müteakib oğulları Mengli Gerey, Nurdevlet ve Haydar Kırım ülkesini paylaşamadılar. Maamafih büyükleri olan Mengli Gerey 1469 da Fâtihe yazdığı mektubunda, ülkenin hanı sıfatıyla, idarei kelâm etmektedir [180]. Fâtih, 1460 ta Trabzon Rum İmparatorluğunu ortadan kaldırdıktan ve 1461 de Amasrayı da Cenevizlilerden kurtardıktan sonra, Cenevizlilerin Karadeniz sahilinde son istinadgâhları olan güney Kırım sahasına sıra gelmiş oldu. Kefe Cenevizlileri daha ziyade Altın-Orda hanları ile iş gördükleri için Hacı Gerey'in oğlu Mengli Gerey Han (1466-1517) «Onların ortadan kaldırılması yalnız başıma yapabileceğim iş değil» diyerek bu yolda Fâtih'ten yardım istiyordu. Nihayet Fâtih, 1475 te Gedik Ahmet Paşa idaresinde bir donanma göndererek Kefe'yi işgal ettirdi ve Karadeniz sahillerini Cenevizlilerden temizledi. Mengli Gerey Han da, babası Hacı Gerey gibi, Moskova Rus knâzlığının pek yakın dostu olmuştur. Kefe'nin işgalinden sonra da Fâtih ile mektuplaşması devam etmiş [181], fakat bu işgalden az sonra kardeşleri ve Altın-Orda hanları ile münazaa neticesinde Menküp'teki Cenevizli ve Rumlara iltica etmiş, Osmanlılar burasını işgal ederken de oğlu Muhammed Gerey ile beraber İstanbul'a sevkedilmiştir [182]. O gittikten sonra Kırımı zâhiren Nurdevlet ve fi'len bunun beylerbeğisi olan Şırın Emenek [183] idare etmiştir. Fakat daha Mengli Gerey İstanbula götürüldüğü senede ülkeye Altın-Orda hanı Ahmet Han vaz'ıyed etmişti.

Altın-Ordanın merkezi olan Saray'da Temür Kutluğ'un torunu Küçük Muhammed Han bn. Temür Han 1459 sıralarında vefat edince, yerine oğlu **Mahmud Han** geçmiştir. Bunun Fâtihe yazdığı çok dostane bir mektubu vardır [184]. Bunda, kendi babalarının Fâtih'in babalarıyla mektuplaştıklarını, aralarında elçiler yollayıp birbirlerine hediyeler gönderdiklerini ve bunun bundan sonra da böyle olmasının muvafık olacağını güzel bir dille anlatmıştır. Mahmud'un vefatını müteakib kardeşi **Ahmet**

Han hüküm sürdü (1469-1481). Mengli Gerey'in İstanbul'a sevkinden sonra hemen Kırımı işgal ettiğini söylediğimiz bu hanın da 1476 da Fâtihe yazdığı bir mektubu bize kadar gelmiştir [185]. Çok dostane ve türkçe yazılan bu mektup mükellef arapça ve farsça ibârelerle başlamıştır. Han bu mektuba hususî bir şekil vererek kenarını kendi eliyle «tahiyyat ül-mahabba Ahmed bin Muhammed bn Temür Han» diye imzalamıştır. Burada o, kendisine Karaç Bahadır isminde birisinin mektup getirdiğinden bahsediyor. Bu mektup ta, Fâtihin «han-i a'zam Ahmed Han» diye yazdığı ve FERİDÛN BEY *Münşeat*ında münderiç farsça mektubu olacaktır, ki orada «emiri a'zam Mubârizüddin [Nur] Devlet Han»ın, yani Mengli Gerey'in kardeşinin kendisine (yani Fâtihe) sadakatinden bahsedilmektedir [186]. Ahmet Han 1476 da Kırımı işgal ettiğinde, Ganibek isminde bir prensi kendi tarafından vâli tâyin etmişti [187]. 1475 te Altın-Orda üzerinden Tebriz'e giden Venedik elçileri, Ahmet Hanı Türkiyeye karşı ayaklandırmak istemiş ise, han bu teklifi reddetmiştir [188]. Altın-Orda payitahtı olan Saray ile Ahmet Hanın kardeşleri tarafından idare olunan Astarhan ve Ökek o zaman henüz mâmur şehirlerdi. O zaman bu şehirlerde istinsah edilen eserlerin nüshaları İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Canibek ile ayni zamanda Kırımı (ihtimal bunun kuzay kısımlarını) idare eden **Emenek Beğ**'in 1476, 1478 senelerinde Fâtih'e yazdığı mektuplarda, Nurdevlet'in ahali nazarında itibarı olmadığı ileri sürülerek Mengli Gerey'in iadesi rica olunmuştur [189]. Fâtih bu ricayı ancak 1480 de is'af etmiştir. Emenek Bek 1478 de yazdığı bir mektupta «Taht hanı Ahmet Han'ın Öksüzler denilen ilden kuvvet toplayıp Temür Bek'in üzerine gelmekte olduğu»nu yazıyor. Bu «Temür Bek», Ahmet Han'ın Astarhan'da hükûmet süren yeğeni Kasım bn Mahmud'un beylerbeğisi olan Mangıt Temür bn Mansur bn Nureddin bn Edüge'dir. Bu zat hacca gitmiş olduğundan kendisine «Temür Bek Hacı» da denilmiştir. Fâtih kendisini bu seferi dolayısiyle tanımış olacak ki, Emenek, ondan Fâtihçe malûm bir şahsiyet gibi bahsetmektedir. Temürbek, zamanında çok maruf bir bey olmuş, hakkında söylenen Nogay destanlarından bazı parçalar çağımıza kadar gelmiştir [190]. Ruslar bu beye nisbetle Astarhan'ı «Temür ulusu» diye adlandırmışlardır. Bu zat Mengli Gerey'in zevcesi Nursultan Bike'nin babasıdır. Ahmet Hanın Temür Bek üzerine olan seferi, o zaman Sırderya havzasında hükûmet süren Şıbanlı Şaybak Han tarihinde de zikredilmiştir [191].

Mengli Gerey Kırıma döner dönmez, eski dostu olan Rus knâzı İvan III. ile birlikte Taht hanı Ahmet Han'a karşı mücadeleye başladı. 1480 de, Altın-Orda'nın karışıklığından istifade ederek, istiklâl ilân eden ve

hanın fermanını yırtıp atan İvan'a karşı Ahmet Han büyük bir ordu ile sefer açtı. Fakat Mengli Gerey onu arkadan vurdu. Daha Mengli Gerey İstanbul'dan gelmeden önce (1479 da) Moskova'ya iltica etmiş olan kardeşi Nurdevlet Rus ordusuyla birlikte aşağı Edil havzasına kadar inerek Saray şehrini yakıp yıktı ve ahalisini kesti [192].

RUSLARIN 15. İNCİ ASRIN SONLARINA DOĞRU KUVVETLENMELERİ, Altın-Orda'da büyük buhranlar doğuracak derecede ilerlemişti. Bunun başlıca sebebi ikidir: 1) Evvelâ Altın-Orda hanları şehirler kurup ticareti teşvik ve takviye ederek medenî hayatı ilerletme yoluna cidden çalıştıkları halde, Tatarlara köy hayatını, hirfeti öğretmek cihetini ihmal ettiler. Altın-Orda'nın merkezinde, daha İBN BATTUTA geldiği sıralarda, yani bu devletin en şevketli hanı olan Özbek Han zamanında, Edil (Volga) nehri üzerinde Ruslar gemicilik ediyorlardı ve devletin gümüş madenleri de onların memleketinde olup, onlar tarafından işletiliyordu. Altın-Orda'nın merkezi olan Saray'da ticaretle meşgul olan Rusların ayrı mahallesi vardı. Hanlar, hâkim Türk unsurunun ancak polis, memur ve asker olarak kalmasının kendi istiklâlleri için bir tehlike teşkil ettiğinin farkında değillerdi. 2) İkinci sebeb, Rusların Novgorod Knâzlığına yani onların Fin körfezine bitişik olup İsveç, Almanlarla ve Baltık kavimleriyle harp ve ticaret münasebetlerinde bulunarak yaşıyan beyliğine ve bunun gittikçe genişleyip, önceleri Finlerle meskûn olan, Moskova mıntıkasını da idaresi altına alarak nüfuzunu arttırmasına ve tekmil ufak Rus knâzlıklarını kendi çevresinde toplamasına, o zaman parlamıya başlayan Alman Baltık ticaret şirketleriyle temas ederek iktisaden gittikçe yükselmesine karşı hanların lâkayd kalmaları ve hattâ bilmiyerek buna yardım eylemeleri hususudur. Bu knâzlığın kurucusu olan **Aleksander Nevski**'nin çok hilekâr olan torunu **Yuri** (1316-1326) ile bunun biraderi **İvan Kalita** (1328-1340), diğer knâzlara karşı çevirdikleri entrikalarında Özbek Han'a yanaşarak onun yardımını temin ederek Moskova'yı yükselttiler.

Müslümanlığı yeni kabul etmiş olan büyük Özbek Han, bu din namına taassubun ne olduğunu henüz bilmiyordu. Bu yüzden kızkardeşi Könçeke'yi bu knâz Yuri'ye nikâhlandırdı. Bu kadının tenassur edip Agathiya ismini almasına da birşey demedi [193]. Aslen İsveçli olan knâzların mensup olduğu Rus kavmi, daha Hunlar zamanında Türklerle temasa girerek bunlardan «hakan» ve «tudun» gibi devlet müesseselerini öğrenen bir kavimdi. Bunlarda hâkim olan ülüş sistemi, komşu Baltık kavimlerdekinden farklı ve türkçe olmakla kalmayıp, «ulus»larını Edil Bulgar şivesine göre «volost» tesmiye etmişler ve bununla bu sistemi nereden aldıklarını belirtmişlerdir [194]. Çengizlilerin idaresinde kalmaları bunla-

ra, istikrarlı bir siyasî idare sistemini sağladı. İvan Kalita, mahkûmu olduğu Çengizliler'deki merkeziyetçilik temayülüne uyarak, ufak knâzlıkları Moskova etrafına toplamaya başladı ve Özbek Han'dan da 50.000 kadar Tatar askerini, diğer serkeş knâzları hana daha mutî etmek bahanesiyle yardımına alıp, darma dağınık hâlde ve biribiriyle kavga eden knâzlıkları o zaman büyük knâzlık merkezi olan Moskova etrafında birleştirmek ülküsünü tahakkuk ettirdi ve «Rusların ilk birleştiricisi» unvanını aldı. Kardeşine han kızının verilmesi ve kendisine de han ordusunun yardıma gelmesi, İvan Kalita'ya olaganüstü bir nüfuz ve şöhret kazandırdı. Çünkü, muasır Rus âlimlerinden birçoğunun iddiaları hilâfına olarak, o zamanki hıristiyan tebaa nazarında Altın-Orda hanlarının mânevî nüfuzu çok yüksekti. İvan Kalita, Özbek Han'ın müsaadesiyle Rus metropolitliğini dahi eski merkez Vladimir'den kaldırarak Moskova'ya getirdi, han ve kadını bu metropolitliğe geniş salâhiyetler bahşettiler. Nihayet Özbek Han, İvan Kalita'ya Rus ülkelerinde vergi toplama hakkını da vererek, Rus mıntıkalarına Tatar «baskak»larının kontrol yolunu da kesip Rus'u bir devlet haline sokmuş oldu. Bu İvan'ın torunu Dimitri Özbeğ'in torunu Berdibeğ'in vefatından sonra Altın-Orda'da başgösteren kargaşalıktan tam olarak istifade ederek, 1380 yılında büyük Tatar beyi Mamay'ı mağlûp edip Rus nüfuzunu Don nehrine kadar uzattı ve «Donskoy» (Don'lu) lâkabını aldı. Çengiz-oğulları ülkelerinde beylerin kuvvetli merkeziyetçilik sistemini tatbik etmek uğrunda çırpındıkları bir zamanda yaşamış olan bu Dimitri, muasırı olan Murad Gazi gibi, hükümdarlığın, aile efradı arasında büyüğe geçmek sistemi yerine hükümdarın oğullarına geçmek usulünü kabul ederek, Rusya'nın idaresini bir daha merkezîleştirdi.

Bu aralık rusluğun güney ve batı kısımları Ukrayna ve Ak-Rus tarafları Litvanya krallığı ile birleşerek, bu işi tahakkuk ettiren Litva kıralı Olgerd (1345-1377), ortodoks mezhebini kabul etmekle kuvvetli bir devlet heyetine girmiş oldular. Olgerd'in oğlu **Jagello** (1377-1434) Lehistanı da alıp, bunu amcazadesi **Witold** (Vitoft) nüfuzunu Kırımın batısına kadar uzatmaya muvaffak oldu. Ozu (Dneper) nehrinin bütün kolları, bu nehirle aşağı Tuna aralarında Karadeniz sahilleri bunların eline geçti. Hanlardan buna aldırış eden olmadı. Bunların ve beylerin Coçı Ulusunda yaşattığı hercü merc Ortaasya'da da kendisini kuvvetle hissettiren tesirlerde bulunduğundan, Temür kendisine iltica eden Coçı Ulusu şehzadelerinden Toktamış'ı kendi askerî kuvvetleri refakatinde mükerreren Altın-Ordu'ya gönderip nihayet onu han ilân etmiş ve memleketi birleştirmişti.

Fakat Toktamış Altın-Orda'nın Doğuavrupa hıristiyan tebaaları arasında düşmüş olan nüfuzunu ihya edeceği yerde, 1385 yılının başında on

tümen kadar külliyetli bir ordu ile Azerbaycan'a girip Tebriz ve Maraga şehirlerini tahrip ederek Şenbi Gazan'ı yıktı. KLAVİÇO'ya göre daha Sürmeli ve Kâzekünün şehirleri de bu sırada tahrip edilmiştir.

Son derece vahşetle icra olunduğu, muasırlardan ZEYNEDDİN KAZVİNÎ tarafından anlatılan bu seferinde Toktamış, kendisine karşı koyan Tebriz ahalisinden 100.000 kadarını katlettiği gibi Azerbaycan'dan 200.000 kadar insanı da esir götürdü [195]. İki sene sonra da Temür'ün İran seferinde bulunmasından istifade ederek onun payitahtı olan Keş ve Nahşeb taraflarını yağma ve talan ile ahalisini katledip, Çağataylıların ve Temür'ün en kıymetli karargâhı sayılan Zencir Sarayını yaktı ve birçok esir götürdü. Kendi tebaalarınca dahi birisinin evde bulunmamasından istifade ederek haremine tecavüz etmek gibi telâkki olunan bu hareketleri, bilhassa Sırderya havzası ve Horezm ahalisini Toktamış'tan soğuttu. Halbuki kendisi, tedbirsizliği yüzünden, memleketinde en kuvvetli uruğ olan Mangıt beyleriyle birçok şehzadeleri darıltarak bunların Temür'e kaçmalarına sebep olmuştur. Temür de onu tecziye etti ve Çengizlilerden Temür Kutluğ'u Altın-Orda'ya Han yaptı. Temür'ün tecziye seferinin ikincisinde, Moskova'yı yağma ve tahrip ettiği Temür tarihlerinde yazılıyorsa da, o ancak Moskova knâzlığına tâbi şehirleri (Riyazan vesaire) tahrip etmiş ve kış yaklaştığından kuzaya doğru fazla ilerliyememişti; fakat Litva'ya tâbi olan güney Rusya'yı ve Kiev (türkçe Ming-Kerman) taraflarını kâmilen yağma etti.

Temür Azerbaycandan Coçı Ulusuna girdiği vakit Toktamış'ı doğuda, Edil'in ötesinde vurmuş olan Temür-Kutlug ve Edüge Mangıt, Temür çekilir çekilmez Kırım'ı alarak Kefe'de Cenevizlileri ezmişlerdi [196]. Temür, bu seferden dönüşünde Şaburan'dan 1396 ilkbaharında Yıldırım Bayazıd'a yazmış olduğu mektubunda: «Tanrının inayeti ile tarafımızdan elde edilen zafer» diyerek bu zaferden bahsetmiş ve Toktamış'ın Litvanya'ya sığınmış olduğunu anlatarak, bu Rus, Litvanya ve Leh ittifakını «Ozu ırmağı ötesindeki Firenkler» diye tesmiye etmiştir. Temür, bu birliğin o zamanki Altın-Orda için büyük bir tehlike teşkil ettiğini cidden sezmiş ve bunu da Bayazıd'a yazdığı mektubunda sarih olarak bildirmiştir. Bu mektupta yazıldığına göre, Bayazıd, daha Temür Ukrayna'da iken bunun oğlu Miranşah Mirza'ya Hacı Mehmed Kıssa Han vasıtasiyle bir mektup yollıyarak dostluktan bahsetmiş, ve Temür de kendi ordularının batısındaki Bayazıd odrularının küffar üzerine yürümekte olduğunu öğrenerek geri çekilmiştir. Temür, Temür-Kutlug'un Kırım'ı işgal etmesinden sonra Toktamış'ın Litvanya'ya sığınması bu taraflarda gerek kendisi ve gerekse Bayazıd için tehlike teşkil eden yeni bir kuvvet meydana getireceğini anlatarak, Yıldırım'a «Ozu nehri ötesindeki Firenk küffar-

ları ile gaza ve cihad yapmak zarurî olmaktadır; biz bu taraftan, siz dostumuz da o taraftan bu inatçı düşmanları ortadan kaldırmak yolunda beraber hareket etmemiz lâzımdır ve bu işlerde muvaffakiyet size bağlı kalmakta, ve Cumhurun (yani o zamanki dünya vaziyetinin) maslahatları da bunda bulunmaktadır» [197] mealindeki fasih bir arabî cümleyi farsça mektubuna katarak işin fevkalâde ehemmiyetine Bayazıd'ın dikkatini çekmiş ve kendisinin siyaset sahasındaki görüş nüfuzunu tebarüz ettirmiştir.

Temür'ün tasavvuruna göre, o ilkönce Suriye'de Memlûkları tedip edecek, sonra Bayazıd'la birlikte bu Firenklere karşı bir sefer yapacaktı. Malûm olduğu üzere, Temür'ün bu teklifleri akîm kalmış ve nihayet Bayazıd'la harbe müncer olmuştur. Toktamış Han ise, Altın-Orda'da çok sevilen Edüge Mirza ile Temür-Kutlug'un hükümranlığına karşı hıristiyan tebaasının ve yabancıların yardımına müracaat ederek tekrar tahtı elde etmek yolunda giriştiği teşebbüsleri ilerletti. Litva knâzı Witold, Toktamış'ı müdafaa bahanesiyle Temür-Kutlug'a karşı harbe hazırlandı ve Kırım'ın tam ağzında Or-kapı yanında «Mukaddes Yohanna kalesi» (Zamek Sw. Jana) ismiyle bir kale bina etti; bu ise, Litvanyalılara Kırım üzerinde bir hâkimiyet temin ediyordu. Diğer taraftan Toktamış ile bir muahede akdedip, Moskova knâzlığına tâbi tekmil ülkelerin kendisine verileceğini de temin etti ve Baltık Almanları ile Moldavyalıları yardıma çağırdı. Hattâ papa Boniface IX.a müracaat ederek, hanlara karşı «Haçlı Seferi» açmak için müsaade istedi; Papa da, 4 Mayıs 1399 tarihli «bell» ile bu müsaadeyi verdi. Baltık Alman şövalye ordeni Altın-Orda'ya karşı alenen harbetmekten çekindiyse de, Marqwart von Sulsbach'ın kumandasında Witold ile Toktamış'a yardım gönderdi. Fakat Toktamış'ın da iştirâk ettiği bu «Haçlı Seferi», tam bir muvaffakiyetsizliğe uğradı: Temür-Kutlug ile Edüge Dneper'in en güney sol kolu olan Vorskla nehri üzerinde 22 Ağustos 1399 tarihinde vaki olan büyük harpte, Witold'la müttefiklerini ve Toktamış'ı müthiş hezimete uğrattı [198].

Vorskla hezimetinden sonra Toktamış siyaset sahnesinden çekildi ve nihayet öldü. Edüge Bek te, 1408 yılında Moskova'yı kuşatarak Rus ülkelerini yağma etti ve tediye etmekte oldukları vergilerin muntazaman tediyesine mecbur etti ise de, Rus ve Litva kavimleri nazarında artık Tatarların itibarı düşmüştü. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Toktamış'tan sonra onun akrabaları ve Baştemür-oğulları da, Çengizliler arasında şerefsiz bir iş sayılan bu yola yani kardeş kavgasında sıkı geldiğinde hep Ruslara ve Litvanyalılara kaçmak ve oradan yardım isteyip almak işinde devam ettiler. Çengizli devleti kurulduktan sonra Mogollar memleketinde seyahat eden ABDAL-LÂTİF BİN YUSUF AL-BAĞDADÎ o zamanki Ta-

tarlar hakkında: «Bunların hareketleri gibi, fikirdeki intikalleri de seri'-dir; dünya milletlerinin ahvaline ait tekmil haberler onlara gelir, fakat onların ahvaline ait haberler başka milletlere erişmez» demiştir [199]. Demek siyasî sırları dünyaya karşı kapalı olmak ve zapt u raptlarının mükemmeliyeti itibariyle Mogollar ve o zamanın Türkleri, dünya milletleri arasında emsalsiz olmuşlar; fakat Altın-Orda'da 1357 yılından sonra hâsıl olan kargaşalık devrinde bu «Firenk»lere kaçıp yardım istemeye alışmalarından sonra, Altın-Orda'nın tekmil sırları komşularına malûm, fakat bu komşularının siyasî gayeleri de onlarca meçhul oldu.

Rusya'nın nasıl yükseldiğinin tarihini, SOLOVYEV ve Rus iktisat tarihçisi KULİSCHER mükemmel anlatmışlardır. Bunun esası, yine iktisada dayanmaktadır. Daha Aleksander Nevski zamanında Novgorod, Almanlar ve Skandinavyalılar ile ticaret neticesinde büyük ehemmiyet kesbetmişti. Hattâ onun serveti dolayısiyle «Allah ile Novgorod'a karşı hareket etmeğe kim cesaret eder» darbımeseli meydana gelmişti. Alman Hanse şirketleri burada müstahkem Peterhof kalesinde kendilerinin «kontore» (krş. fr. *«comptoir»*)larını kurmuşlardı. Hesap ve muamele yazıhanesi mânasını ifade eden bu kelime, Ruslara batıdan gelen ve yerleşen ilk kelimelerden biridir. Bu şirketlerin kurduğu bu kontorlar, RİCHARD MOELLER'in ifade ettiği gibi, o zamanki Almanlar için cihan mikyasında ticaretin temeli (Bollwerk deutscher Weltgeltung) olmuştur [200]. Yaz aylarında Ne^{W}a - Ladoga gölü - Wolchov arasında kayıklar üzerinde, kış aylarında da kızaklarla iş gören ticaret kervanları bu memleketin iktisadî vaziyetine hâkim olmuş; Aleksander Nevski Pskow(Pliskav)ı elde ettikten sonra burası Ruslar için Avrupa'ya karşı yeni bir kapı işini görmüştür. Almanlarla birlikte iş gören Rus tüccarları doğuda Altın-Orda'nın kuzayında Ural dağlarına ve kuzayda Beyaz Deniz'e kadar her yerde ticaret yapıyorlardı. 15. inci asırda Moskova ile Baltık sahili arası, tekmil Coçı Ulusunun iktisadî cihetten sağlam bir köşesi olmuştur. Coçı Ulusuna demir eşya başlıca buradan gelmiştir. Hanların çivi, kazan ve araba demiri gibi şeyleri oradan tedarik ettikleri, Rus kaynaklarında kayitlidir [201]. Litvanyalılar katolikliği kabul eden Lehistanla birleştikten sonra, güney ve batı Rusya şehirleri idaresinde Lehler vasıtasiyle Magdeburg kanunları tatbik edilmeğe başladı. Bu, rusluk için yeni bir işti. Litvanya zayıflaştığında Moskova bir daha yükseldi ve bunun neticesinde Altın-Orda'nın başına 1480 yılında İvan III. tarafından indirilen darbe vaki oldu.

Tekrar **Kırım Hanları** meselesine gelelim. Böylece 1480 sıralarında Altın-Orda tam bir buhran içinde bulunuyordu. Fâtih Kırım meselesinin Osmanlılar için ehemmiyetini müdrikti. «Kefe deryası sahilleri küffarı» nı, yani Cenevizlileri oradan atmak için başladığı iş, «Ozu ötesindeki Fi-

renkleri» tehlikesini önlemek için genişletilmek icap etti. Fakat Moskova'nın alacağı rol, o zaman henüz Osmanlılar için vâzıh değildi. Bu cihetten Fâtih Üçüncü İvan'ın dostu olan Mengli Gerey'in Altın-Orda'nın satvetine ve mevcudiyetine nihayet vermek işine mâni olmadı. Ahmet Han'a darılarak Mengli Gerey'le anlaşmış olan Şiban hanı İbak (İbrahim) ve Mangıt beyi Musa Bek, 1481 yılı başlarında (6 sonkânunda) Don nehrine ansızın yaptıkları bir hücumla Ahmet Han'ı öldürdüler. İktisaden yükselmekte ve bu sayede birçok Tatar prenslerini ve beylerini kendisine çekmekte olan Moskova'ya istiklâl kazandıran hâdise, işte bu hâdisedir [202]. *Câmiüddüvel* müellifi MÜNECCİMBAŞI, Toktamış'la Edüge, Temür-Kutlug ve Küçük Muhammed Han oğullarının Kırım hanlarıyla olan bu acıklı iç savaşlarının memleketi nasıl felâkete sürüklediğini, bunun neticesinde Coçı Ulusunun harap olup, Tatar uruğlarının dağıldığını, birçok Tatar uruğlarının yabancı milletler arasına gidip karıştığını, birçoklarının da Kara Boğdan'a ve Macaristan'a gidip tanassur ettiğini, bize malûm olmıyan mühim bir kaynaktan alarak, anlatmıştır [203].

Ruslar Altın-Orda'nın çökmesinden istifadede bir dakika bile geç kalmadılar ve Sibirya'ya sefer ederek 1483 yılında İrtış ve Obı nehirleri kıyılarına kadar geldiler ve o taraflardaki kuzay ticaret yollarını ele geçirdiler. Ahmet Han'ın yerine geçen oğlu **Seyyid Ahmed Han** (1481-1502) ile kardeşi **Şeyh Ahmet Han,** hep Mengli Gerey ile mücadele etmek mecburiyetinde kaldılar. 1485 yılında Seyyid Ahmet Han'ın kardeşi Mürtaza ve Mahmud Sultanlar adı geçen Mangıt beyi Temür Bek ile beraber Mengli Gerey'i savaşta müthiş bir hezimete uğrattılar [204]. 1491 yılında Seyyid Ahmet Han bizzat Mengli Gerey üzerine yürüdü; fakat Rus knâzı İvan III. Mengli Gerey'in kardeşi Nurdevletin yine Rus hizmetinde (Kasım kasabasında) bulunan oğlu Satılmış ile Kazan hanı Muhammed Emin'i Saray üzerine saldırttı; onlar da bu şehri bir daha yakıp yıktılar [205]. Neticede Seyyid Ahmet Han'ın Mengli Gerey'e karşı olan teşebbüsü akîm kaldı. 1502 de Mengli Gerey, Altın-Orda hanlığının ne kadar düşmanı varsa hepsini seferber ederek Saray'a hücum etti ve onu son defa olarak kâmilen yakıp tahrip etti. Bununla Altın-Orda hanlığına nihayet verilmiş oldu.

Temür-Kutlug neslinden gelen hanlar yalnız aşağı Edil'de ve Astarhan'da bir müddet hükûmet sürebildiler. Şeyyid Ahmet Han'ın savaşta ölümünden sonra han ilân edilen kardeşi Şeyh Ahmet Han, Mengli Gerey tarafından yenilerek takip edildiğinde, Türkiyeye iltica etmek istedi. Fakat İkinci Bayazıd Mengli Gerey tarafını tuttuğundan, Şeyh Ahmedi mülteci olarak kabul etmedi.

O da sonradan Mingkerman(Kiyev)a giderek Litvanyalılara dehalet

etti. 1513 yılında Kazan hanı Muhammed Emin'e yazdığı bir mektupta, artık Rus'un da düşman olduğunu anlıyan ve devlet idaresi işlerini Rus düşmanı olan oğlu Muhammed Gerey'e terketmiş bulunan ihtiyar Mengli Gerey, son Altın-Orda hanı Şeyh Ahmet Han'ı mağlûp edip «küffar elinde esarette» yaşamağa mecbur etmiş olmasını, kendisinin büyük kahramanlığının neticesi gibi göstererek, öğünmektedir [206]. Şeyh Ahmet Han'ın Astarhan'ı idare eden kardeşi ve yeğenleri mütemadiyen kendi aralarında harbettiler. Bu iç mücadelelerde Altın-Orda'nın temelini teşkil eden Tatar (yani Mogol, Doğutürk, Kıpçak ve saire Türk) urukları son derece yıprandılar. Nihayet onların doğuya gitmiyenleri Kırıma ve oradan Bucak (Basarabya) ve Dobrucaya gelip yerleştiler [207]. Bayazıd II. zamanında, 1512-1513 senelerinde buraya büyük muhaceretler vaki oldu [208]. Bu da Altın-Orda'daki bu iç kavgaları neticesi idi. Kırım hanlarının asıl güvendiği kabileler: Şırın, Barın, Sıcıvut, Argın, Hıtay ve Kıpçak urukları idi. Zikri geçen Temür Bek ile kardeşlerine tâbi tekmil oymaklar ile Edüge oğullarından «Mansur-oğlu» beylerine tâbi kabileler, Akkerman taraflarına gelerek yerleştiler [209].

— 5 —

15. İNCİ ASRIN SON YARISINDA AZERBAYCANIN SİYASİ HAYATI

Çoban-oğulları, Calayırlılar ve nihayet Temür Bek Azerbaycanda kendi hâkimiyetlerini korumak için bu ülkeye Doğu Anadolu'dan, Temür Bek ise ayrıca Suriye ve Elcezire taraflarından birçok Türkmen oymaklarını getirip yerleştirdiler. Temür'den sonra ortaya çıkan karışıklıklardan istifade eden bu oymakların beyleri, Azerbaycanın ve hattâ bütün İran'ın mukadderatına sahip oldular. Bu hareketlerin merkezini Karakoyunlu ve Akkoyunlu oymakları teşkil ediyordu.

Yukarıda (s. 244) zikri geçen **KARAKOYUNLULAR**'ın reisleri Baranlu oymağından olup, kendi rivayetlerine göre, bunlar önceleri Sırderya kuzeyinde yaşamışlar ve Mogollar devrinde **Töre Bek** adlı reisleri idaresinde 3.000 hanelik bir kitle halinde Horasan'a ve oradan Doğu Anadoluya geçmişlerdi [210]. Türkistanın yerli rivayetlerini iyi bilen DEVLETŞAH SEMERKANDÎ'ye göre bunlar, Sırderya'nın kuzayında bulunan Kazı-gurt dağları civarında yaşamışlardır [211]. Akkoyun ve Karakoyun Oğuz destanında bile yer almıştır [212]. «Baranlu» ve «Berendi», yukarıda (s. 46, 181) anlattığımız gibi, Kıpçak uruğlarından olup bunlar, Sırderya kuzayında Kalaç ve bazı Kıpçaklarla birlikte Oğuzların Türkmen zümresini teşkil eden uruğlardan biri olmuşlardır.

Karakoyunlular önceleri Erzurum, Erzincan ve Sıvas taraflarında göçebe olarak yaşamışlar, sonra Calayırlılar zamanında oradan Musul ve Sencar taraflarına gitmişlerdir. Bunların beylerinden **Bayram Hoca** isminde birisi Calayırlılardan Sultan Uveys'in, Bayram Hoca'nın oğlu **Kara Muhammed Kurmış** ta Sultan Uveys'in oğlu Sultan Ahmet Calayır'ın hizmetinde bulunmuş; Kara Mehmed Mogol beylerinin nezdinde kıymet kazanarak Sultan Ahmed'e damad bile olmuştur. Bunun 1390 yılında katlinden sonra oğlu **Kara Yusuf**, Temürle olan mücadelelerde Sultan Ahmet Calayır'a yoldaş oldu. Bunlar Temür'den kaçarak Mısır Memlûklarına iltica etmiş olup, Temür'ün vefatını müteakip Mısırdan ayrıldılar.

Kara Yusuf maiyetindeki 1.000 kadar Türkmeniyle birlikte yolda bir çok yerde savaşarak Memlûklara tâbi veya müstakil 180 kadar kale ve garnizonu geçerek Amid(Diyarbekir)e geldi. Temür İrakla Azerbaycanı oğlu Miranşah'ın oğullarına vermişti. Fakat bunlardan Ömer ve Ebabekir Mirzalar, kendi aralarında kavgaya başlayınca Kara Yusuf bundan istifade etti. Buna da, vaktiyle Temür'ün ordusunda hizmet eden ve vefatından sonra onun oğullarından yüz çeviren Iraklı emirlerin (Bastam Çâkir, Pirali Sulduz, Çalık) Kara Yusuf'a iltihakı ve ona bir devlet idare makinesi kurmakta yardım etmeleri sebep olmuştur. Bunların teşviki ve yardımiyle Kara Yusuf 1408 yılı 23 Nisanında Tebriz yanında Ebabekir Mirza'ya karşı açtığı savaşı kazandı. Bastam Çâkir'i «beğlerbeği» ve Tebriz'i de merkez yaparak Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da Karakoyunlu devletini kurmuş oldu. Bu sıralarda Sultan Ahmet Calayır da Mısır'dan dönüp gelerek Bağdad'ı istirdat etmişti. Karakoyunlular yağmaya alışkın olduklarından, şehir ahalisi ile köylü ekinciler bunlardan çok mutazarrır oluyordu. Azerbaycan, bilhassa Tebriz ahalisi Sultan Ahmedi çağırdı. O da, Kara Yusuf'un Erzincan taraflarında meşgul olduğu bir sırada gelerek, Tebriz'i aldı (4 temmuz 1410). Fakat Kara Yusuf öteki Iraklı emirlerin teşvikiyle eski gurbet arkadaşı Sultan Ahmedi ortadan kaldırmaya karar verdi ve Tebriz yanında vâki olan muharebede, Sultan Ahmet ele geçirilerek öldürüldü. Kara Yusuf ta hükûmetine meşru bir şekil vermek için kendi oğlu olup, vaktiyle Sultan Ahmet'e oğulluk ettirdiği Pir Budak beyi, Temür'ün usulüne kötü bir nazire olmak üzere, «han» ve kendisini «noyan» ilân etti.

Karakoyunluların arka tarafında (batıda), Akkoyunlular, Temürlülere sadık kaldılar. Bunların beyi olan Karayülük Osman, resmen Temürlülere itaat etmiş olan Osmanlılar üzerinde de bir nevi nüfuza mâlik bulunuyordu. Temür'ün halefi olan Şahruh, Kara Yusuf'un Azerbaycanı kendisinden «suyurgal» olarak idare ediyor görünmek için salâhiyet istemesine rağmen, Karakoyunlu hükûmetini ortadan kaldırmak fikrinde

idi; fakat kendi ülkesindeki iç meseleleri yüzünden bir türlü buna fırsat bulamıyordu. Nihayet Kara Yusuf'un hâkimiyetine nihayet vermek maksadiyle 1421 yılında Azerbaycana girdi. Fakat Kara Yusuf, ordusuyla Şahruh'a karşı çıkarken yolda öldü. Kara Yusuf gayet merd ve kahraman bir Türkmen beyi idi; cömerd, sözünde duran, ve yiğit tabiatli bir adamdı, fakat fazla saf olduğundan başkalarının tesiri altında kalırdı.

Yerine geçen oğlu **İskender Mirza** Temürlüler ve Akkoyunlularla olan mücadelede, babasının yoluna sadık kaldı. 1429 da Şahruh tekrar gelerek İskenderi ezdi ve Azerbaycanın idaresini Kara Yusuf'un Temürlülerin hizmetine giren diğer oğlu Ebu-Sa'id Beğ'e verdi. Şirvan vilâyetinin beyi olan Şirvanşah Sultan Halil de Temürlülere sadıktı. Fakat İskenderin fitnesi devam etti. Diğer kardeşleriyle olduğu gibi Ebu Sa'id'le de harp etti; nihayet Ebu-Sa'id Azerbaycanı terke mecbur oldu. Şahruh 1434 yılında tekrar Azerbaycana girdi. Kara Yusuf'un diğer oğlu Cihanşah da Şahruh'a iltihak etti. Şahruh Azerbaycanda üç yıl kaldı. Kışları babası Temür'ün de çok sevdiği ve imar ettiği Karabağ'da geçirdi. İskender, Osmanlılar ülkesine, Tokat tarafına kaçmıştı. Şahruh, İkinci Murad'a müracaat ederek İskender'in tardını istedi, o da buna muvafakat ederek, beylerinden Umur Bey ile Yörgüç Paşa'yı bir ordu ile göndererek İskender'i Osmanlılara ait yerlerden çıkardı [213]. Sonra İskender kendi oğlu Kubad tarafından öldürüldü.

Şahruh tarafından Azerbaycanın idaresine memur edilen **Cihanşah** değerli bir zattı, ayni zamanda bir şâir olan bu beğ, âlimleri ve şâirleri himaye etti, Cihanşah çağından bazı eserler de vardır. Bu cümleden olarak Tebriz'de 1465 yılında yaptırdığı Gök-Mescid bugün Tebriz'de sağlam kalan eski büyük eserlerin başlıcalarındandır, ki bir Temürlü ustanın eseridir [214]. Cihanşah önceleri, Şahruh'un Irak ve batı İran umumî vâlisi olan torunu Sultan Muhammed Mirza'ya tâbi kılınmıştı, Şahruh'un vefatından sonra Temürlüler işinin karışmasından istifade ederek, Irak tarafına da el uzatmaya başladı. Uluğ Bek'in vefatından sonra ülkesini Fars vilâyetine kadar genişletti. 1458 yılında Astarâbâd'ı, hattâ Herat'ı bile almış, fakat Temürlü Ebu Sa'id Mirza tarafından tardedilmiştir; mamafih Bastam'ın batısındaki bütün batı İran ve Fars bölgeleri onun elinde kaldı. Batıda Diyarbekir taraflarında hükûmet süren Akkoyunlu beyi Uzun Hasan'ı ezmek fikriyle açtığı bir seferinde gafil iken baskına uğrayıp mağlûp olup, Uzun Hasan'ın askerlerinin eline geçerek öldürüldü (10.11.1467). Cihanşah'ın oğlu **Hasan Ali** zamanında (1469) Temürlü Ebu-Sa'id Mirza Azerbaycanı, Karabağ ve Muğan'ı işgal etmiş, fakat Uzun Hasan'a karşı tâkip ettiği yanlış siyaset neticesinde aralarında bazı çarpışmalar olmuş, güney Mugan'daki çarpışmalarda Ebu-Sa'id Akko-

yunluların eline geçerek Uzun Hasan'ın nezdinde bulunan Temürlü Yadigâr Muhammed Mirzanın eline verilmiş, büyük annesi Gevherşad Hatun'un «kısas»ı diyerek, (6 şubat 1469 da) öldürülmüştür. Bununla Doğu Anadoluda ve Azerbaycanda Akkoyunlu hâkimiyeti takarrür etmiş oldu.

AKKOYUNLULAR, Oğuz ve ayni zamanda Kimak-Kıpçak boylarından olan Bayandır boyundandır. Bunlar Doğu Anadoluda Urfa-Mardin-Bayburt arasında, yukarı Dicle ve Fırat'ın muhtelif kolları üzerinde göçerevli olarak yaşarlardı. Beylerinden **Tur Ali**, kendi rivayetlerine göre, Gazan Han'ın muasırı olup, onun Suriye seferlerine iştirak etmiştir. Müteakiben bunlar, İlhanlıların Diyarbekir ve Rebî'a taraflarını idare eden mogol emiri Emîr Sutay ve oğullarının hizmetinde bulunarak, Âmid ile Musul arasına yerleşmişlerdir. Seyyah İBN BATTUTA, 1332-33 yılında Anadoluyu ve Azerbaycanı gezdiği zaman Erzurum, iki «Türkmen» kabilesi (herhalde Karakoyunlu ve Akkoyunlular) arasında niza'lı bulunuyordu. Tur Ali Beğ'den sonra Akkoyunlulara riyaset eden oğlu **Kutlu Beğ** (öl. 1389), daha ziyade Trabzon İmparatorluğu ile temaslarda bulunmuştur.

Bundan sonra Temür zamanında bu Kutlu Beğ'in oğlu **Karayülük Osman Beğ** çok tanınmıştır (1402-1435). Karayülük Osman, Kara Yusuf'la olduğu gibi, Sıvas meliki Kadı Burhaneddin'le de harbederek Temürle dost olmuş, onun bütün batı seferlerine candan iştirak etmiş, Temür tarafından Diyarbekir ve Malatya taraflarının idaresine memur edilmiştir. Sonra Memlûkların Şam beylerbeğisinin elinden Afşar, Bayat ve İnallu Türkmen boylarını almış ve, bunları Suriye'den getirerek kendi ordusuna katmış; Erzincan, Harput, Kemah, Çemişkizek ve Mardin taraflarını, Erzurumu ve Çoruh havzasını elde ederek, büyükçe bir devlet kurmuştur. Karayülük Osman her üç batı seferinde Şahruh'un maiyetinde bulunup Karakoyunluları ezdi. Nihayet onlarla yaptığı bir savaşta maktul düştü (1435), Karayülük Osman, uzun süren hayatında 300 kadar harp görmüştür. MÜKRİMİN HALİL BEY'e göre o, «yalnız kendi asrının değil, bütün tarihin yetiştirdiği en şeçi' ve en muharip adamlardan biridir» [215]. Zaten 14. üncü asrın sonları Türk tarihinin en büyük kahramanlar yetiştirdiği bir devirdir (Temür ve onun maiyetinden Seyfüddin Nüküz, Hıtay Bahadır, Şeyhali Bahadır, Akbuga Nayman, Şahmelik Bilguvüt, Şeyh Nureddin, Osman Abbas Kıpçak, Üçkara Bahadır; Doğu Çağataylardan Kamereddin Doğlat, Celâl Hemid; Toktamış ve maiyetinden Edüge Mangıt, Kazançı Bahadır, Yağlı Bey Barın; Yıldırım Bayazıd ve maiyetinden Kara Temirtaş ve Hoca Feruz Beyler; Karakoyunlu Kara Yusuf, ve Akkoyunlu Karayülük Osman. Bunların herbiri başlı başına birer tarihtirler).

Karayülük Osman'dan sonra torunları **Cihangir** (1444-1453), **Uzun Hasan** (1453-1478) ve bunun oğlu **Yakub Bek** (1478-1490), Karakoyunlulardan aldıkları ve kendilerinin açtıkları ülkeleri idare ettiler. Akkoyunlular Karayülük'ün vefatından sonra da 1469 yılına kadar, Temürlülere tâbi olarak kaldılar. Yanlarında bazı Temürlü mirzalar da bulunurdu. Uzun Hazan Ebu-Sa'id Mirza'nın katlinden sonra müstakil oldu. Başkentini de Diyarbekir'den Tebriz'e nakletti ve tekmil batı, orta ve güney İranı ele geçirdi. Uzun Hasan'ın kurduğu imparatorluk güney-batıda Mısır Memlûkları, batıda Osmanlılar, kuzayda Altın-Orda ve doğuda Temürlüler ile sınırdaştı. Bu devirde Akkoyunlu devletinin esas kuvvetini teşkil eden uruklar, Bayandırlardan başka, şunlardı: Bayat, Döger, Çepni, Inallu, Özer, Çakırlı, Köpek, Arapgerli, Beçen, Dukharlu, Bayramlu, Hacılu, Musullu, Pirnek, Hocahacılu; bunlardan başka Afşar ve Kacar gibi büyük ve müstakil boylar da Akkoyunlulara iltihak etmiştir.

Uzun Hasan, Ebu-Sa'id'i öldürmesi ve 1471 yılında, Temürlü Yadigâr Muhammed Mirza'ya müzaheret bahanesiyle, Horasan işlerine boşuna karışması müstesna, Temürlülerle iyi geçinmiştir. Osmanlılarla olan münasebeti ise değişik olmuştur. O, Osmanlı ülkelerine taarruz ederek, Erzincan'a kadar ele geçirebileceğini düşünmüştür. Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Muhammed, Fâtih Sultan Muhammed'in dâmâdı idi. Akkoyunlularla Osmanlılar arasında birkaç defa muharebeler olmuş, fakat netice itibariyle bundan Osmanlılar kârlı çıkmıştır. Bu muhasamat dolayısıyla Osmanlıların Avrupada başlıca düşmanları olan Venedikliler Akkoyunlularla siyasî münasebat tesis etmek, Osmanlılar aleyhine onlardan faydalanmak istemişlerdir. 1463 yılında bir elçi göndermişlerdi. Bu elçi ancak 1471 de Venedik'e dönüp gelebildi. Onun ile birlikte Uzun Hasan tarafından gönderilen bir Türkmen beyi de elçi olarak Venedik'e geldi. Sonra Venedik seniyoru bu türkmenle birlikte Barbaro'yu elçi olarak gönderdi [216]. 1474 yılında mümessil olarak gelen bu Geosefo Barbaro ile Ambrogio Contarini Altın-Orda üzerinden yaptıkları seyahatten sonra Uzun Hasan zamanındaki Tebriz hayatına dair eserler bırakmışlardır [217]. Uzun Hasan bu sırada Otlukbeli'nde Fâtih tarafından mağlûp edilip çok ağır bir vaziyete düşürülmüş olduğundan, Venediklilerin teşebbüsünden bir netice çıkmamıştır. Moskova Rus knâzı İvan III. dahi, 1475 yılında Markus Rufus'u Uzun Hasan'a elçi olarak gönderip, onu Altın-Orda hanı Ahmet Han (bn Küçük Muhammed Han) aleyhine kazanmak istemişse de, bunda muvaffak olamamıştır [218].

Bu sıralarda Türkmenler arasında müridlerini çoğaltan Erdebildeki **Safevi şeyhleri,** önceleri koyu sünnî oldukları halde, bu Türkmenler arasında şi'ilik cereyanını kuvvetli gördüklerinden işi müfrit şi'iliğe çevirmiş-

lerdi. Bunların Yakub Bek zamanında gittikçe artan nüfuzu, Akkoyunluları endişeye düşürmeğe başladı. Bunlar nüfuzlarını, bilhassa Akkoyunluların düşmanı olan ve vaktiyle Karakoyunlu zümresine dahil bulunan Üstaclu, Şamlu, Rumlu, Musullu, Tekkelü, Bayburtlu, Karaoğlan, Afşar ve Kacar boy ve oymakları ile Anadoludaki Karamanlu, Dulgadırlı ve Varsaklar arasında da çoğalttılar. Bu şeyhlerden **Şeyh Haydar,** Uzun Hasan'ın kızı ile evlenmiş olduğundan, bu kadından doğan oğullar hanedan âzâsı gibi Tebriz'deki saraya sokulmuşlardı. Safavî şeyhleri Akkoyunluların bütün zaif noktalarını biliyorlar; ve onların eski Karakoyunlular heyetine dahil kabileler tarafından meskûn ve nüfuzlarının az olduğu Arran (Karabağ) ve Muğan taraflarını bilfiil ele geçirmiş bulunuyorlardı. Bununla da kalmıyarak, Akkoyunlular gibi sünnî olan Şirvanşahları da ezmek ve onların ülkesini de kendilerine ilhak etmek istiyorlardı. Şeyh Haydar, Şirvanşah Ferruh Yesar ile çarpıştığı zaman, Akkoyunlu Yakub Beğ Şeyh Haydar'ın üzerine yürüyüp, onu mağlûp ve esir ederek öldürdü (1488). Bu hâdise, Safevî şeyhleri ve müridleri için umumî ısyana vesile oldu. Yakub Beğ'in 1490 yılında vefatını müteakip Akkoyunlu şehzadeleri memleketi paylaşamadılar. Şeyh Haydar'ın oğlu **Şeyh Ali,** yine Karakoyunlu boyuna dayanarak, bu fırsattan da istifade etmeğe kalkıştı. Uzun Hasan'ın 1492-1497 yıllarında Azerbaycanı idare eden torunu **Rüstem Beğ** (bin Maksud), vâki olan muharebede Şeyh Aliyi de, babası gibi, mağlûp ve esir ederek öldürdü.

Akkoyunlu beyleri, şi'ilik tehlikesi karşısında Osmanlılarla anlaşmak lüzumunu hissettiler; ve Uğurlu Muhammed'in, Fâtih'in kızından doğan ve ayni zamanda İkinci Bayazıd'ın dâmâdı olan oğlu **Göde Ahmed'i** İstanbuldan getirerek hükümdar ilân ettiler. Fakat bir sene sonra bu zat, burada berâberinde getirdiği Noktacıoğlu [219] adındaki şeyhin fikrine göre hareket edip, kargaşalıklara son vermek için Osmanlı usulünce bir merkeziyet vücuda getirmek isteyip, prens ve beyleri öldürmeğe başlayınca, beyler isyan ettiler ve kendisini yakalıyarak öldürdüler (1497). Bundan sonra memleket ikiye ayrıldı; Fars ve Kerman ülkeleri Yakub Beğ'in oğlu **Sultan Murad'ın** (1498-1508), Azerbaycan ve Diyarbekir tarafları da Yakub Beğ'in kardeşi olan Yusuf Beğ'in oğlu **Elvent Beğ'in** (1498-1504) idaresinde kaldı. Bunlar ve biribirlerine düşman emirlerin elinde oyuncak olan diğer prensler, kendi aralarında kavgaya tutuştular. Şeyh Haydar'ın Uzun Hasan'ın kızından doğan oğlu İsmail (sonradan **Şah İsmail)** bu fırsattan istifade edip, adı geçen kabilelere dayanarak, 1502 de Arran'ı ve Şirvan'ın bir kısmını ele geçirdi ve 1508 e kadar bütün İranı Akkoyunluların elinden aldı.

Akkoyunlulardan bilhassa Uzun Hasan ile oğlu Yakub ilme, edebiyat

ve sanata karşı büyük bir alâka göstermişlerdir. Sonradan Osmanlılara müverrih olan İdris Bitlisî ile Şıban Özbeklerinden Şaybak Hanın Kazakıstan seferi tarihini yazan Fadlullah bn Ruzbehan İsfahanî, önce Yakub Beğ'in nezdinde münşi sıfatiyle çalışmışlardır. Uzun Hasan Tebrizde Sâhibâbâd Meydanı'nın kuzayında çok muhteşem bir cami yaptırmıştı. Bugün harabe halindedir. Yakub Beğ H. 888 (1483) yılında Tebriz'de Heşt-Bihişt Sarayı'nı yaptırmış ve bunda Temürlüler tipinde harp sahneleri tersim ettirmişti [220]. Bugün bundan da eser kalmamıştır.

Karakoyunlular ile Akkoyunluların devlet teşkilâtı İlhanlılar ile Temürlülerinki gibi olmuştur. Kara Yusuf kendisini «Yusuf Bahadır Noyan» diye adlandırmış ve fermanlarına oğlu Pir Budak'ın isminden *Sultan Pir Budak yarlığıdin Ebunnasr Yusuf Bahadır sözümiz* şeklinde başlık yazdırmıştır [221]. Akkoyunluların devlet teşkilâtını gösteren bir «*Arz-Nâme*» [222] ve bazı menşûreler [223] vardır. Türkiyenin Doğu vilâyetlerinde ve Safevîler memleketinde mer'i bulunan *Uzun Hasan düstûrlarına* ait vesikalar zamanımıza kadar gelmiştir [224].

Güney Kafkasyanın **Şirvan** mıntakası ile bazan Arran (Gence ve Karabağ) ve Derbend **ŞİRVANŞAHLAR** ismiyle maruf sülâlenin elinde bulundu. Bunlar İlhanlılar ve Temürlüler zamanında olduğu gibi, Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında dahi, yerli melikler sıfatiyle yaşayıp geldiler. Bunlara, 13. üncü asrın başlarında yaşıyan cedlerinden birinin ismiyle, «Kisrânîler» de denilmiş olup, aslen Arapların Benî Şeyban aşiretinden gelmektedirler. Büyük babaları olan **Yezid bn Mezyed eş-Şeybânî** Abbasîler tarafından H. 183 (798) yılında Armeniye vâlisi tayin edilmişti. Bu Şirvanşahlardan, İran ve Kafkasya Moğolların eline geçtikten sonra, **Feribuz III**, **Ahsiten II**, **Ferruhzâd II** ve **Keykubad** isminde melikler gelmiştir [225]. İlhanlılar buranın idaresi için kendileri tarafından ayrı vâliler tayin ediyorlardı. Zikri mükerreren geçen tarihçi Emir Polat Cinsang, İlhanlı Gazan ve Olcaytu Hanlar zamanında Şirvan vâlisi idi ve burada vefat etmiştir. Zikri geçen Şirvanşah Keykubâd (1314-1345), Çobanlılardan Melik Eşrefin ve Altın-Orda hanı Ganibek'in muasırı idi. Onun oğlu şirvanşah **Kâvüs** (1336-1372) Şeyh Uveys Çalayır'ın, Kâvüs'ün yeğeni **Şeyh İbrahim** bn Sultan Muhammed (1383-1417) Temürün ve Şeyh İbrahimin oğlu **Sultan Halil** (1417-1462) Şahruh ve oğullarının muasırıdırlar. Sultan Halil ve oğlu **Ferruh Yesar** (1462-1501) Şirvan'da imâr ve ticaretin inkişafına çok hizmet etmişlerdir ve kendilerinden de birçok eserler kalmıştır. Bakûda Bibi-Heybet mescidi, Abşerun'daki dıvar ve kuleler bunlardan kalmadır. Ferruh Yesar Akkoyunlular ile çok iyi geçinmiş ve Safevîlerin düşmanı olmuştur. Şirvanşahların merkezi Şamahı şehri idi. Ferruh Yesarın oğlu **Şeyh İbrahim II** (1502-1524) zamanında

bunların ülkesi Safevîlerin eline geçti. Onlar buraya Kacar ve Üstaclu beylerini, bazan da kendi prenslerini vâli tayin ediyorlardı. Şirvanşahlar sünnî olduklarından Osmanlılara çok merbut kalmışlardır.

Azerbaycanda Akkoyunlu sülâlesinin inkıraza uğraması, bu sülâleye bağlı olan bütün kabileler ile Şirvan ahalisinden birçoğunun Osmanlı hududuna, Doğu Anadoluya geçmesini intac etmiştir [226]. Böylece, şimalde Altın-Orda'nın sukutu oradaki Türk uruklarını Karadeniz kuzayına ve Rumeli'ye doğru, güneydeki Akkoyunlu hâkimiyetinin düşüşü de buradaki Türk boylarının Anadolu içerilerine doğru hareketini doğurmuş ve Osmanlı devletinin büyümesine ve yeni Türk vatanının tam öz şeklini almasına sebep olmuştur.

— 6 —

OSMANLI DEVLETİNİN KURULDUĞU ÇAĞDA BATI TÜRKLERİNDE KÜLTÜR HAREKETLLERİ

Deniz yollarında Türk gemileri işleten, türk filosuna mâlik olan bir Türk devleti, insan medeniyetinin en mühim ocaklarından birinde kurulmuş bulunuyor. Memleketin şehir ahalisi Türk olup, Selçuklular ve İlhanlılar devrinde inkişaf eden bir İslâm-Türk medeniyetine mensuptur. Şimdi de bu Türkler kültür sahasında yeni hamleler yapacaklardır. Fakat bu medenî hareketin bilhassa ilim sahasındaki icad kudreti ve orijinalliği onun, en büyük inkişaf hamlelerinin başlangıcı olması lâzım gelen 1453 senesinden, yani İstanbulun fethinden sonraki değil ondan evvelki devirde bâriz olarak görülmüştür. Osman ve Orhan Beğlerin harekâtı genişlerken, çevrelerine her taraftan 13-14 üncü asırda gerek İlhanlı ve gerekse Coçı Uluslarının «Küffar sınırları»na *gaza* maksadiyle gelerek *gaziler* ve *'azaplar* (yani bekârlar) ismiyle orduya katılan Müslümanların arasında çok değerli zekâlar ve ilim sahibi insanların da bulunduğu şüphesizdir. Fakat ayrıca bu Uc'larda ilim ve fikir ehli sıfatiyle mühim bir zümre ordunun arkasında ve bazan içinde yer tutmuştur. Bunların başında **Türk dervişleri**, Osman Beğ'e gazîlik kılıcını bağladığı rivayet olunan ve kızını vererek onu kendisine dâmâd yapan Şeyh Edebalı ile Orhan Beğ'in üzerinde müessir olan Musa Abdal, Murad Abdal [227] ve Geyikli Baba gibiler gelmektedir. Bunlar «Evlâdı Nebî» muhabbeti ve son İlhanlı devrinde genişleyen sünnîlikten ayrılmıyan mutedil şi'iliği yaymışlardır. Bunlar *fakîh* ismini taşıyan «ulema»ya karşı tam halk kütlesi ruhunu okşayıcı neşideler söylerlerdi. Meselâ bunların:

Rum Abdalı gelür Ali dost deyü * *hırka giyer 'aba deyü post deyü*
Hastalara gelir derman isteyü * *sağlar gelür pîrim Abdal Musaya*
Hind'den bazirgânlar gelir yayınır * *pişer lokmaları aclar doyunur*
İkrarıdır koç yiğitin yolları * *fakîhleri çeksem gelmez ileri,*
Ak-pınarın yeşil gülü suları * *çağlar gelir pîrim Abdal Musaya,*

gibi «nefes»leriyle önünde çok pervasız oldukları Tanrı'ya «erbabsın sen koca Tanrı» diye hitap ederek söylenen münacatları, bütün beyleri ve erleri heyecana getiren eserlerdi. Osman Beğ'in muasırı ve Sakarya havzasında komşusu olmakla beraber onu galiba görmiyen **Yunus Emre**'nin halka hitaben sade türkçe ile söylediği şiirleri, bütün suları, çeşmeleri Allahla konuşturan ilâhîleri Bursa'yı ve Gelibolu'yu fetheden Türkleri coşturuyordu. Böyle vaziyette Orhan Beğ: «Baba şarab sever» diye Geyikli Baba'ya bir katır yükü şarap gönderirse, müslümanlığı fikir esaretinden, içtihada veda etmekten ibaret olan **fakihler ve ulema** elbette bir şey diyemezlerdi. Zaten onların Bursa'da sayısı daha pek azdı. 1298 isyanı dolayısiyle siyasete karışan şeyh, ulema ve fakihlerden Bursa fâtihlerine ait rivayetlerde ancak Türk dervişlerine pek yakın olanlarının zikri geçmektedir.

Bunlardan biri de Sülemiş isyanına katılıp, bir aralık onun tarafından Konya'yı idare ettiği anlaşılan **Muhlis Paşa**'dır. Bu zatın, Sülemiş tarafından (bu kumandanın biraderi ile birlikte) Mısıra gönderilmiş olduğunu anlatmıştım. Orada bunlara Memlûklar tarafından dirlik verilmiş [228] ve şeyh orada vefat etmiştir. Osman Beye ait sonradan tesbit olunan rivayetlerde Sülemiş Osman Beğ'in maiyetinden biri gibi gösterilmişse, Muhlis Paşa da öyle gösterilmiştir. Osman Beğ zamanında kendisine iltihak eden fakih sıfatiyle **Tursun Fakih** Sultanöyüğü kadısı zikredilmektedir. Rivayetler onu da «fukara» yani dervişlerden biri olarak göstermektedir. Diğeri de Orhan'ın maiyetinde bulunan **Sinaneddin el-Fakihi**dır, ki Orhan tarafından kendisine, sırf ilmine hürmeten, «paşa» lâkabı verilmiş [229], fakir bir derviş iken zengin olmuş ve milletçe sevilmiştir.

Bir de üçüncü bir zümre olmak üzere, İlhanlılar devrinde zamanın ruhuna uymuş olan ulema vardır, ki bunlar beylerin sırf bir maneviyat diye tanıdıkları dine karşı çok içten bağlı olduğunu, şeriat ile yasa'nın sınırını titizlikle müdafaa ettiklerini biliyorlar ve ona müdahale etmiyorlardı. Kendilerine muahharen **ulemâ-i rusûm** adı verilen bu nevi ulemanın imzaları resmî evrakta görülmektedir. Orhan Gazi'nin Mekece vakfiyesinde, kendi oğullarından sonra bu nevi ulemadan kim olduklarını öğrenemediğimiz **Mahmud bn Abibekr, Abdulvahid bn Süleyman al-Sı-**

vasî, Muhammed bn Mahmud Al-Mütatabbib (yani tabib), **Dolacı bn Cemaleddin al-Hâfız** adındaki zatların imzaları bulunmaktadır. Bunlar buraya Orhan Gazinin zikri geçen vakfiyesinden ve diğer yazılardan (meselâ o zamandan kalan yazma eserler üzerindeki notlardan) anlaşıldığı üzere, mükemmel arab ve fars dili kültürü getirmişlerdir. Mezkûr vakfiyenin yazısı, o zamanın tarih, unvanlar ve noter tasdik ve şehadet şekilleri arapça olan farisî divan dilinin mükemmel bir üslûbiyle yazılmıştır.

Burada yarı şamanî Türk sûfiliği ile muvazi olarak Muhiddin İbn Arabî'nin, içtihad kapılarını açık bırakan yüksek tasavvufu yaşamıştır. İznikte Orhan gazi tarafından tesis olunan ilk Osmanlı medresesinin ilk müdderrisi olan **Kayserili Davud bn Muhammed**, Olcaytu ve Reşideddin zamanının mümtaz şeyhi ve Olcaytunun seferlerinde bile yanından ayrılmıyan dört şeyden birisi olan Kâşanlı Kemaleddin Abdurrazzak'ın müridi idi. Üstadı gibi Davud Kayseri de Muhyeddin İbn Arabinin *Fusûs* adlı kitabına şerh yazmış ve onu, Reşideddin'in o zaman İlhanlı Ebu-Sa'îd Han'ın veziri olan oğlu Hoca Giyaseddin'e itha'f etmiştir. Davud Kayseri'nin *Fusûs* şerhi daha kendi zamanında Altın-Orda merkezi olan Saray'da okunmuş ve orada **Ali Şeyh Rukneddin Ahmet** (öl. 1381) tarafından, farsî olarak, tertib edilen yeni bir *Fusûs şarhi*'ne esas olmuştur. Davud Kayserinin üstadı olan Şeyh Kemaleddin Abdurrazzak Kâşânî'nin *Kur'ân tefsiri*'nin Tebriz'de Rab'i-Reşidî Hanekahı için 1329 da yazılan bir nüshası bugün Bursada Haraççı oğlu kütüphanesinde o zamanki Tebriz Rab'i-Reşidisinde gelişen kültürün bir nümunesi sıfatiyle mahfuz bulunmaktadır. Davud Kayserî, Orhan Gazi ile oğlu Süleyman Paşa adına arapça olarak ve muhtelif ilimlere ait ansiklopedik mahiyette bir eser yazıp ithaf etmiştir, ki nüshası Beyazıd Umumî kütüphanesinde mahfuz bulunmaktadır (N. 288).

İznik medresesinde Davud Kayseri'ye halef olan **Taceddin Kerderi** [230], o zaman Altın-Orda'da ve hattâ Mısır Memlûklerinin yanında bulunan «Kerderî-Horezmî» nisbetli âlimler [231] silsilesine mensup bir âlim sıfatiyle İznik medresesini Altın-Orda'da ve hattâ Mısır Memlûklerinin yanında bulunan ve Horezm kültürü ile bağlıyan bir şahsiyet olmuştur. «Kerderi» ismini taşıyan bir bey de, İlhanlıların Anadoludaki büyük ümerası meyanında zikredilmektedir [232]. Anadoluda Horezmli âlim fakîh ve beyler çok bulunmuştur. Fuzalâ'dan Fakih-i Horezmî adında birisinin Milas'ın hâkimi Menteşeoğlu Orhan'ın maiyetinde bulunduğunu İBN BATTUTA zikreder. Burada bina olunan «Barçın» kalesi de aşağı Sırderya'daki *Barçın* (yahut *Barçınlığ-kent*)ın ismini taşımaktadır.

Bursa ve İznik'de arab dili kültürünün kuvveti, orada yazılan vak-

fiyelerden [233] ve tasnif olunan eserlerden anlaşılmaktadır. Karaman ve saire gibi yerlerden gelen âlimlerin yanında az sonra yerli âlimler yetişmiştir. **Candarlı ailesi,** Sultanönülü Bursa kadısı **Koca Efendi** (Mahmud bn Muhammed) **ailesi, Şemseddin Fenârî** ve **Kutbeddin İzniki** bu cümledendir. Gaziler muhitinde yetişen bu nevi âlimler arasında kumanda işleriyle meşgul olanları da olmuştur. Sayıları az olan bu ulema, umumun kültür seviyesi üzerinde pek az müessir olmuş ve bunların muhiti Yıldırım Bayazıd zamanında Bursa'yı ziyaret eden SEYYİD ŞERİF CURCANÎ'ye Horasan ve Mâverâünnehir muhitine nisbetle, çok geri kalmış bir camia olarak görülmüştür. Bu âlim, o münasebetle söylediği bir şiirinde ilim güneşi Arap ufkunda doğmuş, Acem diyarında kemâlini bulmuş, fakat Rûm diyarında ziyadan mahrum bir cirm (cirm-i semâvî) olarak kalan güneş yakında tam olarak batar ve cehâlet karanlığı bütün dünyayı alır» demiştir [234]. «Örfün çokluğu» sözü, bu «Rûm» memleketinde şeriat ve islâm ananelerinden daha çok, örf ve âdetlerin, yasa ve askerî nizamın hâkim olması demek olsa gerektir.

Fakat Temür-oğulları zamanında Anadolu'nun ve Osman-oğullarına tâbi ülkelerin Doğu ile sıkı münasebet tesis etmiş olması, netice itibariyle hayırlı olmuş ve Seyyid Şerif Curcanî'nin zannettiği gibi burada islâm ilimlerinin tam olarak sönmesini değil, yeni ve taze bir sahada bir daha canlanmasını intac etmiştir. Semerkand ve Tebriz arasındaki sıkı münasebetler yanında Anadoludan, Bursa kadısı Şemseddin Cezarî ile adı geçen Bursa kadısı Koca Efendinin torunu **Kadızade-i Rûmi** (öl. 1436 yılından biraz sonra), **Abdurrahman Rûmi, Şeyh Abdullah Ilak'i, Melihi** ve daha başka âlim ve ediplerin, Horasan'a ve Mâverâünnehre giderek orada çalışmaları; ve Temürlüler ülkesinden ve Temür'ün veliahdi Muhammed Sultan Mirza'nın imamı ve medresesinin müderrisi olan **Cemaleddin Ahmed Horezmi** Bursa'ya gelerek, 1427 yılında burada vefatına kadar, tedrisatla meşgul olması; Sadeddin Teftazanî'nin talebesi olan Heratlı **Burhaneddin Haydar** ile Uluğ bek'in nezdinde yetişen riyaziyatçılardan İkinci Murad zamanında **Fethullâh Şirvanî**'nin, Fâtih devrinde de **Ali Kuşçı**'nın Osmanlı memleketine gelerek tedrisatta bulunmaları; Burhaneddin Haydar'dan **Molla Husrev** gibi fakîhin, Ali Kuşçı'dan da **Mirim Çelebi** gibi riyaziyecinin yetişmesini intac etmiştir. Bunun gibi Herat'tan gelen **Ahmed Kutbeddin Acemî** de Fâtih zamanında İstanbulda tesis edilen tıb şûrâsının reisi olmuştur. Doğutürkistanda merkezi Aksu olan Çağatay hanlarından Yunus Han, Şahruh zamanında Tebriz'e ve oradan da Rûm'a (Anadoluya) gelerek bir müddet ikamet etmiş; Molla Fenârî (öl. 1431) eserlerinden birini «Aksu şehrinin emîrine» (ihtimal Emir Hudaydad'a) ithaf etmiştir [235]. Ayni Molla Fenârî, Bursalı Ka-

dızadei Rûmî'ye riyaziyat tahsili için Semerkande gitme tavsiyesinde bulunmuştur. Molla Fenârî ile **Hızır Bek** (öl. 1459) ve **Hocazade** (öl. 1488) o zaman Osman-oğulları memleketinde yetişen büyük türk âlimleridir. Bunlar din ve dünya meselelerinde taassuptan ârî, muhakeme ve içtihad sahibi âlimlerdi. Fâtihin muallimi olan Hocazade, üstadı Hızır Bey tarafından «akli selim» diye adlandırılmıştır. Hocazade Fâtih'in isteğine uyarak dinî ve felsefi meseleler hakkında filozof İBN RÜŞD'ün mütalâalarını cerhedip, bu yolda büyükçe bir eser yazmıştır. İbn Rüşd ile İBN TUFEYL'i 12. nci asırda işgal eden Yunan fikriyatı, Temürlülerin mutefekkiri olan Heratlı **Abdurrahman Câmi**.nin eserlerinde sönük bir şekilde aksetmiş [236]; İstanbul'da yazan **Hocazade** ise, yalnız GAZZÂLİnin noktainazarını himaye etmekle kalmamış, ARİSTO'nun *Physik*'inde ileri sürülen fikirlere de temayül göstermiştir.

Daha İstanbul'un fethinden ve Türklerin deniz yollarına tam olarak mâlik bulunmalarından önce Bursa, Altın-Orda ile Mısır ve Hicaz arasındaki kültür mübadelesi yeri olmuştur. Anadolu'nun «şimal memleketlerine» gidip gelen ölimlerden biri Ayintaplı müverrih ve fakîh **Bedreddin 'Aynî** olmuştur [237]. Eflaki Dede'nin babası **Şemseddin Ahmed** de uzun seneler Altın-Orda başkenti olan Saray'da yaşayıp, hanlar nezdinde çok makbul bir şahsiyet olmuş ve orada (1360 yılında) vefat etmiştir. Kendisinden Saray'da büyük bir kütüphane miras kalmıştır [238]. Coçı Ulusundan Bursa'ya, Edirne ve İstanbula gelen âlimler daha çok olmuştur.

Bir de İstanbul, Bursa, Konya, Kütahya kütüphanelerinde Altın-Orda şehirlerinde yazılmış, veya Horezm'de ve Mâveraünnehir'de yazıldıktan sonra Altın-Orda'da bulunup, oradan Osman-oğulları ülkesine gelmiş olan müteaddid yazma eserler vardır, ki bunların pek çoğunda, Altın-Orda'da ve Kırım'da olduğu gibi, Osman-oğulları şehirlerinde yazılan temlik kayitleri bulunmaktadır. Bunlardan bir çok tashih edilmiş *Sihâh Cevherî*, fıkıhdan *Kunye*, tefsirden *Keşşâf* ve nahivden *Mufassal* nüshalarını gördüm. Büyük Selçukluların saray tabibi, yahudi mühtedisi, filozof EBÜL-BEREKÂT ÜL-BAĞDADÎ küliyatının *(Kitab al-mu'tabar)* bugün İstanbul'da bulunan nüshası da (Es'ad Efendi, N. 1931), şimdiki Türkmenistanın Ebiverd kasabasında yetişen **Alâ Ebiverdi (Muhammed bn Zâhir)** tarafından Cürcaniye'de, sonra Canibek Han'ın huzuruna gelirken, Saraycık, Saray ve Azak şehirlerinde 1343-44 tarihlerinde yazılmış ve aslı ile mukabele edilmiştir [239]. O taraftan bazı sağlam fikir sahibi âlimlerin gelmiş olması da dikkati çeker: Cemaleddin Aksarayî'nin dâmâdı ve Altın-Orda payitahtı Saray'da vakıflar nâzırının oğlu olan **Fakîh Mevlânazade Ahmed** (öl. 1389): «Dünyada en çok hayran olduğum şey,

kendisine karşıkonulmıyacak olan *bürhân-kati'* ve beni bir an düşünmeğe mecbur eden *müşküller*'dir» demiştir [240].

Saray, Astarhan ve Ükek şehirlerinde Temür'den sonra istinsah olunan yazma eserler, kütüphanelerimizde mevcuttur. Bunlar, bu şehirlerde ilim hayatının Temür'den sonra da durmadığını, devam ettiğini gösterir. Fakat Toktamış ve Baştemür oğulları ile Temür Kutlug ve Edüge oğulları arasında devam eden sonsuz mücadeleler neticesinde bu hayat durmuş, ilim ve sanat ehilleri dağılmış ve bunlardan bir kısmı Bursa, Edirne ve İstanbula gelmiştir. Bunlardan Kırımlı **Fakîh Seyyid Ahmed,** Fâtihin: «Sizin memleketiniz 600 müftü ve 300 musannif bulunan ma'mur bir ülke olarak tavsif olunurdu, bunlara ne oldu?» şeklindeki sorgusuna: «Memleketin idaresi liyâkatsiz emîrler eline geçti, o âlimler, dahili kargaşalıklar neticesinde, dağıldı gitti; ben onlara erişenlerden biriyim», cevabını vermiştir. Bu zat ile üstadları **Kerderli Hâfizüddin Bezzâz** ve **Şerefeddin Kırımi,** İkinci Murad zamanında Bursa'ya gelmişlerdir.

Uzun zaman Saray'da müftülük etmiş olan bu Hâfizüddin Bezzâs da, Buhara ulemasından Alâeddin Muhammed gibi, Çengiz Hanın *Yasa*'sını *şeriat'e* [241] tercih eden tekmil Türklerin, bu arada Temür'ün de kâfir olduğuna dâir fetva veren ve Edüğe Beği *yasa* aleyhine teşvik edip *şeraitçi* yapan bir fakîhdir. Hâfizüddin Bezzâz, 1411 de İstanbul ve Kırım yoluyla haç seferinden dönmekte olan Semerkand şeyhülislâmı **Mevlâna Isâmeddin'e,** burasının devlet idare işlerinde tesiri olması yüzünden memlekette âsâyışın haleldâr olmasına sebeb olan bir şahsiyet gibi görülmüştür [242]. Onun Bursa'ya gelmesi, Osmanlı fikir hayatı için büyük bir kazanç olmamıştır. İmam Ebu Hanife'yi müdafaa ederek İmam Gazzâlî'ye karşı yazdığı reddiyesi sönük bir eserdir. Mâverâünnehirde Temürlülere uyarak yasa, yargu ve tamgayı câiz gören Mevlânâ Isâmeddin gibi «ulemai rüsûm»ün nüfuz sahibi olduğu bir zamanda, hâlis şeriatçi olan ulemanın bazısı batı ülkelerine gitmiş ve buraya gelip şeriat için memleketlerinde Temür ve oğullarından çektikleri dertleri dökmüşlerdir.

Osmanlı devletinde islâm ananelerini ve şeriati yükseltmek yolunda muvaffakiyetle çalışanlar ve bu memlekette yeni bir cereyan yaratanlar, **Mısır ve Suriyeden gelen ve getirilen âlimler ve fakihler** olmuştur. Bunlar Doğuya, Çengizliler ve Temür zamanında yaşatılan nizama, ve şiîlik temâyüllerine karşı müthiş bir düşmanlık hissi beslemişler, ve belki de Doğudan gelen her şeyi şiîlik telâkki etmişlerdir. İkinci Murad zamanında Osmanlı memleketine gelmiş olan **İbn Arabşah,** bu gibi fikirleri ve taassubu da beraber getirmiştir. Fâtih zamanında büyük nüfuz sahibi

olan Mısırlı müfessir **Molla Gürânî** de bu nevi ülemanın öncüsüdür. Bunların Osmanlı efkârı üzerindeki tesiri çok büyük olmuştur. Hafizüddin Bezzâz'ın fıkıha ait eserleri, şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'yi fıkıha ait bir eser kaleme almaktan menedecek kadar büyük bir otorite teşkil etmiştir.

Kendisi âlim olduğu kadar âlimleri iyi takdir etmeyi de bilen **Fâtih** felsefi ve riyazî meseleler üzerinde yapılan münakaşaları saatlarca, hattâ günlerce dinlemekten usanmazdı. Onun devri, ilim ve fikir hayatının en yüksek bir devri olmalı idi. O, Garp ile Şark'ın ortasında bir devlet kurduğunun farkında idi. Fakat, Halife Me'mun zamanındaki ya'kub al-Kindî ve Muhammed bn Musa al-Horezmî, Horemşahlar ve Gazneliler zamanındaki El-Bîrûnî gibi, klâsik ilmin neresine yapışmak ve hangi eserleri tercüme ederek, ilim sahasında eskiden kazanılanlarla kendi zamanındaki ilmi zenginleştirmek ve onları ikmal etmek icabettiğini bilen ve yol gösteren büyük âlimlerin devri ile Fâtihin devri arasından asırlar geçmiş ve arada bir bağlantı kalmamıştı. Fâtih, dinî ve felsefî meseleler üzerinde Rum papaslarıyla konuşmuş, hattâ onlara kendisinin feragatinefsi ile islâmiyete olduğu kadar hıristiyanlığa da hürmetkâr, hattâ hiç bir dine mensup olmıyan bir hükümdar intibaını vermiş, dini ve fesefî meselelere ait bazı eserler tercüme ettirmiştir. Fakat bunlar, ehemmiyeti tali derecede olan eserler olmuştur.

Fatih klâsiklerden PTOLEMEÜS'ün *Coğrafya*'sını bunun eski arapça tercümelerinden habersiz olan Trabzonlu rum âlimi AMYRUTZES'e, kendi nezareti altında, tercüme ettirmiştir (nüshaları Ayasofya kütüphanesinde 2596 ve 2610 da bulunuyor). Fakat bunda da çok indî kısaltmalar yapıldığı gibi, coğrafî isimleri asrîleştirmek gibi, tahrifler (meselâ *Skyth* yerine *Memâlik Tatar* ve bazı Önasya şehirlerinin sonraki isimlerini almak) yapıldığından bu teşebbüs ilimde bir terakki teşkil etmemiştir. Maamafih bu devirde müslüman âleminin hiçbir köşesinde Fâtihten başka bir hükümdar Ptolemeüs'ün eserini yeniden yunancadan arapçaya tercüme ettirmek gibi işlerle meşgul olamazdı. Gerek Fâtih ve gerekse oğlu Bayazıd, kendilerini Avrupalılarınkine nisbeten daha mütekâmil bir medeniyete mensup telâkki etmişler ve o zaman Avrupada baş göstermekte olan fikrî inkişaf alâmetleri bu iki hükümdarın dikkatini celbedecek kadar kuvvetli olmamıştır. Bilâkis o zaman Avrupalılardan bir çokları - o cümleden Marten Luther - Türklerin teşkilâtını idealize etmeğe başlamışlardı [243]. Muhakkak ki, Fâtih islâm medeniyetinin mükemmeliyetine inanan, hakikî sünnî, fakat realist görüşlere ve liberal fikirlere mâlik bir müslümandı. Oğlu **Bayazıd** ise, Avrupa ilimlerine küfür nazariyle bakan mütaassıp ulemanın tesirinde olduğundan onun zamanında

yunancadan tercümeye ehemmiyet verilmemiştir. Fâtih'e kitapdarlık eden Tokatlı âlim **Mevlâna Lûtfi**, Yunan eserleri ile âşinalık peyda ederek «Eflâtun felsefesi ve Delos» gibi kıymeti az bir mevzu üzerinde *Taz'îf al-Mazbah* isminde bir eser vücuda getirmişti. Bu zat, eserlerinde zındıklık izleri arayan mutaassıp ulemanın jurnalları üzerine İkinci Bayazıd tarafından (1494 te) idam edilmiştir [244].

Fâtih'in İstanbuldaki külliyesi, câmii ve «Medaris-i semaniye»si, bir ilim müessesesi olmak itibariyle, İslâm âleminde bir şaheserdir. Burada görülen büyük pilânlılık, Türk tarihinde ancak İlhanlılar devrinde Tebriz (Şenbi-Gazan ve Rab'i-Reşidi) ile Temürlüler, devrinde Herat ve Semerkand'de görülmüştür [245]. Bu «külliye»de müsbet ilimler de tedris edilmiş, fakat bu tedrisat münhasıran şarklı âlimler tarafından ve şark bakımından yapılmıştır. Fâtih, Götenberg'in (1450) matbaa icad ettiği devirde yaşamış, hattâ bazı matbu eserleri bile görmüştür. Fâtih ve Bayazıd devrinde İtalyada artık Dante ve Boccacio zuhur edip geçmiş, Amerika keşfedilmiş, Copernik Ptolemeüs'ün nazariyelerini yıkmak için uğraşmış, fakat İstanbulda Mirim Çelebi bu Ptolemeüs'ün *Elmagesti* kitabından alınan malûmata istinaden eserler yazmakla meşgul olmuştur [246]. Fâtih'in hocası ve «Tehâfut al-Tehafut» müellifi **Hocazade Mustafa,** mantık ve tabiiyat ilimlerinde 13 üncü asrın kompelatörü olan Esireddin Ebherinin usaresinden *Hidâeyt ül-hikme*'ye ve kelâmda 14 üncü asır âlimi Adudeddin İci'nin *al-Mevâkif*'ine haşiyeler yazmakla vakit geçirmiştir. Fakat Rumlardan alınan büyük bir merkezde yaşama, bu âlime her iki müellifin eserlerinde zikirleri geçen eski yunanlı âlim ve filozofların fikirlerini asıllarından öğrenmeğe ve bu yolda aranmağa vesile ve sebep olamamıştır. Aristo'nun *Physik*'ini dahi arapça tercümesinden öğrenmiştir.

O büyük ihtişam içinde görülen bu tereddî'de **tasavvuf'un** taammüm etmesinin de âmil olduğu muhakkaktır. Şahruh zamanında fikrî ve içtimaî geriliği temsil eden ulema ve meşayihten Şeyh Zeynüddin al-Havâfînin halifesi **Şeyh Abdullâtif al-Makdisî** Türkiye'ye **Zeynî tarikatı'nı** getirdi. Molla Fenârî gibi âlimler bile bu tarikate intisab ettiler. Bu tarikat yüksek ahlâka ve sünnete dayanan bir tarikatti; onun yayılması, vaktiyle İbn Battuta'nın dikkatini çekmiş, bilhassa Kadı Bürhaneddin ile Yıldırım Bayazıd zamanında kemâlini bulmuş olan içtima'î ahlâk düşkünlüğünün düzelmesine sebeb olmuştur [247]. Fâtihin şeyhi ve ahlâk metanetinin timsali olan **Şeyh Vefa** gibi müverrih **Âşıkpaşazade** de bu tarikate mensuptu. Zeynî tarikatının arkasından **Nakşibendi tarikati** geldi. Bu tarikatin büyük şeyhi olan **Hoca Ubeydullah Ahrar'ın** «manevî huzuru»nu Fâtih Sultan Mehmed seferlerinde bile hissediyordu. Halbuki bütün bu zeynî ve nakişbendî şeyhleri Horasanda Temürlülerin ya-

şattığı Türk devlet sistemi ile Ulug Beğ'in temsil ettiği müsbet ilimlerin ve Baysungurun temsil ettiği güzel sanatlerin düşmanı idiler.

Bir taraftan orijinal hususiyetler arzetmek, diğer taraftan umumî İslâm ve İran medeniyetini benimseme işi geliştikçe bu orijinal hususiyetleri kaybetmek, **İLK OSMANLI EDEBÎ HAREKETLERİ**'nde de müşahede ediliyor. Osmanlıların Bizans ülkesini işgalleri esnasında Türk dilinin gösterdiği kudret hayranlıkla müşahede edilir. Sultanlar ve beyler Bizanslılarla çok karıştılar [248]. Keza harplerde alınan esirlerin beştebirinin «kulluk» sıfatiyle ahali arasına dağıtıp «devşirmek»te çok tehlikeli bir siyasetti. Maamafih Osmanlı Türkleri bunları kolaylıkla yapabildiler. Sekenesi hıristiyan olan yerleri Türklere timar olarak vermek te tehlikeli bir tedbirdi. Afganistanda bugün türkçeyi unutmuş olduklarını yukarıda (s. 147) zikrettiğim Mogol ve Türk «Hezâre»lerinin farslaşmasında «çerik yurd» (timar)larında kendilerine nisbeten ekseriyet olan ve tacikçe konuşan müslüman köylüleri «bogul» sıfatiyle bulundurmaları âmil olmuştur. Fakat Balkanlarda Osmanlılarda tebaanın hıristiyan, timar sahiplerinin müslüman olması Türkleri tebaa arasında temessulden kurtardı. Hıristiyanlar arasında azlık olarak yaşıyan Türklere kendi milliyetlerini muhafaza için islâmiyetin mükemmel bir dayanç olduğu, Litvanya'da Toktamış Han'dan kalan Tatarların 17 nci asra kadar kendi dillerinde konuşmuş ve türkçe duaları geçen asra kadar bilmiş olmaları ile de sabittir. Herhalde ilk Osmanlıların islâm dininin hıristiyanlığa üstünlüğü kanaatleri ve Türklerin hâkim millet olarak yaratıldığına dâir inanları çok kuvvetli olmuştur. Selçuklular zamanında olduğu gibi, Türklerin, hattâ şehzadelerin gâvur memleketine gidip hıristiyan olmaları, rumca konuşmaktan hoşlanmak, hattâ Celâleddin Rumî gibi, onların dilinde şiir söylemek, Osmanlılar zamanında artık görülmemektedir [249].

Bizans menbaları, daha Orhan Beğ zamanında Bizansa ziyafete ve düğüne gelerek orada günlerce kalan Türklerin bizans medeniyetine karşı hiçbir meclûbiyet hissetmediklerini, bilâkis saraylarında misafir oldukları Bizanslıların âyin ve âdetleri ile alay ederek güldüklerini ve Bizanslıların bunlara ses çıkarmamak mecburiyetinde kaldıklarını anlatırlar. Orhan zamanından Fâtih'e kadar Bursa, Gelibolu ve Edirne'de yazılan farisî ve arabî vesikalardan, arab dil ve kültürünün bu iki şehirde kuvvetle temsil edildiği görülmekte olduğunu anlatmıştım. Buna rağmen Orhan'ın 1349 - 1358 yıllarında, oğlu Birinci Murad'ın 1366 - 1385 - 1386 yıllarında, Yıldırım'ın oğlu Emîr Süleyman'ın 1404 yılında yazılan türkçe temliknâme, berat ve muafiyetnâmelerinin [250] dili, arap ve fars dilinin te'sirinden uzak, sade ve sağlam bir türkçedir. Bunlar, Selçuk-

lular zamanında yazılan türkçe yazılar gibi, vokalleri, harekelerle yazılmış olup şiveleri halis oğuzcadır. Millî tarih anlayışı da YAZICIOĞLU ALİ'nin eseriyle yolunu tayin etmiş oldu. Yani «Rum Türklüğü» kendisini, tarihi Rum Selçuklulariyle başlanan bir Türk Camiası olarak tanınmıştır. Fâtih'in türkçeden ziyade arapça ve farsçaya ehemmiyet verdiği ve sade türkçeye fazla kıymet vermediği görülüyorsa da, tarafından neşrolunan *Kanunnâme-i Âli-Osman,* dil itibariyle, oldukça temiz ve tekellüfsüzdür: *Baş yarılıb kan çıksa otuz akça alına, kemük çıksa utacılu olsa, baş yaran bay olsa bin akça, daha ziyade gücü yetse yüz akça cerime alına. Ekine inek girse dört çomak urub dört akça alınır.* Hükümdarların ismi ile böyle sade türkçe kanunlar ve fermanlar neşri, Doğuda uygur yazısı kullanıldığı zaman görülmüştür. Bazı Osmanlı bey sülâleleri doğrudan doğruya Türk ananelerinin hâmisi olarak görülüyorlar. Osman Gazi'nin arkadaşı **İygud** (ihtimal Uygur yahut Aykud, Aykur) **Alp,** onun oğlu **Kara Ali Beğ,** onun oğlu **Temürtaş Paşa,** onun oğlu **Umur beğ** bunlardandır. **Umur Beğ'in 1485 yılında Bursa'daki camiine rekzettirdiği türkçe uzun bitiktaşı,** dilinin temizliği itibariyle, çok mühimdir [251].

Az sonra Osmanlı sahasına giren Germiyan-oğullarında da türk millî ananesi kuvvetle yaşamıştır. Bunlardan **Ya'kub Beğ bn Süleymanşah'ın, 1414 yılında Kütahya'daki medresesine rekzettirdiği türkçe büyük bitiktaşı,** türk dili tarihi bakımından çok mühim bir vesikadır [252]. Burada beşinci satırda kitabeyi yazdıran Ya'kub Beğ babası Süleymanşahı, eski Türk şamanî akideye göre, adı ile anmaktan çekinerek «Güldü babam» şeklinde zikretmiştir [253]. Eski Göktürk ve Uygur kitabelerinden sonra taşa yazılmış türkçe vesikalar sıfatiyle ancak Temür'ün Ulu-tav'daki uygurca kitabesi, sonra da bu Bursa ve Kütahya kitabeleri gelir. Bu devirde türk edebiyatı, namına mevcut türk dervişlerinin sâde türkçe yazdıkları dinî manzumelerden Bursa'da Umur Beğ tarafından vakfedilenleri, o zamanki Türk ümerasının ruhanî ihtiyaçlarının pek basit olduğunu gösteriyorsa da, bunların sırf bir iç tekâmül neticesinde yükseldiğini müşahede etmek çok tatlıdır. Bunlar her nevi tekellüften ârî olup, tam bir samimiyet ruhunun hâkimiyeti altındadırlar.

Türkistan'da maruf olan lonca teşkilâtının, Önasya fütüvvet teşkilâtlarıyla teması neticesinde Anadoluda almış olduğu mütekâmil şekil demek olan **Ahilik,** Osmanlı beylerini de içine almıştı. Seyyah İBN BATTUTA'nın Tebriz'de (İlhanlılarda), Kayseri'de (Ertene-oğullarında), Kırım'da ve Saray'da görüp hayranlıkla anlattığı türk kadını, onun cemiyetteki açık ve saygılı mevkii de bu dervişlerce pek tabiî bir hal telâkki edilmiştir. Hülegü'nün sarayında kadın şamanların mühim bir yer tut-

tuklarını biliyoruz; ilk Osmanlı devrindeki türk dervişleri arasında da kadın **Bacılar** bulunmuştur [254].

Anadolu'ya Osman'ın babası Ertuğrul Beğ ile beraber geldiği rivayet olunan Baba İlyas'ın, bunun oğlu **Muhlis Paşa**'nın torunu olan müverrih **Âşıkpaşazade Ahmet Derviş**, tarikat itibariyle zeynici olmakla beraber, yaratılışı ve tefekkür tarzı itibariyle eski türk dervişi olarak kalmış; o da beyler ve sultanlarla beraber muharebelerde bulunmuştur. Onun *TarihiÂli Osman*'ı Doğuda, uygur harfleriyle yazılmış olup bize ancak bazı parçaları malûm olan Temür ve ilk Şıbanlı devri *tarih-i Hanî*leri tarzında sade, veciz, dürüst, fakat kronoloji hususunda ihmallerle dolu olarak yazılmıştır. Türk dervişlerinin yazılarında askerî bir milletin ruhuna uygun motifler vardır. Orhan Gazi'nin maiyetinden **Şeyh Mahmud**'un, Süleyman Paşa'nın (1357 de) Galibolu'ya sallarla geçmesini, denizi seccade üzerinde geçen derviş-azizlerin kerametine benzeterek yazdığı güzel bir beyit vardır.

Temür ve oğulları zamanında Doğu ve Batı türk temasları, edebiyat sahasında da feyizli neticeler vermiştir. Irak ve Azerbaycan'da ekser muamele farsça olmakla beraber bu dili anlamıyan Türk zümrelerine, keza Temürlülere yazılan yazılar uygurca olmuştur ve Uygur kültür geleneği Karakoyunlu ve Akkoyunlu zimamdarları arasında yaşamakta devam etmiştir. 1448 yılında Tebriz'e gelen osmanlı elçilerine Karakoyunlu Cihanşah Beğ mogol (uygur) hattı ile yazılı bulunan *Oğuznâme*'yi göstererek, ondan bazı şeyler anlatmıştı. Böyle uygur yazısıyla yazılmış *Oğuznâme*, Osmanlılarda da mevcut olmuştur, ki YAZICIOĞLU ALİ bundan bahseder [255]. Akkoyunlular devrinde resmî dil olarak farsça ile beraber Türkler arasında Uygur yazılı doğu-türkçesi de kullanılmış olup, fermanlarının başına daima doğu-türkçesiyle «*sözümiz*» diye yazmışlardır. Bunu Fâtih Sultan Mehmed de taklid ederek, «*Sultan Muhammed Bek sûzümiz*» diye yazdığını zikretmiştim. Fâtih'in Otlukbeli fetihnamesi, Akkoyunlu beylerine bildirmek için olacak, ki uygur harfleriyle ve doğu türkçesiyle yazılmıştır. Yarlıg, «*Sultan Muhammed Han sözüm*» başlığıyla başlamıştır [256].

Umumiyetle Temürlüler devrinde Uygur yazısıyla inkişaf eden türkçe edebiyat Fâtih zamanında İstanbul'da alâka uyandırmıştır. Bu gibi eserlerin bugün Avrupa kütüphanelerinde bulunanlarının bazıları İstanbul yoluyla gitmiştir. Fâtih'in sarayında uygurca öğrenilmekte idi. *Kutadgu Biliğ*'in 1439 yılında Herat'ta uygur harfleriyle yazılmış ve sonra Tokat'a getirilmiş olan bir nüshası, 1474 yılında İstanbul'da yaşıyan «bahşı» (yani uygurca yazı işleri mütehassısı) **Abdurrazzak** için İstanbul'a getirtilmiştir. Sonradan buradan Viyana hükümdar kütüphenesine

götürülen bu nüsha şimdi matbudur. Bundan maada bugün İstanbul kütüphanelerinde uygur yazılı çağatayca eserlerden **'Aybet ül-hakâyık'**ın 1442 yılında Semerkand'de yazılan fevkalâde güzel bir nüshası (Ayasofya, N. 4012) bulunduğu gibi, bunun başka bir nüshadan 1479 da İstanbul'da yine uygur harfleriyle istinsah edilen nüshası da vardır (Ayasofya, N. 4557). Bir de Topkapı sarayında Temürlülerin uygurca yazılı **şecere**'si bulunmaktadır (N. 2152) ki Temür'ün, ecdadının, oğul ve torunlarının resimlerini ve onlara ait kısa kayitleri, ezcümle efsanevî Alangua'nın, buddizm tesiriyle yapıldığı anlaşılan, muhayyel bir resmini, yanında bir kurt resmi de olduğu halde, ihtiva etmektedir. Fâtih zamanından kalan uygurca alfabe kitapları ve listeleri de bize kadar gelmiştir [257].

Temürlülerle temaslar Karakoyunlu ve Akkoyunlularda arap yazısıyla türçe edebiyatın gelişmesine sebep olmuştur. Gerçi Azerbaycan, biraz sonra anlatacağım gibi, acem tipi nefis edebiyatın ve san'at eserlerinin meydana gelmesinde önde gelmiştir. Fakat Heratlı şâir BENNÂYÎnin Irak ve Azerbaycan Türkleri - en çok türkçeye ehemmiyet veren Çağatay ve Horasan Türklerinden farklı olmak üzere - farsça şiire ön veriyorlar dediği [258] de doğrudur. Temürlüler devrinden sonra türk dili farsçanın yanında yer tuttu. Karakoyunlu **Cihanşah**'ın farsça ve türkçe şiirler mecmuası olduğunu anlatmıştım. Bunun nüshası British Museum'de bulunmaktadır [259]. Müverrih LÂRÎ'nin anlattığına göre, **Uzun Hasan** *Kur'ân*'ı türkçeye tercüme ettirerek okuturmuş. Azerbaycanda Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin hâkimiyeti, Oğuz şivesinin burada tam olarak hâkim olmasını temin etmiştir. Temürlüler'den **Ebu Sa'id Mirza**'nın Uzun Hasan'a uygur ve satır arasında arap harfleriyle yazmış olduğu uzunca ve o zamanın siyasî tarihi için çok mühim bir mektubu bize kadar gelmiştir [260]. Uzun Hasan'ın oğlu **Ya'kub Beğ**, farsça divanı ile birlikte türkçe şiirler de bırakmıştır [261a]. Ya'kub Beğ, Câmî'nin eserleri gibi, Hüseyin Baykara ve Alişir Nevayî'nin eserlerini de severek okurdu. Onun himaye ettiği Bakülü şâir **Habibi**'nin şiirleri, artık Fuzulî devrinin başlandığını gösteriyor.

Osmanlı Türkleri ile Doğu Türkleri arasındaki kültür münasebetleri şimal yoluyla da teessüs etmiştir. REŞİDEDDİN'in eserlerinden bazıları İstanbul'a Saray şehri yolu ile gelmiştir. Ayasofyadaki (N. 2181) *Es'ile u Ecvibe* kitabı nüshası, Canibek Han zamanında (h. 744 te) Saray'da bulunduğunu bildiren bir milk kaydini ihtiva etmektedir. Yukarıda anlattığım gibi, bu eser Reşideddin'in din ve felsefe meselelerine ait en mühim telifidir. Altın-Orda hanlarından yukarıda zikri geçen Seyyid Ahmet Han bn Ahmet Han'ın Astarhan'ı idare eden oğlu **Kasım Sultan**'ın kütüpha-

nesi için farsçanın yanında uygur harfleriyle mogolca yazılan bir *Şu'b-i pençgâne* (beş milletin şeceresi) nüshası Topkapı Sarayı kütüphanesinde (N. 2937) bulunmaktadır. Vezir Reşideddin tarafından telif olunan ve ismi yukarıda (s. 258) zikredilen bu kitabın dünyada malûm bu yegâne nüshası, İstanbula Coçı Ulusu yoluyla, herhalde oradaki hanlar tarafından hediye olarak, gelmiştir. Fakat bu nüsha, yazı şekline nazaran, Mâverâünnehirde yazılmış, yani oradan Altın-Orda hanına gönderiimiştir. Altın-Orda ile Temürlüler ülkesi arasındaki kültür münasebetlerini, yazılarımın birinde izah etmiştim [261b]. Bu yazıya şunları da ilâve etmek gerektir: Sultan Hüseyin Baykara'nın kızkardeşiyle evli olan Altın-Orda hanı Ahmet Han(bn Küçük Muhammed)ın oğlu **Bahadır Sultan,** 1485 yılında ve kızkardeşleri ile birlikte Herat'a geldiğinde, Hüseyin Baykara bunların huzurunda Çengizliler usulünde bir kurultay tertip edip bol kımız ve şarap kullanılan ziyafetlerde şark ve şimal havalarını çaldırmış, şâir Alişir Nevayî de Çengizlilerin ananelerini canlandırarak bu kurultay ve Bahadır Sultan için güzel bir «sâki-nâme» yazmıştı ki nüshaları İstanbul yazmaları arasında bulunuyor. Rus kaynaklariyle de bize malûm olan Bahadır Sultan'ın bu Herat ziyareti, oradaki mutantan kabuller ve Temürlülerin Altın-Orda'ya karşılıklı ziyaretleri, bu kültür münasebetlerini samimîleştirmiştir. Temürlüler'den **Alâüddevle Mirza** maiyeti ile birlikte Altın-Orda'ya gelerek yedi sene kalmış, sonra gidip tekrar Herat'ta hükümdar olmuştur. Fâtih ve Bayazıd II. zamanında yaşıyan Kazan hanı **Mehmet Emin Han**'ın Herat ve Semerkand hükümdarları ile sanat ve edebiyat sahasındaki temasları, tarihlerimizde kayitlidir [262]. Kırım hanı Mengli Gerey'in «Sayın Han» tesmiye ettiği bu hana, 1513 te yazdığı anlaşılan çağatayca uzun bir mektubu vardır ki, içinde bulunan ve hanın eseri olan manzum parçalar tamamiyle Alişir Nevayî üslûbundadır [263]. Zaten bu hanın oğullarının müverrihi olan REMMAL HOCA'nın *Tarihi* de, Kırım'da «Hüseyin Baykara ve Alişir Nevayî» ananesinin kuvvetle yaşamış olduğunu göstermektedir.

14. üncü asırda Türklüğün her tarafında acem zevkiyle yazılan türkçe **Divan edebiyatı**nın birden parlaması fars dilinin pek az bilindiği Altın-Orda'da ve Horezm'de daha geniş mikyasta görülmüştür. Çağatay Ulusunda **Kabilşah Han** gibi, ondan önce (1342 de) vefat eden Altın-Orda şehzadesi **Tenibek** de bu nevi şiirler yazmakla meşgul olmuşlar ve etraflarına şâirler toplayıp, onları, o zaman için klâsik sayıldığını yukarıda (s. 83) anlattığım acem şâirlerinin eserleri tipinde, sadece tercüme değil, kendi ruhlarına uygun bir şekle sokulan iktibaslar şeklinde eserler vücude getirmekle vazifelendirilmişlerdir. Bunlardan **Kutup** isminde birisi, NİZAMÎ'den alarak, bu Tenibek için bir *Hüsrev ü Şîrîn;* **Hisâm**

Kâtib isminde biri de, FERİDEDDİN 'ATTÂR'dan alarak, bir *Cemceme Sultan* tertip etmişlerdir. Canibek Han'ın başveziri olan Mahmut Hoca Tarhan Kongırat'ın himayesini gören **Horezmî** ve **Hocendî** ismindeki iki değerli şâir de yine İran biçiminde «gazel» mecmuaları bırakmışlardır. **Seyf Sarayî** isminde bir şâir de **Ahmet Hoca Sarayî, Togluk Hoca, İmad Mevlevî, Kadı Muhsin** vesaire şâirlerle karşılıklı tesirlerde bulunarak gazeller bırakmışlar; bu Seyf Sarayî Mısır Memlûkları yanında bulunurken **Sa'dî**'nin *Gülüstan*'ını kıpçak türkçesine tercüme etmiştir. Altın-Orda'dan Mısır'a gelerek Memlûkların yanında türkçe eserler yazan zevattan **Mahmud bn Abdullah al-Gülüstanî al-Sarayî, İbrahim Şeyh Sarayî, Şeyh Ahmet bn Ali-Yezid al-Sarayî** de zikretmeden geçemeyiz. Orada fıkha ait yazılan kıpçakça eserleri Bursa ve Edirne'de sevilerek okunduğu bu nevi eserlerin bu iki şehir ve İstanbul kütüphanelerinde mevcut yazma nüshaları üzerinde bulunan kayitler göstermektedir. Coçı Ulusunda ve Mısırda bulunarak her iki memlekette kıpçakça eserler yazmış olan Seyf Sarayî'nin şiirlerine Germiyanlı şâir **Ahmed Da'i** tarafından nazire yazılmıştır, ki Altın-Orda-Mısır medenî münasebetlerinin Marmara havzası Türkleri üzerindeki tesirini göstermek bakımından dikkate şayandır.

Bütün bu nevi edebiyatın örneği İran eserleri olduğuna göre, bunların her yerde müstakilce meydana geldiğine hükmedilebilirdi. Fakat başlangıçta bu işte Acem şiiri ekseriya ancak bir «model» işini görmüş; asıl yaradış işi, Türkler arasında danışıklı bir kültür hareketi olmuştur. Şâir Seyf Sarayî'nin eserlerinde: Horasan ve Azerbaycan şâiri **Pur Hasan Esferayinî** ve Altın-Orda şâiri Hocendî'yle; Azerbaycan şâiri Kadı Burhaneddin'in şiirlerinde yine bu Hocendî ve Azerbaycanlı Nesimî ile; Çağatay şâiri Nevâyî'de bu Nesimî ile, ve Altın-Orda şâirlerinden Horezmî ve **Kerderî** ile; Anadoluda Germiyanlı şâiri **Ahmed Dâ'î**'nin şiirlerinde Altın-Orda şâiri Seyf Sarayî'den başka Azerbaycanlı Pur Hasan ile bağlılıklarını gösteren parçalar, yahut nazireler bulunmaktadır.

Anadoluda bu «divan edebiyatı»nın ve yine İran tipinde türkçe yüksek tasavvuf edebiyatının meydana gelmesi ve gelişmesi cihetine gelince, yukarıda bu tip şâirlerden **Dehhânî**'yi zikretmiştim. Ondan sonra, belki de onunla aynı zamanda bu hareket Kırşehirli **Âşık Paşa**'nın Celâleddin Rumî'nin «Mesnevî»si tipinde vücuda getirilen ve 12.000 beyitten ibaret büyük eseri olan *Garib-nâme*'si ile hız almıştır. Bu zat, Sülemiş isyanı sonunda Mısır'a gitmiş ve orada (1309 da) vefat etmiş olduğunu zikrettiğim Muhlis Paşa'nın oğlu olup, Temürtaş Noyan'ın Anadolu vâliiumumîliği zamanında bu noyanın yanında yüksek mevki sahibi olmuş, onun mağlûbiyeti ve firarı dolayısıyla Mısıra gitmiş, sonra dönüp gelerek 1332 de Kırşıhir'de vefat etmiştir. Âşık Paşa'dan önce Anadolu'da fars dil ve kül-

türü pek kuvvetle yerleşmiş bulunuyordu. Yukarıda (s. 204, 205, 277) anlattığım gibi, burada kuvvetli bir İran unsuru vardı. Aziz Astarâbâdî'ye göre, Kadı Bürhaneddin zamanında dahi «umum Anadolu ahalisi farsçaya mail olup, bu memleketin sekenesinin ekseri farsça konuşuyor (yani konuşabiliyor)du. Resmî muamelede farsça kullanıldığı gibi, edebî faaliyet, nazım ve nesir işleri de hep farsça» idi [264]. Âşık Paşa da, yüksek tasavvufa ait fikirlerini farsça bilmiyenlere aşılamak maksadiyle kaleme aldığı eserini, böyle bir zaruret yüzünden türkçe yazmış olduğundan dolayı i'tizar söylemek mecburiyetini hissetmiştir. Yine o muhitte yetişen şair **Mesud bn Ahmet**, 1352 de bir farsça eseri manzum olarak tercüme ederken, bu işi «Tat ve Mugal'ın alkışına mazhar olmak emeliyle türkçeye çevirdiğini, fakat türkçenin arapça ve farsçaya nisbeten ifadede âcizliği yüzünden utancından vücudunun yarısı erimiş olduğunu» anlatmıştır [265]. Aslen Germiyanlı olan bu zat «Tat» demekle şehirli Türk ve Taciki toptan tesmiye etmiş olsa gerektir.

Devlet işlerinde öncülük, türkçeden başka bir dil bilmeyen Sakarya boyu gazileri eline geçince, edebî faaliyet te Fars kültürünün hâkim bulunduğu orta Anadolu'dan Uc'lara geçti. Bidayette Orhan, hattâ Birinci Murad zamanında dervişlerin neşidelerinden başka burada bir edebî faaliyet olmamıştır [266]. Müverrih ÂLÎ'ye göre, Orhan ve Murad Beğler zamanında «şu'arâ şöyle dursun, sade nazma kadir bazı varsağı-gû'ler dahi şöhret bulmamıştır» [267]. Fakat Osmanlı ülkesinde şiir hayatı başlanırken, buradaki beğlerin tam himayesine ve münevverlerin alkışına mazhar olduğundan şairler türkçe yazdıkları yüzünden artık mahcubiyet hissetmemişlerdir. Buradaki edibler diğer Türk illerindeki edebî hareketlerle de temas tesis ettiler. Osmanlı ülkesine ilhak edilmiş olan Germiyan ili şâiri **Ahmet Dâ'yi**'nin ve Karamanoğulları şâiri **Nizamî**'nin şiirlerinde dahi, galiba önce Horezmli Türk şâirlerinden yayılan ve Azerbaycanlı Nesimî'de de görülen «üstüne» mısralı şiirlerin Temür zamanında yetişen şâir **Sekkâkî**'de ve **Lûtfî**'de müşahede ettiğimiz «koşuk» şekli (remel-i müthemmen makdhûf ile birleşen türkçe vezin) görülüyor, ki sonra Çağatay ve Osmanlı şâirlerinin ve muhtelif Türk sultanlarının şiirleri arasında da görülmektedir.

İlk Osmanlı devrinde yetişen şâirlerden Yıldırım Bayazıd zamanında yaşıyan **Şeyhî** ile **Ahmedî**, İkinci Murad zamanındakilerden **'Atâyî, Yazıcıoğulları Ahmet** ve **Mehmed** ile Fâtih zamanında yetişen ve bu padişahın üstadları olan **Sinan Paşa** ile **Ahmet Paşa** ayrıca zikredilmek icap eder. Bunlardan Ahmedî ile her iki Yazıcıoğlunun eserleri, Doğutürkleri arasında da maruf olmuştur. Bunlardan başka **Fâtih** ile oğulları **Bayazıd II** ve **Cem Sultan da** şâir olup, şiir mecmuaları bırakmışlardır.

Bu ilk devirlerde yetişen Önasya Türk şâirleri arasında hiçbiri, Temürlüler'in Nevâyî'si kadar millete heyecan verici fikirler ortaya atan ve İran örneğini zâhirî tekellüfe münhasır bırakarak, orijinal eserler veren, o kadar verimli ve millet içinde cazibesi çok güçlü birisi görülmüyor. Fakat bunlar, sayıları daha çok olup, Nevâyî'nin Horasan'daki halefleri gibi Fars unsurunun seline uğramış olmadıklarından, mesâileri daha semereli olmuştur. Bununla beraber aralarında en büyüğü olan Germiyanlı Şeyhî, İran şâiri Nizamî'yi Türk anlayışına göre tevsi etmekte kendi muhayyele genişliğini ve şiirdeki iktidarının Nevâyî'den daha önce göstermiş; Sinan Paşa'nın *tazarruat*'ı da *Nevâyî*'nin *Mahbûb ül-Kulûb*'üne nisbetle mânen az canlı ise de, daha çok türkçedir.

Bu devirde doğu-batı Türk edebî temaslarının başlıca neticesi, Doğunun Uygur yazısı, Batının Selçuklu usulünde harekeli arapça ile yazdıkları devirlerdeki biri diğerince iyi anlaşılmaz türkçenin yerine, arap hurufatı esasında bir müşterek imlâ kaidesinin ve edebî dilin az çok tekarrür etmiş olması olmuştur. Doğuda arapça ile yazarken dahi tam olarak uygur imlâ usulüne uygun olarak yazarlardı, şimdi ise orada da bazı vokallerin yazılmadan bırakılması usulü yavaşça intişar etmeğe başladı; Batıda ise harekeyi bırakarak vokalleri harfle yazmak âdeti çoğaldı, bunların ve konsonantların yazılışında da çoğunca Doğutürk usulünü tatbik etmek şayi oldu. Zamanımızda lâtin alfabesi kabulüne kadar carî olan bu usul **Nesimî**'nin, Üveys Calayır için yazılan *Enis ül-âşikîn* müellifinin yazılarından anlaşıldığına göre **Calayırlılar** zamanında teessüs etmiştir. Nasıl, ki minyatürcülükte de Sultan Üveys ve Ahmet Calayır yeni bir devir açan hükümdarlar olmuşlardır. İhtimal bu batı ve doğu türkçelerinin arap harfleriyle yazılışında müşterek esaslar daha önce Horezm'de başlanmıştır; fakat batıda bu husus, en mütekâmil şiirler yazan **Nesimî** ile Doğuda Temür zamanında yetişen **Sekkâkî** ve **Derbek** gibi şâirlerin yazılarında görülmektedir. Bu birlik Temür zamanında takarrür etmeğe başlamış, sonra tekâmül edip **Fâtih'in** şiirleri ile **Hüseyin Baykara**'nın şiirleri arasında fark hemen hemen küçük bir lehçe hususiyetlerine münhasır kalmıştır. Her iki hükümdar şiirlerinde «Türk koşuğu»na uyan remel-i müsemmen veznini tercih hususunda da müttefiktirler. Bayazıd II.nin şiirlerinde de doğu tesiri göze çarpmakta, Alişir Nevâyî'nin yazılarında da bazı Oğuz şive hususiyetleri görülmektedir. Fâtih'in, hiçbir nazariyat ileri sürmeden, batı Türklerine uygurcayı tanıtarak ve Horasan edibleriyle temas temin ederek, edebî dil birliği hususunun tatbikat sahasına geçirmiş olması Türk kültür tarihinde ehemmiyetle kaydedilecek bir noktadır. Fakat bütün bu devir eserlerinde hâkim olan zevkin Acem zevkı ve dilde «fasahat ve belâgat» göstermek isteyen şâirlerin tü-

kenmez hazinesi de fars dili ve arapça olduğunu bu divan edebiyatının zaif noktası olarak kaydetmeliyiz.

Burada **şeriat**'e karşı **yasa**'yı ve edebiyatta **İran tesiri'ne** karşı **sade türkçe**'yi birer tekâmül unsuru olarak anlatmam, izaha muhtaçtır. Çünkü, Türk ve Mogol tarih, hukuk ve etnografisi ile meşgul olan zevat (İ. BEREZİN, R. GROUSSET, V. RİAZANOVSKY, A. HUDSON), yasayı iptidaî bir câmianın hukuk taslağı telâkki ederken, medenî milletlere tatbikinin ancak menfi neticeler verdiği hususunu söylemekte mübalâğa etmişler; bütün inceliklerine varıncaya kadar işlenmiş olan İslâm hukukunun, Roma hukukunun devamı sıfatiyle, feyizbahş olduğuna zâhip olan bazıları da, yasanın İranda tatbik edilmiş olmasını, bu memleket ahalisini hukuktan tamamiyle mahrum bırakarak, onların gerilemesine sebep olduğunu ileri sürmüşlerdir [268]. Mesele yakından tetkik olununca netice her vakit büyük bir katiyetle söylenen bu mütalâaların aksi olacaktır. Evvelâ yasa halis göçebe bir kavmin hayatından değil, göçebe ve yarıgöçebe kavimlerin hayatından alınan vazı'lardır, ki bunda araziye ait maddeler de bulunduğunu yukarıda (s. 280) NASİREDDİN TUSÎ'den alarak zikretmiştim. Yasa, türe, ve ülüş sistemi, devletin idaresine medâr olan birtakım vazılarında, bazı menfi tarafları ihtiva etmekle beraber, islâm dini gibi düzgün bir dini mâneviyat manzumesi olarak kabul ettikten sonra, devlet idaresini yasaya göre tanzim eylemekte devam eden hanlarla beylerin zamanında kendisini mühim bir kültür faktörü olarak göstermiştir. Bu da, Gazan, Olcaytu, Ebu-Sa'id, Özbek ve Canibek hanlar ile Temür Bek ve Uluğ Bek devirleridir.

Şeriat ile yasanın sınırı keskin olarak tayin olunduğu devirlerde, bilhassa Olcaytu, Özbek ve Temür zamanında, divana, yasa mümessili olan **Yarguçu** ile beraber şeriati temsil eden **Kadı** da celbedilmisse de, devleti idare eden hâkim unsura mensup olanlarca bir cürmü sadır olunca, şeriata göre değil yarguya göre cezalandırılmışlardır. Temür ise sûfî mezhepleri ve tarikatin orduda taammümünü katiyetle menettiği halde, orduya sokulan şeyhleri minareden attırmış, şeyhe mürid olan beğ ve erleri kılıçla i'dam ettirmiştir [269]. Dinî meselelerden başka dünyevî işlerin de zuhur etmiş ve edecek bütün meseleleri için çoktan hazırlanmış bir cevap dâvasında olan şeriat, bu hükümdarlara ve beylerine bazan kendisine istihkar ve tiksinti ile bakılmasını icap ettiren bir mahdudiyet ve memleketin idaresinde serbestiyi selbeden ölü kanunlar intibaını vermiştir. Yasa ise, göçebe bir hayatın âdât ve örflerini kanunlaştırmış olmakla beraber, hayatın ortaya attığı yeni meseleler karşısında ferdlerin ve hükûmetlerin içtihatlarına tam bir serbestî vermiş, tebaa muhtelif milletlerden terekküp ettiği yerlerde mahallî kanun ve şeriatlerin

fevkinde kalarak ötekilerini mahallî işlere ait fer'iyat kabilinden meriyette bırakmış ve bütün bu karışık tebaa işini «ulusbeği» (ve beglerbeği yahut daruga)ların elinde temayüz ettirerek bunları birbiriyle karıştırmayı asla caiz görmemiştir. Hükümdarlar Uzakdoğu ile Önasya arasındaki ticaretin tanzimine ve faizli sermayenin işletilmesine karşı alâkadar olmuşlarsa, bu da bu devletin kanunları yani yasa ile temin edilmiştir.

Fakat Türklerin ve Mogolların hâkim bulundukları devirlerde şeriat Araptan çok İran kültürünün hizmetinde bulunmuştur. O, İranda Ebu-Sa'îd'in haleflerini, Altın-Orda'da Berdi Beği, Çağatay Ulusunda Şahruh ve Abdüllâtif Mirza'ları kendi lehine kazanmak ve yasayı meriyetten kaldırmak için bütün ulemayı ve dindar müslümanları seferber etmişti.

O, kendisine karşı olan türeçi Uluğ Beğ'in, yasa vergileri ve faizli kredi gibi hususlarda ısrarını, Bahaeddin Ömer gibi büyük bir şeyhe atından inerek tazim göstermediğini, bilâkis istizahlı sözlerle karşıladığını, onun kaçakçılık yapan müridlerini şeyhin gözüönünde yağma ettirdiğini hiçbir türlü unutamamış; nihayet oğlu Abdüllâtif Mirza'yı elde ederek onun eliyle âlim ve şeriatçilerce sevimsiz olan padişahı öldürtmüş, onun rasathanesinin çırağlarını söndürtmüş, Semerkand'da açtığı büyük medresesinden riyaziyat ve felsefe ilimlerini de az sonra atmaya muvaffak olmuştur. Şeriatçiler her yerde muhakkak iktidar istemiş, sonunda bu yüzden devletin iflâs edeceğini bilseler dahi, bunda ısrar etmişlerdir. Türe ve yasa'nın tesirini azalttıktan sonra onun hâmileri olan Türklerin yerine ulemayı, İranlıları getirmiş; kendileri türe'ye uymuş görünerek, İranlıları «divanbeği», «içki» (enderunî, yani hükümdarın mahrem müşaviri) ve «yargu emiri» nasbettirebilmişlerdir. Bunları hükümdarın ihtiyarlığından yahut diğer fırsatlardan istifade ederek, yaptırdıktan sonra, padişahın ordu kumandanını da ele almış, onu ordu teçhiztı yerine şeyhlerin dualarını elde etmenin kâfi olduğuna ikna etmiş ve böylece Temürlüler memleketini, medeniyet ve servet itibariyle kemaline erdiği bir devirde türecilerle birlikte batırmıştır [270].

Dilde İran tesirinin esas gayesi: Türk kültür hareketini tamamiyle iranlık nüfuzu altına almak ve bir gün türkçenin yerine kendisi kaim olmak olmuştur. Yasa ve Türk dili, Türk milletinin kendi yaratıcılık kuvvetine inanının yükselip inmesini gösteren birer kıstası olmuştur. Nizamı kendi millî vazı'ları ile temin ettikleri ve güzelliği kendi millî dillerinde buldukları zamanlarda Gazan Han ve maiyeti millî tarihin cihan tarihindeki mevkiini tayin edebilmişler; ülüş sisteminde zaman icabı ıslahat yapıp millî hâkimiyetin ebediyen bâki kalmasını temin edecek yolları arayıp bulmuşlar; Türk ve Mogolların beynelmilel iktisadî ve siyasî ha-

yatta müessir olmalarının yollarını tayin etmişler; medeniyet sahasında muhtelif millet mümessillerinin ayni hanın himayesinde semereli işbirliği yapmasını temin etmişlerdir. Resim ve sanat inkişaf etmiş, kadınlar millî cemiyette yüksek ve hürmete şayan bir yer tutmuşlardır. Çengiz'in tamamiyle gayri islâmî devlet teşkilâtı ve kültür tesisatı ile 15. inci asrın sonlarına doğru Doğuda ve Batıda şeriatin ve iranlık temayüllerinin tamamiyle hâkim bir şekil alması arasındaki mesafe büyüktür. Zamanımızda medenî hayatımızda Avrupa kanunları, dil ve edebiyatımızda Avrupa ıstılahları ve fikir sistemleri ne gibi rol oynamakta ise; Türkler her tarafta islâmiyeti kabul ettikten sonra, 14-15. inci asırlarda, her şeyden önce aile hukuku hususunda şeriati, dil ve edebiyatta da Arap ve Fars unsurlarını bir hayatî zaruret olarak kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Mesele yalnız iki kutbun, yani hukuk ve medeniyetin Çengiz oğulları zamanındaki gayrıislâmî şekli ile 15. inci asrın sonunda yüzgösteren şeriatin ve iranlığın istilâ gayreti arasında bir orta yolu bulmaktı. Son İlhanlılarla Temür ve Uluğ Beğ devrinde bu orta yol bulunmuştu. Müslüman Türk devletinde yasa ile şeriat, Türk dili ile iranca arasında düzgün bir münasebet teessüs etmişti. Ordunun ve hâkim millet olan Türklerin ve Mogolların idaresi yasa'ya göre, İranlıların, Arapların ve müslüman milletlerin şeriata göre icra olunuyor; edebiyat sahasında da ilmî eserlerde arapça ve farsçaya ön verilmekle beraber muamele dili olarak, Türk ve Mogollar arasında kullanılan Türk dilinin istiklâli de uygur yazısına ön vermekle temin ediliyordu. Bu yazı hakikaten Türk dili için bir korunma vasıtası olmuştur, çünkü arap ve fars kelimelerini yazmaya elverişli değildi.

İlhanlı devleti ile birlikte Selçuklu devletinin de devamı demek olan Osmanlı devletinin kurulduğu yerlerde şeriatin Türk hayatına tatbiki İlhanlılara tâbi olan diğer Türk zümrelerine (meselâ doğu Anadoluya ve Azerbaycana) nisbeten daha müsait olmuş, uygur yazı ananesi de Uclarda yerleşmemişti. İlhanlıların Gazan Han zamanında ıslah olunan idarî, ülüş ve malî sistemleri burada tatbik olunmuş; fakat az sonra, araya ulema girerek, «vezirlik» ile «beğlerbeğiliği»ni birleştirebilmişlerdir. Fâtih artık bir münevver müslüman hükümdardı. Muasırı olan CÂMÎ onu «Firenk ve Rum padişahı» tesmiye etmiş, Fâtih kendi de bir şiirinde HÂFİZ ŞİRAZÎ'nin «Şiraz Türkü» yerine «Gebr-i Firengi»yi ele geçirmeyi bir ideal gibi göstermiş ise de, o hakikî müslüman ve İran kültürünün zevkini almış bir türktü. Öldükleri zaman önce hayatlarında sevdikleri kızlar ve atlar ile beraber defnolunan Çengiz, Hülegü ve Argun Hanların kanunlarını korumak Fâtih için bahis mevzuu olamazdı, mamafih müslüman Çengizlilerin kabul ettikleri esasları gözönünde tuta-

caktı. İslâmiyeti anlayışta son İlhanlılar ve Temür zamanında büyük Türk devletçiliği bakımından doğru yol bulunmuştu: o da **sünnîlikte şiîliğin arasında mu'tedil orta** yold'du. Olcaytu kendisine sünnîlere karşı taassup hissi telkin etmek isteyen büyük şiî fakihi Celâleddin Hasan bn Mutahhar al-Hillî'yi huzurundan uzaklaştırdı; Sulduz ve Uygur beylerinin kendisinden daha çok sünnî olmalarına karşı da bir şey demedi. REŞİDEDDİN'in *Fevâ'id-i Sultaniye* nam eseri Olcaytu'nun bu orta yolu nasıl anladığını çok güzel ve bir çok misallerle izah etmiştir. Temüre gelince o Mâzenderanda müfrit şiîlikle, Suriyede müfrit sünnîlikle mücadele etti. Mâzenderanlılar onu Yezid telâkki ettikleri halde, Suriyelilerce o şii idi. İlk Osmanlılar devrinde mezheplere karşı tam müsamaha, şiîliğe karşı sempati hissi hâkim iken; Fâtih devrinde artık vaziyet değişmiş, İstanbul, Suriye ve Mısır'ın mutaassıp sünnîliği yoluna girmişti. Sünnî ve şi'î farkına bakmadan bir evlâdı nebi ve Ali sevgisi fikrini temsil eden ilk Osmanlı devrindeki Türk dervişleri, Barak, Geyikli, Abdal Musa ve Kaygusuz gibilerin devri artık tarihe karışmıştı. Kendisi Türk dervişlerinden gelen ÂŞIKPAŞAZADE dahi artık bunları tanımıyor, onların zikirlerini «şeytanî amel» olarak vasıflandırıyordu [271]. Bu mufrit sünnî'lik Azerbaycan Türklüğünü mufrit şi'ilerin kucağına atacak, iki buçuk asır sonra da mezhepleri birleştirmek hususunda Nadirşah Afşar tarafından yapılacak çok müsait ve her iki taraf için kabule şayan tekliflerin reddine saik olacaktır. Fakat bütün bunlara rağmen, Osmanlı Türkünde şeriatin bir kadiri mutlak vaziyetine geçmesine, farsçanın yahut çok sevdiği arapçanın resmî dil olmasına Fâtih yol vermedi. Fâtih Mehmet hâlâ babaları gibi bilfiil savaşlara iştirak eden «Gazilerin sultanı» idi. O, «Rum Sultanı»nın bir buçuk asırlık bir zaman zarfında takarrür etmiş olan salâhiyetine şeriatin karışmasına kat'iyen yol vermedi ve şeriatle epeyi uzlaşmış olan **Osmanlı kanunu** (Yasak-ı Osmanî) meriyette kaldı. Onun zamanında yetişen Türklerden divan kâtibi, sonra defterdar, **Torsun Beğ**'in türkçe yazılan tarihinde arabî ve farsî şiirlerle beraber türkçe şiirler de üslûp güzelliğini sağlamakta ve bu nevi şiirlerin, hikâyelerin münderecatı ile çok mütenasip olarak kullanılması Fâtih'in ve maiyetinin her üç dili tam bir vukufla kullanıdığına şahadet etmektedir. Eser sahibinin Doğuda Alişir Nevâyî'nin nesir diline çok benzeyen dili mükellef olmakla beraber, asla söz kalabalığından ibaret değildir ve osmanlıcanın Fâtih devrinde ilim dili olmak istidadını kesbetmiş olduğunu gösterir.

Fâtih dünyevî ilimleri himaye etti; Uluğ Beğ'i öldüren oğlu Abdullâtif Mirza'dan kaçan **Ali Kuşçu**'yu ve maiyetini İstanbulda hoş karşıladı, onu Ayasofyada müderris tayin etti. İslâm ve Yunan felsefelerine ait münakaşaları, islâm ananesi çerçevesi içinde kalmakla beraber, yenileş-

tirerek eserler vücuda getirtti; türk dilinde ilmî eserlerin vücuda gelmesi onun devrinde başladı. İşte zamanının ve muhitinin oğlu kalmasıyla beraber Fâtih'in büyüklüğü bundadır.

Osmanlı imparatorluğunun kuruluş devrinde **SANAT**, bilhassa **MİMÂRÎ**, Doğuda Temürlüler devrinde olduğu gibi, yegâne pürüzsüz inkişaf safhaları arzetmiş; ve bu zamandaki tedricî tekâmülü, onun müstakbel büyük inkişaflara namzed olduğu hususunda asla şüpheye mahal bırakmamıştır. İlk Osmanlılar müttaki ortodoks müslüman olduklarından canlı insanı tersim eden sanat bunlarda yol bulamamış, bu nevi sanate ilk defa olarak Fâtih ehemmiyet vermiştir. Onun zamanında doğudan Horasan ve Semerkandden gelen mükemmel minyatürlü eserler Topkapı Sarayında ve Evkaf Müzesinde bulunmaktadır. Bununla beraber Fâtih rönesans devri İtalyan sanatine, bilhassa meşhur şahsiyetleri tersim eden madalyonlara karşı alâka göstermiş ve bazı italyan ressamlarını İstanbul'a getirterek kendi resmiyle böyle madalyonlar ve portreler yaptırmıştır. Bunlardan bazılarının vücuda getirdiği o zamanki türk erkek ve kadın tiplerini gösteren resimler de vardır [272]. Bunlardan ismi bizim kaynaklarımızda «Masture Pavli» şeklinde yazılan **Mastero Paolo** (bu ressam galiba Ragozalı olmuştur)nun yanında Sinan Bey ve Bursalı Sünbüllüzade Ahmet Musavvir gibi şahsiyetlerin yetiştiği rivayet edilir ise de, bunlardan hiç bir eser kalmamıştır. Umumî olarak bu teşebbüsler Osmanlılarda sanat sahasında bir garp mektebi yahut garp-şark mektebi vücuda getirememiştir. Mutaassıp bir müslüman olan İkinci Bayazıd, babası zamanında italyan sanatkârlarının vücuda getirmiş oldukları eserleri bile imha etmiş ve bu (herhalde mübalâğalı) haberi duyan Michelangelo, Bayazıt tarafından köprü inşası için çağırılmışsa da, sultanı «sanat düşmanı» telâkki ederek gelmemiştir [273]. Fakat Bayazıt Temürlüler devrinde inkişaf eden musavvirliğe karşı büyük bir alâka göstermiştir, ki bu husus onun zamanında şarktan getirtilmiş olan sanat eserleriyle sabittir. Bunlardan başka aslen bir özbek olduğu rivayet olunan ve Temürlüler ülkesinden gelen Baba Nakkaş Musavvir, Bayazıdın musavviri olmuştur [274]. Fakat şarktan gelen bunun gibi ustalar da minyatürcülüğü şarktaki kadar muvaffakiyetle inkişaf ettirememişlerdir. Herhalde THOMAS ARNOLD'un dediği gibi, Mısır ve Suriye'de olduğu gibi, Osmanlılarda da müfrit sünnî ananesinin kuvvetli olması tasvir sanatinin tam inkişafına mâni olmuştur. Doğudaki tasvir sanatinin dayandığı bir millî uygur ressamlığı ve minyatürcülüğü vardı, böyle bir anane meselâ Selçuklularda olmamış, Avrupa ressamlığını da Osmanlılar benimsememiştir. Fakat Osmanlılar daha Fâtih zamanında hattatlıkta büyük inkişaflar göstermişler ve bu sahada büyük istikbale mâlik olduklarını isbat

etmişlerdir. Zaten İkinci Bayazıt kendi şiirlerinde sanat ve sanatkâr namına çin tipinde resimler (nigâr-i çin) ile Hülegü zamanındaki hattat Yakut Müsta'sim'i zikretmekten hoşlanmıştır.

Osmanlılar, en büyük inkişafı mimârî sahasında göstermişlerdir. Bu sahada onların dayandığı Selçuklu mimârî ananesi vardı. Osmanlılar eski bir kültüre mâlik olan Bizans sahasında yepyeni islâm-türk şehirleri vücuda getirdiler ve KARAGABEK'in «bir sahhâr kuvvetle icra» ettiklerini söylediği bu inşaat işi, bizans kültürünü tamamiyle gölgede bırakan ve islâm memleketlerinde, Hicaza, Mısıra ve hattâ Hindistan'a kadar tesirini gösteren muazzam bir mimarlık kültürü hâlinde yükseldi. Fakat bu sanate dair yapılan tetkikat ta, hattâ müslüman türk sanat mutahassıslarının eserlerinde bile bu yükseliş, Bizans tesirinde bulunan bir tekâmül gibi gösterilmektedir [275]. Halbuki san'at tarihçilerinin «klâsik devir» diye belirttikleri 1480-1603 seneleri arasında vücuda getirilen büyük şaheserler devrinden önce de Osmanlılar, fethettikleri yerlerde Bursa, İznik, Edirne ve İstanbulda camiler, medreseler, imaretler, türbeler, hamamlar, saraylar, askerî ve idarî müessese binaları ve nihayet muayyen tipte hususî çogunca ahşab meskenler vücuda getirmişlerdir.

Bu devrin eserlerini, HAMMER ile Bursadaki ilk Osmanlı eserlerine ayrı bir eser tahsis eden Dr. H. WİLDE ve başka târihçiler, medeniyetten tamamiyle mahrum bir göçebe zannettikleri Osmanlıların bizans ustalarına yaptırdıkları eserler diye telâkki etmişler ve her bina için birer rum veya firenk mimar bulmağa çalışmışlardır. Wilde, Bursa şaheserlerinin plânlarını yapan ve onları inşa eden Hacı İvaz'ın (İvaz Paşa'nın) bile bir rum olduğunu zannetmiştir. Son senelerde alman âlimleri İznikte Bizans eserleri üzerinde yaptıkları inceleme ile muvazi olarak müslüman İznik'in eserlerini de tetkik edip mühim bir eser neşrettiler. Bu tetkikat, Bursanın fethine kadar islâm mimârisine yabancı kalan göçebe Osman Beğ ve arkadaşlarının, bu şehri işgal ettikleri, daha doğrusu ordu ve idare işleri Orhan Beğ'e geçtiği sırada, islâm âlimleri gibi islâm mimarları ile de sarılmış olduklarını ve bu mimarların burada hususî bir cami tipi vücuda getirmeğe başladıklarını, Orhan Beğ tarafından câmiye çevrilen İznik Ayasofyasında Bizans sanati ile Türk sanatinin biribirinden ayrı iki âlemi temsil ettiklerini göstermiştir.

Osmanlılar tarafından vücuda getirilen eserler, Selçuklu nümunelerine göre yapılmışlardır. İstanbul mimarisinin klâsik devrinin arifesinde, Fâtih devrinde, bu Sultanın, diğer sahalarda da olduğu gibi Bizans ananelerinden korkmayıp onlardan istifade eylemek temayülünü gösterdiği iddia olunuyor. Şöyle ki, Fâtih büyük camiinin inşasını (1463-69) rum mimarı Christodulos'a havale etmiştir [276]. Ayasofyayı yıkmayıp camie

çevirmek te, sonraki cami tipinin inkişafında onun tesirinin gözükmesine sebebiyet vermiştir. Fakat bu devirden önceki Osmanlı mimarisinde sırf millî ustaların içtihatlarının mahsulleri göze çarpmaktadır. İznik eserleri üzerindeki tetkikattan anlaşılıyor, ki ilk Osmanlı camilerinde Bizans tesiri, ancak kilise ayvanındaki narthex'in ve muhtelif renkteki tuğlaları sıralanması usulünün muhafazası gibi teferruata ait bazı şeylere münhasır kalmıştır. İznik islâm eserlerinde yapılan tetkikata göre, burada inkişaf eden çinicilikte eski Bizans keramikinin, yahut Kıbrıs keramiki denilen uydurma bir keramik kültürünün hiçbir tesiri olmamıştır. Bu çini, İznikte ancak 15. inci asrın başından itibaren görülmektedir. Bunun Selçuklu bir örnek esasında inkişaf etmiş olması muhtemel olduğu gibi. İlhanlılar zamanında Önasyada inkişaf eden çiniciliğin örnek olması ihtimâli daha kuvvetlidir. Herhalde **Bursa Yeşil-Cami ve Türbesiyle Edirne'deki Muradiye camii**nin iranî (yani ilhanî) tarzdaki çinilerinin boyası için İznik keramiği esas olarak alınmıştır. İhtimal bu Bursa ve Edirne çinilerini Tebrizli ustalar (yani Yeşil-Cami ve Türbenin çinileri üzerinde imzalarını koyan sanatkârlar) İznikte hazırlamışlardır.

Herhalde buradaki çin tesiri, çin ziynetleri, çin usulünde bulutlar silsilesi, «çi-motiv» denilen motiv, Temür zamanında görülen üç daire ve siyah Herat boyası, doğudan gelmiştir [277]. Plânı Bursalı **Hacı İvaz** tarafından Yıldırım Bayazıt devri binalarının öncekileri esasında kurulan [278] ve onun tarafından bina olunan Yeşil-Camiin çinilerini vücuda getirenler, mihrabın bir kenarında «amel-i **ustazân-i Tebriz**» diye ve Hünkâr mahfilinde «amel-i Muhammed Mecnun» diye imzalarını atmışlardır. Tavan nakışlarını H. 827 ramazan (yani 1424 Temmuz-Ağustos) ayında ikmal etmiş olduğunu, yine kendi yazısıyla haleflerine bildiren **Ali bn İlyas Ali** (Nakkaş Ali Paşa) da, Temür'ün ordusuyla beraber Semerkand'a gidip oradan nakış sanatini öğrenerek gelen bir sanatkâr imiş. Bu sanatkârların ve haleflerinin hayatı, son zamanlarda meydana çıkarılan vesikalar sayesinde aydınlatılmaktadır. Yeşil-Türbeyi vücuda getiren ustalardan birisi de, kapı üzerindeki oymada kendi ismini **«Hacı Ali Tebrizi»** diye kaydetmiştir. Camiin mihrabı Semerkand'de Şahizinde Türbesindeki Hoca Ahmet kısmının zinetlerine ve Bihzad'ın eserlerinde (meselâ onun Mısır'da *Büstan* nüshasındaki resimlerinde) aksettirilen Herat mihraplarının şekil ve zinetlerine uyduğu gibi, duvarın aşağı yarısını kaplıyan balmumu tarzındaki altı köşeli beyaz çiniler de Semerkand'de Gûri-Emîr'deki çinilerin tıpkısıdır. Bütün bunlara, İlhanlı ve Calayırlılar zamanında, bilhassa Tebriz ve Sultaniye'de inkişaf ettirilen türk çiniciliğinin ve Semerkand çinilerinin nümune olduğu âşikârdır.

Semerkand (Bibi Hanım) Camiinin çelikten yapılmış olan mihrabı

bize kadar gelmiş, keza Yeşil-Cami ve Türbe'nin önce çini olan dış kubbe sakıfları harap olmamış olsaydı, mukayese daha geniş mikyasta yapılabilirdi. Prof. DİEZ ise, bu mihrabın çini kabartmalarının ortası, 5 köşeli beyaz açık ve koyu mavi, siyah ve altın renkleri, Horasan'da Harcerd medresesi ile Meşhed, Herat ve Semerkand yapılarındaki gibi olduğundan, bunu Temür devri sanatinin bir nüshası olarak kabul ediyor ve bunun (yani mihrabın) Tebrizli ustalar tarafından yapıldığı kayitli olduğu için Temür devri çinî imalâthanelerinin Tebriz'de bir şubesi olduğu neticesine varan bir fikir ileri sürmüyor. KADI BURHANEDDİN'in bir şiirinde (faksimile tabı s. 177) bu nevi kapılara «Semerkandî kapu» denildiği kayitli olduğundan E. Diez'in bu kapılara ait mütalâası tarihe uygun bulunmaktadır. Herhalde Bursa'daki bu iki büyük eser, Selçukluların ve İlhanlıların Önasya'da inkişaf ettirdikleri sağlam yontma taş cami binası tarzının, Temür zamanında Semerkand'da, Horasan'da ve Tebriz'de inkişaf ettirilen çinî ve nakışlarla süslenmiş birer şaheseridir. Halbuki bina plânı itibariyle Osmanlı icadı olan ⊥ tipi camilerin, tarih itibariyle üçüncüsüdür.

Diğer herhangi bir devir için olduğu gibi Fâtih'in devrini öğrenmek te ancak zamanında yazılan ve ypılan eserleri bir kül olarak alınırsa istenen neticeyi verir. Bu cihetten onun başlıca eserlerinden biri sıfatiyle **askerlik** sahasında vücuda getirdiği inkişaflar da ilim ve sanat sahasındaki eserleri ile birlikte bahis mevzuu edilmek icap ederdi. Fâtih'in topçuluk işinde elde ettiği muvaffakiyet KRİSTOBULOS tarafından hayranlıkla anlatılmıştır [278]. Fakat çok geniş sahayı ilgilendiren bu meseleyi mütehassıslarına bırakmak daha iyi olur. Bu topların döküm işi için Fatih, Alman ve Macar ustaları celbetmiş, gemi inşası işlerinde de Gayritürk unsurdan istifade etmek yoluna girilmiştir. Bütün bunlarla beraber Türk tarihinin bu cildde gözden geçirdiğimiz kısmı mütemadî inkişaf safhalarını arzeder. Ortaasya'da Türkler, iç tekâmül ile beraber, en çok dünya tarihinin seyrine cezrî tesirler yapan hâdiseleri yaşattılar; Önasyada ise en çok iç tekâmül göze çarpar. Köy ve şehir hayatına geçmek umumî bir hareket şeklini almıştı. Önasya'da, Marmara kıyılarından Edirneye atlamakla başlanan hareket ise, deniz sahillerinde ticaret limanlarını ele geçirerek, bunları bizzat işletmek için mücadele hareketi şeklini aldı. Halbuki önceleri, Uzakdoğu'da olduğu gibi, Karadeniz sahillerinde de bizzat Türklerin eline geçen limanlar denizci - tüccar kavimlere, muayyen bir gelir temin eylemeleri şartiyle, bırakılıyordu. Türk dili de ilim sahasını yabancı dillere bırakmak âdetini terkederek, kendisi ilim dili olmak istidadını belirtti.

HAŞİYE VE İZAHLAR *

BÖLÜM 1

1 — Bu hafriyatın raporu: R. PUMPELLY and H. SCHMİDT, *Exploration in Turkestan*. Washington, 1908. Bu eserin tarih bakımından tahlili: *ZVORAO*, XVII, 983-97. Bu tetkikata ait mütalâalar: GEORG BOİSSON, *Le peoplement de l'Europe*, Paris 1939, p. 150-155 ve sonundaki bibliyografi. Burada medeniyet tabakaları: **Anau I.inci** tabaka: M. ö. 3900-3300; **Anau II:** M. ö. 3300-2750. olarak kabul olunuyor. Bak yine G. CONTENAU, *Manuel d'Archéologie orientale*, Paris, 1927, I, s. 416, 419 v. d. **2** — Anau'un merkez olduğu fikrini Pumpelly ve Toung-Dekien temsil ediyorlar: prof. CORDON CHİLDE (*L'Orient préhistorique*, Paris, 1933, p. 121, 167, 192) bu medeniyetin Önasya'dan ve Hind'den geldiği fikrindedir. **3** — Bk. G. BOİSSON, a. es. s. 153-155 Doğuavrupadaki bolış yeri Ukraynada Kiev yanındaki Tripolye'dir, ki M. ö. 300'e ait sanılıyor. **4** — Hind Aryanileri muhacereti için M. ö. 1700 kabul olunuyor: Bk. J. STRZYGOWSKİ,*Alai-İran, Völkerwanderung*, 1917, s. 187; bk. yine G. HÜSİNG, *Völkerschichten in İran*, Wien, 1916. Anau'u ilk aryani medeniyet merkezi telkin edenler: G. BOİSSON, a. es. s. 225-55. **5** — Bk. W. KÖNİG, *Alte Geschichte der Meder und Perser*, Hannover, 1934. s. 18; çiniyatçı G. HALOUN, *Zur Üetsi-Frage*, in *ZDMG*, XCI, s. 246 MADİSON GRANT (*Le diclin de la grande race*, Paris, 1926, s. 259-60) şimdiki Tüskestana «Turkestan» denilmesini tarihi bakımdan haksız görüyor (le nom sinster de Turkestan..!). **6** — Türk tipi mutedil mongoloyid tiptir, ki Milâddan önceki zamanlara ait ve Ortaasyada bulunan nümuneleri KONDAKOV - TOLSTOY, *Russkiya Drevnosti*'de münderec bulunmaktadır (resim N. 25-28), ki İ. SMİRNOV bunları rusça BRAKHAUS YEFRON Ansiklopedisinde c. 77. s. 20-23 «Çudı» maddesinde güzel hulâsa etmiştir ve N. Veselovsky'nin 1887 de Semerkand Afrasyab harabelerinde bulunan eserlerle birleştirmiştir. Bu tip HİPOKRAT (M. ö. 5. inci asır) Pontus Skitleri için söylediği gibi dar gözlü, elmacık kemikleri çıkık, küçük burunlu tiptir. (*Oeuvres compléte d'Hippocrate*, ed. E. LİTTRE, 1840, II). Pontus Skitlerinde Tanais harabelerindeki kabartma suvari resmi de buna aittir. Bu tip Türklerden CH. UJFALVY, *Atlas anthropologique de Ferghana*, Paris, 1879, pl. 53, 54, 55, 56 (fig. 27, 28) gösterilebilir. Türk cevelân sahalarında bulunan balballar, oymalar, Doğutürkistanda bulunan minyatürler, eski Arap ve İran kaynaklarında Türklerin tasviri Türk tipi hakkında hiç şüpheye mahal bırakmamaktadır. Yalnız Türkün deri ve göz rengi, bunun kumral yahut beyaz ve sarışın olması, boyun uzunluk ve kısalığı itibariyle Türkler tek tip teşkil etmemişler, muhtelif kavimlerle ihtilât neticesinde bu renklerin ve uzunluğun hepsi de Türklerde bulunmuştur. Dr. A. LEGENDRE, *La Civilisation chinoise moderne*, Paris 1921, s. 226-230 Hunların Milâddan önce Çinlilerle temasları sırasındaki tipleri, uzun boylu, beyaz vücutlu ve elâ gözlü bir ırk olduğuna dair ortaya attığı nazariye Çin kayıtlarına dayanmaktadır. Çiniyatçı F. HİRTH (*Die Wolga-Hunnen*, s. 2)in eski Türk kavimleri arasında sarışın unsurun bulunduğuna dair Çin haberlerini i'zam etme-

---

[*] Kullanılan kısaltmalar Önsözde izah edilmiştir.

mek, bunları Ortaasyada Aryani kavimlerin tarihi için vesika saymak yanlış olacağına dair yazılarına rağmen, bu nazariyeler hâlâ yaşatılmaktadır; bk. GRUM GRJİMAYLO (*Zapadnaya Mongolya*, II, s. 9, 15, 22, 29-32 ve saire) Ortaasya tarihine dair bütün tetkikatını bu safhaya dökmüştür. Oğuzların bir kısmı uzun boylu, diğeri onlara nisbeten kısa boylu olduğu, Selçukluların ve Gaznelilerin gözleri dar, fakat Hoten Türklerinin gözleri daha dar olduğu menbalarımızdan öğrenebildiğimiz hakikatlerdir. Çengiz ve oğulları sarışın ve elâ gözlü idiler. Gerek bunlar ve gerekse Temür ve oğulları uzun boylu idiler. Çin kaynaklarında bir çok Ortaasya kavimleri hakkında «maymuna benzer insanlar» demeleri onların Aryani oldukları hiç delâlet etmez, Çinlilerin sözlerini onların kendi görüşleri bakımından mütalâa etmek ister. Türkün burunu Çinliye nisbetle daha büyük ve saçı fazladır. Türklere ait Arap tasvirleri için bak. W. HOENERBACH, *Anthropologische Beiträge aus alten arabischen Werken (Zeitschrift für Rassenkunde*, VII, Stuttgart, 1938*)*; Türklere ait kısmı, s. 118-120. **7** — PARKER, *A Thausend years of the Tartars*, 1924, p. 98; RAMSTEDT'in *Memoires de la Societe Finno-Ougriennes*, (ilerideki nakillerde kısaca: *MSFO)*, LVIII, 1928, 453, aynı müellif, *Über den Ursprung der türkischen Sprache*, d. *Annales Academiae scientificarum Finnicae*, 1935 (Helsinki, 1938), p. 81-91. **8** — NEMETH'in, *Türklerin eski çağı*, d. *Ülkü*, XV (Ankara 1940), s. 299-306, 509-518. **9** — G. ALMASY, *Zentralasien, die Urheimat der Türkvölker*, d. *Keleti Szemle*, III (1902), 179-207; NECİB ÜÇOK, *Filoloji bakımından Türkler ve komşuları*, *Ankara Dil ve Tarih Fakültesi Dergisi*, 1943, sayı 4. s. 7-18. Benim fikirlerim ise 1928 de litograf olarak çıkan *Türk Tarihi* unvanlı derslerimde anlatılmıştır. **10** — O. MENGEN, *Die jungpaläolitische Knochenkultur und ihre weltgeschichtliche Bedeutung*, in *Mitteilungen der Wiener Anthropologischen Gesellschaft*, LXIII, 1928, s. 8-11; aynı müellif, *Die weltgeschichtliche Rolle der uralaltaischen Völker*, in *Archealogiae Ertesitö*, N. F. XLII, Budapest, 1928, s. 289-301. P. SCHMİDT, TSCHERMAK ve saireye ait bibliografiaya da oradadır. **11** — W. BRANDENSTEIN, *Etrüsk meselesinin şimdiki durumu*, *İkinci Türk Tarih Kongresi zabıtları*'nda, Ankara, 1943, s. 211-219. **12** — A. NEHRİNG, *Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat*, d. *Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik*, II, 1936; W. KOPPERS, *Pferdeopfer und Pferdekultur der İndogermanen*, aynı *Beiträge*'de, IV, 1936, s. 279-411; yine o, *Eski Türkler ve eski Hindicermenler*, d. *Belleten*, V (1941), s. 481-525. Altay - Uraldan yayılan prakisifal *homo-alpinus*, Avrupadaki dolikosifal *homo-nordicus*'ların yontma taş devrinde hayvancılık, çiftçilik, çınakcılık ve dokumacılıkları hakkında bak. C. AUTRAN, *Sumerien et İndo - européen*; Paris, 1925, p. 140. **13** — İSMAİL HAMİ DANİŞMEND, *Türklerle Hind - Avrupalıların menşe birliği*, 2 cild, 1935, 1937. T. KOWALSKİ, *Türk dilinin komşu millet dilleri üzerinde tesiri*, d. *Ülkü*, 1934, N. 20. **14** — H. JACOBSONN, *Arien und Ugro - finnen*, Göttingen, 1922; Dr. AUGUST V. EDLİNGER, *Alte Beziehungen der türkischen Sprachen zu den indo-germanischen*, Bamberg, 1922, s. 56. almanca *valeriana* = türkçe *baldırgan*. Bu müellife göre, Hind-Germenlerin Türk kavimleri ile tarihten önceki temasları orta Wolga ve Hazar Denizi sahasında vaki olmuştur. **15** — Sumerlerin Konklamera olduğunu O. MENGEN de ileri sürmektedir. **16** — FR. HOMMEL, *Geschichte Babylons und Assyriens*, in *Oncken's Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*, I, 252, Aynı müellif, *Die Verwandschaftverhältnis der Sumerischen*, in *Fenschrift für P. W. Schmidt*, Wien, 1928, s. 67-74. **17** — V. CHRİSTİAN, *Die sprachliche Stellung des Sumerischen*, in *Babilonica*, XII, Paris, 1932. B. LANDESBERGER, *Sumerler*, *Ankara Dil Tarih Fakültesi Dergisi*'nde 1943, N. 5, s. 95—96. **18** — W. KOPPERS, d. *Belletin*, V. 488.

19 — HAMİT ZÜBEYİR, *Ilamça - türkçe dil karabetliği*, Ankara, 1937; W. KOPPERS, *Belleten*, V, 524. **20** — W. KOPPERS, *Anthropos*, XXXI, 1936, s. 369-394. **21** — E. FORRER, *Strafication des langues et des peuples dans le Prochent-Orient préhistorique*, in *JA*, CCXVII, 1930, p. 227 - 252 ve G. CONTENEAU, *La civilistion des Hittets et des Mitanniens*, Paris, 1934, p. 79.; MUSTAFA SELÇUK AR, *Belleten* VIII, 1944, s. 515-566. **22** — Mitan'lardan Kikkuli isminde birisinin Hitit kıralı namına at terbiyesine ait bir eseri kısmen bize kadar gelmiştir, bk. CONTENEAU, s. 89. Khuttal atlarına ait Abu Ya'qûb al-Khuttali'nin eserleri için bk. *Der Islam*, XVIII, 1929, s. 120-121. Selçuklular devrinde at terbiyesine ait eserler için bk. ileride B. 3, haşiye, N. 330-331, B. 4, haşiye, 106. **23** — **MOHENJO-DARO MEDENİYETİ**'nin esası birinci tabakası M. ö. 4000 e aittir. Bu Anau, Sus ve Sumer(Ur) medeniyetleriyle temas neticelerini arzeder. Mütehassısların fikrince, bu medeniyeti Hindistana dışarıdan gelen bir kavim kurmuş, sonra bu kavim Dravid, ve bazı yerli Zenci kavimleri ile karışarak gittikçe gerilemiştir (WİLL DURANT, *Histoire de la civilisation*, II, Paris, 1937). Bunların medeniyeti Sumerlerinki ile aşağı yukarı ayni seviyede bulunmaktadır; fakat ayni devirdeki Babil ve Mısır medeniyetinden yüksek idi. Maamafih Ur'daki evler Muhenjo-daro'dakine nisbeten daha basit ve iptidaidir. Mohenjo-daro'da mükemmel kanallar, evler ve hamamlar vardı. Bunların Sumerler ve Babillerle ticari, dini ve sanat münasebetleri olmuştur. Sanskrit yazısı Önasyadan ilk Vedik-Aryaniler tarafından getirilmiş olacağı gibi, daha onlardan önceki Mohenjodaro devrindeki temaslar neticesinde gelmiş te olabilir. Mohenjo-daro harabelerinde Ortaasya Türkleri tipinde heykelcikler bulunmuş. Bu statu'ları içinde bulunduran tabaka M. ö. 3000-1300 seneleri arasına ait kültürleri arzeder. Şerid takmak Yunanlılarda da olmuşsa da burada bulunan resimdeki şeridin bağlanışı, Çengizin çin ustası tarafından yapılan resmindeki şeridi hatırlatıyor. CORDON CHİLDE'in tetkikatına göre *(L'Orient préhistorique*, s. 192) Mohenjo-daro ahalisi ırk itibariyle karışık olmuştur: 1) Avustralyalı unsur ile birlikte 2) Sumer tipinde, fakat uzunbaşlı insanlar, 3) kısa başlı alpin tipi, ermeni tipi, Kiş ve Akadda olduğu gibi, 4) Mongol ve mongoloyid tiplerin kafatasları. Ayni müellife göre (s. 270) Anau-Mohenjodaro ve Sus kültürleri arasında temas Siistan yoluyla vaki olmuştur. **24** — Eski Hind'de su kültü için bk. SİR JOHN MARSHALL, *Mohenjo-daro and the Indus Civilistion*, London, 1931, I, 75-76; Oğuzlarda ve Hazarlarda su kültü için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlans Reibericht* Leipzig, 1939 (kısaltma: *İbn Fadlan*, ona haşiyeler: *İbn Fadlan hşr.)* s. 226 ve *Orientalistische Literaturzeitung*, 1938, s. 115. Horezmlilerde su kültü olduğu El-Birûni'de zikredilmiştir. *al-Âthâr al-bâqiya*, arapça metni, s. 237. BARTHOLD *(İstoriya orosenya Turkestana*, s. 71) Horezm su feriştesi ismi olan *Vokhuş* ismi ile *Vakhş* nehri ismini birleştirmiş, fakat Horezmlilerin dilindeki bu kelimenin türkçe *Ögüz* kelimesiyle münasebeti olacağını zannetmemiştir. Bugün Vakhş nehrinde yaşıyan Karluk ve saire Türklerin telâffuzu *Oguş*'tur. Horezmliler Amuderyanın baş taraflarında hiç bir zaman bulunmadıkları için Ökhuş ismi onların dilindeki bir kelime olamaz. Bence *Oguş* sözü Horezm ve Tohar dillerine *Ögüz* sözünün guttural telâffuzundan ibarettir. **25** — *Ülkü* mecmuası, XV, 1940, s. 509-510. **26** — El-Birûnide, *Al-Âthâr al-bâqiya*, s. 206 eksik olan bu kayit bu kitabın Beyazıt Umumi Kütüphanesinde, 4667, yazma nüshasında, s. 208 de bulunmaktadır. Burada El-Birûni Çin ve Hind buddizmini Tokuzoğuzların şamanizmi ile birleştirmiştir ve «insanlar edyanın zuhurundan ve Budasfin hurucundan önce hep şamani idiler ve arzın şarki kısımlarını işgal ediyorlardı, vethen'lere taparlardı, Hind, Çin ve Tokuzoğuzlarda bunların bakiyeleri vardır» de-

miştir. Eski şamanizm ve buddizm münasebeti meselesi için bk. daha G.SUPKA, *Buddhistische Spuren in der Völkerwanderungskunst*, d. *Monatschrift für Kunustwissenschaft*, X, 1917, s. 217-237. 27 — *Ankara Dil-Tarih Fakültesi Dergisi*, (Kısaltma: *ADTFD)* 1943, N. 5, s. 117-124. 28 — *İkinci Türk tarih Kurultayı Zabıtları*, s. 237. Bu Asur kabilesinin Önasya Asurileri ile alâkası yoktur. 29a — Dil mütehassısı olmıyan Dr. HEVESY'nin eseri *(Finnisch-ugrisches aus Indien*, Wien, 1932) mütehassısların tetkiklerine göre (bk. *JRAS*, 1934, 799 v. d.) kıymetsizdir. HAMİD ZÜBEYİR de bu eserde türkcenin ihmal edildiğini ve Munda dillerindeki arapça sözleri ural-altay kelimeleri sanıldığını göstermiştir *(Belleten*, III, 1939, s. 107-126). Fakat Dravid dilleri ile Ural-Altay dilleri arasında yakın münasebet bulunduğu hakkında geçen asırda MAX MÜLLER (1854) ve CLADWELL (1856) tarafından ortaya atılan fikirler Fin lisaniyatçısı O. DONNER tarafından (1880) 4. üncü Müsteşrikler kongresindeki raporunda «halis fantazi mahsulü» olarak tavsif edilmiş, 1925 te F. O. SCHRADER tarafından tekrar ele alınarak, Ural dilleri ile Dravid dilleri arasında tarihten önceki devirlerde temaslar aradaki müşterek kelimelerle sabit olduğu ileri sürüldü *(Zeitschrift für Indologie und Iranistik*, III, s. 81-112). Şimdi son olarak İngiliz hindologu T. BURROW bu meseleyi yenibaştan ele alarak, bu karabeti Dravid dillerinin en iptidai mefhumları bildiren sözlerinde ve dilin esasını teşkil eden kısımlarında (among the most primitive and essantiel elements of language) bulunduğunu ve bu karabetin muhakkak olduğunu (thuroughgoing correspondance, yahut unambignous Dravidian and Uralian correspondances) tesbit etmiştir. Ona göre Ural kavimleri Hindistana iki grup olarak gelmiş, bunlardan bir kolu Dravidlerin, diğeri de Kolaria'ların dilleri üzerinde müessir olmuştur. Bk. *Dravidian Studies* IV, d. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, (ilerde kısaltma ile *BSOS)*, XI. 1944, s. 328-356. 29b — Şimali Çinde Şansi vilâyetinde, Sarı nehrin boyunda, onun garp ve şimaline uzanarak ve Çinliler komşu olarak M. ö. ki devirlerde yaşamış olan kavimlerin şimalisi Çin kaynaklarında Tik (yahut Di) ve garbisi de Jong isimleri ile tesmiye edilmişlerdir. Bu iki isim iki kardaş kavme itlak olunmuş gibi geliyor (bk. E. CHAVANNES, *Les countries occedentaux apres l'histoire des Wei*, d. *T'oung-Pao*, 1905, p. 512). Bunlardan bahseden *Şi-ki* tarihi mankabevi mahiyettedir. Her halde Çinliler bu iki isim altında kendilerinden olmıyan şimal ve garp komşu kavimlerini zikretmişlerdir. Sarı ırmağın cenubunda oturan bir Tibet kavmi de Tik(di) tesmiye edilmiştir (W. EBERHARD, *Çinin şimal komşuları*, s.118). Çinin garp sınırlarına kadar uzanan aryani ırkından kavimler bulunduğu ve onlara da Tik(Di) denildiği GRUM GRJİMAYLO tarafından iddia olunmuş ve ona bu Aryanilere ve onların kadim Uzakdoğu kavimlerinin mukadderatı üzerinde tesirlerine dair geniş ve hayal mahsulü faraziyelere dalmağa yol açmıştır *(Zapadnaya Monolia*, II, 9-10 ve isimler fihristi). Bu Tik'lere ait malûmatta Türkler bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Tik ve Jong'lara ait ilk kayıt M. ö. 1328 de (bk. GRUM GRJİMAYLO, a. e. s. 45) yahut daha sonra vaki hâdiselerle başlar. «tik» şeklinde okunan çince işaretin «Terk», bunun da «Türk» demek olduğu zannolunuyor. Umumiyetle bu Tiklerin Türk olduğu fikri şayidir (bk. TERRİEN DE LACOUPERİE'in *Muséon*, 1887, p. 138. A. F. LEGENDRE, *la civilisation chnois moderne* Paris 1926 p. 225-230; Fr. HİRTH, *The ancient history of China*, 1908, p, 186) Viyanalı çiniyatçı Dr. MANCHEN-HELFEN Dik yahut *Tik* sözünün Çinlileri daha muahher zamanlarda *Din-ling* şeklinde yazılan Türk kavmi isminin kısaltılmış şekli olduğu fikrindedir. Her halde Tik'lerin muahharen Ding-ling ismiyle maruf kavimlerin ataları olduğu sabittir. Bu Tik (Ding-ling)ler M. ö. 463 hududunda şimale göç ettiler (GRUM

GRIJIMAILO, s. 44), bunların bir kısmı Selenge nehri havzasında M. ö. 200-85 arasında gözüküyor ve bu 85 senesinde Hunlar tarafından mağlûp ve tâbi edinmiş oldular. Din-linglerin diğer garbi kısmı ayni senelerde Sırderya ile Irtış nehri arasındaki sahaları, yani şimdiki Kazakıstanı işgal eden büyük bir kavim olarak görüyoruz. Selenge Ding-ling(Tik)lerinin Uygurların ceddi olduğu muhakkaktır; Sırderya-Irtış Din-linglerini de G. NEMETH «Türk»lerin, yani Tiyanşanda muahharen büyük devlet kuran Göktürklerin ceddi sayıyor. Göktürk-Türğiş hakanı Kürsol'a ait arap kayıtlarından öğrendiğimiz gibi, eti naht ederek kemiklerinden ayırmak, yahut Kırgızlarda olduğu gibi, yakarak kemiği cesedden ayırmak âdeti Tiklerde de olmuştur (GRUM GRJİMAİLO, s. 47-48.) Cücen(Avar)lar Usunları Tiyanşanın cenubundan tazyik edip çıkardıktan sonra (HYACİNTH, *Sobranye* III, 162) bu Türk (Ding-ling)ler Ortalyanşanda onların yerini tutmuş olabilirler. Göktürklerin 10 kabilesinin cedleri olarak kabul edilmek icabeden on kam(şaman)a ait rivayetlerde bunlar Çinden gelmiş ve oradan Ortatiyanşana çömlekçilik, kazancılık ve saire sanatleri getirmiş olarak tasvir edilmişlerdir (*İbn Fadlan*, hş. 231-312-313). Yani bu rivayetler Göktürklerin cedlerinden (ihtimal Şu'lardan) 10 kabilenin bir zamanlar Çin taraflarında yaşayıp, ondan buraya dönüp geldiğini anlatsa gerektir. Kıpçakların cedleri de Ding-ling(Tik) olarak kabul olunuyor(GRUM GRJİMAİLO' 54,59). Tik(Di)ler hakkında daha şu Çin kayıtları mühimdir: Hiung-nu'lar hangi dilde konuşuyorlarsa Kao-che(Huey-hu, yani Uygurlar)ile Ding-lingler de ayni dilde konuşuyorlar(*Wei sülâlesi tarihi*n'de, EBERHARDT, a. e. s. 118). «Gav-çiğ(yani Huay-hu Uygur)lar Kızıl Di(Tik)lerin bir kısmıdır, bu cihetten bunların ilk adı Di-li idi. Ding-linglerle bunlar ve Hiung-nu hemen hemen ayni dilde konuşuyorlardı» (*Beişu*'dan naklen EBERHARD, s. 72). Hiung-nu'lara «Dağ Jongları»da denilmiştir (GRUM GRJİMAİLO, 84). EBERHARD'a göre, Çinlilerin «Di»(Tik) için kullandıkları işaret köpeği delâlet eder, bundan kurda da intikal edilir, ki Hiun-nu'ların totemidir. Jong'larda köpek efsanesi olmuş, bu yolla Di(Tik) ve Jonglar Hiung-nularla bağlanabilirler(EBERHARD, a. e. 119). Tik ve Jongların M. ö. 5 inci asır ortasında Moğolistana ve Türkistana taşınmalarından önceki hayatlarına Çin kayitlerinden bir de şunlar mühimdir: Jong ve Tik'ler M. ö. 781-771 senelerinde Çinde büyük sarsıntıları mucip olan büyük iç hâdiselere sebep oldular(DE GROOT, s. 9). Tikler Çinin şimal ve garp taraflarında Şan-si vilâyetinin şimal ve cenubunda müteaddit büyük vilâyetlere mâlik idiler, Çinliler buralarını Tiklerden almak için uğraştılar. Bu Jongların Kien Jong denilen bir kısmı daha 7 nci asrın son rubunda Hiung-nu denilerek te tesmiye ediliyordu (DE GROOT, s. 21). 627 de beyaz Tiklerin beği Kio-k'üe isminde birisi idi(DEGROOT, s. 23), bu isim «Kök» demek olacak. M. ö. 660-60 seneleri hâdiselerinde Tik'lerin büyük bir kısmına Suban(herhalde Subar) denildiği (DEGROOT, s. 24); M. ö. 593 senesi hâdiselerinde Kızıl Tik'lerin büyük bir kısmının Liu-hu, diğerinin Tok-sin isimlerindeki kabileler olduğu zikrediliyor(De GROOT, s. 28). Burada zikredilen «Tok-sin» Ortatiyanşandaki Göktürk kabilelerinden «Tukhsi»leri hatırlatıyor, ki bu «in» edatı eski türkçede kavim isimlerine eklenmiştir. (Bu *in* eki için bak ilerde B. 1. haşiye 105; B. 3. haşiye 300). Burada yine Tiklerin bir kısmı olmak üzere Tso-ts'u-an isminde bir kabile zikredilmiştir(DE GROOT, s. 28-29). Kızıl Tikler Çin kaynaklarında son defa olarak M. ö. 588 de, Beyaz Tikler de yine son defa olarak M. ö. 453 te zikredilmişlerdir(a. e. s. 29, 32). Yani Tikler bu tarihten sonra Moğolistan ve Türkistan taraflarına taşındılar.

30 — Tik=Türk için bk. EDKİNS d. *Journal of China Branch of the Royal Asiatic Sciety*, XXII, 228; DE GROOT, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin, 1922, s. 5.

Bu birleştirmenin aleyhinde GRUM GRJİMAYLO, *Zap. Mongolia*, II, 147. **31** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hs., s. 215. K. KRETSCHMER, *Yurkai* yerine PLINIUS ve MELA'da *TURCAE* gelmesi HERODOT'tan müstakil bir menbadan istifade etme neticesi olduğunu söylemiştir. (PAULY-WİSSOwa, 2.1.1921, s. 922) **32** — Çu'ların türklüğü fikrini kabul eden HARLETZ, *Les religions de la China*, d. *Museon*, X, 1891, p. 128; ayni müellif *la nationalité du peuple de Tschou*, d. *JA*, 8. XX (1892), p. 336. Bu Çu'ların Mou(Mu) isminde bir prensinin M. ö. 7 nci asırda Türkistan seyahati dolayısiyle bunların menşei Türk olduğu söylenmiştir (bk. *JA*, 1920, II, s. 153-154). Bak yine FRANKE *Geschichte des Chinesischen Reiches*, I, 94-119. **33** — Çu'ların eski Çin dinini değiştirerek naturalizm ve kahraman kültü yerleştirmeleri meselesi için bk. GRUM GRJİMAYLO, *Zap. Mongolia*, II, 52-53 ve DARMSTETER d. *JA*, 1882, p. 130-131, Uzakdoğuda demir kültürü için bk. GRUM GRJİMAYLO, a. e. s. 48-49; MÜNSTERBERG, *Chinesische Kunstgeschichte*, 1910, s. 31-77. **34** — OGAWA için bk. KOPPERS, *Belleten*, V. s. 494. **35** — KOPPERS, yine orada, s. 393-94. **36** — G. HALOUN, *Contributions to the history of clan settlemen in ancient China* d. *Asia Major*, I, 88, 107 burada Haloun Çuların şecere sisteminin de Türklerin şecere sistemi ile bir olduğunu söylemiştir. **37** WANG-PUN-SON, *Les relations sino-turques dans le passé*, d. *Orient et Occident*, Genève, 1936, N. 8-9, s. 322-7. **38** — LEGGE, *The Chinese Classics*, V, part. I, s. 50. **39** — KOPPERS, *Belleten V*, 523. **40** — EBERHARD, *Eski Çin kültürü ve Türkler*, *ADTFD* 1943, N. 4, s. 32-36. **41** — RAMSTEDT bu fikirlerini yukarıda, haşiye N. 7 de zikredilen makalesinde ve *Journal de la Societé Finno-Ougrienne* (ileride kısaltma ile: *JSFO)*, XLVIII, 1937, N. 4 *Koreanisch Kes, Ding, Stuck* isimli makalesinde, s. 18-19 da bahis mevzuu etmiştir. **42** — TOUNG-DEKİEN, *De l'origine des Americains pré columbiens*, d. *Memoire presente au XX em Congrés Internationale des Americanists, reuni à Rio de Janeiro*, Rio de Janeiro, 1922, s. 23-25; yerlilerden Huron'ların lehçesinde«güneş»mânasında *kon;* Alguquin lehçesinde bu kelime «jour» mânasında kullanılıyor. Luli lehçesinde«ev» mânasında *yuva*, keza«ırmak»mânasında *atil*, Meksika hiyerogliflerinde «su» mânasında ayni *atil* gelmektedir. **43** — F. RÖCK, *Vergleichende Betrachtung zum Kalender der alten Mexikaner*, d. *Der Noue Pflug*, Wien, 1927, Heft, 2 s. 1-21; ayni müellif, *Kalenderkreise und Kalenderschecht in alten Mexica und Mittelamerika*, d. *Festschrift für P, W. Schmidt*, s. 610-628; ayni müellif, *Das Jahr von 360 Tagen und seine Gliederung*, d. *Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik*, I, 1930, s. 254-88. ayni müellif daha mufassal olarak *Mitteiungen der Wiener Anthropologischen Gesellschaft*, 1922, s. 90-135 te bu meseleyi Şark menbalarına da, kısmen olsa dahi, müracaat ederek izah etmiştir. **44** — *Mitteilungen der Wiener Anthropologischen Gesellschaft*, 1922, s. 73. **45** — RENE GROUSSET, *Histoire de l'Extrême Orient*, I, 176-8 (ARNE.den), yine W. KOPPERS, *Belleten*, V. 492 (GÖTZ'den) **46** — V. KOTWİZ, *Sur la chronologie mongol*, d. *Rocznik Orientalisticzny*, II ve IV. **47** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hs., 280, 295, 310-314. *Mücmal al-tavarikh* müellifi bu malûmatı *Masalik ve mamalik*'ten aldığını söylemektedir, ki 740 hududunda yazılmış olan İbn Khurdadbeh'in eseri olacak; bir de 759 da vefat eden Abdullah bn Muqaffa'"in eserinden aldığını kaydetmiştir. **48** — Çin rivayetinde zikri geçen Çu'yu ARİSTOV Altay'daki bir nehirle birleştirmiştir. Isıgart meselesi için bk. *Türkili Tarihi (Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi*, İstanbul neşri), s. 6-7. **49** — Yafenc şehri Mahmud Kaşgeri'de zikredilmektedir; fakat Moğullar zamanında bu şehir artık yoktur. **50** — Reşideddin'in *Târikh-i 'Âlem* kısmından alarak ve müteaddid nüshalarla tab'a hazırlamış olduğum nüsha-

da, s. 1-2, Yalgız Yılgaç (bu isim metinde yanlış olarak «Uzun Yıgaç» basılmıştır), s. 59. **51** — «Şu» rivayeti için bk. MAHMUD KAŞGARÎ, *Divân lûgat al-turk* kısaltma ile *DLT)*, III, 305. Tunga Alp rivayetinde Ordukent=Kaşgar için, ayni eser, I, 288. Bu «Tunga Alp rivayetleri»nin Oğuz destanının temelini teşkil ettiği hakkında mütalâalarım «Eski İran-Turan mücadelelerine ait İran ve Türk destanları arasında münasebet» mevzuu üzerine 10.5.1940 ta Ankara Dil ve Tarih Fakültesinde verdiğim konferansta izahat verilmiştir, şimdiye kadar neşredilmemiştir. **52** — Şabranda Afrasyaba ait rivayet ZAKARİYÂ QAZVİNÎ, *Âthâr al-bilâd* s. 403 bulunmaktadır. *Şaberan* kelimesi de, *Sabir*'in Ş ile söylenen şeklinin cem' olsa gerektir. **53** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hş., 196-198. **54** — Kemak Deryası ve Keng-Diz hakkında bk. MARQUART, *Über das Volkstum der Komanen*, 1914, (ileride kısaltma ile: *Komanen)* s. 111 Volga-Emba arası zannetmiştir, ki yanlıştır. Bunun doğrusunu bulmak için *Şehname* rivayetlerinde *Deryai Kemâk*'a ait tezadları karşılaştırmak icabeder, ki burası yeri değildir. **55** — EL-BİRÛNÎ, *al-Qânûn al-mas'ûdî*'de bk. Z. V. TOGAN *Biruni's pecture of the world*, New Delhi, 1940, s. 40; BAL'AMÎ'nin rivayeti TABARÎ tercümesinde Ayasofya nüshası N. 3049 «Nuh» kıssasında da bulunuyor. **56** — Bal'ami, ayni eser, «Haris bn Şeddad» kıssasında: U ba Adharbaycân şud u ân zamân hama dar dest-i turkân andar bûd, hama az işân bisitad u işânrâ maqhûr kard, u an zamân az işân girift. **57** — Mahmud Kaşgari, III, s. 111: Falammâ kathura a'l-fursu sârat kaannahâ bilâd al-'acam. **58** — *Histoire de la Vie de Hiouen-Tshang*, ed par STANİSLAS JULİEN, s. 61 **59** — Bk. J. MARQUART *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 356-360 ve E. BUDGE, *The history of the Alexander the Great being the Syric version of the Pseudo-Callistenes.* Cambridge, 1889, s. 144-150. **60** — Vahab bn Munabbih'in rivayetleri için bk. MARQUART, *Streifzüge*, s. 186; asıl metinleri İBN HİŞAM *Kitâb al-ticân fi mulûk-i himyar*, Haydarabad Deken, 1828 de intişar etmiştir. **61** — TABARÎ, *Annales*, ed. DE GOEJE, I, 348. **62** — İBN AL-FAQİH Meşhed nüshası, vr. 171a, fotograf nüshası bende vardır. **63** — A. TOYNBEE, *A Study of history*, II, Oxford, 1934, p. 409-12. **64** — *Yafeth=Apet oğul* için bk. Z. V. TOGAN 34, *İbn FADLAN*, s. 314. **65** — FLAVİUS JOSEPHUS, *Jüdische Altertümer*, I, übersetzt von H. CLEMENTZ, Halle, 1899, s. 53: **Zambran, Yazar, Madan, Madyan, Yasbak, Su** ve Su'nun oğulları: *Dudan* ve *Sabathan*. Bu rivayetlerdeki *Chetura*'yı bizim tarihçilemiz *kan tura* okuyup asılsız iddialara saplamışlardır, bk. MURAD REMZÎ, *Talfiq al-akhbâr*, I, Orenburg, 1908, s. 12-22. **66** — Dr. BAAR yahudi rivayetleri ve Bibel mütehassısı olup Bonn'da prof. P. Kahle ile birlikte Bibl'in ibranicesinin tenkidi neşrini yaptılar. Kazan Türklerinde bir **Sak** ile **Suk** iki kardeş hakkında rivayet vardır (bk. M. A. VASİLYEV, *Pamiatniki tatarskoy narodnoy slovesnosti*, Kazan, 1924, s. 169-170, ki bir demir ok yüzünden kavga ederek annelerinin kargışını almışlar ve iki kuşa çevirilerek bir yüksek dağın iki tarafında yaşamışlar ve hayatlarında artık görüşmemişler. İhtimal bunda bir büyük dağın (meselâ Tiyanşanın) iki tarafında yaşıyan Sak ve Suk isminde iki kavme ait hatıra gizlenmektedir, bu rivayete göre Sak dağın doğusunda, Suk batısında bulunurmuş. «Göktürk-Çin rivayeti»nde de ilk Türkün dört oğlundan birisi kuşa munkalip olmuştur, bk. N. ARİSTOV, *Zametki*, s. 279. **67** — Bk. J. MARQUART, *Streifzüge*, 186; Yazarların ve bir Bulgar uruğu olan Barsula(Baraçoğlu)ların Horezmlilerle birlikte bulunduklarına dair İBN AL-KALBÎ'nin rivayeti (YAQÛT AL-HAMAVÎ, «Khorezm» maddesi). Tatar(yani Bulgar) ve Mişer'lerin ataları Buhara civarında yaşayıp bu şehri bina eden *Kenco* isminde birisi olduğuna dair Başkurt halk rivayeti MUHAMMED SELİM ÜMİDBAY,

Yadigar, Kazan, 1898, S. 46-47) vardır. **68** — Bunlardan *otak* kelimesi sogdçada da bulunduğundan sogd sözü, *tümen* kelimesi tokharçada da bulunduğundan tokharça olarak izah edilmektedir. **69** — Bak. H. LUDERS, *Zur Geschichte des ostasiatischen Tierkreises*, d. *SBPAW*, 1933, s. 14-15. E. CHAVANNES, *(Le cycle turque des douz animaux*, Brill, 1911, p. 74) buna rağmen bu takvimi Türk eseri olarak kabul etmektedir. **70** — Hazarların dili de **LİR** olduğu hakkında bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hş.., s. 200. *Semerkand* ismi *Semizkend*'in R'li şekli olarak izah edilmiştir (Bu isme ait bu nevi halk etimolojileri için bk. MARQUART, d. *Ugar. Jahrbücher* (kısaltma: **UJ**), IX. 94. Yakut-Çuvaş dillerinde A ~ İ değişmesi için bk. NEMETH, *Türklerin eski çağı*, *Ülkü*, XV, s. 513-514. **71** — Bak. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, mukaddime, s. XXXI. **72** — **ÇİGİLLER** hakkında yine orada, s. 220-226. Burada bu ismin türkçe«iç oğlan»mukabili olarak *iç-gil* demek olabileceğini zannettiğimi ilâve edeyim; fakat Taşkent Çatqal dağının Arap menbalarındaki *Çadhgal* şekli de Çigil isminin bir eski şeklini muhafaza ediyor gibi görünüyor. **Subar-Suvar'lar** meselesi için bk. *İbn Fadlan* hş., s. 207-210. Önasyada Subar ve Subari (bence bu iki şekil *sub-er*, *sub-eri* demek olacağı gibi, *Sü-er ve Sü-eri* demek te olabilir) ler için bk. SANDALGİAN, *Histoire de l'Arménie*, I, Roma 1917, p. 187-8. yine CONTENEAU, a. e. s. 74-78. Subarların Hindlilere karışanları «Subar oğulları» *Regvida*'da ve Asuri kitabelerindeki kayitleri için bk. SANDALGİAN, I, 182-8. Hindistanda Suvarların bakiyesi Munda kavimlerinin dağınık oymağı sıfatiyle Madras-Kalkuta arasında yaşamaktdır. (bk. W. HEVESY, *Finnisch-ugrisches aus İndien*, s. 353-369). Malûm olduğu üzere «Sibir» kelimesi de Subar'ın bir şeklinden ibarettir, ki bunları NEMETH, *A honfoglalo Magyarsag kialakalasa*. Budapeşte. 1930, ve MARQUART, *Arabischer Bericht über arktische Länder*, d. *U. J.* IV, 272-3 izah etmislerdir. Önasya'da **ABARLAR**(yahut Obar'lar) için bk. PTOLEMEUS, *(Geographia*, VI. 17 § 3) = SANDALGİAN, I, 182; Azerbaycanda Gökçe Gölün batısında *Abaran* nahiyesi vardır (SAİNT MARTİN, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Armeine*, I. 145). Milâddan önce 7 nci asırda Yunanlıların Apolon ibadethanesinde *Abarius* ismindeki şaman zikrolunuyor, bk. MURAVCSİK, d. *Körösi Csoma-Archivum* (ileride kısaltma ile: *KCsA)*, I(1936). 105-118, Abarların Sibiryada yayılmaları meselesi için Nemeth mezkûr eserinde malûmat vermiştir. **KANG(KENG)**lere gelince, «K'ang» kelimesi Milâddan sonraki zamanlara ait çin kayıtlarında sâdece «derin gözlü, yüksek burunlu, tüccar Sogd'lular» mânasında kullanıldığından (bk. E. CHAVANNES, *Documents*, s. 132-147; EBERHARD, *Türkiyat Mecmuası* [kısaltma: *TM*], VII-VIII, 141, 147: K'ang-çu ve K'ang-kuo) bazı âlim lerin (W. SCHOTT, *Chinesische Nachrichten über die Kanggar und das Osmanische Reich*, Berlin 1844, s. 154, N. ARİSTOV, *Zametki*. s. 292; SHİRATORİ bei FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, III, 185), Milâddan önceki ve Hunlar zamanındaki «K'ang»ların türk kabilesi olan «Kanklı» ve «Kenger»lerle bir olacakları akkındaki fikirleri, bazı âlimler tarafından (bk. MARQUART, *Über das Volkstum der Komanen*, 168, *Wehrot und Arang*, 187 - 188: «K'ang» irani «Kanha»dır diyerek) reddedilmiş, diğer bazıları (meselâ BARTHOLD, *ZVORAO*, XI, 348) tarafından şüphe ile karşılanmıştır. Buna rağmen *Qangar*, *Kenger* (Peçeneklerde), *Qanglı* (Kırgızlarda: *Qangdı)* ve *Qınglı* (bk. MUBAREKŞAH GHURİ s. 47) aşiretleri ve coğrafi isim *Keng'diz* ve *Keng-deh* (bk. TOMASCHEK, *Sogdiana*, 135-36) ve **Kenger** (orta ve yukarı Sırderyada, bk. MARQUART, *Chronologie der alttürkisch. İnschriften*, s. 5, 10) hep ayni «Kank» yahut «Kenk» (Geng) kavmine ait olduğu aşikârdır. Zira bir taraftan Çinliler eskiden Türklerden öğrendikleri Batı Türkistan kavim ismi olan «K'ang»(«Kank»)ı Sogdlı'lara da ıtlâk

ettikleri halde, Sogd'ların kendilerinin «Kank» yahut «Keng» tesmiye olunduklarına ait hiçbir kayit yoktur. Bilâkis bu isim hep türk kavimlerinin ismi olarak görülmektedir. **Oğuz destanında** (Benim mukabele ettiğim nüsha s. 60-61) Oğuz Han batı seferinden dönüşünde Kanklı ve Uygur beyleri kendisini Semerkandde istikbal ediyor. Oguz Han bu şehri Kanklıların reislerinden Yusı Hoca ile oğlu Kara Sülek'e veriyor. Yani Semerkandin efsanevi zamanlardanberi Kanglıların idaresinde bulunduğu, Türklerin en eski rivayetlerine geçen bir keyfiyettir. Diğer taraftan Wey sülâlesi tarihinde «K'ang» hükümdarlarının M. s. 435-39 arasında Çine elçi olarak gönderdiği ve bu hükümdarın «Tou-kiu Ta-tu Kagan», yani Tukiu'ların kadim cedleri olan Tatu Kaganın neslinden geldiği hakkında sarih bir kayit vardır; bunu CHAVANNES (*Documents*, s. 100), Göktürkler ancak 6 ncı asırda zuhur etmişler dâvasiyle boşuna tevil etmiştir. 1121 - 1124 arasında Karahanlılar Karlık ve Kanglı uruklarına dayandılar. Karakhıtayların reisi Karahanlıları mağlûp edip ülkelerine hâkim olunca kendisini eski Çin tâbirile «K'ang-kuo hükümdarı» tesmiye etti (BRETSCHNEİDER, *Mediaeval Researches* I. 216). 11 inci asırda Çaganyan-Khuttalan arasında Babadağında Karategin Kumidh(Kumiçi)lerine komşu olarak oturan *Kencine* Türk kabilesi (bk. MİNORSKY, *Hudud al-Alam* s. 120, 361-2) Karlıklar ile birlikte eski Eftalit kabilesi sayılmıştır (Bak. Z. V. TOGAN *Türk Tarihi Dersleri* 1928, s. 100-106). Bu Kencine Keng-ine demektir, nasıl ki Edigene, Tekine, Orogına vardır. Kaşgardaki *Kencek*'lerin ismi de Keng-çek demek olsa gerektir. Bak. ileride B, 3 haşiye No. 228-235. **OGURLAR** için B. MUNKACSİ'in *Ethnographia* VI, Budapest, 1895. **KUMİDH (KÜMİÇİ)**ler için bk. Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 51-52. Buna ilâve olarak daha YAQUT, *Mu'cam al-buldân*, IV, 330 da da mezkûr Taberistandaki *Kumidh* kalesini, Buhara yanındaki *Kümiçket*'i (MUQADDASİ, s. 49, 268), keza Kafkasyada Derbend yanındaki *Kümiç*'leri (MAQUART, d. UJ. IX, 1929 s. 98; ayni müellif *Komanen* 74) zikretmek ister. *Kümiç*'ler Yenisey Kırgızları arasında da olmuştur. (bk. *Hudud al alam* transl. s. 286) Khoten-Saka-Brahmi yazılarında Tung Huangın yanında *Kummiçu*, şehri zikrediliyor (bk. *BSOS*. VIII 884). Doğutürkistanda Bay şehrinin eski ismi de *Kü-mit* şeklinde yazılmıştır (bk. MARQUART-DEGROOT d. *Festschrift für E. Sachau* s. 260. **73** — Kumadh'in R-li şekli olan *Kumar* Önasya Türklerinde pek çok görülüyor, bu neviden Anadoludaki köy isimleri için *Köylerimiz*, Dahiliye Vekâleti neşri, İstanbul, 1933, s. 500 de*Kumari, Kumarı, Kumarlar, Kumarlı* maddelerine bakılsın. Ptolemeüs'te Kumar'lar Fergane'nin güneyinde kaydedilmişlerdir, onlar da Kumidh'ler gibi Sakalardan sayılmıştır. **74** — Bu meseleye *İbn Fadlan*, s. 225 te işaret etmiştim. **75** — N. ARİSTOV, *Zametki*, s. 409-410; EDUARD MEYER, *Geschichte des Altertums*, I^2, s. 905. **76** — **SAKA-TÜRK MÜNASEBETİ** meselesine *Türkili Tarihi*, s. 86-91 de yazdıklarımı biraz ikmal ederek burada da hulâsa etmek icab ediyor. İranın Ahemenid hükümdarı Kirus ve Darius I ve İskender (Makedonyalı Aleksander) zamanında Türkistanı idare eden Sakalardan kalan bazı isimler (meselâ *cartasis* = *kardaş* bk. GUTSCMİD, *Geschichte Irans*, s. 2 ve G. NEMETH, d. *Asia Maior*, anniv. volum. s. 274; keza *saruk, sirak, sarina, kidrey* türkçe izah ediliyor; İran destanında ve Türk rivayetlerinde (Mahmud Kaşgari, I, 288, III, 272) Kaşgar(Ordukent)ı ve «Çu» havzasını merkez karargâhı bulunduran büyük hükümdar Afrasyab (=Tunga Alp) Medya ve Asur kıralları muasırı gösteriliyor; eski Hind rivayetlerinde (*Pundahişt*, ed. JUSTİ, Leipzig, 1868. cap. XXX, 39-40) ise o, doğrudan doğruya «Saka hükümdarı» tesmiye ediliyor; bununla beraber bu Hind menbaları «Saka», «Turuşka» (Türk) ve «Huna» (Hun) isimleriyle ayni Türk kavimlerini tesmiye ediyorlar (bk. O. FRANKE, *Beiträge aus chinesischen Quellen zur*

kenntnis der Türkvölker, Berlin, 1904, s. 60). Bunları itibar nazarına alan âlimler Sakaların kuvvetli bir ihtimalle (ARİSTOV, ve EDUARD MEYER) yahut kat'î olarak (bk. MORDTMANN d. *ZDMG.*, XXIV, 61, 77, 79, 82) Türk telâkki ediyorlar. ARİSTOV ise Yakutları, Sibiryadaki «Sagay» Türklerini ve Kırgızların «Sayak» kabilesini bu eski Sakaların bakiyeleri olarak kabul ediyor (*Russki antropolog. Jurnal*, 1900, N. 3, s. 63-64). Maamafih «Saka» ismi Sakalara tâbi iranî kavimlere, Sogdlara da itlâk olunarak, kavimden ziyade bir memleket ismi şeklini aldığından, keza göçebe, hâkim Sakalar iranlı tebaalarının medenî tesirine düşerek (muahhar Karahanlılar, Selçuklular ve Mogollarda olduğu gibi) İran dillerinden alınma şahıs isimleri kullanmış olduklarından (bk. F. W. THOMAS, *Sakastan*, d. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1906, s. 181 vd, 460 vd); Kirus'un idaresine giren Pamir, «Amirgioi» Sakaların ülkesinde, bugün bile eski ρωζανακη ismini hatırlatan «Roşan» (Şugnan ve Vakhan) Tacikleri oturduğundan, zamanımızın âlimleri kadim Sakaları da bunların ve Khuten Taciklerinin ceddi bilirler. Hattâ Khuten taraflarında kazılarda bulunan ve bir eski İran şivesinde yazılan yazıları da muasır iraniyatçılar «Saka dili yadigârı» olarak kabul ederler. Hattâ bu dilin şimdi neşredilen grameri bile «Saka dili grameri» (STEN KONOW, *Khotan-sakische Grammatik*, Berlin, 1941) tesmiye edilmiştir. Khoten vesikalarında *sakana sanira*, yani «Sakanın sanirası» tâbiri (*BSOS*, X, 1941, London, S. 293), diğer vesikalarda *Sakaraja*, yani «Saka padişahı» tâbiri (H. LÜDERS, *Zur Geschichte und Geographie Osttürkistans*, s. 255) vardır; Yarkend nehrinin çince ismi olan «So-kü» nün de «Saka» kelimesinden gelmiş olacağı zannolunuyor: Fakat bunlar Sakaların, hele Siistan ve Hind Sakalarının, iranileşmesinden ve hindlileşmeden önceki eski Sakaların ve iranlı kavim olduğuna asla delil olamaz. Hindistanı feteden Sakaların iranca konuştukları lehine HEİNRİCH LÜDERS tarafından ileri sürülen nazariye (bk. *Die Sakas und die nordische Sprache*, d. *SBPAW*. 1913, s. 414: «Z» yerine «YS») ancak garbî Hindistanda yaşamış olan bir İran kavminin dilini gösterir; fakat bu dilin Sakaların dili olduğunu, yahut bunların türkçeyi unutunca konuştukları irancanın bu lehçe olduğunu gösteren hiçbir delil yoktur. Sakaların ismini alan Siistan (=Sakastan, Segistân, Secistân) ülkesinde konuşulan irancadan EL-BİRÛNÎ, nüshası Bursa Orhan kütüphanesinde bulunan *Saydana* kitabında Seczî, yani Segistan dilinden 44, Zâbulca'dan 12 kelime nakletmiştir. Bu «seczî» dilinden de (vr. 122 b) «eski secizice» ve »yeni secizi'ce» diye iki şive bulunduğunu kaydetmiştir. Bu «eski seczice» de Sakaların M. ö. 2 nci asırda Türkistandan getirdikleri bir dil olmayıp Siistanın yerli iran lehçesinin 11 inci asırda unutulmakta olan eski bir şivesi olabilir; bu kayit ancak Siistanda dillerin değiştiğini gösterir. Herhalde Siistan iranileri için «Sakastan» tâbiri Frankların isminden kalan «Françe» tâbirinin tıpkısıdır. Yani «Siistan» (Sakastan» ismi bu ülkeye ve şimali-garbî Hindistana gelerek, buralarını hükümleri altına almış ve yerlilere ancak isim bırakarak, temessül etmiş olan Sakaların dili hakkında bir hüküm vermek için delil teşkil edemez.

Bütün bunlar pek vazıh olduğu halde, Sakaları bir iran kavmi tanımaktaki kanaat zamanımızda o kadar ileri gidiyor, ki bunlara ait başlıca tetkikatın müellifi olan ALBERT HERMANN (PAULY - WİSSOWA, 2. Reihe, Bd. I, 1920, 1611 - 1620 «Sacaraucae», 1770 - 1806 «Sakai», 1807 - 1811 «Sakastane» maddeleri) bu kavmin tarihi hakkında tarihî menbalarda bulunmıyan malûmatı kendi hayalhanesinden ikmal etmekten bile çekinmemiş (bk. s. 1795: Wegen ihrer iranischen Herkunft müssen di Saken blond gewesen sein), ve bütün bu büyük cihangir kavmin tarihini ıssız Pamire sığdırmaya çalışmıştır. Hakikatte ise bu kavmin (doğrusu «Saka Tig-

rakhuda»nın) vatanı daha Milâddan önce 160 senelerinde Çinlilerin kaydettiği gibi, Kaşgar ve Orta Tiyanşan tarafları olmuş, Pamir Sakaları (Amirgioi) ise ancak Göktürkler zamanında burada yaşamış olan Karlıkların «Tokharistan yabguluğu»nun (bk. CHAVANNES, *Documents*, p. 155 - 160) yerini tutmuş, yani büyük bir devletin küçük bir parçasını teşkil etmiştir.

Tarihî menbalarımızda Orta Tiyanşanda «Saka» ve «Şu» isimleri aynı kavmin siyasî kudretini bilmünâvebe belirten iki kolunu ifade etmiş olsa gerektir. «Şu» ismini bir nehir adı olarak muhafaza eden «Çu» ismi Kazak ve Kırgızların şivesinde «Şu» telâffuz olunmaktadır. Göktürkleri Çinliler «Su» (bk. DEGUİGNES, türkçesi, II, 273; çince işareti F. HİRTH, *Nachwort zum Tonjukuk*, s. 42)ların ahfadı diye tanıttıkları gibi, Bizans müellifi MENANDER PROTEKTOR (ed. DE BOOR, 192 = MARQUART, *Eranşahr* s. 63; bk. yine K. DİETRİCH, *Byzantenische Quellen zur Länder-und Völkerkunde*, II, 17) da bunları sarih olarak Sakaların ahfadı tesmiye etmiş ve «bunlara eskiden Saka diyorlardı» demiştir (cümlenin yunancası FRANKE, *Beiträge* s. 58). PTOLEMEÜS'te (*Geographia*, VI, 13 § 2) Fergane civarında Sakaların şubeleri olarak sayılan kavimlerden κωμηδαι (yani «Kümidhler», bk. yukarıda Hs. 72) Türk oldukları gibi καραται («Karat»lar), κομαροι («Kumar»lar) ve τοορνοι (yani «Turun»lar)da tarihte olduğu gibi zamanımızdaki Türk kabileleriyle de birleştirilebiliyorlar: καρατ için bk. «Qarat-ay», Naymanların şubesi, ARİSTOV, *Zametki*, 360; «Qaray» *Mücmel üt-tavârikh-i nâdiriye*, ed. O. MANN, s. 49, 62; «Qara-yıt», REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, metin, 121. κομαρ [= herhalde Kumadh (yani Kümidh)in R lı şekli] için bk. Bulgarların ceddi «Kümari», Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 312; yine PLİNİUS SECUNDUS, *Natur. Historia*, VI. 16, 18; «Comare» ve «Camanae»; POMPONİUS MELAE, *De Situ orbis*, I, 40 ed. LEİD. 1722, s. 19: «Comari» ve «Coamani». Bu kavim de bugün Türkler arasında «Komarlı» (yahut «Kumarlı») kabilesi bakiyeleriyle birleştirilebilir, ki haşiye 73 te zikri geçti. Kelimenin «Kümer», «Kümir» şekli için de misaller vardır. PLİNİUS ve MELA da Komar'larla beraber zikredilen «Coamanae» ise Pamir Kırgızları arasında hâlâ yaşamakta olan (bk. ARİSTOV a. es. s. 436) «Qun» ve «Quman»larla bir olsa gerektir. τοορν için bk. Kazaklardan Elimolu şübesi «Turum», ARİSTOV, *Zametki*, s. 380 ve Türkmenlerde «Durum»; kelime τοορκοι (Türkler)den nüsha yanlışı da olabilir.

Bunun gibi Çinlilerin, Sakaların mühim bir kısmını Milâddan önce 2 nci asırda Siistan tarafına gittikten sonra da *Kümidh* (Çin işaretleri *Kiu-mi* ve *Kiu-mi-to* okunuyor, bk. E. CHAVANNES, *Documents* p. 164)lerin yanında Fergane ile Kaşgar arasında yaşayıp kalan Saka kabileleri «Hiu-sün» ile «Kün-tu»lar (bk. FRANKE, *Beiträge*, 48-51) ise şüphesiz Türk urukları idiler (bk. bugün yine aynı mıntakalarda yaşıyan Kırgız urukları «Üsen» ve «Konçu», *İqd ül-cüman Bartoldu*, Taşkent, 1927, s. 292, 299). Siistana oraya kendi isimlerini veren Sakaların başkentleri o zamanın kayıtlarında (İSİDOR DE CHARAX'te) «Sigil» yazılmış, ki «Çigil» demek olacak (krş. Kandaharın eski ismi olan «Çigilâbâd», *Festschrift für E. Sachau*, s. 276); bundan başka yine «Min»(=Ming) ve »Palas-kent» isimleri geçiyor. Bunları N. ARİSTOV ta (*Anglo indisky Kavkaz*, s. 28) «şüphesiz türkçe» buluyor. Araplar zamanında da burada Zerenc'in içkalesi Ortaasya Türk şivelerinde «saltanat ve icraî emr, yani hükûmet» (bk. Mahmud Kaşgarî, I, 45), «hükûmet mevkii ve konağı» mânalarını ifade eden türkçe «Erk» ismini taşımıştır (bk. İSTAKHRÎ, *al-Masalik va 'l-mamalik*, ed. DE GOEJE, 241; *Tarikh-i Siistân*, Tahran tabı, s. 11); «Ok», «Pargın», «Tekin»(Tekinâbâd) ve «Ureng»(yani «beyaz») isimleri de var. Hindistanda Sakalardan kalan bitiktaşların Orkhun'da bulunan türk bitiktaşlarına benzediği (bk. s. LEVİ et E.

CHAVANNES, *L'İtinéraire d'Ou-K'ong*, s.42)de kayda değer. Çinliler, Saḳaların Ferganedeki bakiyeleri sıfatiyle bahsettikleri *Hiusün*'ler hakkında bunların «âdât, kıyafet, sima ve karakter itibariyle Usunlardan farksız» olduklarını kaydetmişlerdir (bk. FRANKE, a. es. s. 53). Halbuki kabilelerin mebde'lerine ait hatıraları bize ilk Türklere ait hikâyeler şeklinde anlatan türk destanlarında söylenen Usunlar tarihlerimizde (bk. REŞİDEDDİN: «Huşin»=«Uşin») bugün de ayni ülkelerde yaşamaktadır (bk. ARİSTOV *Zametki*, 352,) *Dede Korkut* Oğuzların ilk Türklere ait hatıralarını daha Türkistandan ayrılmadıkları zamana ait bir şekilde naklediyor, ki bunlardan Uşun-Khoja, Qanglı-Khoca ve Salur(yani Salgur)-Qazan mühimdir. Bu destanda Uşun (Uysun)un oğulları sıfatıyla zikredilen «İgrek» ve «Şigrek» de Türk kabileleri sıfatıyla tarihi menbalarımızda mezkûrdur *(Dede korkut*, nşr. ORHAN SAİK, s. 98: *İgrek* ve *Şigrek; Baburnâme*, neşr. BEVERİDGE, vr. 228a, 250b: *İgrek*, vr. 32a: *Çigrek;* HAYDAR DUGHLAT, *Tarikh-i Reşidi*, transl. by DENİSON ROSS, s. 162: *Cagirak*. Ayni isimler kalın, guttural olarak Mahmud Kaşgari'de ve Cuveyni, *Cihanguşa*, II, 138: *Igraq*, Hudud al-Alam, Faximile 6a, 17a: *Igrakh* yerine yanlış olarak *Igrac)*. Çigrekler bugün bile büyük bir kabile halinde eski yerlerinde yaşamaktadırlar (bk. Kırgız kabilesi «Cigrek», yahut «Cirek» ve «Çerik», bk. *İqd ül-Cüman Bartoldu*, s. 291-92 ve «Çiriḳ», bk. ARISTOV, d. *Jivaya Starina*, 1894, s. 441). Çiğrek'lerin Önasyaya da gelmiş olduğu coğrafi isimlerden (meselâ AZİZ ASTARABADİ, *Bazm u Razm*, s. 314,-317, 372 ve *Köylerimiz*, s. 175: Muş, Erzincan, Malatya ve Erzurum taraflarındaki Çirik=Çiğrik'ler) görülmektedir. Sakalar Çinlilerin anlattığı gibi kavmiyet itibariyle «Usunlardan farksız» olmuş iseler, o halde Türk oldukları bence şüphesiz olan Usunlar gibi Sakaların da Türk olmaları icap eder.

Milâddan önce Türkistanda cihanşümul bir devlet kuran milletin Türkler olduğunu isbat zımnında, İran ve Türk destanlarında bunların fütuhatına ait ileride bu haşiyelerde de temas edeceğimiz rivayetlerin M. ö. 7 nci asra ait olduğuna dair deliller; İskenderin zamanında Türkistanı idare eden hâkim kavmin Türk olduğu hakkında tekmil Kallisten taklidi (Pseudocallisthene) İskender kıssalarının ezcümle süryani ve arap rivayetlerinin türkçe isimleri bile tasrih ederek (bk. meselâ Gotha kütüphanesindeki arabi nüsha, N. 2391, vr. 85a: İskendere karşı Semerkandi müdafaa eden «Türk hükümdarı»nın ismi «Khutlancin», galiba «Qutlançin») kıyafete, simaya ve hayat tarzına ait teferruatı anlatan şahadetleri (bunların bir kısmı tarihi Hun ve Türklerden alınmış oldukları halde dahi) ihmal edilemez.

Eğer Türkistanda İran unsurunun bir zaman Pamir merkez olmak üzere, büyük bir göçebe imparatorluk kurduğu ve devletin asırlarca yaşamış olduğu bir tarihi hakikat olsa idi, onu bize 8-10 uncu asırlarda Türkistanda eskiden hâkim olan milletler hakkında muhtelif ve biri diğerinden müstakil yollardan gelen rivayetleri bilen ve bunu bize kitaplarında nakleden doğu iranlı (Horasan ve Mâverâünnehir) âlimleri ve râvileri muhakkak işitmiş olurlardı; halbuki bu âlimler ve râviler (DAQİQİ, UMAR NESEFİ, BAL 'AMİ, NARŞAKHİ, THA'ÂLİBİ v.s.) o eski mâzide ancak Türk kavimleri hâkim olduğundan bahsederler. Sakaların Milâddan önce Siistana ve Hindistana gidenleri oralardaki İranlı ve Hindli kavimlere temessül ederek kaybolduklarını muhakkaktır; fakat 8-10 uncu asırlarda Arap hâkimiyeti zamanında Sakaların Pamir'de oturanları (Kümidh'ler) daha türklüklerini muhafaza etmiş oldukları gibi, onların Siistandaki bakiyeleri de belki daha Türk addedilmişlerdir. Bunu gösteren deliller de vardır. MUHAMMED BN SELÂM AL-CUMAHİ *(Tabaqât üş-Şu'arâ*, Leiden, 1916, s. 135-36) şair 'Ubeydullah bn Qays'in arap emiri Mus'ab bn Zübeyr'i methederken Siistanın merkezi olan Zerecin şatolarını muhasara ederek istihkâmlarından sürü

sürü Türk kızları indirdiklerini (yani esir aldıklarını) zikreder:

Calab al-khayla min Tahamâte hattâ * varadat hayluhu qusûra zaranc
Anzalû min husûnihinna banâti t-turki * Ta'tina 'aracun ba'da 'arac.

Sakaların tarihi bugün yeni baştan tetkika muhtaç bir haldedir. Buna dair yegâne bitaraf tetkik O. FRANKE'nin tetkikidir (*Beiträge*, 46-61); fakat 1904 te çıkan bu eser de çok eskimiştir. Bence Sogdlar tarihte Saka heyetine dahil olduğu gibi Doğutürkistanda Yarkend-Khuten taraflarında yaşadıklarını hafriyatta bulunan vesikalardan öğrendiğimiz eski İranlı kavimlere de «Saka İranileri» denilebilir. Fakat Sakaların esas unsuru Türk olduğuna göre biz sadece Sakalar demekle «Saka Türkleri»ni ifade ediyoruz. Zamanımızda Sakaları bir İran kavmi zanneden iraniyatçılardan Sten Konow, K. Lüders, W. Henning, H. W. Bailey, W. König, çiniyatçı Otto Menchen-Helfen, G. Haloun şahsen görüp bildiğim zevattır. Kendileri ile konuşurken davalarını isbat yolunda bugüne kadar yazdıklarından fazla bir delil ve vesika göstermedikleri gibi, bu yolda fazla bir iddialarda da bulunmadılar. İraniyat, sanskrit ve çiniyat mutahassısları öyle oldukları halde türkiyatçı W. BANG'ın (*Keleti Szemle* [kısaltma: KSz], XVIII, 123) Sakalarla Yakutları birleştirenlere (*ZDMG*. XXXI. 505) karşı Th. Noldeke'nin küçük bir notuna (*ZDMG*. XXXIII. s. 153. haşiye 1) dayanarak tehevvürle idarei kelâm etmesi çok vakit çürük yumurta olmaktan ileri gitmeyen filoloji oyunlarına alışmış ve bunun en yüksek ilim olduğuna inanmış adamlara yakışır. Meselenin tam içinde bulunan ve bunu filoloji gibi, tarihi ve etnografi esaslardan tetkik etmek imkânına mâlik olan herkes bilir, ki Sakaların menşei meselesi asla hükümde tehevvürü mazur kılacak duruma girmiş değildir. Bu durum 1872 de bu meseleye tahsis ederek ayrı eser yazan rus müsteşriki V. GRİGORİYEV için olduğu gibi, bugün dahi birçok zevat için hissi esasta mütalâalar dermeyan etmeğe müsait olmaktan ileri gitmemiştir. Bu yüzden O. FRANKE'nin ve E. MEYER gibi bu meseleyi ihtiyatla müzakere edenler en doğru yolda bulunmaktadırlar. **77 — MASAGETLER**'in esas unsurunun türklüğü bazı Yunan menbalarından (THEOPHANES DE BYZANCE, PHOTİOS ve ermeni müellifi SEBEOS'un kayıt ve ifadeleri, bk. MARQUART, *Eranşahr*, s. 65, A. 3), Yahudi ve Türk rivayetlerinin mukayesesinden (bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hs. s. 244), Peçenek ve Guzların eski Masagetler devrinde Amuderya havzasında yaşadıkları ise Yunan menbalarındaki kayitlerle eski Horezmlilerin El-Biruni'de naklolunan rivayetlerinin karşılaştırılmasından (bk. *İbn Fadlan*, hş. s. 265) öğrenilmektedir. Eski Masaget hükümdarının HEREODOT'ta zikredilen ismi *Tomiris*'in türkçe *Temir*'den gelmesi ihtimali hakkında bk. P. WİTTEK, *Der İslam*, XIV, 405.. Bazı Masaget akidelerinin İranilerinki ile müşabeheti (bk. MARQUART, *Wehrot und Arang*, 186) Masaget heyetine dahil olan İranlı unsurlara ait olsa gerektir; yoksa Masagetlere nisbet edilen âdetlerin çoğu Türk ve Mogol kavimlerinin âdeti ile birdir. *Masaget* kelimesinin sonundaki *Get*'te Cermen kavimlerinden Get'leri keşfetmek (K. RİTTER), yahut bunda «balık yiyen» mânasında bir irani kelime görmek (MARQUART, *Eranşahr*, 63, ayni müellif, d. *Festschrift für F. Hirth*, s. 293) bunların Aryani bir kavim olduğuna dair beslenen akideye dayanmaktadır. Ben ise bu kelimenin Hazar-İran ve Yahudi rivayetlerinde Yafeth'in oğlu ve Oğuz'un pederi gösterilen Mesek'in isminin et-li cem' şekli olduğunu ileri sürdüm (*İbn Fadlan* hşr. s. 244). Bunu takviye edecek deliller de vardır: Eski Masaget'lerin cevelân yeri olan Aral-Hazar arasında, «Cim» (Emba) nehri mıntakasında bugün Bayolı kabilesinin büyük bir boyu *Maskar* yaşamaktadır. Bu Maskar ismi *Masak* isminin *er* ile birleşmiş, yani *Masak-er* şeklinden geldiği kolay anlaşılır; zira Maskar heyetine dahil olan ayrıca *Masak* uruğu da vardır (bk. ARİSTOV, *Zametki*, s. 380). Bu Masak, Mas-

kar'ların diğer bir kısmı Bökey-Orda'da da bulunuyor (ARİSTOV, a. es, s. 385 ve kendim topladığım malûmat). Kelime eski *et*-li şeklini de zamanımıza kadar muhafaza ettiği anlaşılıyor: aynı Cim nehri boyunda yaşadıklarından Cimboylıq ismini alan Nogay uruğundan Kırıma hicret eden kollarından biri *Mesgit*'tir (*İzvestiya Tavriçeskoy Uçeno-arkhivnoy Kommisiyi*, vıp. 48, s. 87, 101-3). Özbek uruglarından *Mesit* (bk. ARİSTOV, *Zametki*, s. 423)ıe Mesgit'in başka bir şekli olduğunda şüphe yoktur. Bu ismin *Mesek-it* demek olduğunu zannederim. Derbend civarında tarihlerde, eski Hazar ve Savirlarla münasebette zikri geçen *Maskat*'ta (bk. MİNORSKY, *Hudud al-Alam*, 455 ve MARQUART, d. *UJ.*, IX, 78) Masaget ismiyle ilgili olabilir. İranlı As'lar ile Horezmliler de Masaget heyetine dahil idi. Bu da Ammian Marcellenin Masagetlerin tavsifinde aksetmiştir. **78** — **KASPİLER** için bk. PAULY-WİSSOWA'da «Caspi» maddesi. Bunların Ermenilere akraba çıkarmak yolunda fazla gayret sarfeden İ. SANDALGİAN'ın topladığı malûmat (*Histoire de l'Arménie*, I, 184-7) bu kavme ait kaynakları öğrenmek bakımından faydalıdır. **79** — E. HERZFELD, *Völker- und Kulturzusammenhänge im Alten Orient*, d. *Deutsche Forschungen*, Heft V (1928), s. 33-67. **80** — **BURUŞAK**'ların eski Kaspilerin bakiyesi olduğu için bk. W. TOMASCHEK, *Skyth. Norden, I*, 776; MARQUART, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, II, 141 ve BARLOUR d. *Journal of the American Oriental Society* (kısaltma: *JAOS*), 1920. Bu dil hakkında başlıca eser L. R. LORİMER, *The Burushaski Language*, 2 vol. Oslo. 1935. **81** — *JRAS*, 1936, p. 701, 703. **82** — ZARUBİN, d. *Zapiski Kollegiyi Vostokvedov* (kısaltma: *ZKV*) II, s. 333. Bu kelime *azık(azıg)*dan gelse gerektir. **83** — Z. V. TOGAN, *Prähistorische Forschungen in den indo-iranischen Grenzgebieten* d. *Türkische Post*, 1935, N. 48-49. Burada J. W. MC.CRİNDLE, *The İnvasion of İndia by Alexander the Great*, London, 1892, s. 347, 368-9 da mezkûr iki kabile (**Sibi** ve **Kathaioi**) bahis mevzuudur. İranda **Kücat**'lar Fars Kürdleri arasında *Kücatiye* şeklinde İSTAKHRÎ ed. DE GOEJE, 115, ve Taberistanda *Kücet* şeklinde zikredilmektedir; bu kabile Horezmin en eski medenî Türk uruğudur, bk. MAHMUD KAŞGARÎ, I, 289; ABU'L-FADL AL-BAYHAQÎ, *Tarikh-i Bayhaqi*, ed. MORLEY, s. 394, 398. 859. **84** — ARNE'nin maruzatı *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, Ankara 1943, s. 603-8. **85** — 10 uncu asır müellifi MUQADDASÎ neşr. DE GOEJE, 285-6 Horezmliler tarafından söylenen bir eski rivayeti nakletmiştir. Buna göre Horezmliler komşu Türklerden tip itibariyle farklı olmak, onlar gibi esir olarak satılmamak için çocuklarının kafataslarını genişletici şekilde yukarıdan sıkıştırmışlardır. Buna bakılırsa çok kısa, hattâ yana genişletilmiş kafalı Horezmlilere komşu olan Aşağı Amuderya Türklerinin kafatasları uzun olmuştur. Bu rivayet Türkmenlerin eskiden çocuklarının başlarını uzatma âdeti olduğuna dair Türkmen halk rivayetini te'yid etmektedir. (MUQADDASÎ'de «İslâm memleketlerine satılmamak» sözü İslâmdan önceki devirlere satılmak hususuna ait haberin İslâm devrine ait gibi gösterilmesinden ileri gelmiştir). Bk. PROF. L. OŞANİN, «Türkmenlerde uzun kafanın binlerce senelik eskiliği ve bunun menşei» d. *İzvestiya Sredazkomstarisa*, t. I, Taşkent, 1926. III, 1928. STRABON (XI, 11, § 8) Derbik'lere komşu kavimlerin kafalarını sun'î olarak uzunlaştırdıklarını zikreder. **86** — P. KOZLOV, *Comptes rendus de l'expedition mongolo-tibétaine de l'Akademie Nauk SSSR*, Leningrad, 1925 ve CAMİLLA TRAVER, *Expedition in North ern-Mongolia*, Leningrad, 1932. **87** — Bk. A. İNAN, «*Altayda Pazırık hafriyatında çıkarılan atların vaziyetini Türklerin defin merasimi bakımından izah*» d. *İkinci Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, s. 142-51; M. GRİAZNOV and A. GOLOMSHTOK, *The Pazirik Burial of Altai*, d. *American Journal of Archeology*. Vol. XXXVII. Jannary-March 1933. **88** — W. MEİSTER, *Zur Geschichte*

des Pelzteppiches in I Jh. n. Chr. d. *Ostasiatische Zeitschrift,* N. F. XII, 51-61. **89** — MAHMUD KAŞGARÎ (III, 306)nin rivayeti Talas, İsficab ve Balasagun, yani Talas ve Çu havzaları ahalisine aittir. AHMED AL-TİNÎ (bunun için bk. MARQUART. *Komanen,* s. 157)nin sözleri ŞEMSEDDİN AL-DİMAŞQÎ, *Nukhbat al-dahr,* ed. MEHREN, s. 95, 223 te naklolunmuştur. **90** — Zikri geçen Batıtürkistan şehirlerine dair rivayetler Mâverâünnehirli ve Horasanlı âlimlerden BAL'AMÎ, THA'ÂLİBÎ, NESEFÎ, NERŞAKHÎ, ZEMAKHŞARÎ (Merv hakkında *Rabî' al-abrâr* nam eserinde) ve El-Bîrûnî'nin eserlerinde naklolunmuştur. Semerkand'in İslâmdan önceki eski şehri şimdi dahi *Afrasyab* ismi ile maruftur. Anau'daki sulama eserleri dolayısiyle, tarihten önceki Altayda dahi bu sulama kültürünün bulunduğunu zikretmeliyim, bk. W. RADLOFF, *Aus Sibirien,* II, 135, **91** — Bu «Taş kale»yi EL-BİRÛNÎ «Taşkent» ile birleştirmiştir, bk.. Z. V. TOGAN, *Biruni's picture of the World,* s. 49; bunun şimdiki Karateğinde, eski Kumidh'lerin memleketinde olduğunu vazıh olarak SİR AUREL STEİN *(On ancient tracks past the Pamirs,* d. *The Himalaya Journal,* vol. IV, 1932, s. 21-24. **92** — Dr. H. TRİEDLER, *Die Skythen und ihre Nachbaren.* d. *Archiv für Anthropologie,* N. F. XIII, 1914, s. 281 ve Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan,* hş. s. 281. Bunların dilinden HERODOT'ta naklolunan *asxu* kelimesi, NEMETH'in skyptek'ine (*Ülkü,* XV, 515) rağmen, TOMASCHEK'in (*Skyth, Norden,* II, 60) tarafından *asghu* ve MİLLENDORFF *(Deutsche Altertumskunde,* III, 15) tarafından *acı* olarak izah edildiğini küçük görmek olmaz. Bence bu kelime *saxu*'dan galat olabilir, ki *sakız* demek olabilir. **93** — «Tüyün» (*tüzün* ve *turun* şekillerinde de kullanılarak) Göktürk, Hazar ve saire Türklerde kullanılmış, Hazarlardan, yahut daha önce Hunlardan Skandinav Cermenlerine de geçmiştir. TOMASCHEK'in bu Argim-pay'lar devletine dair mütalâası *Skyth. Norden,* II, 63 te münderecdir. **94** — Şaqiq Balkhî'nin hikâyesi MUHAMMED AVFÎ, *Cevâmi' al-hikâyât*'ında naklolunmuştur, bk. BARTHOLD, *Turkestan epokhu Mongol. naş.* I, 83. **95** — **BARSGAN** şehirleri İbn al-Faqih, Qudâma, İdrisî ve saire arap kaynaklarında (Nûşecân ve Barsacân şeklinde de yazılarak) zikredilir. Barsganın (Isıkgöldeki) sualtı şehirleri de Arap kaynaklarında geçer (bk. *ZVORAO.* XVII, 090-91, BARTHOLD, *Otçet o poyezdke* ve *Sredniuyu Asiyu,* s. 46). **İLAQ** Türkleri için bk. Z. V. TOGAN, Türkili Tarihi, İstanbul tabı, s. 55; Şaş Türkleri için yine orada, s. 59. Şaş Türklerinin reisi de «Tüyün» idi (EL-BİRÛNÎ, *al-Âthâr al-Bâqiya,* s. 101. Keş sahibı Tudun, TABARÎ'de geçer. Barshan sahibi Tüyin, *Mucmal- al-tavârîh*'da (Tahran tabı, s. 421) mezkûrdur. Çigli ve Tukhal şehirleri *Hudud al-Alem* (translation p. 297-304), Mahmut Kaşgar, Muqaddesi ve sairede mezkûrdur. **96** — **CUMUQ**lar için bk. *Türkili Tarihi,* s. 54. **CUGRAK**lar medenî unsur olup Horezmde yaşamışlardır, bk. *Tarikh-i Bayhaqi,* 81, 398; Ebülgazi Hana göre Örgenç şehri ahalisine Özbekler «Cıgrık» derlermiş. İstakhri'da bu, isim *Cıgragır,* İDRİSÎ'de *Cıgragun* yazılmış. ABU 'L-FİDA, *Taqvim,* Dresden tabı, s. 216 Azak denizi yanında *Cugraq şehir* ve kavmine ait kayit var. Mahmud Kaşgarî (I,-318, 388) ve saire menmalarında (bk. yine W. HENNİNG, d. *BSOS,* IX, 557) Doğutürkistanda Barçuk şehri sekenesi olarak zikredilen *Caruq* yahut *Curuq* ta bu Cugrak ve haşiye 76 da zikri geçen Cigrek'lerle bir olabilir. Bence bu isim A ~ İ değişmesine ve palatal-guttural telâffuzlara göre *çagraq, cıgraq, çegrek, çigrek* şekillerini almıştır. **97** — GARDİZİ,, BARTHOLD neşri, s. 89; EL-BİRÛNÎ, Z. V. TOGAN, *Biruni's picture,* s.107; *Mucmal al-tavârikh,* Tahran tabı s. 100. **98** — Rus âlimlerinin Kırgızistanda yaptıkları tetkikat esnasında bulunan bu eserler hakkından ancak A. TRİNOJKİN'in, *Vestnik Drevney İstoriyi,* I, Moskova 1938. s. 204-215 de çıkan «Kazakıstan ve Kırgızistanda arkeoloji tetkikatı» nam yazısını ve A. BERNS-

TAM'ın *Kuratkiye soobşçanya İnstituta İstoriyi Materyalnoy Kulturi*, IV, Leningrad 1940 da intişar eden «Kırgızistanda arkeoloji tetkikatı» unvanlı makalesini görmüşümdür. **99** — GARDİZİ'nin haberinin tarihi V. MİNORSKY'de *(Hudûd al-'Âlam*, transl. 227-34) daha sonraya alınmışsa da bunun çoğunun yine Tamim bn Bahr ile ayni zamana ait olduğu muhakkaktır. Bu meseleyi ben daha neşrolunmıyan «Türkler hakkında İbn al-Faqih» isimli eserimde izah etmişimdir. Tamim bn Bahr'in seyahatı herhalde Tokuzoğuz hakanı Moyunçur'un zamanında vaki olmuştur. GARDİZİ'nin menbaı da malûmatını Tamim bn Bahr'dan yahut onun muasırı olan diğer bir arab seyahat notlarından alınmıştır. **100** — Buna ait kayitlerin kaynağı, *Türkili Tarihi*, s. 55 te gösterilmiştir. **101** — Tamim bn Bahr'in haberleri bugüne kadar ancak YÂQUT HAMAVÎ'de «Türkistan» maddesinde kısmen nakledilen parçalardan malûm olduğundan, zaman tayini hususu BARTHOLD'ün (12 *Vorlesungen*, s. 54) bu haberlerin «760 tan önceye ait olamıyacağı»na dair fikrine ve MİNORSKY-nin *(Hudûd al-'Âlam*, s. 481) mütalâalarına münhasır kalmıştır. **102** — Bu haberler kısmen BARTHOLD-un *Ortaasya'da hıristiyanlık* makalesinde, *Türkiyat mecmuası* (kısaltma: *TM)*, I, 54-82, zikredilmiş; diğer kayitler CHAVANNES, *Documents* ve HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye svedenyi* de bulunmaktadır. Bütün bu kayitler tarafımdan «Türkilinin tarihi Cografyası» isimli gayrimatbu eserimde toplanıp tahlil edilmiştir. Arap ve İran âlimlerinin kayitlerini son zamanlarda MİNORSKY, *Hudûd al-'Âlam* şerihlerinde tahlil etmiştir. **103** — Türk kavimleri Önasyadan gelen fatihlerin taarruzuna maruz kalması dolayısiyle Yahudi ve Süryani rivayetlerinde, yahut kendi fütühatlarından bahsedilmek dolayısiyle Türk destanlarında *(Oğuzname'de)* ve Çin kaynaklarında (ilk Hunlar hakkında) hep 4, 6 ve 24 e bölünerek idare edilen ve hareket eden bir millet olarak anlatılmıştır. Türk, Süryani ve Arap rivayetlerinde bir tek «İskender»in şahsiyeti altında birleştirilmiş olan Önasya fatihleri Türk rivayetlerinde «farsça konuşan bir İran padişahı İskender» olarak tavsif edilir. Bu rivayetlerde Türkistan Türk hükümdarına tâbi 24 kabileden biri (QUDÂMA BN CA'FAR, *Kitâb al-Kharâc*, ed. DE GOEJE, s. 263-65 ve İBN Al-FAQİH, ed. DE GOEJE, 298) olan «Türk» (Qudama'ye göre «medeni Türk») yahut ikisi (MAHMUD KAŞGARÎ, III, 304-307) olan «iki Khalac uruğu» İskenderin metbuiyetini kabul ederek yerlerinde kalıyorlar, ~~kalan 23 yahut~~ 22 uruğ ~~ise İskenderden uzaklaşıyor.~~ Mahmud Kaşgari'nin rivayetine göre Şu' padişahına, yani sülâlesine dayanç olan 24 uruğ «Türkmen»dir; bu heyete dahil olan 22 Oğuz kabilesi ayrıca sayılıyor (I, 56-57); bunlar iki kabile Khalaç ile birlikte **«24 uruğ Türkmen»** oluyorlar. Müstevli ile anlaşan'ın «Türk» olmayıp «Türkmen» olduğunu anlatan rivayet istilâya uğranıldığı vakit «Oğuz»ların değil «Türk»lerin hâkim olduğu devre ait bir hatırayı bildirse gerektir. Her halde Oğuz-Türkmen gurupu gibi Türk gurupu da **«24 uruğ Türk»**ü teşkil etmiş gibi görünüyor. Yalnız hangisi hâkim ise, ötekileri bu 24 e dahil olmuşlar. Süryani İskender romanı m. s. 628 de yazılmıştır. Bunda 22 uruğ Yahudi efsanelerindeki Ye'cüc, Me'cüc, Eskinaz ve saire ile karışık bir şekilde böyle sıralanmıştır: *Gog, Magog, Naval, Eskinaz, Denafar, Paktaye, Welotaye* (ihtimal Balt), *Hümnayi, Parzayi, Daklâyi, Thaubelâyi, Darmetâyi, Kavkebâyi, Cynocephali* (köpekbaşlılar), *Emderâthâ, Ğarmidô, Cannibalis* (yani adam yeyen), *Therkâyê* (Türk), *Alanâyi* (Allanlar), *Pisilon* (ihtimal Peçenek), *Denkâyi* ve *Saltrâyi* (E. BUDGE, *The history of Alexander the Great, being the Syric version of the Pseudo-Callisthenes*, Cambridge, 1889, s. 128). Bu romanın 6. ncı asırda yaşıyan müellifi İskender tarafından ancak ikisi itaatı altına alınıp kalan 22 si «Demirkapının ötesinde» bırakılan kavimleri Hun ismi altında zikreder. Bu esere ait TH. NÖLDEKE *(Beiträge zur Geschicte*

des Alexanderromans, d. *Denkschrift der Wiener Akademie der Wissenschaften,* hist. philol. Cl. B. XXXVIII, Wien, 1890) ve MARQUART, *Streifzüğe,* s. 357-360) tetkik etmişlerdir. Bu romanın rivayetleri İBN HİŞAM *Kitâb al-ticân* ve Gotha yazma İskender romanı (N. 2385-2393) karşılaştırılmak ister. Bu nevi rivayetlerle eski Türk tarihinde «Türk» ile «Oğuz»un hâkimiyet münavebelerine dair Türk rivayetleri biri diğerini tamamlıyorlar. Bu rivayetlerin TABARÎ *Tafsir*'indeki (Mısır tabı, c. XVI, s. 15-18) varyantında «dört uruğ», İBN AL-FAQİH'in varyantında (matbu nüsha, s. 298-9) «altı uruğ» sayılmış ve hepsinin 24 uruğ olduğu tasrih edilmiştir. Gotha kütüphanesindeki rivayetlerde Türklere ait kısmı N. 2391, 2392, 2393 numaralı defterlerinde bulunmaktadır. **104** — MAHMUD KAŞGARÎ, I, 31. **105** — Bu benim nazariyemdir. **An** ve **en** *(oğul, er* ve *kay*'dan *oğlan, eren* ve *kayan* gibi) belgi edatıdır. Bk. NEMETH GYULA, bunu denominal-suffix tesmiye ediyor. *Körösi Csoma Archivum,* III [kısaltma: *KCsA*] 108-109. Bk. yine W. Bang d. *KSz,* XVII, 127, ve *UJ,* VII, 38-39). *Suvar* dan da Mahmud Kaşgari *Suvarin* şeklini veriyor. PTOLEMEUS-teki (III 5, § 20) *Avarin* de *Avar* dan gelse gerektir. MARQUART ise *(Streifzüğe,* 107) Arap kaynaklarındaki *Bulgarin* şeklini ancak bir «slavisches Ethnikum im Singular» diye izah etmiştir. Türklerde böyle **an** ve **ın** ile biten urug isimleri vardır. *(Möyten, Agıran, Karkın, Uysun, Quysun, Qundagaçın, Qara qoytun, Alçın, Qatagan, tabın, Barın* v.s.) *Argim-paioi* şeklini TOMASCHEK *(Skyth. Norden,* II 63) nakletmiştir. Bk. yine Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hşr., s. 281. **106** — «Argın Türkmenleri» için bk. BARTHOLD, *Ulug-bek* rusçası, s. 129-130. Çu havzasındaki bir Türk şehri «Türkmen şehri» olarak zikredilmiştir(MUQADDESÎ, s. 274-5), ki Argu'ların ve Khalaç'ların memleketidir. MAHMUD KAŞGARÎ'ye göre Karlıklar da Türkmen heyetine dahildi. **107** — *Bay* ve bek unvanı Usunlarda *kun-bi,* yahut *Kunbak* şeklinde okunan hükümdar isminde görülüyor, bk. DE GROOT, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit,* s. 192, 194, 198. ve MARQUART, *Komanen,* 68-9, «Kun-bay» lâkabı kullanılan bir yerde «Argın-bay»da pek âlâ kullanılmış olabilir. **108** — Türgişler için «hakîkî Türk» tâbiri İDRİSÎ, de bulunuyor. bk. *Türkili Tarihi,* s. 54 haşiye, 59. Tu-kiuların Avarlara demirciliğine dair kaynaklar bk. Z. V. TOGAN, *Türk destanlarında millî alâmetler,* d. *Türk Yurdu,* 1925, N. 15, s. 132 de gösterilmiştir. **109** — **Türkistanda demir işlenen yerler** hep Tiyanşan sahalarında, Göktürk uruglarının bulunduğu yerlerde bulunmuştur, bk. *ZDMG. XC,* s. 34-37. Bk. yine J. MARQUART, *Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien,* d. *Festschrift für F. Hirth,* Berlin, 1920, s. 298-9. ve W. TOMASCHEK, *Skyth. Norden,* I. 59. II. 40-42. **110** — *Türk*'ün cemi *türküt* için bk. P. PELLİOT, *T'oung Pao,* XVI, 1915, p. 687-9. **111** — «Kuruc» sözü için bk. EBERHARD, d. *Belleten,* IX, 334-37 ve WANG-PUN-SON, d. *Orient et Occedent,* Genéve, 1936, N. 8-9 s. 222. Bu muasır çinlinin yazılarını mütehassıs lar tarafından kontrol edilmedikçe kabul etmek güçtür, bu zat «qazan» ve «çoyın» kelimelerinin de Çinlilere çok eskiden malûm olduğunu kaydetmiştir; fakat türkçedeki «vavi atıf»ın arapçadan alınmış olduğunu bilmemiştir. **112** — **Çud madencilik ve sanatı** meselesine ait nazariyeler Kazan Üniversitesi profesörü I. Smirnov tarafından Rus Brakhaus-Yefron Ansiklopedisi'nde c. 77, s. 20-23 te güzel hulâsa edilmiştir. Bazılarınca ancak Doğuavrupanın tarihtenönceki sanatinin efsanevî hâmili olarak kabul edilen (bk. GOT'YE, *Jeleznıy vek v Vostoçnoy Yevrope,* Moskva, 1930) bu «Çud devri» diğer âlimler tarafından bütün Sibirya ve Ortaasyaya şamil sanat olarak kabul ediliyor. Bu sanatı bir İran kavminin eseri olarak tetkik eden R. GROUSSET, *L'Empire des Steppes,* s. 24-25, 623-637 kendi fikrini teyid eden tetkikatın bibliografisini vermiştir. Sibiryada

An-en

demir devrinin en eski çağı muhakkak atlı bir kavme ait olduğunu ve bu kavmi Türk olarak kabul etmek imkânını ilk söyliyenlerin birisi W. RADLOFF olmuştur (*Aus Sibirien*, II, 132). Prof. KONDAKOV (*Russkiya drevnosti* III) bu sanatın İranlılarla birlikte Önasyadan gelen Asur kültür eseri olduğunu iddia etmekle beraber, Ortaasya, Sibiriya ve Ural taraflarındaki bu tarihöncesi medeniyetin tek bir medeniyet eseri olduğunu ilk olarak tesbit etmiştir. Zikri geçen İ. SMİRNOV ise bu eserlerde görülen **mutedil mongoloyid tipler** ve Yakutların eserlerini ele alarak bunların Türk eseri olduğunu tesbit etmektedir. Meseleye ait en yeni tetkiklerin bibliografisi A. M. TALGREN tarafından *JSFO*, XLIX (1938), s. 52-60 ta verilmiştir. Çud isminin Ortaasya ve Yenisey demir ocaklarına itlakı doğru ise, bunun *Çu-ut* demek olacağını zannetmek yerinde olur; aksi takdirde *çud* sırf Doğuavrupanın kuzaydoğusunun tarihten önceki devrine ait, fakat aslı ne olduğu malûm olmıyan bir ıstılah olur kalır. Çok geniş sahaya yayılmış olan «boyalı keramik kültürü (bk. yukarıda, sah. 3 te mezkûr BOİSSON'un eseri, s. 153-5 ve Dr. ARİF MÜFİD MANSEL, d. *Belleten*, I,657-71) ile muvazi olarak hususi mahiyetlere malik olan Orta ve Şimaliasya prehistorik sanati için muayyen bir isim bulmak kolay olmamıştır. M. ROSTOVTSEV (*Les antiquités Sarmates et İndo-Scythes*, d. *Recueil Kondakov*, Prague, 1926, p. 255-6), Ortaasya sanat eserlerini muhakkak İran malı olarak kabul etmekle beraber, bunlarda nebati ve hendesi şekillere ve boyaya rağbet hâkim olduğunu kaydetmiştir, ki daha muahhar zamanlarda inkişaf eden Türk sanatinin anavasıflarıdır. Tarihten önceki Doğu-ve Ortaasya sanatı münasebetleri için bk. O. MONSTERBERG, *Chinesische Kunstgeschichte*, I, 1910, s. 31. Yine bk. L. BUXTON, *The peoples of Asia*, London 1925. «Cügün» kelimesi hkkında bk. WANG-PUN-SON. d. *Orient et Occident*, Genéve. 1936 N. 6.

113 — *İkinci Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, s. 237-43. **114** — Bk. yukarıda haşiye 108 de gösterilen eserlere. Yine bk. BRETSCHNEİDER, *Mediaeval Researches form Eastern Asiatic sources*, II, 42. Başkurtlarda demircilik hakkında İDRİSİ'nin kayitleri tarafından «Başkurtların Tarihi» nam eserimde tetkik ve tahlil olunmuştur, daha neşredilmemiştir. Zannımca Yenisey havzasında bulunan eski türk yazılı taşlarda «Karakhan»ların zikredilmesi (HÜSEYİN NAMIK ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, III, 142, 170) Tiyanşan gibi Sayanda (Yenisey başında Kırgızlar ilinde) demir işleyen sahaların da demirci hanların idaresinde bulunduğunu gösterse gerektir.-

115 — «Pulad» şehri için bk. *ZDMG, XC*, s. 34. Türk ülkelerinden İslam memleketlerine getirilen «demir saçlar» İBN KHURDADBEH, ed. DE GOEJE 38. Türk kılıçlarının Horasan şehirlerine ihracı için MUKADDASİ, ed. DE GOEJE s. 325. Bu kılıçlardan **karaçurı** ve **bilgâ teğin** kılıçları gibi meşhur nevileri de olmuştur, bk. **İslamic Culture**, Heyderabad-Deken, 1938, April, s. 215-16. Kübecilere dair haberler ABU-HÂMİD AL-ANDALUSİ tarafından (bk. G. FERRAND neşri, s. 84-86) nakledilmiştir. Bu haberleri, BARTHOLD'ün yaptığı gibi (*ZVORAO*. XIII s. II-IV) şüphe ile karşılamağa mahal yoktur. İBN AL-FAQİH'de dahi (ed. DE GOEJE, s. 50) beynelmilel ticaret maddeleri arasından «Hazar süngüler, ile Hazar atları ve Sabir zırhları, Şaş(Taşkend) okları, Türk yay kirişleri, Çin ipekleri, Sogd hançerleri» beraber sayılmışlardır. Burada meşhur Kübeci (zırıhgerân) zırhlarını yapan millet Sabir tesmiye edilmiştir. Zaten Hazarlar kendileri hakkında MES'ÛDÎ de (*al-Tanbih*, 83) «bunlara türkçe *Sibir*, farsça *Kahazarân* denilmektedir» demiştir. MAHMUD KAŞGARİ'de de Khazarlar ancak Suvar ve Suvarin ismi altında Bulgar Suvarları ile birleştirilerek zikredilmişe benziyor. Çünkü bu müellifte «Khazar» kelimesi haritasında birer İran eserinden alınarak naklolunduğu görülen «Derbend-i Khazaran» kaydinden baş-

ka bir yerde geçmiyor. Bu kadar büyük ve kudretli bir kavmin Mahmud Kaşgari'de Türk kavimleri arasında zikredilmemesi imkânsızdır; halbuki bu müellif Suvarin'lere ticaretlerine ve dillerine dair epi kıymetli malûmat vermiştir. Bugün Kubecilerin dili Türk şiveleri arasında ayrı bir mevki tutmaktadır (L. MARKOV, *Yazık derevni Kübeci*, d. *Uçenıya Zapiski Instituta Etniçeskoy i natsionalnoy Kulturı narodov Vostoka*, I, Moskova, 1930, s. 255 - 281); fakat bu şivede Mahmud Kaşgari'de Suvar şive hususiyetine dair verilen kayıtlerle müşterek cihetlerin bulunup bulunmadığı tetkik edilmeğe değer bir mevzudur. ABU-HÂMİD AL-ANDALUSÎ Zırhgeran, yani Kübeci'-lerin dir', kılıç, kalkan, okbaşakları ve saire işlediklerini ve bunlara diğer insanların dokunmadıklarını, dokunanlara zarar geldiğini Derbend hâkiminin ağzından nakletmiştir. Bu zatın ismi Tarikh al-bab va'l-abvab'da da geçtiğinden rivayetin böyle bir Derbendli tarafından nakli keyfiyeti asla varidi şüphe değildir. Demek Kübeçiler de tıpkı eski Argim-pay'lar gibi «mukaddes bilginler» olmuşlardır. **116** — Bk. ASPELİN, *Antiquites du Nord-Finno-Ougrien*, p. 45; REİNİCKE, *Beziehungen Altertümer Chinas zu den des skythisch-sibirischen Völkerkreise*, d. *Zeitschrift für Ethnologie*, V, 1897, s. 141 - 163; GRUM GRJİMAYLO, *Zap. Mongolia*, II, 74 - 76. **117** — Bunu böyle yapan da GRUM GRJİMAYLO'dur, *Zap. Mongolia*, c. II, s. III ve bütün eser. **118** — Derbk'ler ve Sind = Gürgan meseleleri için bk. SANDALGİAN, I, 187. **119** — Demir silâhlarla mücehhez kavimlerin Mısıra ilk defa Küçükasya sahillerinden, M. ö. 1229 da geldiği malûmdur. G. BOİSSON, *Le Peuplement de l'Europe*, s. 305-307. Vedik - Aryanilerin muhacereti meselelerini daha yakından inceliyen âlim Viyanalı HEİNE-GELDERN'dir, fakat eseri İstanbulda bulunmaz. **120** — «Maşrik padişahı» tâbiri MUQADDASÎ'nin rivayetindendir (bk. yine K. İNOSTRANTSEV, O *domusulmanskoy kulturı Khivinskago Oazisa*, d, *Jurnal Ministerstva narodnago prosveşçenya*, 1911, N. d, s. 302); EL-BİRÛNÎ'de ise, *al-Âthâr al-Bâqiya*, s. 35, satır 8 «Türk padişahı»dır. **121** — Yukarıda Hâşiye 29b de gösterilen kaynaklara bakılsın. İlk temasları M. ö. 1328 e çıkaran PLATH (*Die fremden barbarischen Stämme im alten China*, d. *SBWAW*. LXXIV, 1874, s. 457-8, 463) bu temasların Çu sülâlesi teşekkülünden az evvel kuvvetlendiğini anlatmıştır. **122** — Horezm takvimleri Selevk takviminden önce 980 de başlamıştır. Bu takvimi EL-BİRÛNÎ'nin ilmi hesapla uydurduğu hakkında TH. NÖLDEKE (*Zur Geschichte und Chronologie von Khwarizm*, I d. SBWAW. LXXIII, 1873, 487-489) ve W. BARTHOLD (*K istoriyi persidskago eposa*, d. *ZVORAO*, XVII, 273) tarafından ileri sürülen fikirler aynı şekilde bu iki âlimin kendi «ilmi hesap»ları neticesi olacaktır. El-Birûnî'nin verdiği malûmatın eski İran rivayetlerinde Siyavuş kıssasında verilen esaplara uygun çıkması, Horezm takviminin bundan uydurulduğunu göstermez, ancak iki hesap arasındaki tevafuku gösterir. Çu'ların mensup olduğu Tik'lerin Çinlilerle temasları tarihi olan M. ö. 1328 senesi Horezmlilerin ülkesini işgal tarihinden 36 yıl önce, fakat Çu sülâlesinin 1116 da teessüsü bu tarihten 186 sonra vaki olmuşsa, bundan Önasyadan gelen Aryani tazyiki neticesinde Ortaasya kavimlerinin bir kısmının Uzakdoğuya hicretinin de M. ö. 14-13. asırlarda vaki olmuş olduğunu istidlâl etmek mümkün olur. **123** — İrancadan türkçeye geçen kelimeler için bk. W. BANG, *KSz*, XVIII, 123. Türkçedeki «tam» sözü de hindceden İranlılar vasıtasiyle gelmiş olabilir. Doğutürkistanda bulunan **SOGDÇA VESİKALAR**'a ilâve olarak 1932 de Semerkandin 120 km. doğusunda vaki Mug Tepe'de keşfolunan 81 vesikadan 8 i çince, biri arapça, diğeri mahiyeti anlaşılmıyan başka bir dilde olduğu halde, kalanının sogdça olması, bu kavmin orta-ve Doğuasyada oynadığı rolün mübalaga ile tasvir etmeğe vesile olmuştur. Bu keşfiyattan vukufla bahseden RİCHARD FRYE (*Sughd and Sogdians*, d. *JAOS*, LXIII, 1943, p. 14-16) «Ural-

Altay kavimleri Sibirya ormanlarında yaşadıkları zamanda Mogolistandaki Noin Ola gibi bütün step sahalarını bizim (yani Aryanilerin) ecdadı olan kavimler işgal etmişler» dedikten sonra SİR DENİSON ROSS'un bir mektep kitabında, hiç mehaz göstermeden, yazdığı «Hazar denizinden Çin denizine kadar sahada hep sogdça konuşulmuştur» sözünü nakletmiştir. Yani bu geniş sahalarda konuşulan umumî dili W. KÖNİG gibiler İrancanın Alan (As) şivesi olarak gösterdiği halde, bazıları da Sogd şivesi olarak gösterirler. Fakat Mug Tepede bulunan arapça vesika milâdî 717-19 senelerine, yani Göktürkler ve Araplar mücadelesi zamanına aittir; 12 nci asırda Mervde Selçuk sultanı Sencer'in ve Cürcaniyedeki Türk Horezmşahların farsça yazılan vesikaları gibi 8 inci asırda Göktürklere tâbi Maveraünnehir zimamdarlarının sogdça yazması da geniş hükümler çıkarmaya müsait bir hal değildir. **124** — Hicri 110/milâdî 728 de vefat eden ilk islâm tarih rivayetçisi VAHAB BN MÜNABBİH'ten alarak İBN HİŞÂM'ın *Kitâb al-ticân fi Mulûk-i Himyar*, Haydarabad tabı, 1928, s. 100-105 v.s. naklolunan rivayetler daha önce LİDZBARSKİ tarafından *Zeitschrift für Asseriologie*, VII, 301-304 te neşredilmişti. Bu Lidzbarski (s. 304) burada İskender muasırı olarak gösterilen Türklerin ismi «al-Tarcümaniyin»ı Türkmen diye anlamıştır, ki bu kavim isminin yahudi rivayetlerindeki «Targuma» ile birleştirilmesinden ibaret olduğundan şüphe etmem. TABARÎ'nin rivayetleri bu müellifin *Tafsir*'inde (Mısır tabı, c. XVI, s. 15-18 de) münderecdir. Bunlar Skitlere, onların âdât ve ahlâkına ait eski Yunan kayıtleri ile karşılaştırılmağa değer rivayetlerdir. M. ö. 5 inci asırda «Dargman» tesmiye olunan Horezm askerlerinin Akhemen'lerin Mısır seferlerine iştirak ettiği Mısır papiruslarından anlaşılıyor (bk. ED. MEYER, *Der Papyrusfund von Elfantine*, Leipzig, 1912, s. 28). Bu münasebetle BARTHOLD (*Vostoçno-iranski vopros*, d. *İzvestiya Akademiyi Materyalnoy Kulturı*, II, 1922, s. 365) «Dargman» isminin Ortaasyada daha sonraları da kullanılmış olduğunu TABARÎ, III, 1562 de zikri geçen *al-Dargmân al-Fergânî*'yi zikretmiştir. *Dargman* ile, VAHAB BN MÜNABBİH'teki *Tarcüman* (yani Süryani yahut ibraniçedeki G yi arapçada C e çevirerek söylenen *Targüman*) ve *Türkman* arasında menşe birliği pek mümkündür. **125** — *Karımpaluk* ve *Temerinda* için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* mukaddime, s. XXX. Alanların da, reislerini, Türkler gibi, *khakan* tesmiye ettikleri görülüyor, bk. GREGOİRE, d. *Byzantion*, IX, 227-239. Bu da Alanların çok eskiden Türklerin tesirine düştüğünü gösteren bir vesikadır. Alan-As'lar için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, I, 376-8 «Allan» maddesi. «Sakait» ismi için bk. Reşideddin, Camiuttavarih, Sbornik letopisey, İstoriya Mongolov. nsr. farsî metin I, Berezin, d. *TVORAO*, V, Petersburg, 1856, s. 118. Bu cild için kısaltma olarak: *Reşideddin/Berezin, I, metin;* bu cildin *TVORAO*, VII, 1858 de çıkan rusça tercümesi = *Reşideddin/Berezin*, I, tercüme; *TVORAO*, XIII te çıkan cildi = *Reşideddin/Berezin, II; TVORAO*, XV te çıkan cildi = *Reşideddin/Berezin, III;* Hülegü'ye ait kısmı Histoire des Mongols de la Perse, ed par QUATREMERE, Paris, 1836 = *Reşideddin/Quatremère;* dört ulus ve Kaanlar kısmı Histoire des Mongols, successurs de Tchinkkiz Khaghan, ed. par E. BLOCHET (Gibb Memorial, old series, vol. XVIII), Leyden, 1911 = *Reşideddin/Blochet;* Abakadan Gazana kadarki kısmı Tarikh-i Mubarak-i Gazani, kritische Ausgabe von Dr. KARL JAHN, Prag, 1941 = *Reşideddin/Jahn, I;* Gazan Han devri Geschichte Gazan-Hans, herau sgegeben von KARL JAHN (Gibb Memorial, new series, XIV), London, 1940 = *Reşideddin/Jahn, II;* Reşideddinin kendi zamanında yazılan Topkapı Sarayı, N. 1518 nüshası *Reşideddin/Topkapı* işaretleri kullanılmıştır. **126** — F. H. WEISSBACH, *Die Keilinschriften der Achemeniden*, Leipzig, 1911, s. 72 v.d.; bunun Sırderya şimalindekilerine (yani sivribörklü *Saka tigrakhuda*'ya) ait kısmın yeni kıraeti, *ZDMG*, XCIII,

Sir J. C. Coyajee, Cults and Legends of ancient Iran and China Bombay 1936. p. 217-231

s. 365-6. **127** — M. ö. 989 senesine ait Çin kaydinde «Sü'lerden Jung'lar» ibaresi vardır, ki bu Sü'ler fikrimce Sakalardır. Çinlilerden Tsin sülâlesinin hükümdarı bu «Sü-Jung»larla harbetti (DE GROOT, *Die Hunnen*, s. 19). Aynı Çin kaynaklarına göre, M. ö. 650 de Su (bu da Saka'ların şimali garbi Çindeki bir kısmı demek olsa gerektir) ile Çinlilerin arası açılmış, bu Su'lar Tik'lerle birleşmiş, sonra bu Su'lar ile Tiklerin arası açılıp aralarında savaşlar olmuş. Bu hâdiselerden sonra 646 da Tik'lerin bir daha şarka doğru hareketlerini görüyoruz. (DE GROOT s. 15). İhtimal Su = Sakalar onları batıdan gelerek doğuya doğru sıvışmağa mecbur etmişlerdir. Çince *Sü(se)* ve *Su* okunan işaretler ayrıdır, bunları FRANKE ve F. W. K. MÜLLER'den alarak 1928 de çıkan *Türk Tarihi* derslerimde, s. 67-68 nakletmiş ve Su şeklinde yazılan ismin Sok da okunduğu ve bununla Göktürklerin ataları olan kavim tersim edilmiş olduğunu da orada çiniyatçılardan alarak anlatmıştım. **128** — Bunun için bk. Z. V. TOGAN, *On Mubarakshah Ghuri*, d. *BSOS*, VI, 852-4 ve FRYE and SAYILI d. *JAOS*, LXIII (1943) s. 202. Keza Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hşr, s. 279.. **129** — Türk rivayetlerinden parçalar MAHMUD KAŞGARİ'de şu sahifelerde bulunuyor: c. I, s. 44, 94, 140, 164, 208, 403, c. II, s. 184, 269, c. III, s. 74, 224 (bunları C. BROKELMANN, *Asia Major*, F. Hirth Anniversary volume, 1923, s. 3-24, *Asia Major*. I. 24-44 ayrıca neşretmiştir). Aynı MAHMUD KAŞGARİ'nin Afrasyab = Tunga Alp'a ait diğer kayitler *DLT*. c. I, 371, 388, c. III, 110-111, 272-3, 308 de bulunuyor. *Kutadgu Bilik*'te de bu kahramanın türkçe adı Tuga Alp olduğu halde Tacikler kendisini Afrasyab ısmiye ettikleri (Fergane nüshası, s. 32) kaydedilip bu Tunga Alp'tan bir kaç hikmetli sözler naklolunmuştur. Bu Tunga'ya ait Uygur ve Nayman rivayetleri de olmuştur. **130** — İran rivayetleri başlıca FİRDEVSİ'de bulunuyor, ki DR. RIZA NUR bunları *Şehnamede Turan-İran cenkleri (Türk Bilik Revüsü*, IV, Mısır, 1934) ismi altında ayrı bir eser şeklinde hulâsa etmiştir. Bu İran rivayetlerinin Firdevsi versiyonundan bir çok noktalarda farklı olan diğer versiyonları (TABARİ, THA'ÂLİBİ, ŞAHMERDAN BN ABU-'L-KHAYIR, BAL'AMİ, EL-BİRÛNİ) daha bir araya toplanmamıştır. Bütün bunları Türk rivayetleri ile karşılaştırarak tekmil destanı yeni baştan ihya etmek mühim bir iş olacaktır. **131** — Sakaların Önasya seferleri ve Medyalılar, Asurilerle savaşları vesaire münasebetleri ayrı bir mevzudur. Bunları s. 159-161 de gördük, bk. B. 3. Haşiye 279-289. Ayrıca Sakaların garpteki seferlerinde ilk kumandanları olan Gagu, yahut Gager'in Yahudilerde Gog ismini aldığı iddia edilmektedir. Bu **GOG** ve **MAGOG**'lara ait rivayetler, tevratçıların tayinine göre, M. ö. 629-586 da yaşıyan İremie ile 595-575 teki hayatı yine incilcilerce sabit sanılan Ezekhil (Khazkiya) kıssaları içine sokulmuştur (bk. SANDALGİAN, *Histoire de l'Arménie*, I, 368-371). Asurilerin, yahut Medyelilerin bu Sakaları Kafkasya Derbendi yahut Daryol geçidi şimaline tazyik eylemelerine dair söylenmiş olması pek mümkün olan bu rivayetler, sonradan İskendere atfedilmiştir. Sonra bu seddi, Türk **ERGENEKUN EFSANELERİ** ile de birleştirerek her yerde aramışlardır. Bu da bir büyük mevzudur. Buna ait fikirleri ve kayitleri İBN FADLAN, hş. s. 196-98 de toplamışımdır. **132** — Şan-si vilâyetini idare eden Tsin sülâlesi hükümdarı Mu (M. ö. 659-620) zamanında garpteki Junglardan (yani Sü-Jung'lardan) 8 memleket (yani vilâyet değil memleket!) işgal ettiler. Bu Sü-Jung'ların başına gelen büyük talihsizlik devri idi. Bu hâdise M. ö. 626 da olmuştur. Garp Jungları kendileri nezdinde bulunan Yu-u ismindeki bir çinliyi Tsin hükümdarına elçi olarak göndermişlerdi, bu da hükümdar Mu'ya Jungların memleketini istilâ etmenin yollarını ve vasıtalarını öğretti. Hükümdar da 623 te Junglara karşı bir sefer icra edip, onların ceman 12 memleketini kendi memleketine ilhak etti (DE GROOT, s. 21). **133** — DE

GROOT, s. 21, bu sözlerden Tsu'lar zamanındaki Türkistanın, muahhar Hunlar zamanında olduğu gibi, ayrı beğlikler(krallıklar)dan teşekkül etmiş (yani bir federasyon) olduğunu istidlâl etmiş ve 623 sene hâdisesine ait kaydı da «Türkistan tarihine ait ilk mevsuk yazılı kayit» olarak vasıflandırmıştır. **134** — Bk. haşiye, 142. **135** — MARQUART, *Eranşahr*, s. 155-57, yine MİNORSKİ, *El* da «Turan» maddesi. **136** — F. LENORMANT, *Histoire ancient de l'Orient*, I, Paris, 1887, p. 110, 310. Bk. yine A. DE GOBİNEAU, *Histoire des Perses*, I, Paris, 1869, s. 321. **137** — Orta ve eski İran dillerinde **İK** cem' edatı vardır ve bunlarda *Turk* kelimesi bazan *Turan*'ın müteradifi olarak kullanılmıştır. *Avesta (Bahman Yaşt,* II, 49)) *Xyon Turk, Çenik, Kapulik* (Kâbilliler), *Subdik* (Sogdlılar), *Hromayik*lerden bahsediyor. (Bu kayitlerin yeni izahları için bk. *BSOS*, VI, 945 ve *Travaux de Department Orientale de l'Ermitage*. II. Leningrad, 1940, s. 73). *Aogemaidi*de de «Turk» kelimesi «Turya», yani «Turan ülkesi» mânasında kullanılmıştır (DARMSTETTER, *Le Zend Avesta*, III, Paris, 1983, p. 161). **138** — «Tuc» ve «Tuj» şekilleri için bk. EL-BİRÛNİ, *Al-Athâr al-bâqiya*, s. 104. **139** — Yurkae-Turkae için bk. İbn Fadlan, s. 215. **140** — Çigillerin bir kısmı olması mümkün olan Bulgar kabilesi Esgil'ler ile Tukhsi ve Kasan için bk. *İbn Fadlan*, s. 221-222. **141** — GRÜNWEDEL, *Alt-Kutscha*, I, 72. Diğer fikirler HÜSEYİN NAMIK ORKUN, *«Türk sözü hakkında»* 1940 toplanmış ve bibliografi de verilmiştir. **142** — 625 senesinde Sakaların reisleri Medyalılar tarafından öldürülüp, onların Önasyadaki hâkim vaziyetine nihayet verilmesi hâdisesi ile 546 da Kiruş'un seferi arasında geçen zaman zarfında İranlılar ile Türkler(Sakalar arasında mücadele devam etmiştir. İran destanında Afrasyabın oğlu Ercasp zamanında Horasan ve Maveraünnehirde vaki olduğu söylenen harpler tarihi hâdiselere dayanıyor gibi geliyor. Maglup olup Türkistan içlerine çekilen Ercasp İran rivayetlerinde «Hiyun»ların padişahı olarak gösterilir(bk. *Grundriss der iranischen Philologie*, II. 117, 624). *Hiyun*, Avesta'da *Hyaona*,«Türk»,«Hun», bilhassa «Ak-Hun»,demektir (bk. J. MARQUART, *Komanen*, s. 70-1). Ercasp 563 te ölmüş olan Zoroaster(Zerdüşt)ın muasırı olarak gösteriliyor. O halde Hunların Çin hududunda M. ö. 269 senesinde görünmesi çok mühimdir. Biz Türk tarihini M. ö. 7 nci asırda Sakaların kurduğu büyük devlete ait kayitlerle başlıyabiliriz; ancak bu mesele hâlâ aydınlatılmak icabeden bir vaziyette olduğundan bunu şimdilik Kiruşun Türkistana seferi hâdisesi ile başladık. **143** — *ZDMG*, XCIII, 364, 371. **144** — Son zamanlarda bu İndo-Skitler meselesine ait yazılan yazılarda(meselâ G. HALOUN, *Zur Üe-tsi-Frage*, d. *ZDMG*, XCI, 1937, s. 243-318 ve WESENDONK, *Kuşan, Chioneten und Heptaleten*, d, *Klio*, XXVI, 1933, s. 331-46) bu kavimlerin İranlı oldukları katiyetle ileri sürüldü ise de E. CHAVANNES ve F. HİRTH ve sanat tarihçisi, M. ROSTOVTSEV bunları Türk saymaktadır. «Bekler» ailesi, için bk. MARQUART, *Eranşahr*, s. 302. PLİNİUS'un kaydı: *Naturalis Historia*, VI, 55. «Tört Küşen ulus» için H. W. K. MÜLLER d. *SBPAW*. 1918, 581. *Küçlü* ve *külçür* için H. LÜDERS, d. *SBPAW*, 1922, s. 260. EL-BİRÛNİ'nin sözleri: *Kitab Mâ li'l-Hind*, 207; burada müellif sülâleyi Türk dedikten sonra, «bazılar bunlarrn aslı Tebitten diyorlar» demişse de diğer eserlerinde (bk. Z. V. TOGAN, *Biruni's Picture*, s. 46, 72) katı olarak «Kâbilin İslâmiyetten önceki Türk padişahları» diye yazmıştır. «Küşen», yahut «küsen» sözü İran cem edatı ile biten «Kuş» yahut «Kus» ismi olabileceği gibi türkçe koçan ve öz mânasında küsen den de olabilir. Bu kelimenin iranca Kaşan ve Kasan ile münasebeti olmasa gerektir. *Kiş, Kaş ve Kuş* isimlerini birleştirmek, *Kaşmir, Kaşgar, küşan, kafkas, Hindukuş* ve Hititlerin eski paytahtı olan *Kaşar* şehri ismini (bk. *Belleten* VIII. 1944. s. 520-21), Tevrattaki *Kuş*, (Habeşistan) ile Hind *Kuş*'larını birleştirmek sırf kelime

oyunlarından ibarettir (bk. Z. V. TOGAN *Birunis Picture* s. 109). **145** — Daha DEGUİGNES ve HYACİNTH-BİÇURİN tarafından ileri sürülen bu Oğuz Han=Mete (Moton) nazariyesini te'yid eden deliller bulunmuştur. Tıbkı Oğuz Han gibi, mucize oklara ve atlara malik 4 ve 24 teşkilâtlı, oğlu ve büyük halefi Gün Han olan, babasını şikarda öldürerek padişah olan Mete (Motun) için de Çengizin «Gizli tarihi» (Yuan-çao-bi-şi) tarzında, destani mahiyette bir tarih telif olunmuş olduğu ve bunun Çinliler tarafından istifade edilmiş olduğu Se-ma-tsien tarihinde Tümen ve Mete'ye ait verilen tafsilâttan *(Mémores historique de Se-ma-ts'ien*, ed. par CHAVANNES, ch. 110) şüphesiz olarak anlaşılmaktadır. Bu husus amerikalı OWEN LATTİMORE *(İnner Asian Frontiers of China*, New York, 1940, p. 464-5) tebarüz ettirmiştir. Babasını avcılıkta öldürerek han olma motivinin Karahanlılarda yaşadığı Bugra Han rivayetinden de anlaşılıyor. Bunun babası *Karahan* olduğu gibi efsanevi Oğuzun babasının da *Karahan* olması ve Önasya seferine ait teferruat Mete destanına Karahanlıların ceddi olan Tunga Alp (Afrasyab) destanından geçen motivler olsa gerektir. Bu meseleler kültür tarihimizin büyük mevzularını teşkil eder. Bk. yine ileride Bl. 3. Hş. 326. **146** — *Şen-hu* yahut *Şen-yu*=yabgu için bk. J. MARQUART d. *UJ.* IX 86; W. EBERHARD, d. *Belleten*, IX (1945) s. 339 «yü»nün «han» kelimesi yerini tuttuğunu zannediyor; o halde *şan-yü* bizim destanlarımızdaki *Yavguy-han»* demek mi olacak? **147** — Mete'nin M. ö. 177 seferinde Hazar denizine kadar varmış olması için bk. HYAÇİNTH-BİÇURİN, *Zapiski o Mongoliyi*, II, s. 11 ve *Sobranye Svedenyi*, I, 23; GRUM GRJİMAYLO, *Zap. Mong.* II, 96. **148** — Bk. A. BERNŞTAMM, *İz istoriyi Gunnov*, *(Sovetskoye Vostokovedenye*, I, 1940, s. 51-77), ve F. HİRTH, *Die Wolga-Hunnen*. **149** — JOACHİM WENNER, *Bogenfragmente aus Caruntum und von der unteren Wolga* d. *Euroasia Septenterionalis Antiqua*, VII, 1932, p. 43-55! KİNGSMİLL, *The intercurse of China with Eastern Turkestan and the adjacent countries in the second century B. C.* d. *JRAS*, new series, XIV. Bu son eserle Lobnor yanında harabe halinde olan M. ö. ki Lu-lan(=Dardan)ın doğu-batı ticaretindeki rolü de tebarüz ettirilmiştir, ki SVEN HEDİN'in hafriyatı da bunu göstermiştir. Bu zaman (M .ö. 128-125 hududunda) Çin generali CANG-KİANG Türkistanda seyahat ederek bu ülkelere ait malûmat getirmiştir (bk. Fr. HİRTH, *The Story of Chang-K'ien, Chinas pioner in Western Asia* d. *JAOS*. XXXVII, 1917 **150** — Yunan ve Lâtin müelliflerinin malûmatı tarafımdan ayrı bir eser halinde toplanmıştır. Bunların tahlilinde tutulacak yol J. MARQUART, *Wehrot und Arang*, Leiden, 1938, s. 71-72 de eksik bir şekilde gösterilmiştir. Bu malûmatı tahlilde muvaffak olmak için insan önce kafasını ırkçılık, o cümleden aryanicilik, prejuge'lerinden temizlemesi, Türk etnografisini pek iyi bilmesi ilk şarttır. **151** — *Çagan* sözü için bk. MARQUART, *Komanen*, 71. *Bırangar* ve *cuangar* için, *İbn Fadlan*, s. 193. Bugünkü Dagistan Avarlarının eski Avarların ahfadı olması, bu günkü dilleri eski avarça ile alâkası olmadığı halde tarihî ve etnografi deliller kâfi olduğundan şüphe edilecek bir mesele değildir. Doğuavrupadaki eski Avarlar HERODOT'ta (III, 91) Απαρ'υται ve PTOLEMEÜS'te (III, 2, 20) Α'υαρινοι isimlerinde görülebilir. (maamafih bk. H. H. SCHAEDER, *İranica*, I, Berlin 1934, s. 36, 40). Bence Avarlar ve Kırgızlar (eski isimleriyle Kırkır yahut Kırker'ler) herhangi bir Milâddan önceki Türk devletinde Rum ve Slav hudutlarında muhafızlık gibi bir vazifede bulunmuşlar (Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hş. s. 187, 328). **152** — HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye sved.* I, 284. **153** — MARQUART, *Komanen*, 32, 69,74; fakat s. 77 de ihtiyatlı olup onların türkleşmiş olmalarını da mümkün görmektedir. **154** — İgrek ve Çigrek için bk. yukarıda Hşe, 76. **155** — Usunların Isık-göl yanındaki

başkenti Çin kaynaklarında «Tche-hu», yahut «Tche-ko» yazılmıştır; bu isim MAHMUD KAŞGARİ de III, 24 «Barsgan yanındaki şehir Yavgu» ile bir olsa gerektir. Burada kitabeler de bulundu (bk. *BASR*, 1909, s. 774). **156** — Bu kavim isminin arap kaynaklarında B harfi Y ile yazılarak *Haytal* meşhur olmuştur, yoksa aslı *Habtal*'dır, diğer yazılış şekli de Yeftel'dir, ki bugün dahi maruftur; bunu ilk olarak F. W. K. MÜLLER tesbit etmiştir; bk. yine H. W. BAİLEY d. *BSOS*. VIII, 892. **157** — *Varvaliz*'in *Avar* isminden geldiği ve Eftalitlerin başkenti olduğu için bk. MARQUART, *Eranşahr*, 84, *Wehrot*, 44, 144. Buna dair esas kayıt EL-BİRÛNÎ'dedir; bk. Z. V. TOGAN, *Biruni's Picture*, s. 44. **158** — HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye*, I, 252-3. **159** — PTOLEMEÜS, *Geographia*, VI,15, § 2 Οιχαρδ; bu ismin Uygur ile birleştirilmesi için bk. GRİGORYEV, *Vostoçnıy ili Kitayskiy Turkestan*, II, Petersburg, 1873, s. 70 PAULY-WİSSOWA'da yazanlar Ptolemeüs zamanında Doğuturkistanda Uygurların bulunmadığı zihniyeti yüzünden bu kelimeyi başka türlü izah etmişlerdir; fakat Oykhard nehrinin menbaı olan Αυζακι ve κασ dağları da -bizim τοορκοι (Türkler) olmasını muhtemel gördüğümüz τοορνοι Sakalar gibi- Ασκαταγ=Askartag=Azıgart tağ=Orta Tiyanşanda olmuştur **160** — *Sibirya* Türklerinde büyük «kam»lara «tarkhan» deniliyor, Yakutlarda dünya ve nebatat ilâhı *Ana darkhan khatun*'dur (POTANİN, *Oçerki severo-zapadnoy Mongoliyi*, II, notlar kısmı, s. 38). Yakutların en kuvvetli uruğunun ceddi İlley de bir demirci idi. (A. SEROŞEVSKİ, *Yakutı*, I, Petersburg, 1896, s. 189), halbuki o ayni zamanda bir şaman idi (s. 187). Diğer bir uruğun ceddi *Deli-Darkhan* idi (s. 191); bunlardan Çeke Us askerlik talim etmiş, harp silâhları yapmış, ayni zamanda bir hekim, filozof'tu (s. 228). Yakutlarda demircilik irsî idi. Akideye göre bu demirciler 9 uncu batında fevkattabiî kuvvete mâlik oluyorlar. Hikâyelerde Darkhan sülâlesinden «aziz» sayılar muhterem ustalar zikrolunuyor (s. 632). 13-14 üncü asırdaki Çagatay ulsu tarhanları da 9 uncu batna kadar cezalardan muaf tutulup, imtiyazları da 9 batına kadar yararlıkta kalıyordu (HAYDAR DUGHLAT, *Tarihk-i Rashidi*, ed. DENİSON ROSS, s. 55-6). Demirciler neslinden gelen Çengiz Han da bazan tarkhan tesmiye olunuyor(POTANİN, *Oçerki*, IV, 803) ve Darkhan dağlarında ona nisbet edilen «Örüs» vardır(a.e.a.s.). A. ALFÖLDİ gerek *han*'ların, gerekse *kam*'ların *demirci tarkhan*lardan türediğini bahis mevzuu etmiştir(*Magyar Nylev*, 1932, s. 327, bk. yine o, *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1943, s. 507-519), fakat yazılarında mahazlarını göstermemiştir. EBERHARD'a göre *Belleten*, XI, 323-26) tarkhanlara ait ilk Çin kaydı M. s. 399 da görülüyor, halbuki «İlek Khan» ismi daha M. s. 250 den başlayıp geçer (a.e.s, 338). *Khan* lâkabının ise Hunlarda, daha M. ö. mevcut olduğunu ayni EBERHARD zannediyor(a.e.s. 339). **161** — «23 Türk» ve «22 Türkmen» e, yani gerek Türklerin ve gerek Türkmenlerin 24 er uruğdan mürekkep olduğuna dair rivayetlerin (bk. yukarıda Hş. 103) tarihe uygun olduğunu isbat edebiliyoruz. 22 **TÜRKMEN** uruğu Oğuznamelerde olduğu gibi Mahmud Kaşgaride de sayılmıştır (c. I, s. 26-27), kalan iki uruğun iki Khalaç uruğu olduğunu da ayni müelliften öğreniyoruz(c. III, s. 307). **TÜRK**'lere gelince bunun *Çigil*, *Barsgan*, *İlaq* ve *Tüng*(yahut *Nutal*) ismindeki 4 esas kabilesinden bk. *İbn Fadlan* nşr. s. 312-13) ve 10 falcıcı, hünermend urug(yani Çin kaynaklarındaki 5 **Tulu**. *Çu-mugon,Hulu-kiu,Se-şe-ti,Türkiş,Su-ni-şi* ve 5 **Nu-şe-bi**: *Asıg-kiu,Ku-şu,Basaygan,Asige-nişu,Ku-şuÇoban;* bk. SCHEGEL'-*Karabalgasun*, s. 111; HYACİNTH-BİÇURİN,*Sobranye*,I, 354-56; DEGUİGNES, tercümesi, II; 437-8) denilen «Onok» boyları maruftur. Göktürklerin diğer 10 uruğunun keşfi sanskritçi F. W. THOMAS ve STEN KONOW'a (*Two medieval documents from Tun-huanag, Oslo*, 1929, s. 10-31 ve FW. THOMAS, d. *ZDMG*, XCI, 13-14) ve tah-

lili şerefi de Sanskritçi ve İraniyatçı H. W. BAİLEY *(Ttaugara,* d, *BSOS,* VIII, 884 v.d.) ve W. B. HENNİNG *(Argi and the Tokhariens,* d. *BSOS,* IX, 1938, s. 553 v. d)e ait olan **«Saka-Khuten-Barahma yazılı kavimler ve cografi isimler listesi»dir,** ki hafriyat esnasında Tun-huang'da bulunmuştur. M. s. 8. nci asırdan geç yazılmadığı kabul olunan bu listede «Si-tşou», yani Uyguristanın, «Kumidh-Balık» tesmiye olunan Kamul, «Sa-chou» yani Tun-hunag ve «Kam-tsieu» yani Kansu vilâyetlerinde yaşıyan Göktürk(Tu-kiu) urukları sayılmıştır. Bu vesikanın Ortaasya tarihi için çok büyük kıymeti haiz olduğunu (the most valuable documents for the history of Central Asia) kaydeden W. HENNİNG zikredilen kabile isimlerini açmakta H. W. BAİLEY'in mesaisini ikmal etmiştir. Bu vesikaya göre Doğu «Hakani Türkleri» (the royal clan) da on uruğmuş. Bunlardan 5 **Tölös:** *Yaglaqar, Buqut, Kürâbör, Qorbar;* 5 **Tarduş:** *Sikär-Tugara, Eyäbör, Çarıg, Yäbütkär* ve *Yalpagut,* Bu son urug, yani Yalpagut (yani Alpagut) hakkında «Karatağ'da yaşıyan» denilmiştir. Bu Karatağ fikrimce Buruhkuru dağları olacak. Bu on uruğdan başka bu Saka-Khuten-Brahmi listesinde «Sülmi'de yaşıyan Bayırqu ile Çumul» (Çin kaynaklarındaki: Çu-mi) zikredilmiş ve bu Çumul'lar şimdiki Manas tarafında yaşamıştır. Burada Tarduş uruklarının başında zikredilen *Tugara* Ortaasya tarihinin büyük meselelerinden birinin halline yardım etmektedir. Bu isim Tokhar denilen kavmin ismi olacaktır. Eğer «Tokharlar» hakkında bizim yukarıda, s. 39 da ileri sürdüğümüz fikir doğru ise, yani «Tokhar» aslında bir türk uruğunun ismi ise; o vakit bu ismi taşıyan İraniler, şimdi eski «Tokharistan vilâyeti» yerinde bulunan «Katagan vilâyeti» Tacikleri gibi olmuşlar, yani bu vilâyete kendi ismini veren bir Türk kavminin ismini taşımışlar demek olur. Bir hâkim türk kavminden «Tokhar» ismini alan kavim bir aryani kavmi ise, nasıl olur da «Tokhar»in diğer şekli demek olan «Tugara» ismini taşıyan kavim Göktürklerin bir kabilesi sayılır? Bence bu Göktürk «Tugara»ları Tokharistan vilâyetine ve oradaki İranilere kendi ismini veren Türk uruğu olsa gerektir. HENNİNG'in kat'i bir fikir ileri sürmeden kâle aldığı Oğuz uruğu ismi olan *Tüker*.de bu *Tugar*'in palatal şekli olabilir. Şayed *Tukhar(Tugar)* ismi ta bidayetinde dahi bir türk kavmi ismi olmayıp bir irani yahut aryani kavmi ismi olmuş ise, bu aryani kavmin bir kısmı Göktürklere karışarak türkleşmiş ve kendi ismini muhafaza etmiş demektir. Bunun emsali çoktur: Batı Göktürkleri urukları arasındaki Asıge, yani Ezgis isminin, As-kişi demek olduğu fikrindeyim. Malûm olduğu üzere As'lar pek eskiden Türklere karışmış olan bir İran kavmidir. Daha M. ö. 3 üncü asırda Çin kaynaklarında zikredilen 24 lü Hiung-nu teşkilâtının başında gelen 4 esas Hun kabilelerinden birinin ismi *Lan* yahut *Alan*'dı (DE GROOT, 55; HYAÇİNTH-BİÇURİN, *Sobranye Svedenyi,* 15 ki *Alan* ile birleştirilebilir. Hazar hakanları yanında bir aralık *Asatârkhan* yani As'ların tarhanı birinci mevki tuttuğu gibi Kırım hanlarında da As'ların çoktan türkleşmiş ve «Tatar eşrafı» sayılmış olan şubesi, *Şırın'lar* ön mevkide idi. Bence As, Alan ve Tukhar gibi kavimlerin mühim kısımlarının türkleşmesi daha Hunlar devrinden çok evvel husule gelmiştir. Fakat Tokharların kendi dillerini muhafaza edenleri de, onlardan kalan yazılardan anlaşıldığına göre, Doğutürkistanda bulunmuştur. On uruğun isimlerinin BAİLEY ve HENNİNG tarafından okunan şekillerine yapılacak teklifler vardır, fakat burası teferruata girmenin yeri değildir. Yalnız HENNİG'in (s. 5-59) «Kansu, Şa-tsou ve Si-tsou vilâyetlerinde Türk, bilhassa Tölös uruklarının *sokulması» (infiltration* of Turkish) vesikanın naşirlerinin (THOMAS ile STEN KONOW'un) zannettikleri gibi, 8 inci asrın son yarısından daha önce vaki olduğu»nu kabul eylediğinin ehemmiyetini kaydetmek isterim. Çünkü DE GROOT'un Hunlar tarihinde Uç-Turfanın, eski Çin kaynaklarının M.ö.ki kayitlerinde, *Ven-su* ismi

Poly Glossa
169-168 Background of the Rebellion of An Lu-shan — 1959

altında zikredildiğini ve bu kelimenin *Aksu* demek olduğunu ileri sürdüğünde, BARTHOLD (*Annalı*, Petrograd, 1923, N. 2. s. 266) «Milâddan önceki devirlerde Doğutürkistanda daha Türkler yoktu, binaenaleyh aksu gibi halis türkçe kelime o zaman olamez» diye reddedivermişti. Şimdi BARTHOLD-un bu mütalâasının yersizliği anlaşılıyor. Saka-Khuten-Brahmi vesikasında beş Turduş uruğundan biri sıfatiyle zikri geçen *Çaruq* uruğu Aksudan daha cenupta Barçuq, yani Tumşukta yaşamış ve orada da zamanımızın âlimleri tarafından Saka gurupuna idhal edilen bir İran kavmi Çarıq'ların arasında bulunmuş ve Türkler arasında akalliyet olup yabancı (yani türkçe) sözler almışlardı (STEN KONOW, *Ein neuer Saka-Dialekt* d. *SBPAW*, 1935, 798). O halde biz Türk (MAHMUD KAŞGARİ ve EL-BİRÛNİ) ve İran (FİRDEVSİ rivayetlerinin Kaşgari eski Türk hükümdarları tarafından kurulmuş ve ilk ismi Ordukent olan bir şehir göstermelerinin tarihe uygun olduğunu kabul edebiliriz.

Diğer taraftan bu Saka-Khuten-Brahmi vesikasında Uyguristanın Uygur, yahut Gaoçang ülkesi demeden «Si-tsou» ülkesi tesmiye olunması mühimdir. Çünkü isimleri muhtelif şekillerde yazılan (meselâ PELLİOT, d. *T'oung Pao*, 2. serie, XII, 674-5: *Kiu-che;* DEGUİGNES, terc. I, 47: *Tche-su;* MARQUART, Komanen, 64, 77: *Kü-sü;* BRETSCHNEİDER, Med. Res. I, 344: *Ché-shi, Kiu-shi* ve *Kü-sze;* Biçurin, III, 88-v.d. *Çi-şi;* EBERHARD, Çinin şimal komşuları, s. 97: *Cu-şi*, 243: *Chü-shih* ve saire) bu **Si-tsou**'lar Milâddan önceki devirlerden başlayıp Milâddan sonra 460 ta Huey-hu'lar tarafından işgal edilip **Kao-çang** ismini alınca bu eski isimleri bırakıldı, yahut eski ehemmiyetini kaybetti. Halbuki Saka-Khuten-Brahmi, vesikasında Tölös ve Tarduş urukları zikredildiği, yani bu Saka-Khuten vesikası yazıldığı sırada ne Kaoçang ve ne de Uygur isimleri daha vardı. O halde bu vesika Milâddan sonra 480 de bu ülkeye Huey-hu'lar kendi valilerini tayin ettikleri zamandan önceki bir devre ait vaziyeti gösterir. Bu vesikanın daha muahhar, meselâ 8 inci asırda yazıldığını gösteren birer mukni delil meydana çıkarılsa dahi bu keyfiyet vesikanın daha Huey-hu'lar gelmeden önceki vaziyeti göstermesi ile tenakuz teşkil etmez; 12-13. asır Arap müellifleri dahi Türkistandaki Türk uruklarını 9 uncu asırdaki İBN KHURDÂDBEH ve 10 uncu asrın CEYHÂNÎ'sinden naklen sıralarlar. Herhalde **Doğutürkistanın 8 inci asra kadar ancak Aryani kavimlerle meskûn olup, Türklerin buraya ancak bu devirden sonra gelmeye başladıklarına dair nazariye şimdi bu Saka-Khuten-Brahmi vesikasının keşfi ve tahlil sayesinde suya düşmüş bulunuyor. Keza şark Göktürklerinin Tokuzoğuzlarla ayni kavim olduğuna dair çok ısrarla ileri sürülen fikirler de İngiliz âlimlerinin tahlil ettikleri bu vesika sayesinde boşa çıkmış bulunuyor.** Hülâsa 24 Türkmen boyu olduğu gibi, «Türk» ismini taşıyan esas zümrenin boyları da 24 olmuştur.

Isık Göldeki Barsganı ve Orhundaki Tokuzoğuz paytahtını, 4 aylık yolu Türk devlet postasında 40 günde kat'ederek ziyaret eden **Tamim bn Bahr**'ın marşrutu, gidiş ve dönüş yolları birleştirilerek, nakledilmiştir. Bu elçi «hiç köy ve kaşaba bulunmıyan» 60 günlük bozkır sahasını 20 günde katettikten sonra (yani dönüş yolunda), 60 günlük mamur sahayı 20 günde katetmiştir. Bu saha muhakkak, ki **Kamul-Koço-Küça** ve **Barsgan sahasıdır**. Tamimin bu saha ve ahalisi hakkındaki sözleri «O 20 gün biri diğerine bitişik köyler ve mamur ülkeden geçti. Burasının ahalisi *kâmilen, yahut ekserisi* Türklerdir. Bunların bir kısmı ateşe tapan mecusiler, diğer kısmı da zindiq (yani manihaist)lerdir» şeklinde nakledilmiştir (İBN AL-FAQİH, Meşhed yazmağı, vr. 170a: Thumma sâra (Tamim) ba'da dhâlika 'işrina yavman fi qurâ muttasila ve 'imârât kathira, ahluhâ kulluhum av aktharuhum atrâk, minhum 'abadat al-nirân 'alâ madhhabi 'l-macûs va minhum zanâdiqa). Bu kayıt

8 inci asrın ortasında Küça-Karaşehir, Koço Kamul sahası ahalisinin hepsi, yahut kahir ekseriyeti Türk olduğunu sarih olarak göstermektedir. Türklerin yanında akalliyet olarak yaşıyan gayritürk unsur da burada bahis mevzuu olan Tokharlılar, Sogd musta'mirecileri ve Çinliler olmuştur. Ben bu meseleyi «Şarkitürkistanda kadim Küçalilerin medeniyeti» unvaniyle *Yeni Türkistan* mecmuasında, 1927, N. 7, s. 29-38 neşrolunan yazımda izah etmiştim. Tamim bn Bahr'in bu sözlerinin hakiki mânası şimdi isimleri zikredilen İngiliz âlimleri tarafından tahlil olunan «Saka-Khuten-Brahmi listesi»ndeki malûmat ile daha iyi anlaşılmış bulunmaktadır. Yani İranlı ve diğer Aryani unsur, Batıtürkistandakilerinden farklı olmak üzere, Doğutürkistanda daima Türk ekseriyeti arasında bir akalliyet olarak yaşamışlar ve medeniyetçe Türklere faik olmakla beraber kendi dillerini ancak bazı yerlerde 8 inci asra kadar muhafaza edebilmiş, sonra türkleşip kaybolup gitmişlerdir. **162** — Hafriyat esnasında bulunan ve Khuten mıntakasında konuşulduğu anlaşılan eski bir İran dili «Saka dili» diye tesmiye edildiği gibi, Küça ve Karaşehir mıntakasında konuşulan diller arasındaki bir Aryani dili de **«TOKHAR DİLİ»** ismi ile tesmiye olunuyor. Yani şimdiki ilmi edebiyatta böyle tesmiye ediliyorlar. Fakat bu dillerde konuşan milletlerin bu evrakın bulunduğu yerlerde yaşadıklarına dair açık kayitler bulunmadığı gibi, bu kavimlerin kendilerini nasıl isimlendirdikleri de pek belli değildir. Fakat Tokhar dili meselesine dair tetkikat sanskritçi ve iraniyatçı F. K. MÜLLER'in *Toxri und Kuşan* (d. *SBPAW*, 1918, s. 566-586) nam makalesiyle yola girmiş, sanskritçi ve iraniyatçı H. W. BAİLEY *Ttaugara* (d. *BSOS*, VIII, 1937, p. 883-922), W. Henning, *Argi and Tokharians* (d. *BSOS*, IX, 545-571) ve çiniyatçı G. HALOUN, *Zur Yüeh-chih-Frage* (d. *ZDMG*, XCI, 1937, 243-318) ve yine çiniyatçı MAENCHEN-HELFEN, *The Yüeh-chih Problem reexamined* (d. *JAOS*, LXV, 1945, p. 71-81) unvanları altında meydana koydukları makaleleri ile meseleyi aydınlatmak yolunda büyük ilerlemeler elde etmişlerdir. Vardıkları netice itibariyle biri diğerinden az farklı olan bu tetkikat ve faraziyeler sistemine göre, Saka ile Tukhar biribirine pek yakın iki aryani, kavimdir. Kuşan (yahut Kuşa)lar Yüeh-çih ordasındaki Saka eşrafının ismidir. Kaşgar kelimesi de Kaş hükümdarı mânasında onların dilinde bir isim olacaktır. Kuşa da tokharcada eşraf demek olacaktır. Çin menbalarındaki Yüeh-çih'ler klâsik müelliflerdeki Tokharoi ile ayni kavimdir. Tokharca yazılar iki şive arzeder. Bunlardan biri **A tokharçası**dır, ki Çin kaynaklarında kendisine Agni denilen Karaşehir Tokharlarının dilidir. Bunlar kendilerine *Arsi* demişler, Uygurlar da bunlara *Twgr* (Tukhrı) demişler. Diğer şive **B tokharçası** olup, bu Küça'da yaşıyan Aryanilerin dili olmuş, fakat bunların kendilerini nasıl tesmiye ettikleri meçhuldür. Amuderyanın yukarılarındaki Tokharistanın ahalisi bu Tokhar dilinin hakiki hâmili sayılıyordu. 1936 da Bohn'da in'ikad eden beynelmilel müsteşrikler kongresi esnasında H. W. BAİLEY, W. HENNİNG ve G. HALOUN'a Tokharistan Tokharlarının dili malûm İran dilinin bir şivesinden ibaret olduğunu gösteren bazı kayitler EL-BİRÛNÎ'nin nüshası Bursada Kurşunlu Camii Kütüphanesinde bulunan *Saydana* kitabında bulunduğunu haber verip ondan çıkardığım notları gösterdim. İhtimal bunun tesiriyledir, «Tokharistan tokharçası»nı Doğutürkistan tokharçasının temeli sayılmaz oldu (bk. H. W. BAİLEY, *BSOS*, VIII, s. 893, W. HENNİNG, mezkûr makale, s. 547). Hafriyatta yazılı vesikaları bulunan ve «Dört Tukhri» tesmiye olunan kavmin dili W. HENNİNG'in ve MAENCHEN-HELFEN'in fikrince Karaşehir, Koço ve Beşbalık taraflarının Türklerden önce konuşulan dili imiş. Bunlara göre *Usun*(Wu-sun) ismi bile *Arsun*, yani *Ars(As)* isminin çinceden muharref şeklinden ibarettir. G. HALOUN'a göre, Usun dili Tiyanşan sahasında konuşulan ve kendisince her iki tokharçanın umumi

ismi olarak kabul edilen *Arsi* dilidir ve Orhun yazıtlarındaki *Tokuz Ersen* de bunlardır. Ayni HALOUN'a göre, çince *Yüeh-çih* ismi de eski bir telâffuza göre, *Zguya(ka)* okunabiliyor ve bu da *Skyth* demek imiş. İsimlerini zikrettiğim bu tetkikçilere göre, bütün bu Batı ve Doğutürkistan Saka, Usun-Ars, As ve Tokharları Sarmat umumî ismi altında maruf olan Alan-As'lardan ibarettir. Çinliler Tokharları M.ö. 4 üncü asırdan başlayıp Yüeh-çih ve Ta-hia isimleri altında tanımışlar. Bunlar M.ö. 2 nci asırda cenuba, Hindistana olduğu gibi batıya doğru da hareket edip, Don nehrini geçmişler ve Milâd sırasında batıda Tuna'dan, doğuda Peiping'e kadar uzanan bütün saha bu Alan, As ve Arsi'lerin idaresinde bulunmuştur. Malûm olduğu üzere, şimdiki Kafkasya Osset'leri eski As'ların halefleridir. MAENCHEN-HELFEN'e göre, şimdiki Osset'lerin en garbî uruğu olan Digor'lar eski Tokhar(Twgr)ların bakiyesidir.

Bütün bu ince elenen nazariyelerin dayandığı esas Doğutürkistanda bulunan yazmalarda **Enektet** (yani **Hind**) dilinden **Tukhriça**'ya çevrilmiş eseri ben **türkçe**'ye çevirdim demek gibi bazı kitap sonundaki istinsah kayitleri, TORGUS, POMPENIUS'ün zayi olan bir eserinde bize vasıl olan fihristinde 12 ve 42 nci fasıl başlarında geçen *Tokhar* ve *Asiani* isimleri, ve Çin kaynaklarındaki bazı müphem kayitlerdir; kalan tarafı ekseriya mütalea ve faraziyelerden ibrettir. Daha MARQUART (*Komanen*, 77 v.s.) Goat-si(Yüeh-çi), Kü-su(Kuşan), Kien-ku(kırgız) ve A-sun(Usun)-ların pek eskide(frühzeitig) türkleşmiş hindocermen kavimleri olmalarını bir ihtimal olarak varid görüyordu. O vakit bunların simalarına ait Çin kayitlerine dayanılıyordu. Şimdi hafriyatta bulunan lisanî vesikaları bu kavimlere atfetmek imkânı hasıl olunca, o kavimlerin Orta-ve Doğuasyadaki medenî rollerini takdir hususunda da mübalâğa ediliyor. Tokhar meselesi ile meşgul olan Pragalı âlim PAUL POUCHA Tokharcadan çinceye «bal» mânasında «mit» kelimesi geçmiş olduğunu isbat yolunda inanılması güç faraziyeler ileri sürmektedir (*Archiv Orientalni*, IV, 79, 88, VI, 57). Bu gibi yazıları okurken meselede fazla zorlanma olduğu açıkça göze çarpar.

Zikri keçen PAUL POUCHA Tokhri denilen dilde konuşan kavim ile Tukhri, yahut Tokhar kavmi başka olduğuna; Tokharların İranlı bir kavim olduğuna; fransızca demek Frankların dili demek olmayıp romanlaşmış Keltlerin dili demek olduğu gibi, «Tokhar» kelimesi de, ismi meçhul olup ancak dilinde yazdığı kâğıtları hâtıra olarak bırakan bir kavim üzerinde hâkim olan bir İran kavminin ismi olduğuna dair fikirler ortaya atmıştır (*ZDMG*, XCIII, 204). Bence bu fikir doğrudur. Yalnız Tokharistandaki Tokharlar bir İran şivesinde konuşan kavim iseler de, onlara o ismi veren kavim, yukarıda, s. 39 da, DR. FEİST'in fikrini de naklederek, anlattığım gibi, bir Ural-Altay kavmi görünüyor. Bunun gibi Karaşehir taraflarında yaşıyan Aryanî kavme kendi ismini veren kavim de bunların üzerinde hâkim olan ve ismi Saka-huten-Brahmî listesinde Doğu Tukiu'larının 5 Tarduş uruğundan biri olarak kaydolunduğunu geçen haşiyemizde bahis mevzuu ettiğimiz Twgr (yani Tugr), yahut Twgri (Tukhrı) Türk kabilesi olacaktır. Bence As, Alan'lar gibi, bir Türk uruğundan Tugr ismini alan Aryanî kavim de Türkistana büyük Türk Saka devleti kurulduğu zaman, ihtimal daha önce M.ö. 13 üncü asırda ilk Aryaniler, Horezmliler geldiği sırada gelen zümrelerdir. Bunların siyasî zümreleri Türklere karışmış ve Hunlara bir Türk, Hun uruğu sıfatiyle karışan Lan (yani Alan) kabilesine bakılırsa bunlar çok eski zamanda türkleşmişlerdir. Kafkasyada olduğu gibi, Tiyanşan sahaasında da öte beride türkleşmeden yaşıyan kısımları olmuş ve bunlar Hind medeniyeti tesirine düşmüşlerdir. Fakat bunların asıl vatanı Tiyanşan değil, yine Kafkasyadır. MAENCHEN-HELFEN Mogol uruklarından *Asiut*'u *As-ut*, yani Aslar diye okumuş ve Calayır boyunun bir uruğu olan *Tokhraut*'ların ismini de *Tokur-ut*, yani Tokr'lar diye izah etmektedir, ki

pek yerinde bir izahtır. Sebebini izah edemeemkle beraber Bizanslıların Moğolları *Tokharoi* tesmiye ettiklerini de zikretmiştir. Bunun gibi Önasyada Akkoyunlular arasında *Tukharlu* uruğunun bulunduğunu da (bk. *İslâm Ansiklopedisi*, türkçe neşri, II, s. 252-253) zikretmeliyim. Tokharistan Tokharlarının diline ait EL-BİRUNİ'nin *Saydana*'sında, Ortaasyanın diğer mahalli dil ve şivelerinden alınan kelimelerle birlikte neşretmek fikrindeyim. Bunu Prof. H. W. Bailey ile birlikte yapacak olmuştuk, harp dolayısiyle geri kaldı. Bu kelimeler arasında «khiyarek-i bi-ber» vardır, ki bu şivenin tam bir İran şivesi olduğunu açıklamak için bu kelime bile kâfidir. Bu Tokharların diline dair MUQADDASİ'nin kaydi vardır. Bunu daha önce MARQUART (*Eranşahr*, 206) görmüştür, bu da EL-BİRUNİ'nin kayitlerine uygun gelmektedir. HENNİNG'in Koço ve Beşbalık şehirlerinin eski dili Tukhr aryanicesi olduğuna dair fikri ancak Koço ile, Beşbalık şehirlerinin manihal vesikalarda, GARDİZİ ve *Hudûd al-Âlem*'de «Ciniyançkent», «Pençket» gibi İranlı ahali tarafından kullanılan isimleri ile zikredilmiş olmasına dayanmaktadır; halbuki bu isimler her iki şehrin hakiki isimlerinin iranca, yahut ahalisinin Aryani olduğunu göstermez. Bu ticaret merkezlerinin daha bidayette Türkler, Çinliler ve İranlılar gibi muhtelif unsur tarafından tesis olunduğu ve her millei bunlara kendi dilince isim vermiş olduğunu kabul etmek daha doğru olur. Çünkü Çinliler de Beşbalık'a kendi kendlerince Peh-ting, yani «beş-şehir» demişlerdir. Bu isim bu şehrin ahalisinin Çinli olduğunu göstermez.

163 — Bk. STÜBE, *Die Reiche der İndogermanen in Asien*, Berlin, 1910, s. 438; MARQUART, *Eranşahr*, 90. Fakat kelimenin asıl sanskritçe şekli olan *çramna* da Türkistanda kullanılmıştır (AUREL STEİN, *Ancient Khotan*, 68). Keza Tokharça denilen dilde de *şaman sözü* «rahip» mânasında gelmiştir (*Revue Archaéologique*, 1912, p. 174). Türk-Kuşanlar devrinde bu kelime ile «buddist Türk»ler ifade edilmiştir (bk. Dr. G. SUPKA, *Buddistische Spuren in der Völkerwanderungskunst*, d. *Monatschrift für Kunstwissenschaf*, X, 1917, s. 222) **164** — STRABON Sarıkamışı *Maiotes* diye yazmış, bu cihetten bazıları bu ismi Azak ile karıştırmışlardır. **165** — Amuderyanın Ogurça yanında Hazar Denizine munsap olduğu devirler için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, I, 419-426. Arsak'ın Dae(Dahae)'lerden ve Skit olduğunu söyliyen STRABON onun Baktralı olduğuna dair bir rivayeti de naklettiğinden ve Dae'ler de zamanımızda ismi Dehistan mevkii isminde saklanan bir «göçebe İran kavmi» telâkki etmek (bk. meşelâ BAİLEY, *BSOS*, VIII, 899) adet olduğundan Arsaklıları menşe itibariyle Türk saymak umumun itirafını kazanmış değildir. Ben de bu hususta kat'i bir şey söyliyemiyorum. Daha'ların Türklüğü hususu ise üzerinde durulmaya değer bir keyfiyettir. STRABON (VII, 3. § 12) Dak'ların ismini kendisinin Dae diye yazdığı Daha'ların ismiyle birleştirdiği gibi, bu ülkenin bugünkü sâkinleri olan Adaylar da kendilerini bu ülkenin otokhtonu sayıp, gerek kendileri ve gerek komşuları onların ecdadının efsânevi devirlerde kurduğu Adağı devletinden, bunun inkırazından bahsederler (bk. A. NESTROV, «Aral stepleri hakkında Kırgız-Kazak rivayetleri, *ZVORAO*, XII, 095-0105). Yoksa eski *Daha*'ları Türkmenlerin *Teke* kabilesinin ismi ile birleştiren VİVİEN DE SAİNT MARTİN (*Etudes de géographie ancienne asiatique*, II, Paris, 1850, p. 267) ve S. P. TOLSTOV (*Osnovniye voprosi drevney istoriyi Sredney Asiyi*, d. *Vestnik drevney İstoriyi*, I, Moskova, 1938, s. 196) daha ma'kuldür, çünkü Teke ismi Azerbaycan Köroğlu rivayetlerinde *Taka* şeklinde de zikredilmektedir. Daha'ların yanında Baktriya-Horezmle Gürgan (Herkanya) arasında zikredilen kavimlerden, *Attasi*, *Anariak*, yani gayri Aryani, *Derbek*, *Khomar*, *Kom* (*Kon*, yahut *Kun*), *Akinak*, *Tamarus*, *Salatar*, *Uran* uruklarını Türk; *Aria*, *Amard*, *Kadusi*, *Astaban*, *Arsit*, *Sirakine*, *Skord*, *Maruki*, *Amarisp*, *Zariasp* kavimlerinin İranlı olduklarını

zannederim. Yalnız bu davaların isbatı ile burada meşgul olamıyorum. **166** — Bk. W. TARN, *The Greeks in Baktria and India*, Cambridge, 1938, p. 118, 229, MAHMUD KAŞGARİ, III, 307. **167** — HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye*, III, 4. **168** — A. HERRMANN, *Die Seidenstrasse zwischen China und Syrie*, Berlin, 1910. **169** — Buna ait rivayetleri W. BARTHOLD *Vostoçniye Zametki*, I, Leningrad, 1927, s. 11-27 de toplanmıştır. **170** — Semerkande Çin kâğıtlarına ait kayitleri J. V. KARABACEK *Neue Quellen zur Papiergeschichte*, Wien, 1888, toplamıştır. İstanbulda bulunmaz. **171** — HİOUEN-TSANG, *Histoire de la vie*, ed. STAN. JULİEN, Paris, 1857, s. 54-58. **172** — **Tokuzoğuz-Göktürk meselesi** için bk. BARTHOLD, 12 *Vorlesungen*, s. 33, 54-4. Lehçeler arasında müşterek bir «Mischdialekt» için bk. W. RADLOFF, *Alttürkische Studien*, VI, d. *BASR*, 1911, s. 442-5. Tokuzoğuz-Uygurların Göktürklerden ayrı bir camia olduğu yukarıda Hs. 160 taki malûmat, 15 ve 12 Huayhu(Ko-kü), 9 Oğuz ve 10 uygur uruklarının isimleri (bk. F. HİRTH, *Nachwort zum Tonjukuk*, 36, 132; W. RADLOFF, *Das Kudatku Bilik*, I, Einleitung, s. LXII v.s.; MARQUART, *Komanen*, 36-37, 59, 76-7, 200-201 ve P. PELLİOT, d. *JA*, 1920, Avril-June, p. 135) ile karşılaştırmak kâfi gelir. Göktürk yazıları Önasya Arami yazısının ayrı bir kolundan geldiği, yalnız buna Türkler tarafından **Q harfi** yerine bir **oq** alâmeti gibi bazı şeylerin ilâve edildiği kabul olunmaktadır (BARTHOLD, 12 *Vorlesungen*, 15). BARTHOLD bu yazının Kırgızlara diğer uruklardan daha önce malûm olduğu fikrindedir. S. TOLSTOV (*Vestnik Drevney İstoriyi*, I, Moskova, 1938, s. 191) Horezmde bulunan sikkelerin yazısı Orhun yazısına benzediğini kaydederek Göktürk yazısının Horezm yazısından türemiş olmağı fikrini ileri sürmüştür. A. FREİMANN Semerkand yukarısında Mug Tepe'de bulunan Sogd yazıları arasında Göktürk yazısiyle, meçhul bir dilde yazılan vesikadan bahsediyor (*BSOS*, VIII, 918). Bu dilin de horezmce olduğu anlaşılırsa mesele aydınlaşırdı. Horezmlilerin ayrı yazısı olduğu, bu yazı ile yazılan eserlerin Kutayba bn Müslim tarafından imha edildiği EL-BİRÛNİ'de (*al-Athâr al-bâqiya*, s. 36) mezkûrdur. Horezmin Türkler arasında Önasya kültürünü yaymak hususunda büyük tesiri olmuştur. Doğutürkistana Sanskrit yazısı girmiş, hattâ bazan türkçeye de tatbik edilmiş ise de Batıtürkistan İranlıları ve Sogdlular - her halde medeniyette daha ileri olduklarından olacak, ki - ne sanskriti almış, ne de Greko-Baktriya devrinde Rum yazısını kabul etmişlerdir. Her halde bunların daha önce öğrenmiş oldukları bir alfabeleri olmuştur. Horezmde de öyle olabilir. Hindistana sanskrit yazısını Vedik-Aryaniler M.ö. 1200-1700 lerde kendilerile beraber getirdikleri kabul olunuyor. O halde Orhun yazısına esas olan bir Önasya yazısı da ilk Aryanler, Sogdlar ve Horezmliler geldiğinde onlarla beraber gelmiş olbilir. Bundan maada M.ö. 7 nci asırda Sakalar Önasyada bulundukları zaman oradan birer alfabenin Türkistana gelmesine sebep olmuş olmaları ihtimali de vardır. Herhalde bu yazı Ortaasyanın kendisinde tekâmül eden bir yazıdır. Çünkü aslen Önasya yazısı olduğu halde bu alfabe ile yazılan eserler Ortaasya dışında, yani Türklerin, Sogd ve Horezmlilerin yaşadığı ülkelerin dışında görülmemiştir. Doğuavrupada **Ves**'lerin kullandığı bir yazının da onlara Türklerden geçmiş olması ihtimalini İbn Fadlan'a ait haşiyelerimde (s. 193-6) bahis mevzuu etmiştim. **173** — *Bey* sözü için bk. MARQUART, *Kommanen*, 65 ve BARTHOLD'in MARQUART's *Wehrot und Arang*, s. 39* **174** — *Karthasis* sözü için bk. A. GUTSCHMID, *Geschichte Irans*, Tübingen, 1888, s. 2 ve NEMETH, *Asia Major*, Hirth's Anniversay volume. s. 274; onun aleyhine P. PELLİOT d. *T'oung-Pao*, 1923, s. 260. **175** — *Isıq-göl* **kelimesi** *Aziq-göl* sözünün *Isıq-göl* seklinden ibaret olacağı, gölün sıcak olmadığı ve Türklerce mukaddes sayıldığı yüzünden, hatıra gelir bir keyfiyettir; halbuki gölün

ismi daha en eski Çin kaynaklarında «sıcak göl» diye tercüme edilmiştir. EL-BİRÛNİ de kelimeyi o mânada tercüme ederek *Isı-göl* şeklini vermiştir (Z. V. TOGAN *Birunis Picture*, s. 52). *Mucmel al-tavârikh*'ta da kelime *âb-i garm* diye tercüme edilerek *skul* şeklinde yazılmıştır (Tahran tabı, s. 100: *skuk)*, ki yine, El-birûnî'ye mutabık olarak. *Isı-köl* şeklinin muharrefidir. **176** — Mogol ve Türk dillerinin akrabalık ve eski lir-türkçe ve mogolca münasebetleri tarihi ile meşgul olan N. POPPE'nin yazıları (bk. *Ibn Fadlan*, hşr. s. 193) bu yoldaki neşriyatın en iyişi ise de, meselenin benim anlatmak istediğim noktadan izahı ayrıca tetkike muhtaç kalmaktadır. Materyal çoktur, fakat kendileriyle ilmi usullere uygun şekilde uğraşacak zevatı bekliyor. **177** — TABARÎ, ed. DE GOEJE, II, 1613 ve MARQUART, *Wehrot und Arang*, s. 146 ve Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 54. **178** — Derbend yanında *Carag 'Âli*'nin *Künhülakhbar*'ında (Yıldız yazma nüshası vr. 497a) zikredilir. **179** — ABÛ 'L-FİDÂ, *Taqvîm al-buldân*, nşr. *CH. SCHIER*, Dresden, 1846, s. 216. **180** — MAHMUD KAŞGARÎ'de I, 318 *Caruq* şeklinde yazılan Kaşgar doğusunda Barçuk şehri Türkleri ismi Saka-Khuten listesinde *Caraih* şeklinde yazıldığından (bk. *BSOS*, IX, 557) bunun da eski şekli *Çagruq*, yahut *Cagrıq* olacağını zannediyorum. **181** — Bk. Z. V TOGAN *Türkili Tarihi*, s. 54; şimdiki Çimkent şehrinin ismi Temür tarihlerinde *Çümikent diyerek* te okunacak şeklinde yazılmıştır. NASİREDDİN MARGİNÂNÎ *Meşâyikh al-Türk*, İstanbul Bayazit kütüphanesinde Halis Efendi kısmı N. 199 n. vr. 32b, Tobul vilâyeti ile birlikte «bilâd Cümükey» zikredilmiştir, ki Cümük'lerin çok geniş sahaya dağılmış olduklarını gösterir. **182** — Burada «Şato» yerine «Du-lu» okunacak. Bu zümreye mensup beş Göktürk uruğunun başında gelen uruk Çin kaynaklarında (DEGUİGNES, II, 437-8, CHAVANNES, *Documents*, s. 34) Çu-mu-kön tesmiye edilmiştir, ki *Çümük* yahut *Çumuk* demek olur. **183** — Ukraynada arabada ticaret yapanlara *Çumak* denildiği hakkında bk. BARTHOLD, 12 *Vorlesungen*, s. 92; Uygurlar da Müslümanlara, yani müslüman Türklere, *Cumaq* demişlerdir, MAHMUD KAŞGARÎ, I, 319. Bu da Cumuk, Cümük ile bir olsa gerektir, ki tüccar olan Cümük'ler en evvel islâmiyeti kabul ettiklerinden bu isim müslüman Türklere tamim edilmiş olabilir. CEMÂL QARŞÎ'nin naklettiği bir rivayete göre, ilk islâmiyeti kabul eden Türkler Şaş (yani Taşkent) Türkleri olmuştur (BARTHOLD, *Turkestan vepokhu mongol. nasestviya*, I, s. 130). Şaş Çimkent ve Talas tarafları zaten Cümük Türklerinin yaşadığı yerlerdir. **184** — BARTHOLD, 12 *Vorles*, 70; MARQUART d. *Festschrift für F. Hirth*, Berlin, 1920, s. 291-2 bu rivayeti YÂQÛT'tan almışlardır; YÂKÛT'un kaynağı olan İBN AL-FAQÎH'in Meşhed nüshasında, vr. 168b de bulunmaktadır. **185** — TAMÎM BN BAHR'in raporunun YÂQÛT'takinden mufassal şekli İBN AL-FAQÎH'in Meşhed nüshasında vr. 169b-170b de bulunuyor. **186** — SA'ÎD BN AL-HASAN AL-SAMAQANDÎ'nin rivayeti İBN AL-FAQÎH'in Meşhed nüshasında vr. 173a-174b. Bu malûmat tarafımdan «Türkler hakkında İbn al-Faqih'in verdiği malûmat» ismi altında ayrıca neşre hazırlanmıştır. **187** — Ezgiş ve Türklere ait İDRÎSÎ ve İBN AL-FAQÎH'de bulunan kayıtlerin bazıları Z. V. TOGAN *Türkili Tarihi*, s. 54 te kısmen nakledilmiştir. Doğutürkistanda Kaşgar civarında *Kencek* kabilesi olmuş Mahmud Kaşgari onların dilinde türkçeye yabancı unsur bulunduğundan ve Kaşgarın bazı rustaklarında bu dilin konuşulduğundan bahseder (I, 31). BARTHOLD da bundan onların Hindli olduğunu ileri sürmüş ve Mahmud Kaşgari'deki «Kaşgarda rustaklar vardır» sözünün bazı rustaklar demek olduğunu unutarak, bunu Kaşgarinin şehir haricindeki bütün nahiyelere tamim etmiştir *(12 Vorles.* 82, 135); bk. yine H. W. BAILEY, d. *BSOS*, VIII, 913, 919). Fakat bu Kencekler bence CAVHARÎ-FARABÎ, *Sihah* ve MUHAMMAD AL-KHORAZMÎ, *Mafatih al-'Ulûm* de (bk. Z. V, TO-

GAN, *Türk Tarihi,* İstanbul, 1928, s. 100-102) Karluklarla beraber Eftalit kabilesi olarak zikredilen *Kencine* ile bir olsalar gerektir. Bunlar Hindistanda bulunduktan sonra Eftalit devletinin inkırazından sonra Kaşgara ve Pamir taraflarına (bk. *Hudud al-Âlam,* transl. s, 361-2) gelerek yerleşmiş olsalar gerektir. Fakat bu Kencekler her halde artık köylerde yerleşmiş oturak Türklerdi. Bu Kenceklere ait diğer kayıtler de vardır. **188** — Hazarların devlet teşkilâtına dair İSTAKHRÎ, İBN FADLAN ve sairede verilen malûmat tarafımdan *İBN FADLAN,* hş. s. 256-295 tahlil edilmiştir. **189** — ABU HAMİD AL-ANDALUSÎ'nin rivayeti, G. FERRAND neşrinde, s. 84-86. bk. yine haşiyeleri. **190** — Göktürk devletine dahil olan feodal meliklerin listesi olarak kabul olunması icabeden listeler EL-BÎRÛNÎ'de, *Mucmal al-tavârikh va 'l-qısas*'ta İBN KHURDADHBEH, İBN AL-FAQÎH'de, bulunmaktadır. Bundan maada *Hudûd al-Âlam*'da ve GARDÎZÎ'de ve Tang sülâlesi tarihinde Batı-ve Doğutürkistanda ayrı vilâyet ve şehirlerin idaresi ve kırallarının lâkapları, hattâ bazılarının menşeleri zikredilmiştir. Bütün bu malzeme ayrıca tetkik istemektedir. **191** — Buna ait kayıtler DEGUİGNES, HYACİNTH-BİÇURİN, CHAVANNES hepsinde vardır. **192** — Buharada yerleşen Istakhrlılar için bk. İSTAKHRÎ, s. 314-315; Şelci'deki İsfahanlılar için bk. MUQADDASÎ, s. 275. **193** — Hazarlarda Aslar için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan,* s. 218 ve *İslâm Ansiklopedisi,* I, 376-77 (Allan maddesi) ve MARQUART, *Ein arab. Bericht über arktische Länder,* d. *UJ.* IV, 271. **194** — Orta Volga ve Perm taraflarında İslâm devrindeki Horezmliler için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan,* hşr. s. 219, fakat bu «Büsürman» Horezmliler eskilerinin arkasından gelmiş olsalar gerektir.

BÖLÜM : 2

1 — WELLHAUSEN, *Das arabische Reich und sein Sturtz,* Berlin, 1902, s. 247-306. H. A. R. GİBB'in «Ortaasyada Arap fütuhatı» kitabı türkçe olarak Türkiyat Enstitüsü tarafından neşredilmiştir. **2** — REŞİDEDDİN, ikinci cildi, Topkapı sarayı nüshası, N. 2475, vr. 168b; *Mecmua'i Hafiz Abru,* Es'ad Efendi, N. 919, vr. 197b. **3** — Bk. İSTAKHRÎ, s. 143. **4** — Bunun için bk. s. 49 ve Hş. 172. **5** — Bu mesele bilhassa MAHMUD KAŞGARÎ'nin eserinde Hakanlılar hakkında verilen malûmatı sayesinde aydınlanmıştır; bu sayede Hakanilere dair İDRİSÎ'de ve MAS'ÛDÎ'de verilen malûmat ta aydınlanmıştır. Hazarlara gelince, onlar hakkında bu husus İSTAKHRÎ ve *Hudûd al-'Âlem*'deki kayıtlerle (bk. *İbn Fadlan,* hrş. s. 269-70 *Asina* kelimesi) izah edilmiştir. **6** — **BEŞBALIK** harabeleri bugün Urumçi mıntakasında Güçin'in batısında, İmisar istasyonunun 8 kilom. şimalinde *(ZVRDAO,* XXIII, 77) **KOÇO** harabeleri ise bugün Turfan vilâyetinde Karakhoca tesmiye olunan kasabanın etrafında bulunuyor. **7** — Bk. E. CHAVANNES, *Documents,* 309. **8** — RENE GROUSSET, *L'Empire des Steppes,* p. 178-180. **9** — Bk. *İbn Fadlan,* hşr. s. 268-271. **10** — Bu mesele *İbn Fadlan,* hrş. 298-99. **11** — Buna dair kayıtler İBN A'THAM AL-KÛFÎ ve TARTUŞÎ'de bulunmaktadır. **12** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan,* hşr. s. 271-95. **13** — Hazarların dayandıkları kavimler için bk. Z. V. TOGAN, *Völkerschaften des Chazarenreiches im neuenten Jahrhundert,* d. *KCsÂ,* III, 1940, s. 40-76. **14** — Bk. MARQUART, *Streifzüge,* s. 52. **15** — Bk. E. SCHWENTNER, d. *ZDMG,* XCIII, 82 **16** — Z. V. TOGAN *İbn Fadlan,* 223 **17** — **KARAHANLILARIN MENŞEİ MESELEİ**'ne ait BARTHOLD ve başkaları tarafından ileri sürülen

nazariyeler (bk. MİNORSKY, *Hudûd al-'Âlam*, hşr. 278-, 80) tashihe muhtaçtır. *Türgiş* devletinin inkırazı ve Türk(Tu-kiu) aşiretlerinin üzerindeki hâkimiyetin **Karlık** yabguları eline geçmesi hakkında malûmat veren Tang sülâlesi tarihi: «Türgiş hakanı Huse-lo'ya tâbi iki gurup (yani Tu-lu ve Nu-şe-bi) kendilerini zayıf gördüklerinden Karlıklara itaat ettiler, kalan (Tu-kiu) aşiretleri Uygur (Tokuzoğuz) hakanlarına tâbi oldular (766); fakat Uygur Devleti (842 de) bozulduğu zaman bu Türklerden Te-men-le (Te-meng-le) isminde bir reis (prens) bir miktar Türk (Tu-kiu) ile gidip Yen-ki (Karaşehir) şehrini işgal ve kendisini Şe-hu (yani yabgu) ilân etti. Türk (Tu-kiu)lardan 200.000 (kişi yahut hane) kadar bir kısmı Kin-so (yani Şarkî Tiyanşan, bk. CHAVANNES, *Document*, 97, 348) taraflarına çekildiler» demektedir (bk. PARKER, *A Thousend Eares of the Tartars*, s. 186; HYAÇİNTH-BIÇURİN, *Sobranye*, I, 372. Chavannes (s. 85-86) **Te-meng-le**'ye ait bu kaydı 766-779 yılı hâdiselerine ait gibi anlamıştır. Fakat mesele 850 senelerine ait İslâm kaynaklarınca aydınlanıyor. Bu kayıtlarında Karaşehir, Kürle taraflarında *(Hudûd al-'Âlam*, MİNORSKY, hş. s. 207, 278; GARDİZİ/BARTHOLD, 81-84, *Ezl*=Erk=Kürle) Tokuzoğuz hanları yaşadığı, Karahanlıların dayandıkları en büyük aşiretlerden **Yağmaların Tokuzoğuz**'lardan olduğu (GARDİZİ, 84), bunların «bughra khan» lâkabını taşıyan (bk. *Mucmel üt-Tavârikh va'l-Qisas*'dan parça, BARTHOLD, *Turkestan*, I, 20) hanları Tokuzoğuz hanları neslinden olduğu *(Hudûd al-'Âlam*, metin, vr. 17a, satır 21) zikredilir (QUDÂME, 206, ve MUQADDASİ, 341 de bunlara ait olmak üzere «Uygur hükümdarı Bugra Khaqan»dan bahsederler). Bunun gibi Karahan hanlarınca kullanılan «İlik Khan» lâkabı da «Yağma ve Tatar hanlarının lâkabı» olarak zikrediliyor (ABU-'l FARAC RÛNÎ, *Divân*, Tahran tabı, 13); fakat bu menbalarda **Karahanlıların** en ziyade Tokuzoğuzlara ilişikli, hattâ onlardan türemiş bir sülâle gibi gösterilmiş olmaları bu hanedanın da eski **Göktürk ve Tokuzoğuz hanları ile ayni Açina neslinden gelmiş olmaşı**ndan ve Türkistanın tekmil eski hükümdarlarını bazan Tokuzoğuzdan saymaktan (krş. *Hudûd al-'Âlam*, metin vr. 16b, satır 22) ve Yağmalar da asıllarında Tokuzoğuz *(Oğuznâme*'ye - REŞİDEDDİN, Paris, nüshası suppl. pers. N. 1364 vr. 161a - göre *Baburlu, Bayburlu)* sayıldıklarından ileri gelse gerektir, yoksa «Te-meng-le» vazihan «Türk» (Tu-kiu)lardan sayıldığı gibi, Yağmalar da diğer Tokuzoğuzlardan ayrılarak Çin hududundan Turgişler memleketine geldikten sonra «Türk hakanı» (GARDİZİ, 84, satır 16 *Turkstân* yazılan sözü *Türkişân* okunmalı)na tabi oldukları tasrih edilmektedir.

İslâm menbalarında «Kaşgar Dihkanı», «Türk padişahı Tarkhan» (775-785 senelerinde, bk. YA'QÛBÎ, *Târikh*, II, 479), şimdiki Nemengan yanındaki Kâşân'da yaşamış olan «Fergane padişahı» (ayni eser, II, 478), Halife Mû'tasim zamanında Bağdada gelen Akhşid «Tuguç»un babaları (İBN HALLİKÂN, I, 53-54 Tuguç bn Çuq Yaltegin bn Furan bn Furi bn Khagan; YA'QÛBÎ, *Târihk*, II, 465-6: Fran bn Afrak'ın), keza 739 da zikredilen Fergane hükümdarı «Arslan Tarkhan» (CHAVANNES, *Documents; A-si-lan ta-kan;* 721 hâdisesinde TABARÎ'de, II, 1400 *aslan* yerine benzeyen arap harflerini yanlış okuyan: *altar*), keza 893 te Samânilere mağlûp olan «Türk hükümdarı *Tafkas»*, (MAS'ÛDÎ, *Murûc*, VIII, 144, 420: *Tfks)* yani «Tavgaç» hepsi Karahanilerin cedleridir. Zikri geçen Fergane hükümdarı Altar, yani Arslan'ın *Biladha* nam oğlu Esfere vâlisi olduğu ve onun da islâmlarca mâruf bir şahsiyet gibi zikredilen *Anucur*'un babası olduğu söyleniyor (TABARÎ, II, 1400). Şu «Anuçur» Cemal Qarşi'de Karahanilerin ceddi sıfatiyle zikrettiği «Bilga Nuçur» (BARTHOLD, *Turkestan*, I, 130: Bilga Nuçur kelimenin aslı «Bilgä Nuçur» olacak) olacağı anlaşılıyor. Taşkent ile İsficab da buna tâbi idi; Samâni Nuh 840 ta ondan İsficâbı aldı (SAM-

'ÂNÎ, *Ansâb*, faksimili basımı, vr. 286b). **Karahaniler başlıca Yağma ile Çigil uruklarına dayanarak Türkistanın idaresini tekrar kendi ellerinde birleştirebilen hanlardır.** Bunlar 842 yılında Uygur-Tokuzoğuz Devleti bozulmasından istifade ederek memleketin idaresini bir daha kendi ellerinde birleştirmeğe muvaffak olmuşlardır. Yerlerini gösterdiğimiz bu kayıtlardan tam kat'iyetle anlaşılan bir hakikat varsa, o da, Karahanilerin tâ 760 senelerinde mevkilerini Karlık ve Tokuzoğuz hanlarına terketmekle beraber **Yağma, Cigil gibi kabileler arasında yaşayıp, Kaşgar, Fergane ve Taşkent taraflarını idare edip gelen eski Hakan evlâdından** olduğu keyfiyetidir.

Karahanlılardan «Bilgençur Kağan» 840 ta ve **«Tafgaç Kağan»** (öteki adı galiba «Oğulçag» idi) 893 te Samanlılarla harbetti. Sâmânîlerin, 893 te mağlûp ederek payitahtını işgal ettikleri, TABARÎ, III, 2138, İBN AL-ATHİR, ed. TORNBERG, VIII, 310 ve sairede zikredilen «Türk Hakanı»nın ismi MAS'ÛDÎ'de (*Murûc*, Paris tab'ı, VIII, 144, 240) «Tafkas», yani «Tavgaç» olarak yazılmıştır. Bu hakana karşı yapılan sefer Taraz tarafından yapıldığından (bk. NARŞAKHÎ, s. 84) ve **hakanın payitahtının** zaptı Tarazın istilâsından sonra vâki olduğundan, bu şehrin **Balasagun yahut Suyab olduğu anlaşılmaktadır. Bu zaman Kaşgar tarafında yaşıyarak Sâmânîlerle münasebette bulunan türk hakanı ise,** CEMAL QARŞÎ'de (BARTHOLD, *Turkestan*, I, 130-132) **«Ogulçaq Qadır Khan» tesmiye edilmiştir.** Balasagun ve Kaşgar taraflarının tekmilini idare eden bu hakan Karahanilerin diğer «büyük han» (hakan)ları gibi, «tavgaç» lâkabını taşımış olacak. **18** — Bk. HÜSEYİN NAMIK ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, III, 142, 170 ve yukarıda Bölüm 1. haşiye 9. **19** — Bk *Türkili Tarihi*, 99. **20** — Karahanlıların islâmiyeti kabulü tarihi için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, mukaddime, s. XXIV. **21** — Bk. NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, Bombay tabı, s. 144-151; burada Karahanlılara Halife tarafından gönderilen lâkaplara dair vesikanın hiç bir ehemmiyet ve itibar kazanmadığı bildirilmektedir **22** — Bu mesele için bk. J. MARQUART, d. *Festschrift für E. Sachau*, s. 253, 255. **23** — Me'muniler için bk. BARTHOLD, d. *EI*, «Khwarizm» maddesi; keza Z. V. TOGAN, *Biruni's Picture*, s. 59; ABU MANSÛR AL-TH'ÂLİBÎ *Latâ'if al-Ma'ârif*. neşr. P. DE İONG, s. 58, 79, 90. **24** — Karakhıtaylar için bk. MARQUART, *Komanen*, s. 25 v. d. **25** — Bk. Z. V. TOGAN, *Mogollar Çengiz ve Türklük*, İstanbul, 1941, s. 12 **26** — *Togmak* ve *Özbek* tâbirleri için bk. BARTHOLD, *Otetz Edigeya*, d. *İsvestiya Tavriçeskago Obşçestva İstoriyi*, I, 1927, s. 4-5 ve Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 31. **27** — **TEMÜRÜN NESEBÎ** ceddi Karaçarın Çengizin büyük ceddi olan **Buzancar Caınlmantak** neslinden geldiği Temürün mezar taşında ve resmi tarihlerinde olduğu gibi REŞİDEDDİN'in nüshası Topkapı Sarayında (N. 2937) bulunan *Şu'b-i pencgâne*'sinde de bulunduğundan artık kat'î olarak sabittir. *Câmiuttavarih*'in Reşideddin'in kendi zamanında yazılan Topkapı nüshasında (N. 1518) vr. 42a, 130 ve bu *Şu'b-i pencgâne*'de **Karaçarın** Çagatayın büyük emiri olduğu ve oğlu **İcel Noyan** zikredilmiş olduğundan Temür tarihlerinde bunun meşhur cedleri sıfatiyle zikrolunan emirler Temürün zuhurundan önce İlhanlılar zamanında yazılan eserlerde kayıtlı ve sabit demektir. Halbuki Temürün nesebini D'OHSSON ve BARTHOLD gibi müellifler sonradan kendi zamanında uydurulmuş zannediyorlardı. **28** — Bu husus İBN KHALDUN'un daha neşredilmiyen ve nüshaları Esad Efendi (N. 2268) ve Ayasofya (N. 3200) kütüphanelerinde bulunan *Rihle*'sinde bulunmaktadır. **29** — Temürün Mahmud Hanı merasimde han sıfatiyle tahta oturtup kendisi onun önünde ulugbey sıfatiyle yer aldığı EBÜLGAZİ HAN da (s. 154) ve GİYATHEDDİN 'ALİ'nin *Tarikh-i Gazavat-i Hind* (yani Temürün Hind seferine ait resmi tarihin)de (s. 53-4) bulunmaktadır. **30** — *Çte*, *Çta* şekillerinde yazılan bu kelime CEMÂL QARŞÎ'de *Cuta* şeklinde harekelenmiştir. Biz

de *Çıta* şeklini ihtiyar ettik. Önasya ve Balkan Türklerinde kullanılan *Çıtağ* ayni asıldan olsa gerektir. **31** — K. GRÜNBACH, d. *Monumenta Serica*, 1929, s. 305-307 hıristiyan **Ungut** (yani **Çıgan Tatar**)ların 13-14 üncü asra ait türkçe mezar taşlarını neşretmiştir. Burada *Qwranıng ol* ibaresi bulunuyor. Çıgan Tatarların Mogol tarihlerinde gelen isimlerinin türkçe olduğunu P. PELLİOT daha önce anlamış ve bunların dil itibariyle Türk olduklarını ileri sürmüştü (*T'oung-Pao*, XXVI, 125-129, 170). H. HOWORTHE, *the northern Frontages of China* (d. *JRAS*. 1875) Cenubî Mogolistanda bugün mogolca konuşan yahut tarihte zikri geçen urukların menşeini Türk sayıyorsa da, bunda bugün o isimleri taşıyan kabilelerin Batıtürkistanda türkçe konuşmakta olmalarını davasına esas tuttuğundan, metod itibariyle sakattır, çünkü Mogol yahut gayrıtürk oldukları tarihen sabit olan birçok uruğlar asırlar zarfında türkleşmişlerdir. Kavimlerin menşeine ait tetkikatta: tarihlerde mevcut lisanî kayıtlara, örf ve âdâta ait kayıtlara, damga ve saire kavmî işaretlere, «uran» sembollerine, menşee ait tarihî rivayetlere ve halk rivayetlerine dikkat etmek şarttır. Ayrı türk uruklarının menşe ve karabet münasebetleri bu bakımdan yeni baştan tetkika muhtaç haldedir. **32** — Kimaklarda Tatar uruğu için bk. GARDİZÎ/BARTHOLD, s. 82. **33** — Bu **18 kabile** isimleri *Festschrift für Hirth*, s. 299 ve BRETSCHNEİDER, *Med. Researches*, I, 213 naklolunmuştur. **34** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, I tercüme, s. 175-78. Horezmşah Muhammedin annesi Türkân Hatunun mensup olduğu kabilenin ismi kaynaklarda hem *Bayat* hem de *Bayaut* şeklinde yazılmaktadır. **35** — REŞİDEDDİN, *Favâ'id-i Sultâniye*, Nuruosmaniye, N. 3415, vr. 144b: Az cumla-i kamâlât-i Sultan (Olcaytu) khallad allâhu mulkahu dar 'ilm u hunarparvari u nâm-i nik andâzi ân ke, in banda-i ḍa'īf çün kitâb-i Câm'al-tavârikh u Kitâb-i Tavdihât u Miftâh al-tafâsir u Favâ'id-i Sultâniye u çand kitâb-i diğar *dar mogoli* ba nâm-i mubârakaş tamâm kard çandân suyugamişi u marhamat u tavqir u ihtiram u tarbiyat u 'avâtif dar haqq-i in banda farmûd ke az ibtidâ-i 'âlam tâ aknûn hiç padişahî dar haqq-i hiç kas nafarmûda u dar hiç tarikhi na âmada. Bu sözleri *Fevaidi Sultaniye*'nin arapça nüshasında da aynen mevcuttur. **36** — KLAPROTH, *Mémoires relatifs à l'Asie*, I, Paris, 1826, p. 192-194, II, p. 391-393, 400. **37** — Bk. Z. V. TOGAN, *Mogollar, Çengiz ve türklük*, s. 8-9; *TVORAO*, IV, 137 = ZVORAO, IV 380. PELLİOT, d. *Toung-Pao*, XXVI, Şatoyu = Ak Tatar ile birleştirmiştir. **38** — Bk. VLADİMİRTSEV, d. *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences du Russie*, 1930, N. 9, s. 164. **39** — *Kayat* şekli için bak *Travels of Johan Scheltberger*, Hakluyt Society, LVIII, London, 1879, s. 179. **40** — EL-BİRÛNÎ, *Kitâb al-tafhîm*, neşr. R. RAMSAY WRİGHT, London, 1934, s. 240-41. **41** — PARKER, *Thausend years of the Tartars*, 1926, p. 99, 150, 223, 233. **42** — HYACİNT-BİÇURİN, *Sobranye*, I, 441. Şimdi ŞEREFÜZZAMAN MERVEZÎ'nin eserinde keşfolunan kayitler dolayısiyle Çin kaynaklarında Kay ve Kun meselesi bir daha tetkik olunmuştur, bk. V. MİNORSKY *Sharaf al-Zaman Tahir Mavrazi on China, the Turks and India*, London, 1942, p. 95-99. Bk yine W. Eberhard, d. *Belleten*, VIII, 1944, s. s. 567-588 ve ilerde B. 5 Hş. 39. **43** — *Biblioteka Vostoçnıkh İstorikov*, I, s. 34 **44** — MİNHÂC ÜCZACÂNÎ, *Tabaqât Nâsirî*, nşr. NASSAU Lees, s. 353. **45** — CUVEYNÎ, *Cihanguşâ*, nşr MİRZA MUHAMMED KHAN-QAZVİNÎ, I, 1912, s. 181 = REŞİDEDDİN/BLOCHET, s. 64 **46** — CÛZACÂNÎ, s. 353. **47** — Bk. BARTHOLD, *Turkestan v epokhu mongolsk. naşestviya*, I, 162. **48** — Çengize ait mogolca kitabenin bibliyografisi için bk. B. LAUFER, *Oçerki Mongolskoy literaturı*, Leningrad, 1927, s. 27-28 **49** — *Çengiz'in* türkçe sikkesi için bk. *ZVORAO*, IV, 303 (= Ch. FRAEHAN, *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschi's*, Petersburg 1832. s. 60): *Qaan al âdil Çengiz Khannıng yar-*

hşı **50** — Hazarların ülkesinde Türgiş ve Ezgiş'ler için bk. ŞEMSEDDİN DIMAŞQÎ, *Nukhbat al-dahr*, ed, MEHREN, s. 146, 263; Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 270; Dağıstanda Andirey(=Belencer) yanında «Cumul» yahut «Cümül» karyesi bulunuyor, bk. TAHİR MEVLEVÎ, *Şeyh Şâmilin Gazavatı*, İstanbul, 1333, s. 19. **51** — Bk. THA'ÂLIBÎ, *Ghurar mulûk al-'acam*, s. 617 **52** — MAS'ÛDÎ, *Murûc*, Paris tabı, II, 236. **53** — YAQÛT HAMAVÎ, «QADİSIYA» maddesi. **54** — DEGUIGNES tercümesi, II, 236. **55** — MARQUART, *Eranşahr*, s. 61-65. **56** — CHAVANNES, *Documents*, p. 171. **57** — Bk. İBN AL-BALKHÎ, *Farsnâme*, (Gibb Memorial new series, I), London, 1921, s. 109; İBN QUTAYBAH, *Ma'ârif*, 1309 Mısır tabı, s. 226. **58** — Bu şiirler T. KOWALSKY ve Ernst Mainz tarafından tahlil ve neşredilmiştir. **59** — MUSLİM, *Sahih*, İstanbul 1330, c, III, s. 171. **60** — İBN HİŞÂM, *Kitâb al-ticân*, Hayderabad neşri, s. 436. **61** — Bk. WELLHAUSEN, *Das arabische Reich*, s. 247-306. **62** — Gurak'in Çin imparatoruna mektubu için bk. CHAVANNES, *Documents*, 215; BARTHOLD, d. *ZVORAO*, XVII, 0140-0147. **63** — Türkeş, İBN A'THAM AL-KÛFÎ'de *Trqş* şeklinde yazılmıştır. **64** — Bu Baycur oğulları'nın nesebi için bk. MAQRQUART, *Eranşahr*, 300-303. Bunların isimleri yazmalarda muhtelif şekilde yazıldığından Beni Macur, Beni Anucur, Bayuncur ve saire şekillerde yazılmıştır. Bk. *Notices et Extraits*, VII, 120-122; YA'QÛBÎ, *Târikh*, II, 465, 575. **65** — Maveraünnehirin İslamiyetten önceki mahalli melik-krallarının menşeleri meselesine ait araştırmalarım «Göktürkler devrinde feodallar» ismi altında tertip ettiğim bir eserde tafsilât verilmiştir, daha tabolunmamıştır. **66** — Semerkand yanında *Tukhs(iy)ancket* ve *Tukhsici* isminde köyler YÂQÛT, I, 828 zikredilmektedir, ki Tuhksi uruğuna mensup olsalar gerektir. HIUEN-YSHANG'a göre İslâmiyetten önce Semerkand hükümdarının ordusu cesur ve fedakâr *Tchie-kie* kavmine mensuptu (*Mémoires*, p. 19), ki bunun *Çigil* olduğunda şüphe yoktur. Yani Semerkand şehrinde yerleşen Türkler olarak Çigiller kaydedilmektedir. Çigil, Tukhsi ve Karluk hep bir arada yaşıyan Çu ve Ortatiyanşan uruklarıdır. **67** — Bk. Z. V. TOGAN, İBN FADLAN mukaddimesi, s. XXII. **68** — İBN KHALDUN, *'Unvân al-'ibar*, Mısır tabı, IV, 339. **69** — Bu bahislere ait tafsilât ve mahzlar için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, mukaddime, s. XVIII-XXV. **70** — Oğuzların reisi Küdherkin'in müslüman olduktan sonra irtidadı (*İbn Fadlan*, 26); Hazar hakanlarının bir defa 737 de müslümanlığı kabul ettikten sonra yahudileşmesi (a. es. s. 102, 302), sonra 965 hududunda Horezmşahlara müracaat ederek tekrar müslüman olmaları (BARTHOLD, *12 Vorlesungen*, s. 65, İBN MİSKAVAYH'ten). **71** — Mahmud Gaznevi hakkında bk. İBN KHALLİKAN, *Vafiyât*, Bulak, II, 113; İlhanlar Takudar zamanında müslüman olmuştur. Olcaytu için bk. HAFIZ ABRU, *Dhayl-i cami' al-tavârikh*, Tahran tabı, s. 48, 52. Altın Orda hanları da Berke zamanında müslüman olmuştu. Sonra şamanlığa döndüler, sonra Özbek zamanında tekrar müslüman oldular. **72** — İslâm medeniyetini Yunan medeniyetinin devamı gibi bakan EL-BİRÛNÎ'nin sözleri bk. *Birunis Picture*, s. 62. **73** — Bu mütalâalar tarafımdan *Der Islaâm und die geographische Wissenschaft* unvanlı makalemde *Heidelberger Geographische Zeitschrift*, XL, 1934 te ve ingilizce olarak Hayderabad-Dekkan'da münteşir *Islamic Culture* mecmuasında, yani sene Ekim ayı nüshası neşredilmiştir. **74** — Yabaku-Khallukh(Karluk) için GARDİZİ BARTHOLD, s. 81-82. **75** — *Bilga Nuç-çur* da okunabilir, bk. yukarıda Hş. 16. **76** — Bu hâdise Arslan Han Muhammed bn Süleyman zamanında olmuştur, bk. İBN-ATHİR, Bulak tabı, XI, 55-56; BARTHOLD, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London, 1928 (kısaltma: BARTHOLD, -*Türkestan*, ingiliz.) s. 826. **77** — MAHMUD KAŞGARÎ, I, 10, satır 3-4 ve I, 127 «alımga» maddesi. Her iki yerde

«sultan» ve «salâtin» derken Selçuklular kasdedilmiş olduğu fikrindeyim. **78** — Bk. *JA*. 1924 nov.-dec.p. 607-627. **79** — Horezm dili için bk. Z. V. TOGAN *Hwarezmische Sätze in einem arabischen Fiqhwerke*, d. *İslamica*, III, 1927, s. 190-213; yine Z. V. TOGAN, ve W. HENNİNG, *Über die Sprache und Kultur der alten Charezmier*, d. *ZDMG*. XC, Heft 3/4, Anhang, s. 27*-34*. **80** — Bk. *Türkili tarihi*, s. 60-61, 111. **81** — Sogdça isimler *(Estaberdad, Rivdâd, Dehinuy, Masendan, Furfarakh, Rustagfin, Zagrsavzan* v.s.) BARTHOLD, *Turkestan* ingl. 121-133 teki listede bulunulur; Temür zamanında *Tüye Tartar* kanalları sahasındakileri isimleri *(Belgüvüt, Qafçagay, Taş Arık, Aqar, Üç tepe, Qul biye tepe, Aqqaş)* hep türkçe ve Temür'ün emirlerinin isimleri *(Uzun Şemseddin, Altan qan, Hudaydad, Hinduşah Hazin, Küçe Melik, Behlul)*dir. Bunun gibi Murgap nehrinden Temür'ün emriyle çıkarılan kanallardan 20 kadarını HAFİZ ABRÛ coğrafyasında zikretmiştir, ki bunlardan 9 u Temür'ün emirlerinin ismini taşımaktadır. Ben bu meseleyi Temür tarihine ait eserimde mufassalen anlatmışımdır. **82** — Bu *Karlık(Khallukh)* köyleri Rus erkânıharbinin 2 verstlık haritasında mevcut olduğu gibi, oraya dahil olmıyanlarını da 1921 de ben bizzat tesbit ettim. *Aferinkent* için bk. Z. V. TOGAN, *Türkili tarihi*, s. 54, 59. **83** — *Yazar* ve *Tâq-i Hisâr* hakkında NECİB BN MUHAMMAD BEKRÂN, *Cihânnâme* Paris, Bibliothque Nation, yazması, anc. fond Pers, 384, vr 205b-206a. Merv ile Balkh arasında tüccarların nakliyat işlerinde çalışan Türkmen nakliyeciler fıkh kitaplarında zikrolunuyor, bk. *İslamica*, III, 1927, Leipzig, s. 209. Herhalde şimdiki Andkhuy, Akhça ve Şıbırgan taraflarındaki Türkmenler daha Moğollardan önceki devirlerde oturak hayata geçmiş bulunuyorlardı. **84** — Bk. Z. V. TOGAN, *Türkili tarihi*, s. 80-81, ve s. 444, haşiye 229. **85** — Buna ait tafsilât SEYFİ HARAVİ'nin *Tarikh-i Mulûk-i Kert*'inde bulunmaktadır, ki nüshası Kâbil şehir kütüphanesindedir ve hulasaten Hafiz Abru Mecmuasına da idhal edilmiştir. bk. Damad İbrahim Paşa nüshası, -N. 919. **86** — Yedisu'da keşfolunan suryanice hıristiyan mezar taşlarından sonuncusu 1365 senesine aittir, ki KOKOVTSEV tarafından okunmuştur. **87** — BARTHOLD'ün sözleri konferanslarında, *12 Vorlesungen*, s. 135. OTTO ALBERTS, *Die aristotlische Philosophie in der türkischen Literatur des XI. Jh.*, Halle, 1900, s. 27. **88** — RADLOFF'un yanlış kıraetleri, *Kutadğu Bilik*, Fergane nüshası ile mukabeleden sonra taayyün etmiştir. Bu mesele ile şimdilik ancak ben meşgul oldum, daha neşriyat yapmadım. **89** — MAHMUD KAŞGARİ için bk. Z. V. TOGAN, *Divan-u lugat-i altürk*'ün *telif senesi hakkında*, d. *Atsız Mecmua*, 1932, N. 16; Z. V. TOGAN, *«Mahmud Kaşgari'ye ait notlar*, d. *Atsız Mecmua*, 1932, N. 17. Bu son makalede Kaşgari'de münderec bir türkçe beytin Farazdaq'tan tercüme olduğu izah edilmiştir. Mahmud Kaşgari'ye dair malûmat prof. A. CAFEROĞLU, *Türk dili tarihi notları*, İstanbul, 1943, I, s. 52-58 de verilmiştir. **90** — MAHMUD ZEMAKHŞARİ'nin *Mukaddimet ül-edeb* kitabı ile benim nezaretim altında Türkistanlı AİT MUHAMMED meşgul olup tenkidi neşrini hazırlamıştı. Bunda *Mukaddimet ül-edeb*'in İstanbul kütüphanelerinde mevcut bütün nüshaları karşılaştırılmıştır. Bu eser Türkiyat Enstitüsü tarafından neşredilecekti, nasılsa neşredilmedi. Taba hazırlanmış nüsanın Köprülü Fuad'ın elinde olacağını zannederim. Bu kitabın moğolca izahlarını ihtiva eden nüshası türkçesi ile birlikte N. POPPE tarafından, *Mongolski slovar Mukaddimat al-adab* ismi altında, 1938 de Leningrad Akademisi tarafından neşredilmiştir. *Trudy İnstituta Bostokovedenya*, XIV). **91** — Mısırda uygurca yazanlar için bk. *(TM*. II 336-7. İBN KHALDUN'un sözü Esad Efendi, N. 2268 deki seyahatnamesindedir. Temür'ün Fransız kıralına yazdığı mektup *Kâve*, Berlin 1921, N. 5 Muhammed Khan Qazvini tarafından yeniden neşredilmiştir. Temür'ün Altaydaki kitabesi için bk. *Protokolli*

Turkestanskago Krujka Liubiteley Arkheologiyi, IV, 1899, s. 168. Temür'ün Ulutavdaki uygurca kitabesi Z. V. TOGAN, *Temür, Beyin uygurca bir kitabesi*, d. *Çınaraltı*, 1943, N. 117. **92** — Temür'ün vakanüvislerine ait kayitler Z. V. TOGAN, *Türkili tarihi*, s. 192 de gösterilmiştir. **93** — ALİŞİR'in bu şiirlerinin çağatayca asılları *Türk Yurdu*, XXVII, 1943, sayı, 1-2, s. 5-6 da nakledilmiştir. **94** — Bunları *İslam Ansiklopedisi*, *I* 356-57. de saymışımdır. **95** — Bunların bazılarının menşeini ayni yerde kısaca bahis mevzuu ettim. Buna ait tafsilât İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesince neşrine başlanan *Alişir Nevayî, hayatı ve eserleri* nam eserimde bulunuyor. **96** — SADIQÎ KİTABDAR, *Mecme' ül-khavâs*, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi, türkçe yazmalar, N. 4098, vr. 491b. **97** — Sıcak ve soğuk su arasındaki siklet farkı için bk. E. WIEDEMANN, *Über die Wage des Wechsels(nach al-Khazini) und die Lehre von Proportionen nach Al-Biruni* d. *Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften*, B. 48. Horasanda El-Bîrûnî'nin kanalları HÂKİM NİSÂBÛRÎ'nin *Tariki Nisabur*'unda, Bursa Eynebey, Hüseyin Çelebi Kütüphanesi, tarih yazmaları N. 8, vr. 65a. **98** — EL-BÎRÛNÎ'nin *Târikh-i Khorezm* ve *Akhbar-i Khorezm* ismindeki kitabından YÂQÛT HAMAVÎ nakleder, fakat o kitap bize kadar gelmemiştir. ABU 'L-FADL AL-BAYHAQÎ *Tarih*'inde EL-BÎRÛNÎ'nin *Masahir-i Khorezm* ismindeki eserinden Me'mun oğulları Horezmşahlara ait fasılları (MORLEY neşri, s. 836-868, arada kendinden de bazı sözler ilâve ederek) nakletmiştir. İhtimal YÂQÛT.un zikrettiği iki isim ayni kitaba ait ise, Bayhaqi'nin naklettiği de ayni eserdir. **99** — El-BÎRÛNÎ'nin mutaassıp İran milliyetperveri olduğu hakkında E. SACHAU, *Al-Âthâr al-bâqiya* metni neşrinin mukaddimesinde, s. XXVII ve MİRZA MUHAMMED KHAN QAZVÎNÎ'nin 'ARÛDÎ, *Çahâr Maqâle*'sinin haşiyelerinde, s. 196 yamışlardır. Qazvini'ye göre El-Birûni «İranlı olan her şeye ve herkese muhabbet, hattâ aşk hususunda kendini zaptedemiyecek derecede ihtiyarsız olmuştur». Halbuki El-Birûni'nin eserlerinde buna ima kabilinden olsa dahi hiç bir kelimeye rastlanmaz. Bilâkis El-Birûni kendi eserlerinde dil olarak arapçayı sevdiğini farsçayı ise bir Kisra efsaneleri, tandırbaşı hikâyeleri dili olarak tanıdığını, bu dile karşı istihza meâlinde zikreder*(Saydana*, vr. 9a). Acemlerden de yalancı ve mubalagacı bir kavim olarak istihza ile bahseder (bk. al-*Cumâhir fi 'l-Cavâhir*, Kayseri nüshası, 23a, 37a, 93a). Romadaki Santo Stefano kilisesinin azametine dair bir rivayeti naklederken, tavsifindeki mübalgaya işaret ederek «eğer bu hikâye Fars ülkesine dair (Farslar tarafından) söylemiş olsaydı, bunun te'vili kolay olurdu» diye Farslarla alay etmiştir. Eski medeni kavimlerden El-Birûni'nin hayranlıkla bahsettiği kavim kendisinin vazih olarak kaydettiği gibi «hıristiyanlıktan önceki» Yunanlılar ve Romalılardır. El-Birûni İranlılardan Zerdüştilerin ve Deylemilerin İran milli emellerini tahakkuk ettirmek yolundaki gayretlerinin boşa çıktığını Allaha şükürler söyleyerek anlatmıştır. **100** — *Patancal* Köprülü Kütüphanesi yazması, N. 1589, N. vr. 408a: Himam al-nâs fi 'l-dunyâ mukhtalifa ve 'imârat al-'âlami bi ikhtilafihâ muntazama. **101** — *Al-Âthâr al-bâqiya*, s. 47: Ahl Khorazm va in kânû ghuanan min davhat al- fursi va nab'atan min sarhatihim **102** — İhtiyar Türkmene dair kayitler *Birun's Picture*, s. 82. 114. **103** — YÂQÛT HAMAVÎ, *İrşâd al-arib*, ed. MARGOLİUTH, VI, 308: *va mâ azunnuhu yurâd bihi illâ annahu min ahli al-rustâQ* **104** — Bk. *Biruns Picture*, s. 66; ayni kayit *Qânûn Mas'ûdi*'de de (bk. Veliyeddin Efendi, N. 2277, ver. 104b) bulunuyor. **105** — *Kırız Tengızı, Isı köl, Qara tut* gibi kelimeler, *sıçqan, od, tafışkhan, yunt, qoy, taguq, töngüz*(domuz) gibi yıl isimleri vermiştir. Türkçe 12 ay isminde «*törtünc*» ve «*beşinç*» ayların «*onunç*» aydan sonra gelmesi bir istinsah hatasından ibarettir. Bundan EL-BÎRÛNÎ'nin türkçe bilmediğini istihrac edenler ya-

nılmışlardır. Listenin sonunda matbu nüshada *«yetinç ay»*, yani «yedinci ay» seklinde yazılan kelime kitabın Umumi kütüphane ve Topkapı saray nüshalarında «yknç ay» şeklinde yazılmıştır, ki *«bir yeğirminç ay»*dan muharref olsa gerektir. *«Altınç»* ve *«sekisinç»* aylar arasında gelen «başinç» sözü Umumi kütüphane nüshasında «yatinç» seklinde de okunduğundan bununla «yedinci ay» belirtilmiştir. 8 inci ve 9 uncu ayların isimleri *«sekisinç»* ve *«toqsunç»* ay şeklinde yazılması dikkate değer. Umumiyetle **El-Birûni'deki türkçeler Horezmde konuşulan türkçedir**, ki Mahmud Zemakhşari'nin eski nüshalarına mutabıktır. Her halde El-Birûni'nin türkçesi NEMETH GYULA, *Die Inschriften des Schatzes von Nayg-Szent-Miklos*, Budapest, 1932, s. 50-59 'ten de öğrendiğimiz, **Peçenek şivesine yakın bir türkçedir.** Bu ayrıca tetkika değer bir mevzudur. El-Birûni Türk kavimleri hayatına karşı derin bir alâka göstermiş, Bulgarların, Uygur, Oğuz, Karlık, Khalaç ve sairenin adat, akide efsane, sanat, ve saire hususlarına dair küçük fakat kıymettar kayitler bırakmıştır. Eğer El-Birûni de bir temayül aranmak lâzım gelse, ona Horezm ve Türk vatan ve el severi denebilir. El-Birûni kendisinin Horezm tarihine ait eserinde son Horezmşah Ebul'Abbâs Me'muna'a (ki El-Birûni bunun vezir ve müşaviri olmuştur) Türkistan hanları, yani Karahanlılar ile dostluk ve ittifak akdine ve Türkistan (yani Kaşgar) hanları ile Batıtürkistan hanı Ilk(Nasır) arasındaki ihtilâfları yatıştırarak bu sülâleyi dostlukla elde etmeyi tavsiye ettiğini zikreder*(Tarikh-i Bayhaqi*, s. 844). El-Birûni'nin bu sözlerinden onun Türk milliyetperveri olduğunu istidlâl etmek yerinde bir dava olurdu; fakat El-Birûni gerek Hind ve eski İran din ve mezheplerini tam bir feragatle öğrenirken, eski Horezm kültürünü Araplar(Kutaybe) tarafından imha edilmesine teessüf ederken, keza Türklerin kültürüne, tarih ve etnografyasına ait malûmat toplarken ancak bir hakikat aşıkı olarak hareket etmiştir. **106** — *ZVORAO*, III, 146-161. **107** — *Ulûm-i hikâmi, ke ba taghyir-i milal u adyân u ikhtilâf-i kalima-i zamân ghubâr-i taghyir u tabaddul ba harâmil-i ân nagardad.* **108** — İBN-TIQTAQA, *Kitab Al-Fakhri fi âbâd al-saltana*, Mısır tabı, s. 23. **109** — Rasadhaneye ait Abdurrazzaq Samargandi'nin sözleri E. BLOCHET, *Introduction a l'histoire des Mongols*, p. 88 ve NÂQİB AL-AŞRÂF HASAN KHOCA-İ BUKHARİ, *Mudhakkir al-ahbâb*, Kâbil nüshası, vr. 38-39, benim istinsah ettiğim nüsha, s. 10-11. **110a** — *Şacara-i Atrak* hakkında KHONDEMİR Uluğ Beğ'in kendi eseri yahut başka birisi tarafından yazılıp ona ithaf edilmiş dediğinden BARTHOLD bu eseri başka birisinin eseri olacağını zannetmişse de, diğer muasırları eseri Ulug Beğin telifi olarak kaydetmişlerdir. Eserin içinde müellif Temür hakkında bir evlad dili ile tebcil ettiğinden bunun Ulug Beğin eseri olduğunda şüpheye mahal kalmıyor. Uluğ Beğin «Temür Küregan himmetidin Uluğ Bek Küregan sözüm» yazılı sikkesi BARTHOLD tarafından *Izvestiya Rossiyskoy Akademiyi materyalnoy Kulturı*, t. II, 1922, s. 190-192 neşir ve izah edilmiştir. **110b** — HEKİM SANÂ'İ *Divan*, Tahran tabı, 1935, s. 138. **111** — Maveraünnehirde islâmiyetten önce hâkim olan Sogd ve Horezm kültürlerinin hakiki mahiyeti ve onun Türk kültürü ile münasebeti meseleleri daha lâyıkiyle aydınlanmış değildir. BARTHOLD ve JNOSTRANSEV'in yazıları (BARTHOLD, *Türkistan* ingl. s. 180-1 ve *Vostoçunıye Zametki*, I, 1927, s. 11-25; İNOSTRANTSEV d. *ZVORAO* XXIV, 133-44) bu ülkelerde hakim aristokrat tabakasına ve defin merasimine münhasır kalmıştır. Bu aristokrasiden «toprak aristokrasisi» (territoryal aristocracy) gibi «sermaye aristokrasisi» (moneyed aristocracy)ye de Araplarca «melik» denilmiştir (TABARİ, II, 1444) «Dihkan» tesmiye olunan toprak aristokrasisi eski İran dihkanlarından farklı olarak «taht» ve «mihrab» (altar) ile bağlı olmamış, İran padişahları tarafından köylüler kendisine köle olarak verilen müstebid «dihkan»lara (bk. TABARİ, I, 434) ben-

عباس تورات
١٢ صيرانا ترك ...
١٩٧١ تذكر

zememiş, bilâkis Buhara feodalı (Buharkhudat) ancak eşrafın oğullarından toplanan fahri muhafız kıtalarına dayanmış (NARŞAKHÎ, s. 7-8) ve tebaası üzerinde despot kesilmemiş ve dini otoriteye mâlik olmamıştır. Bu aristokrasinin nüfuzlu olan büyükleri (Buhara, Semerkand, Keş, Şaş, Fergane ve Usrusene dihkanları) menşe itibariyle Türk idiler. BARTHOLD, İran ve Çin ile ticaretten zenginleşen «sermaye aristokrasisi»nin de Buharada Cumuk Türklerinden olduğuna ait rivayete dikkati çekmiştir (*Turkestan*, 181, haşiye, 5). Ölünün kemiğini etinden ayırdıktan sonra murabba çömlek sandıkçalarda (assuarium) defnetmek âdetine ait tarihî kayıtler, Zerefşan havzasındaki buluntularla sabit olmuş(*ZVORAO*, XVII - XVIII); fakat bunun daha iptidaî ve eski şekli son zamanlarda Talas ve Çu havzasında bulunmuştur(BARTHOLD, *1922 de Türkistana seyahati hesabı*, s. 18-19). Diğer İran kavimlerinde bulunmıyan bu âdet eski Tik'lerde bulunduğu gibi (bk. yukarıda, s. 387), Türkişlerde de kemiği etten tecrid ederek defnetmişler (TABARÎ, II, 472; *ZVORAO*, XXIV, 134), Hazar ülkesindeki Kübeçilerde de etten tecrid edilen kemikleri torbalarda defnetmişlerdir(*ZVORAO*, XIII, 0101-4). Sandıkçaların üzerinde kuş resmi de bulunduğundan bu âdetin Türklerdeki «ölüm»=«uçmak» telâkkisi ile bağlı olduğu görülüyor. Sogd medeniyetini asıl İran medeniyetinden ayıran, onun Türk medeniyeti ile müşterek cihetlerini teşkil eden bu gibi hususlarla beraber Sogd ve Horezmdeki dihkanın köy ve kasaba ortasında yükselen «kurgan» üzerinde oturması ona **köylülerin arasında yaşıyarak** üzerlerinde kuvvetlice bir hâkimiyet temin etmiş olduğunu zannettirir. İleride B. 4, Hş. 609 da bahsedilecek Loess «Marginal zone»unun Batıtürkistandaki kısmı da bir feodal teşkilâtını yaşatmıştır. Fakat bunun steplere yakın yerlerde (Yedisu'da ve Uyguristanda) inkişafı istibdadı ve dinî otorite temin eden İran feodalizminden çok farklı olmuş, *dihkan*'ın türkçesi demek olan *tarkhan* zura', demirci ve tüccar esnafının şefi, lunca reisi gibi bir şey olmuş görünüyor. Şaman dininin tarhan ve kam'lara ahali üzerinde temin ettiği otorite pek gevşek olmuş; fakat Sogd ve Horezmde Zerdüşt dininin intişarı, oralarda İran tesirini arttırmıştır. Oğuzlarda ve Hazarlarda tarhanlık için bk. *İbn Fadlan*, s. 30, 296, 300. **112** — Bk. Z. V. TOGAN, *Temür Bekin islamiyete bakışı*, d. *Atsız Mecmua*, 1932, N. 13. **113** — Şahruh hakkında İBN ARABŞAH, Mısır tabı, s. 212. **114** — *Mu'iz al-ansâb* (=REŞİDEDDİN, *Su' bi pencgâne*'sine Şahrukh ve Hüseyin Baykara zamanlarında yapılan ilâveli şekli) Paris, anc. fond Persan 67. İlhanlılar devri için bk. *Zeyli Câmi'üt-tavarikh der Mecmua-i Hafiz Abru*, Nuriosmaniye, N. 3271, vr. 5a: Olcaytu tahta geçince «ra'aya-i tacik» için Reşideddin ile Sadeddin Savecinin, «kâr-i leşker ve ulus'i Mogol» için Kutlugşa ve Çoban Noyanların tayin edildiği kaydedilmiştir. **115** — BABUR MİRZA *Baburnâme*, MUHAMMED SALİH, *Şibâninâme* ve NASRULLAHÎ, *Zübdet ül-âsâr* gibi çagatayca tarihî eserlerde hep böyledir, yani bunlarda «vezir»lerden pek bahsedilmez, yalnız Türk «bey»lerinden bahsedilir. **116** — Türk Uygur ve Mogol kadınları için başlıca menbalar İBN FADLAN, VANGYEN-TE, GARDİZÎ, MARKO POLO, RUBRUK, PLANO KARPİNİ, İBN BATTUTA, KLAVİJO, HAFİZ ABRU ve ŞEREFEDDİN YAZDÎ vesairede çok malûmat olduğu gibi Çengizin tarihlerinde bilhassa *Yuan-çao-bişi*'de ve minyatürlerde de istifade edilecek malûmat vardır. **117** — *JA*, 1847, t. IX, s. 52-66. **118** — *Tarikh-i Mubarakşah Ghuri*, ed. DENİSON ROSS, s. 44-45 ve Z. V. TOGAN, *On Mubarakshah Ghuri*, d. *BSOS*. VI, p. 855. **119** — Meselenin tarihine ait umumî malûmat V. THOMSEN, «Şarkitürkistanın mazisine dair», *T. M.*, II, 33-36 da verilmiştir. SVEN HEDİN, AUREL STEİN, P. PELLİOT, GRUNWEDEL, LECOQ, OLDENBURG, KOZLOW ve sairenin hafriyatı ve bulunan eserlere ait tetkikatın mufassal bibliografisi tarafından tertip olunmuşsa da daha neşredilmemiştir. Altay türk şiir

vezni için bk. RLDLOFF, *Über die Form der gebundenen Rede bei den Altaiern,* d. *Zeitschrift für Volkspsychologie und Sprachwissenschaft,* IV, Berlin, 1866, s. 85-114; T. KOWALSKİ, *Ze stud Jow nad forma poeziji ludow tureckich,* Krakow, 1922 (sonunda fransızca olarak hulâsa edilmiştir); Mahmud Kaşgarîde bulunan parçalardan maada Uygur şarkıları da W. BANG ve A. GABAİN d. *UJ,* X, 1930, s. 208-210. **120** — CÂHİZ'in Uygurlara ait yazısı, MARQUART, *Streifzüge,* s. 91-95. **121** — MUBAREKŞAH GHURİ, s. 46. Hazarlar ibrani yazısı da kullanımışlar, b. AL-NADİM *Kitâb al-Fihrist,* s. 20. **122** — G. NEMETH, *Die İnschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos,* s. 36-44. **123** — *12 Vorlesungen,* 29-30. **124** — *İbn Fadlan,* hşr. s. 200. **125** — BARTHOLD, *12 Vorlesungen.* 66. **126** — Bu nevi sikke Y. A. MALOV tarafından Kazan Üniversitesi Arkeoloji cemiyetinde bahis mevzuu edilmiştir. **127** — Mektuplar KOKOVTSEV tarafından uzun şehrlerle yeniden neşredilmiştir; mektupların sahte olmadığı Z. V. TOGAN, *Völkerschaften des Chazarenreiches,* s. 50 de izah edilmiştir. **128** — Hazar çadırları için bk. *İbn Fadlan,* 120-21. Evlenmeler için yine bk. BROSSET, *Histoire de la Géorgie* I, 257-58. Hazar kılıçları için bk. BELİAYEV, *O bulate i Kharaluge* d. *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. Kondakov,* Parague, 1926, p. 159. Fahreddin Kırzıoğlu Kars taraflarında Köroğlu rivayetlerinde «Khazaran kılıncları» söylendiğini haber vermektedir. *Türk Yurdu* XXVI, 1942, sayı, 8, s. 260). **129** — Hazarlarda suni kirpi manialarl kullanıldığını GARDİZİ/BARTHOLD neşri. 96 ve MERVEZİ/MİNORSKY, Text, s. 21* ve transl. 33. **130** — Ruslarda *hakan* ve *tudun* için bk. ilerde B. 5, haşiye 194. **131** — Hazar hakanlarına ait vecize ve hikâyelerden bazıları *İbn Fadlan,* hşr. s. 264 te gösterilmiştir. **132** — E. CHAVANNES et P. PELLİOT, *Un traité Manichéen retrouvé en Chine,* Paris, 1913, p. 176-177.

(Izvestiy. Obşç. arheo. kazan. XXIV, 588)

BÖLÜM : 3

1 — CÂHİZ, nşr. VAN VLOTEN, s. 40-41, Türkün müdrik olduğunu ifade eden cümle, s. 40. **2** — BARTHOLD, *Turkestan,* ingl. p. 461. **3** — *Selçuknâme,* Topkapı nüshası, N. 1391, vr. 16b. **4** — CÂHİZ, 36, 49: *aduvvun şadîdun kalbuhu, qalîlun salbuhu;* diğer rivayetler: *şadîdun kalbuhum qalîlun salbuhum.* **5** — *DLT,* I, 294; CUVEYNİ, I, 17. KERİMEDDİN AKSARAYİ, *Musamarat al-ahbâr,* nşr. 51-53; ABDULLAH BN FADL AL-ŞİRAZİ AL-VASSAF, *Tacziʼat al-amsar u taziʼat al-aʻsâr* Bombay tabı, (kısaltma: VASSAF), s. 43-4. **7** — **KURD**'un rehberliği uygurca Oguz destanı, neşr. BANG-RACHMATİ, s. 17; suryani MİKAİL'in rivayeti, *Chronique de Michel le Syrien,* ed. J. CHABOT, III, 152. Kurdun baba, anne, sütanesi olması ve diğer rivayet farklarının Uysun, Göktürk ve Uygurlarda görülen şekilleri MARQUART, *Komanen,* s. 30-33. bahis mevzuu edilmiştir. **8** — **YEDECİLİG**'e ait kayıtlar İBN AL-FAQİH Meşhed nüshası, vr. 171a-173a. KÖPRÜLÜ FUAD, *Eski Türklerde yağmurtaşı,* d. Edebiyat Fakültesi Mecmuası, (kısaltma: *EFM*), IV (1925), 1-11. El-Bîrûnî' nin buna inanmadığını ve birisinden tecrübe ettirdiğini anlatan sözleri, *Birunis Picture,* s. 89-90. **GÖLDEN YAHUT DAĞDAN ÇIKAN ATLAR** meselegi «Türklerde at terbiyesi» ismindeki eserimde mufassalen anlatılmıştır, daha intişar etmedi (almancadır); mehazlar için bk. ileride B. 3, hş. 330 ve NEMETH G. d. *KCsA,* I. Eränzungsband, s. 345-52. Türk cihnagirlik ananesi Tunga Alp-Afrasyab hakkında «ajun begi» tâbiri kullanması ile de (bk. MAHMUD KAŞGARİ, III, 31) ifade edilmiştir. MAS'UDİ

(8)

(Murûc, Mısır tabı, s. 77) «yırdıcı'ların padişahı ve atlıların padişahı» olmayı Türk hâkimiyetinin sırrı gibi gösterir. M. ROSTOVTSEV «ilâhlaşmış atlı»nın Han sülâlesi zamanında Çine ve kendisince bir Türk kavmi olarak kabul olunan Kuşan'lar vasıtasiyle Hinde kadar yayılan bir kült olduğunu isbat ettiği halde, bunu bir İran malı göstermesi *(Bog-vsadnik na yoge Rossiyi v İndoskithiyi i v Kitaye,* d. *Seminarium Kondakovianum* (kısaltma: *SK),* I. **9** — *Kopuz* mecmuası, İstanbul, 1939, sayı 6. **10** — «Alp Arız» için bk. RIDVAN NAFİZ, d. *Türk Tarih, Arkeologya ve etnografya dergisi,* II, Ankara, 1934, s. 243-49. **11** — *Dede Korkut,* ORHAN ŞAİK neşri, s. 22-57. **12** — Temür devrinde «Yalgız Yıgaç» için bk. ŞEREFEDDİN YEZDÎ, *The Zafar Nâmâh,* Calcutta tabı (kısaltma: *ZN*). I. 451, 492 ve HAFİZ ABRU'da zikredilmiştir. **13** — D'OHSSON tarafından yanlış olarak *Souboutay* şeklinde okunan bu isim, *Mongolların Gizli tarihi*'nde (nşr. HAENİSCH, s. 200 deki fihriste bak) yazıldığı gibi, *«Sübeetay»* yahut *Subegetey*'dir (bk. yine VLADİMİRTSOV, *Mogol teşkilâtı,* s. 90-91). Kelimenin aslı *sü-beği-tay* olacaktır. **14** — Bayburtlu Osman rivayeti Orhan Şaik *Dede Korkut* mukaddimesinde, s. XXXIII. **15** — *ZN,* II, 498. **16** — Bizanslıların 'εκταγ' Çinlilerin Akie-tien (CHAVANNES, *Documents,* 115, 2336; MARQUART, *Wehrot,* 148) yani Aktağ yanında gösterilen Göktürk karargâhları Yıldız yaylaları olacak. İle havzasında bulunan Göktürk yazıtlarında Aktağ Çu-İle dağlarının doğusunda gösterilmiştir (bk, *İzvestiya* gazetesi, 17.3.1936). **17** — Bu sözler MAHMUD KAŞGARÎ'den başka 'ALÎ BN MUHAMMAD AL-KAŞGARÎ'nin eserinde (bk. *Atsız Mecmua* 1932 ,N. 17, s. 136), keza BAHAEDDİN VELEDE'de EFLÂKÎ'de (HUART neşri, II, 478-79) ve CUVEYNÎ'de *(Cihanguşa,* I, 17) gelmektedir. **18** — CÂHİZ, 32-3. **19a** — ŞEREFÜZZAMAN MERVEZÎ, metin, s. 24, tercüme, s. 36 ve haşiyeleri; s. 121-2. HİPOKRAT'taki aslı *Ouevres completes d'Hippocrate* ed. E. LİTTRE, II, Paris, 1840, p. 67, 73-77. Hipokrat'ın bu sözleri MES'ÛDÎ'ye de geçmiştir *(Murûc,* Mısır tabı, 217=Paris tabı, I, 337). **19b** — H. H. SCHAEDER'in tashihleri, *Die Welt des İslams,* Sonderband, 1941, s. 4. BARTHOLD yanlış tercüme ederek *(Tadjiki,* Taşkent, 1926, 10 1; yine o, *İran,* Taşkent, 29) «Türkler İranlılardan başka yaşıyamazlar» mânasında anlamıştır, halbuki Mahmud Kaşgari, I, 292, II, 224, gayet vazıh olarak İranlı Türke ihtilât etmeden yaşıyamaz, nasıl, ki börk te ancak bir başa konulacaktır diye izah etmiştir. **20** — Başkurtlar (bk. TİESENHAUSEN, Altınordu tarihine ait matiryaller, türkçe neşri, I, 382) ve Türkmenlerde kabilelerin umumî reisi kadı olmuştur. **21** — Hanlar nesli hakkında bak. *İbn Fadlan,* hşr. 271-95. **22** — Çengiz'in sözleri: REŞİDEDDİN/BEREZİN III, tercüme, s. 190, metin 125. BARTHOLD Çengizin dayandığı bu gibi kabileleri «aristokrat» ve onun rakibi olan Camuka'nın dayandığı urukları «demokrat» olarak kabul etmiş ve Moğol devletinin teessüsünü sınıf mücadelesi neticesinde aristokrat unsurun galip gelmesi ile izah etmiş ise de, her iki mücadil tarafın kabilelerinin iktisadî vaziyet bakımından ve devletçiliğe nazarları itibariyle biri diğerinden farksız olduğu sonraki neşriyatta (bilhassa VLADİMİRTSOV tarafından) izah edilmiştir. Filhakika Türk ve Mogol uruklarından mühim bir kısmı Açina nesli törelere değil de kendi beyleri etrafında toplanmışlar, diğer birçok kabileler siyasetten uzak yaşıyarak bu hususta «devletçi» kabilelerin arkasından gitmişlerdir. Kırgız ve Ürankhit urukları «kam»ları, Gigil ve Kıyat urukları «töre»leri kendi aralarında bulundurmuşlar, sınıf farkı ise her kabilenin kendi hayat şartlarına göre gelişmiş; bunların içindeki aristokratlar uruk beyleri ve zenginleri olmuştur. Fakat «aristokrat» uruglarda da kendilerine tâbi uruglar üzerinde iktisadî kudrete dayanan tahakküm ancak büyük fütuhatlardan sonra kendisini göstermiştir. Açina nesli töreleri ise, uruklar arası davaları halleden hakemler tanıldığından kendilerine

mal u mülksüz olmak - bilhassa Hazarlarda - hükümlerde ve idarede âdil olmanın ilk şartı telâkki olunmuştur. Çengizin gençliğinde Onon ve Kerülen taraflarında yaşıyan «aristokrat» ve «tülengüt» kabileler ve «hanlar» arasında fakr u zaruret umumî olmuştur. Metindeki *bavurçı* yerine *bükevül* okunacak. **23** — CH. GERARD, *Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube*, Paris, 1939, I, 48. Z. V. TOGAN, *Mogollar, Çengiz ve türklük*, s. 25, dörtlü teşkilât için, *İbn Fadlan*, s. 155-158. Karahıtaylarda da 24 urug olmuştur, ki EBERHARD. d. *Belleten* VIII, 1944. s. 582. **24** — Çengiz'in yasası için bk. *İbn Fadlan* hşr. s. 132, 143. **25** — Çengiz'in Afganistanda yaptırdığı haritaları ve ona göre hareketlerini tayin ettiği SEYFÎ HARAVÎ, *Târîkh-i Mulûk-i Kert*'te; Temür'ün haritaları İBN ARABŞAH da *'Acâ'ib al-maqdar*, Mısır tabı, 1305, s. 138-9 da bulunuyor. **26a** — Milâdî 48 de Hun şehzadelerinden Pe Çinlilere yaranmak ve onların yardımıyla hükümdar olmak için Hun memleketinin bir haritasını gizlice Çinlilere vermiş, yani milletine ihanet etmiştir. bk. DEGUİGNES, I, 333. **26b** — Temürün hileleri için: İBN ARABŞAH, 214; M. İVANİN, *Voyennoye İskusstvo Mongolov*, Petersburg, 1875, s. 143-147. Bu son eser sahte *Tüzükât* ile *Malfuzat*'a dayandığından çok eskimiştir. **27** — *Altai-İran* ve *Asiens bildende Kunst* nam eserlerinde, bilhassa *TM*, III, 1-80 de. **28** — *İslâm medeniyeti tarihi*, türkçesi, s. 117 - 118. **29** — BARTHOLD, *İran*, Taşkent, 1926, s. 76. **30** — *Geographische Zeitschrift*, XL, Heidelberg, 1934, s. 365-6. Milâddan önce 650 Ortaasya taraflarında bulunan Prokannis'li ARİSTEAS'in, HERODOT, IV, 13; 24 te zikredildiği gibi Argim Pay'lar memleketini ziyaret edebilmesi de Saka Devletinin kurulması sayesinde mümkün olmuştur, bk. N. TOLL in *SK*, I, 88. **31** — PELLİOT in *JA*, 1917, oct. p. 266 -279. **32** — Buna ait kayıt SEYFÎ HEREVÎ'nin *Târikh-i Mulûk-i Kert*'inde bulunmaktadır. **33** — Z. V. TOGAN, *Piruni's Picture*,' 92. **34** — SVEN HEDİN, *Southern Tibet*, VIII, Stockholm, 1922, p. 276-80. **35** — *Türk Yurdu*, XXVI, 1942, s. 47. **36** — F. HİRTH ve diğerlerinin eserlerinin isimleri A. HERRMANN, *Die alten Seidenstrasse zwischen China und Syrien*, Berlin, 1910, s. 1-2 de sayılmıştır. **37** — İBN MİSKAVEYH tarihine zeyilde, MARGOLİUTH, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, III, 138. **38** — BARTHOLD, *İran*, Taşkent, 1926, s. 31-32. **39** — ABU ŞÂME, *Kitâb al-ravdatayn*, Mısır tabı, I, 14. **40** — M. CEVDET, *Zayl 'alâ fasl al-akhiya fi Rihlet-i İbn-Battûta*, s. 108. **41** — Çao hakkında Dr. K. JAHN, *Das iranische Papiergeld*, d. *Archiv Orientalni*, X, 1938, s. 308-40. Dr. WİLHELM HYD, *Geschichte des Levantenhandels im Mittelalter*, II, 1879, s. 251 Sogdaktan Çine gidenler kâğıt yastuklar alıp gittiklerini naklediyor. **42** — ALFONS DOPSCH, *NaturalWirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, Wien, 1930, s. 28. Bu müellif burada, H. CONSTEN, *Weideplätze der Mongolen im Reiche der Chalcha*, 1919, s. 122-123e dayanmaktadır. **43** — «Baliş» ve «sum»lar hakkında *Türk Hukuk ve iktisad tarihi mecmuası*, (kısaltma: *THİTM*), I, İstanbul, 1930, s. 7, *İbn Fadlan*, 117 de bazı malûmat vermişdi isem de, bunların ağırlığı ve biri diğerine münasebeti hususunu sonradan daha yakından tetkik ederek esas sikletin 2 kilo, 274 gram olduğu fikrine vasıl olmuşumdur. Bunlar «Mogollar devrinde para ve ölçü sistemleri» ismindeki daha basılmıyan eserimde izah edilmiştir. Baliş'in karşılığı 500 miskal gümüş = 75 Dinar-i rüknî gösterildiğinden (CUVEYNÎ, I, 16, VASSAF, 22), bu dinar-i rüknîde, *İbn Fadlan*, s. 117 de izah ettiğimiz veçhile 3,072 gramlık Horezm parası demek olduğundan yastık = baliş'in 2,274 kiloluk külçe olduğu tahakkuk ediyor ve bu müzelerdeki külçelerin sikletine uygun geliyor. Balişa ait Avrupalı seyyahların ve Çinlilerin kayıtları H. YULE, *Cathay and the way thither*, yeni tabı, II, 210-11 ve A. CHARİGNON, *Le Livre de Marco Polo*, II, Pekin, 1929, s. 108-114 karşılaştırılmış ve izah edilmiştir; fakat bu izahlar şimdi

H. Franke Geld und Wirtschaft in China unter der Mongolen-Herrschaft, Leipzig 1949

islâm eserlerindeki kayıtlar ve balışların müzelerdeki mevcutları bakımından eskimiş bulunuyor. **44** — «Museyyebî» ve «tazca» dirhemleri için bk. *İbn Fadlan*, 112-114. «Tiyin», yani sencab derisi (arapça: dalq) için bk. İBN RUSTA, s. 142. Bu «tiyin»ler o zaman 2,5 gümüş dirhem karşılığı olarak kullanılmış. İslâm dirhemleri «meta'» olarak satın alınmıştır. Bulgarların Hazar hakanına tediye ettikleri vergiler de hane başından bir tiyin idi (bk. İBN FADLAN, s. 80). **45** — NASİREDDİN TÛSİ, *Tansuqname-i İlkhani*, Ayasofya yazması, N. 3605, vr. 48a. **46** — MUQADDASİ, 340. **47** — SAFİYEDDİN BALKHİ, *Fadâ'il-i Balkh*, d. CH. SCHEFER'S *Chrestomathie Persane*, I, 96. **48** — GARDİZİ/BARTHOLD, 91, 115, BARTHOLD ve MARQUART, *(Caucasica*, VI, 50). GARDİZİ'nin ibaresini (câm) yanlış anlamışlardır. **49** — MUKHTÂR AL-ZÂHİDÎ, *Kitab al-Qunya*, Lâleli kütüphanesi yazması, N. 741, vr. 55, *Kitâb al-Dhakhira* (yani *Dhahkirat al-fatâvâ*, bk. BROCKELMANN, *Gescihchte der arabischen Literatur* [kısaltma: *GAL*], I, 375 ve supplem. Bd. I, 642)dan naklen «İtrifî» ve «Museyyebî»nin çok muteber olduğu zamana, yani Samaniler zamanına ait bir kaydi getirmiştir. **50** — Çin sikke ve ölçüleri için bk. RİCHARD KLİMPERT, *Lexicon der Münzen, Masse und Gewichte der Länder*, Berlin, 1896; J. EDKİNS, *Chinese Currency*, 1890. **51** — Rusyadaki külçeler için bk. A. A. İL'YİN, *Topografya kladov serebrianykh i zolotykh slitkov*, d. *Trudy numizmatiçeskoy Kommisiyi Rossiyskoy Akademiyi Materyalnoy Kulturı*, I. Petersburg, 1921. Bu eserde külçeler gayet güzel tasnif olunmuştur. **52** — Avrupa müzelerindeki külçeler için en iyi eser N. BAUER, *Russiche Silber-und Goldbarren im Mittelalter*, d. *Wiener Numizm, Zeitschrift*, Bd. LXII (1929). Tafel IV, N. 1850 (94,14 gramlık 1/2 Tatar «sum»ları), N. 201f (196,97 gramlık sum), N. 209b (197,94 gramlık sum); yine Bd. LXIV (1931), s. 81, 82, 92. **53** — HAYDAR MİRZA DUGLAT, *Târikhi Raşidi*, ed. DENİSON ROSS, s. 256-7. **54** — A. İL'YİN'in zikri geçen makalesinde, s. 46 = *Otçet Arkheografiçeskoy Kommisiyi*, 1898, s. 78-9, 187. **55** — *İbn Fadlan*, s. 114 te 4,54-59 gr. diye gösterdiğim Horezm miskalinin İslâm âleminde «ince ölçü» (Feingewicht, bk. ZAMBAUER, d. *El*, c. II, s. 1100, «kırat» maddesi) olarak kullanılan 4,548 gramlık miskalin kendisi olduğu Horezmliler tarafından tasnif olunan fıkıh kitaplarındaki kayitlerle katiyetle sabit olmaktadır. Bunlardan QIVÂM AL-DİN KÂTHİ (öl. 1348, bk. BROCKELMANN, *GAL*, I, 377)nin *Mi'râc al-dirâya*, Süleymaniye yazması, N. 556, vr. 158a-158b deki mufassal izahat, ve MUKHTÂR AL-ZÂHİDÎ, *Kitâb al-Qunya*, Ayasofya yazması, N. 1355, vr. 55b kenarında; Şehidali Paşa yazması, N. 909 ve 1057 ayni parçanın kenarında muasırlar tarafından Horezm paralarının kursuna ait yazılan kayitler zikredilmek icabeder. Hicaz, Horezm ve Semerkand miskal ve dirhem farklarını «habbe»lerine kadar incelikle ve direm paraların farkını diğer paralarla mukayese ederek gösteren bu kayitleri «Mogollar devrinde para ve ölçü sistemi» eserimde nakil ve tahlil edilmiştir. Temürün 6,142 gramlık büyük tenkesi (ki KLAVİÇO, SREZNEVSKİ neşri, s. 316 da «iki Kastelya gümüş ryaline» muadil gösterilmiş ve bu ryal o zaman 3,433 gram ağırlığında olmuştur) 3,071 gramın 2 mislidir. Bu da Sumerlerin «su» sisteminden geliyor. 307,1 gram da Altın Ordanın 153,567 gramlık «sum»larının iki mislidir (bk. İ. KAUFMANN, *Russki ves*, s. 126, 163). Rus 409,5 gramlık «font»ının ve 4,26 gramlık «zolotnik»(miskal)inin tarihi için bk. N. BELİAYEV, *O drevnikh i nineşnikh russkikh merakh*, d. *SK*, I, 1927, s. 271 v.d. fakat Beliayev bu font'un Semerkandden geldiğinden habersizdir. **56** — Yunanlılarda cari olduğu için bk. BELİAYEV, *The darik and the zolotnik*, d. *SK*, IV, 1931, s. 200-203. **57** — Mohenjo-daro ölçüleri için bk. A. S. HEMMY, *On the system of weights at Mohenjo-daro*, d. SIR JOHN MARSHALL's *Mohenjo-daro and the Indus Civilisation*, London, 1932, chapter XXIX,

... Beqa ... 12.96 ... 6.480 ... 4.57 ... 454.13 5 mark ... 648.0 ... Mina ... 453.38 ... Milan ... 451.13 ... 5 Mark ... 1866 ... 452 ... 453.4 ... European weights and measures ... F. G. Skinner ... Standards of the Middle East ... Actes du VI Congrès

p. 589-96. 4,548 gramlık miskal ve 4,411 gramlık dirhem sisteminin Horezmdeki «ratl»ı İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ'ye göre 330 dirhem, yani 1,125 kilo ağırlığında olmuştur (1340 senelerinde seyahat eden PEGOLOTTİ'ye göre Ürgenç «men»i 3 libre ve 9 once'e muadil idi. 14 üncü asırdaki Ceneviz «libri» 316,80 gram, ve «once» te 26,40 gram olduğuna göre bir ürgenç «men»i [doğrusu «ratl»ı] 1,188 gram olur, ki İbn Fadlallahın verdiği malûmata yakındır). Bunun 2 misli olan «Men: 2,250 kilo; bunun 24 misli olan «sukh»: 54 kilo; sukh'un 12 misli olan «gur»: 648 kilo; bunun 10 misli olan «gar» da 6.480 kilo olur (bu ölçüler EL-BİRÛNİ, MUHAMMAD BN AL-KÂTİB AL-HOREZMİ, ZEMAKHŞERİ ve saire Horezm âlimleri tarafından tavsif edilmiştir). Bu ölçülerden sukh ve gur'un eski Hind ölçülerine uyduğunu EL-BİRÛNİ *Kitâb mâ li 'l-hind,* s. 79 bahis mevzuu etmiştir, onun bu sözleri eski Mohenjo daro ölçülerinde 2,24 ve 320 ve 640 lı ölçülere (bk. N. BELAİEW, *On bismar in İndia,* d. *SK,* VI, 1933, s. 153) tevafuk ediyor. **58** — «Statir» için bk. F. W. K. MÜLLER, d. *Festschrift für F. Hirth,* s. 321; mongolcada: *sıtgır,* VLADİMİRTSOV, d. *ZKV,* I, 323. VASSAF (s. 20) «kâğıd baliş»in 50 *satir*'e (tabı hatası: *sir*) taksim edildiğini kaydetmiştir. **59** — Eski Sumer ölçüleri için bk. *On the Sumerian Mind,* in transl. of Newcomen Society, f. 1927/8, vol. VIII, 1929; *SK,* II, 1928, p. 187-222 ve IV, 1932, s. 188-191. Sumer ve Mohenjo-daro ölçüleri mukayesesi için: N. BELİAYEV, *On bismar in İndia,* d. *SK,* VI, 1933, s. 156 v.d. BELİAYEV'in (*SK,* IV, 185-6) 838 li ölçülerin Türkistanda yerleşmiş olduğuna dair fikirleri doğru değilse de, Doğutürkistanda ve Uyguristandaki «bakır-kümüş» - l«mace» olarak tayin olunmuştur (bk. F. W. K. MÜLLER, d. *Festschrift für Fr. Hirth,* s. 320). Yani 838 gramlık ölçüler Çine giderken Doğutürkistanda da iz bırakmışlardır. Maamafih bugün Doğutürkistanda hâkim olan 3,775 gramlık «t'sin» sistemi (bk. F. GRENARD, *La Haute Asie,* II, 230) ancak son iki asır Çin hâkimiyeti zamanında yerleşmiştir; daha 16 ncı asırda Kaşgar ve Khutende «Endican meni», 4,095 gramlık Semerkand miskalinin 400 misli, 1.638 kiloluk «çarik» ve onun 64 misli olan 104,8 kiloluk «batman» kullanılıyordu (bk. HAYDAR DUGLAT, *Târikh-i Rashidi,* ed. DENİSON ROSS, s. 327); Tiyanşan Kırgızlarında da zamanımıza kadar 65,520 kiloluk «batman», yani 4,095 li miskalin 16 misli olan Fergane «sir»inin 10 misli hâkimdi. **60** — Ortaklar hakkında yukarıda s. 301, ve ileride Böl. 4, haşiye 678-689 da malûmat verilmiştir. **61** — MAHMUD KAŞGARİ, I, 301, BARTHOLD, *12 Vorles.* 118. **62** — MAHMUD KAŞGARİ, 1,310: *li anna fîh fidda,* yani bu para yalnız bakır olmayıp gümüş te karıştırılmıştır. **63** — G. BRATİANU, *Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle,* Paris, 1929, s. 241; B. SPULER, *Die Goldene Horde,* 331. **64** — A. DOPSCH, *Darlegungen über die Entstehung des modernen Kapitalismus,* d. GRÜNBERG's *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung,* VIII, 1918; KÖTSCHKE, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters,* s. 562; A. DOPSCH, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte,* s. 178-179. **65** — Bu maruzat Viyana Üniversitesinin İktisad tarihi seminerinde yapılmıştı, daha neşredilmemiştir. **66** — A. DOPSCH, a. esr. s. 74. **67** — AD. FRİEDMANN, *Über Papiergeld und Kerbhölzer der Chinesen,* d. *Wiener numismatische Zeitschrift,* 1929, s. 69-74. Çinde kâğıt paranın tarihi için bk. K. JAHN, *Das iranische Papiergeld,* s. 330, haşiye 2 de sayılan eserler, bilhassa, BALASZ d. *Mitteilungen des Berliner Seminars der oriental. Sprachen,* XXXV, 1932, s. 33 v.d. **68** — MAHMUD KAŞGARİ, III, 52 de «*Ortak* olarak benimle beraber iş kıldı, bana ticaret malları satışdı, sonra *bista* ile anlaşarak bana ihanet etti» meâlinde bir şiir naklederken, «*bista* Tukhsi, Yagma ve Çigil Türklerinde tüccarı evine indirerek onun metâ'ını ve koyunlarını satışmakta yardım eden ev sa-

hibine derler, ki tüccar giderken satılan koyunların 20 de birini kâr ortaklığı olarak alır» demektedir. Demek tüccar kendi ortağından başka bir de uzak mevzilerde birisinin evini ticaret ve depo yeri olarak kullandığından ev sahibi ile de muayyen bir yüzde karşılığı olarak satış ortaklığı yapmıştır. **69** — Yenisey Kırgızları memleketine Müslüman, Karlık ve Uygur tüccar kervanları gelmesi hakkında HYACİNTH/BİÇURİN, I, 449, ve GARDİZİ/BARTHOLD, 86. **70** — *İbn Fadlan*, s. 23-24. **71** — GARDİZİ/BARTHOLD, 83 ve MARQUART, *Komanen*, s. 202-206. **72** — *DLT*, II, 73 ve zikri geçen III, 52 şiiri v.s. **73** — *DLT*, III, 101: *sun altun*. **74** — BESİM ATALAY tercümesinde, s. 188 *süftece* kelimesini tercümesiz bırakmış, indeks'te ise (s. 529) mânayı tam olarak bozmuş ve «içi dolu maden olan şey» diye yazmıştır; halbuki BROCKELMANN, s. 182 *Wechsel* demiş ve *Goldbarren?* diye sual alâmeti koymuştur. **75** — RADLOFF, *Wörterbuch*, II, 308; G. RAMSTEDT, *Kalmükisches Wörterbuch*, 158. **76** — Rus «pud»unun Semerkand «ansır»ından alındığı daha rus âlimlerince anlaşılmış değildir. Halbuki İBN ARABŞAH da mezkûr 40 okkalık «ratl» (yahut Temürlü tarihlerinin ıstılahiyle «sengi kelân»)in ta kendisidir. Rusça *pud* kelimesi türkçe kırma ve kertme mânasındaki *pot* ve *put* kelimesinden (bk. RADLOFF, *Wörterbuch*, IV 1283) den alınmış olsa gerektir. Bezmen'de ufak ölçüler çivi ile dilinmiş olduğundan *kadak* denildiği gibi, büyük ölçü olan «sengi kelân» da bu bezmendeki kertmeleri ifade etmek üzere pud denilmiş olabilir. Pud kelimesi Horezmde ve Türkmenler arasında da kullanılmıştır, onlara bu kelime Rus istilasından önce gelmiş olamaz. 4,095 li ölçü Semerkand, Fergane, Kaşgar ve bütün stepte (Kazakistan ve Kırgızistanda) ve Bulgar memleketinde hâkim olduğu gibi Horezmde de kullanılmıştır, Hivenin batmanı 20,475 kilo idi. İhtimal bu batman 4,095 gramlık miskalin 1000 misli olan bir «men»in 5 misli olmuştur. «Men» ve «bat» kelimelerinin menşei ciddi tetkike muhtaç kalmaktadır. **77** — *Zira'* Samarra hafriyatında tahakkuk ettiğine göre, 51,8 santemetr uzunluğunda olmuştur, bk. HERZFELD, d. *Der İslam*, IV, 199; eserini Bağdadda yazmış olan MAHMUD KAŞGARİ, elbette Bağdad zira'ını gözönünde bulundurmuştur. **78** — MAHMUD KAŞGARİ, I, 350: *Qamdu*. Ayni müellif *DLT*. I, 74. Suvarların ticaret muamelesinde kullandıkları yine 4 zira' uzunluğunda ve 1,1/2 karış genişlikte olan ve *Ekin* tesmiye olunan kumaş parçaları kullandıklarını ayrıca zikretmiştir. Bu nevi kumaş parçalarını para yerinde kullanmak İskandinav memleketlerinde de cari idi. **79** — Selçuklar devrinde Kâşanda yapılan çinilerde Uygur sanati eserleri A. POPP, *A Survey of Persian Art*, V. 651-709 güzel resimlerde gösterilmişse de bunların Uygur sanati eserleri olduğu izah edilmemiştir. **80** — Mağşuş Sogd (Buhara ve Semerkand) paraları *İbn Fadlan*, 9, 111-113; Horezm paraları ayni eser, 12, 113-114 ve Leningrad Ermitag Müzesinde muhafız FASMER'in 27.7.933 tarihiyle bana yazdığı mufassal mektupta izah edilmiştir. Mağşuş tazça ile temiz gümüş tazça ayrıca benim «Mogollar devrinde para ve ölçü sistemi»nde bahis mevzuu edilmiştir. «Dinarlar meta'» olarak kullanıldığı için bk. İBN HAVQAL, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 236: *va nuqûduhum al-darâhim va 'l-danânir ka'l-'urudi*. **81** — Rubruk'taki *Yascut* B. SPULER, *Gold. Horde*, s. 330 yanlış anlaşılmıştır. **82** — Bu husus için bk. F. HİRTH, *China and the Roman Orient*, Leipzig, 1885; M. CHVOSTOV, *İstoriya vostoçnoy torgovli, greko-rimskago Yegipta*, Kazan, 1914. İslâm devrinde İran ve Hind tarafları ile Çin arasında deniz ticareti ve diğer kültür münasebetleri için bk. *Chau Yu-kua*, transl. by. FR. HİRTH and W. W. ROCKHİLL, Petersburg, 1911 çok mühimdir. Bu deniz yollarına dair islâm kaynaklarının haberleri ise G. FERRAND tarafından *Relations de voyages arabes, persans et turks relatifs a l'Extrême-Orient*, Paris, 1913-14 (iki cild) nam eserinde toplanmıştır. **83** — F. HİRTH, *Über den*

Schiffsverkehr von Kinsay zu Marco Polo's Zeit, d. *T'oung Pao*, V, 1894; W. W. ROCKHILL, *Notes on the relations and trade of China with the Eestern Archipilage and the coast of Indian Ocean during the 14. th century*, d. *T'oung-Pao*, XVI, 1915; H. CORDIER, *L'arrivés des Portugais en Chine*, d. *T'oung-Pao*, XII, (1911); Mogol devrine ait kısmı s. 483-6. Bir de G. FERRAND'ın *EI*, IV, 389-96, 572-9 da 15 inci asır arab denizcileri **Ahmed bn Mâcid ve Süleyman al-Mihri'ye** ait yazıları ve bunlara ait ayrı neşriyatı mühimdir. Mogollardan önce Sumatra ve Yava korsanları ve tüccarları Çin ile Garbin vasıtasız temaslarına mâni oluyorlardı. Mogollar bu adaları işgal edip İran Mogolları ile denizden temas temin edince, Sumatra ve Yava korsanlarının hükmü kalmadı. Mogollar zamanında inkişaf eden deniz ticareti sayesinde **Çin gemi inşasında** fevkalâde bir inkişaf husule geldi. Tayfası 1000 kişi olup, 500 ve 600 kadar yolcu da alan büyük gemiler yapıldı (bk. G. SAFAROV, *Oçerki po istoriyi Kitaya*, Moşkova, 1933, s. 134-5). İpek rekabeti yüzünden **Çinde pamukçuluk** inkişaf etmiyordu, fakat Mogol devrinde deniz ticareti sayesinde pamuk galip geldi ve Çinin deniz ihracat maddelerinden biri oldu (bk. SAFAROV, a. es. s. 139). Hattâ «satin» kelimesi bile H. Yule'in fikrine göre Çin limanı olan «Zeytun» (yani Tsüançeu, bk. yukarıda s. 114)den geliyor. Bu Zeytun ile batıdaki Hind ve İran limanları ve İskenderiye arasında inkişaf eden ticaret **Çinde demir sanayii**'nin gelişmesine sebep oldu, bakır kazanlar, demir tel ve çubuk külliyetli miktarda ihraç olundu (*T'oung-pao*, XVI, 1915, s. 131-2, 600; SAFAROV, s. 138). 1328 den önce ancak 524 tona münhasır kalan demir istihsali 1373 te 4,442 tona çıkmıştır (SAFAROV, 149, *Tegengren*, II, 313 ten). Çine giden kara ticaret yoluna dair malûmat H. YULE, *Cathay and the way thither*'de toplanmıştır. **84** — DHAHABÎ'nin sözleri tarihinin neşredilmiyen kısımlarından naklen CUVEYNÎ, *Cihanguşa*, I mukaddimesi, abced harfleriyle s. LB de bulunuyor. **85** — **ÇİNDEKİ İMPARATOR KANALLARI** meselesi hakkında, bunları Kaanın, yani Kubily ve Temür Kaanların eseri olarak tavsif eden İBN BATTUTA'nın ifadelerini bu seyyahın eserinin Uzakdoğuya ait kısımlarını sahte zanneden H. V. MŽIK (*die Reise des Arabes Ibn Battuta durch Indien und China*, Hamburg, 1911) uydurma zannetmiştir. Halbuki Çin nehirlerini birleştiren kanallar Mogollardan önce de mevcut ise de, bunun can damarı olan kısımlarının, bilhassa Hanbalık (Pekin)den Sarı Irmağa çıkan kısmının Kubilay Kaan tarafından inşa ettirildiği Çin kayitleri ve Reşideddinin mufassal malûmatı ile sabittir (bk. REŞİDEDDİN/BLOCHET, 459-60 ve SAFAROV, s. 141-2). **86** — Çiniyat âlimi Dr. OTTO MAENCHEN-HELFEN buna dair malûmatını Viyanada verdiği bir konferansında serdetmiş ve bu Tannu-tuwa'daki eski yol inşaatı bakiyelerini *Reise ins asiatische Tuwa*, Berlin, 1931 nam eserinde de anlatmıştır. İrana budda ibadethaneleri yapmak için Doğudan getirilen ustalar (bilhassa Argun Han zamanında) Reşideddinin nehir mecrlarını taş duvarlarla tanzim etmek hususunda Kubilay Kaanın zamanında elde edildiğini anlattığı usulleri de İrana getirmişler midir, buna dair bir kayit daha görmedim. **87** — Aras'ta Temürün inşaatı için bk. *ZN*, II, 394, 505. Temürün Cu'daki imarı için bk, BARTHOLD, *Ulug Bek*, s. 44-5, 54, İBN ARABŞAH, s. 138, 162, 177. **88** — *ZN*, II, 39, 184-5. **89** — BARTHOLD, *12 Vorlesungen*, 226; ARNOLD TOYNBEE, *A Study of history*, Oxford, II, 1934 muhtelif yerde. **90** — COHN-WİENER, *Turan, islamische Baukunst in Mittelasien*, Berlin, 1930 ismi altında intişar etmiştir. BARTHOLD bu tetkikatın neticelerini yalnız ihmal etmiş değil, bilâkis tenkit ederek, aksi fikirler serdetmiştir, bk. *Arkheologiçeskiya raboti v Samarkande letom 1924 goda*, d. *İzvestiya Rossiysk. Akademiyi Materyalnoy Kulturı*, t. II, s. 119-132. **91** — ABDURRAZZAQ, *Matla' Sa'dayn*, MUHAMMAD ŞAFÎ neşri, Lahur, 1935, s. 185. **92** — COHN-

WİENER'in 1924 te Rusların davetiyle gelerek yaptığı tetkikatına ait el yazma olan mufassal raporu Rus Ulûm Akademisine verilmiş ve bunu bugüne kadar ancak Barthold görmüştür. COHN-WİENER'in Merv âbidesine ait fikri buna dair *Jahrbuch für asiatische Kunst,* 1925 te neşredilen makalesinde ayrıca izah edilmiştir, ki bunu BARTHOLD görmemiştir. Bu âbideleri uzun zaman ve çok sistematik bir surette tetkik eden JULİUS SMOLİK'in vardığı neticeler de (bk. *Timuridische Baudenkmäler aus Samarkand,* Wien, 1929) o merkezdedir. **93** — ALİŞİR'in bu beyitleri *Hayret ül-ebrâr*'ında bulunmaktadır. Fatih Kütüphanesi yazmaları, N. 3755, vr. 38b. **94** — Bu idam hususu için bk. İBN ARABŞAH, s. 158. **95** — SİR THOMAS ARNOLD, *Bihzad and his Paintigs in the Zafar Name,* London, 1930, levha IX-X. **96** — Uluğ Bek'in inşaat işlerinde bizzat iştiraki ZEYNEDDİN MAHMUD VASIFÎ *Badâyi' al-vaqâyi*'de mezkûrdur, bk. BARTHOLD, *Ulug Bek,* s. 99. Alişir'in ve Hüseyin Baykara'nın binalara iştiraki, cami, medrese, ve başka binalardaki müzeyyin yazıları, âyet, hadis ve şiirleri bizzat kendileri intihap ettikleri yine kaynaklarımızda musarrahtır. **97** — *Baburname,* Kazan tabı, s. 222, farsça neşri, s. 112. **98** — MUBARAKŞAH GHURÎ, s. 36: *Turkân çûn ba islâm ârand,* az khâna *u cây u aqrabâ bis yâd na kunand,* yani CAHİZ'in dediğinin tam aksi. **99** — EL-BİRUNİ'nin Bulgarlara dair sözü için bk. *İbn Fadlan, hşr.* s. 200-203. Bulgar mezar taşları için ŞEHABEDDİN MERCANİ, *Müstefâd ül-akhbâr,* I, 16, 27-30. **100** — Bu sözler İBN KHALDUN'un yazma *Rihle*'sindedir, Esad Efendi, N. 2268. **101** — ŞAMS KÂŞANİ *Çengiz-nâme*'sinin Paris yazması için bk. E. BLOCHET, *İntroduction à l'histoire des Mongols,* s. 102 v.d.; nüshası İstanbulda, Hamidiye, Lala vakfı, N. 354. Daha: AHMED TEBRİZİ'nin *Çengiznâme*'si British Museum, Or. 2780; NUREDDİN BN ŞEMSEDDİN MUHAMMAD, *Gâzân-nâme,* prof. E. BROWNE'nin milki idi (bk. *History of Persian Literatur under the Tatar dominion,* s. 103; HAMDALLAH QAZVİNİ, manzum *Zafer-Nâme*'si, British Museum yazması, Or. 2838. Temürlüler zamanında yazılan roman tipinde eserlerin başında HATİFÎ, *Temürnâme* gelmektedir, ki nüshası her yerde vardır. **102** — BARTHOLD, *Musulmanski Mir,* Petersb. 1922, s. 40. **103** — *Kutadgu Bilik,* RADLOFF neşri, transkription, s. 352. **104** — Emir Kazganın sözü, KHONDEMİR, *Habîb üs-siyar,* Bombey tabı, III2, s. 75-6; *ZN,* I, 32. **105** — Temürün Tacik emirlerine karşı bu nevi muamelesi hususu için bk. *ZN,* II, 26 ve KHONDEMİR, a. es. III3, s. 62 (burada büyük emirlerden Emir Celâl ül islam'ın suçlanarak tecziye edildiği ve rütbesi tenzil edilerek «başka bir işe müdahale etmemek şartiyle Tacik askerlerine kumandan tayin» edildiği anlatılmaktadır). **106** — SCHAEDER'in Alişir'den nakli *Die Welt des İslams,* Sonderband, 1941, s. 8. **107** — Olcaytemür ve Tayzi oğlanın «Ulug yurt» için sözleri, *ZN,* II, 148. Bunlar için bk. yine KLAVİCO, nşr. SREZNEVSKİ, 246. **108** — Anende için REŞİDEDDİN/BLOCHET, 595-603. **109** — Yine orada, s. 570. **110** — ŞEREFEDDİN YEZDÎ'de müslümanlığı kabul eden prens Tayzi Oğlandır, bk. BARTHOLD, *Ulug Bek,* s. 43. **111** — RENE GROUSSET, *L'empire des Steppes,* s. 581-8. **112** — Uyratların Uygur olduğunu önce. C. BANZAROV ileri sürmüş, sonradan bunu RAMSTEDT (*Sbornik v çest Grig. Potanina,* 1915) isbat etmiştir. **113** — Kalmukların ilk tarihi için bk. *Türkili Tarihi,* s. 157-172. **114** — Anende için Gazanın ideal olması, REŞİDEDDİN/BEOCHET, 598. **115** — BARTHOLD, *Turkestan, ingiliz,* 311 ve Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan,* hşr. s. 283. **116** — *Lâla râ goftam siyahdil bûdanat as bahri çisti Dar cavâb goft: in çunin ast har ke dar sahrâ nasist.* **117** — E. HAENİSCH, *Steuergerichtsams der chinesischen Kloster unter der Mongolenherrschaft,* d. *ZDMG,* XCV, 317-319. Mogolların Çindeki hâkimiyetinin sona ermesinde başlıca âmil: Müslüman (başlıca Türkistanlı,

Horezmli, İranlı) ve hıristiyan tüccarlarına ortak işinde verdikleri fazla salâhiyet; bu salâhiyetin bir taraftan Çinin dış ticaretini, sanayiini teşkilâtlandırmaya geniş mikyasta inkişaf etmesine sebep olması; bunların Step güvenlik geleneği'ne dayanan Mogol kredi ve kâğıt ve kumaş para sistemini Mogol feodalları ile birlikte suiistimal etmekte dizginsizce hareketleri; diğer taraftan dış ticareti ilerleten, önce ancak mahalli feodallar için çalışan sanatkârları deniz yolları açılıp cihan pazarı ve ihracat için çalışmağa sevketmesi; bu iktisadi inkılâbın iç ticareti Çin tarihinde görülmemiş bir şekilde inkişafa götürmesi; bunun da 1359 senesinde son haddini bulan inflasyon karşısında âciz kalan Mogol hükûmetine karşı isyan hareketlerini doğurması olmuştur. Bk. WILLIAMS, *The Middle Kingdom*, vol. II, New York, 1883, p. 85 ve SAFAROV, *Oçerki istoriyi Kitaya*, s. 154-5. **118** — SIR MUHAMMAD İQBAL, *Peyâm-i maşriqi*, Delhi tabı, s. 192: *Az khal-i Samarqandi tarsam, ke diğer khizad * Âşub-i Hulâgüyi u hengâma-i Çengizi.* **119** — DR. A. LEGENDRE, *Quo vadis Europa?*, Paris, Payot, 1920. **120** — Z. V. TOGAN, *Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi*, Mısır tabı, s. 623. **121** — A. TOYNBEE, *A study of History*, II, 413-420. **122** — SVEN HEDİN, *Southeren Tibet*, II, Stockholm, 1922, p. 172; E. TRİNKLER, *Geographische Forschungen im westlichen Zentralasien und Karakorum- Himalaj*, 1935, s. 132. **123** — *İnnermost Asia, its geographie as Factor in history*, d. *Geographical Journal* (kısaltma: *GJ*), June, 1925, p. 478-480 ve yine o, *Dessikation in Asia*, d. *The Hungarian Quarterly*, IV, 1939. **124** — *GJ*, vol. XXVIII (1906), 352, vol. XXIX (1907), 674. Bu zatın hataları hakkında bk. ALBERT HERRMANN, *Seidenstrassen*, s 70, 79; yine BARTHOLD, *ZVORAO*. XVII, 090-091. **125** — H. DE TARRA, *Zeitschrift für Erkunde*, Berlin, 1930, s. 161-171; daha önce RUBOROVSKY, *Trudı tibetskoy ekspeditsiyi Pevtsova*, III, Petersbburg, 1896, s. 1-77. **126** — ZEKİ VELİDİ, *Onyedi kumaltı şehri*, İstanbul 1934. **127** — A. WOEİKOW, ve LEO BERGİN, d. *Geographische Abhandlungen*, X, 1914, s. 53. **128** — F. GRENARD, *La Haute Asie*, Paris, 1929, p. 313, *İslâm Ansiklopedisi*'nde «Aral» ve «Balhaş» maddeleri. Bir de MAHMUD KAŞGARİ'de, I, 318 de «çabaq Buhayrat al-Turk, yani Türk Denizciği'nde küçük balıktır» kaydı mühimdir. Bu göl, Temür tarihlerinde (*ZN*. I, 496) *Etrak Göl* tesmiye olunan Balhaş olsa gerektir. Tatlı su balığı olan bu «çabak» balıklarının, bugün olduğu gibi, 11 inci asırda da Balkhaş'ta bulunması gölün o zamandan bugüne kadar tatlı kaldığını gösterir. Lobnor gölü'nün milâdî 9 uncu asırdanberi, az çok yer değiştirmekle beraber, ayni halde kaldığını bildiren Çin vesikası LİONEL GİLS tarafından neşredilmiştir, *BSOS*, VI (1932), s. 831. **129** — L. A. MOLÇANOV, *Ozera Sredney Aziyi*, Taşkent, 1929. **130** — *Zeitschrift der Geselschaft für Erkunde*, Berlin, 1931, s. 12. **131** — Bk. Z. V. TOGAN «Amuderya» d. *İslam Ansiklopedisi*, I, 419-426. Daha mufassal olarak yazılan «Biruni's Bericht über das untere Oxusgebiet» nam eserim daha intişar etmemiştir. **132** — WYLİE, *Notes of the Western Regions from the Han Annals*, d. *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and İreland*, X, 1880, p. 20 v.d.; V. GRİGORYEV, *Vostoçni Turkestan*, II, Petersburg, 1873, s. 39-40. **133** — HYACİNTH-BIÇURİN, *Sobranye*, III, 59. **134** — Buna dair İBN-KHURDADBEH ve diğerlerinin kayitleri Z. V. TOGAN, *Über die Bevölkerungsdichte Zentralasians im Mittelalter*, d. *Festschrift für Alfons Dopsch*, Leipzig, 1938, s. 425 tahlil edilmiştir. **135** — Z. V. TOGAN ayni eser. s. 429. **136** — Ayni eser, s 428. **137** — Ayni eser, s. 430. **138** — Bu hususlar benim daha basılmamış «Die Übervölkerung als Faktor der Völkerbewegungen im mittelälterlichen Zentralasien» nam eserimde mufassalen anlatılmıştır. Ortaasya'nın Loess mıntıkaları (loess regions) olağan üstü nüfus kesafetini yaşattığı halde, göçebe hayvan besleme hayatı

için müsait olan bozkır mıntakaları (steppe regions) ise nüfus kesafetine karşı fevkalâde hassastır. Çok itinâ ile öğrenilmesi icap eden bu mevzuun ancak loess kısmı OWEN LATTİMORE tarafından tetkik edilmiş; bozkır sahaları için çarlık Rusyası ziraat ministerliği tarafından Ortaasyada yapılan step arazi meseleleri üzerinde toplanan ve birçok cildler teşkil eden «Materyallar»ı (bk. Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 302) ve bilhassa ŞUNAN OĞLU ELCAN, *Qazaq Cer tariqı meselesi*, Kızıl-Orda, 1926 çok istifade edilecek eserlerdir. **139** — Yukarıda haşiye 132 de gösterilen eserlerdeki malûmat karşılaştırılsın. **140** — HYACİNTH-BİÇURİN, I, 443. **141** — HYACİNTH, I, 428. **142** — ŞEREFÜZZEMAN MERVEZÎ, s. 18, transl. 30. MİNORSKY haşiyelerinde Tiyanşan Kırgızları ile «4 vadide yaşıyan» Kırgızlar (s. 19. tranl. 30), yani Yenisey Kırgızlarının ayni zamanda yaşadığını bilmemiştir. **143** — *Hudûd al-'Âlam*, metin. vr. 18a, satır, 10-11. **144** — Ayni eser, vr. 17b, satır, 1. **145** — Ayni eser, vr. 18a, satır, 21. Bu husus İSTAKHRÎ ve diğerlerinin İlaq (yani Çatqal) dağlarını Kırgız ülkesine bitişik göstermeleri ile de sabittir. **146** — Halife Mehdi zamanında (775-785) vâki olan bu hareket için bk. İBN AL-ATHİR, nşr. TORNBERG, XI, 117. **147** — MAS'ÜDÎ, *Tanbih*, 62 = MARQUART, *Streifzüge*, 79. **148** — BALÂDHURÎ, *Futûh*, ed. DE GOEJE, 431, **149** — MAS'ÜDÎ, *Tanbih*, 180 = MARQUART, *Streifzüge*, 63. **150** — MAS'ÜDÎ, *Murûc*, Paris tabı, II, 58-64 = MARQUART, *Streifzüge*, 61; fakat Marquart'ın izahları şimdi eskimiştir. **151a** — HAMMER VON PURGSTAHL, *Sur les origines Russes*, Petersburg, 1827, s. 105-107; MARQUART, *Komanen*, 41; ZİYA GÖKALP, *Millî Tetebbular Mecmuası*, II, 399, 433; NİHAL ATSIZ, *Dokuzboy Türkleri*, 1939 haşiyeleri; ben de *Türk tarihi dersleri*, İstanbul, 1928 bu malûmatta «Kun»lara ait sözlerin Mecdeddin 'Adnân'dan alınmış olduğunu zannetmiş ve Kun kelimesi Oğuzların diğer ismi telâkki etmişimdir, ki yanlıştır. **151b** — ŞEREFÜZZEMAN MERVEZÎ, metin, s. 7, 18 transl. 19, 29-30. Parantez içindeki sözler benimdir. **152** — «Sancu»nun Alaşan-Ordos taraflarındaki «Shachou»dur, bk. MİNORSKY, Şerefüzzeman'a haşiyeleri, s. 73. **153** — Burada Kunlar hakkında «minhum firqatun», yani «onlardan bir gurup» diye yazılmıştır. Buradaki «onlardan» sözü «büyük kabile Oguzlar» (min qabâ'ilihim al-'azima al-Guziya)ya dahil gibi görünüyor. Zaten burada «al-Guziya» ismi Oguz, Ogur, Türkmen, Tokuzoğuz, İ-gr(Uygur) ve Uç-gr(yani Orhun yazıtlarındaki Uç Oğuz) kabilelerine şâmil ve «Tokuzoğuz Hakanına tabi 12 kabileyi», yani Kao-ku kabileleri (bk. RADLOFF, *Das Kudatku Bilik*, Einleitung, LXII, HYACİNTH, I, 251) çerçevesi gibi bir 12-li camia görünüyor. AVFÎ'nin naklinde bu «12 kabile», Türklerin 12 kabilesi olarak yazılmış. Mervezi'deki «firqa» kelimesi de AVFÎ'de «mrqa» şeklinde yazıldığından bu bir ayrı kabilenin ismi telâkki olunarak, muhtelif faraziyelere yol açmıştır (en son olarak bk. G. NEMETH d. *KCSA*, III, 1940, s. 105; bunların tashihi *ZDMG*, XCV, 371, XCVI, 131). Bu sırada «firqa» kelimesi, s. 21 de Hazarlar için de «iki fırka» denildiği gibi «büyük kabile»ye dahil zümreler, yani müstakil uruklar gösterilmiş olsa gerektir. MERVEZÎ'de Türk kabilelerine ait malûmat bir de «al-Habaşa» (s. 41, 43-44) ve «şimal mıntakaları» bahsinde (s. 44-46, Bulgarlar, Suvarlar, Doğutürkistandaki Uç ve Kaşgar mıntakasındaki vahşi develer, Çinançkent, yani Koço ile Kırgızlar, yani Tiyanşan Kırgızları arasında, herhalde Borokhoro mıntakasında yaşıyan bir «vahşi ümmet» ve Kimaklar) zikredilmiştir. Bunları müellif *Mamâlik ve Mesâlik* kitabından, herhalde İBN KHURDADBEH yahut CEYHANÎ'den almış, hattâ s. 51 de CEYHANÎ ayrıca zikredilmiştir. **154** — Türkmenlerin Yedisudaki mevkii EL-BÎRÛNÎ'nin eserlerinden öğrenilmektedir. **155** — Karadenize «Buhayrat Arminiya» tâbiri için bk. MİNORSKY, Mervezi'ye haşiyeleri, s. 102; bu tâbir EL-BÎRÛNÎ'-

de de vardır, bk. *Biruni's Picture*, s. 4: Bahr Buntus al-Armani. **156** — Bu cümle arabî metinde hatalıdır, doğrusu AVFÎ'nin tercümesidir. **157** — Horezm'in batısında Peçenek ve Asların sahası için bk. *İslam Ansiklopedisi*, «Amuderya» ve «Allan» maddeleri. **158** — «Çagrı Tekin»in Horasanı zaptı arabî nüshada bulunmuyor, fakat 'AVFÎ'de buna ait cümle muhakkak Şerefüzzeman'ındır, çünkü AVFÎ Çagrı Beği kendiliğinden «Çagrı Tekin» diyemez. **159** — *İkinci bn Qoçqar* için bk. BARTHOLD, *Turkestan* ingl. 324. **160** — Yayıktaki Peçenekler için bk. *İbn Fadlan*, s 33, haşiyeler s. 145-147. **161** — Bu Uz'lar için bk. RASOVSKY d. *SK*. VI, 1933, s. 8-9. **162** — *Al-Tafhim*, neşr WRİGHT, s. 241-2. **163** — Çin kayıtları: DE GUİGNES tercümesi, II, 30-31; DE MAİLLA, *Histoire générale de la Chine*, VIII, 188-189; GRUM GRJİMAYLO, *Opisdanye puteşestviya v Zapadn. Kitaye*, II, 56-57 ve *Zap. Mongolia*, II, 372: burada zikrolunan Kua-chou mevkii, Su-chou ile Sha-chou (Tunghuan) arasında Suloho nehri üzerinde An-hsi ovasında bugün harabe halinde bulunan şehirdir, ki islâm kaynaklarında Khaçu olarak zikredilir. Bk. MİNORSKY *Hudûd al-'Âlam*, haşiyeler, s. 233. Bk. yine BRETSCHNEİDER, I, 243. **164** — Sarı Yogur Suryani kaynaklarında da zikredilir (MARQUART, *Streifzüge*, s. 356). Bence *Salgur* ismi de *Sar(ı)gur* isminin *R* ~ *L* tebeddülü şeklinden ibarettir. Salgur'dan gelen Salur lar bugün ayni Sucou vilâyetinde Sarı Yugur'larla komşu olarak yaşamaktadırlar. Fakat bu Salur'lar'ın batıda önce Salgur, sonra müslüman olmaları ve tekrar Doğuya dönmeleri ile eski Salgurlukları ve Sarıgurlukları arasında belki pek çok asırlar geçmiştir. Sarı Yugurların bugün Sucau vilâyetinde Yaşıyanları ancak 2-3 bin kişiden ibarettir. Aralarında buradan gelip geçen muhtelif Türk uruklarının bakiyeleri bulunuyor. Meselâ: Qongırat, Qırgız, Türgüş, Bayat, Erger, Qalqa, Tümen, Çongıl (yani Çigil), Togsı (yani Tukhsı), Patan, Yaglan. Bunlardan başka Kansou vilâyetinde çinlileşmiş ve mogollaşmış Sarı Yugurlar vardır. Salurlar ise Huan-hi nehri boyunda Sünkhdatin şehri yanında otururlar; bk. *İzvestiya Russkago Komiteta dlia izuçenya Vostoçnoy i Sredney Aziyi*, serie, II, N. 1. Petersburg, 1912, s, 96. **165** — «Sarı Bağış» ve «Sarılar» ismindeki Kırgız boyları, Türkmenlerde «Sarıq» Uriankhalarda «Sarikhlar» Kazaklarda «Sarı»lar için bk. ARİSTOV, *Zametki*, s. 396-7; 414-5. 348, 352ğ ve fihrist. s. 23. **166** — OPPERT, *Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte*, s. 91; MARQUART, *Wehrot und Arang'* mukaddimesinde BARTHOLD'ün kayitleri, s. 37* **167** — MAHMUD KAŞGARÎ, III, 173, bk. daha, I, 377, II, 251. Burada zikri geçen «Bekeç Arslan» ismi ŞEREFÜZZEMAN'ın rivayetinde de geçer. Bu rivayetin başı Mahmud Kaşgarî'de «Karakhan» mukaddimesinde ve AVFÎ'de naklolunmuştur. **168** — *Protokolı Turkestanskago Krujka Liubiteley Arkheologiyi*, IX, 1904, s. 43-47. **169** — DLT, I, 128, 131, 137, 149, 157, 162, 184, 198, 199, 200, 210, 217, 239, 273, 331, 365, 368 (8 mısra), 382, 385, 435, II, 5, 66, 97, 161 (165 tekrar), 171, 228, 251, III, 48, 263. BROCKELMANN, *EFM*, III (1923), 129-133 bu beyitler eksik naklolunmuştur. **170** — *Rahat us-sudur*, nşr. M. İQBAL, s. 86. **171** — CEMÂL QARŞÎ, *Mulhaqât al-surâh*, neşr. BARTHOLD, s. 135. **172** — ALİ-EKBER, *Khitaynâme*, Aşir Efendi nüshası, N. 610, vr. 123. **173** — CUVEYNÎ, II, 68, REŞİDEDDİN/BEREZİN, 42, 99, 102. **174** — MAHMUD KAŞGARÎ, I, 102 de qulibat alkhâ'u vâvan, yani KH ~ U demek *khudhkhur* sözü *udhkhur*'a münkalip oldu demektir. **175** — MUNKACSİ, *Ethnographia*, VI, Budapest, 1895, **176** — Gur'lar *Oguznâme*'nin tarafımdan mukabele edilen nüshasında, s. 10, Semerkand taraflarında Uygur ve Kanıklılar ise, s. 60 zikrediliyor. **177** — *Festschrift für E. Sachau*, s. 257. **178** — *Navâdir-i tabrizi*'den naklen CENNÂBÎ ve MÜNECCİMBAŞI. Bk. *Câmiuddüvel*, Es'ad Efendi, N. 2101, vr. 446: İnna 'l-Ghûriyata tâifatun min al'Atrâki kharacû min

al-Khitâ qadiman va vasalû ilâ Cibâli 'l-Ghûri fatasakkanû va 'staghaıa amruhum va malakû 'l-bilâda. **179** — *Yugurzadegân* için bk. MUHAMMAD BN MUEYYİD AL-BAGDÂDÎ, *Al-Tavassul ila 'l-tarassul*, BARTHOLD, *Turkestan*, I, 79. **180** — *Birunis Picture*, s. 92. **181** — MERVEZÎ, metin, s. 7, tercüme, 18, haşiye, 76. Burada *şrgul* yazılmış, ki arabî yazıda **R** ile **L** ayrı yazılırken ekseriya karışır. **182** — *Birunis Picture*, s. 92, haşiye. **183** — *Oguznâme*'nin Uzunköprü nüshası, HÜSEYİN NAMIK neşri, 187, Z. V. TOGAN, İbn Fadlan, hşr, s. 148. **184** — Khalaçların Türkmen heyetine dahil olduğu için bk. MAHMUD KAŞGARÎ, III, 307; Karlıkların Türkmen heyetine dahil olduğu yine orada, I, 80, 337, 393, II, 3 ve 220 **185** — A. LEGENDRE'nin yazıları *T'oung-Pao* da intişar etmiştir; W. EBERHARD, *Lokalkulturen im altın China*, 1942 ve *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas*, d. *T'oung-Pao* supplement au vol. XXXVI. **186** — Döngenler için bk. GRUM GRJİMAYLO, *Opis. put. v Zap. Kitaye*, II, 65-66. BARTHOLD, *ZVORAO*, XI, 357 ve *İslâm Ansiklopedisi* «Çin» maddesi. **187** — CUVEYNÎ, I, 101 = BARTHOLD, *Turkestan* ingl. 436. **188** — Hindistanda İskenderden önceki Turanlılar için bak yukarıda s. 13-14 haşiyeleri ve Z. V. TOGAN, *Prähistorische Forschungen in den indoiranischen Grenzländern*, d. *Türkische Post*, 27, 28 Februar, 1935. **189** — Khalaçlar için bk. V. MİNORSKY, *The Turkish Dialect of the Khalaj*, d. *BSOS*, X, 1940, s 417-437. **190** — İSTAKHRÎ, 249. **191** — MİNORSKY mezkûr makalesi, s. 432, keza MİNORSKY, *Hudûd al-'Âlam* haşiyeleri, s. 348. **192** — MUBARAKŞAH GHURÎ, *Kitâb âdâb al-harb-i va'l-şacâ'a*, iktibasat-i Muhammad Şefi' Lahur, s. 20: dar vilâyat-i Gaznin çahâr nâhiyat ast, ke anrâ 'Anüc u Khmâr u Lam'ân u Şâhbahâr khonand u ân navâhi iqta' u in'am-i Turkân u Turkbaçagân ast. **193** — Bk. yukarıda B. I, hs. 76. **194** — Z. V. TOGAN, *Prähistorische Forschungen* ve *Türk tarihi dersleri*, 1928, s. 122. Bu son eserde verilen malûmatın bazıları şimdi tashihe muhtaçtır. **195** — Z. V. TOGAN, *Prähistor. Forschungen*. **196** — Z. V. TOGAN, *Mogollar, Çengiz ve Türklük*, s. 29-30. **197** — Hindistandaki müslüman Türk sülâleleri, MUBAREK GALİB, *Hindistanda Türk hükümdarları*, İstanbul, 1341, ve HALİL EDHEM, *Düvel-i İslâmiye*, s. 445-516. **198** — Sübektekin'in nesebnamesi ve imlâ ettiği bu malûmat için bk. *JRAS*, 1933, p. 605-628 (burada *Tkhsiyan* kelimesi yanlış olarak *Bkhsiyan* okunmuştur). **199** — Bk. AHMED BN 'ALİ BN BÂBEH, *Ra's mâl al-nadim*, Nuriosmaniye, 3296, vr. 143. **200** — Bk. *Tabaqât-i Nâsiri*, s. 6. *Oguzname*'de araya Serenk ismi karıştırılmıştır, ki Çok'un lâkabı olan *serhenk*'den muharref olsa gerektir. **201** — *Tarikh-i Bayhaqi*, 107, 235-37. **202** — Bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk dil ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 26-32. Gaznelilerin tarihine ait eserlerde olduğu gibi 'Unsuri, Farrukhi gibi şairlerin eserlerinde de Türk âdât ve ananelerine taalluklu istitradi kayitlere tesadüf edilmektedir. **203** — *Kitab al-saydana*, Bursa nüshası, vr. 7b (MEİERHOF neşrettiği mukaddime, s. 13): va kâna 'l-amir Yamin al-Davla 'alâ bughdihi li'l-'arabiyati. **204** — Gazneli Mahmuda nisbet edilmesi mümkün görülen farsça şiirden KİLİSLİ RİFAT, *İkdam*, 26.8.1921 de bahsetmiştir. **205** — Bu eser SİR DENİSON ROSS tarafından neşredilmiş ve tarafımdan *BSOS*, VI, 1932, s. 847-858 tahlil edilmiştir. Bk. yine KÖPRÜLÜ FUAD, a. eser, s. 123-154. **206** — *Tabaqât-i Nâsiri*, 268, 276, 278, 281. Bu urug Mısırdaki Kıpçaklar arasında da bulunmuştur. **207** — Hatıratın, R. R. ARAT tarafından batıtürkçeleştirileninden I. cildi, 1943 te intişar etmiştir. **208** — *Puncab Census*. Calcutta, 1881, vol. I, p. 277. **209** — Bk. V. BEŞEVLİYEV, *Protobulgar dini*, d. *Belleten*, IX, 1945, s. 213-261. KÖPRÜLÜ FUAD, *Protobulgar hukukuna dair notlar*, d. *THİTM*, II, 1938, s. 1-8. **210** — *Târikh Qaratay al-Khazi-*

nadâri, Gotha arab. 1656, vr. 94a-97a. **211** — *Khavalis* ve Macaristanın diğer müslümanları için, bk. Z. V. TOGAN, *İbn-Fadlan* hşr. s. 217-18; *TM*, VIII, 351, v.d. **212** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 147-148. Macar âlimleri *macar*, *magyar* kelimesini ugur dili ile izahta ısrar ediyorlar, hattâ bu husus G. NEMETH ve talebeleri için bir mütearife şeklini almıştır; fakat kelimenin ugurça kulay izah edilen şekli *meşgar*'ın macarlaştıktan sonra aldığı şekli olabileceği unutuluyor. Kelimenin başında B yerine M Kırım Nogay urukları arasında *Maşgır* urugu isminde muhafaza edilmiştir, bk. *İzvestiya Tavriçeskoy Uçeno-Arkhivnoy Kommissiyi*, N. 48, s. 87. **213** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 260. **214** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 270-71. **215** — NEMETH bunu *A Honfoglalo Magyarsag Kialakulasa* nam eserinde izah etmiştir; bk. yine *Beiträge zur historischen Geographie des Orients*, her. von H. MZIK, Wien, 1929, s. 95-97. **216** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 224. **217** — Bu kelimeler Z. GOMBOCZ, *Bulgarische Lehnwörter im Ungarischen (MSFO*, XXX, 1912) nam eserinde toplanmıştır. **218** — D. A. RASOVSKY, *Petchenegues, Torks et Berendés en Russie et en Hungarie*, d. *SK*. IV. **219** — V. ROSEN, *İzvestiya al-Bakri o Rusi i Slaviyanakh*, Petersb. 1878, s. 43, 61. **220** — Peçeneklerin dağılma tarihi ve haritaları RASOVSKY a. es. ve AKDES NİMET KURAT, *Peçenek Tarihi*, 1937 de bulunuyor. **221** — Bk. ayni eserler. **222** — Bk. NEMETH, *A. Honfoglalo*, s. 141-2 ve *Die Volksnamen Quman und Qun*, d. *KCSA*, III, 97. **223** — Bk. J. MARQUART, *Komanen*, s. 54-56. **225** — Bu Kumanlar kendilerinin *Antafpfhan* dağlarından çıktıklarını söylemişler, ARİSTOV bunu *Andican* dağları demişse de yanlıştır, MARQUART (*Komanen*, s. 114) Seddiçinin yanında Jehol mıntakası olacağını aydınlatmıştır. Yani Batıya giden Kun'lar kendilerinin bir zamanlar Uzakdoğuda yaşamış olduklarını hatırlamışlardır. **225** — *Naturalis Historia*, XII, 18. **226** — *POMPONİİ MALAE, De Situ orbis*, Leiden, 1722, p. 19. **227** — MARQUART, *Komanen*, s. 68-69. **228** — N. ARİSTOV, *Zametki*, s. 436, **229** — *DLT*, I, 394. **230** — *Yemgan* yahut *Yemegan* kasabasının ismi *Yemeğân* demek olduğunu bu ismin Manihai yazılarında bulunması dolayısiyle C. SALEMANN söylemiştir. **231** — *Naturalis Historia*, XII, 18. **232** — ARİSTOV, *Zametki*, s. 229. Bu Kang-Kanglı meselesi yukarıda, B. I, h. 72 izah edilmiştir. **233** — MARQUART, *Komanen*, 26, 78, 168. Qangur oğlu'yu, MARQUART, s. 157: Mingür-oğlu, D'OHSSON, *His. Mong.* I, 338: Cungur okumuşlardır. **234** — *Qanglı Hoca* için bk. *Dede Korkut*, nşr. ORHAN ŞAİK, 1938, s. 64-66. MAHMUD KAŞGARI, III, 230 «Qanglı Qıpçaq'ın bir urugu» (*cil* yerine yanlış *racl*). **235** — Bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk Dil ve Edebiyatı hakkında Araştırmalar*, s. 152-161. **236** — MARQUART, *Komanen*, s. 167. **237** — PLANO-KARPİNİ ve RUBRUK ta böyledir. **238** — GARDİZİ/BARTHOLD, 82. **239** — *Dede Korkut*, neşr. ORHAN ŞAİK, s. XVII, XXXIII-XXXIV, XLIV. **240** — MUQADDASİ, 91. **241** — İBN HAVQAL, yeni tabı, 14-15, 393. **242** — *Hudûd al-'Âlam*, transl. 100 Edil ile Irtış arasında yaşıyan «Yagsun Yasu» Kimakları Başkurtlardan başka bir kavim değildir; MİNORSKY, s. 309 karıştırmıştır. *DLT* de de Başkurd ve Kimakların dili beraber zikredilmiştir. **243** — NÂSIR-İ KHUSRAV, *Divân*, Tahran tabı, s. 329. **244** — Ayni eser, s. 102, 497. **245** — *Tarikh-i Bayhaqi*, 91-96. **246** — EL-BİRÛNÎ'nin *Akhbar-i Khorezm* kitabından naklen BAYHAQÎ, 859. **247** — *DLT*, I, 70 «diyar Qıfçaq», haritasından İle nehri ile Karaçık Dağları (Sırderya) arasında «maskan Qıfçaq va 'l-Guzz»; Irtış havzası ise «fayâfi Yamak» ve «Fayâfi Başqurt» yazılmıştır. **248** — Bu da haritasındadır: Masâkin Qıfçaq şubatun minh. Bk. yine Z. V. TOGAN, *Völkerschaften des Chazarenreiches*, d. *KCsA*, III, 65-6, 76. **249** — *Naturalis*

Historia, VI, 7.; bak. Z. V. TOGAN, *Völkerschaften*, s. 66. **250** — Yine orada, VI, 21. MARQUART, *Komanen*, s. 185 bunu Daryal'a ait zannediyor ve Komanlara ait olmasını imkânsız buluyor, çünkü ona göre daha o zaman Türkler yoktu. Anadoluda Fırat nehri başlarında M.ö. 1118-1093 te Asuri kitabelerinde zikrolunan «Qumani» ile klâsik kaynaklarda mezkûr «Komana in Pontus» vardır. STRABON buradaki «Komania» sözünün bir halk etemolojisini veriyor, ki türkçe değildir. **251** — RUDENKO, *Başkiri*, I, Petersb. 1916, s. 30. **252** — *Belleten*, VII (1943), 227-43; burada KÖPRÜLÜ'nün *Uran*'ı *öreng* ile birleştirmesi yanlıştır. **253** — MARQUART, *Streifzüge*, 15, 56, 489. **254** — *Sahayifül ahbar*, I, 393, burada *qıq* kelimesi *qbq* (yani *Qabuq*), nasıl, ki *Qbkh* (yani *Qabukh*) ismi de *fth* şeklinde yazılmasından yanlışlıklara düşülmüştür. «Serir» için bk. *İslâm Ansiklopedisi* «Derbend» ve «Dağıstan» maddeleri. **255** — BAYDAVİ, *Nizâm al-tavarikh*, Nuriosmaniye, N. 3450, vr. 67, 73. **256** — *Târikh al-bâb va 'l-abvâb*'ın buna dair verdiği malûmat bu eseri tahlil ederek yazdığım ve daha neşredilmiyen eserimde bulunmaktadır. **257** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 224; W. TOMASCHEK, *Skythische Norden*, II, 39; PTOLEMEUS'te *Subin*'ler Edilin doğusunda gösterilmiştir. **258** — *Akhbar al-Radi va 'l-Muttaqi*, ed. J. HEYWORTH, Mısır, 1935, s. 253. **259** — *Şerefnâme-i Muniri*, Veliyeddin Efendi yazması, 3116, «Yemak» maddesi. **260** — RUDENKO, a. es. I, 28, bu satırların müellifi bunlardan Sokh Kay oymağına mensuptur. **261** — Coğrafi isimlerden: *Kay gorod*. zikredilmelidir. **262** — RUDENKO, I, s. 22: Sarılar. **263** — Kazanın şimalindeki Yapancı şehrinin hâkimleri Kun uruğundan olmuştur, bk. *İzvestiya Obşçestva Arkhiologiyi pri Kazansk. Üniversite*, X, 182. **264** — *DLT*, I, 33, 393, III, 108, bk. yine MİNORSKY/MERVEZİ, s. 97. **265** — Bu şiir parçalarından *DLT*, III, 242 de *yubiledi* sözü hakkında «bu Oguz ve Kıpçak sözüdür» dediğinden BROCKELMANN (*EFM*, III, 1823, s. 117) «bu kayde göre bu destanın menşeini takribi olarak tayin etmek mümkün olabiliyor» neticesini çıkarmıştır. Bu şiirleri «Tangut Hanı» tarafında bulunarak «Katun Sını beği»ne karşı harp eden birisi söylemiştir. Katun Sını, Etszin Göl yanında zikredilen Kotun-ch'eng (bk. MİNORSKY/MERVEZİ, 73 ve benim *BSOS*, VI, deki yazım, s. 848) olacak. Orada da 1028 hududunda Tangut beği ile Sarı Yugurlar arasında vaki olan savaşların birinde Kunlar Tangutlar ile müttefik olmuş olacaklardır (bk. GRUM GRJİMAYLO, *Opis put. v Zap. Kitaye*, II, 56-57 = BRETSCHNEİDER, I, 243). Bu seferde Tangutlar Kan-chou, Kua-chou ve Su-chou'ları aldılar. **266** — Temutrakan, Azak ve Sudak'taki ticaret yerleri için bk. İBN BATTUTA ve G. BRATİANU, *Recherches*. *Codex Comanicus*'teki bu nevi ıstılahların yalnız lâtinceleri RASOVSKY tarafından (*SK*, III, 1929, s. 196-206) nakledilmiş ve mehazları gösterilmiştir. Bu *Codex Comanicus* bugüne kadar sırf filoloji, yahut diniyat bakımından tetkik ediliyordu, tarihi ve iktisat tarihi bakımından buradaki türkçe kelimeler MAHMUD KAŞGARİ, MAHMUD ZEMAKHŞERİ ve Uygur vesikaları ile karşılaştırılarak tetkik edilmeğe muhtaç bir halde bulunmaktadır. RUBRUK Komanların dili Uygurcadan türemiş demesi (MALEYİN, neşri, s. 110) bunların Doğudan geldikleri dolayısiyle olsa gerektir, yani uygurca ile müşterek hususiyetleri göze çarpacak mahiyette olduğundan böyle demiş olacak. **267** — *Barh* ve *Borh* için bk. *BSOS*, VI, 850-51. **268** — Bu husus için ŞEMSEDDİN DİMAŞQİ, *Nukhbat al-dahr*, 264, ve ABU HAYYÂN AL-ANDALUSİ'nin, Ayasofya nüshası, 2945 de bulunan asıl nüshası karşılaştırılacaktır. **269** — Sarı Yugurların uruğları yukarıda, B. 3, h. 164 sayılmıştır. **270** — MARQUART, *Komanen*, 79, 140, 212. **271** — NEMETH, d. *KCsA*. III, 102-103. **272** — P. GOLUBOVSKY, *Peçenegi* d. *Izvestiya Kiyevskago Universiteta*, 1883-4, s. 719. **273** — HUNLARIN KUN ÖLDU-

GU Bizans müverrihi PRİSKUS'un 468 de Sasaniler tarafından mağlûp edilen Ak-Hun (Kidarit) padişahının lâkabı Κουγχαν = Κουν χαν yani «Kun Han» yazılmış olması ile sabittir (MARQUART, *Komanen*, 70) «Ak-Hun» mânasında Hind kaynakları «Sveta Huna» denildiği gibi «Kara Hun» mânasında da «Hara Huna» tâbiri gelmektedir. Gayet vazih olan bu hususu MARQUART (s. 71) başka kayıtlerle karıştırmıştır. *Kun* kelimesinin Argu şivesinde *koyun* demek olduğunu nedense ihmal eden NEMETH bu kelimeyi *ku* ile *n*'ın birleşmesinden hasıl olmuş diye izah etmiştir. (*KCsA*, III, 106-109). **274** — Bu mesele bilhassa NEMETH GYULA tarafından müteaddit eserlerde izah edilmiştir. **275** — P. WİTTEK *Gagauz* kelimesini *Keykavus*den izah etmiş. Gagauz meselesini Bulgar devletçiliği bakımından tahlil eden P. MUTAVÇİYEV (*Die angibliche Einwanderung von Seldchuk-Türken in die Dobrudscha im 13. Jh.*, Sofya, 1943, s. 81-128) bunların menşe itibariyle Bulgar olduklarını iddia etmiştir. Fakat bu kavmin etnografya ve lisaniyatını en iyi tetkik eden MOŞKOV bunların eski Uz'lardan geldiğini ileri sürmüştür (*Etnografiçeskoye Obozrenye*, XLIV, 1902, s. 17 ve *İzvestiya Russk. Geograf. Obşç.* XL, 1904, s. 407 vd. ve RADLOFF'un *Proben der Völksliteratur der Türkstämme*, X, ye mukaddimesi. **276** — Bk. L. RASONYİ, *Contributions à l'histoire des premiéres cristallisations d'etat des Roumains*, d. *Archivum Europae Centro-Orientalis*, I, Budapest, 1935, p. 221-253). **277** — TİESENHAUSEN, *Sbornik materyalov otnos. k istoriyi Zolot. Ordı* (kısaltma: *Sbornik*), I, 483. **278** — Kumanların yayılmaları RASOVSKY, d. *SK*, VII, 245-v.d. VIII, 19-v.d. izah edilmiştir. **279** — MARQUART, *Eranşahr*, 121; STRABON II, 1. § 14, XI, 7, § 2, XI, 8, § 4, XI, 14, § 4. **280** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hşr. s. 203-209. **281** — Gog ve Magog (Yacûc ve Me'cûc) kıssası Tevratta Ezichiel babında (XXXVIII, 1-6, 20). Yahudilerden Ermenilere geçen menkıbelerde de *Gamir*, *Thubal* ve şimal ülkelerindeki *Togarma*'lar hep bu Gog'lara tâbi gösterilmiştir, bk. SANDALDJİAN, I, 368-71. **282** — Bk. G. SMİTH, *History of Assurbanipal*, 1871, p. 89. **283** — HERODOT, I, 105, IV, 67. K. NEUMANN, *Die Hellenen im Skythenlande*, Leipzig, 1855, s. 296. **284a** — HERODOT, I, 103-106; STRABON, XI, 8, §4-5 bu katil âdisesi biraz farklı anlatılmıştır. **284b** — Bu bayram meselesi için bk. GELZER, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, XIII, 1872, s. 14 v.d. yine SPİEGEL, *İranische Altertumskunde*, II, 240. EL-BİRÛNÎ *al-Qânun al-Mas'ûdi*, Berlin nüshası, Ms. orient quarta, 1613, vr. 46a; yine o, *Kitâb al-Tafhim*, s. 181; *al-Âthar al-bâqiya*, Umumî Kütüphane yazması, s. 235. TABARÎ'de ise I, 531, Afrasyabdan kurtuluş bayramı Abanmah ayında, Ruzaban gününde vaki olduğuna dair rivayet naklolunmuştur. **285** — Katilin Barsgan olduğu BAL'AMÎ'de ve katil hâdisesinin Peykendde olduğu da TABARÎ'de (I, 680, II, 1186)dir. MAHMUD KAŞGARÎ, III, 110-111 Siyavuşun öldürüldüğü yeri Buhara yanında Yenkend'te göstermiş, fakat bu şehrin diğer ismi Diz Rûyin olduğunu da kaydetmiş olduğundan bu Yenkend'in Peykend olduğu anlaşılmaktadır. **286** — Bu merasim NARŞAHÎ'de vardır, CHEFER neşri, s. 14-15, 21-22, bak yine MAHMUD KAŞGARÎ, III 11-111. **287** — *BSOS*, VI, 1932, p. 352 ve *JAOS*, LXIII, 1943, p. 202. **288** — NARŞAKHÎ, s. 6, 14. **289** — Tunga Teginin *DLT* teki yoğ parçaları BROCKELMANN tarafından bir araya toplanmıştır, bk. *EFM*, III, 1923, s. 112-119. Afrasyaba nisbet verilen mevkiler için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, I, 97. **290** — Bk. SANDALGİAN, I, 253. **291** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlana*, mukaddime, s. XXVIII. **292** — *Velender* meselesi için bk. Z. V. TOGAN, *Völkerschaften des Chazarenreiches*, s. 47-51. **293** — PTOLEMEUS'te Σαβιροι yani Sabir, Suvar'larla beraber zikrolunan βαρουσκοι'ın Boruç demek olacağı hakkında bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 157. **294** — *Oguzname*'de «Bulgar» ismi için bk.

Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 147 ve *KCsA*, III, 75. **295** — STRABON, XI,8,§8 ve XI, 14, § 14. *Tarkhan Uvadhin* için bk. TABARÎ, III, 1179, 1192; İBN AL-FAQÎH, 293; BALADHURÎ, 203. **296** — Bk. MİNORSKY, *EI*, «Tarum» ve BARTHOLD, «Derbend» maddeleri. **297** — MARQUART, *Eranşahr*, 121 = *Streifzüge*, 39, 49, 180. KLAPROTH, *Tablaux historique de l'Asie*, p. 234, 260; İNOSTRANTSEV, *Hunni i Hiung-nu*, Petersb. 1925, s. 68, 137. **298** — HARKAVÎ, d. *Russische Revue*, VI, 1875, s. 363. **299** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 258. **301** — MARQUART, I, 51. **300** — Bu mesele için bk. B. I, haşiye, 29b, 105. **301** — MARQUART, *Eranşahr*, 96. **302** — MARQUART, *Eranşahr*, 119; *WZKM*. XII. 193. **303** — *Blasagûn* şekli MUQADDASÎ'dedir, diğerleri *Belasacûn* yazarlar; bunun *Balgasun* ile birliği için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 193. **304** — MARQUART, *Eranşahr*, 96; SAİNT MARTİN, *Memoires histor. et géographique sur l'Arménie*, II, Paris, 1819, 59-61. Bu kelimeyi *Kalandrun* okumuştur. **305** — BALADHURÎ, 203, 326. **306** — SPİEGEL, *Iranische Altertumskunde*, III, 374. Bunlardan az sonra, 468 de Saragurlar geçmiştir, **307** — HERZFELD, *Paikuli*, I, Berlin, 1924, s. 17, 133. **308** — İBN BİBÎ, ed. HOUTSMA, *Recueil*, III, 57, IV, 284; *TTEM*, XV, 94. Halhal'da Agaçeriler için HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Nuzhat*, ed. LE STRANGE, s. 81. **309** — *Beş Uygur* için *İbn Fadlan*, hşr. s. 148. **310** — H. HOWORTH, d. *JRAS*, 1892, p. 611. 100.000 rakamı galiba Sabirlerin Kuban tarafında yaşıyanlarına da aittir, bk. KULAKOVSKÎ, *İstoriya Vizantiyi*, I, 133, II, 28-59. **311** — *WZKM*, XII, 193. **312** — BALÂDHURÎ, 194; İBN AL-FAQÎH, 287; İBN KHURDADHBEH, 122; YA'QÛBÎ, *Târikh*, I, 203. **313** — BALÂDHURÎ, 194. **314** — TABARÎ, I, 884. **315** — İSTAKHRÎ, 185 haşiye. **316** — BALÂDHURÎ, 195; İBN AL-FAQÎH, 281; İBN KHURDADHBEH, 123; QUDAMAH, 259. **317** — BALÂDHURÎ 195. **318** — Bu mesele için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, I, 99. **319** — *İbn Fadlan* hşr. s. 156. **320** — Bu husus SÂHİN AL-ZÂHİRÎ, *Keşf ül-memâlik ve beyan ut-turuq-i ve 'l-mesâlik*, Topkapı Sarayı nüshası, 3008, vr. 92 te mezkûrdur. **321** — MUSA KHOREN'e göre Barsilt'lar daha Milâddan önce Bulgarlarla beraber Kür'ün cenubuna geçmişlerdi. Hazar denizi batısında bir yerde Sasanilere tâbi Burcan isminde bir melik te bulunmuştur, ki İBN KHURDADHBEH'te zikredilir. Ben bu *Burcân*'ın *Boruç*'un iranca cem'i olduğunu zannediyorum. **322** — Şamkhur'da Siyavurd'lar olmuştur, bu da İSTAKHRÎ 192 de geçer. Beylakanda hazarca bilen için İBN A'THAR AL-KÛFÎ, Topkapı Sarayı nüshası, 2956, c. II, vr. 185b. **323** a — Bu isimler Maveraikafkasya rus resmi takvimlerinden ve 1:210.000 mikyaslı Rus Erkânıharp haritasından alınmıştır. **323**b — Bunlar bir efsane mahiyetinde söylenir, bk. SANDALGİAN, I, 256. **324** — *Yazar* ve *Sul*, TABARÎ, I, 874 te *Basr* yazılmış. *Sul* kelimesi EL-BÎRÛNÎ, *Kitâb al-Saydana* mukaddimesinde (MEİERHOF neşri, s. 4) *Çul*'ün muharrefi olarak izah edilmiştir; Barthold de müstakillen ayni fikre gelmiş ve *Çul*'u *Çur* ile birleştirmiştir. *(Oçerk istoriyi turkmenskago naroda*, s. 12-13). **325** — REŞİDEDDİN Paris nüshası, suppl. Pers. 1364, vr. 140; Damad İbrahim, N. 916, vr. 4a. Yine bk. KAZİM BEK, *Derbend Nâme*, notlar, s. 22. **326** — *Mücmal üt-tavârikh va 'l-qisas*, Tahran tabı, s. 154. Oğuz rivayetleri bir kaç fatihin, meselâ Doğuda Mete'nin, Batıda Afrasyab (Tunga Alp)ın ve belki de Atila'nın fütuhatına ait destanların bir araya getirilen şekli gibi görünüyor. **327** — *Kitâb al-ticân*, Haydarabad tabı, s. 80, 402. **328** — MARQUART, *Streifzüge*, 36-40. **329** — Emeviler zamanında garbe gelen Kaykanlar için bk. *ZDMG*, XCV, 369. **330** — «Bek» atlarına dair İBN KHURDADHBEH, 180; çin kaynaklarının kayitleri, MARQUART, *Eranşahr*, 301. **331** — Bunlardan, ABU YA'QÛB AL-KHUTTALÎ'nin

eseri malûmdur, *Der Islam*, XVIII, 121. **332** — Şehidali Paşa, N. 1335 den alınarak şimdi HEYWORT neşri, s. 253. **333** — İBN KHURDADBEH, 31. **334** — MUHAMMAD BN 'ABD AL-CALİL AL-SAMARQANDÎ, *Muntakhab al-Qand fi Târikh-i Samarqand*, Paris nüshası, anc. fond. Arab, 6284 vr. 38b: *Trkş bqi* = *Türkeş beki*. **334** — Burada N. 2956, c. 2, vr. 133, 134, 148z: *Brqş* şeklinde yazılmıştır. **335** — DE GOEJE neşri *addintio* kısmında. **336** — İBN HAVQAL, yeni tabı, s. 506, satır, 15-16. **337** — ABÛ BAKR AL-SULÎ, *Kitâb al-Avraq*, s. 85-86. **338** — İBN AL-FAQÎH, 282 de nakıs olan bu kaydin «Mubarakin adamları orada yerleşti» kısmı Meşhed nüshası, vr. 146b de bulunuyor. **339** — Babası Halid idi, bk. NARŞAKHÎ, s. 9, «Tugşad sülâlesi» için bk. MARQUART, *Eranşahr*, 309. **340** — TABARÎ, III, 1381, bu rakam ihtimal mübalâğalıdır. **341** — Şamkhur'da Sivavurdlar vardı, İSTAKHRÎ 192; sonra Buga oraya Hazarları yerleştirdi, BALADHURÎ, 203. **342** — İBN KHURDADBEH, 31. **343** — *BSOS*, X, 328. **344** — *Hudûd al-'Âlam*, terc. 348. **345** — GARDİZÎ, *Zayn al-akhbâr*, Berlin tabı, 27: *Dihqânân Harih*. **346** — İSTAKHRÎ tercümesi: U dar mayân-i in şahrihâ (Tabas-i Buzurg u Tabas-i Kuçuk) u navâhi ke şarh dhadhim biyâbânihâ-i farâvân ast, Kurdu, Khalac u gosfanddârân darâncâ naşinand. U dar hudud-i Qâyin bar râh-i Nişâbûr. İSTAKHRÎ'nin arapça aslında, 274 yalnız: mafâviz yaskunuha al-akrâd va ashab al-savâ'im. **347** — İSTAKHRÎ, 142. **348** — Harunürreşid'in türk emiri Abû Sülaym al-Turki'nin Adanayı tevsii ve Aynu Zarba'yı (Anazarbus) bina edip oraya Horasandan adamlar getirerek iskân ettiği için bk. YAQÛT Adhana maddesi ve LE STRANGE, *The Lands of the Eastern caliphate*, London, 1902, p. 129. Tarsûs ile Adana arasında Funduq kalesinin türk emiri Buga tarafından inşası için bk. yine YAQÛT, «Tarsus» maddesi. **349** — SCHWARZ, *Iran in Mittelalter nach arabischen Quellen*, VII, 1178-1251. **350** — İBN HAVQAL, 348. **351** — ABÛ BAKR AL-SULÎ, *Kitâb al-Avrâq*, s. 204, 209, 213. **352** — REŞİDEDDİN, *Tarihi 'Âlem* kısmı, Paris, suppl. Pers. 1364, vr. 137, 159. **353** — *Şad* kelimesinin irani aslı F. W. K. MÜLLER'in fikridir; *Akhşad* şekli *al-Suli*, s. 44; Akhşadların nesebi için bk. İBN KHALLİKÂN, *Vafiyât* Bulak tabı, II, 53. **354** — Tulun oğullarının güzel tarihi Dr. ZAKİ MUHAMMAD HASAN, tarafından neşredilmiştir (*Les Tulunides*, Paris, 1933), ki kısa bir müddet hükûmet sürdükleri halde Mısırda unutulmaz eserler bıraktıklarını hayretle J. V. KARABACEK (*Erstes urkundliches Auftreten der Türken*, d. *Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, I, Wien, 1887, s. 98-100) Tuluniler zamanına ait papirus yazılarında okunan türkçe ıstılahları anlatmıştır. **355** — **EYYÜBİLERİN ASLI** için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, II, «Azerbaycan» maddesi, s. 96. **356** — Eyyübilerin Mısırda Türk olarak tanınması meselesi için bk. MURAD REMZÎ, *Talfiq al-akhbâr*, I, 252-3; RIZA NUR, *Türk Tarihi*, IX, 178-182. **357** — Baybarsın romanı almanca H. WANGELİN tarafından hulâsaten neşredilmiştir (*Bonner, Orientalishe Studien*, XVI). **358** — KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk Edebiyatı tarihi*, 1928, s. 366-73. **359** — RIZA NUR, *Türk tarihi*, X, 318-23; «Muhammed Ali Paşa türk mü arnaut mu?». **360** — ABD AL-VAHHÂB AL-MARAKİŞÎ, ed. DOZY, p. 210. **361** — İBN CUBAYR, *Rihla* (Gibb Memorial Series, V) 66, 146, 148.

BÖLÜM : 4

1 — Meselâ Muhammad bn Ahmad al-Kâtib al-Khorezmî. **2** — İBN AL-'ADÎM, *Târikh-i Halab*, Paris nüshası, Mükrimin Halil istinsahı, s. 217 ve MİR-

KHOND, *Ravdat al-safâ*, Bombey tabı, IV, 71. **3** — ABÛ 'L-'ALÂ BN HASSÛL, *Kitâb tafdîl al-atrâk 'alâ sâ'iri 'l-acnâd*, ŞEREFEDDİN YALTKAYA neşri, *Belleten*, IV, 1940, metin, 49, tercüme, 31. **4** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 26-7, 271; yabgu'nun melik olduğu ancak bu *Meliknâme* ile MİRKHOND'da vardır. **5** — *Duqaq*'ın ismi *Oguznâme*'de *duvaq*, diğer menbalarda *nfaq, tgan, tugan, dqaq, tqaq* ve saire şekillerde yazıldığı gibi, onun lâkabı olan «demir yalıg» kelimesinin tercümesi de arapça olarak *qavs hadid* (doğrusu *sâhib al-qavs-i 'l-hadid*) te *qavs al-cedid, şadid al-qavs* ve ondan galat olarak ta farsça *sakht kemân* şekillerinde yazılmıştır. Hattâ bazan (meselâ DHAHABÎ'de) «duqaq» isminin tercümesi gibi gösterilir. «Duqaq», yahut «tugag» RADLOFF'a göre (*Wb.* III, 1430) bir nevi bayrakdır. «Tugagcı» orduda tümen beği demektir. MAHMUD KAŞGARÎ'ye göre (I, 415, 417) «tugaq» yahut «tuqaq» arapça *fidam* diye tercüme edilmiş, BESİM ATALAY bunu «süzgeç» diye tercüme etmiştir. **6** — HUSAMEDDİN EFENDİ, *Amasya tarihi*, I. 227: *Saqman*. **7** — Toğrul Beğ 1063 Eylûl 16 da vefat ettiğinde tam 70 yaşında idi. Kendisi velâdet tarihi hakkında «filan hanın zuhuru hengâmında doğmuşum» demiştir ('ALÎ BN NÂSİR AL-HUSEYNÎ, *Târikh al-davlat al-salcûqiya*, s. 22). Burada «filân hanın zuhuru» demek kendisinin 994 senesinde doğduğu zaman vaki olup sonra bir tarih mebdei telâkki olunan hâdise kasdedilmiştir; zaten 12 yıllık «müçel» usulünde Türkler her vakit böyle bir mühim hâdise ile «müçel»leri bellemişlerdir. 994 senesi hâdisesi Karahanlılardan Harun Bugra Hanın zuhuru olduğunda hiç şüphe yoktur. Toğrul ve Çağrı beylerin babaları erkin vefat etmiş ve onları o zaman daha hayatta olan Selçük Sübaşı kendisi terbiye etmiştir. 994 senesi hududunda vefat eden Selçük bu vakit takriben 100 yaşında idi. **8** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 260-61. **9** — İBN HAVQAL, yeni tabı, 512. **10** — BARTHOLD, *Turkestan*, ingl. 269. **11** — İBN AL-ATHİR, nşr. TORNBERG, XI, 117, bunu yukarıda, B. 3, h. 147 de nakletmiştim. **12** — MUQADDASÎ, 274-5. **13** — *Al-Tafhim*, neşr. R. WRİGHT, s. 242. **14** — 'UTBÎ, *Târikh Yamini*, Bulak tabı, I, 335. **15** — *Baburname*, Kazan tabı, 110 = Beveridge, vr. 90a. **16** — Ayasofya, N. 2940 yazmaya mülhak EL-BİRÛNÎ, *al-Qânûn al-Mas'ûdi*, parçalarında. **17** — MİRKHOND arapça yazılan bir Selçuk tarihinden naklen: barîya ba'ida sa'b al-maslak. **18** — MÜKRİMİN HALİL, *Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, 1944, s. 35-38. **19** — FAKHREDDİN AL-RÂZÎ, *Câmi' al-'ulûm*, Nuriosmaniye nüshası. **20** — Bu isim BAYHAQÎ'nin Kalkutta basımında, s. 856. *kdhakhvar* ve *glf khvar* okunacak şekillerde yanlış basılmıştır. **21** — 'ALÎ AL-BAYHAQÎ, *Târikh-i Bayhaq*, Tahran tabı, s. 51. **22** — *Mu'cam al-buldân*. WÜSTENFELD neşri, I, 540. **23a** — TABARÎ, II, 1821. **23b** — «Berendiler için bk. *SK.* IV, 58-64; *Baran* kelimesi Kazaklarda at rengi (RADLOFF, *Wb.* IV, 1477), Karakırgızlarda «kuvvet» (a. e. IV, 1795) yine iyi çelik ve kılıç mânasında (baldağı altın aq beren); Başkurt ve Tatarlarda «kozu» mânasında. RADLOFF bu sözü Ruslardan alınmış zannetmiştir, halbuki bu söz Van gölü taraflarındaki Türkmenlerde koyun mânasında kullanılmaktadır. MAQRİZÎ, *Sulûk*, Mısır tabı, s. 686 Memlûklerde «baraniyûn» ıstılahının «khâsaki olmıyan emir ve memlûkler» mânasına kullanıldığını kaydetmiştir. **24** — *Tarikh-i Bayhaqi*, s. 856-57. **25** — *'Ali al-Bayhaqi*, s. 273. **26** Tuğrul Beğin Masa Yabgu ile muharebeleri *Târikh-i Sistân*'dadır, Muhammad Khan Qazvini nüshası, s. 305. **27** — İBN MUHANNÂ, *Hilya*, s. 145. **28** — *Şecere-i Terâkime*, Ankara basımı, vr. 46b. **29** — *Hayat* mecmuası, İstanbul, 1927, N. 23. **30** — İBN SA'İD AL-MAGRİBÎ'de verilen bu malûmat ihtisarla ABU 'L-FİDÂ tarafından da nakledilmiştir, *Taqvim* nşr. *Schier* s. 210. **31** — NASIRI KHOSREV, *Divan*, Tahran tabı, s. 32. **32** — Danişmend Buhari

için, bk. *Târikh-i Bayhaqi,* 610, 626; Çengizin Karlık Danişmendi için *Mu'izz al-ansâb,* Paris yazması, anc. fond Persan, N. 67 (Topkapıdaki *Şu'bipencgâne* de, vr. 123b). Anadolu Selçuk Danişmendi için MUSTAFÂ AL-CANNÂBÎ, *Al-'Aylam al-Zâhir,* «al-Turkmani al-Khorezmi» demiştir, bunun «mu'allim» olduğunu İBN AL-ATHÎR kaydetmiştir (Mısır tabı, X, 111). **33** — *Hayat* mecmuası, İstanbul, 1927, N. 23. **34** — ZAKARİYÂ AL-QAZVÎNÎ, *Âthâr al-bilâd,* s. 275. **35** — *İran,* I, Leningrad 1927, s. 42-57. **36** — *Câmiuddüvel,* Es'ad Efendi yazması, N. 2102, vr. 338b. **37** — Bu kayıt MİRKHOND IV, 83 te bulunmaktadır. **38** — SİBT İBN AL-CAVZİM, *Mir'ât ul-zamân,* 458 (Milâdî 1066) senesi hâdiselerinde zikredilmiştir. Son Hazarların Qahtan'da yerleşmesi, *Câmiuddüvel,* Es'ad Efendi, N. 2102, 646b; bu zaman Derbend yanındaki «Gumiq» (yani Kumuk) Türkleri daha gayrimüslim olduğu ve Müslümanlarla savaşlarda bulundukları ayni *Târikh al-bâba va 'l-abvâb*'ta ayni sayfada zikredilmiştir. Bu «Gumiq»ların daha ilk araplar geldiği sıralarda burada yaşadığı BALADHURÎ, s. 207 ve *Târikh al-bâb va 'l-abvâb*'ta mezkûrdur. Alp Arslan Derbende kendi emirlerinden Yagma'yı vali tayin etti ve bundan sonra burası kati surette müslüman oldu. Bu suretle kuzaydan gelerek Derbend'le Şirvan arasında yerleşen her nevi Hazar ve Kıpçak unsurları zaman geçtikçe yerli ehaliyle karışarak hep **Lezgi** (Arap kaynaklarında: **Legzi**) oluyorlardı. Türk unsurunu mütemadiyen kendi muhitinde iriten Lezgiler de Tuna havzasındaki Macarlar gibi (bk. yukarıda s. 150-152) damarlarında her şeyden çok Türk kanı akan bir unsur olmuştur. **39** — Bu eserin Mükrimin Halil tarafından istinsah olunan nüshasından istifade ettim. **40** — Bu isimler 1:260.000 mikyaslı Rus erkânıharp haritasından ve resmi takvimlerden alınmıştır. **41** — BROSSET, *Histoire de la Géeorgie,* I, 3362 - 65; İBN AL-ATHÎR, X, 398. **42** — BROSSET, a. es. I. 363. **44** — KÂTİB AL-İSFAHANÎ, *Al-Fath al-qissi,* nşr. LANDBERG, s. 234. Burada *Brvan* şeklinde yazılan ismi *Baran* okuyorum. **45** — BROSSET, a. es. I, 369. **46** — *Divân-i Kebir,* Viyana nüshası, Mxt, 155, vr. 554b: Şahi Kıfçaq-i divâne. Bundan başka Mevlânâ, Şemsi Tebriziye hitaplarını da hep kıpçakça yazmıştır, vr. 475, z'ân lebat-i Şams-i râ *bir öpkına bermesmisin?.* VELD ÇELEBİ *Divân-i Türkî sultan Veled,* s. 109 Şemsi Tebrizi'ye, yahut İlhanlı beylerine hitaben söylenen bu gibi kıpçakça cümleleri *(min tiyiş bilırmin. Min söylerim yazarmın)* «o zamanki Konya şivesi» telâkki ederken yanılmıştır. **47** — NİZÂMÎ'nin Kıpçaklara ait sözleri E. ERDMANN ve CHARMOY tarafından neşredilmiştir. **48** — RUBRUK, Kür-Aras ovalarının Mogollardan önceki ahalisini «Crosmin» (Krozmin), yani «Khorezmi» tesmiye etmiştir (RUBRUK, MALEYİN neşri, s. 170). **49** — Mar Tugrul Turkân u Çagri râ bâ bakht na buvad u ba mihr kâri. **50** — Selçukluların hilâfeti saltanattan ayırmaları hususu W. BARTHOLD tarafından, *Mir İslâma, I, Petersburg,* 1912, s.203-226 ve *12 Vorlesungen,* 106-109 izah edilmiştir. **51** — Medreselerin tarihi için bak. BARTHOLD, *O pogrebenyi Timura,* d. *ZVORAO,* XXIII, 4 - 9 ve *12 Vorlesungen,* s. 60. **52** — *Muhtasar İbn bibi,* 128; Gotha *Selçuknâmesi,* persische Hdsch. N. 31, vr. 74a: Malik al-umara Hisâm al-din Çubanra farmûd, ke baqasd-i Khazar darya gudharad u Sugd u Qipcâq u Rûs'ra az âzâr-i bâzargânân ma'yûs gardânad. **53** — Bk. ABU 'L-FİDÂ, *Tarikh,* II, s. 139. **54** — Bu söz MUSLİHEDDİN LÂRÎ'de bulunuyor. **55** — Bu da LÂRÎ ve CENNÂBÎ'de bulunuyor. **56** — Haçlılara karşı savaşan büyük mücahid **İkinci Kılıç Arslan** (1156-1188) Danişmendilerle ve Suriye atabeği ile savaşlarında mağlûp olunca (1162) Bizans imparatoru Manuile iltica etmişti; o Bizansta iken müslümanlığa uymıyan bazı âdetlere alışmış olduğundan Suriye atabeği Nureddin Zengi kendisini hakiki müslüman saymaz olmuştu. Bu Kılıç Arslan'ın hıristiyan

kadından doğan oğlu **Giyaseddin Keyhusrev** I de biraderi **Rükneddin'den** kaçarak Bizansa gitti ve oğlu **Alâeddin Keykubad**'la ve diğerleriyle birlikte orada on bir sene kaldı. Keyhusrev I Bizansta iken Lâtinler hâkimdi. **Mavrozum ailesiyle** sıhri münasebet tesis etti (KERİMEDDİN AKSARAYİ, *Musâmarat al-Ahbâr*, nşr. OSMAN TURAN, s. 31: Mefrzum melik-i Ferenc). Keyhusrev I in kayınpederi olan bu Manuel Mavrozum Türkiyeye geldi, damadı ona Denizli, Hunas taraflarını ve Menderes havzasını hıristiyanlar ve müslümanlarla meskûn olan bu ülkenin idaresini vererek kendi himayesinde bir hıristiyan hidivliği yaşamasına imkân bahşetti. (İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Kitabeler*, 1929, s. 182 Mavrozumun bu ülkeleri idaresini LEBEAU'a göre biraz başka türlü anlatmıştır). P. WİTTEK *(von den byzantinischen zur türkischen Toponemie*, d. *Byzantion* X 1935. p. 25, 29-30 *L'épitave d'un Comnen à Konia*, d *Byzantion*, X, p. 505-515) ve V. GORDLEVSKİ *Gosudarstvo Selçukidov ve Maloy Aziyi*, Moskva, 1941, [kısaltma: GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk*], s. 27, 178) nin nazariyelerine göre, bu Manuel müslüman olarak Abdullah ismini almış ve Rum Selçukları tarihinde mühim rol oynamış olan **Celâleddin Karatay, Emir Karasonkur** ve **Kemaleddin Karataş** bu Manuelin oğullarıdır (bu gibi meseleler için ksl. daha A. MORDTMANN, *Die Dynastie Danischmend*, d. *ZDMG*, XXX, 468 vs.). Keyhusrev I de babası gibi Bizanslılarla ihtilât neticesinde enva'i muharremata alışmış, «zındıkça» fikirleri benimsemiş olduğundan zamanının muteber ulemasından Kadı Termizi bunun müslümanların sultanı olmağa lâyık olmadığını iddia etmişti (Gotha *Selçuknâme*'si vr. 32b; YAZICIOĞLU, HOUTSMA nşr. s. 80). **Giyaseddin Keyhusrev** II nin rum karısından doğan oğlu İzzeddin Keykâvus II (bunun annesi Bizans İmparatorunun kızı olduğu hakkında, bk. HAMMER, *Tarih*, türkçesi, I, 324) Bizansa iki defa sığındı ve ilk gidişinden Anadoluya döndüğünde maiyetinde 3000 kadar «Ferenk askeri» bulunduğunu ve beğlerbeğinin de Selçuklu tarihinde **Kendistabil** tesmiye olunan bir rum olduğunu görüyoruz. Bazı başka emirlerin de taşıdığını gördüğümüz bu lâkap lâtinça «comes stabuli» (comte des étables ve connetable), yani «emir ahur» demektir (GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk* s. 71 kennetabl okumuştur). Karamanoğulları Sultan İzzeddin Keykavus II ye bu hıristiyan rumu beğlerbeği vazifesinde bulundurmasından dolayı düşman kesilmişlerdi. Keykavus II nin dayısı da davet işlerinde büyük nüfuza malik olması dolayısiyle Türkleri ve vezir Muineddin Pervaneyi kendisine düşman yapmıştı (AKSARAYİ, 43, 49, 65-66; YAZICIOĞLU, 149). Selçuklu muverrihler onun rumça ismini ve lâkabını alay ederek farsça **Kir khaye-i rumi** şeklinde nakletmişlerdir (AKSARAYİ, 40, 82); fakat bunun kızı baş vezir sahib Ata Fahreddin Ali'nin Uc emiri olan oğlu Taceddin Hüseyin'in nikâhında idi. **Ferenk**(her halde Slav) **askerleri** daha Giyaseddin Keyhusrev II zamanında Küsedag muharebesinde mühim yer tutmuştu(LE BEAU, *Histoire du Bas Empire*, 2. ed. t. XVII, Paris 1834, p. 357). Keykavus II ikinci defa Bizansa kaçtığında oğullarından bazıları orada hıristiyan oldular. Bunlardan biri **Melik Konstantin** ismini aldı. Sultanla beraber Bizansa gelen Türklerden bir kısmı da sultan Altın-Ordaya kaçtıktan sonra hıristiyanlığı kabul ederek «Konyar», yani «Konyalı» ismi altında yaşadılar, ki Tsalyanın kuzeyinde Servia(türkçe: Serfice) ve Kozana nam yerlerde ikamet ettiler(bk. GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk*. s. 39, 186). Keykavusun diğer oğulları da Makedonya'da Seros (türk telâffuzuna göre: Seres) yanında kendilerine ikta edilen Zikhne'de yerleştiler, ki yıldırım Bayazidin buralarının fethettiği sırada dahi orada idiler (bk. MÜNECCİMBAŞI, *Câmiuddüvel*, İstanbul, Umumi Kütüphane nüshası, N. 5019, cl. I, s. 1183-84. burada kasabanın ismi «zende» şeklinde yazılmıştır). Hıristiyan Gagavuzların ismi dahi Keykavus»dan gelmiş olacağı fikri ileri sürülmüşüür (P. WİTTEK, *Le descendance abu-*

tiene de la dynastie seldjouk au Macedonie, d. *Echos de l'Orient*, XXXIII, 1934, p. 409-412). Rum Selçuk emirleri arasında *Sevastas, Zagnos* gibi isimler görülüyor (bk. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Kitabeler*, 1929, s. 19). Herhalde Sultanların Bizansla karışmalarının menfi neticeleri en çok kuvvetli olarak 13. üncü asrın ilk yarısında ve ortalarında görülmüştür. **57** — GORDLEVSKİ, a. es. s. 89-90. **58** — P. WİTTEK. *Deux chapitres de l'histoire de Turcs de Roum*, d. *Byzantion*. XI (1936). p. 285-328. **59, 60** — GORDLEVSKİ, a. es. s. 27-28. **61** — CELÂLEDDİN RUMİ'nin bir kaç rumca beytinden çıkarılan bu mâna aynı zamanlarda yaşıyan ŞEYHİ ERZURUMİ-nin, eline taşlar alarak, ermenice tekerlemeler söylemiş olmasından (bk. EFLÂKİ HUART, II, Paris, 1922. p. 319) Anadolu islâm şeyihleri üzerinde ermeni medeniyeti tesirini istihrac etmek kadar gariptir. Maamfih C. SALEMANN ve Cl. HUART tarafından ileri sürülen bu fikir GORDLEVSKİ'ye (a. es. s. 179-180) bu yolda yeni mütalealar serdetmeğe vesile olmuştur. Mevlâna'nın ikinci karısı *Gera*, oğlu Sultan Veledin karısı da *Geraka*, HUART'ın fikrince, rumça *Kira* lâkabını taşıyan rum karılar telâkki olunduğu gibi, GORDLEVSKİ, bu faraziyeyi kat'i olarak sabit olan bir hakikat gibi kabul ederek, Mevlâna'nın bu muhayyel rum karısından ne gibi rum akidelerini almış olduğunu da düşünmüştür. Halbuki mevzuu bahis olan hurafi akideler tam mânasiyle türk akidesidir. Diğer taraftan Sultan Veled'in karısı Konyalı şeyih Salâhaddin Zerkub'un kızıdır, ki ismi Fatmadır, «giraka» (ihtimal:*Gera aka*)lâkab olarak kullanmıştır (bk. FERİDUN NAFİZ UZLUK, Aksarayi tercümesine haşiyeleri, *Selçuki Devletleri Tarihi*, II, *Aksarayi*, Ankara, 1943, s. 225). Bunun gibi Semerkandli Şerefeddin Lala'nın Mevlâna'nın ilk karısının annesi olan kadın da Gera isminde idi, bunu da ötekilerden farketmek için «Ulu Gera» demişlerdir (*Mecâlis-i Sab'a* UZLUK neşri mukaddime s. 27: *Geray Buzurg; Keray* yahut *Geray* ustura demektir. *Oğuznâme*'de olduğu gibi Horezm türkçesinde de kullanılmıştır. *TM*. IV. 200). Bunun gibi farsça *Destine* isminin arap yazısıyla yazılan şeklini *Dispina* okuyup ondan da Mevlâna ailesinde muhayyel hıristiyan rum karıların kendi çocuklarını hıristiyan ve rum olarak yetiştirdiklerini de düşünmüşlerdir. Demek bu da **Destine**'yi **Despine** okumaktan gelen bir hayal mahsulüdür. **62** — GORDLEVSKİ, a. es. s. 32. **63** — *TM*. IV. 150. **64** — İBN BATTUTA Türkçesi, I, 318. **65** — EFLÂKİ HUART, I, Paris, 1918, p. 182, II Paris, 1922, p. 70-71. **66** — Bu hususta Azerbaycanda Cavanşir tümenindeki eski ermeni beğliği **Hacin**'in tarihi mühimdir. Bunların hâkimi Hasan Celâl üd-Devle (1261-1214) maruftur ki bunlar kendilerini eski Sasanilerden çıkarıyorlardı *BASR*. 1909 p. 405-435. **67** — LAURENT, *Byzance et l'origine du sultanat de Roum* d. *Mélanges Ch. Diehl*. Paris. 1930. t. I. p. 180; *Byzance et les Turcs Seldjoucides jusqu'en 1081*, Paris 1919 p. 74; yine ayni müellif *De Grecs aux Croisés* d. *Byzantion*, I. p. 386-387. **68** — Bk. AKSARAYİ, s. 153; Cizye ke bâb-i a'zam-i qavânin-i Rûm'ast. **69** —GORDLEVSKİ, s. 73, İBN BİBİ tercümesinde (HOUTSMA neşri, s. 211) «Rum ve Ermen iklimlerinin timarları ve mevacibleri» cümlesini «greko-ermen timarları» diye anlamış, halbuki maksad ancak Rum ve Ermeni vilâyetlerinde bulunan Selçuk timarlarıdır. **70** — *Noter* için bk. İBN BİBİ nşr. HOUTSMA, s. 57. Osmanlı «noter» kelimesi sonradan alınmış bir kelimedir **71** — Bk. AHMET REFİK, *Bizans karşısında Türkler*, 1927, s. 138. **72** — Bk. BARTHOLD, *Turkestan*. ingl. s.311-312. **73** — LEON CAHUN, *Introduction à l'histoire de l'Asie*, Paris, 1896, p. 182-190. **74** — Bu eser lâtince ve fransızca olarak neşredilmiştir; bk. C. BROCKELMANN, *GAL*, I, 376, suppl. bd. I, 668 ve E. AMEDROZ, *The Muslim Jurisdiction* d. *JRAS* 1911, 635-674 ve ZVORAO, XVIII, 0117-0118. **75** — Bk. *İslâm Ansiklopedisi*, cl. III, s.59-60, «celâli» maddesi ve SEYYİD HASAN

Taqizade d. *BSOS* X (1939). 110-112. **76ª** MAHMUD KAŞGARÎ, I, 73: «Oğuzlar Farslarla karıştıkları yüzünden türkçe sözlerin çoğunu unutmuşlardır». Ayni müellif, I, 360-361 de argu eli ile Oğuzların farsçadan aldıkları müşterek kelimeleri naklederek Farslarla ihtilatlarından bahseder. **76ᵇ** — F. HİRTH, *Die Wolga-Hunnen und die Hiung-nu.* **77** — Bk. meselâ GORDLEVSKİ *Rum-Selçuk*, s 166. **78** — *Futuhât al-makkiye*, Mısır tabı, cl. V, s. 604-605. **79** — AKSARAYÎ, s.328. **80** — AKSARAYÎ, s.62. **81** — MATVEİ DE EDİSS, *Recit de la première croisade* traduit par E. DULAURİER, 1850. **82** — AKSARAYÎ, s. 103, 111, 112, 171, 173, 194 ve CELÂLEDDİN RUMÎ, d. *TM.* IV, 167 ve SULTAN VELED *Divan*, s. 326. **83** — AKSARAYÎ, s. 294 Abışka Noyan hakkında «hâkim-i mamlakat-i turk u tâcik» demektedir. **84** — AKSARAYÎ, s. 299. **85** — A. m. s. 113. **86** — A. m. s. 171. **87** — A. m. s. 175. **88** — A. m. s. 221. Evkâf muzesinde 2199 No. lu ve 1272 senesine ait vakıfnâmede *Ldrâd, Tersa* ve *Haft Ruz* isimleri gelmektedir. **89** — Anonim *Tarih-i âl-i Selçuk, Gotha* farsi yazmaları, No. 31, vr. 25b. **90** — Bk. AKSARAYÎ, s. 122, 177, 205, 310, 325. **91** — Bk. ZEKİ VELİDÎ, *Türk ve Tatar tarihi*, Kazan, 1912, s. 54 ve NECİP ASIM, *Türk Tarihi*, İstanbul, 1316, s. 414-417:

Biz cihanı terk edip gittik * rencını dilde berk edip gittik
Şimdiden sonra nevbet erdi size * netekim ol ermiş idi bize.

92 — İBN BİBÎ, nşr. HOUTSMA, s. 41-82. **93** — İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Sivas Şehri*, İstanbul, 1928, s. 102 şu şekildedir:

Mâ cihânrâ gudhaştim u şudim * ranc-i dil râ begâştim u şudim
Pes azim navbat-i şumâ-ast, ki mâ * Navbat-i khiş dâştim u şudim

Bu parça AKSARAYÎ'da da (s. 129) mezkûrdur. **94** — Bu husus NECİP ASIM *Bey*'in eseri s. 413-428. Köprülü Fuad'ın gençliğinde yazmış, sonra GORDLEVSKİ'nin (s. 43-62, 157-163) bazı mütalealarına esas olmuş olan bir eserinde (*Anadoluda Selçuk medeniyeti*, d. *Millî Tetebbuler Mecmuası*, V, İstanbul, 1918, s. 193-239) tebarüz ettirilmiştir. **95** — BARTHOLD, (**12** *Vorlesungen* s. 213) YAZICIOĞLU'nun uydurmalarını REŞİDEDDİN'in *Câmiuttevârikh*'inde *senk* yazılan sözün *sek* okumak gibi sadedilliğini tesbit ederek, anlatmıştır. **96** — NİZÂMÜLMÜLK,*Siyasetnâme*, Bombey tabı, s. 101. harçand az Turkmânân malâli hâsil şuda ast... u ân nafrat ke dar tab'i işân hâsil şuda ast. **97** — NİZÂMÜLMÜLK'e göre, bu Türkmen nüvesi 1000 kadar olup sembolik mahiyette olmalı imiş. **98** — Bu husus TAGENON'un 3 üncü Haçlı seferine ait kayitlerinde yazılıdır. **99** — Bk. TM, IV, 46: yaylâq-i sultân. **100** — MUHAMMAD BN İBRAHİM, *Târikh-i Selçuqiyân-i Kirmân* nşr. *Houtsma*, s. 150 = KÖPRÜLÜ, d. *THİTM*, I, 222, 225. **101** — Bu husus İBN BATTUTA ve İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ'nin kayitlerinden anlaşılmaktadır. **102** — GORDLEVSKY, Konyada iska işleri tarihine ait makalesi, d. *Zapiski İnstituta Vostokovedov*, II, 199. İBN BATTUTA Konya, Aksaray, Tire ve Bursa şehirlerinin kanallarından bahsetmiştir. **103** — İBN BATTUTA bunu Nigde ve Amasya için kaydetmiştir. **104** — E. DİEZ, *Die Kunst der islamischen Völker*, s. 125 Karahanlılar Doğutürkistandan Buharaya tuğla bina usulünü getirdiler, onlardan önce burada binalar hep ahşaptı, Mervde de öyle idi. Bk. BARTHOLD, *İstoriya Turkestana*, Taşkent, 1922, s. 19, aynı müellif, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, s. 74-75. Selçuk mimarisi için bk. bir de M. J. SAVAGET, *Observations sur quelques mosquée seldjoukides*, (*Annales de l'İnstitute d'Etudes Orientales*, t. IV, 1938) p. 82-120. GORDLOVSKİ, *Rum-Selçuk*, s. 133. Selçuk sanati hakkında menfi fikirler nakletmiştir. **105** — Bk. VAN BERCHEM, *Ameda*, s. 104, note 3. **106** — Bk. yukarıda, B. 3, H. 331. MÜBÂREK ZENGÎ'nin eseri daha kimse tarafından tavsif veya istifade

edilmiş değildir, Bursada Orhaniye camiinde, Baba kısmında, tip kitapları meyanında N. 4 te «Feresnâme» ismi altında mahfuz bulunmaktadır, h. 555/m. 1160 telif olunmuştur. Bunun içindeki malûmat «Türklerde at terbiyesi» nam gayrimatbu eserimde münderec bulunmaktadır. **107** — Gazan Han devrinde de *tupçak atlar* zikrediliyor, bk. REŞİDEDDİN/JAHN, II, 39, 89 (naşir bu kelimeyi yanlış okumuş). Urmiye gölü civarında terbiyelenen güzel atlardan Chardin bahseder. **108** — BRETSCHNEIDER, *Med. Researches*, II, 263. **109** — Bu nevi unvanlar ilerde B. 4, H. 416 da mezkûr fermanlar mecmuasında gelmektedir, bk. yine *TM*, VIII, 323-345. Bu nevi isimlerde *ulug qutlug* gibi kelimelerin oğuzca *ulu qutlu* şeklinde yazılmayıp doğutürkçe yazılmış olması Selçuklular devrinde kullanılan türkçenin Uygur imlâsına tâbi olduğunu gösterir. **110** — A. GABRİEL, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, p. 311, 324, 329. **111** — MAX VAN BERCHEM, *Materiaux pur un Corps Inscriptorum Arabicorum Asia Mineure*, Caire, 1910, p. 66. **112** — MÂVARDÎ, *al-Ahkâm al-sultaniye*, Mısır tabı, (1298), s. 193-4. **113** — Bu meseleleri «Eski İran ve Türk destanları arasındaki münasebetler» mevzuu üzerine 10.5.1940 ta Ankara Dil-Tarih Fakültesinde verdiğim konferanslarda tafsilât vardır, daha intişar etmemiştir. **114** — *DLT*, I, 56, burada, s. 10 «kutub al-khâqâniya va 'l-salatin» de *salatin* sözü Selçuklular demek olsa gerektir, s. 127 de *elimga*, Selçukluların uygurca yazan kâtibi demektir. **115** — Bunun için BORCKELMANN'ın Arab edebiyatı tarihi *(GAL)*'ün Önasya, Anadoluya ait kısımlarına bakmak kâfidir. **116** — DEGUİGNES tercümesi, V, 215. *Ülegü*, yahut H ile *Hülegü* ve ülevü «artık» demektir. **117** — REŞİDEDDİN tarihi Hülegü kısmı. **118** — Sarim «elçi» değil Halepte Hülegüye kaçıp gelmiştir, *Târikh Qaratay al'İzzi*, Gotha nüshası, cod. arab. 1625, vr. 61b-63a. **119** — AHMEDÎ, *İskendername*, Üniversite kütüphanesi türkçe yazmalar, 778, vr. 252. **120** — *Enveri*, *Düsturnâme*, İstanbul, 1928, s. 13. **121** — Aksarayî, s. 77. **122** — A. m. a. es. s. 47. **123** — A. es. s. 138 **124** — VASSAF, Bombey tabı, 84-88; AKSARAYÎ, 51-56; keza ABÛ 'L-FİDÂ, *Mukhtasar al-duvalda* da vardır. **127** — G. ALTUNİAN, *Die Mongolen in koukasischen und kleinasiatischen Ländern im 13. Jh.*, Berlin, 1911, s. 71. **128** — MİRZA MUHAMMAD KHÂN QAZVİNÎ, *Mamdûhin-i Şeyh Sa'di*, Tahran, 1317, s. 58. **129** — A. e. s. 60. **130** — ALTAF HÜSEYİN KHALÎ, *Hayât-i Sa'di*, s. 20. **131** — İBN AL-FUVVATÎ, *al-Havâdith al-câmi'a*, Bağdad, 1351, s. 353, 417. **132** — AKSARAYÎ, s. 78-79. **133** — *Düsturnâme*, s. 14. **134** — POLİAC, *The influence of Yasa upon the general organisation of the Mamluk state*, d. *BSOS*, X, 862-77, daha *Belleten*, V, 415. **135** — VASSAF, 124; Spuler, *İran*, 327. **136** — AL-MUFADDAL, *Patrologia Orientalis*, XIV, 1920, p. 506. **137** — VASSAF, 119-120; SPULER, a. e. s. 442. **138** — ALTÂF HÜSEYİN KHALÎ, *Hayât-i Sa'di*, s. 22. **139** — AKSARAYÎ, 145. **140** — *Düsturnâme*, 14: Bu da bizce meçhul bir kaynaktan alınan kayittir. **141** — SPULER'in yanlış tayin ettiği bu Aladağın Van gölü kuzayındaki Aladağ olduğunu *Türk Yurdu*, XXVI (1942), s. 45-46 izah etmiştim. Bk. yine ŞEREFEDDİN YEZDÎ, *ZN*, II, 347, 590. **142** — İBN AL-FUVVATÎ, 475. **143** — SPULER, a. e. s. 394; ABÛ 'L-FARAC, *Chronicon Syriacum*, nşr, P. BEDJAN, s. 585; ABÛ 'L-FİDÂ, *Târikh*, nşr. BİSKE, V, 100. **144** — AKSARAYÎ, 168-9. **145** — SPULER, a. e. s. 87. **146** — AKSARAYÎ, 185. **147** — *Düsturnâme*, 14. **148** — AKSARAYÎ, 295. Gazan Hanın kendi zamanında yazılan kaynaklara göre tavsifi, kısa boylu küçücük Bir insan olduğu halde karakter itibariyle nümune olan bir şahsiyet olduğu, askerleri arasında en kahramanı olduğu, ordusu tarafından çılgınca sevildiği, millî ananelere ve millî tarihe son derecede bağlılığı, millî tarih bilginliği, mogolcadan, türkçe

ve arapçadan başka hindçe (sanskritçe), kaşmirce, tibetçe, çince ve firenkçe (lâtin yahut yunanca) dillere vakıf olduğu, en çok ilimle, iktisadî meselelerle ve inşa işleriyle meşgul olduğu, bu hususiyetleri yüzünden cihan tarihinin bütün devirleri için nadir bir şahsiyet olduğu Barthold tarafından kısaca tebârüz ettirilmiştir *(Mir Islama,* I, 1912, s. 379). Bu ideal hükümdar ve insanın hayatı, hareketleri ve faaliyeti Türk tetkikçileri için bir çok ciddi eserlere mevzu teşkil edecektir. **149** — Bk, *THİTM,* I, 146-147 ve *El* «Turan» maddesi. **150** — R. GROUSSET, *L'Empire des Steppes,* s. 458; SPULER, a. es. 222. Hanın ismini BARTHOLD ve diğerleri *Ulcaytu* yazıyorlarsa da, doğrusu *Olcaytu,* yahut mogol telâffuzuna göre *Ölceytü*'dür, ki «talihli ve ganimetten gelme» demektir, *olca* «ganimet». **152** — HÂFİZ ABRÛ, *Zayl-i Câmi ut-tavarikh,* Tahran tabı, 48-51. **153** — *Düstürnâme,* 14. **154** — A. e. s. 16. **155** — AKSARAYÎ, 299. **156** — Ebu Sa'îd'in zamanında vücuda getirilen en güzel minyatürlü *Şehnâme* Topkapı sarayı, N. 1397 de bulunmaktadır, 731 de Hasan bn Ali bn al-Husayn al-Bayhaqi tarafından yazılmıştır. ENVERÎ'nin sözü: *Düsturnâme,* 16. **157** — İlhanlılara ait bütün menbaları göstererek yazılan eser B. SPULER'in yukarıda s. 6 da unvanını zikrettiğim eseridir, fakat bu eser çok acele yazılmış bir doçentlik tezi olduğundan yanlışı çoktur. **158** — Bu İranlı vezir, İBN BİBÎ'ye göre (s. 320), Deylemli ise de, HAMDULLAH QAZVİNÎ'ye göre *(Târikh-i Guzîda,* 485) Kâşanlıdır. **159** — DEGUİGNES tercümesi, IV, 125; REŞİDEDDİN/BLOCHET, 242, 248; MÜNECCİMBAŞI, *Sahâyifülahbar,* II, 569; ermeni kaynakları için b. *TM,* II, 192-3. Mühezzibeddin Ali ile oğlunun Şark seyahati için bk. İBN BİBÎ, s. 320. Sultanın ve vezirlerinin bu mühim seyahati hakkında bazı ermeni ve gürcü kayıtlerinden başka hiç bir malûmat kalmamıştır. **160** — İBN BİBÎ, 247. **161** — AKSARAYÎ (s. 39) ve bazı diğer kaynaklara göre Alâeddin Kevkubad II «Deşti Kıpçak»a doğru hareket ederken, bu seyahatinde muvaffak olursa önderlik onun eline geçeceğini düşünen biraderi Rükneddin Kılıç Arslan IV tarafından adam gönderilerek zehirlendiği söylenmiştir. AYNÎ'ye göre, *('Iqd al-Cumân,* Veliyeddin, N. 2391, c. XIV, vr. 377 v.d.), Alâeddin Keykubad Mengü Kaana giderken Batu Hanın karargâhına gelmişti, bu Han ona geri Ruma dönmeğe müsaade etmiş, Seyfeddin Turumtay ile Şucaeddin Meliküssevahil'e ise Karakorum yolculuğuna devam etmelerini emretmiştir. MÜNECCİMBAŞI Alâeddin Keykubadın deniz yoluyla Kıpçaka gittiği rivayetini nakletmiştir; HAMDULLAH QAVZİNÎ ise Alâeddin Keykubadın Karakoruma varıp maksadına nail olduğunu kaydetmiştir. Bu doğru ise, Alâeddin Karadeniz - Kırım yoluyla Karakuruma, yahut yalnız Saraya gitmiş ve Derbend yoluyla dönerken, Erzincana geldiğinde, zehirlenmiştir. **162** — AKSARAYÎ, 49, bunu İzzeddin Keykâvusün Hülegü tarafından kabulü dolayısiyle kaydetmiştir. **163** — Bu haber Gürcü kaynaklarında bulunmaktadır, bk. BROSSET, *Hist. de la Géorgie.* I, 520. **164** — BROSSET, a. es. s. I, 287. **165** — Bu Hoca Noyan Ulkunut uruğundan Yasavur Noyanın oğlu idi. Hoca Noyanın oğlu Tuna ve onun oğulları Turatu Köregan, Barula ve Kurmısı İlhanlıların Anadolu beylerbeyliğinde maruf şahıslar idi, REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 16b, REŞİDEDDİN/JAHN, II, 97. Yasavur Noyan Curmagunla beraber gelmişti. **166** — İsmi *Alinâq* ve *Alincaq* yazılmaktadır. Fakat bu isim REŞİDEDDİN/JAHN, II, 89 da olduğu gibi, HÂFİZ ABRÛ *Zayl,* Tahran tabı, 96 da da *'Ali İnaq* şeklinde de yazıldığından kelimenin sonu *inaq* olduğu âşikârdır, ilk kısmı hakikaten *'Ali* ise Ahmet Takudar zamanında olduğu gibi daha önce de bir müslüman noyan olmuştur. **167** — Bk. AL-'UMARÎ TAESCHNER s. 13-18; AKSARAYÎ, 115. **168** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 16b. **169** — AYNÎ: va kâna 'l-nuvvâb 'an Ahmad Samagar ve Tugrul va Mulay Bilirgi fi 'l-Rûmi bi tha-

lâthat-i tumânâtin. **170** — AKSARAYÎ, 230. **171** — A. es. 286, 308. Celâleddin Rumide *Yapanlu* ve *Yapanlug*, bk. *Melanges Asiatiques*, X, 229. **172** — **Dörtlü teşkilât** için bk. NASİREDDİN TÛSÎ, d. *BSOS*, X, 758, 771, 1 beğlerbeği ile 3 kol beği için bk. *THİTM*, I, 34; Hülegüden önce İrana gönderilen 4 lü heyet: emirleşker, nuger (darugâ), yarguçı, bitikçi, REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 28a; Çengiz Hanın 4 oğlunun 4 vazife ile tavzifi, DEGUIGNES terc. V, 126. **173** — Mucireddin Muhammed Emirşah «emir ve naib» iken «sultanın naibliği» üzerine «Hazretin (yani ilhanın) naibliği» ile de mukalled olması kendisine ayrı bir imtiyaz veriyordu, bk. AKSARAYÎ, 159. Ayni müellifin, 181 deki sözünden «emâret» bir nevi «yarguçılık» gibi görünüyor. **174** — AKSARAYÎ, 70, selçuklu vezir sisteminde 8 müessese sayılmıştır. Selçuklu teşkilâtı için bk. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Methal*, 20-142. AKSARAYÎ, Mogol devrindeki yüksek divan âzâlarından, 148: vezir, emir «nâib», müstevfi, pervane; s. 203-4: pervane, vezir, nâib, müstevfi; s. 276: naib, vezir, atabeğ, müstevfi ve müşir ül mamâlik; s. 179-80: saltanat, niyâbet, vezâret ve eyâlet saymaktadır. **175** — AKSARAYÎ, 169, 249 Taştemür için söylenmiş. **176** — AKSARAYÎ, 156: «ba eyâlat-i işân» tâbiri. **177** — AKSARAYÎ: «dar suhbat-i sultân» tâbiri. İlhanlı devletinde hükümdarın fermanlarında sülâle âzası, ordu mensupları, sultanlar ve melikler, Gazan'dan sonra kadılar ve diğer islâmi rutbe sahipleri sayılırdı. İkta'a ait yarlıgda (REŞİDEDDİN/JAHN, II, 303): «mâderân, turkânân, khâtûnân, pusarân, dukhtarân, dâmâdân, umarâ-i tuman u hazâre u sadde u dehe», sonra «salâtin u mulûk u bitikçiyân u umûm ahali-i tamâmat-i vilâyât az Âb-i Âmûya ta hudûd-i Mısır» sayılmıştır. Horasan «beğlerbeğlik»i, valiahd olan şehzade de orada bulunurken, kadrosu şu idi: Beğlerbeği, bırangar tümen beği, cuvangar tümen beği, yusamış (ihtimal: *yumuşamış*) divan beği, sahib divân, kuşçi, idaçi, hazâneçi, alemdâr yasavul, ahtaçı, kaşka ahtaçı, boz akhtaçı, inak, bk. VASSAF, 614. Horasan için «beğlerbeği» tâbiri kullanıldığı gibi Rum (Anadolu) için de bu tâbir, yahut «ülka beği» tâbiri kullanılmış olabilir, fakat buna dair bir kayda rast gelmedim. **178** — *Dalay* için bk. AKSARAYÎ, 182-3 ve haşiyesi. **179** — A. es. s. 180 **180** — A. es. s. 210,229. **181** — *THİTM*, I, 158 (Reşideddinden). **182** — AKSARAYÎ, 220-22. **183** — KADI BURHANEDDİN, *Divanı*, tıpkıbasım, s. 256: Şumâre gelmemegiçün saçına tulaştım * Şumâre gelmeye, ol, ke begüm şumâre. **184** — A. es. s. 280. **185** — AKSARAYÎ, 134, 148, 243. «Payza» 'AVFÎ'de de zikrediliyor, galiba bu ıstılah ve BASQAQ Karahıtaylarla gelmiştir; malûm olduğu üzere Horezmşah Muhammed bunlara dayanıyordu; o Hemedana geldiğinde yanında 70.000 Karahıtay askeri vardı. SİBT İBN AL-CAVZÎ. *Tarikh*. Es'ad Efendi yazması, N. 2141, vr. 50b. **186** — *Aynı*, Veliyeddin nüshası, c. XIX, 691 sene. **187** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 8. **188** — *Taycu* Bahadır için bk. REŞİDEDDİN/JAHN, I, 40, 70 (emir-i hezâre), II, 99 *(Taycu* ve *Tancu)*, 105 *(Tanci, Tyşy)*, REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, terc. 40 (Tokravun Calayır'dan *Taycu, Taycı*, Topkapı, 1518, vr. 282, *Tyci, Tyşi, Tabşi)*, AKSARAYÎ, 85 *(Tabşı* Noyan). **189** — Sübüktay bn Qaraçın bn Cnqay Noyan (MAQRİZÎ, *Sulûk*, I, 625, 793; *Cigan* ve *Cngan;* İBN AL-FURAT, Viyana nüshası: *Hıkây*, HÜSAMEDDİN, *Amasya Tarihi*, II, 402: *Çıngay* Çengizin silâhdarı ve Ögedey Kaanın müşaviri), biraderi Qurmışı bn Qaraçın ve emir «Husameddin Bayincar al-Rumî» ile birlikte Mu'ineddin Pervane ile araları açılarak h. 675 te Mısıra geldiler; Sübüktay'ın kızı Aşlun Khatun'u Kılavun aldı (bk. *Sulûk*, 709, 793, AL-NUVAYRÎ, *Nihâyat al-arab*'ta da zikredilir). **190** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 16b. **191** — AYNÎ=HÜSAMEDDİN, *Amasya*, II, 419. **192** — Bu isim QALQAŞANDÎ ve bazı diğerlerinde *Ulagû* şeklinde yazılmıştır, bunun 683 (1284)te

Samagara halef olduğu da Qalqaşandide gelir. **193** — AKSARAYİ, 147. **194** — Sunitlerden «Büyük Çagatay»ın oğlu olan Tuladay Yargıçı (REŞİDEDDİN/TOPKAPI, v. 16b) Tatarlardan olan Tuladay İdeçi'de ayrıdır. **195** — Bunların nesebi için bk. REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 40 = Topkapı, 16a. **196** — *İdeçi* (Saray vekili harçı) Mogollarda taammüm eden uygurça rutbedir. **197** — Bu Hülegü'nün Cumukur nam oğlunun oğludur (REŞİD/JAHN, 36, VASSAF, 236: Cüskeb). **198** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 70. **199** — HAMDULLAH QAZVİNİ, *Târikh-i Guzida*, 485. **200** — AKSARAYİ, 179-80. **201** — HÜSAMEDDİN, *Amasya*, II, 433. **202** — AKSARAYİ, 180, bu iki zat hakkında bk. daha VASSAF, 265. **203** — Mulay'ın nesebi, REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 65, Diyarıbekire tayini, REŞİDEDDİN/JAHN, II, 87. **204** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 97-8. MAQRİZİ, *Khitat*, Bulak tabı, II, 22-3. **205** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 98-100; nesebi REŞİDEDDİN/JAHN, I, 73, II, 25. **206** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 101. **207** — Abışkanın Tatar Uladu Noyanın biraderi ve Salı Noyanın oğlu olduğu QÂŞÂNİ, (A. *Târikh-i Olcaytu*, Ayasofya, 3019 (kısaltma: A. Qâşâni), vr. 139b ve REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 63, 231 (isim yanlış okunmuş) ve REŞİDEDDİN/JAHN, II, 30. **208** — Baltu'nun nesebi, REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 41. **209** — HAMDULLAH QAZVİNİ, *Târikh-i Guzida*, s. 594. **210** — PACHYMERES, ed' Bonn, II, 459. **211** — A. QÂŞÂNİ, vr. 139b. **212** — HAMDULLAH QAZVİNİ, a. es. 594. **213** — SULTAN VELED, *Divân*, Ankara, 1941, s. 306 ve EFLÂKİ'de ve saire zikredilir. **214** — QALQAŞANDİ. **215** — AKSARAYİ, 230; Baytemür için: REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 16b. **216** — REŞİDEDDİN'de öyle; AKSARAYİ'de Alâeddin Gazan Han tarafından tayin edilmiştir. **217** — AKSARAYİ. **218** — VASSAF, 374 (Krtbga), REŞİDEDDİN/JAHN, II, 127 (Kur Buka). **219** — Mısır ve Suriye menbalarına göre HÜSAMEDDİN, *Amasya*, II, 405. REŞİDEDDİN/JAHN, II, 142 - 150, VASSAF, 410-414: Abşka, Qurmışı ve Tgril. Bu Toğrul (yahut Togrulca) aslen Tongut uruğundandır. REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 123 ve REŞİDEDDİN/JAHN, II, 127. **220** — A. QÂŞÂNİ, 139b. **221** — A. QÂŞÂNİ, 139b ve REŞİDEDDİN/JAHN, II, 127. **222** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 10: *Tarmdaz*, VASSAF, 374: Trmtaz. «Trmtaz ve iki birader Snktay ve Ertna Uygur» tâbiri A. QÂŞÂNİ, 139b. MUHAMMAD BN ALİ ŞEBANGARE, *Macma' al-ansâb*, Yeni Cami nüshası, N. 909. «Emir Ertene ve Emir Trmtaz ile Snktayın evlâdı». Bu Snktay yukarıda zikri geçen Sübüktay bn Qaraçın'dan başka olsa gerektir. **223** — İrencin'in «Kirayıt»lardan olduğu A. QÂŞÂNİ, 139b, HAMDULLAH QAZVİNİ, *Târikh-i Guzida*, 605 te mezkûrdur. HÂFIZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, 72 haşiye «Nayman» ve SPULER, 186, 222 «prens» tesmiye edilmesi yanlıştır. **224** — AYNİ, Veliyeddin nüshası, c. XX, s. 387; A. QÂŞÂNİ, 169a, REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 45, REŞİDEDDİN/JAHN, II, 71, VASSAF, 456. **225** — AKSARAYİ, Şektur Noyanın oğlu Okta hakkında. **226** — AKSARAYİ, 322. **227** — Malatya eskidenberi bu Sulduz beylerinin tımarı olduğundan Anadolunun idaresine eskiden dahildar edilir. **228** — Abışkanın oğulları için bk. HÜSAMEDDİN, *Amasya*, II, 473 (bu zat bu ismi daima yanlış olarak *İşbuga* yazmıştır). **229** — Temürtaşın hâdiseleri Mısır ve Suriye tarihlerinde mufassalen anlatılmıştır. **230** — Ertena oğulları için bk. AHMET TEVHİD d. *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası* (kısaltma: *TTEM*), V, 13-22. **231** — KADI BÜRHANEDDİN'in şiirlerinde kendisinin bir Tatar beğine hizmet ettiği zamana ait şiirler kalmıştır. **232** — Tahraten, Ertogan'ın kardaşı oğlu olduğu hakkında AŞIKPAŞAZADE'nin kaydini nakleden AHMET TEVHİD BEY (*TTEM*, V, 234) Er Tugan = Ertena okumuştur. Kelimenin Kastamonu halk dilinde Ertana konuşulduğunu

oralılardan öğrendim. Bundan önce de bir «Tayırten bn Ömer Şeyih» olduğu ve 749 da vefat ettiği İBN HACAR, *al-Durar al-kâmina*, ve ŞEBANGARE, *Macma' al-ansâb*'ta mezkûrdur, bk, HÜSAMEDDİN, *Amasya*, III, 11. **233** — Anadoludaki İlhanlı beğlerbeğ'lerinin Ermeni kaynaklarında zikredilenlerini ALTUNYAN, *Die Mongolen in Kaukasischen und kleinasiatichen Ländern*, 114-5 ve SPULER, *İran*, s. 353-57 sayılmıştır, fakat çok eksik ve yanlıştır. Hüsameddin Efendi ise işe çok indiyat ve uydurmalar karıştırmış olduğundan verdiği malûmat toptan reddedilebilir (Samuk Noyan, İşbuga, Aydıncık Noyan hep yanlış kıraetten uydurmadır; vezir Ahmed Lükuşi'yi Alakuş Bey neslinden göstermesi uydurma, gûya bunun için Amasya Şifahanesinde «Emir-i Anatul Ahmed» yazılan kitabe görmüş olduğu, İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI'nın *Kitabeler*, İstanbul, 1927, s. 102 tesbit ettiği gibi, uydurmadır). **234** — AKSARAYİ, 43. **235** — Damadlığı, REŞİDEDDİN/JAHN, I, 143. **236** — A. es. s. 83. **237** — AKSARAYİ, 67. **238** — A. es. s. 159. **239**a — SULTAN VELED, *Divân*, s. 306-7. **239**b — Hülegü-Berke harpleri için bk. TİESENHAUSEN, *Sbornik materyalov otnosiasçikhsia k istoriyi Zolotoy Ordı* (kısaltma: TİESENHAUSEN, *Sbornik*), II, Leningrad, 1941, s 74, 99 ve MARCO POLO, nşr. CHARİGNON, III, 272. **240** — EFLÂKİ, *Menâqib al-'ârifin* tercümesi, C. HUART, *Les saints des derviches tourneurs*, 2 vol. Paris, 1922 (kısaltma: EFLÂKİ/HURAT), II, 319. **241** — HURAT, d, *JA*, 1922, s. 312; KÖPRÜLÜ FUAD, *Anadoluda İslâmiyet*, s. 78. **242** — AKSARAYİ, 285, 294. **243** — HÜSAMEDDİN, *Amasya*, II, 473. **244** — EFLÂKİ/HUART, II, 271. **245** — HÂFIZ ABRÜ, *Zayl*, Tahran tabı, 103. **246** — AKSARAYİ, 321-329. **247** — Sivrihisarda bu Baltu oğullarına ait 728 muharreminde tamamlanan camiin kitabesi Temürtaş tarafından katilleri hâdisesine ait Anonim *Selçuknâme*deki kayitler A. TEVHİD BEY tarafından *Maarif Vekâleti Mecmuası*, 1929, sayı 17, s. 128-139 da neşredilmiştir. **248** — Temürtaş için bk. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Sivas Şehri*, 25-61. **249** — A. es. 68-9 da naklolunan arapça şiirler bu kelimenin Araplar tarafından arabî *aradnâ*'ya uydurulduğunu gösterir. Ertena oğulları için bk. a. es. s. 62-76. **250**a — Buna rağmen AKSARAYİ valileri bazen vezire nisbet etmiştir, s. 156: eyâlat-i işân. **250**b — HÂFIZ ABRÜ, *Zayl Cami ut-tavarikh dar Macmua*, Nuriosmaniye nüshası, 3271, vr. 5a: Reşideddin ve vezir Sadeddin Save için «ra'âyâ-i tâzik» işlerine bakmakla muvazzaf gösterilmiştir, Emir Kutluğşah ve Çoban Sulduz ise Türk ve Mogol tebaaya ve orduya bakan büyük beyler olarak kaydedilmişlerdir. **251** — AKSARAYİ, 134. **252** — A. es. 65, 73, 134, 291. **253** — HAMDULLAH QAZVİNİ, *Târikh-i Guzida*, 587, burada «Emir-i ulkâ». *Vassaf*, s. 614 Horasan valiiumumisi için «beğlerbek» tâbiri kullanılmıştır. **254** — Ahmed Lâkûşi'nin lâkabı Fahreddin ve Tebrizli olduğu *Târikh-i Guzida*, s. 485-6 da, ve babasının adı Osman olduğu ileride B. 4, Hş. 416 da zikredilecek Berlin mecmuasında mezkûrdur. **255** — Bunlar için bk. AKSARAYİ, 299, 313, Hoca Celâlin Rumda vezirliği Reşideddin'in *Münşeât*'ında mezkûrdur. **256** — Bu zatın nisbeti «Saveci» okunmalıdır, HÜSAMEDDİN EFENDİ bunu «Savcı» okumuştur. **257** — AKSARAYİ, 117 Muineddin Pervane ağzından. **258** — Berke ile Arguna verilen Selçuk kızları için bk. AKSARAYİ, 76, 100. **259** — Mes'ûdun sultan ilân edilmesi 14.8.1281 de olmuştur, bk. *Divân-i Sultan Veled*, 224. **260** — AKSARAYİ, 179 da Sultan Mes'ûd için böyle demiştir, halbuki 235 Bayancar hakkında «dar suhbet-i Sultân Alâeddin» demiştir. **261** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 121. **262** — SULTAN VELED, *Divan*, 133: **263** — MÜNECCİMBAŞI, *Câmiud-düvel*, Esad Efendi, N. 2103, vr. 386. **264** — İBN FADLULLAH AL-'UMARİ/TAESCHNER, 23. ve HÜSEYİN HİLMİ, *Sinop Kitabeleri*, Sinop, 1339, s. 41. **265** —

AZİZ ASTARABÂDÎ, *Bazm u razm*, s. 204. 214. **266** — CUVEYNÎ, III, 90. **267** — *İslâm Ansiklopedisi*, II, 103; burada satır 20 de «İlhanlılar ordusu» yerine «Kaanlık ordusu» okunmalıdır. **268** — CUVEYNÎ, I, 211-2. **269** — Daimî ordu muahharen azaltılmıştır, Ebû Sa'îd Hanın zamanı için bk. *THİTM*, I, 35. **270** — Bu kabileye mensup emir Argun Aka'nın oğlu A. QÂŞÂNÎ, 158b hem *Uyratay* hem *Uygurtay* tesmiye edilmiştir. **271** — *İlbasmış* için bk. A. QÂŞÂNÎ, 139b. **272** — A. es. 139b. **273** — *Râşâhat* tercümesi, 138; HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Nuzhat*, LE STRANGE neşri, metin, 78. **274** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 153. **275** — Taceddin Bulgari için bk. *Tansuqnâme-i İlhânî*, Veliyeddin yazması, N. 2542, vr. 43; Cemaleddin Bulgari için HÂFİZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, 206. **276** — KLAPROTH, *Mémoires relatifs à l'Asie*, I, 292. **277** — Buna ait kayıtler MUSTAFA AL-CANNÂBÎ ve ABÛ 'L-'ABBÂS AL-QARAMÂNÎ'de bulunmaktadır. Akkoyunların bir kısmının Azerbaycanda daha eski Ak-Hunlar zamanından kalmış olması da imkân dışında değildir. **278** — DİMAŞQÎ, *Nukhbat al-dahr*, s. 265: Akhracû cami'a mâ malakûhu va qatalû ahlahâ. **279** — HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Nuzhat*, s. 64. ~~**281** — Mehazlar *İslâm Ansiklopedisi*, II, 105-6 da gösterilmiştir. **282** — s. 64.~~ **281-2. 285-6** — Mehazlar *İA*, II, 105-6 da gösterilmiştir. **283** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 267a. **284** — A. es. vr. 260b, 262a. **288** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 141; LE STRANGE, *Caliphate*, 193, 198-9. **289** — Bk. MARQUART, *Komanen*, 58 (Reşideddin'den naklen). **290** — AKSARAYÎ, 235. **291** — ZAKARİYA AL-QAZVÎNÎ, *Âthâr al-bilâd*, s. 379. **292** — İbn al-Athir,, Mısır tabı, XII, 144. **293** — REŞİDEDDİN/QUATREMERE, 269. **294** — Bunları ben Temür tarihine ait daha basılmıyan eserimde toplamışımdır. **295** — RUBRUK, nşri, MALEYİN, 171. **296** — MARCO POLO, nşr. CHARİGNON, I, 49; CHALKOKONDİLİS (DİETRİCH, I, 42) bunlara, yani Parslara «Acem» denildiğini, bunların daha Kaginon ve Nigetie'de yaşadıklarını söyler. **297** — HAMDULLAH, *Nuzhat*, 87. **298** — A. es. s. 94. **299** — A. es. s. 62. **300** — *Fîh Mâfîh*, Nâfiz Paşa yazması, N. 433, vr. 69a. **301** — MARCO POLO, nşr. CHARİGNON, I, 34. **302** — K. RİTTER, *Erdkunde*, XVIII, 253. **303** — BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, I, 33; ALLEN, *A history of the Georgian people*, London, 1932, s. 52. **304** — Ermenilerde *Tork* isminde bir islâmlaşmış kahraman olmuştur, sülâle müessisi imiş, burnu basık, çirkin yüzlü imiş. Buna ait rivayeti MUSA KHOREN nakletmiş, PATKANİAN bunu Ermenistanda hükûmet sürmüş olan bir eski Türk sülâlesine ait hatıra olarak kabul etmektedir (*ZVORAO*. XXI, 1912, s. XXXVI). **305** — Bunu yukarıda, s. 154, ve B. 3, hş. 250 Kuman ve Oran'lara ait bahiste görmüştük. Küçükasyadaki Pontus ve Kapadokya Komanası, bu kelime STRABON'da (XI, 2, § 3) kome kelimesinden müştak diye izah edilmiş ve bir kavim ismi olarak tanınmamış olduğundan Türk Komanı ile ilgisiz görünüyor. Fakat aynı STRABON'da bazı Komana ilâhlarının Tavrus (Kırım) Skitlerinden gelmiş gösterildiğinden Skitlerle Küçükasya Komanları arasında bir münasebet olduğu anlatılmış oluyor. Kumani ve Komana isimlerinin eski Subar, Khuri ve Metan isimleri hakkında düşündüğümüz gibi eski bir Türk kavmine ait hatıra olacağını farzetmek mümkündür. **306** — ALLEN, a. es. s. 107. **307** — BROSSET, *La ruines d'Ani*, part I, Petersburg, 1860, p. 8. **308** — Bk. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, «Adjaria» maddesi. **309** — *İslâm Ansiklopedisi*, II, 99. **310** — Artvin'in Ardanos kazasında *Samagar karyesi* (1925 te ismi değiştirilmiş), Tortumda *Samagar* kalesi, Ardahanda 6-7 yerde *Alagöz* köyü, Acaristanda Diger'de *Nayman* köyü. Bunları bana Fahreddin Kırzıoğlu haber vermiştir. **311** — **KAZAK** = Kesal meselesi için bk. MİNORSKY, d. *JA*, 1930, Juellet-september, p. 73-90. Kazaklar

Selçuklular devrinde de vardı. Bazı Arap menbalarında *Ksâl* yazılan isim İBN A'THAM AL-KÛFÎ'de *Ksâk* yazılmıştır (bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. 296). Eğer Kazaklar gerçekten bir Türk kavmi ise, bunlar daha Araplardan önce burada idiler. Yukarıda, s. 164 te bahis mevzuu olan BORÇALILAR'a gelince onların *Khazarik* ve *Barsilik* isimli iki kavim halinde daha M.ö. 216-197 de yaşıyan İran padişahı Valars'ın zamanında Kür nehrinin cenubuna geçmiş olduklarına dair rivayet MUSA KHOREN'de nakledilmiştir (bk. MARQUART, *Chronologie der alt-türkischen Inschriften*, s. 92). VAKHUŞTİ, *Geografiya Gruziyi*, Tiflis neşri, 1904, s. 32 bunların eskiliğinden habersizdir. **312** — *Khunan* için bk. VAKHUŞTİ, 47 ve MİNORSKY zikri geçen makalesi. **313** — NİC. GREGORAS, ed. Bonn, I, 137 = P. WİTTEK, *Mentesche*, 17-18. **314** — AKSARAYİ, 327. **315** — A. WAECHTER, *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jh.*, Leipzig, 1903. **316** — *İslâm Ansiklopedisi*, II, 96, 108; BARTHOLD, d. *ZVORAO*, XVIII, 093. **317** — Hülegüyü buddist gösteren ermeni müellifi ZYRİAK, (*JA*, 5, XI, 1858, p. 507), ve VARTAN (*JA*, 50, XI, 1860, p. 306)dır. Diğer kayitler için bk. ALTUNİAN, *Die Mongolen*, s. 64. E. BLOCHET ise (*Revue de l'Orient-Chrétien*, XI) Hülegünün şamani kaldığını, fakat buddizme karşı ilgi gösterdiğini anlatmıştır. Bk. yine SPULER, *İran*, 180. **318** — Bunun en kat'i delili Hülegü ve Abaka zamanındaki defin merasimidir ve yine SÜLEYMAN BN ABDULHAQ AL-AZERBAYCANÎ'nin ABDULLAH AL-DAVATDÂRÎ tarafından naklolunan rivayetleridir, ki burada bunun tafsilâtına giremeyiz. **319** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. 279. **320** — KÖPRÜLÜ FUAD, *Influence du chamanisme turco-mongol sur les orders mistiques musulmans*, İstanbul, 1929. **321** — Bk. Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, yeni tabı, 546. **322** — R. GROUSSET, *L'empire des Steppes*, p. 420-23, 430, 442-43, 448-451, 458-9; AZİZ SURYAL ATİYA, *The crusade in the later middle ages*, London, 1938, p. 233-260 ve SPULER, *İran*, 198-224. **323** — P. PELLİOT, *Les mongols et la Papotié*, d. *Revue de l'Orient-Chrétien*, 1917, p. 247. **324** — DEGUİGNES tercümesi, V, 207. **325** — ATİYA, a. es. **326** — «Türkiye ve Halep», o zamanki Lâtinlerin tâbirinde Anadolu ve Suriye demektir. **327** — RAVERTY, *Tabaqât-i Nâsiri*, transl. p. 1262. **328** — HAYTON, *Flos historicarum terre Orientis*, chapt. 37. **329** — CHABOT, *Histoire de Mar Jabalaha*, III, Paris, 1895, p. 105. **330** — BUDGE, *Monks of Kubilai Kaan*, p. 257. **331** — D. M. DUNLOP, *The Karaits of Eastern Asia*, d. *BSOS*, XI, 1944, p 276-9. **332** — DEGUİGNES, V. 221. **333** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 4. **334** — PACHYMERES, II, 433-444. **335** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 143. **336** — *Zayl Câmiuttevarikh dar Macmua-i Hâfiz Abrû*, Nuriosmaniye, N. 3271, vr. 2b. **337** — İBN BATTUTA'nın buna ait haberlerinin tetkiki P. MUTAVÇİYEV, *Die angibliche Einwanderung von Seltschuk-Türken in Dobrudscha*, s. 64-65. **338** — AKSARAYİ, 36, GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk*, 32. **339** — REŞİDEDDİN/JAHN, I,43. *Şu'bi Pencgâne*'de de öyledir. **340** — SPULER, 81, 444, 505. **341** — VASSAF, 118. **342** — CUVEYNİ, I, 18. **343** — AL-MUFADDAL, *Histoire des memluks*, ed. BLOCHET, *Patrologia Orientalis*, XII, 1919, p. 416, XIV, 1920, p. 404. **344** — REŞİDEDDİN/JAHN, 1, 4, 43. **345** — *Divân-i Kebir:* Tu zi Tâtâr harâsi ke khudâra na şunâsi * ke sad râyat-i imân sûyi Tâtâr mi âram. **346** — *Safine-i Mevlânâ*, Mısır tabı, s. 18. **347** — *Divân*, Viyana nüshası, vr. 392b: Tu agar râzdâr-i mâ bâsi * râzrâ ba tû âşikâre kunim: Migurizand khalq zi Tâtâr * khizmet-i khaliq-i Tâtâr künim. **348** — *Fih Mâfih*, Es'ad Efendi, N. 1614, vr. 3b. **349** — Eflâki: Hadrat-i Çelebi khôhân-i laşkar-i Mogol bûd. **350** — Eflâki: Haq ta'âlâ sumârâ namikhôhad u khôhân-i laşkar-i Mogol ast. **351** — EFLÂKİ/

HUART, II, 310-12. **352** — EFLÂKÎ, UZLUK, *Aksarayî tercümesi*'ne haşiye, s. 332. **354** — Fîh Mâfîh-i Mevlânâ, Es'ad Efendi, vr. 16b. **355** — AKSARAYÎ, 76. **356** — A. es. s. 100. **357** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 82. **358** — Yine orada. **359** — HÜSAMEDDİN, *Amasya*, II, 402-415. **360** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 10. **361** — *Divân-i Sultan Veled*, s. 59-60 ve İSMAİL HAKKI, *Kitabeler*, 1927, s. 10-12. **362** — *Divân*, 253. **363** — AKSARAYÎ, 44, MİNHAC CUZACANÎ, *Tabaqât-i Nâsiri*, metin, s. 353; *TM*, IV, 143, 163. **364** — *İstanbul* Mecmuası, 1945, N. 39. **365** — *ZN*. II, 213-4, 231, 263 ve MİRKHOND. **366** — *Târikh-i Qaratây al-'Izzi*, Gotha nüshası, cod. arab. 1655, vr. 63a, tercümemde «çam ağacı kozalak taneleri» yanlış, doğrusu: «kömür, pamuk tanesi, üzüm ve talaştır». **367** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 47. **368** — **Reşid Khavâfî**'nin bu kayitleri Viyana nüshasında (JAHN neşri, I, 47, 59) bulunmaktadır; Topkapı nüshasında, vr. 227a, 260a bu hikâye bu Reşid Khavfî'nin ismi Topkapı nüshasında 251a ya ettiği notta «nâsikh-i in kitâb Mubârakşah bn Reşid Khavafî» olarak geçmiştir. Viyana nüshasında (JAHN neşri, I, 29), «nâsikh-i in kitâb-i mübarek», yahut (JAHN, II, 357) «tabyîzi in kitâb-i mübârak» şeklinde geçmiş ve bu «mubarek» sözü kitabın vasfı olmuştur. **369** — Celâleddin Rûmi ile Türk dervişler arasında rakabet ve Buzagu Baba için bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Anadoluda islâmiyet*, 52, 68. **370** — MAQRİZÎ/QUATREMERE, I, 221; SPULER, *İran*, 45. **371** — G. BRATİANU, *Recherches sur la commerce Gênoise dans la Mer Noire*, Paris, 1929, p. 206. **372** — Menbalar B. SPULER, *Goldene Horde*, 48 de gösterilmiştir. **373** — TİESENHAUSEN, *Sbornik*, I, 200 (Dhahabî'den), **374** — AKSARAYÎ, 77. **375** — TİESENHAUSEN, I, 97 (Baybars tarihinden), 422 (Maqriziden). **376** — İBN BATTUTA tercüme, I, 360-67 de eksik. **377** — PACHYMERES, I, 432 = SPULER, *Gold. Horde*, 60-1. **378** — MÜNECCİMBAŞI, *Câminddüvel*, Umumî kütüphane nüshası, 5019, c. I, s. 1183-4 = ABDULBAKİ GÖLPINARLI, *Yunus Emre ve hayatı*, 1936, s. 32. **379** — P. MUTAVÇİYEV, *Die angibliche Einwanderung von Seltschuk-Türken in die Dobrudscha im 13. Jh.*, Sofya, 1943. **380** — Bu yol hakkında bk. AKSARAYÎ, s. 39 ve yukarıda, haşiye 161. **381** — *Saltuknâme*, Topkapı sarayı Hazne kısmı, N. 1612, vr. 20-31, 99; bk. yine ABDULBAKİ, a. es. 235-266 ve KÖPRÜLÜ, d. *Belleten*, VII, 430-441 **382** — ABDÜLBAKİ, a. es. s. 38. **383** — *Târikh-i Berzâli* de öyledir, bk. ABDÜLBAKİ, 39, 47 bu «sarık» şeklinin «sarı» demek olduğunu anlamamış. **384** — *Saltuknâme*, c. I, vr. 99. **385** — YÛSUF AL-NABHÂNÎ, *Câmi'i Karâmât-i 'l-avliyâ*, Mısır tabı, II, 92. **386** — Bu husus Câmiuddüvel, Pachymeres, Saltuknâme ifadelerinin tevafuku ile sabittir. **387** — TİESENHAUSEN, I, 92 = SPULER, *Gold. Horde*, 79. **388** — **Müneccimbaşı**'nın arapça aslından ABDÜLBAKİ, s. 32. **389** — Ya'kub Ece, AŞIKPAŞAZADE tarihinde, 12 geçer. **390** — Barakın Tokatlı bir kâtibin oğlu olduğu İBN HACR, *al-Durar al-kâmina*'de mezkûrdur, zannımca doğrusu da budur. **391** — AYNÎ, *'Iqd al-cumân*'dan naklen HÜSAMEDDİN, *Amasya*, I, 460-66. ve ABDÜLBAKİ, 45. **392** — A. QÂŞÂNÎ, Ayasofya, 3019, vr. 166; HAFİZ ABRÜ, *Zayl Câmiuttevârikh dar Mecmua*, Nuriosmaniye, 3271, vr. 11a. **393** — Nuriosmaniye nüshasında *Saltuk* yerine *Selçuk* yazılmıştır. **394** — ABDÜLBAKİ, 46. **395** — Bk. ABDÜLBAKİ, 46; HAFİZ ABRÜ'da «Şeyhi Mogolan». **396** — EFLÂKÎ'den ABDÜLBAKİ, 48-9. **397** — KÖPRÜLÜ, *Influence du chamanisme*, s. 12. «barak savar» ihtimal «Buraq savar» okumaktan, yani Peygamberin mirac kıssasında zikri geçen Burak ile cinas yapılmış olabilir. **398** — Tatarlardaki bu nevi isimler *Bazm u razm*'da ve HAFİZ ABRÜ'da gelmektedir. Kara Tatarların ancak Sivas, Kayseri taraflarındakisi Temür tarafından Doğuya götürülmüştür. Erzurum ve

Çorokh taraflarındakileri gitmemiştir, yani onların Anadoluda kaldıklarını tesbit etmek belki bugün dahi mümkün olabilir. **399** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 82. **400** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 164. Keyhatunun çocuklarının isimleri REŞİDEDDİN/JAHN, I, 82; Uyratların dillerinden kelimeler MAQRİZİ, *Khitat*, II, 22-3. **401** — Bunları N. POPPE Mogol dili gramerinin başında saymıştır. **402** — Bu husus bir çok urug isimlerinin yazılışında görülüyor. Ezcümle JAHN neşri, I, 84 te «Qaramania» yazılan isim, s. 33 te sırf uygur yazılı menbada **Kh, H** ile yazılan «Qahraman» nam şahıs ismi zannedilmiş. Yukarıda, s. 64, satır 7 de «Tatar dilinden sözler» de bu dilden değil de eserin PULAT CİNSUNG tarafından yazılan mogolca aslından kalmış olabilir. **403** — *Şu'bi pencgâne*'deki bu cümleleri macar mongolisti L. LİGETİ benim için hususi olarak tetkik etmiştir, daha neşredilmiş değildir. **404** — Paris *Anonym Selçuknâde*'de (suppl. Pers. 1553) «yükü bir akçaya» sözü nakledilmiştir. İlhan Ebu Sa'id'in konuşması, İBN BATTUTA, Paris tabı, II, 33 = türkçesi, I, 254. **405** — *TM*, VIII, 13-4. **406** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 282a, 287a; JAHN tabı, I, 81. **407** — A. QÂŞÂNİ, vr. 140b. **408** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, 272b. **409** — REŞİDEDDİN, *Miftâh al-tafâsir*, Şehideli Paşa, N. 304, vr. 122a. **410** — *Melanges Asiatiques*, X, 389. **411** — Bunlardan Pur Bahâ-i Câmi'nin şiirleri HAMMER, *Goldene Horde* tahlil edilmiştir. **412** — CUVEYNİ, I, 4 = D'OHSSON, *Histoire des Mongols*, II, p. XXV; R. GROUSSET, *L'Empire des Steppes*, 425. **413** — *Düstûr al-kâtib*'den *THİTM*, I, 141-2. **414** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 292-3. **415** — Evkaf Müzesinde N. 2199 numaralı 20,5.1272 ye ait 5 metre uzunluğundaki arapça vakıfnamenin sonunda 9 satırlık. **416** — «Güyük» diyecek yerde yanlış olarak «Ögedey» yazılmış. Bu mektup için bk. P. PELLİOT, *Les Mongols et la Papauté*, p. 4-6; başlığı mogolca olan fermanlar W. KOTWİCZ, *Rocznik Orientalisticzny*, X, 131-157 sayılmıştır. Berlin Devlet Kütüphanesinde 1929 da yeni alınmış daha signatur konulmamış *Taqrir al-manâsib* isminde bir yazmayı tetkik ettim, bunun baş tarafında Kelile u Dimne'nin Rudaki tercümesi ve vr. 55b-95a asıl *Taqrir al-manâsib* bulunuyordu. Burada başlıca Rum Selçuklarının İlhanlı devrine ait olmak üzere sultanlık, sübaşılık, Amasya ve Lazık «emâret, server-i za'âmet ve serleşkerliği», atabeğlik, tercümanlık, divanı işrâf sahibi, işrâf-i khazâne, münşilik (sâhib-i divân-i tugrâ), emir şikâr, Kılıç Arslan isminde birisine Akşehrin «temlik-i diyâ'ı», muhtesiblik, erbab-i tarb (orkestra) reisliği, Konya kadulkudatlığı, Amasya, Konya, Lârende kadılıkları, Nahçivanda Atabekler medresesi müderrisliği, gibi mansaplara tayin fermanları, Aksaray medresesine Ahmed al-Utrâri'nin tayini, hatiblik, Sıvas'ın «hafiz-i khas»lığı, oranın türbedarlığı (bunun maaşı doğu İrandaki Siistan vilâyetinin hasılatından verildiği kayıtlıdır!), Malatya camiine imamlık, Antalya hanekahının şeyhliği, Konya Darüşşifası sertabibliği, naqib üs-sâdât, seyyid üs-sâdât, ulemadan birine muafiyet (tarhanlık), melikü-şu'ara'lık mansaplarına tayin menşurleri, al-Khocendi isminde birisinin «üstaz-i sultan» yani Selçuki prenslerinden birinin muallimliğine tayini (ki bunda bu sultan inşa, hesab, tarih ve saire ilimlerinin öğretileceği ayrıca kaydedilmiştir!) fermanı vardır. Bu yazılarda Gazan Hanın ismi bazan sadece «Mahmud» şeklinde geçmiştir. Vr. 68b *İlhan sözümiz* sözü *İlhan rmymiz* yazılmıştır. Bu yazmanın kayit numarasını öğrenemedim, fakat gereken yerlerini istinsah etmişimdir. **417** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 262. **418** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 303, 309 ikta' meselelerine ait farsi fermanların asılları türkçe olduğu cümle tertibatından, arada muhafaza edilen ıstılahlardan vazıhan anlaşılıyor. **419** — *Divân*, 343. **420** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 46. **421** — *İbn Fadlan*, hşr. 259-60: Emir Yahya bn İbrahim bn Yugrus Bilga al-malik al-Khutani

yine MAQRİZİ, *Sulûk*, 895; Gazanın Dimaşkte valisi Emir Nasireddin Yahya bn Celâleddin al-Khutani; yine *Belleten*, VII, 321: Nigdeli kadı Ahmed al-Khutani. Bu gibi «Khuteni» nisbetli âlimler ve emirler Reşideddinin eserlerinde de zikrediliyorlar. **422** — Diyarıbekirde bunlardan Emir Celâleddin Sarayi al-Khutani âmil olmuştur, HAMDULLAH, *Târikh-i Guzida*, 819; AKSARAYİ, s. 227 daha bir Khutenliyi zikreder. **423** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 46. **424** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, 46-47. **425** — MÜNECCİMBAŞI, *Câmiuddüvel*, Es'ad Efendi, 2103, vr. 558b. **426** — Bu köylerden *Tavhsın, Mancısın, Muncısın, Tadasın* ismindekilerini bana yerliler haber verdi. Mugla tarafında da *Uyur*(Uygur) köyünün ismi son senelerde değiştirilmiş imiş. Coğrafi isimleri Tarih Cemiyeti gibi salâhiyetli müesseselerin fikrini almadan değiştirmek büyük bir hatadır. Türk tarihi bakımından kıymetli isimler yalnız köy isimleri değil, dağ, dere, tepe, kaya, nehir, göl, bataklık, orman, çalılık, yayla ve sairenin isimleri de mühimdir. Bunlar ciddiyetle toplanmalı ve bunun için Üniversitelerde ayrı müesseseler vücude getirilmelidir, nasıl ki diğer medeni memleketlerde böyledir. **427** — Bu kayit YAZICIOĞLU *Selçuknâmesi*'nde bulunuyor ve HAYRULLAH EFENDİ *Tarihi*, I, 110: h. 676, Zilhicce 10 = 5. Mayıs, 1278. **428** — *Câmiuttevârikh*'in ikinci cildinin bu nüshası, N, 2475 te mahfuz olup, 718 de yazılmıştır. Bu Ferhad Karamanlu da Calayırlılar zamanındaki Emir Ali Ahmet Karamanlı gibi Azerbaycandaki Karamn oğullarından olabilir. **429** — *İstanbul* Mecmuası, 1945, N. 39. **430** — ŞÜKRULLAH, *Behçet ül-tavârik*, Nuriosmaniye, N. 3059, vr. 306b; NİHAL ATSIZ, *Dokuz boy Türkleri*, s. 8, 27. **431** — HAMDULLAH QAZVİNİ, *Târikh-i Guzida*, 819, 843-4. **432** — A. es. s. 819-20. **433** — KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1928, s. 274. **434** — A. QÂŞÂNİ, 168a. **435** — *Târikh-i Guzida*, s. 793. Bu zatın Karahanlılardan olduğu için bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Anadoluda İslâmiyet*, 54. **436** — *Târikh-i Guzida*, 793. **437** — Meselâ *Qasas ül-enbiya* RABGUZİ ve *Nehc ül-ferâdis*, bk. *TM*, II, 344. **438** — Horezmşahlar zamanından bize *Muqaddimet al-adab*'tan başka bir eser kalmamıştır. **439** — KÖPRÜLÜ, d. *EFM*. 1925, sayı 1. **440** — *Oq* yerine *okh*, keza *yüz urup tapuya gelmek, özing, qarmaq* gibi kelimeler. **441** — Viyana nüshası, Mixt, 155, vr. 472. **442** — İBN MUHANNA, *Hilyat ül-insân*, İstanbul tabı, s. 78-80, 83, 101; yine NECİB ASIM. *Sekizinci asırda Irak türkçesi*, d, *EFM*, III (1923), 81-90. **443** — Matbu nüsha s. 10. **444** — S. 363 ve *THİTM*, I, 3. **445** — S. 609-610; VASSAF, s. 614 te de yurtci ve yoldaş gibi türkçe karışık bir farsça beyit dercetmiş, bunu naşir çagatayca zannetmiştir. Yine VASSAF'ta s. 551 *Sultanımnun yarlıgından* sözü gelmektedir. **446** — Meselâ *Nuqtat al-qavâri'*, Ayasofya, 3133; bu gibi eserlere Konya ve Kütahyada da tesadüf ettim. **447** — Tıpkıbasım, s. 49. **448** — Meselâ, s. 129. **449** — *TM*, II, 315-346; IV, 169-250. **450** — Alişirin bu ifadesi *Nesâim ül-mohabbe*sında bulunmaktadır. **451** — BİNYON, *Persian miniature painting*, London, 1933, s. 46, N. 28. **452** — BİNYON, a. es. s. 44-46, N. 25-26. **453** — Bu eserin resimleri E. BLOCHET, *Muslum painting in 12-18 century*, London, 1929. Ayni müellif, *Les enlumineures des manuscrits orientaux de la Bibliotheque Nationale*, Paris, 1926, levha XXIII-XXVIII; keza ARTHUR POPE, *A survey of Persian art*, vol. IV, te neşredilmiştir. **454** — BİNYON, s. 47, N. 29; bundan renkli bir minyatür levha X. **455** — Bunda bir parça TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II de neşredilmiştir. **456** — DEVLETŞAH SEMERKANDİ, *Tazkirat üş-şu'arâ*, BROWNE neşri, s. 262. **457** — Sultan Ahmedin şiiri, *Hayat* Mecmuası, İstanbul, 1930, N. 28. Bu sultanın farsi divanından İkinci Bayezidin mührünü taşıyan ve 1410 da yazılan mükemmel nüshası Cenevrede Jacob Hirsch'in elinde bulunmaktadır, bk. BİNYON, s. 463-4, plate LXXIV.

458 — BİNYON, s. 49-50; BLOCHET, *Les enlumeneures*, s. 79-81. 459 — Bk. DONALD N. WİBER, and M. MİNOVİ, *Notes on the Rab'-i Rashidi*, d. *Bulletin of the American İnstitut for İranian Art and Archaeology*, V (1938), p. 247-54. Gazan Hanın binaları REŞİDEDDİN/JAHN, II, 201-217 tavsif olunmuştur. 460 — Sultaniyenin inşası *Zayli Câmiuttevârikh dar Macmua-i Hâfiz Abrû*, Nuriosmaniye, 3271, vr. 10b, ve A. QÂŞÂNÎ, vr. 155a-156b, burada şehre 30 dan fazla kanal açıldığı da kaydedilmiştir. 461 — A. POPE, a. eser, vol. II, p. 1093-1118, vol. IV, s. 344, 405-411. 462 — HAMDULLAH QAZVİNÎ, *Târikh-i Guzida*, 596. 463 — A. POPE, a. es. vol. V, p. 651-709. 464 — CUVEYNÎ, III, 33 = Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. 182. 465 — AKSARAYİ, 295-6. 466 — NASİREDDİN'in eserlerinin fihristi BROCKELMANN, *GAL*, I, 510-12, Supplementband, I, 924-33 sayılmıştır. 467 — A. QÂŞÂNÎ, vr. 181b. 468 — C. DE LA ROUCİERE, *La decouverte de l'Afrique au moyen âge*, I, 54 ve G. BRATİANU, *Recherches sur la commerce Génoise*, 188. 469 — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 76-7. 470 — Bu husus *Türk Yurdu*, XXV (1942), s. 45-48 de izah edilmiştir. 471 — *Âthâr u ihyâ'nin* fihristi *Latâif al-haqâiq*, Ayasofya, N. 3833, vr. 4a-4b de münderec bulunuyor. 472 — «Reşideddin, hayatı ve eserleri» nam gayrimetbu eserimde bu kitaptaki mühim bahisler ve Bizanslılarla olan mükâtebeler nakledilmiştir. 473 — Bk. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantenischen Literatur*, s. 622; H. SUTER, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber*, Leipzig, 1900, s. 161, 29; C. NALLİNO, *Al-Battani*, part I, p. XXXI. 474 — QUATREMERE, *Histoire des Mongols*, mukaddime, s. CLX; REŞİDEDDİN, *Latâ'if al-haqâiq*, Ayasofya, N. 3833, vr. 5a bu eser hakkında malûmat verilmiştir; bk. yine Z. V. TOGAN, *Der İslam und die geographische Wissenschaft*, d. *Geographische Zeitschrift*, XL, Heidelberg, 1934, s. 360-61. 475 — BARTHOLD, *İran* Taşkent, 1926, s. 76. 476 — Z. V. TOGAN, a. eser, s. 369, haşiye, 3. 477 — E. BROWNE, *A history of the Persian literature* ~~on the Tatar dominion~~, s. 82 ve G. BRATİANU, *Recherches*, 181. 478 — Eserin bu kısmına ait mütalâalar şimdilik BLOCHET, *İntroduction à l'histoire des Mongols*'teki istitradî yazılara münhasır kalmaktadır. 479 — GORDLEVSKY, *Rum-Selçuk*, s. 37-8. 480 — Lahu cânibun min âli Yâfatha khâmilu * va âkharu min abnâ'i Farisa muştahar. 481 — CUVEYNÎ, II, 79. 482 — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 269, 355; Gazan Han hâkim millet olan Mogolların Tacikler nazarında hürmet ve şereflerinin haleldar olmaması hususuna bizzat Mogol ve Türklerin kendileri ehemmiyet vermek icabettiğini sırası gelince söylemiştir, bk. ayni eser, s. 311. 483 — REŞİDEDDİN, *Bayân al-haqâiq*, Kılıç Ali Paşa nüshası, N. 834, vr. 57a. 484 — Özbek Hanla konuşmalar: *Zayl Câmiuttevârih dar Macmua-i Hâfiz Abrû*, Nuriosmaniye, N. 3271, vr. 37b-38a; A. QÂŞÂNÎ, 197b-198-a. Olcaytu ile konuşmalar: HÂFİZ ABRÛ, dar Macmua, vr. 20-21; A. QÂŞÂNÎ, 177b, ve HÂFİZ ABRÛ, *Zay*, Tahran tabı, 50-51. 485 — *Aga* tâbiri için bk. İBN BATTUTA, türkçesi, I, 325. 486 — *Dede Korkut*, ORHAN ŞAİK neşri, s. 53, 106. 487 — Asılları NASİREDDİN TUSİ'de ve EL-BİRÛNÎ'nin *al-Qânûn al-Mas'ûdi*'sinde olan bu kayitler OSMAN TURAN, *Oniki hayvan yılı, Türk takvimi*, İstanbul, 1941, s. 11-12. 488 — A. QÂŞÂNÎ, vr. 230b. Bu Kadılkudatın nisbeti Taşti, Tabasi, Tisi, şekillerinde yazılmışsa da HÂFİZ ABRÛ Tahran tabında Tabasi şekli alınmıştır. Mükrimin Halil de bu şekli ihtiyar ediyor. HÜSAMEDDİN *Amasya*, II, 477 «Tisi» okumuş ve bu zatı Anadolulu göstermiştir. 490 — *Divân-i Kebir*, Viyana nüshası, mext, 155, vr. 408a: Turki hama turki kunad * Tacik tâciki kunad * Man sâ'ati turki kunam + yak lahza tâciki şavam. Yahut: Qad kunta tuhibbuni faqul *tâcik sen* + va'l-yavma hâcartani, faqul: *sen kimsen*. *Dîvân-i Kebir*, ayni Viyana nüshası, vr. 532b: Tû mah-i turki u

man agar turki nistam * dânam hamin qadar ke baturkist ab *su*. EFLÂKÎ, Mevlâna'nın şu sözünü nakleder. her vaqit ke imârati bâşad maşşâqân-i rumi bâyad giriftan u dar vaqt-i kharâb kardan mazdûrân-i Turk, çe imârat-i âlam makhsus ast ba-Rûmiyân u kharâbi-i cihân maqsadast ba-Turkân. **491** — *Methnevi*, NIKHOLSON neşri, V, N 2960: Khâşa illâh Turk agar bângi kunad * sak çe bâşad, şir-i nar khon qay kunad. **492** — Bk. *Ibn Fadlan*, hşr. ~~331~~ 159 **493** — Ân Turk ke ân sâl ba yagmâyaş burdand * inast ke imsâl Arab bar dâr âmad, bk. Z. V. TOGAN, *Bugünkü Türkistan*, Mısır tabı, 642. **494** — Turkrâ tâci basar ke imân laqab dadam tura * bar rukh-i Hindû nihâda dâgh-i kin kufrast hâ (*Divân-ı Kebir*, ayni Viyana nüshası, vr. 55b). **495** — Ayni nüsha, vr. 152b: Turk ân buvad ke zi bim-ı o din az kharâc eymin buvad * Turk ân nabâşad ke z tam' sil-i har *qutsuz* khurad. **496** — *Divân-i Kebir*, ayni nüsha, vr. 472b. **497** — *Divân*, 255. **498** — REŞÎDEDDÎN/JAHN, II, 308. **499** — *WZKM*, XLII, 1934, s. 151-3. **500** — VASSAF, 653. **501** — Giyaseddin Reşid için bk. kendine ithaf olunan *Tarikh-i Guzida*'nın mukaddimesi ve HÂFİZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, s. 126-7. ve İBN BATTUTA, Paris tabı, II, 116. Hoca Celâl için, bk. AKSARAYÎ, s. 313. **502** — HÂFİZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, 178. **503** — HÂFİZ ABRÛ, *Zayl Câmiuttevarikh dar Macmua*, Nuriosmaniye, 3271, vr. 5a. **504** — AKSARAYÎ, 291. **505** — EFLÂKÎ/HUART, II, 373. **506** — AKSARAYÎ, 64. **507** — A. es. s. 149. **508** — A. es. s. 200. **509** — A. es. s. 258. **510** — A. es. s. 117. **511** — CUVEYNÎ, III, 113. **512** — REŞÎDEDDÎN/QUARTEMERE, 310, 394, 462; CUVEYNÎ, III, 451. **513** — Bu meseleye ait neşriyat şunlardır: A. N. POLİAK, *La Feodalite islamique* d. *Revue des études islamiques*, X, (1936) 247-265; ayni müellif, *Le caractére colonilal de l'Etat Mamlouk dans ses repports avec la Horde d'Or*, ayni mecmuada, IX, 1935, s. 231-48. Ayni müellif; *Feodalism in Egypt, Syria, Palastine and the Lebanon*, London, 1939; KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk ve islâm feodalizmi*, d. *Belleten*, V, (1941), s. 319-34; B. VLADİMİRTSOV, *Obsçestvenniy stroy mongolov* 1934; türkçesi: Mogolların içtimai teşkilâtı, türkçesi, 1944 (biz kitabın rusça aslından istifade etmişizdir, kısaltma: *Mogol teşkilâtı*); OWEN LATTİMORE, *İnner Asian Frontiers of China*, New York, 1940. **514** — «Ülüş» kelimesi *THİTM*, I, 131, MAHMUD KAŞGARÎ, I, 60 ve «ulus» (VLADİMİRTSOV, *Mogol teşkilâtı*, 89-97) ayni aslıdan olsa dahi mânaları farklı olmuştur, Çigil şivesinde de bu iki kelime muvazi olarak kullanılmıştır; bk. yine A. CAFEROĞLU, *Uygur Sözlüğü*, 205. **515** — *THİTM*, I, 36, satır 1-3; bir Fin kavmi ismi olan «vogul» kelimesi de bu «bogul» sözünün Orta Volga Türk şivelerinden alınan bir şekli olsa gerektir, Başkurtlar bu gibi kavimlerin kendi hizmetlerinde bulunanlara «bovıl» demişlerdir. **516** — REŞÎDEDDÎN/JAHN, II, 304: çûn Çingiz Khan ulus u mamâlikrâ ba urûg-i khod mirâth gudhâşt. **517** — VASSAF, 349. **518** — VLADİMİRTSOV, a. es. s. 100; Çang Çung, PALLADİUS neşri, 304-8; BRETSCHNEİDER, *Mediaaeval Researches*, I, 288, 293. **519** — Mengu Kaan 1222 de Çin seferi hitamında Çengiz evlâdına şimaligarbi Çinde pek çok yerleri inçü olarak vermiştir (DEGUİGNES, V, 213); bu inçülerden İlhanlı, Coçı ulusları şehzadelerine iradlarının geldiğine dair kayitler vardır. **520** — TİESENHAUSEN, *Sbornik*, I, 217(al-Umari), 372(İbn Khaldun). **521** — R. GROUSSET, *L'Empire Mongol*, I, 1941, p. 537. **522** — *ZN*, I, 160, 451, Endicanın Ömerşeyih Mirzanın «ikta' khâssa»sı olduğu *ZN*, I, 485. Malatyanın Sulduzbeyleri iktaı olduğu için bk. MUFADDAL, nşr. BLOCHET, III, 247. **523** — Ebulgazi Han'da «1500 hane *cüldük* sıfatiyle verildi» denilmiştir; Haydar Mirza Duglat, Tarikh-i Reşidi, benim yazmam, 4: «Han beş aymaq *cüldev qıldı*», s. 63: «*cüldevni* Mirza ismine defterlerge yazdırdı». DENİSON ROSS tercüme-

sinde (s. 66 ve 268) kelimeyi *suldu* okumuştur. **524** — RADLOFF/MOLOV, *Uigurische Sprachdenkmäler*, s. 28-32. **525** — BARTHOLD, *Ani*, d. *THİM*, I, 151. **526** — CURCİ ZAYDAN, *Târikh al-tamaddun al-islâmi*, II, 130. **527** — MUHAMMAD BN MUEYYİD AL-BAGDÂDÎ, *al-Tavassul ilâ 'l-tarassul*, Tahran, 1315,. s. 44-5, 157. **528** — *Revue des Etudes islamiques*, 1935, p. 239-41. **529** — A. QÂŞÂNÎ'den SPULER, *İran*, 327. **530** — Çelebi Mehmed zamanı için bk. *THİTM*, I, 235. **531** — *Khobı*, türkçe ıelâffuzu ile *kopı* için bk. VLADİMİRTSOV, 103, 140, PELLİOT d. *T'oung-Pao*, XXVII, 1930, 39-40, Çagatay ve Coçı uluslarında kullanışı, MUİNEDDİN NATANZÎ'den (TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II, 129, 234) görülür. Mogolçada *khubilaba*, yani *kupılama*, taksim etme, ülüşleme mânasında kullanılır (N. POPPE, *Mukaddimat al-adab*, 306). Bk. yine RADLOFF, *Wb*, II, 653 (kopı), 660 (kopug), 1032 (kup). **532** — MÂVARDÎ, *al-Ahkâm al-sultâniya*, Mısır tabı, 1298, s. 181-8; bu zat bu sistemi Peygamberden ve ilk halifelerden gelme göstermek için zorlanmıştır. **533** — Abbasileri ikta'larının karakteri için bk. K. BECKER, *İslamstudien*, I, 234-47. Romanın *location emphy théotique*'i ile birleştiren Poliak'tir. **534** — Abbasileri Fars vilâyetinde askerlere ikta'ı için bk. İSTAKHRÎ, 142. **535** — *Otgar* için *DLT*, I, 192; *kurug(khurug)* için VLADİMİRTSOV, 112, 160; bu kelime hanların mezarları ve avcılık yerleri mânasında, REŞİDEDDİN/JAHN, II, 419; «suyurgal» kelimesi için PELLİOT, d. *T'oung-Pao*, XXVII, 302-3. **536** — Göktürk-Türgiş hanlarında, 710 senesinde 3000 ailenin gelirinin arpalık edilmesi, E. CHAVANNES, *T'oung-Pao*, 2. serie, V, 36 da; Samani prensine Kaşgarda Karahanlı hanı tarafından Artış kasabasının timar, yine ayrı bir yerin (câmi için) milki has olarak verilmesi CEMAL QARŞÎ, (BARTHOLD, *Turkestan*, I, 131)de; Karahanlı Tamgaç Hanın harpte yararlık gösteren Hıdır Beğe Kaşgar yanındaki Çin «leşkergah»ını milk olarak verdiği AVFÎ'de (BARTHOLD, a. es. s. 96); Karahanlıların Şelci şehrini timar kıldığı Ayasofya N. 2940 yazmasında (bk. yukarıda, s. 156, haşiye, 16); Gaznelilerde Gazne vilâyetinde Türk askerlerinin zaamet ve timarları MUBAREKŞAH GURÎ'de (bk. yukarıda, s. 114, haşiye 192) ve HEKİM SENAYÎ'de (*Divân*, Tahran tabı, 138); Horezmşahların teferruatlı ülüş sistemi MUHAMMED BN MÜEYYİD AL-BAGDADÎ, *al-Tavassul ila 'l-tarassul*, Tahran tabı, muhtelif yerde (BARTHOLD neşri, *Turkestan*, I, 73-80) kaydedilmiştir. Mogollardan önce «baskak» ve «payza» ıstılahları gibi ülüş sistemi babında da Karahıtayların tesiri olması ihtimalini varid görüyorum. **537** — İMAD İSFÂHÂNÎ'nin sözü K. BECKER, I, 243. **538** — SANCİYEV'in GORDLEVSKİ, s. 69 da zikredilen eserlerini göremedim. **539** — *Yuan-çao-bişi*, nşr. HAENİSCH, s. 106. **540** — *Nasireddin Tusi on finance*, d. *BSOS*, X(1941), 761. **541** — Malatya için, AL-MUFADDAL, ed. BLOCHET, III, 247. **542** — *BSOS*, IX(1939), 927-60. İlbars Hanın yarlığı G. RAQUETT tarafından 1930 da neşredilmiştir. **543** — *ZN*, I, 160. **544** — NASİREDDİN TÛSÎ, *BSOS*, X, 760. **545** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 321. **546** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 352, 355. **547** — SPULER, *İran*, 274; RADLOFF, *Wb*. I, 431, 433: *alpagut* mogolçada, ve Tobol Tatar şivesinde «vergi veren» mânasında; Kazan, Koman ve Karayim şivelerinde «zadigan ve çiftlik sahibi» mânalarında; çagataycada: şecaatli, alpagut er mânasına gelir. **548** — A. QÂŞÂNÎ, 169: «yurt-i çerig-i khod». Bir de askerî kıtanın bir tarafa «tema tarikiyle» gönderilmesi vardır (bk. REŞİDEDDİN/QUARTEMERE, 130 ve REŞİDEDDİN/BEREZİN, III, metin, 229); Berezin, ayni cild, tercüme, s. 181 bu kelimeyi ve ondan alınan *timaçi* kelimesini «fetholunan ülkelerin muhafazasına memur kıtalar» diye izah etmiştir. **549** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 300, 305. **550** — Gazan zamanında NİZAMÜLMÜLK'ün eserlerine istinad hususu görülmektedir, bk. REŞİ-

DEDDİN/JAHN, II, 237-8; D'OHSSON, *Hist. Mong.* IV, 45, 455. **551** — A. QAŞÂNÎ, vr. 223a. **552** — Yahya bn Hekim al-Tayyari'nin sözleridir. *THİTM*, I, 36 ve Reşideddin. **553** — AKSARAYÎ, 154, 226, 243, 247, 250, 253, (tartib-i bölükat). SPULER de (*Iran*, 408) Farstaki bölükler hakkındaki sözleri naklederken «muqata'a»yı «iqta'»la karıştırmıştır. **554** — MUHAMMED BN HİNDUŞAH NAKHÇUVANÎ, *Düstûr al-kâtib*, Ayasofya, N. 3870, (kısaltma: NAKHÇUVANÎ, *Düstur)*, vr. 180b-181b. **555** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 306. **556** — Yine orada. **557** — Yine orada ve REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 103, 263. «Hucavur» için bk. POPPE, *Mukaddimat al-adab* 408 *ucavur;* ihtimal Akkoyunlulardaki *hucari* de (*BSOS*, IX, 954) bundandır. **558** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 306. **559** — A. es. s. 307. **560** — VASSAF, 269. **561** — REŞİDEDDİN/JAHN, 309. **562** — A. es. s. 307-8. **563** — «Asker» mânasında «nöker» gibi «süer» sözü de kullanılmıştır. Celâleddin Rumi, *TM*, IV, 161. **564** — REŞİDEDDİN, 308. **565** — ÂŞIKPAŞAZADE, 20, 31 ve *THİTM*, I, 230. **566** — REŞİDEDDİN, 307. **567** — İbn Fadlullah al-'Umari, d. *THİTM*, I, 39. **568** — Bu mesele benim daha basılmamış «Başkurtların tarihi» kitabımda mufassalen anlatılmıştır, bu nevi askeri ikta'ın 12-13. asırlarda Macaristanda yaşıyan müslüman Başkurtlarda da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. **569** — *THİTM*, I, 65. **570** — «Alufe» d. *TM*, IV, 107; «alapa» M. OSMANOV, *Nogay Khristomatiyası*, Petersburg, 1883, s. 63; rusçası için *BSOS*, IX, 948. **571** — MİNHÂC CUZACÂNÎ, *Tabaqât-i Nâsiri*, nşr. NASSAU LESS, Calcutta, 1864, s. 353. **572** — CUVAYNÎ, I, 58. **573** — İBN BİBÎ, s. 298; Nogay için TIESENHAUSEN, *Sbornik*, I, 370 (İbn Khaldûn). **574** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 10 (almanca hulâsası, s. 13). **575** — DLT, II, 10 (BESİM ATALAY, II, 11 yanlış tercüme etmiştir). **576** — BELİN, *Türkiye iktisad tarihi*, türkçesi, s. 270. **577** — *Şeybaninâme*, BEREZİN neşri, 59, 60. **578** — *ZN*, I, 97. **579** — HÂFİZ ABRÛ, *Zubdat al-tavârikh Baysunguri*, Fatih kütüphanesi nüshası, 4371, vr. 98a. **580** — ÖTEMİŞ HACI HOREZMİ, *Tarih-i Dost Sultan*, benim milkim olan nüsha, vr. 67b. **581** — Yine orada. **582** — *Şeybaninâme*/BEREZİN, s. 59-60. **583** — MÂVARDÎ, Mısır tabı, s. 185-7. «Mustaghillât» için CORCİ ZAYDÂN, II, 94 ve İBN HAVQAL, yeni tabı, 303; G. DEMOMBYNES, *Da Syria à l'époque des Mamluks*, bunu *dominium utile* diye tercüme etmiştir. Bk. yine MAQRİZÎ, *Sulûk*, s. 509. **584** — *Tavzihât-i Reşidi*, Topkapı Sarayı, N. 2300 nüshaya, vr. 430b eklenmiştir. **585** — İBN FADLULLAH AL-'UMARÎ, d. *THİTM*, I, 36. **586** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 216-17. **587** — VASSAF, 349, 698 hicri 1000 tümen mukata'adan «idrarat, müsamehat, mevacib-i gerig u ameme-i a'mal», 80000 dinar tuttuğunu kaydeder; Kuti Hatunun varidatı 100,000 dinar (Reşideddin/Jahn, I, 10); Kadıkudat Hasan al-Ghûri'nin maaş hariç idrarı 100,000 dinar (*THİTM*, I, 36), v.s. NAKHÇUVÂNÎ, *Düstûr*, 220b-223b bu nevi idrarlardan bir kaçını saymıştır. **588** — *BSOS*, IX, 959-60. **589** — NAKHÇUVÂNÎ, *Düstûr*, vr. 223a-223b bu «ma'işet»lerden bir kaç misal vermiştir; Nasireddin Tûsi'nin sözleri: *BSOS*, X, 760-L. **590** — MAHMUD KAŞGARÎ, II, 93 (tıpkıbasım, 326) bu kelimenin «kaçmış ve yolunu kaybetmiş hayvan» mânasını nakleder; Besim Atalay (tercüme, II, 115) bunu «yetük» olacağını zannederek yanılmıştır; «yetük» *DLT* te «ytk» şeklinde ayrıca yazılmıştır. **591** — İlhanlılarda bu tâbir 1327 vakayiinde (HÂFİZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, 141), Temürlülerde 1407 vakayiinde (Abdurrazzaq Samarqandi, *Matla' us-sa'dayn*, Quartemere'in hulâsası, 124-5) gelmektedir; başka zikirler için bk. MİNORSKY, *EI*, IV, 842-3. «Tiyul» maddesi. **592** — Bu «mersum»lere ait misaller NAKHÇUVÂNÎ. *Düstûr*, 224b verilmiştir. **593** — B. GREKOV et A. JAKOUBOVSKİ, *La Horde d'Or*, Paris, 1939, p. 113, 134; SPULER, *Goldene Horde*, 295. «Payza yarlıglıg tarkhan» tâbiri varsa

da (SAMOYLOVİÇ, d. *BASR*, 1918, p. 1118) bu da serf sahibi olmayı ifade etmez. **594** — MİNORSKY, *BSOS*, X, 760 bu metni doğru okumuşsa da haşiyelerinde (s. 773, 781) bu kaydin kıymetini tebarüz ettirememiştir; ŞERAFEDDİN YALTKAYA ise, *THİTM*, II, 11, bu cümleyi yanlış okumuş ve «haraç konulmamış» yerine «konulmuş» diye tercüme etmiştir. **595** — Altın Orda hanlarının (BEREZİN, *Khanskiye yarlıkı*, 1851; Temür Kutlug, Mingli Gerey ve Sahib Gerey yarlıkları, d. *TM*, II, 75-102, III, 207-228, IV, 99-111), Calayırlıların (Nakhçuvani, *Düstûr*), Akkoyunluların *(BSOS*, IX, 927-60), Kaşgar hanlarının ve diğerlerinin tarhanlık yarlıkları neşredilmiştir; bunlarda *kalan, kubçur, tamga, ulag, yam, tagar, kuluş, kulika, kunalka, susun, alafa, ulufa* tâbirleri hep aynidir. **596** — *Tarkhan* için bk. *İbn Fadlan*, s. 30, MAHMUD KAŞGARÎ, I, 364; BARTHOLD, *Turkestan*, ingl. s. 385. **597** — Kaşgarda «tarkhanlık» imtiyazları, HAYDAR MİRZA DUGLAT, The *Târikh-i Rashîdi*, ed. DENİSON ROSS, s. 54-55; «beğ tarkhanlar» ve «sevdağer(tüccar) tarkhanlar» için bk. *Baburnâme*, Kazan tabı, 103. **598** — MİRKHOND, VI, 226. **599** — BARTHOLD, *Neskol'ko slov ob ariyskoy kulture v Sredney Asiyi*, d. *Sredneasiatskiy Vestnik*, Taşkent, 1896, Haziran nüshası. **600** — *Hudûd al-'Âlâm*, transl. p. 96. **601** — POLİAK'ın Mısır Memlûklerinde fellahların esareti Mogol fiev sisteminden geldiğini zannetmesi doğru değildir; bu Mısırın yerli şerayitinden doğmuş bir keyfiyettir. Türk ve Sogd medeniyetlerinin farkı, B. 2, hş. 111 de anlattığım gibi, iktisadî ve içtimaî sahalarda pek görülmüyorsa da Afrasyab ve Siyavuş kültleri Mâverâünnehir'deki Türk ve Sogd'ları hissi sahalarda kesin olarak ayırmış görünüyor. Bk. BARTHOLD, *Mesta dolmusulmanskoy kulturı v Bukhare*, d. *Vostoçnıya Zametki*, I, 1927, s. 11-27; krş; B. 3, hş. 286 **602** — VLADİMİRTSOV, 158-9. **603** — «Tüsimal» için bk. VLADİMİRTSOV, 162. **604** — Bk. AZİZ UBEYDULLİN, *Tatarlarda sınıflar tarihi*, Kazan, 1925, s. 7, 32. **605** — *Sayit*'lar için bk. VLADİMİRTSOV, 139, not. 3. RAMSTEDT, *Kalmükisches Wörterbuch*, 214 ve VLADİMİRTSOV, 169 da mezkûr «yambıtu», rusça «slujiliy» tâbirinin türkçe karşılığı bence meçhuldür; AZİZ UBEYDULLİN, a. es. s. 7 «yumuşlu» tâbirini kullanmışsa da, bu müellifin kendi icadı olsa gerektir. **606** — Bk. ALİŞİR NEVÂYÎ, *Mahbûb ül-qulûb*, İstanbul tabı, s. 22. Yine «yasaklı» için bk. *ZN*, I, 434, 491, 684; MİRKHOND, VI, 38, 109, 161, 241. **607** — *Birt* için bk. RADLOFF-MALOV, 268, Mahmud Kaşgari, I, 286; A. Caferoğlu *TM*, IV, 38. *Horigi* ve *bobıl* için bk, SPULER, *İran*, 276; *kütelçi* için REŞİDEDDİN/JAHN, II, 129, 250-1, 272, 302, 310, 342-3. «Çura» için bk. AZİZ UBEYDULLİN, s. 10, 38. **608** — VLADİMİRTSOV, 158, haşiye 5, Avrupa feodalizmindeki *homines de corpore* mânasında moğolca *albatu nar* tâbirini naklediyorsa da, bunun hayatta tatbiki olmamıştır. **609** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 355. **610** — MU'İNEDDİN NATANZİ-den naklen TİESENHAUSEN, II, 234. **611** — Temür tarihlerinde de kullanılan *savrı, savrın* tâbiri: RADLOFF, *Wb.* IV, 235; *sübe* ve *mangalay sübe* Çagatay Ulusu ve Temür tarihlerinde vardır. **612** — Bu «cerge» REŞİDEDDİN/JAHN, II, 30, 255, 271, 287 hep *alufa* ve *targu* yahut *tagar* ve *aş* ile beraber zikredilir. **613** — VLADİMİRTSOV, 40, 162. Çagatay Ulusunun ahali tabakalarına ait Haydar Mirza Duglat tarafından verilen malûmat *(Târikh-i Reşidi* nşr. DENİSSON ROSS, s 301) diğer Mogol ulusları için de varit olsa gerektir. Buna göre bu Ulusta ahali dört tabakaya ayrılmıştır: 1) «Tümen» ki umum raiyedir. Bunlar her sene hana vergi tediye ederler. 2) «Kavçın» ki sipahiler sınıfıdır. 3) «Oymak»lar. Bunlar göçebelerdir ki devlet bunlara *galle, kirbâs* ve saireden *mukataalar* verir. Bunlar diğer Moğol Uluslarındaki «Yasaklılar» sınıfı olsa gerektir, ki ordunun hizmetinde bulunmuşlar, kendilerine maaş yahut ikta' verilmediği halde erzak ve kumaşlar mukataa usulü ile

verilmiştir. 4) «Kadılar ve şer'i mansaplar erbabı». Bununla memlekette vergilerden muaf tutulan zümre kastedilmiş olsa gerektir. Bu dört zümre Temür tarihlerinde de zikrediliyorlar. **614** — A. es. s. 147-52. **615** — *Zayl-i Câmiuttevârikh dar Macmua-i Hâfiz Abrû*, Nuriosmaniye, 3271, vr. 23a; Çengizin amcasının senelik varidatı ancak 30 balış iken oğullarının 1281 deki varidatı 2,600 balış olmuştur, bk. EDKİNS, 270-71 den naklen G. SAFAROF, *Oçerki istoriyi Kitaya*, Moskova, 1933, s. 153. **616** — GARDİZİ/BARTHOLD, 82. **617** — BARTHOLD, *Turkestan*, İngl. 311. **618** — LEON CAHUN, *Introduction à l'histoire de l'Asie*, Paris, 1896, p. 40: La question de race dans l'histoire du peuples dits turcs, mongols etc. est oiseuse; elle ne repond à rien. Ce sont des nations vivantes qui ont bouleversé, puis reconstruit l'Asie depuis le V-e siècle; elles étaient mortes avant se decomposer en tribus et en clans, qui finissent en s'émiettant chaque jour. **619** — *ZVORAO*, XI, 355. **620** — BARTHOLD, *Ulug Bek i yego vremia*, s. 4-5; *12 Vorlesungen*, 10-12. **621** — W. RADLOFF, *Das Kudatku Bilik*, I, Einleitung, s. LI-LVI = *İbn Fadlan*, hşr. 292. **622** — S. P. TOLSTOV, *Genezis feodalizma v koçevikh skotovodçeskikh obşçestvakh*, d. *İzvestiya Akademiyi materialnoy kulturi*, N. 103, s. 16-7, 25; aynı müellif, *K istoriyi drevne-tiurkskoy sotsialnoy terminologiyi*, d. *Vestnik Drevney İstoriyi*, I, Moskova, 1938, s. 72-81 ve A. A. POPOV, *Materyali po rodovomu stroyu Dolgan*, d. *Sovetskaya Etnografiya*, 1934, N. 6, s. 116. Malûm olduğu üzere Ziya Gökalp ta böyle clan nazariyesine sapmıştı (bk. *Eski Türklerde içtimaî teşkilât*, d. *Millî Tetebbular Mecmuası*, I, 1918, s. 385-456). **623** — TOLSTOV, d. *Vestnik Drevney İstoriyi*, I, 1938, 72. **624** — *THİTM*, I, 34; İbn Fadlullah al-'Umari Altın Orda hanı Özbek Hanın da bütün idare işlerini naibine bırakmış olduğu hususunu kaydetmiştir, bk. MURAD REMZİ, *Talfiq al-akhbâr*, I, 510. **625** — BARTHOLD, *İstoriyi kulturnoy jizni Turkestana*, 1928, s. 75. **626**a Buna ait esas kaynak REŞİDEDDİN/JAHN, II, 310-312 deki fermandır, ki lâyıkiyle tahlil edilmemiştir. **626**b — **TÜRK VE MOGOL FEODALİZMİNİN HAKİKİ VASFI VE BUNUN TÜRK VE MOGOL DEVLETÇİLİK ANANELERİYLE BAĞLILIĞI**, üzerinde cidden durulmak icab eden bir mevzudur. Fakat VLADİMİRTSOV, türkçe olarak ta intişar etmiş olan eserinde step feodalizmine dair bildiği zengin malûmatı kendi kafasındaki şemaya uydurmak hususunda pek ileri gitmiştir. Malzemeden neticeye varmak hususunda çok titizlik gösteren Amerikalı OWEN LATTİMORE ise (*Inner Asian Frontiers of China*, New York, 1940) Çinin sınır sahalarını esas olarak alan tetkikatında daha geniş ufuklar açmıştır. Ona göre feodalizm Barbarların medeni ülkeleri istilâ eylemeleri neticesinde vücuda gelmiş, Roma devletine tâbi ülkeleri istilâ eden Cermen kavimleri tribal hayat geçirmişlerse de, ormanlarda yaşayıp domuz beslemiş ve toprağa nisbeten merbut olduklarından, istilâlarından sonra reisleri Romaya tâbi medeni ülkelerde hâkimiyetlerini kurarken köylerde yerleşmişler ve tebaalarını «serf» yapmışlardır; avcılığa ilâveten hayvan beslemekle ve az miktarda ziraatle meşgul olarak bir karışık iktisadiyata mâlik step atlı Türk ve Mogollarının tribalizmi ve toprağa bağlılıkları Cermenlerinkinden farklı idi (s. 369-72). Bu step barbarlarının kuzay Çinin *loess* topraklı mıntakalarını «marginal zone»u istilâ edenlerinin reislerinin yerli Çinliler üzerinde tesis ettiği hâkimiyet tebaaları arasında yerleşmek şeklini almışsa, bunların yerlilere, kendilerinden bazı şeyler vererek, temessül eylemeleri ile bitmiş («Çao» devrinin feodalizmi); bu hâkimiyet göçebe aşiret halinde yaşayıp kültür sahalarının varidatını tahsildarlar vasıtasiyle toplayıp istifade etmek şeklinde olmuşsa, bunun sonu bu «marginal zone»dan bazı kültür itiyadları alarak geri stepe çekilip gitmek olmuştur (Hunların feodalizmi). Bu feodalizm Ortaasyanın kendisinde devamlı devlet sistemi,

öu

ticarî ve malî ananeler doğuramamış ise de yeni istilâ hareketleri için Tiyanşan ve Altay sahalarındaki «Rezervoire»larda hazırlık işlerine yaramıştır (s. 238-54). Bu «ara yerler» (marginal zone)de hâkimiyet göçebe devlet idaresinde muhtelif «sycle»ler ve göçebe cemiyette farklı haller doğurmuştur (s. 515-519). Yarı göçebe hayat ile tam göçebe (fullnomadism) arasındaki farkların iktisadî ve içtimaî hayattaki ve feodalizm teşekküllerindeki tezahürleri de farklıdır (s. 302-25, 452). O. LATTİMORE ruslardan N. N. KOZMİN'in Türk ve Mogol feodalizmini bilhassa Minüse ve yukarı Yenisey havzaları gibi kültür sahalarında teşekkülü itibariyle tetkik ederek, 1934 te İrkutsk'ta neşrettiği ve benim görmediğim bir eserinden nakillerde bulunuyorsa da (s. 519), kendisi bu feodalizmi dış ülkelerle temas mahsulü olarak tanımış, «marginal zone»u İran ve Doğuavrupa sahalarına da teşmil ederek Türk ve Mogol feodalizmini iç inkişaf şartlarına göre bir kül sıfatiyle incelemek, geleceğin işi olarak kalmıştır. **627** — N. BELİAYEV, *O tsarskoy sumeriyskoy mine, darike i zolotnike.* d. *SK*, IV, 1931, s. 191, 197. 4,608 gramlık Tebriz miskali bugün dahi eski şeklinde kalmıştır. bk. *Genc Sâyigân, yâ avda'-i iqtisadii İran*, Berlin, 1335, s. 167 (burada bir esap yanlışlığı olarak 4,635 yazılmıştır). **628** — *THİTM*, I, makalemde de esaplar meskûkâtçıların hesabına uyularak miskal 4,30 gr. ve dinar 12,9 gr. olarak kabul edilmişti. **629** — Vergiler için bk. CUVEYNİ, II, 256, 261, III, 31; REŞİDEDDİN/BLOCHET, s. 312, 341. B. SPULER, *İran*, 309, bu meseleyi kavrıyamamıştır. **630** — «Tamga» için bk. BARTHOLD, *THİTM*, I, 153-4. **631** — Bk. NASİREDDİN TÛSÎ, d. *BSOS*, X, 761 ve Temürlüler devri için Şahruh zamanındaki bütçeye ait ALİ BN MUHAMMAD AL-QUMÎ, *Şams al-siyaq*, Ayasofya, N. 3986, vr. 120b (bu eseri bana talebemden Adnan Erzi haber vermiştir). **632** — Karamanoğulları devrinde Nigde camiinde 874 tarihli kitabe, *TTEM*, III, 873; Akkoyunlular devrine ait kanunlar Ö. LUTFİ BARKIN, *Osmanlı arazi kanunları*, 1946 (ve *Tarih Vesikaları*, c. I, sayı 2-3, 1934) den neşredilmiştir. **633** — H. DUDA, *Schafsteuer zur Osmanenzeit*, in *Miscellanea in memoriam P. Mutavtschiev*, Sofya, 1943, p. 29-54. Bu vergiye Kars ve Erzurum taraflarında *sayın* yahut *kangçur* denildiğini Fahreddin Kırzıoğlu haber verdi. **634** — Kırşehirdeki İlhanlı kitabesi, *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, s. 433; bk. yine REŞİDEDDİN/JAHN, II, 202.— **635** — Bk. G. RAQUETTE, *Eine kaschgarische Vakufurkunde*, Lund, 1930, s. 16 ve *BSOS*, IX, 930, *TM*, II, 95-6, IV, 107-8. **636** — *Âni* kitabesi *THİTM*, I, 135-59. Ayni *THİTM*, I, 161-4 te neşrolunan Ankara kitabesinde «bu şehirden *kopçur* alınmayıp yalnız *tamga* alınması Anadoludaki Mogol mümessilince kararlaştırılmış» olduğu, s. 20 de tarafımdan kaydedilmişse de, P. WİTTEK kitabeyi yanlış izah etmiştir. Metin bence şöyle tercüme edilmelidir: «Cihanguşa'nın fermanı mucebi Angüriye şehrine vasıl olduğum zaman ahali *kopçurun* ve *galle vergisinin* alınması dolayısiyle şikâyet ettiler. Padişah islâm khallad allahu mülkahu'nün devam-i devleti için 730 senesi Azer ayının evvelinde vilâyeti *yasama (kılıp*, para ile) nakden ve cinse göre (aynen) alına cak mal (yani vergiler) tayin edildi ve şehrin (yani Ankaranın) vergisi *tamga* ve vilâyetin (vergisi) *yasama* olması kararlaştırıldı. Her kim bundan sonra *kopçur* ve *bidat üşür (kalan)* talep edecek... ve *keyil galle* istiyecek olursa Tanrının, milletlerin ve Peygamberlerin la'neti ona olsun». Ebu Sa'id Han tarafından 1330 da gönderilen bir Anadolu valiiumumisi (ihtimal Ertene Bek) Ankaraya geldiğinde bunu rekzettirmiş olacak. «Yasama», kalan ve kopçur vergilerinden köylü ve göçebe ahalinin vergileri demek olacak, fakat bu kelimeye başka bir yerde rast gelmedim. **637** — HAMDULLAH QAZVİNÎ, *Târikh-i Guzida*, 592, Gazan Hanın zamanının bidayetinde bütün İran şehirlerinden kopçur vergisi alınması kaldırılıp yalnız tamga alınmağa başlandığını kaydetmişse de bu hükmün ancak ti-

caret merkezleri olan büyük şehirlere ait olduğu Olcaytu ve Ebu Sa'îd zamanına ait kayıtlerden anlaşılmaktadır. Şöyle ki bu kanun Ankaraya ancak 1330 da tatbik edilmiştir. **638** — AKSARAYÎ, 257: dar qalam âyad. **639** — Bk. yukarıda, haşiye 183. **640** — Bugün «Tebriz meni» diye İranda maruf men 2,949 kilodur *(Ganc-i Şâyigân*, 167). CHARDİN'e göre *(Voyages*, IV, 173) Tebriz meni = 5 libre 14 once, yani 490 gramlık Paris libre'i ve 30 gramlık once'ine göre (yine öteki ölçüye yakın olmak üzere) 2,870 kilo imiş. Biz burada «Tebriz meni»nin Reşideddin'de (JAHN neşri, II, 289-290) da 260 dirhem olarak tarif olunan şeklini aldık. Reşideddin devrindeki Tebriz «dirhem-i keyl»i 3,072 olarak kabul ettiğimizden Gazan Han tarafından tasdik olunup tekmil İrana tamim edilen 11 ölçüyü şu şekilde tayin ediyoruz: Direm = 3,072 gr.; iki direm = 6,144 gr.; beş direm = 15.360 gr.; on direm = 30,72 gr; nimçârik = 99,840 gr.; çârik = 199,680 gr.; nimmen = 399,360 gr.; men = 798,720 gr.; kile = 7,987 kilo; tagar = 78,872 kilo. İBN FADLULLAH AL-'UMARÎ de, Ayasofya, N 3416, vr. 64a «Tebriz meni»nin iki Bagdad ratli ve 260 dirhem olduğu ve bu ratl'ın da «turani» ölçü olduğu tasrih edilmiştir. Bu «turani» kelimesi ile Tebriz «direm»inin Bagdadda ve diğer İslam ülkelerinde muteber «dirhem» ve ratıl'dan farklı olduğu kasdedilmiş olacak. İranda yine Reşideddine nisbet edilen (bk. Ganc Şayigan, s. 168) bu 2,949 kiloluk (640 miskallık) «Tebriz meni» ile Reşideddinde tavsif olunan ve «dirhem»e dayanan «Tebriz meni» arasındaki bu fark ve bunların münasebeti şimdiye kadar izah edemediğim bir meseledir. **641** — AKSARYÎ, 62 ye göre, Hülegünün tarhettiği vergi budur. Metinde eyi okunmıyan «dime-i drkubi» = «dibe-i zerkubi» demektir. Sultan İzzeddin Keykavustan alınan vergi Papa'nın elçisi Simon de St. Quintin'in memleketine dönüp geldikten sonra mütemmimen almış olduğu anlaşılan malûmata göre, 1,200.000 hyperper, 50 bağ ipek, 50 deve, 5.00 koyun olarak kaydedilmiştir (SPULER *Iran*, 326). Burada 6 tanesi bir İlhani «Rum akçası» murad olduğu, AKSARAYÎ'de ayni mikdarın «1.200.000 dirhem» olarak gösterilmiş olmasından vazihen malûm oluyor. Bu vergi Bizans altın *hyperper*'i ile tayin edilmiş telâkki etmenin (bk. meselâ D'OHSSON, *Hist. des Mongols*, III, 83; R. GROSSET, *L'empire des Steppe*, s. 423) yanlışlığı Aksarayî'yi görmüş olan Barthold tarafından çoktan kaydedilmiştir *(ZVORAO*. XVIII, 0128). Aksarayî'dan anlaşıldığına göre, bu vergi Baycu' değil Hülegü tarafından tarhedilen vergidir. Barthold dibâc kıtalarına ait rakamı nedense 300.000 okumuş, OSMAN TURAN neşrinde ise 3.000 olarak geçmiştir. **642** — AKSARAYÎ, 66,167. **643** — A.es. s. 82. **644** — ZEYNEDDİN BN HAMDULLAH QAZVÎNÎ'ye göre *(Zeyl Târikh-i Guzida*, d. TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II, 221) Toktamış Tebrizi muhasara ederken «bahâ-i na'l-i çahârpâyân» olarak bu şehirden 250 tümen tazminat almıştır. **645** — Temürlüler devrindeki «tuvaçı» vergisi için bk. *ZVORAO*, XVI, 01-012. **646** — «Yam» ve «ulag» Anadolu cografi isimleri arasında da rastlanmaktadır, bk. *THİTM*, II 29. **647** GAZAN HANIN TAKVİMİ için BARTHOLD, *THİTM*, I, 143, HAMDULLAH'a göre 701, Receb 12 yi almıştır; VASSAF ise, s. 404, 435: sene 700 Receb 1, yani 12 Mart, 1301 göstermiştir. S. H. TAQÎZÂDE *(Various eras and calendars of Islâm*, d. *BSOS*, X, 939, p. 118-20) bu iki kaydin farkını bahis mevzuu ederek Hamdullahı tercih etmişse de, bunda hıristiyan takviminin yüzüncü yılı (1301) alınmış olması, yani Vassafın haklı olması daha muhtemeldir. Gazan mali yılları Temürlüler zamanında dahi mutaber olmuş ve ALİ BN MUHAMMED ALIQUMÎ'ye göre *(Sams al-siyaq*, Ayasofya, 3986, vr. 126a) h. 842 Ramazan ayı, yılan yılı (Ramazan ayı 15 Şubat, 1439 da başlar) 137 nci sene-i malidir. Demek 137 senesi 1438 martından başlayıp 1439 senesinin Martına kadar devam etmiştir. O halde bu takvim 1301 de başlamıştır. **648** — *THİTM*, I, 42.

649 ——Buna ait kayitler tarafımdan *İslâm Ansiklopedisi,* II, 108-9 da hulâsa edilmiştir. **650** — VASSAF tarihine ekli olan bu malûmat V. KREMER tarafından tahlil edilmiş ve tarafımdan *İA* de nakledilmiştir. **651** — GORDLEVSKİ, *Rum Selçuk,* 41. **652** — A.es. s. 123. **653** — BARTHOLD, d. *THİTM,* I, 146 v.d. **654** — AKSARAYİ, 227: sih hazâr direm tavfir-i khâssa-i o, birûn-i vücûh-i khâssa, *Tankis* ve *tavfir* için VASSAF'ta misaller çoktur. Keyhatu bir defa Aksaraya geldiğinde şehrin «mukarrar», yani divan'ca musaddak vergisi 200.000 direm (yani Rum Selçuk akçası) imiş, fakat bu şehzade ile gelen Mogol beyleri ve kadınların şehirde yaptıkları geniş alış verişin getirdiği kazançlar neticesinde şehir vergisi (mâl-i muqarrar) 400.000 dirheme yükselmiş ve bu vaziyet şehir ahalisinde memnuniyet doğurmuştur, bunun AKSARAYİ, s. 147 de okuyoruz. **655** — NASİREDDİN TUSİnin Hülegü Han zamanında mali meselelere ait yazılmış olduğu eserinde *(BSOS,* X, 761) khara'e-i vilâyâtuhâ qânûnhâ bâşad, ke dar har vilâyat-i badân kâr kunand u bahar mavzi'i nav'i bâş ad,ke lâyiq-i ân vilâyat bâşad **656** — Üç senenin vasatisini almak âdeti Şahru Mirza zamanında yazılan *Şams al-siyâq*'ta da vardır, Ayasofya nüshası, N. 3986, vr. 120b. **657** — REŞİDEDDİN JAHN, II, 349-50. **658** — VASSAF, 324, **659** — AYNİ, *'Iqd al-cumân.* **660** — *L'Empire des Steppes,* Paris, 1939 p. 3, 23. **661** — *L'Empire Mongol,* Paris, 1941, p 344-48. **662** — Hamdulah'daki bütçe fransız müsteşriki E. BLOCHET tarafından dinarlar altın sanılmakla pek mübalagalı bir şekilde izah edilmiş *(İntroduction à l'histoire des Mongols,* p. 299 ve daha ince olarak İlhanlı bütçesini 376 383 400 altın frank gösteren *Notes et Extraits,* XLI, 1928, p. 98-103) ve bu yanlış BARTHOLD tarafından *(THİTM,* I, 143; *Mir İslama,* I, 1912, s. 57-107) mufassalen izah edilmiştir. Bu bütçelerin Konya ve İstanbul kütüphanelerinde bulunanları Türk ve Alman ilmî edebiyatında bahis mevzuu olduysa da fransız ilmi neşriyatında daha bahis mevzuu edilmedi. **663** — REŞİDEDDİN JAHN, II, 346: Û niz tukhm-i çand muayyen karda az divân dâda şud. **664** — A.es. s. 347. **665** — AKSARAYİ, 243, 257 ve 276. Aksarayi'yi türkçeleştiren NURİ GENÇOSMAN *(Selçuki devletleri tarihi,* Ankara, 1943, s. 290, 301, 313) eserin bu meseleye ait kısımlarını anlıyamamıştır; bu eseri almanca hulasa eden *FİKRET IŞILTAN* da *(Die Seltscukengeschichte des Aksarayi,* Leipzig, 1941, s. 99, 100, 104) «'avâmil» tâbirini «steuerpflichtige Ländereien» diye yanlış tercüme etmiştir. Bu tâbirler VASSAF, 349 da v. s. mevcut kayitlerle karşılaştırılmalıdır. **666** — AKSARAYİ, s. 259. **667** — İbn Fadlallah al-'Umari, Ayasofya, N. 3416, vr. 62 a. **668** — İlhanlar tarafından açılan bu kanallara ait o zaman söylenen şiirler de VASSAF, 59-60 ta nakledilmiştir. **669** — Şamseddin Dhahabi'nin *Târikh-i al-islâm* yazma nüshalarından nakil CUVEYNİ, *Cihanguşa,* I mukaddimesinde, s. La-Lb nakledilmiş; **670** — A. QÂŞÂNİ vr. 171a. **671** — REŞİDEDDİN JAHN, II, 206. **672** — A. QÂŞÂNİ, vr. 185b-186a. **673** — E. BROWNE, *A. history of Persian literature under Tatar dominion,* Cambridge, 1920 p. 80-82, N. 38 (Reşideddin'in *Münşeât*'ından). **674** — *Köylerimiz,* Dahiliye Vekâleti neşri, Ankara, 1928, s. 601. **675** — E. BROWNE, a.es. s. 82, N. 39 (Reşideddinin *Münşeât*'ından). **676** — HAMDULLAH, *Târikh-i Guzida,* 595. **677** — Bunun BARTHOLD, *ZVORAO,* X da «Çengiz devletinin kuruluşu» makalesinde izah etmiştir. **678** — Bk. CUVEYNİ, III, 88: Ortâq qavmi and ke az khazâne bâliş girifta and. **679** — R. GROUSSET, *L'Empire Mongol,* p. 558 (P. PELLİOT'dan). **680** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 318. **681** — REŞİDEDDİN/QUATREMERE, 306; CUVEYNİ, III, 291-3; VASSÂF, 41; İBN AL-FUVATİ, 331; İBN TIQTAQA, *Âdâb al-Saltana,* Mısır tabı, 458. **682** — CUVEYNİ, III, 87. **683** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 311-2 (burada naşir

Dr. Jahn «'ubn fâhiş» kelimesini yanlış olarak her yerde «'ayn-i fahiş» şeklinde yazmıştır). **684** — VASSÂF, 50. **685** — CUVEYNÎ, III, 88. **686** — A. es. III, 278-9. **687** — VASSÂF, 273. **688** — R. GROUSSET, *L'Empire Mongol*, p. 558. **689** — MAQRİZÎ, *Khitat*, II, 222. **690** — A. es. II, 22-3. **691** — Pul-i Alişahi için HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Nuzhat*, 222. **692** — ABDURRAHİM ŞEREF BEYGU, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1933, s. 71-210. **693** — *ZN*, II, 467, bundan Temür geçmiştir, bugün mevcudiyetinden haberim yok. **694** — Bunun için bk. *ZN*, I, 398-9 ve II, 573; LE STRANGE, *Caliphat*, 167. **695** — *THİTM*, I, 147. **696** — W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, I, Leipzig, 1902, s. 241 v.d. TH. ROGERS'in neşrettiği malûmata göre 1377 de Londranın nüfusu ancak 37000, İngilterenin ikinci büyük şehri olan York'un nüfusu ise 11.000 idi; Parisin nüfusu 1328 de 250.000 idi; Moskovanın nüfusu daha 16 ncı asırda İngiliz Fletscher'in geldiği sırada ancak 41.000 idi (bk. G. SAFAROV, *Oçerki istoriyi Kitaya*, Moskva, 1933, s. 133). Halbuki şehirlerin nüfusu Şarkta bu zaman şehirler Avrupa şehirleri ile kıyas kabul etmez derecede kalabalıktı. Bu bilhassa Çinde böyle idi. Marko Polonun zikri yukarıda, s. 114 te geçen büyük ticaret limanı olan Hang-chou şehri hakkından nüfusunun 1.600.000 gösterilmesi bugün tarihi bir hakikat olarak kabul edilmektedir (YULE, *The Book or Sir Marco Polo*, 3. ed. II, 192, SAFAROV, a. es. 133). Batıda Tebriz, Örgenç ve Saray hakkında muasırların yazdıkları da bu merkezdedir. Bu husus tedavül eden sermaye hakkında da böyle olmuştur. Kırım (Sudak) ile Çin (Hanbalık) arasında kara ticaret çok işlek olduğu halde bir tüccarın vasati olarak ortaya koyduğu sermaye 12.000 font sterling kadardı (YULE, *Cathay and the way thither*, III, 153-5); halbuki 14 üncü asırda Novgorod'da ticaret yapan Alman tüccarlarının vasati sermayesi 1000 mrk, yani şimdiki (yani ilk cihan harbinden önceki) hesapla 10.000 mark kadardı (M. POKROVSKY, *Russkaya İstoriya*, I. 1922, s. 62; G. SAFAROV, a. es. s. 134). Şehirlerin varidatı arasındaki farklar da böyle büyük idi. Çinde Kubilay Kaan zamanında Hang-chou'ın senelik tamga varidatı, YULE'in hesabına göre (Marco Polo'ya haşiyeler, II, 217) 2.633.333 font sterling olmuş; diğer varidatla beraber Hang-chou vilâyeti devlete senede 9.545.833 sterling tediye etmiştir. Diğer seyyah ODORİK'in ifadesine göre Yang-chou şehrinin tamga varidatı senede 50 tümen idi, bu da 3.400.000 sterling (YULE, *Cathay*, II, 210-11 = SAFAROV, 150) olmuştur. Bu rakamlar o zamanın Avrupası için tasavvur edilmesi kabil olmıyan şeylerdir. Aynı iktisad sisteminden daha hiç ayrılmıyan Avrupada, 14 üncü asırda İngiliz kıralı Edward III.ye tediye olunacak vergileri parlamanto yün ile tayin etmişti. Bu gibi misallerle CUNNİNGHAM (*A Essay on Western civilisation in its economic aspects*, London, 1923, p. 88) İngilterenin mali idaresinin nakdi olmaktan çok uzak olduğunu isbat etmektedir; bu hal Fransa için de böyle idi (A. VUİTRY, *Etudes sur le régime financier de la France*, Paris, 1878, s. 370 v.d.; ve A. DOPSCH, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, Wien, 1930, s. 175-178). **697** — Şirazın tamgası hakkında HAMDULLAH (*Nuzhat*, 116) 450.000 dinar kaydetmiş, halbuki VASSÂF'ta (s. 349) daha h. 696 (=1297) senesi için 45 tümen mal kaydetmiştir, ki yine 450.000 dinar demektir. **698** — G. BRATİANU, *Recherches sur la commerce des Génoise*, p. 180-191. **699** — *Fih Mâfih*, Nafiz Paşa nüshası, N. 434, vr. 87. **700** — HÂFIZ ABRÛ, *Zubdat al-tavarikh-i Baysunguri*, Fatih nüshası, N. 4371: çûn darin vilâyât cihât u mutavaccihât bigayr az zakât qâ'ida nist, dar andak muddati her yaki az işân sâhib-i sarvati şudand u uştur u kâv u gosfand-i işan az hadd u 'adad dargudhaşt. **701** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 305. **702** CUVEYNÎ, III, 68. **703** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, II, metin, 42 = trc. 28. **704** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, II, met. 99, trc. 102.

705 — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 130b. **706** — VASSÂF, 509-11; A. QÂŞÂNÎ, vr. 151b-158b. **707** — REŞİDEDDİN, *Favâ'id-i sultâniya*, Yeni Cami, Hadice Tarkhan nüshası, N. 325, vr. 12a-13a. **708** — VASSÂF, 613; A. QÂŞÂNÎ, 223b, 231a; HÂFIZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, 64-5; HÂFIZ ABRÛ, *Zayl*, Nuriosmaniye, vr. 30a-32b. **709** — A. QÂŞÂNÎ, 212b-218b, 222b. Hindlinin eseri: M. ISHWARÎ, *History of Qaraunah-Turks*, vol. I, Allahabad, 1936. **710** — A. QÂŞÂNÎ, 223. **711** — İbn Fadlallah al-'Umarî, FR. TAESCHNER neşri, s. 32. **712** — PACHYMERES, II, 310-12 = DİETRİCH, *Byzantinische Quellen*, I, 62-3.

BÖLÜM : 5

1 — Bu beğlik P. WİTTEK'in ayrı tetkikına mevzu olmuştur, türkçesi de intişar etti. **2** — Beğin ismi Milkh yazılmış, doğrusu İbn Battutadadır, bk. *TM*. II, 13. **3** — Saruhan Beğinin şehri, s. 45 te *Mgnisa*, s. 21 de *Kâs brdik* (bk. P. WİTTEK, *Mentesche*, 20), İbn Battutada yine *Mgnisâ*'dır. **4** — Demirhan Beğin başkenti *Balıkesir*, s. 22: *Mali ksri*, s. 43: *Akira* (bu isim için bk. WİTTEK, 21), İbn Battuta'da: *Bali ksri*; Yahşı Beğin başkenti İbn Fadlallah'ta, s. 43; *Marmara*, İbn Battuta'da: *Birgama*'dır. **5** — Bu isim nüshaların en iyisi olan Topkapı yazmasında *Câku* yazılmıştır. Küynk Hisar, İbn Battuta'da: *Kinük*. **6** — İbn Battuta'da *Krdi buli* ve beyinin adı Şah Bek, *Feleknâme*'de (*THİTM*, I, 33): *Grdube boli*. **7** — Bk. KÂZIM DİLÇİMEN, *Canik Beğliği*, Samsun, 1941. **8** — Şucaeddin Oğurlunun memleketi olarak gösterilen Lulya ve Gümüş şehir için bk. *THİTM*, I, 24. **9** — TAESCHNER neşri, s. 31: *Qrasar*, Eskişehire yakın Karacahisar demek olduğu gibi, *Sknçr*, yahut *Skicr* yazılan şehrin de Eskişehir demek olduğunu zannediyorum; Mükrimin Halil ise bu Skicer'in cenup Turgut elinde bir kasaba olacağını zannediyor. Herhalde Eskişehir Turgutları ve Karaman Turgutları ayrı ayrı mevcut idiler. **10** — AL-'UMARÎ'nin bu malûmatını FR. TAESCHNER, *Al-'Umari's Bericht über Anatolien*, I. Text, Leipzig, 1929 neşretmiştir; fakat bunda İstanbul ve Paris nüshalarının mukayesesi eksiktir. **11** — *Câkü* moğolca bir isimdir, Câku Barlas ve saire Cakü'ler *Mu'izzülensâb* ve sairede bulunur. **12** — ALİ BEY, *Âşıkpaşazade Tarihine haşiyeleri*, s. 130 ve HAMMER türkçesi, I, 329. **13** — KÖPRÜLÜ FUAD, *Les Origenes de l'Empire Ottoman*, s. 53. **14** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 21b ve *Yuan-çao-bişi*, ed. HAENİSCH, s. 10. **15** — *ZN*, II, 491. «Turgut» yahut «turgavut» ismi gündüz nevbetçisi mânasındaki «turgavul» yahut «turgak»ın cemidir bk. P. PELLİOT, *T'oung-Pao*, XXVII, 1930, p. 29-30), ki gece nevbetçisi mânasındaki «keptevül» (cem'i keptevüt) mukabilidir. Oğuz şivesinde bu kelime «durgut» şeklini alır; fakat ut cem' edatı kelimenin doğulu olduğunu şüphesiz olarak gösterir. Sultanöyüğü civarının Fatih zamanına ait coğrafi isimleri *Çumaklu*, *Bayandır*, *Kayı*, *Kınık*, *Uva(Eyva)*, *Karkın* gibi Oğuz isimleri ile birlikte *Karlık*, *Coğış*, *Yabagu* gibi Oğuz olmıyan kabile isimlerini ve *Turgut* isminin de *Turut* şeklini taşıyan mevkileri ve şahısları (Turud Faqi, yani Fakih ve Turud Derviş) ihtiva etmektedir (bk. AHMET REFİK, d,. *TTEM*, XIV, 129-141). Cogış Kırgız ve Kıpçak şivesince bir isimdir. **16** — KÂTİB ÇELEBİ, *Cihannüma*, s. 644. **17** — Magnisada bu isimde bir kasaba vardır. **18** — Karaman tarihi ŞİKARÎ bunları ve Bayburt kabilesini Ankara ile Akşehir arasında yaşıyan bir kavim olarak zikreder, bunlar Karamanların müttefiki olmuşlardır. Turgutlardan Pir Hüseyin Beğin Konyada h. 835 e ait kitabesi vardır (*TTEM*, III, 926).

ربابی بکر

19 — 'ALİ BN ABİ BAKR AL-HARAVİ, *al-İşârât ilâ ma'rifat al-ziyârât*, Bursa Genel Kitap Sarayı, N. 1400, vr. 98b. Burada Seyyid Gazi de Abu Muhammad al-Battal'ın kabri bulunan bir islâm hudud şehri (hadd tukhûm al-bilâd) olarak zikredilir. Eskişehir hakkındaki bu kayıt mühimdir, çünkü daha yakın senelerde P. WİTTEK Daruleum'un Osmanlı hâkimiyetinin arifesine kadar Bizans şehri olarak kaldığını iddia etmişti (*Byzantion*, X, 31-39). **20** — 10 metre uzunluğunda olan, *Türk Tarih, Arkeoloji ve etnografya Dergisi*, II, (1934), s. 262 de kısaca bahsedilen bu vakfiye Evkaf Müzesinde, N. 2198 de mahfuzdur. Vâkıf Cebrâ'il bn Câcâ «emir ve sipehsalar-i kabir» tesmiye edilmiş ve Selçuklu emir olması icabeder. Fakat babasının ismi olan *Caca* halis mogol ismidir (bk. N. POPPE, *Mukaddimat al-adab*, s. 129: Çaça, türkçe «tenk» mukabili ve «mutedil» demektir; RAMSTEDT, *Kalmük. Wb.* 108: *Cace* «sihirleyici kuvvet» demektir, konuşurken ağzını açmıyarak konuşana da cace denir). Yoksa bu Cace Baycu Noyan ile gelen doğu Türk müslüman beylerinden biri mi idi? Herhalde Paflagonyada gördüğümüz Yemen Beğ ve Uygur Tugrul bn Aca ile birlikte Cacek isminde bir bey de Gazan Hanın seferlerine «kendi hezaresi» ile iştirak ettiği kayitlidir (VASSÂF, 374, 379-80). Bu *Câcek* ismi *Câce* ailesi isminin diğer şekli olabilir. **21** — Bu uygur yazılı moğolca kayit 9 satırlık olup Evkaf Müzesinde 5 metro tulünde ayni 1272 senesine ait ve N. 2199 da kayitli arabi vakıfnamenin sonunda bulunmaktadır. **22** — AKSARAYİ, 312. **23** — Germiyan = Khermiyan = Khorezmiyan demek olabilir; bunların Horezmli olabileceklerini ileri süren Ahmet Tevhit beydir, *TTEM*, I, 505. Fakat *Germiyan*'ın bir şahıs ismi olması belki daha muhtemeldir. **24** — HÜSEYİN HİLMİ, *Sinop Kitabeleri*, Sinop, 1341, s. 33; Oğuzların *İlbasar* şekli karşılığı olarak Kıpçaklardaki *İlbasmış* şekli için bk. L. RASONYİ d. *Etudes sur l'Europe Centre-Orientale*, III, Budapest, 1936, s. 29-30 ve A. QÂŞÂNİ, vr. 139b. **25** — A. N. POLİAK, *Le caractere colonial de l'Etat Mamlouk dans ses rapports avec la Horde d'Or*, d. *Revue des Etudes İslamiques*, IX, 1935, p. 231-48. **26** — Benim yazma nüsham, s. 116. **27** — NÂSIREDDİN MARGUNANİ, *Maşayikh-i türk*, Umumi Kütüphanede Halis Efendi kısmı, N. 199, vr. 60a. Khalâiq-i qarya-i Suvâr, khususan Aqmân u Qaramân, ke har dû az qabâil-i Turkmâniyân fûdaand ba hadrat-i Sultan 'adâvat-i tamâm dâşta and. Bu Suvar köyü Sırderyanın şimalinde Karaçık Dağının eteğinde olmuştur. **28** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 33, 84 ve HAMDULLAH QAZVİNİ, *Târikh-i Guzida*, v.s. **29** — ÂLİ, *Kunhülahbar*, V, 22. **30** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 33. **31** — QALQAŞANDİ, *Subh al-a'şâ*, IV, 364; İBN KHALDUN, V, 562. **32** — İBN FADLALLAH AL-'UMARİ, FR. TAESCHNER neşri, s. 28 **33** — Nigde camii kitabesi, TTEM, III. 873. **34** — İbn Fadlallah al-'Umari, Fr. Taeschner neşri, s. 50-52. **35** — KHONDEMİR, *Habib* üs-siyer, II, 3, s. 54. **36** — P. WİTTEK, *The Rise of the Ottoman Empire*, s. 10-11; ayni müellif, *Deux chapitres de l'histoire des Turks de Roum*, d. *Byzantion*, XI, 1936, p. 303-4. Şecerenin şeması FAHRİYE ARIK, *Neşrinin Hayatı*, 1936, s. 18 de verilmiştir. **37** — MARQUART, *Komanen*, 187 bu Mahanı eski kaynaklardan araya araya bulamadığını söyliyerek varid olmıyan mütalâalarda bulunmuştur; halbuki Mahan'ın şimdiki Yeni Merv demek olduğu Horasanda yazılan eserlerden ve Temürlüler tarihinden kolay öğrenilecek bir keyfiyettir, bk. JUKOVSKİ, *Razvalini Starago Merva*, s. 43, 53, ve BARTHOLD, *İstoriya Oroşenya Turkestana*, s. 61-66. **38** — CUVEYNİ, I, 121, 125. **39** — Osmanlıların Uzakdoğu Kay yahut Kayılarından olmaları ihtimali tarafımdan *ZDMG*, XCV, 367-73 ileri sürülmüştü; FUAD KÖPRÜLÜ bu makaleyi «ihtimal», «olabilir» gibi ihtiyat kaydini gösteren ibareleri 12 yerde tayyederek *Belleten*, VII, 229-231 hulâsa etmiş ve bu mecmuada VIII, 421-452, bir daha bu mesele ile uğ-

neşr etmiş

raşmıştır. Fuad Köprülü bu son makalesinde (s. 434) beni kendisi hakkında Kayıların Mogolluğunu iddia etmek isnadında bulunmuş göstermiştir, halbuki ben ancak onun *Türkiyat Mecmuası*, I, 190 da «esasen Mogol» ve «aslen Mogol» diye sarih olarak yazdıklarını gözönünde bulundurmuştum. Doğu Kayılarının dili türkçe olduğunu şimdi MİNORSKY'de *(Mervezi*, s. 97), MAHMUD KAŞGARİ, I, 393, III, 108 sayfalardaki kayitleri naklederek varid görmüştür. Uzakdoğu *Kaylarının* ismi EL-BİRÛNİ'nin bazı nüshalarında *Kayı* yazıldığı gibi Horasanda Oguz heyetine dahil olan Kayılar da sadece *Kay, Gay, Kaykanlı* ve (bk. ARİSTOV, *Zametki*, 411) *Kayhanlı* tesmiye edildikleri ve EBÜLGAZİ Hanın *Şecere*'sinde *Kay* tesmiye edilmeleri (bk. *ZVORAO*, IX, 271) sabittir. W. EBERHARD'ın *(Belleten*, VIII, 568) Çin kaynaklarındaki Hsi(Ghay)'ların Kay demek olacağı hakkında başta tarafımdan (bu kitabın ilk tabı, s. 39 Mogollar, Çengiz ve Türklük, 11, 20), sonra G. HALOUN ve MİNORSKY tarafından ileri sürülen fikri kabul ederken Çengizin ecdadının mensup olduğu *Kıyat* uruğunun ismini nedense birden *Kayı+at* okumayı kabul etmiş ve, haklı olması çok şüpheli olan bu nazariyesini açığa vurmıyarak, bu ismi *Yuan-Çao-bişi* yazılan *Chiyen-to* şeklini «Kayıların ismi Çin kaynaklarında Chien-to şeklinde yazılıyor» diye bir fikir ortaya atmıştır; halbuki *Kıyat*'ın *Kıy* ve *Kay*'ın cem'i olduğu varit ise de, *Kayı*'nın cemi olamaz, çünkü *Kay*'ın cemi olsa *Kayıt* olur. Bence Batıya giden Kaylar ancak Hsi heyetine dahil olan bir kavmdir, yani tekmil Hsi Kay değildir. Bence *Kayı* yahut *Kay*'lar Türklerin çok eski bir boyudur, bunların bazı kısımları çok eski zamanlarda Türklerin Doğu seferlerine (Hunların ve Şatoların hareketlerine) iştirak ederek orada kalmışlar, diğer bir kısımları da Batıtürkistanda Oğuz heyetine dahil olmuşlardır. Doğudakilerinin bir kısmı Mogol kavimleri arasında dillerini unutmuşlarsa da, esas kütlelerin türkçesinden Mahmud Kaşgari Yemek, Kıpçak ve diğer Türk şiveleri ile müşterek olan *kat* ve *kırnak* gibi kelimeler *(DLT*, I, 363, III, 108) nakletmiş ve şivelerinin Yabaku ve Basmil türk şivelerine yakın olduğu (I, 30) ve, Oğuz ve Kıpçak şivelerinde olduğu gibi **DH** yerine **Y** kullandıklarını (I, 33) anlatmıştır. Demek Kay şivesi meşhur ağaç adını *kadhıng* telâffuz eden Ortatiyanşan şivelerinden farklı olarak Oğuz ve Kıpçaklar gibi *Kayın* telâffuz eden hususiyete malik olmuştur. Bu da Oğuz ve Kıpçakların büyün Hun(Kun) devletinin teşkil ettiği gibi bir zamanda komşuları olan Kun'lar gibi, Kayıların da doğuya gitmiş olduklarına, fakat şivelerinin garplı hususiyetini muhafaza etmiş olduklarına şehadet eder. Osmanlıların mensup olduğu Kayıların Doğu yahut Batı Kayılarından olacağına dair mütalâalar sırf bir nazariyeden ibarettir. **40** — Bk. NASAVİ, *Sirat al-Sultân Calâl al-din Mankuberti*, nşr. HUDAS, s. 20. **41** — Abbasi emirlerinden *İbn Kayıglıg*'ın Kayıg uruğundan olacağını zannederim. Bir de Kastamonu beyleri Kayılardanmış, fakat bu ancak İBN BİBİ'nin YAZICIOĞLU tercümesinde bulunuyor; İbn Bibi'nin kendisinde bu kayit yoktur. Bir de Evkaf Müzesindeki Câce vakıfnâmesinde Kırşehir taraflarıda Sart Kayı ve Kay Sarı okunabilen köy isimleri bulunuyor. ÂŞIKPAŞAZADE'ye göre, Osman Bey kendisini Kayı uruğundan bir Süleymanşahla bağlılık iddiasında bulunmuş, fakat bu Süleymanşah Selçuklu Süleymanşah ile karıştırılmıştır. **42** — *Qâbûsnâme*, Tahran tabı, 1312, s. 80. **43** — Başlıca eserler: GİBBONS, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*, İstanbul, 1927; P. WİTTEK, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938; KÖPRÜLÜ FUAD, *Les origenes de l'Empire Ottomane*, Paris, 1936. **44** — Ertogrulun babası hakkında, *TM*, 1939, N. 3, s. 6-7. Mükrimin Halilin milkinde olan ve İkinci Murad zamanında bir zat tarafından tasnif olunan *Mecmu'a fi tafsili 'l-agâlim 'il-sab'a va bilâdihâ* isimli eserde (vr. 88a) Ertugrulun babası *Aynı*'de olduğu gibi, Kiçikköz Musa al-Turkmani diye yazılmıştır. **45** — *Belleten*, V.

227-8; *Arşiv Kılavuzu*, I, (1938), s. 97-8; *İA*, I, 282-5. Alâeddin maddesi. **46** — Yazıcıoğlu Selçuknamesi, HOUTSMA tabı, s. 213. **47** — *THITM*, I, 25. **48** — A. es. s. 33. **49** — *Türk Yurdu*, XXVI (1942), sayı, 2. **50** — AKSARAYİ, 170. Melik'in ailesini Ereğli'ye, oradan İstanbula göndermesi PACHYMERES'tedir. **51** — *Târikh-i Guzîda*, matbu nüsha, 482 Aksara, Kedek, Karaman, Ermenak isimleri bozuk yazılmış, Tugrulşah hakkında Ermenişah oğlu Tugrulşah denilmiştir. **52** — Buna dair tafsilât Paris, suppl. pers. 1553 te mukayyed *Anonim Selçukname*'de bulunmaktadır; bundan nakiller İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Kitabeler*, II, 161 de bulunur. **53** — MEHMET BEHCET, *Kastamonu*, s. 24; o bunu Hüsameddin, *Amasya*, II, 432 den almış olsa gerektir. **54** — Bu İbrahim Beği Hüsameddin, II, 431-2, 448-9, 382 Kastamonu fatihleri neslinden «Sultan Giyatheddin İbrahim İbn al-sultan Süleyman bn Devletşah» diye yazmıştır; fakat bu şecere uydurmaya benziyor. **55** Bu müellifin s. 449, haşiye 2 de zikrettiği vesika elbette tarihi yanlış okunmuş Candar oğlu İbrahim bn Süleyman Paşa'ya ait vesika olacak. Kastamonu vilâyetini Emir Çoban'ın ve cedlerinin fethettiği İBN BİBİ'de s. 336 musarrahtır. Bu İbrahim Beyin ismi PACHYMERES'te «Abram paksis»tir. **56** — Bu ismi DEGUİGNES, IV, 136, *Amerkhan* okumuş; WİTTEK, *Mentesche*, 21-2 kat'î fikir söylememiş; FUAD KÖPRÜLÜ, *Origenes*, 45 *Umur Bey* ismiyle birleştirmiş ve Germiyan oğlunun generallerinden biri olacağını zannetmiştir. **57** — *Nastratin* ismi PACHYMERES, II, 328 de mezkûrdur. Emir Mahmudun lâkabı Nasireddin olduğu mehaz gösterilmeden MEHMET BEHÇET, *Kastamonu*, s. 25, 62, 54 te yazılmıştır. **58** — A, TEVHİT d. *TTEM*, I, 319. **59** — MEHMET BEHCET, a. es. s. 25 bunu nereden aldığını yazmıyor, ihtimal HÜSAMEDDİN, II, 432 den almıştır. **60** — A. TEVHİT, d. *TTEM*, I 383-4 ve Hüsameddin, II, 432. Bunların asılları Arap olsaydı, bunu kendileriyle görüşmüş olan arap milliyetçisi İbn Battuta muhakkak kaydetmiş olurdu. **61** — P. WİTTEK, s. 32. **62** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 127; VASSÂF, 378: «hazâre-i Yemân u Tugrulca, u Cacâk» (yahut s. 379: Câcak). Hüsameddin, II, 432, 448, 454 ismini Temür okuduğu bu Yemen Beğin babası Arslan büyük babası Tutaş olduğunu yazıyor, fakat nereden almış? **63** — Acu Şükürçi Tangut urugundandı (REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 123), fakat ismi Acay şeklinde de yazılan bu beyin kendi kebilesi olmadığından olacaktır, ki Uygur beyleri arasında sayılmıştır. **64** — YAZICIOĞLU, d. *TTEM*, I, 319. **65** — Yukarıda B. 4, hş. 416 da zikri geçen *Taqrir-i manâsib* yazmasında Selçuk beyleri İlhanın yarlığlarında «fakhr-i salâtin-i Selçûq anâr Allahu burhanâhum», «şaraf-i Âl-i salçûq» gibi ibareler kullanılmıştır. **66** — P. WİTTEK, a. es. s. 49 bunu anlayamamış. **67** — *Divan*, s. 225, 247. **68** — Yukarıda, s. 315, zikri geçen HASAN BN ABDÜLMÜMİN AL-KHUYİ, *Qavâ'id-i Rasâ'il* kitabını ithaf ederken Emir Mahmudun babası Muzaffereddini «sipehbedh-i Diyâr-i Uc» diye andığı halde, Mahmudun kendisini sadece «khudâvandikârzâde-i mu'azzam» ve «âkhir-i 'l-mulûk va 'l-salâtin Emir Mahmûd» diye lâkaplandırmıştır. Bu iki lâkabın hangi mansapta olanlara itlak olunduğunu gösteren listesinde de Emir Mahmudun rütbesinin sadece «emir-i sipah» olacağı anlaşılmaktadır. Ona «melik» demesi mahallli bey, vilâyet meliki demek olsa gerektir. **69** — *TTEM*, I, 319. **70** — Yine orada. **71** — MÜNECCİMBAŞI da böyle. **72** — KÖPRÜLÜ, *Origenes*, s. 44. **73** — NEŞRİ, d. *ZDMG*, XIII, 194; KÖPRÜLÜ'nün, a. es. s. 41, 1298 de İlhanlıların Karadeniz Ereğlisine kadar indiklerine dair mütalâası Osmanlı rivayetlerini Karadeniz Ereğlisine ait telâkki etmekten ileri gelmiştir. **74** — Orhan zamanında 756(1325) te'lif olunmuş iddiasıyla yakın zamanda uydurulmuş bir *Tadhkirat al-'ibar* ismindeki eseri *ZDMG*, XCV, 367 anarken prof. Mükrimin Halilin şifahî ifadesine ve aldığı notlarına dayan-

mıştım; sonradan bu eseri, mâliki olan mes'ud Komanın müsaadesiyle, bizzat tetkik ettim. Eser Mogolistandaki Orhun nehrinden, hattâ Hititlerden haberdar olan birisi tarafından yakın zamanlarda uydurulmuştur; fakat bu eserde herhalde bizim görmediğimiz bir kaynaktan istifade edilmiş görünüyor, düzmeci bu eseri iyi bilmediği arapçaya çevirirken tevsi ederek sahtekârlık yoluna sapmıştır. Bu bakımdan eser tahlile muhtaçtır. **75** — İBN FADLALLAH, nşr. TAESCHNER, s. 27-8. **76a** — TAŞKÖPRÜZADE, *Şaqâiq al-Nu'mâniya*, İBN KHALLİKÂN Bulak tabı, kenarı, I, 69; ÂŞIRPAŞAZADE haşiyeleri, s. 199. Hüsameddin buna (II, 456) «Muslihеddin Musa Han» unvanını bile uydurmuştur. Sülemişin yanında kâtip, yahut müşavir gibi bir vazifede bulunmuş olacak. Muhlis Paşanın «bir fırsatla Konyada 40 gün padişah olduğu» için bk. *TM*, II, 15. MAQRİZİ, *(Sulûk*, s. 876-7) ve RUKNEDDİN BAYBARS AL-MANSÛRİ, *(Zubdat al-fikra*, Brit. Museum nüshası, N. 1233, c. 10) Mukhlis al-din al-Rûmî'nin Sülemiş tarafından Şama mektup getirdiğini, sonra Sülemiş ve biraderi *Kutuktu* ile birlikte 16 Ş'aban, 698 de Dimaşka geldiklerini, Kutuktu'ya Mısırda «iqta'» verildiğini Muhlis Rûmî'ye de hürmet gösterildiğini (ruttiba 'alayhi câr'in) zikrederler. **76b** — *Igud* Alp'ın Eskişehri idare etmesi, keza Düzce Bolu'da Kongır Alpın bulunduğu İBN KEMAL *Târih*inde, Nuriosmaniye, N. 3078, vr. 42 mezkûrdur. Osmanlı rivayetleri bütün bu beyleri Osman Beğin tebaaları gibi göstermiştir, ki bu nevi rivayetler için pek tabiîdir. Eski yazmalarda **D** ve **R** ile yazıldığı halde muahhar nüshalarda **T** ile de yazılmış ve bazı muasırlarımız tarafından *Aykut* diyerek okunmuş olan *Igud* yahut *Igur* ismi 'ÂLİ, *Künhülahbar*, V, 33 ve SULAKZADE, *Târih*'i, s. 11 de **R** ile basılmış olduklarından *Uygur* şeklinde de okunabilir. İnegöl ile Domaniç arasındaki kaplıca yerinin adı yerli telâffuzda *Uylat* yahut *Uyrat* deniliyor. **77** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 121-2. **78** — Şikâri Tarihi, Üniversite kütüphanesindeki yazma nüshası. **79** — Bu nevi yazılardan birisi AL-'UMARİ, nşr. TAESCHNER, 24-27 ve Taeschner'in mukaddimesi, s. 16-17. dercedilmiştir. **80** — AKSARAYİ, 241. **81** — AKSARAYİ, s. 278 e göre Alâeddin III. ün Sülemişle Erzincanda görüşmüş, bu bir mecburiyet neticesi olmuştur. Karaman tarihi (ŞİKÂRİ) Alâeddini kendileri tarafından mağlûp edilip Eğridire kaçmış, Osman Beğe başvurmuşsa da onun tarafından da kabul edilmemiş olarak gösteriyor, ki hakikat olacak. Gazan Han 1301 de, Sülemişin idamından sonra Suriye seferine çıktığında Alâeddin Keykubad III Rakka'ya giderek Gazan Hanın istikbaline (Emir Sutay'ın maiyetinde bulunarak) iştirak etmiştir. Germiyanoğlu Yakub Bey Sülemiş isyanı zamanında, 1299 da, Ankarada Kızıl Bey Camii için yaptırdığı minberi, yukarıda, s. 237 de kaydettiğim gibi, «Sultan-i Âzam Alâeddin Keyqubad bn Feramurz» namına yaptırmıştır *(TTEM*, I, 113). Germiyanoğlu isyan çağında, muhakkak, ki Gazan Hana sadık kalmıştır. **82** — FERİDUN BEY, *Münşeât*'ında Osman Beğe sancak verilmesi ve saire menşurların sahte menşei için bk. *TTEM*, XIV, 37-46; HAYRULLAH EFENDİ Osman Beğe sancak ve nakarenin Gazan Han tarafından verildiğine dair bir rivayet nakletmiştir. Gazan'ın Uc beyleri vasıtasiyle Bizans içerlerine girmek fikrinde olduğunu PACHYMERES te anlatır. **83** — ÂŞIKPAŞAZADE, s. 18. **84** — Karamanoğlu tarihinde (ŞİKÂRİ) bu hâdiseye taallûk ettiği anlaşılan, fakat muhtelif hâdiseleri bir araya karıştıran rivayetlerde bu mücadeleler «Mogollar» ile «Tatarlar» arasında bir mücadele gibi anlatılıyor. Bunda Karamanoğlu Sultan Alâeddin askerlerini «Türkmen ve Tatar», kendi askerlerini ise «Bulgar ve Mogol» diye gösteriyor. Herhalde Bayancara tâbi uruglar «Tatar» diye adlandırılmışlardır. Gerçekten Ankara civarındaki Kara Tatarlar, Çavdar Tatarları (Kirayitler), Germiyan oğlu ve Varsakların Bayancar, Tebriz hükümeti tarafında oldukları anlaşılmaktadır. Osmanlı rivayetlerinde Bayancarcıların «Tatar»

olarak gösterilmesi de bununla izah edilebilir. **85** — AKSARAYÎ, 250. **86a** — Nogay Tatarlarına «Aktav» demek Toktamış-Temür savaşında Tuna ve Dobrucaya gelip Beyazide dehalet eden «sağ kol» Tatar urukları beği Aktav'ın ismini eski zamanların Tuna Tatarlarına da teşmil etmekten ileri gelmiş olsa gerektir. **86b** — Bu Nogay'ın Balkanlardaki hayatı ve maiyeti N. VESELOVSKİ'nin ayrı tetkikine mevzu olmuştur *(Nogay i yego vremia*, d, *MASR*, 8. serie, classe historico-philologique, vol. XIII, N. 6, Petrograd, 1922). **87** — PACHYMERES, II, 307, 332; NİCEPHOR GREGORAS, *Byzantina Historia*, ed. Bonn. I, 6, 10; LE BEAU, *Histoire du Bas-Empire*, XXIII^2, p. 236-251. **88** — İDRİS BİTLİSÎ'de böyledir. **89** — HAMMER Kasim okumuş. **90** — PACHYMERES, II, 345-6. **91** — HAMMER'in (terc. 1, 155) bu Süleyman Bey'i Orhan'ın oğlu zannetmesi varid değildir. PACHYMERES, 1301 hâdiselerini 1292 senesi hâdiselerinden evvel anlatmış olduğundan LE BEAU (XXIII, 231) Bizans generali Musalon'un Alanlarla birlikte 1291 de Bitinyaya yaptığı seferini 1301 de vâki olmuş hâdise zannetmiştir. Kuksimpaksis Bizans hizmetine ancak metbuu olan Nogayın 1299 da katlini müteakip girmiştir. Bu zaman Orhanın oğlu Süleyman daha doğmamıştır. **92** — PACHYMERES, I, 637, 651. **93** — *Bulletin of the American Institut for Iranian art and archaeology*, vol. V, (1938), p. 250. **94** — KÖPRÜLÜ, *Anadoluda İslâmiyet*, s. 62-3; *TM*. I, 206-9. **95** — BROCKELMANN, *Geschichte der islamischen Völker*, München, 1939, s. 234. **96** — Bu husus MÜNECCİMBAŞI, *Câmiuddüvel*'de mezkûrdur, bk. yine *TTEM*, I, 565. **97** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 100 (nâsir bu ismi yanlış olarak *Buqay* okumuştur). **98** — ABDÜLBAKİ GÖLPINARLI, *Yunus Emre ve hayatı*, s. 270. **99** — Çok yaşamış olan Yunusa ait son tarihî kayit 707 dir (bk. Abdülbaki, s. 65, 199-200). Buna nisbet edilen mezarların hakikîsi LÂMİ'Î tarafından *Nefehat tercümesi* eklerinde (s. 791) zikredilen Sarı Köy'deki mezarı olacağı fikrini Köprülü Fuad *(İlk Mutasavvifler*, s. 311) ve Abdülbaki (s. 68) de kabul etmişlerdir. **100** — Abdülbaki, 54. **101** — Abdülbaki, 61-2. **102** — A. es. s. 270. **103** — Bu «kelimât»ın elde mevcut nüshalarından biri Amasyadadır, ki 852 (milâdî 1448) de yazılmıştır, bk. Abdülbaki, s. 202-7. «Kelimât»ın 852 senesinde yazılan en eski nüshasında «İstanbul çar yar fat» sözü bulunuyorsa da, «Trabzon», keza «irisini Karadenize dök, uşağını çeriye kat» cümlesi bulunmuyor; öteki sözler ihtimal İstanbulun fethinden sonra yazılan nüshalara ilâve edilmiştir. Kıpçak şivelerinde tanglamak tahmindir; Anadoluda ise hayran kalmak demek olur. **104** — *TM*, III, 218; *BASR*, 1917, p. 49. **105** — Bizans hizmetinde bulunan ve Rum olmıyan hıristiyan askerler, keza Sırp ve saire Slavlar, hattâ Sultan İzzeddinin mahbus olduğu Aynos kalesi bile Firenk tesmiye edilmiştir, bk. AKSARAYÎ, s. 33, 49, 76, 83, 221, 257. **106** — TAESCHNER neşri, s. 42. **107a** — ÂLÎ, *Künhülahbar*, V, 115. **107b** — UZUNÇARŞILI, *Orhan Beğin hükümdar olduğu tarih*, d. *Belleten*, IX (1945), 207-220. **108** — *TTEM*, VIII, 367-8; sikkelerde «al-sultan al-a'zam» sözü h. 736 da başlıyormuş. **109** — AKSARAYÎ, 311; *Karanbük* için bk. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Sivas*, 65. **110** — AKSARAYÎ, 312. **111** — YAZICIOĞLU Ali, *Selçuknâme*, Topkapı nüshası, N. 1319, vr. 445a. **112** — *Risâle-i Falakiye*, Ayasofya, N. 2756, vr. 90b = *THITM*, I, 33. **113** — Mekece vakıfnamesi d. *Belleten*, V(1941), 280; Temliknâme, d *Belleten*, III(1939), s. 102-3, fotograf nüsha levha LXXVIII. **114** — GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk*, s. 41. **115** — Temlikname'de Haci Paşa'ya «vezirlik bir kırmızı kemha» verildiği yazılmışsa da kendisi vezir tesmiye edilmemiştir. İSMAİL HAKKI *Belleten*, III, 99-106 bir kaç zatın «vezir» olduğunu zannediyorsa da, ilk «vezirlik» Candarlı Halil ile yürürlüğe girmiş gibi geliyor. «Paşa» tâbiri daha vezir demek

değildi, Sinan Paşaya «paşa» lâkabı ancak «ilmine hürmeten» verilmiş olduğu AHMEDİ tarafından söylenmiştir (*TM*, VI, 83, 94). **116** — Bu husus için bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, d. *THİTM*, I(1930); «martalos»lar için ANHAEGGER d. *TM*, VIII, 280-320. **117** — Murad ve Süleyman I.in yazıları, d. *Tarih Vesikaları*'nda, I(1941), s. 241-4; Fatihin vesikaları (F. KRAELİTZ toplamaları), *TTEM*, V, 244. İlhanlı devrinde *ulagçı, barsçı* ve *kuşçu*ların ayrı zikredilmeleri: REŞİDEDDİN/JAHN, II, 277, 343-5. **118** — Bk. H. DUDA'nın yukarıda hş. 633 de zikredilen eseri. **119** — Orhan'ın ilk meskûkâtı için bk. *TTEM*, VIII, 356-75 ve İSMAİL GALİB, *Takvim-i meskûkât-i osmâniye*, İstanbul, 1307, s. 8-9. «Habbe»yi 0,050 gram saymak (bk. ZAMBAUER, *EI*, I, 1017 «dinar» ve II, 196 «habba» maddeleri) yüzünden bu paralara 5,1/2 kırat addedilmiş; 0.048 hesabiyle 6 kırat idi. **120** — 4,548 **GRAMLIK MİSKAL**in Gazan Hanın emriyle ıslahı Reşideddine nisbet ediliyor. 6 dank, 24 kırat, 96 şa'ire sayılan ve «altın ölçüsü» ismi ile maruf olan bu 4,608 El **MİSKAL** ufak ölçülere; bunun 4 dankı olup 16 kırat, 64 şa'ireli **3,072 GRAMLIK DİRHEM**ine dayanan sistem de «gümüş ölçüsü» olup büyük ölçülere esas olmuştur. Kendisi aslen Horezm ölçüsü olan bu 4,608 li miskal bu, ıslahat sayesinde muhtelif ölçülerle birleştirilebilmiştir; 3,072 li dirhem yoluyla, o Semerkand ölçü sistemine bağlanmıştır. Gazan Hanın ve Osmanlıların 1,152 gramlık akçası bu miskalın 1/4, ve 3,456 gramlık «dört buçuk danklı» dirhemin 1/3 i olmuştur (bk. W. L. WRİGHT, *Ottoman Statecraft*, s. 67). 4,608 li «vezn al-dhahab» ile 3,072 li «vazn al-fidda» İlhanlı hesap ve siyakat kitaplarında olduğu gibi, Osmanlı eserlerinde de (bk. meselâ Fatih zamanında yazan HALİB BN İBRAHİM'in *Miftâh-i Künûz-i erbâb-i kalem*'i, Şehid Ali Paşa yazması, N. 1973 ve İkinci Bayazıt zamanında yazan HACI MUHİDDİN MEHMED'in eseri olan *Mecmi'ül Kavâ'id*, Asım Efendi yazması, N. 341) ayni şekilde izah edilmiştir. Yalnız Osmanlılar 0,048 miligramlık şa'ire'yi benim tesbit edemediğim bir zamanda 0,050 ye çevirip Gazan Hanın miskaline 4,8 gram, dört danklı dirheme de 3,207 gram şeklini vermişlerdir. Bursa «müd»u İstanbulunkundan farklı (bk. *Kanunnâmei Âli Osman*, II, 31), fakat İlhanlı ölçüleri ile bir olan Germiyan «müd» ünün ayni idi (İBN FADLALLAH/TAESCHNER, s. 42). Herhalde Osmanlılar Gazan Hanın ikta' sistemi gibi mali sisteminin de hakiki varisleridir. **121** — FEVZİ KURDOĞLU, *Türk Bayrağı ve Ay yıldız*, Ankara, 1938, s. 60; *TTEM*, VIII, 196, 257. KÖPRÜLÜ FUAD, *İA*, II, 416. **122** — QALQAŞANDİ, XIV, 369. **123** — AZİZ ASTERABADİ, *Bazm u Razm*, s. 382. **124** — *Belleten*, V. 280. **125** — *Belleten*, III, 101 = İBN KEMAL *Tarih*'i, Nuriosmaniye, 3078, vr. 72; ŞÜKRULLAH, *Behcet üttevârih*, N. ATSIZ tercümesi, 29, Orhanın «Danişmend»i için bk. *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, II, 82. **126** — **PAŞA KELİMESİ**nin menşei münakaşalıdır (bk. J. DENY, d. *EI*, ve supplem. «Paşa» maddesi). Kelimenin *Padişah*'dan gelmediği eski kayıtlerde (meselâ ABÜ'L-FİDÂ'da Süleyman Paşa hakkında) *paşat* yazılmış olmasından ve bazan *başşa* telâffuz edilmesinden istidlâl olunur. Bence bu kelime Mısır Kıpçaklarında kullanılan «şad» unvanının «baş» ile birleştirilmiş şekli olabilir. Memlûklerde *şad* «müfettiş» mânasını ifade etmiştir (bk. MAQRİZİ, *Sulûk*, s. 106 haşiyeleri ve 192). «Şad» kelimesini arapça «şadda»dan çıkaran İ. GOLDZİEHER (bk. *Die Welt als Geschichte*, 1938, s. 349)in mütaleası hiçbir esasa dayanmıyor. Kelime Mısır menbalarında sırf Memlûkler çağında kullanılan bir ıstılah olarak gösterilir. Kıpçak Memlûkler bunu Kıpçak ilinden getirmiş olabilirler. Bu kelime Osmanlılardan önce Macarlarda «başa» şeklinde kullanılmıştır (bk. HALASİ KUN, d. *Annales*, nova seria, I, Roma, 1940, p. 97-102). HÜSAMEDDİN EFENDİ Danişmendoğlu İzzeddin Muhammede (1311-1342) «paşat» denildiğini yazıyorsa da

menbaını göstermemiştir. MÜNECCİMBAŞI'ya göre *(Câmi-ud-düvel,* Es'ad efendi, N. 2103, vr. 684) «paşa kelimesi Türkmen şivesinde büyük biradere itlak olunur». **127** — Muhlis Rûmî'ye paşa denildiği hakkında bk. ÂŞIKPAŞAZADE, s. 1. **128** — ÂŞIKPAŞAZADE, 18; ENVERÎ, 80. **129** — Bunlardan *TTEM*, XIV, 130-33 te zikri geçen *Ulaglar, Cogıs, Kor ili, Viran (Uran), Koşık, Yabagu* ve *Yağlı* dikkati çeker, bk. yukarıda hş. 15. **130** — Bk. ABDÜLBAKÎ, *Yunus Emre,* 194-7: *anga, şanga, iye, balaban, aldaguçılar, turur, devlingiç, kuanmak, yortmak, söyleşmek, kavak* gibi sözler, hattâ bazan Ç yerine Ş kullanmak *(içmek* yerine *işmek).* **131** — ENVERÎ, 77. **132** — *TTEM,* II, 872. Osmanlı ikta', timar usullerine ait neşrolunan tetkikatın bibliografisini W. L. WRİGHT, *Ottoman Statecraft,* Princeton, 1935, p. 142-148, 153-58 de vermiştir. **133** — «Sultan Muhammed Beğ» tâbiri, HAMMER, II, 372; **134** — P. WİTTEK, *Mentesche,* 25-6, 41-2. «Pers» kelimesi için PACHYMERES, I, 468, 472 ve Wittek a. es. ve s.; Bizans menbalarındaki «salpakis» «şahilbeği» için Wittek, s. 29. **135** — G. BRATİANU, *Recherches, sur la commerce des Génois,* s. 112. **136** — A. es. s. 113. SPULER, *Goldene Horde,* s. 92. **137** — «Burgal» = «Bulgar» için *İbn Fadlan,* hşr. s. 125; Tuna boyu Kıpçakları için bk. RASONYİ, d. *Belleten,* III, 401-422. **138** — *Jivaya Starina,* II, Petersburg, 1894, p. 76; *Jurnal ministerstva narodnago prosveşçenya,* 1877, dekaber, p. 237. **139** — KÖPRÜLÜ, *Origenes,* 100. **140** — *ZN,* II, 261: Tû dar pişa-i Rûm gardida'i, nabard-i dalîrân gucâ dîda'i. **141** — AZİZ SURYAL ATİYA, *The crusade of Nicopolis,* London, 1934; yine o, *The Crusade in later middle Ages,* London, 1938; bu son eser hakkında bk. *Türk Yurdu,* XXVI (1942), 126-128. **142** — Bunu prof. ÖMER LÜTFİ BARKIN şifaen anlatmıştır. **143** — İBN KHALDUN, V, 652: Va lam yufâriq (Urkhan) al-khiyama ilâ 'l-quşûri va innamâ yanzilu bikhiyâmihi fî basitiha va davâhihâ. **144** — Orhan Beğin yukarıda, Hş. 113 te mezkûr temliknâme ve vakıfnâmeleri; Çandarlı Ali vakıfnâmesi: *Belleten,* V. 552-5; Kâzerunî vakfiyesi, *Vakıflar Dergisi,* II, 424; Birinci Muradın vakıfnâmesi, *Tarih Vesikaları,* I, 241-4; Mehmet Çelebi temliknâmesi, *Belleten,* III, 396; nihayet Berlin Asarıatika Müzesinin İslâm Şubesinde mahfuz Bursalı Molla Yügan'in çok mufassal vakıfnâmesini zikretmek ister.. Bütün bu vakfiyelerde coğrafî isimler hep türkçedir. **145** — Bu vesika F. V. KRAELİTZ tarafından neşredilmiştir, *TTEM,* V, 244. **146** — ÖMER LÜTFİ BARKIN, *Kolonizatör türk dervişleri,* d. *Vakıflar Dergisi,* II (1943), s. 279-386. Rumelinin iskânı KÂTİB ÇELEBİ'nin *Cihannümâ*'sının daha neşrolunmıyan, yalnız HAMMER'in almanca hulâsasından malûm olan Rumeli kısmı ve Hotinli birisinin 1739 da tasnif ettiği bir *Anonim Rumeli coğrafyası* (Viyana nüshası için bk. FLÜGEL, *Katalog,* II, 1283). Fakat bu nevi eserler son zamanlar için mühimdir, eski zamanlar için başlıca menbalar siciller ve arşiv vesikalarıdır. **147** — Birinci Muradın 1366 ya ait vesikası, *Tarih Vesikaları,* I (1941), 241-44. **148** — F. TAESCHNER'in bu meseleye tahsis edilen başlıca eserleri şunlardır: *Futuwwa-Studien,* d. *İslamica,* IV, 1932, s. 285-333; *Die islamischen Futuwwabünde,* d. *ZDMG,* 1933, s. 6-49; *Der Anteil des Sufismus an der Förmung des Futuwwaideals,* d. *Der İslam,* XXIV, 1937, s. 43-74; *İslamisches Ordensrittertum zur Zeit der Kreuszüge,* d. *Die Welt als Geschichte,* 1938, s. 382-408. **149** — TIESENHAUSEN, *Sbornik,* II, 242, 267. **150** — *ZN,* I, 491. **151** — ÂLÎ, *Künhülahbar,* V, 92, 94-5 ten hulâsaten. **152** — MÜSTANCİD ALMAVLAVÎ, Konya müzesi yazması, N. 2120 den naklen Mükrimin Halil, *İA,* II, 390. **153** — *Münşeat* Sarı Abdullah Efendi, Es'ad Efendi, N. 3333, vr. 6a-9b; bu mektup mevcut müteaddit nüshaları karşılaştırılarak neşredilmek ister. **154** — BEDREDDİN 'AYNÎ, *'Iqd al-cumân,* XXIV, h. 801 hâdiselerinde: vafîha câ'a 'l-khaber

bianna Toqtamiş Khan sâhib Bilâd al-Daşt ve Saray iltaqâ ma'a ba'di asâkiri Ibn 'Uthmân va innahu faqad min bayn al-askarayni. **155** — *ZN*, II, 34. **156** — Temür bu sefere hazırlık olmak üzere Çagatay hanı Hızır Hoca ile barışıp onun kızı Tügel Hanımla 1397 de evlendi (*ZN*, II, 1-10) ve veliahdi olan Muhammed Sultan Mirza ile diğer bir çok emirleri Çin seferine bilfiil hazırlık görmek üzere Mogolistan taraflarında, Yedişuda kaleler ve istihkâmlar yapmak ve orada ziraati inkişaf ettirmekle meşgul olmakla memur etti. *ZN*, II, 12. **157** — 'ÂLİ, *Künhülahbar*'ın basılmıyan kısmı, İstanbul Üniversite Kütüphanesi, türkçe yazmalar, N. 5962, vr. 30a. **158** — Mısır sultanı Barkuka Bagdaddan gönderdiği mektup, *ZN*, I, 643 ve Bayezide 1396 da yazdığı mektup. **159** — Bu eserin Ferganede mevcut olduğu tarafımdan 1913 te Margilanda bulunan bir Khokand hanları tarihinde bu eserden yapılan nakillerden malûm olmuştu (*ZVORAO*, XXII, 310 ve BARTHOLD, *Dnevnik pokhoda Timura v İndiu Giyaseddina Ali*, Petrograd, 1915, mukaddime, s. XXXIII); sonradan eser 1917 de zikri geçen Khokand tarihi müellifi MOLLA AZİZ'in kitapları arasında bulundu. Kitabın bugünkü durumundan haberdar değilim. **160** — İSMAİL GALİB, *Takvim-i meskûkât-i Osmaniye*, s. 21-2. **161** — CHALKOKONDYLES, ed. Bonn, s. 77, 100-101, 130. **162** — Ebülkhayır, babası Devlet Şeyih b. İbrahim Oğul b. Pulat b. Ming Temir b. Badakul b. Coçı Buka b, Şıban b. Coçı Han b. Çengiz Han. **163** — Barak, babası Koyrıçak b. Irıs (yahut Urus) Han b. Badak Oğlan b. Temür Hoca b. Mamıtık b. Açık b. Örengtemür b. Tokaytemür b. Coçı Han b. Çengiz Han. Bu nesepnamenin tetkiki Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 150. **164** — Künçe (yahut Künçek) Oğlan babası Sarıça b. Abay b. Örengtemür b. Tokaytemür b. Coçı Han b. Çengiz Han. **165** — Temür Kutlug babası Temür Bek Oğlan b. Kutlug Temür b Numagan b. Abay b. Kiütemür b. Tokaytemür b. Coçı Han b. Çengiz Han. Bu nesep te *Mu'izz al-ansâb* ve *Şu'b-i pencgâne*'ye göre tarafımdan tesbit olunmuştur, ki Ebülgazi Hanın verdiği şecereye de mutabıktır. **166** — *Mu'izz al-ansâb*'ta noktasız yazılan ismin *Cansa* şeklinde kıraati TİESENHAUSEN (*Sbornik*, II, 61, 209)a aittir, ki *Cikansa*'dan nogaylaştırılmış şekil olabilir. Fakat isim bir çok yerde *cinse* gibi sonunda H ile yazılmış olduğundan bunu *Cinse* yazdım, *ZN*, I, 530: *Cinteh*, ÖTEMİŞ HACI, *Tarikh-i Dost Sultan* da benim yazmam, vr. 69 *ciga* şeklinde yazılmıştır. Her halde bu ismin kıraeti meşkûktür. TİESENHAUSEN *Mu'iz al-ansâb*'ın Paris nüshasından naklederken yanlışlıkla Cinsa ile Sarıça arasına «Derviş Han»ı sokmuştur. **167** — Bu isim *ZN*, I, 530 Taş Temür, s. 759, keza ÖTEMİŞ HACI da Baş Temür yazılmıştır. **168** — Bu şecere bilhassa V. D. SMİRNOV'un Kırım tarihine ait eserlerinde karışık şekil almıştır; meselenin tarihini HASAN ORTEKİN, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul, 1938 isimli risalesinde izah etmiştir. **169** — *ZN*. I, 530, 759 **170** — A. es. II. 424. **171** — A. es. II, 601. **172** — A. es. II, 648. **173** — KLAVİCO, s. 342. **174** — A. es. s. 250. **175** — AKDES NİMET KURAT, *Altınorda, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940, s. 8-10. **176** — Bu Elibay (rus kaynaklarında Libey, bk. VELİAMİNOV-ZERNOV, *İzsledovanya o kasimovskikh tsariakh*, t. I, s. 4-5, 11)ın nesebi *Mu'iz al-ansâb*'a göre: Eli bay b. İlbek b. Mingtemür b. Badakul b. Coçı Buka b. Şıban b. Coçı Han b. Çengiz Han'dır. Bunun amcazadesi olan Şıbanlı hanı Hacı Muhammed de Başkurt, Alatır, Mokşı ve Bulgar taraflarını idare eden han sıfatiyle ÖTEMİŞ HACI da (*Târikh-i Dost Sultan* benim yazmam, vr. 72b) zikredilir. Umumiyetle Batı Sibirya ile Başkurt ve Bulgar mıntakası Coçı Oğullarının Şıbanlı şubesinin idaresinde bulunmuştur. **177** — V. D. SMİRNOV Kırım hanlarının şeceresinde bu Giyaseddin ile biraderi Devlet Berdi'yi karıştırmıştır. Halbuki bu Çengizlilerin resmi şeceresinde (*Şu'bi Pencgâne*'ye Şahruh

ve Hüseyin Baykara zamanında *Mu'iz al-ansâb* ismi altında yapılan ilâvelerde) Baştemür'ün oğulları gayet mükemmel tesbit edilmiştir. Ona göre Baştemür Oğlanın 4 oğlu olmuştur: Giyaseddin, Cemaleddin, Ali Bek ve Devlet Berdi. Giyaseddin'in de 4 çocuğu olmuştur: kızı Şahneseb, diğer kızı Sultanneseb, oğulları Can Gerey ve Hacı Gerey (TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II, 61 bu iki kızı oğul zannederek yanılmıştır). **178** — Hacı Gereyin Giyaseddinin oğlu olduğu sikkeleri ile de sabittir, bk. PETOWSKİ, *Die Münzen der Gerei*, Meskou, 1901, s. 4. «Gerey» ismi İlhanlılarda ve Coçı Ulusunda bir çok şehzade ve beylerin has ismi olarak geçer. **179** — Kongrat beyi o zaman Azak'ın güneyinde Qunannıng Qaragaç denilen yerde göç edermiş. Hacı Gerey ile Can Gerey (ÖTEMİŞ HACI'da bu isim *Cihan Gerey* yazılmıştır). Bozuq nehri üzerinde yaşıyan Bulgarlar(!)ın yanında bulunmuşlar. Haydar Bey bunları öldürecek olduğunda bunlar Ten(Don) nehri üzerinde Kemerköy Çerkeslerine kaçmışlardır. Ozu(Dneper) ile Ten(Don) arasında Bozuq nehri HACI ABDÜLGAFFAR, *'Umdat ut-tavârikh*, s. 95, 151-2 de de zikredilir. Hacı Gerey'i Kemerköyden Kırıma getiren urukların isimleri ALİ CALAYIR'ın *Câmiuttavârikh* kitabının yakında bulunan yeni bir nüshasından naklen *Vestnik Nauçnago Obşçestva Tatarovedenya*, III, 1924, s. 247 de zikredilmiştir. **180** — AKDES NİMET, a. es. s. 84. **181** — A. es. s. 88-92. **182** — MÜNECCİMBAŞI, *Sahâyifülahbar*, II, 698 ve MUSTAFA AL-CANNÂBÎ, bk. VELYAMİNOV-ZERNOV, I, 99-105. **183** — Bu Emenek Bey yukarıda zikri geçen Şırın Tekene Beyin torunu ve Mamaq Beyin oğludur. Emenek daha Hacı Gerey'in 1423 te yazdığı yarlığında Kırımın beğlerbeği olarak zikredilmiştir (bk. Akdes Nimet, a. es. s. 64). **184** — AKDES NİMET, a. es. s. 38-43. **185** — A. es. s. 48-51. **186** — FERİDUN BEY *Münşeat*'ı, 1274 sene tabı, c. I, s. 289. **187** — VELYAMİNOV-ZERNOV, I, 123. **188** — KARAMZİN, *İstoriya Rossiisk. Gos.* 1845 neşri, VI, 59. **189** — AKDES NİMET, a. es. s. 110. **190** — MUHAMMED OSMANOV, *Nogay Khrestomatyası*, Petersburg, 1883, s. 87-8. Burada Temür Bek'in deniz yoluyla gemilere binerek hacca gittiği zikrediliyor. **191** — *Şibaninâme* (nşr. BEREZİN, s. 62)den ve BENNÂÎ'nin *Şibaninâme*'sinden anlaşıldığına göre bu Astarhan harbinde Ahmet Hanın yanında Batı Sibirya Şiban hanlarından İbak Han da bulunmuştur, ki «Öksüzler» demekle bu Tura Şibanları kastedilmiş olabilir. **192** — VELYAMİNOV-ZERNOV, *Izsledov, o Kasim, tsariakh*, I, 132. **193** — SPULER, *Goldene Horde*, s. 88, 259. **194** — Ruslarda «khaqan» ve Tudhun unvanları için bk. E. KUNİK, *Die Berufung der Schwedischen Russen durch die Finnen und Slaven*, Petersburg, 1844-48. «Khaqan» kelimesi için daha MARQUART, *Streifzüge*, s. 202. **195** — KLAVİÇO, 161, 338 bu şehirlerin ismi *Calmarin* ve *Cusacân* şeklinde yazılmıştır. ZEYNEDDİN BN HAMDULLAH'ın kayitleri, TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II, 97-8, 226-7 naklolunmuştur. Vakanın tarihi için bk. AZİZ ASTARABADÎ, *Bazm u Razm*, 17 ve *ZN*, I, 392-3. **196** — TİESENHAUSEN, *Sbornik*, I, 375 (İbn al-Furat'dan). **197** — Esad Efendi, N, 3833, vr. 9b: Ba kuffâr-i Farang surat-i ghazv u cihâd dast dihad, Hadrat-i mâ azin cânib u Ân aziz az ân taraf badaf'-i mutamarridân qiyâm numuda âyad, minhu incâh al-umûr va fi qabdati qudratihi masalih al-cumhûr. Bu son söz Allaha ait de olabilir. **198** — Bu hâdiselere ait malûmatın hulâsası ve menbalar SPULER, *Gold. Horde*, 137-9 da verilmiştir. **199** — *Der İslam*, XXXIV, 1937, s. 124: sari'u 'l-harakati fi 'l-cismi va 'l-ra'yi tasilu ilyhim akhbâr al-umami va lâ tasilu akhbâruhum ilâ 'l-umam. **200** — RİCHARD MOELLER, *Russland, Wesen und Werden*, s. 35. **201** — Son İkinci Cihan Harbinde kazandıkları muvaffakiyet Rus âlimlerine «14-15. asırlarda merkezleşmiş Rus devleti nasıl kuruldu?» meselesiyle yeniden meşgul olmağa vesile olmuştur. Rus Ulûm Akademisi tarafından neşrolunmakta olan *Voprosi*

İstoriyi mecmuasının 1946, N. 2-4 sayılarında tanınmış profesörlerden P. P. Smirnov, İ. Smirnov, V. Mavrodin ve S. Yuşkov bunun hakikî âmilleri hakkında mütalâalarda bulunmuşlar, bunlardan son ikisi bundan bilhassa Rus millî hissinin alevlenmesi hususunu ehemmiyetle tebarüz ettirmişlerdir. P. P. Smirnov, İvan Kalita'nın bir yeni sistem pulluğu ve ziraatte toprak dinletme usulünü tatbik ederek Moskova Knizlığını Coçı Ulusunun zahire ambarına çevirmesini başlıca âmil telâkki etmiştir. Fakat bu Rus âlimlerinden hiç birisi Rusyada ziraatte yeni sistemlerin idhal edilmesinin Gazan, Olcaytu, Özbek ve Canibek hanlar çağında, Coçı ve İlhanlı uluslarını tek bir iktisad ve kültür alanına çeviren müşterek geniş islahatın tesiri olabileceğini, «alafa» *(alapa)* gibi İlhanlı ıstılahının rusçaya girmiş olmasının (bk. 428, hş. 570) mânasını itibar nazarına almamışlardır. **202** — VELYAMİNOV-ZERNOV, I, 91-149. **203** — *Câmiuddüvel*, Esad Efendi, N. 2103, vr. 518b, Va fî hâdhihi al-ma'âriki allati vaqa'at bayna Tuqtamiş va Timûr qutlug va amiri umarâ'ihi İdgû ve bayna avlâdi Tuqtamiş va gayrihim min bayti Cûci kharabat Bilâd al-Daşti va al-mamâlik al-şimâliya va navâhi Turkistân va tafarraqat qabâ'ilu al-Tatâr va 'andaracat fî umamin ukhrâ va tanassara kathirun minhum fî Qara Bughadan ve Macar. Müneccimbaşı, Toktamışı Temüre karşı küfranı nimet ederek Altın Ordanın hanları olan Koyrıcak ve Temür Kutluga karşı Lubqa, yani Litva'dan yardım alıp hücum ve taarruzlarda bulundu diye hareketlerini takbih etmiştir (bk. *'Umdat ut-tavârîh*'a haşiyeler, s. 93). **204** — VELYAMİNOV-ZERNOV, I, 116-119. **205** — A. es. I, 146-7. **206** — HOCA SA'DEDDİN EFENDİ, *Makâtib us-salâtin*, Nuriosmaniye, 4292, vr. 15-18 de münderec olan bu mektup, BEDRİYE TOLUNAY, *Kırımın Osmanlı imparatorluğuna eklenmesi*, İstanbul, 1934, s. 26 neşredilmiştir. Mektubun tarihini ve zikrolunan vakayii ve eşhası tesbit ederek ve mukabele edilerek neşredilmeğe lâyıktır. **207** — AKDES NİMET, a. es. s. 19. **208** — *Acta Tomiciana*, II, 103, 129; III, 112, 170. **209** — HACI ABDÜLGAFFAR, *'Umdat ut-tavârih*, s. 202. **210** — Bu kayit VEDÛD BN ABDULLAH NİSÂBURÎ'nin nüshası Londrada India Office Library'de bulunan ve Karakoyunlular tarihine ait *Târikh-i Türkmâniye*'sinde bulunmaktadır. EBÛ BEKR AL-TAHRÂNÎ, *Kitâb al-Diyârbekriye*'sinde Akkoyunluların Anadoluya daha evvel gelmiş olduklarını göstermektedir. Bu müellifin Akkoyunlular için tertip ettiği nesebname tam Osman Beyin uzun nesebnamesi gibi İlhanlı devrinde şayi olan «tarih bilgisi»ne uygun surette uydurulmuş ve Mogol hanları şeceresinden alınan isimlerle (Kaydu, Şiktur, Uznavit, İldüzgin, İlkân v.s.) karıştırılmış bir eserdir. **211** — DEVLETŞAH. *Tezkire-i Şu'arâ*, BROWNE neşri, s. 390. **212** — Bk. uygurca *Oğuznâme*, BANG-RAHMATİ, türkçe neşri, s. 31-2. **213** — *TTEM*, II, 867. **214** — Bunun inşa tarihi için bk. *ZDMG*, XC, 59, 422. **215** — *İA*, II, 259. **216** — VL. MİNORSKY, *La Perse au XVe siecle*, Paris, 1933. **217** — Bu seyahat hatıraları, *Hakluyt Society series* külliyatında çıkmıştır: *Travels to Tana and Persia by Josefa Barbaro and Amborgio Contarini*, London, 1873. **218** — KARAMZİN, *İstoriya rossiyskago Gosudarstva*, VI, 59, 143. **219** — ÂŞIKPAŞAZADE, 245. **220** — *The Anonymus İtalian Traveller*, d. *Hakluyt Society Series*, 1873, p. 173 «Astibisti» tesmiye ettiği bu sarayın divarlarında bütün büyük harplerin resimleri yapılmış olduğunu kaydetmiştir; bk. *BSOS*, IX, 636. **221** — *JA*, 1876, octob. p. 356; MARKOV, *Moneti Calayıridov*, Petersburg, 1891, s. 39-40 ve MİRKHOND, *Ravdat us-safâ*, VI, 169. **222** — MİNORSKİ, *A civil and military reviev in Fars in 1476*, d. *BSOS*, IX neşredilmiştir (önce *Millî Tetebbular Mecmuası*'nda, II, 273-305 çıkmıştı). **223** — Bu menşurlardan Cihangir Mirzanın süyürgalı da yukarıda anlattığımız gibi *BSOS*, IX te MİNORSKY tarafından neşredilmiştir. **224** — Bunları ÖMER LÜTFİ

BARKIN, *Tarih Vesikaları*, I, 1941, s. 1-45 ve *Osmanlı arâzi kanunları*, İstanbul, 1945 neşretmiştir. **225 — BENİ MEZYED'İN TARİHİ** gayet vazıh olup menbalarca tesbit edilmesi kolay olduğu halde 10 uncu asırda kendilerine, güya eski İran Sasanilerinden neşet ediyorlarmış gibi göstererek, bir sahte şecere uydurmuşlar ve buna MAS'ÛDÎ (*Muruc*, Bulak tabı İbn ül-Athir'in kenarı, c. II, s. 4) ve EL-BİRÛNÎ (*al-Athâr al-Bâqiya*, s. 39) gibi müdekkik âlimler bile «hiç kimsenin şüphesi olmıyan bir hakikat» gibi inanmışlardır. Şimdi bunların nesebini kaybolmuş zannolunup ta mühim parçaları ahiren MÜNECCİMBAŞI tarihi *Câmiüddüvel*'in arapça aslında tarafımdan meydana çıkarılan *Târîkh-i al-Bâb va 'l-Abvâb* kitabının verdiği malûmatla, bu malûmatı diğer menbaların kayitleriyle ve meskûkâtla karşılaştırmak sayesinde tam olarak tesbit etmek mümkün olabilmektedir. Bu eseri görmedikleri halde rus âlimlerinden PAKHOMOV ve MİNORSKY **Beni Mezyed**'in şeceresini, tarihî kayıtlara ve meskûkâta göre, tesbit etmişler; fakat **Kisraniler**'in Benii Mezyed ile olan bağlanısını öğrenememişlerdir (bk. MİNORSKY, *Hudûd al-'Âlam*, translation, London, 1937, s. 404-405). Şimdi *Târîkh al-Bâb va 'l-Abvâb*'ın kayıtlarını Kisranilerin meselâ KADI GAFFARÎ ve sair müellifler tarafından verilen şeceresiyle karşılaştırdıktan sonra Kisran bn Kâvûs'ün, hicri 487 de mazrub sikkesi bulunan Efridun I bn Feriburzun oğlu olan Kürşasf'ın torunu olduğu anlaşılmaktadır. O halde Çobanlı Melik Eşrefin muasırı olduğunu söylediğimiz Şirvanşah Keykubad'ın nesebnâmesi şöyle olacaktır: Keykubad bn Ferruhzad II bn Feramuz III bn Gustasb bn Ferruhşad III bn Menûcihr II bn Kisran bn Kâvûs bn Şehriyar bn Kürşasb bn Efridun bn Feriburz bn Sâlâr bn Yazid IV bn Ahmad bn Muhammed IV bn Abu-Tahir Yezid III bn Muhammed bn Yezid II bn Halid bn Yezid I bn Mezyed bn Zâ'id al-Şaybânî. Bu Efridun I bn Feriburz'un oğlu olan Menûcihr II nin gürcü prensesi Tamara ile evlenmesinden bu sülâlenin **Akhsiteş Şubesi** türemiştir. **226 — Bk.** MÜKRİMİN HALİL, *İA*, «Akkoyunlu» maddesi. **227 —** Bunların tercümeihalleri hususunda okunacak yazı FUAD KÖPRÜLÜ, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, sayı, I, 1935 te Abdallar, Abdal Musa ve Abdal Murad maddelerinde bulunmaktadır. **228 —** İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ neşri TAESCHNER, s. 28; MAQRİZÎ, *Sulûk*, Mısır tabı, 776-7; keza AL-NUVAYRÎ, *Nihayât al-Arab*, c. 29 da ve saire kaynaklarda malûmat vardır. **229 —** *TM*, VI, 83-94. **230 —** TAŞKÖPRÜZADE, *Şaqâ'iq*, *Kerderi* yazılmıştır, bk. *Millî Tetebbular Mecmuası*, II, 186. **231 —** *TM*, I, 340-342. **232 —** HAMDALLAH QAZVÎNÎ, *Târîkh-i Guzida*, 594. **233 —** B. Candarlı Ali Paşa vakfiyesi, d. *Belleten*, V, 552-5; Kâzerunî vakıfnamesi, *Vakıflar Dergisi*, II, 424. **234 —** Osmanlı devletinin teşekkülü devrindeki âlim ulema hakkında hiç bir ciddî tetkikat yapılmamıştır, yalnız ARİF BEY'in *EFM*, I (1922), s. 137-44 ve FR. TAESCHNER und P. WITTEK, *Die Vezirfamilie der Candarlızade*, d. *Der İslam*, XVIII (1929), 60-115 FUAD KÖPRÜLÜ, *İlk Mutasavvifler* ve *Anadoluda İslâmiyet* eserlerinde bazı malûmat bulunur. **235 —** Yunus Han batı ülkelerine ancak 1433 te gitmiş ve orada senelerce kalmıştır; fakat Aksuda yaşıyan ihtiyar Duglat beyi Emir Hudadad daha 1425 te Semerkande gelerek, Ulug Beğin rizasiyle hac seferi yapmıştır. Molla Fenarî bu Emiri görmüş olabilir. **236 —** Câmî'nin *al-Durrat al-fâkhıra fî haqâ'iqi madhhabi al-sûfiya* (= *Rısâlâti Muhâkamati al-Mutakallimîn va'l-sûfiya*, Asaf Efendi, I, No. 361) ismindeki eseri (ki lâtince tercümesi de vardır: I. ECKER, *Camii de Dii existentia et attributis libellus*, Bonn, 1879) ile İBN TUFEYL'in *Hayy bn Yaqzan* romanı ve Câmî'nin de aynı mevzu üzerinde yazdığı Selâman u Absâl nam romanını kastediyorum. **237 —** Bk. MURAD REMZÎ, *Talfîq al-Akhbâr*, II, 34. **238 —** EFLÂKÎ/C. HUART, II, p. 378. **239 —** ALÂ-İ EBİVERDÎ, *Kitâb al-mû'tabar*'ın ilâ-

hiyat kısmını Horezmde Curcaniyede «Hanaqâh-i Khâtunî» (yani Turabek Hatun Hanakâhın)da 9 Nisan 1343 de yazılıp bitmiş, bu kısmın mukabelesi Kırımda bulunan Canibek Hanın huzuruna giderken Azak yolunda Üç Qargu nam yerde yazılıp bitmiş; mantık kısmının mukabelesi 16.10.1344 te Sarayçık'ta, tabiiyat kısmının mukabelesi 3.10.1344 te Yeni Saray (Sarây-i cedîd) da bitmiştir. Müstensih Kırımda bulunan «Orduy-i Azam»a iltihak etmek üzere Yeni Saray'dan 3.10.1344 te ayrılmıştır. Kitabın tam mukabelesi yine Azak civarında 16.10.1344 te tamam olmuştur. **240** — A'cab al-aşyâ'-i 'indi al-burhân al-qâti' alladhi la yakûnu li'l-man'i fih-i ma-cálun va 'l-muşkil alladhi yakûnu li fihi fikru sâ'atin, Tabaqat-i Tamimi den naklen MURAD REMZÎ, *Talfiq*, II, 33. **241** — İBN ARABŞAH, *'Acâib al-Maqdûr*, Mısır tabı, s. 212. **242** — Matâ tahfaz un-nâsa fi baldatin + maşâlihuha bi-yaday hâfiz'in fa hâfizuhâ sâra sultânuhâ ve sultânuhâ lysa bi 'l-hâfizi İBN ARABŞAH, s. 56. **243** — Bk. KRIMSKY, *İstoriya Turtsiyi i yeya literatury*, Moskva, 1910, s. 151-182. **244** — Tercümeihali için bk. ŞEREFEDDİN YALTKAYA, *Molla Lütfi*, İstanbul, 1938 ve MOLLA LÜTFİ, *La Duplication de l'autel*, ed. par. HENRY CORBİN, Paris, 1940. **245** — Fatih Külliyatı için bk. SÜHEYL ÜNVER, *Fatih Külliyesi*, 1946. **246** — ADNAN ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, s. 48. **247** — Prof. MÜKRİMİN HALİL'in sözleridir. **248** — Orhan Gazinin ilk karısı Bilecik tekfürünün kızı olan Nilufer, diğeri Theodora (Bilum) Hatun İmparator Kantakuzinus'un kızı idi. Theodora hıristiyan kaldı ve Bizans âyin ve âdetleriyle yaşadı. Orhanın büyük oğlu Süleyman gibi halefi olan Birinci Murad Niluferden doğmuşlardır. Orhanın diğer oğlu Halil, Paleologlardan Yuanis'in kızıyla evlenmiştir. Bir rum kızının çocuğu olan Yıldırım Bayazid Yuannis Paleologus'un damadı idi. Sırp kıralı Lazar'ın kızı olan diğer karısı Maria Despina da Bursada hıristiyan kalmıştı, Temür kendisini müslüman olmağa mecbur edip Bayazide verdi. İkinci Murad Sırp kıralı Georg Brankoviç'in damadı idi. **249** — Sultan Cem'in torunlarının Bizans ve Rodosta tanassur etmesi gibi hâdiseler istisnaidir. **250** — Fermanlar *TTEM*, V(1914), 242-50. *Belleten*, III(1939), 102-3; *Tarih Vesikaları*, I(1941), 241-4. **251** — *TTEM*, III(1912), 868-76; *Vakıflar Dergisi*, II(1942), 445-6, resim, N. 82-3. **252** — *TTEM*, I(1910), 116-20; yeni neşri ve fotografisi İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Kütahya şehri*, 1932, s. 72-84. **253** — Yazının bu parçasını İsmail Hakkı s. 42, 79) yanlış anlamıştır. Mengli Gerey Han da 1469 da Fatihe yazdığı mektubunda (AKDES NİMET, a. es. s. 86) babası Hacı Gerey'in ismini tabu olduğundan zikretmeyip «hanbabam Bulduburun» demiştir. Bunun emsali çoktur, güldübabam, uçtubabam ve saire kullanılır. **254** — Bu «Baciyan-i Rum»un «bakhşı» olacağı hakkında H. H. SCHAEDER ve F. TAESCHNER (*İslamica*, V, 294-5)in mütalealar: yerindedir; yalnız «bacıyan» kelimesi «bakhşıan» kelimesinin yazı yanlışı değil «bakhşı»ye «ba'cı» şeklinde telâffuz etmekten ileri gelmiş olur. **255** — KÖPRÜLÜ FUAD, *İlk Mutasavvifler*, s. 279. **256** — *TM*, VI, 259-304. **257** — OSMAN ERGİN, *Muallim Cevdet, hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1937, s. 575-86. **258** — BENNÂ'Î'nin sözleri ZEYNADDİN AL-VÂSİFÎ, *Badâyi al-vaqâyié* Leningrad, Asya Müzesi nüshası, (567ca 1914, N. 2484, Validov, 20), s. 267; Bennâ'î bu sözleri latife tarzında söylemiş ise de elbette bir aslı vardır. **259** — MİNORSKY, *La Perse au XV. siecle entre la Turquie et Venise*, Paris, 1933, p. 4 ve *BSOS*, IX ,636. **260** — *Topkapı Saray Arşiv Kılavuzu*, II, 1940, N. 20. **261**[a] — Ya'kub Mirzanın türkçe şiirleri olduğu hakkında ÂLÎ, *Künhülahbar*, rükn, III, cüz, III, s. 30 zikredilmiştir. Bunun şiirleri Ali Emiri Efendi kütüphanesinde bulunmuştur, bk. *Türk İslâm Muhitülmaarifi*, «Azerbaycan» maddesi. **261**[b] — «Türkistan ve Edil havzası medeni münasebetleri», d.

Yeni Türkistan, İstanbul, 1927, N. 2-3, s. 25-30. **262** — A.es. s. 28; Mehmet Emin Hana Herattan gönderilen Gulam Sâdi'nin akibeti FİTRAT, *Klasik Özbek musiki tarihi*'nde anlatılmıştır. Alaüddevla Mirzanın Deştikıpçak ve Tuna ülkesindeki hayatı ABDURRAZZAK SEMERKANDÎ, *Matla' us-sa'deyn*'de zikredilmiştir. **263** — Mengli Gereyin şiirleri, yukarıda hş. 206 da zikredilen mektubunda bulunuyor. **264** — *Bazm u razm*, s. 537. **265** — MES'UD BN AHMAD, *Süheyl u Nevbehar*, Berlin tıpkıbasımı, s. 26, 371. **266** — Buna ait malûmat KÖPRÜLÜ FUAD, *Milli edebiyat cereyanının ilk mübeşşireleri*, İstanbul, 1928 mukaddimesinde verilmiştir. **267** —ÂLİ, *Künhülahbar*, *V*, 115 **268** — K. BROCKELMANN, *Geschichte der islamischen Völker*, 1939, s. 230. **269** — Z. V. TOGAN, «Temür Beğin İslamiyete münasebeti», d. *Atsız Mecmua*, 1932, N. 13; Temürün ulemaya ve şeyihlere fazla marbutiyetine dair sözler hep Horasanlı seyyid ABU TALİB'in uydurduğu sahte *Tüzükat*'tan alınmıştır. **270** — Ulug Bek ve Şeyh Bahaeddin Ömer için bk. MİRKHOND, *Ravdat us-safâ*, VI, 212; Hüseyin Baykaraya İranlı Şihabeddin Mervarid'in «divanbeği» olması, KHONDEMİR, *Habib üs-siyer*, III 3, s. 330 diğer bir Heratlı Fasiheddin Sâhib'in «içki» olması, yine orada, s. 343, diğer bir İranlı Seyyid Nizameddin'in «yarguçu» olarak tayini, yine orada, s. 346; Emir Zunnun Argun'un şeyihlere inanarak ordu tedarükü hususunda ihmali ve iflâsı *Baburnâme*, Kazan tabı 215-6. **271** — AŞIKPAŞAZADE, 205-6. **272** — Bunlar Matto de Pastis, Antonio Pizano, Costanzio de Ferra, Gentili Bellini, Bartolomeo Bellino ve ihtimal Paolo de Ragoza'dır, ki mesaileri J. V. KARABACEK, *Abendländische Künstler in Konstantenopel im 15-16 Jh.*, Wien, 1918 tetkik edilmiştir. **273** — A.es. s. 62-3. **274** — EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, VI, 151. **275** — CELAL ESAD, *Türk sanati*, 1928, s. 93-100, 145-9; bu eserin son fransızca neşrinde bu fikirler kısmen tashih edilmiştir. **276** — K. BROCKELMANN, *Geschichte der islam. Völker*, s. 253. **277** — Dr. OTTO-DORN, *Das islamische İznik*, Berlin, 1941, s. 121, 158-9, 163. **278** — Hacı İvaz Yeşil Cami kapısı üzerindeki yazısında kendisini «muqanninu qavaninihi» yani camiin pilanlarını kuran tesmiye etmiştir. **270** E. DİEZ, İslam Ansiklopedisi, «Bursa» maddesi. KRİTOBULOS Karolidi tercümesi, s. 50-54 = K. DİETRİCH, *Byzantinische Quellen*, II 41-43.

TAHLİLİ İNDEKS

(Parantez içindeki rakamlar haşiyeleri gösterir).

وقتاکیم تمام ایتدیلر ایسه رومه توجّه ایدوب پس سلطان محمدخان
خبیر اولوب آدملر گوندروب مولانای مذکوری تعظیملر ایله گتوردیلر

گلدکده پادشاهه هدیه طریقیله علم حسابه متعلق برکتاب تحریر ایدوب ...
اسمن محمدیه قومشلر ذکر اولنان علمده بوندن مفید رساله یوقدر دیو

MÜELLİFİN ESERLERİNDEN BAŞLICALARI:

Türk ve Tatar tarihi, Kazan, 1911-12, 1915.

Çagatay şairi Lûtfi ve onun divanı, Kazan, 1913.

Hokand hanı Hudayar Hanın son günleri, Kazan, 1914.

Türkmen şairi Mahtumkulî'nin hayatı ve şiirleri, Orenburg, 1914.

Nekotorıya dannıya po istoriyi Ferganı 18. stoletya (18 inci asır Fergane tarihine ait vesâik), Taşkent, 1915.

Vostoçnıya rukopisi v Ferganskoy Oblasti (Fergane vilâyetinde şark yazma eserleri), Petersburg, 1915.

Otçet o komandirovke ve Bukharskoye Khanstvo (Buhara Hanlığına ilmî seyahatin raporu), Petersburg, 1916.

Meşhedskaya rukopis İbn al-Fakiha (İbn al-Fakih'in Meşhed yazması), Petersburg, 1924.

Notices sur les manuscrits, découverts dans les Bibliotheques du Kaboul et Mechhed par Z. Velidi, Paris, 1924.

Türk efsanelerinde millî alâmetler, Ankara, 1925.

Horezmde yazılan eski türkçe eserler, İstanbul, 1928.

Azerbaycanın etnografyası, İstanbul, 1927, 1933.

Şarkî Türkistanda kadim Küçalıların medeniyeti, İstanbul, 1927.

Chwarezmische Sätze in einem arabischen Fiqhwerke, Leipzig 1927.

Azerbaycanın tarihî cografyası, 1932.

Mogollar devrinde Anadolunun iktisadî vaziyeti, İstanbul, 1931.

On mübarakshah Ghuri, London, 1932.

The İslam and the science of Geography, Hydarabad, 1934.

Contributions sur la collaboration scientifique entre l'Orient İslamique et l'Europe, Paris, 1935.

Die Schwerter der Germanen nach arabischen Quellen, des 9. - 11. Jh. Leipzig, 1936.

Die Nordvölker bei El-Bîrûnî, Leipzig, 1936.

Über die Sprache und Kultur der alten Chwarezmier, Leipzig, 1936.

Ein türkisches Werk von Haydar Mirza Dughlat, London, 1937.

Über die Bevölkerungsdichte Zentralasiens im Mittelalter, Wien, 1938.

İbn Fadlans Reisebericht, Leipzig, 1939.

Bîrûnî's Picture of the World, New Delhi, 1940.

Völkerschaften des Chazarenreiches im 9. Jh. Budapest, 1941.

Türkili Tarihi İstanbul, 1943 (önce Mısırda «Türkistan ve yakın mazisi» ismi altında arap harfleriyle basılmıştı).

MÜELLİFİN NEŞRİNE BAŞLADIĞI SERİ :

TARİH ARAŞTIRMALARI

Sayı I : *Tarih Metodbilgisi* (basılacak).

Sayı II : *Umumî Türk Tarihine Giriş,* cild 1. Eski zamanlardan 16 ncı asra kadar. (bu kitap). Cild 2 : 16 ncı asırdan zamanımıza kadar (basılacak).

Sayı III : *Türk illerinin tarihî coğrafyası,* 3 cild. (basılacak).

MÜELLİFİN MÜSTAKİL ESERİ :

UMUMÎ TÜRK TARİHİ

9 cild

C. I : Eski Türk tarihi. C. II : Türkler ve islâmiyet. C. III : Türk tarihinin Mogollar devri, Çengiz Han ve oğulları. C. IV : Hanlara karşı beğler hâkimiyeti, Temür ve oğulları. C. V : Türklerin fütuhat ve intişarı; Uzakdoğu, Güneyasya ve Doğuavrupada Türkler. C. VI : Önasyada yeni Türk vatanının kurulması, Selçuklular, İlhanlılar ve ilk Osmanlılar. C. VII : Ortaasya Türklüğünün 16. asrın başından 19. asrın sonuna kadarki hayatı. C. VIII : Osmanlı devleti ve çevresindeki Türkler. Kırım, Kafkasya ve İran Türkleri. C. IX : Yeni zamanda Türkler.

«Türkiye Yayınevi» tarafından neşrine girişilen bu eserin ilk ve dördüncü cildleri yakında intişar edecektir.

Müellifin neşriyatı için müracaat edilecek naşirler:

İstanbul, Beyazıt, Üniversite Caddesi, **HAK KİTABEVİ**

İstanbul, Ankara caddesi, **TÜRKİYE YAYINEVİ**

Fiatı: 650 Kr.

[illegible] 462

تیمیہ 338. 347

[illegible] 432

[illegible] ~~275~~ 405 395

Toynbee 127

[illegible] 128. 430 (100)

[illegible] 349 474 (199)

[illegible] 471

[illegible] 202

[illegible] 315. 468

[illegible] 213 219 272

[illegible] 271

[illegible] 64 –

[illegible] 52

[illegible] 219 271

[illegible] 258 370 381 453

[illegible] 476

[illegible] 133 152 181

116 113

126

123

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi

Müellif: TUNCER BAYKARA

10 Aralık 1890'da şimdiki Rusya Federasyonu'nun Başkırt Özerk Cumhuriyeti topraklarında İsterlitamak (İşimbay) kazasının Küzen köyünde doğdu. Babası Ahmedşah, annesi Ümmülhayat Hanım'dır. Hem baba hem anne tarafı eğitimli ve kültürlü bir aileden gelmekte olup kendi ifadesine göre Arapça'yı babasından, Farsça'yı annesinden öğrenmiştir. Daha sonra dayısı Habib Neccar'ın komşu köydeki medresesine giderek Arap edebiyatı dersleri aldı; bu arada Rusça'ya başladı. Babasının kendisini evlendirip köyünde imam (molla) yapma arzusunu öğrenince Kazan'a kaçtı ve Kâsımiye Medresesi'nde eğitimini tamamladı. Kazan'daki Rus şarkiyatçıları ile tanıştı. Ardından Kâsımiye ve Ufa'daki Osmâniye medreselerinde öğretici olarak çalıştı. Zeki Velidi, bir yandan mensubu bulunduğu Başkırt toplumunun meselelerine eğilirken diğer yandan Türk tarihine merak sardı. Bu konuda sürmekte olan dar çerçeveyi (Tatarlık veya Müslümanlık) aşarak daha geniş bir Türklük anlayışını benimsedi.

1930'da Ankara'da kurulan Türk Tarihi Tetkik Heyeti'ne ve sonrasındaki cemiyetin hazırladığı tarih kitabına eleştirilerde bulundu; halbuki buradaki bilgiler Atatürk'ün de onayını almıştı. Tenkitlerini 1932 Temmuzunda Türk Tarih Kongresi'nde tekrarlayınca Reşid Galib, M. Şemsettin (Günaltay) ve Sadri Maksudi (Arsal) beylerin sert tepkileriyle karşılaştı. Bunun üzerine üniversitedeki görevinden istifa ederek Viyana'ya gitti. 6 Haziran 1935'te İbn Fadlân üzerindeki doktorasını tamamladı ve Almanya'da Bonn Üniversitesi'nde çalıştı. 1938'de Göttingen Üniversitesi'ne geçti; ertesi yıl yaklaşan dünya savaşı sebebiyle Türkiye'ye dönüp 1 Eylül 1939'da yeniden İstanbul Üniversitesi'nde göreve başladı. 1944 Mayısında Turancılık hareketi içinde bulunmasından dolayı tutuklandı ve on beş ay kadar hapiste kaldı. Sıkıyönetim mahkemesinde yargılandı; önce mahkûm olduysa da Askerî Yargıtay'ın bozma kararı üzerine 1945 Ekiminde tahliye edildi ve 31 Mart 1947'de beraat etti. Üniversitedeki görevine 1948'de dönebildi. 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Müsteşrikler Kongresi başkanlığını yaptı. Daha önce kapanan İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nün 1953 yılında yeniden kurulmasını sağladı ve ilk müdürü oldu. 1970 yılına kadar İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine devam eden Togan nisan ayında geçirdiği bir ameliyattan sonra 26 Temmuz 1970'te vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'nda toprağa verildi.

(٣)

1661 [illegible]

داها [illegible]

[illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]

[illegible] 1661 (٥ 1381 [illegible]

[illegible] Kujula Kadphises [illegible]

[illegible] 78 [illegible] (187 XII [illegible]

[illegible] Kanishka [illegible] ~~[illegible]~~ Kapphisis [illegible]

[illegible] 7 [illegible]

[illegible]

[illegible] (228)

[illegible] Jal [illegible] Malava [illegible] Kathiawar [illegible] Zal

[illegible]

Coyazes

[illegible] Sanan Tagrachandah [illegible] (26 [illegible] [illegible]

[illegible]

(146-25 [illegible] Chao [illegible]

[illegible] Pai-Kao [illegible] Ta-chi [illegible] Chao

[illegible] Chao [illegible]

هرجادر

ادجادر

[illegible] رشیدالدین [illegible] جلد II ص 99 [illegible]
[illegible] dannick [illegible] ص 190 .
[illegible] در ایران [illegible] . اگرچه [illegible]
[illegible]
[illegible] II ص 135 dazeps [illegible] ص 292 .
باجادر [illegible] Campements [illegible]
[illegible] ادارجه [illegible]
[illegible]

(هرجادر [illegible])

رشیدالدین [illegible] III [illegible] ص ~~٤٤٩~~ = 74 [illegible] prod [illegible]
ص ١٧٦ = 105 [illegible]
ص ٥١٤ = 293 prod [illegible]

(در ادجادر [illegible])

(ادارجه [illegible])

[illegible]

ENTREE
BEWIJS
VAN GOGH MUSEUM
AMSTERDAM
EINTRITTSKARTE
BILLET D'ENTRÉE
ADMISSIONTICKET

Geldig vanaf:
02.01.07 t/m 31.12.07
POSID6 07:59

SOLO VW 2007
€ 10.00

Eenmalige entree Single entry
Entrée unique Einmaliger Eintritt

Материалы по истории Туркмен и Туркмении

I 507

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

D'Ohsson IV. 420 и. д.

[illegible] 220

جاغراوغور

Загор

Юрт 465

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKULTESİ
DEKANLIĞI

Sayı ....

ÖZÜ :

İstanbul, ...

1443 ،، بنت بخش ولد نیال [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

---

129 ~~444~~ [illegible] 44
315 [illegible]

9500 5.20 [illegible] 43
90,00 [illegible]

380,00 [illegible] 42

53 [illegible] 41
28 [illegible]
36 [illegible]
12 [illegible]

129

+

Vassaf'ın anlattığına göre(s.614) Horasan Beğlerbeğliğinin hükümet teşkilatı Ulcaytu zamanında şu şekilde olmuştur:1) Beğlerbeği: Sevinç Noyan ve silavsun. Padişahın maiyetini teşkil eden büyük emirlerin oğulları onun hizmetinde bulunacaklar şu sıra ile: 2) Brangar(Sağ kol) tümeninin kumandanı: Sayqıtlıg, Emir Qutluqşah Mangıt'ın oğlu 3) Cuvangar(sol kol: tümeninin kumandanı: Emir Emir Hasan Niyanı'n oğlu 4) "Yusamış Divanı"(yani vezirliği)nın reisliğine(yani "divanbeğliği"ne) Emir İsenqutlug'un oğlu Tügel ve Emir Molay'ın oğlu Rustem. 5) "Sahib Divan"(yani başvezir): Hanın başveziri Hoca Reşideddin'in oğlu Hoca Abdullatif(ki bir aralık Anadolu'da da bu vazifede bulunmuştu). 6) "Quşçı" vazifesinde nevkerler(subay): Bayetmış oğlu Muhammed ve İlbarmış oğlu Qaygılav. 7) "İdaçı" sıfatiyele Nurin Noyan'ın oğlu Nigruz. 8) "Hazaneci"(maliye veziri): Emir Çeçak(ki bu zat orta Anadoluda vazifelerde bulunmuştur)'in oğlu Ali Padişah ve ona şerik olarak Emir Sevinç'in oğlu İlgarmış." 9) Beğlerbeğinin bayrakdarı: Emi Mulay-i Şadi'nin oğlu Çıngtemür. "Yasavul(başı)"(yani polis müdürü): Sultan Yasavul'un oğlu İsen. 10) "Axtaçı" yani istabıl başı: Muhammed Odaçı'nın oğlu Mısır Hoca, muavini Emir Bugday'ın oğlu Süyürgutmış. 11) "Qaşqa Axtaçı"(yani kaşka rengindeki at cinislarının axtaçısı): Emir İrancin'in oğlu Şeyh Ali. 12) "Boz Axtaçı"(yani boz cinisli atların axtaçısı: Runbu. Bir de bu büyük emirlerin yanına ek olarak "Qurlet İnaqı"(yani Beylerbeğinin mahram inaqı(müşaviri) muahharen Hanın başveziri olan Hoca Taceddin Alişah Tebrizi tayin olunmuştu, ki devlet işlerinin organisasyonu, ordunun techiz, hazinenin sarfı işleri işlerinde bu handan(yani Ulcaytu)dan) sonra gelecek yeni padişah'ı başvezirliğine hazırlanacak.

Demek Hurasan beğlerbeğinin maiyeti olan hükümet erkanı tam devlet merkez teşkilatına uygun bir surette kurulmakta idi. Anadolu Beğlerbeğiliği de aynı şekilde olduğu kaynakların tetkikından öğrenilmektedir

ve belki onun tarafından bina olunan Yeşil Camiin çinilerini vücuda getirenler mihrabın bir kenarında "amel-i ustazan-i Tebriz" diye ve Hünkar mahfilinde "amal-i Muhammed Mecnun" diye imzalarını atmışlardır. Tavan nakişlerini 827 ramazanında, yani 1424 temmuz-agustos ayında ikmal etmiş olduğunu yine kendi yazısıyla haleflerine bildiren Ali bn İlyas Ali(Nakkaş Ali Aga) da Temürün ordusuyla beraber Semerkande gidip oradan nakiş sanatini öğrenip gelen bir sanatkâr imiş. Bu sanatkârların ve haleflerinin hayatı son zamanlarda meydana çıkarılan vesikaların sayesinde aydınlatılmaktadır. Yeşil Türbeyi vücuda getiren ustaların birisi de kapı üzerindeki oymada kendi ismini Hacı Ali Tebrizi diye kaydetmiştir. Camiin mihrabı Semerkandde Şahzinde Türbesindeki Hoca Ahmet kısmının zinetlerine ve Bihzadın eserlerinde(mesela onun Mısırdaki Büstan nushasındaki resimlerinde) aksettirilen Herat mihraplarının şekil ve zinetlerine uyduğu gibi, divarın aşağı yarısını kaplıyan balmumu tarzındaki altı köşeli beyaz çinilerde Semerkandde Guri Emirdeki çinilerin tıpkısıdır. Bütün bunlara İlhanlı ve Celayırlılar zamanında, bilhassa Tebriz ve Sultanyede inkişaf ettirilen türk çinciliğinin ve Semerkand çinilerinin numune olduğu aşikardır. Semerkand (Bibi Hanım) Camiinin çelikten yapılmış olan mihrabı biza kadar gelmemiş, keza Yeşil Cami ve Türbenin önce çini olan dış kubbe sakıfleri harab olmamış olsaydi mukayese daha geniş mikyasta yapılabilirdi. Her halde Bursadaki bu iki büyük eser Selcuklıların Önasyada inkişaf ettirdikleri saglam yunma taş cami binası tarzının İlhanlılar, Çagataylar ve Temür zamanında Tebrizde ve Semerkandde inkişaf ettirilen çini ve nakışlırla süslenmiş birer şah eseridirler.

Sayfa 160, satır 14 ten başlıyan şu parça atlanmıştır:

tarafından tesbit edilmiştir.

Maduva Medya kıralı Kiyaksares ile iyi geçiniyordu. Kiyaksares kendi askerlerine bu Sakaların askerlik bilgisini öğrettiriyordu; fakat önce babaları çağında kendilerine tâbi olan Şimalî Medyayı ve Anadoluyu Sakaların elinden almak için gaddarane plânlar kuruyordu. Dostluk göstererek itimadını kazandığı Maduvayı ziyafete çağırarak sarhoş edip, pusuya koyduğu kuvvetlerle hücum ederek Maduva başta olmak üzere, bütün Saka büyüklerini ele geçirerek öldürdü [284a]. STRABON (XI, 8, § 4 - 5) Medyalıların Sakaların elinden kurtulmalarını «Sakaya» tesmiye olunan bir bayramla her sene tes'id ettiklerini ve tekrar ele geçirdikleri Anadoluda Zile şehrindeki İranîlerin bu bayramı kendi zamanında bile (yani Milâdın ilk asrında) anmakta olduklarını zikreder. Saka reislerinin igfalle ele geçirilerek öldürülmeleri M. ö. 626 yahut 625 te olmuştur. Küçükasyada Sakaların hâkimiyeti, HERODOT'a göre, 28 yıl sürmüştür. Demek onlar Anadoluyu 654 te işgal etmiş oluyorlar. Burada zikri geçen Medya kıralı Kiyaksares İran destanlarındaki Keyhüsrev, Maduva da Afrasyab (yahut onun naibi) ve bu Afrasyab ta Türk rivayetlerindeki Tünge(Tunga) Alp demek olduğundan, bu Saka bayramının EL-BÎRÛNÎ ve başka müellifler tarafından 13 Tiremah ayında(iraniyatçılardan R. ROTH ve F. JUSTÎ'nin tetkikatından anlaşıldığına göre 13 Temmuzda) İran ülkelerinin Afrasyab tahakkümünden kurtulması bayramı diye anlatılan «Tiregân bayramı» ile bir olduğu anlaşılıyor [284b].

F. Ginzel Handbuch der mathemat und technischen Chronologie I Leipzig 1906 S. 286

1. BASKININ KONTROLUNDE EKLENEN NOTLAR
ve
KİTABIN ARASINDAN ÇIKAN MATERYAL

"ortaq"

Murakami, Masatsugu

村上正次

Tōkōyakukō (Tōkyō)